BIBLIOTHECA INDICA;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

Nos. 64, 89, 172, 174, 178 and 184.

THE APHORISMS OF THE VEDA'NTA,

By BA'DARA'YAṆA,

WITH

THE COMMENTARY OF S'ANKARA A'CHA'RYA AND THE GLOSS OF GOVINDA A'NANDA.

Edited by Paṇḍita Ráma Náráyaṇa Vidyáratna.

VOL. I.

Adhya'ya I.—Adhya'ya II. Pa'da II.

CALCUTTA:

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1863.

वादरायणप्रणीतं

ब्रह्मसूत्रं नाम

वेदान्तदर्शनम् ।

श्रीगोविन्दानन्दकृतया भाष्यरत्नप्रभाख्यया

टीकया भासितेन शाङ्करभाष्येण सहितम् ।

आसियाटिकाख्य-समाजानुमत्या

श्रीयुक्त-रामनारायण-विद्यारत्नेन

यत्नतः परिशोधितम् ॥

कलिकाताराजधान्यां

व्याप्‌टिष्ट मिशन् यन्त्रे

सि, वि, लूइस् साहेवेन मुद्रितम् ।

शकाब्दाः १७८५ । ख्रीः १८६३ ।

ADVERTISEMENT.

THIS Edition of the Vedánta Sútras was originally commenced by Dr. Röer, who published two fasciculi; but it was discontinued on the suspension of the Bibliotheca Indica in 1856. Its publication was resumed in 1861, but, as Dr. Röer had left India, the task of editing it was entrusted to Paṇḍit Ráma Náráyaṇa Vidyáratna. To ensure a correct text of the Commentary and Gloss, several MSS. have been compared,—of these an account is given in the Sanskrit Introduction. At the end of the work has been added the text of the Adhikaraṇa Málá of Bhárati-tírtha Yati, as this contains a useful summary of the different topics, with the arguments employed on both sides.

E. B. C.

Secy. B. A. S.

Calcutta, August 17th, 1863.

रत्नप्रभाभासितशाङ्करब्रह्मसूत्रभाष्यस्य शुद्धिपत्रं।

पृष्ठाङ्कः	पंक्त्यङ्कः	अशुद्धं	शुद्धं
१	२	जनकजावरमनन्त-सुखाकृतिं	जनकजाङ्कमनन्त-सुखाकृतिं
१	११	भाषास्मिताऽस्य	भासा स्मितास्य
२	१७	सस्यादि	शस्यादि
२	२८	प्रतिष्ठा काम	प्रतिष्ठाकाम
३	१७	स्वाथ	स्वार्थ
११	२४	लक्षण	लक्षणं
१४	१७	शून्यत्व	शून्यत्वं
१६	१६	व ते	वर्ण्यते
२५	१४	कर्म्मणा	कर्म्मणां
२६	२८	मुक्ति	मुक्तिः
२७	२६	प्रवृत्ति र्वेध	प्रवृत्तिर्वोध
२८	११	प्रवर्त्त्यते	प्रवर्त्तते
३३	१७	व्युत्पत्या	व्युत्पत्त्या
३४	१९	शुक्तित्त्व	शुक्तित्व
३५	२९	वदा	वेदा
३५	१०	विप्रतित्तीनां	विप्रतिपत्तीनां
४०	१३	पुरूष	पुरुष
४२	२१	शाखासु	शाखासु
४६	२२	ज्ञात्	ज्ञानात्
४८	२७	ज्ञात्	ज्ञानात्
४९	५	र्यत्व	र्यत्वं
५०	२२	दाद्	दीत्
५१	५	त्वाद्	त्वात्
५२	६	दीद्	दीत्
५३	७	तद्	तत्

पृष्ठाङ्कः	पंक्त्यङ्कः	अशुद्धं	शुद्धं
५६	२२	चाख	चाख
५७	७।८	र्प्यते	र्थ्यते
५८	८	ब्रह्मण	ब्रह्मण
७१	६	ह्ननभाव	ह्ननाभाव
६१	२४	युक्त्यावभास	युक्त्याभास
६६	२२	सगान्मुखः	सर्गोन्मुखः
६६	५	प्रपञ्चयिष्यतेर्न	प्रपञ्चयिष्यते न
	११	स्नात्त्वा	स्नात्वा
१०१	१०	वन्न	वन्न
१०२	२२	ज्योतिष्ठोमे	ज्योतिष्ठोमे
१०३	१८	विप्रलिप्सुईष्ट	विप्रलिप्सुरिष्ट
११५	१३	बङ्कत्वो	बङ्कत्वो
११६	२२	आनब्दमयो	आनन्दमयो
१२५	६	वाङ्मनस	वाङ्मनस
१४७	५	मर्य्यादत्वं	मर्य्यादात्वं
	१४	प्रत उपासीत	इत्युपासीत
१४८	८	ग्रहीतव्यं	ग्रहीतव्यं
१५६	१६	कारसं	कारणं
१६०	१३	रागादिभि	रागादिभिः
१६५	२७	प्रत्यक्ब्रह्म	प्रत्यग्ब्रह्म
१७३	११	पुगरयं	पुनरयं
१७६	६	तत्वमस्यहं	तत्त्वमस्यहं
१८०	१८	पिबत्	पिवत्
१८३	१०	द्रष्ठ्य	द्रष्टव्य
१६७	७	द्रष्टा	द्रष्टा
२०५	७	दिवो	दिव्यो
२१६	२२	नेतव्यमितित्याह	नेतव्यमित्याह

मुखबन्धश्लोकपञ्चाशिका।

राममोहनरायेण ख-वेद-मुनि-भू-मिते।
शाकेऽङ्कितमिदं ब्रह्मसूत्रं भाष्यसमन्वितम् ॥ १ ॥
ततः कालवशात्तस्य प्रचारे विरले सति।
डाक्टारैङ्वार्डरोरेण मनो दध्रे तदङ्कने ॥ २ ॥
दृष्टं तट्टीकया हीनं प्रायशोऽस्फुटमित्यतः।
सुबोधाय च तेनेष्टं सटीकस्यास्य मुद्रणम् ॥ ३ ॥
ततः का नाम विख्याताऽद्वैतपक्षोपयोगिनी।
टीकाऽऽस्तेऽत्रेति जिज्ञासा जाता तद्धृदि भूयसा ॥ ४ ॥
तदेकेति श्रुतं तेन भाष्यरत्नप्रभाख्यया।
वाराणसीसम्प्रदायादृताऽऽस्तेऽतीव विश्रुता ॥ ५ ॥
विशेषतस्तैर्भाष्यस्याद्याध्यायद्वयमेतया।
टीकया पठ्यतेऽध्यायद्वयं च शिष्टमन्यया ॥ ६ ॥
सा तु टीकाऽऽनन्दगिरिप्रणीता शेषसौष्ठवा।
शारीरकन्यायनिर्णयाख्यया विश्वविश्रुता ॥ ७ ॥
ततस्तयोः का मुद्रार्हा भवेदिति समुत्सुकः।
शेषोक्ता सोऽशृणोत् टीकाऽन्यत्रेत्यङ्क्यते ध्रुवम् ॥ ८ ॥
भाष्यरत्नप्रभां तेनाङ्कितुं स कृतनिश्चयः।
प्रस्तावमकरोदत्रत्यासियाटिकसंसदि ॥ ९ ॥

आसादिताज्ञः खीष्टाब्दे अतोपुनगभूमिमे।
तस्याः प्रारभतेमं च स ग्रन्थं मुद्रयाऽङ्कितुं॥ १० ॥
अस्य षोड़शपादस्य ग्रन्थस्य पादयुग्मके।
मुद्रितेऽसुस्थदेहोऽसौ स्वदेशमगमत्तदा॥ ११ ॥
गते तु तस्मिंस्तत् कार्यं स्थितमेव हि तद्दशम्।
स्वसाधनमपेच्छ्येव तज्ज्ञस्तेन हितार्थिना॥ १२ ॥
सार्धात् संवत्सरादूर्द्धं स्वदेशात् स पराऽऽगतः।
किन्तु कार्यवशादत्रावस्थातुं प्रबभूव न॥ १३ ॥
वङ्गदक्षिणपाश्चात्यभागावस्थानतः क्षमः।
प्रारब्धं साधितुं केनाप्युपायेन न चाभवत्॥ १४ ॥
एवं कतिषु वर्षेषु व्यतीतेषु विरागतः।
स लब्धवृत्तिरभवत् स्वदेशगमनोद्यतः॥ १५ ॥
तदोक्सफर्डाख्यं साध्यक्षं सभ्यमण्डलम्।
स मामन्ववृणत् तस्मिन् नियोजयितुमङ्गने॥ १६ ॥
तस्मादध्यापकोऽध्यक्षः श्रीमान् कावेल ईदृशीं।
धुरं समर्पयामास मद्धस्ते तस्य कर्म्मणः॥ १७ ॥
मया तदनुसारेण ब्रतिनैतत् समाहितुम्।
न कृता त्रुटिरेतस्मिन् यथामतिकृतोहितम्॥ १८ ॥
पाठभेदप्रकाशाय मयैतच्छोधनाय च।
पञ्चाहृतानि पुस्तानि तेषां प्रत्येकमङ्कितम्॥ १९ ॥
मु-लक्ष्मलक्षिता पुस्ती प्रथमा मुद्रिता हि सा।
वर्ध चिह्नाङ्किता पूता द्वितीया लिखिता मता॥ २० ॥

वर्धमानेश्वरसभासूरिणा सा सुरचिता ।
न्यायरत्नोपाधिना श्रीपद्मलोचनशर्मणा ॥ २१ ॥
का-ऽङ्काङ्किता तृतीया च लिखिता मोक्षधामतः ।
श्रीवाणेश्वरविद्यालङ्कारेणानीतरचिता ॥ २२ ॥
सो-चिह्नचिह्निता सोसाइटीपुस्तकालयस्थिता ।
चिरञ्ज्याकारतो हस्तलिखिता तूर्यपुस्तिका ॥ २३ ॥
एषा तु टीकया युक्ता भाष्यरत्नप्रभाख्यया ।
टीकामात्रा पञ्चमी च प्रोक्तचिह्ना समालया ॥ २४ ॥
एता वंगाक्षरैः सर्वाः केवलां पञ्चमीं विना ।
नागराक्षरसम्बद्धां पवित्रां लिखिता बुधैः ॥ २५ ॥
एतेषां पुस्तकानान्तु पञ्चानां तूर्यपुस्तकम् ।
एतन्मुद्रणकार्यार्थमादर्शत्वे वृतं मया ॥ २६ ॥
मुद्रायन्त्रगृहात् प्रूफपत्रमङ्कितमागतम् ।
आदिपञ्चमपुस्ताभ्यामादौ शोधितमञ्जसा ॥ २७ ॥
ततस्तन्मुद्रितायातं संशोधनपुरःसरम् ।
द्वितीयेन तृतीयेन पुस्तेनापि च संस्कृतम् ॥ २८ ॥
ततः पाठान्तरयुतं सशोधनमुपस्थितम् ।
नीतानेकसमालोकं मुद्रणार्थं स्थिरीकृतम् ॥ २९ ॥
विचारासङ्गतं पाठान्तरं निम्ने निवेशितम् ।
तत्तत्पुस्तकबोधार्थसङ्केताक्षरलक्षितम् ॥ ३० ॥
भाष्यरत्नप्रभा रम्या वस्तुतो नात्र संशयः ।
कष्टमत्र त्विदं भग्नशेषपादा तृतीयके ॥ ३१ ॥

सोपाद्रटीस्थितं पुस्तीद्वयमेवावलम्बितम्।
अस्या मुद्रासमाधानक्षमं तस्मादवर्जितम्॥ ३२॥
महोदयेन रोरेण श्रीमताऽप्यवलम्बितम्।
तदेव पुस्तकद्वन्द्वमेतत्कार्यप्रवर्त्तिना॥ ३३॥
प्रकृतार्थोपयोगित्वात् कामिनी भामिनीव सा।
यद्यङ्गसौष्ठवाऽस्यास्यदभविष्यत् परं सुखम्॥ ३४॥
इमामहीनसर्वाङ्गसौन्दर्यां कर्तुमुद्यमाः।
विफलत्वं गता मेऽहं न दूयेऽत्र मनागपि॥ ३५॥
अस्तीति सर्वविदितं विश्वकृत्सृष्टिकौशलम्।
सर्वाङ्गसुन्दरं वस्तु सृष्टं नापि सुरच्यते॥ ३६॥
तस्माद्भाष्यसंचिप्तटिप्पनीमात्रदित्सुना।
मया विज्ञापितः श्रीमानिति कावेलकोविदः॥ ३७॥
विशदीक्रियतामेष पादोऽगत्याऽन्यटीकया।
साकल्येन समादिष्टं तदा तेनेति मां प्रति॥ ३८॥
अतो मयाऽऽनन्दगिरेष्टीका तत्र निवेशिता।
सा तत्त्वबोधिनीपुस्त्यालयस्याऽऽदर्शरूपिणी॥ ३९॥
एतद्ग्रन्थस्य सूत्रांशप्रणेता वादरायणः।
सूत्राण्यस्मिन् पञ्चशतं पञ्चपञ्चाशदुत्तरम्॥ ४०॥
भाष्यभागो भगवता प्रणीतः शङ्करेण तु।
भाष्यरत्नप्रभाकारी गोविन्दानन्दपण्डितः॥ ४१॥
ग्रन्थस्य त्रीणि नामानि सूत्रान्तानि यथाक्रमम्।
ब्रह्मवेदान्तशारीरकादीनि कल्पितानि च॥ ४२॥

तथैव मीमांसान्तानि त्रीण्यन्यानि यथाक्रमम् ।
पूर्ववत्तत्तदादीनि नामानि कल्पितानि च ॥ ४३ ॥
तथा व्यवहृते अन्ये वर्त्तेते नामनी शुभे ।
एकं ब्रह्मविचाराख्यं न्यायाधिकरणं परम् ॥ ४४ ॥
न्यायनामान्तरैस्त्वाधिकरणैः ख-श-भूमितैः ।
वेदान्तवाक्यतात्पर्य्यैर्ग्रन्थोऽयं भागमागतः ॥ ४५ ॥
अस्याधिकरणव्यूहश्लोकसंग्रहरूपिणी ।
कस्यचिद्भारतीतीर्थाभिधस्यास्ते यतेः कृतिः ॥ ४६ ॥
सा तत्त्वबोधिनीयन्त्रे सटीकाऽनूदिताऽङ्किता ।
आनन्दचन्द्रवेदान्तवागीशेन च संस्कृता ॥ ४७ ॥
साऽप्येतत्सूत्रभाष्यीयनिखिलार्थोपयोगिनी ।
यत्नतो दर्शनीयेतीतः परं सममुद्यत ॥ ४८ ॥
सा त्वत्र गौरवभिया मूलमात्रैव मुद्रिता ।
तदाद्यानुक्रमणिकाश्लोकानां दशकं विना ॥ ४९ ॥
मूलश्लोकार्थसन्देहसन्दोहोद्घाटकुञ्चिका ।
विवृतिर्दर्शनीया चेत्, का चिन्ता, सा न दुर्लभा ॥ ५० ॥

फोर्ट उइलियम् कालेज ॥
शकाब्दे १७८५ ।

श्रीरामनारायण शर्म्मणः ।

ब्रह्मसूत्रीयषोडशपादार्थदर्शनं

निर्घण्टपत्रम्।

प्रतिपाद्यविषयाः।	अध्यायाङ्काः।	पादाङ्काः।
सुस्पष्टब्रह्मबोधकश्रुतिवाक्यानां समन्वयः,	१	१
उपास्यब्रह्मवाचकास्पष्टश्रुतिवाक्यानां समन्वयः,	१	२
ज्ञेयब्रह्मप्रतिपादकास्पष्टश्रुतिवाक्यानां समन्वयः,	१	३
अव्यक्तादिसन्दिग्धपदमात्राणामेव समन्वयः,	१	४
साङ्ख्ययोगकाणादादिस्मृतिभिः साङ्ख्यादिप्रयुक्ततर्कैश्च वेदान्तसमन्वयस्य विरोधपरिहारः,	२	१
साङ्ख्यादिमतानां दुष्टत्वप्रदर्शनं,	२	२
पूर्वभागेण पञ्चमहाभूतश्रुतीनां उत्तरभागेण च जीवश्रुतीनां परस्परविरोधपरिहारः,	२	३
लिङ्गशरीरश्रुतीनां विरोधपरिहारः,	२	४
जीवस्य परलोकगमनागमनविचारपूर्वकवैराग्यनिरूपणं,	३	१
पूर्वभागेण त्वं-पदार्थस्य उत्तरभागेण च तत्-पदार्थस्य च शोधनं,	३	२

प्रतिपाद्यविषयाः।	अध्यायाङ्काः।	पादाङ्काः।
सगुणविद्यासु गुणोपसंहारस्य, निर्गुणे ब्रह्मणि अपुनरुक्तपदोपसंहारस्य च निरूपणम्, ...	३	३
निर्गुणज्ञानस्य बहिरङ्गसाधनभूतानां आश्रमयज्ञादीनां, अन्तरङ्गसाधनभूतानां च शमदमश्रवणमननादीनां निरूपणं, ...	३	४
श्रवणाद्यावृत्त्या निर्गुणं, उपासनया सगुणं वा ब्रह्म साक्षात्कृतवतो जीवतः पुण्यपापलेपविनाशलक्षणाया मुक्तेरभिधानं, ...	४	१
म्रियमाणस्य उत्क्रान्तिप्रकारदर्शनं, ...	४	२
सगुणब्रह्मविदो मृतस्योत्तरमार्गाभिगमनं	४	३
पूर्वभागेण निर्गुणब्रह्मविदो विदेहकैवल्यप्राप्तेः, उत्तरभागेण च सगुणब्रह्मविदो ब्रह्मलोकस्थितेर्निरूपणं,..	४	४

व्यासाधिकरणार्थदर्शनं निर्घण्टपत्रम्।

समन्वयाख्यप्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे।

प्रतिपाद्यविषयाः।	सूत्राङ्काः।	अधिकरणाङ्काः।
ब्रह्मणो विचार्यत्वं,	१	१
ब्रह्मणो लक्ष्यत्वं,	२	२
ब्रह्मणो वेदकर्तृत्वं, १ वर्णकं, ब्रह्मणो वेदैकमेयता, २ वर्णकं,	३	३
वेदान्तानां ब्रह्मबोधकत्वं, १ वर्णकं, वेदान्तानां ब्रह्मण्यवसितत्वं, २ वर्णकं,	४	४
प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वाभावकथनं,	५-११	५
आनन्दमयकोषस्य परमात्मत्वं, १ वर्णकं, ब्रह्मण आनन्दमयजीवाधारत्वं, २ वर्णकं,	१२-१९	६
आदित्यान्तर्गतहिरण्मयपुरुषस्येश्वरत्वं,	२०-२१	७
परब्रह्मण आकाशशब्दवाच्यत्वं,	२२	८
ब्रह्मण आकाशशब्दवत् प्राणशब्दवाच्यत्वं,	२३	९
परब्रह्मणो ज्योतिःशब्दवाच्यत्वं,	२४-२७	१०
ब्रह्मणः प्राणशब्दप्रतिपाद्यत्वं,	२८-३१	११

उक्ताध्यायस्य द्वितीयपादे।

ब्रह्मण उपास्यत्वं,	१-८	१
ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वं,	९-१०	२
चेतनयोर्जीवेश्वरयोर्हृद्गुहागतत्वं,	११-१२	३

प्रतिपाद्यविषयाः। सूत्र० अधि०

छायाजीवान्यदेवान् हित्वा परब्रह्मण एवोपास्यत्वं, ... १३-१७ ४
प्रधानजीवेतरस्येश्वरस्यैवान्तर्यामिशब्दवाच्यत्वं, १८-२० ५
प्रधानजीवौ निराकृत्येश्वरस्य भूतयोनित्वं, २१-२३ ६
ब्रह्मणो वैश्वानरशब्दवाच्यत्वं, ... २४-३२ ७

उक्ताध्यायस्य तृतीयपादे।

सूत्रात्महिरण्यगर्भप्रधानभोक्तृजीवेश्वराणां मध्ये केवलमीश्वरस्यैव सर्वाधिष्ठानभूतत्वं, ... १-७ १
प्राणपरेशयोर्मध्ये परेशस्यैव सत्यशब्देन श्रेष्ठत्वं, .. ८-९ २
प्रणवब्रह्मणोर्मध्ये ब्रह्मण एवाक्षरशब्दवाच्यत्वं, ... १०-१२ ३
अपर-परब्रह्मणोर्मध्ये परब्रह्मण एवत्रिमात्रेण प्रणवेन ध्येयत्वं, ... १३ ४
दहराकाशत्वेन प्रतीयमानानां वियज्जीवब्रह्मणां मध्ये ब्रह्मण एव तदाकाशवाच्यत्वं, ... १४-१८ ५
अक्षिपुरुषत्वेनापाततः प्रतीयमानयोर्जीवपरेशयोः परेशस्यैव तत्पदवाच्यत्वं,.. .. .. १९ २१ ६
जगत्प्रकाशत्वेनोपलब्धयोः सूर्यादितेजःपदार्थचैतन्ययोश्चैतन्यस्यैव तत्प्रकाशत्वं, ... २२-२३ ७
जीवात्मपरमात्मनोर्मध्ये परमात्मन एवाङ्गुष्ठमात्रपुरुषशब्देन प्रतिपादनं, ... २४-२५ ८
देवानां निर्गुणविद्यायामधिकारनिरूपणं, ... २६-३३ ९
शूद्राणां वेदानधिकारकथनपूर्वकः शोकाकुलत्वेन शूद्रनाममात्रधारिणो जानश्रुतेर्वेदविद्याधिगमः, ३४ ३८ १०

प्रतिपाद्यविषयाः।	सूत्र०	अधि०
प्राणत्वेनाम्नातानां वज्रवायुपरेशानां मध्ये परेशस्यैव तादृशप्राणशब्दवाच्यत्वं, ...	३९	११
ब्रह्मणः परत्वज्योतिष्ट्वे, ...	४०	१२
ब्रह्मण आकाशशब्दवाच्यत्वं, ...	४१	१३
ब्रह्मणो विज्ञानमयशब्दवाच्यत्वं, ...	४२-४३	१४

उक्ताध्यायस्य चतुर्थपादे।

कारणावस्थापन्नस्य स्थूलशरीरस्यैवाव्यक्तशब्दवाच्यत्वं,	१-७	१
श्रुतिप्रमितप्रकृति-स्मृतिसम्मतप्रधानयोर्मध्ये तादृशप्रकृतेरेवाजाशब्दवाच्यत्वं, ...	८-१०	२
प्राणचक्षुःश्रोत्रमनोऽन्नानां पञ्चपञ्चजनशब्दवाच्यत्वं,	११-१३	३
ब्रह्मप्रतिपादकवेदान्तवाक्यसमन्वयानां युक्तियुक्तत्वं,	१४-१५	४
प्राणजीवपरात्मनां मध्ये परात्मन एव कृत्स्नजगत्कर्तृत्वेन बालाकिना ब्रह्मत्वेनोक्तानां षोडशपुरुषाणां कर्तृत्वनिराकरणं, ...	१६ १८	५
संशयितजीवपरमात्मनोर्मध्ये परमात्मन एव श्रवणमननादिविषयीकर्तृत्वं, ...,	१९-२२	६
ब्रह्मणो निमित्तोपादानोभयकारणत्वं, ...	२३-२७	७
परमाणुशून्यादीनां श्रुत्युक्तानामपि जगत्कारणत्वमपहाय ब्रह्मण एव प्रतिनियतजगत्कारणत्वं, ..	२८	८

इति प्रथमाध्यायस्य समाप्तं ॥ * ॥

अविरोधाख्यद्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे ।

प्रतिपाद्यविषयाः ।	सू०	अधि०
साङ्ख्यस्मृत्या वेदसङ्कोचस्यायुक्तत्वं, ...	१-२	१
योगस्मृत्याऽपि वेदसङ्कोचस्यायुक्तत्वं, ...	३	२
वैलक्षण्याख्ययुक्तिद्वाराऽपि वेदान्तवाक्यानामबाध्यत्वं,	४-११	३
काणादबौद्धादीनां स्मृतियुक्तिभ्यामपि वेदवाक्याना-मबाध्यत्वं, ...	१२	४
भोक्तृभोग्यभेदवतोऽपि परब्रह्मणोऽद्वैतत्वस्याबाधात्वं,	१३	५
ब्रह्मणि भेदाभेदयोर्व्यवहारिकत्वमद्वितीयत्वस्य च ता-त्त्विकत्वं, ...	१४-२०	६
सर्वज्ञत्वेन जीवसंसारमिथ्यात्वं स्वनिर्लेपत्वं च पश्यतः परमेश्वरस्य न हिताहितभागदोषः, ...	२१ २३	७
अद्वितीयस्यापि ब्रह्मणः क्रमेण नानाकार्याणां सृष्टि-सम्भावना, ...	२४-२५	८
ईश्वरस्योपादानरूपपरिणामिकारणत्वव्यवस्थापनं, ..	२६ २९	९
ईश्वरस्याशरीरित्वेऽपि मायावित्वं, ...	३०-३१	१०
नित्यतृप्तस्येश्वरस्यापि प्रयोजनं विनाऽशेषजगदुत्पादनं,	३२-३३	११
कर्मनियन्त्रितानां जीवानां सुखदुःखनिमित्तमात्रस्य जगत् संहरतश्च नैर्घृण्यदोषाभावः, ...	३४ ३६	१२
निर्गुणस्यापि ब्रह्मणो विवर्त्तरूपेण प्रकृतित्वसिद्धिः, ..	३७	१३

उक्ताध्यायस्य द्वितीयपादे ।

साङ्ख्यानुमतप्रधानस्य जगद्धेतुत्वखण्डनं,..	१ १०	१
असदृशोद्भवे काणाददृष्टान्तस्यास्तित्वं, ...	११	२
परमाणूनां संयोगेन जगदुत्पत्तेर्युक्तिविरुद्धत्वं, ..	१२ १७	३

प्रतिपाद्यविषयाः।	सू॰	अधि॰
ईश्वराद्भिन्नानां बाह्यवस्त्वस्तित्ववादिबौद्धविशेषसम्मतानां परमाणूनां शब्दस्पर्शादीनाञ्च जगदुत्पादकत्वमतखण्डनं, ...	१८-२७	४
विज्ञानवादिबौद्धसम्मतविज्ञानस्य जगत्कर्तृत्वादिखण्डनं, ...	२८-३२	५
जीवादिसप्तपदार्थवादिनां बौद्धान्तराणां मतखण्डनं,	३३-३६	६
तटस्थेश्वरवादस्यायुक्तत्वं, ...	३७-४१	७
जीवोत्पत्त्यादेरयुक्तत्वं, ...	४२-४५	८

उक्ताध्यायस्य तृतीयपादे।

वेदान्तवादिमते आकाशस्यानित्यत्वकथनं, ...	१-७	१
स्वरूपवतो ब्रह्मणो वायोरुत्पत्तिकथनं, ...	८	२
सद्रूपस्य ब्रह्मणोऽजन्यत्वं जगज्जनकत्वञ्च, ...	९	३
कार्यकारणयोरभेदेन वायुभूतस्य ब्रह्मणस्तेजःसृष्टिः,	१०	४
वेदोक्ततेजोरूपब्रह्मणो जलोत्पत्तिसिद्धिः, ...	११	५
छान्दोग्योपनिषदुक्तजलोत्पन्नान्नस्य पृथिव्यर्थकत्वं, ..	१२	६
पूर्वपूर्वकार्योपाधिकाद्ब्रह्मण उत्तरोत्तरकार्योत्पत्तिसिद्धिः, ...	१३	७
लयकाले पृथिव्यादीनां विपरीतक्रमकल्पनं	१४	८
प्राणादीनां भूतेष्वन्तर्भावान्न तेषां सृष्टिक्रमभङ्गः. ..	१५	९
वपुषो जन्ममरणयोर्मुख्यत्वेन जीवस्यैतयोर्भाक्तत्वं, ..	१६	१०
जीवजन्मन औपाधिकत्वेन तस्य वस्तुतो नित्यत्वं, ..	१७	११
जीवस्याचिद्रूपत्वखण्डनपूर्विका तच्चिद्रूपत्वसिद्धिः, ..	१८	१२
जीवस्याणुत्वखण्डनपूर्वकं तत्सर्वगत्वप्रतिपादनं. ..	१९-३२	१३

प्रतिपाद्यविषयाः । सू० । अधि०

जीवस्याकर्तृत्वनिरसनपूर्वकं तत्कर्तृत्वप्रतिपादनं, .. ३३-३९ १४

जीवकर्तृत्वस्याध्यस्तत्वेनावास्तविकत्वं, ... ४० १५

जीवस्येश्वरप्रवर्त्तत्वेन न रागप्रवृत्तत्वं, ... ४१-४२ १६

औपाधिककल्पनैर्जीवेशयोर्जीवानाञ्च परस्परं व्यवहारव्यवस्था, ... ४३-५३ १७

उक्ताध्यायस्य चतुर्थपादे ।

इन्द्रियाणामनादित्वनिराकरणपूर्वकं तेषामात्मसमुत्पन्नत्वं, ... १-४ १

इन्द्रियाणामेकादशसङ्ख्याकत्वस्य वेदान्तसम्मतत्वं, .. ५-६ २

साङ्ख्यसम्मतेन्द्रियसर्वगतत्वनिराकरणपूर्वकं तेषां परिच्छिन्नत्वकथनं, ... ७ ३

प्राणस्यानादित्वखण्डनपूर्वकं तदुत्पत्तिसमाधानं, .. ८ ४

प्राणवायोः स्वतन्त्रताकथनं, ... ९-१२ ५

प्राणस्य समष्टिरूपेणाधिदैविकी विभुता आध्यात्मिकी तु तस्याल्पताऽदृश्यता चेन्द्रियवदिति, ... १३ ६

इन्द्रियगणस्य देवताविशेषाधीनत्वकथनं, ... १४-१६ ७

विलक्षणत्वेन प्राणादिन्द्रियाणां पृथक्त्वं, ... १७-१९ ८

सर्वजगत्सर्जने जीवस्याशक्तत्वादीशस्यैव सर्वशक्तिमत्त्वात् तस्यैव तन्निर्मातृत्वं, ... २०-२२ ९

इति द्वितीयाध्यायस्य समाप्तं ॥ ❋ ॥

साधनाख्यतृतीयध्यायस्य प्रथमपादे।

प्रतिपाद्यविषयाः।	सू०	अधि०
जीवस्य भाविशरीरबीजरूपसूक्ष्मभूतवेष्टितस्यैवेतो गमनं..	१-७	१
कर्मान्तरैः सानुशयस्य जीवस्य लोकान्तरारोहणं, ..	८-११	२
पापिनां याम्यलोकगमनं, ...	१२-२१	३
अवरोहिणो जीवस्य वियदादिसमानत्वं, ...	२२	४
स्वर्गादवतरणकाले स्वर्ग-वृष्टि-पृथिवी-पुरुष-योषित्सु क्रमशो जनिष्यतो जीवस्य स्वर्गे वृष्टौ च जन्मनि त्वरा, तदितरेषु च जन्मनि विलम्ब इति, ..	२३	५
सस्यादौ जीवस्य न मुख्यजन्म किन्तु संश्लेषमात्रमिति,	२४-२७	६

उक्ताध्यायस्य द्वितीयपादे।

स्वप्नसृष्टेर्मिथ्यात्वकथनं	१-६	१
सुषुप्तिस्थानरूपस्य हृत्स्थब्रह्मण एकत्वस्थापनं, ...	७-८	२
स्वप्नावस्थितस्यैव जीवस्य तस्मात् समुद्बोधो नापरस्येति,	९	३
मूर्च्छाया जाग्रदाद्यवस्थान्तरभिन्नत्वं, ...	१०	४
ब्रह्मणो नीरूपभावस्य वेदान्तसम्मतत्वं,..	११-२१	५
ब्रह्मणो निषेधातीतत्वेन सत्यत्वस्थापनं, ...	२२-३०	६
ब्रह्मणोऽन्यस्यावस्तुत्वव्यवस्थापनं, ...	३१-३७	७
कर्मफलोत्पत्तिं प्रति ईश्वरस्यैव कर्तृत्वं नापूर्वस्येति, ..	३८-४१	८

प्रतिपाद्यविषयाः ।	सू० ।	अधि०
जीवस्याकर्तृत्वनिरसनपूर्वकं तत्कर्तृत्वप्रतिपादनं, ..	३३ ३९	१४
जीवकर्तृत्वस्याध्यस्तत्वेनावास्तविकत्वं, ...	४०	१५
जीवस्येश्वरप्रवृत्तत्वेन न रागप्रवृत्तत्वं, ...	४१-४२	१६
औपाधिककल्पनैर्जीवेशयोर्जीवानाञ्च परस्परं व्यवहारव्यवस्था, ...	४३-५३	१७

उक्ताध्यायस्य चतुर्थपादे ।

इन्द्रियाणामनादित्वनिराकरणपूर्वकं तेषामात्मसमुत्पन्नत्वं, ...	१-४	१
इन्द्रियाणामेकादशसङ्ख्याकत्वस्य वेदान्तसम्मतत्वं, ..	५-६	२
साङ्ख्यसम्मतेन्द्रियसर्वगत्वनिराकरणपूर्वकं तेषां परिच्छिन्नत्वकथनं, ...	७	३
प्राणस्यानादित्वखण्डनपूर्वकं तदुत्पत्तिसमाधानं, ..	८	४
प्राणवायोः स्वतन्त्रताकथनं, ...	९-१२	५
प्राणस्य समष्टिरूपेणाधिदैविकी विभुता आध्यात्मिकी तु तस्याल्पताऽदृश्यता चेन्द्रियवदिति, ...	१३	६
इन्द्रियगणस्य देवताविशेषाधीनत्वकथनं, ...	१४-१६	७
विलक्षणत्वेन प्राणादिन्द्रियाणां पृथक्त्वं, ...	१७-१९	८
सर्वजगत्सर्जने जीवस्याशक्तत्वादीशस्यैव सर्वशक्तिमत्त्वात् तस्यैव तन्निर्मातृत्वं, ...	२०-२२	९

इति द्वितीयाध्यायस्य समाप्तं ॥ ॥

साधनाख्यतृतीयध्यायस्य प्रथमपादे।

प्रतिपाद्यविषयाः।	सू०	अधि०
जीवस्य भाविशरीरबीजरूपसूक्ष्माभूतवेष्टितस्यैवेतो गमनं..	१-७	१
कर्मान्तरैः सानुशयस्य जीवस्य लोकान्तरारोहणं, ..	८-११	२
पापिनां याम्यलोकगमनं, ...	१२-२१	३
अवरोहिणो जीवस्य वियदादिसमानत्वं, ...	२२	४
स्वर्गादवतरणकाले स्वर्ग-वृष्टि-पृथिवी-पुरुष-योषित्सु क्रमशो जनिष्यतो जीवस्य स्वर्गे वृष्टौ च जन्मनि त्वरा, तदितरेषु च जन्मनि विलम्ब इति, ..	२३	५
सस्यादौ जीवस्य न मुख्यजन्म किन्तु संश्लेषमात्रमिति,	२४-२७	६

उक्ताध्यायस्य द्वितीयपादे।

स्वप्नसृष्टेर्मिथ्यात्वकथनं	१-६	१
सुषुप्तिस्थानरूपस्य हृत्स्थब्रह्मण एकत्वस्थापनं, ...	७-८	२
स्वप्नावस्थितस्यैव जीवस्य तस्मात् समुद्बोधो नापरस्येति,	९	३
मूर्च्छाया जाग्रदाद्यवस्थान्तरभिन्नत्वं, ...	१०	४
ब्रह्मणो नीरूपभावस्य वेदान्तसम्मतत्वं,..	११-२१	५
ब्रह्मणो निषेधातीतत्वेन सत्यत्वस्थापनं, ...	२२-३०	६
ब्रह्मणोऽन्यस्यावस्तुत्वव्यवस्थापनं, ...	३१-३७	७
कर्मफलोत्पत्तिं प्रति ईश्वरस्यैव कर्तृत्वं नापूर्वस्येति, ..	३८-४१	८

उक्ताध्यायस्य तृतीयपादे।

प्रतिपाद्यविषयाः।	सू०	अधि०
छान्दोग्यबृहदारण्यकश्रुत्युक्तयोः पञ्चाग्निविद्योपासनयोः विध्यनुष्ठानफलसाम्येनैकत्वं, ...	१-४	१
गुणोपसंहारस्य कर्तव्यत्वं, ...	५	२
छान्दोग्यकाण्वशाखयोरुद्गीथविद्याभेदकथनं, ..	६-८	३
ब्रह्मदृष्टेर्हेतुत्वेनाक्षरोद्गीथयोरेकत्वसम्पादनं,.. ..	९	४
वशिष्ठत्वादिगुणानामुपसंहर्तव्यत्वं, ...	१०	५
आनन्दसत्यत्वादीनां ब्रह्मगुणानां प्रतिपत्तिफलत्वेन सर्वशाखासु समानत्वात् व्यवस्थापकविध्यभावाच्च तेषामुपसंहर्तव्यत्वं, ...	११-१३	६
पुरुषज्ञानस्य संसारकारणात्, ज्ञाननिवर्तकत्वात् पुरुषस्यैव वेद्यत्वं, ...	१४-१५	७
ईश्वरस्यैवात्मशब्दवाच्यत्वं न विराज इति, ...	१६-१७	८
काण्वछान्दोग्यषष्ठयोर्दर्शयोर्दस्यैकत्वं, ...	१८	९
प्राणोपासनं प्रति प्राणविद्याप्राप्तयोरनग्नताबुद्ध्याचमनयोः अनग्नताबुद्धेरेव विधेयत्वं, ...	१९	१०
काण्वानामग्निरहस्यब्राह्मणबृहदारण्यकयोः पठितायाः शाण्डिल्यविद्याया एकविधात्वं, ...	२०-२२	११
अहरित्यादित्यगतस्याहमित्यक्षिगतस्य च वेद्यपुरुषैकत्वेऽपि स्थानविशेषे तन्नामविशेषस्य युक्तत्वं, ..	२३	१२
विद्यैकत्वाभावात् सम्भृत्यादीनां गुणानां शाण्डिल्यविद्यादिषु अनुपसंहार्यत्वं	२४	१३
तैत्तिरीयकताण्डिनोः पुरुषविद्यायाः पृथक्त्वं..	२५	१४
वेदमन्त्रप्रवर्ग्यादीनां विद्यानङ्गत्वं,..	२६	१५

प्रतिपाद्यविषयाः ।		सू०	अधि०
अर्थवादत्वेन पापपुण्ययोरुपायनस्य हानावुपसंहर्तव्यत्वं,	१ वर्णकं	२७-२८	१६
पापपुण्यविधूननस्य हानार्थकत्वमेव न चालनार्थकत्वं, ..	२ वर्णकं		
मरणात् प्राक् उपास्ये साक्षात्कृते सुकृतदुष्कृतक्षयः, ...	३ वर्णकं		
उपासकस्यैवार्चिरादिमार्गो न ज्ञानिन इत्यस्य व्यवस्था,		२९-३०	१७
सर्वासूपासनासु उत्तरमार्गविधानं, ...		३१	१८
ब्रह्मतत्त्वज्ञानिनां मुक्तिर्नियता न तु पाक्षिकीत्यस्य प्रतिपादनम्, ...		३२	१९
आत्मस्वरूपलक्षकाणां निषेधानां परस्परोपसंहर्तव्यत्वम्, ...		३३	२०
ऋतं पिबन्ताविति द्वा सुपर्णाविति च मन्त्रयोर्विद्यैकत्वम्, ...		३४	२१
एकशाखास्थयोः उषस्तकहोलयोर्ब्राह्मणयोर्विद्यैक्यप्रतिपादनम्, ...		३५-३६	२२
उपासनार्थं पृथक्त्वेनोपास्यस्य द्वैधज्ञानम्, ...		३७	२३
सत्यविद्याया एकत्वप्रतिपादनम्,..		३८	२४
दहराकाशहार्दाकाशयोरुपसंहर्तव्यत्वम्, ...		३९	२५
उपासकस्य भोजने प्राणाहुतिलोपापत्तिः, ...		४०-४१	२६
उद्गीथकर्माङ्गीभूतदेवतोपासनाया अनियतत्वं, ..		४२	२७
संवर्गविद्योक्ताधिदैववाय्वध्यात्मप्राणयोरनुचिन्तनस्य पृथक्त्वम्, ...		४३	२८
मनश्चिदादीनां स्वतन्त्रविद्यात्वस्वीकारः, ...		४४-५२	२९
भौतिकस्यात्मत्वनिराकरणपूर्वकतदन्यस्यात्मत्वप्रतिपादनम्, ...		५३-५४	३०

प्रतिपाद्यविषयाः।	सू०	अधि०
ऐतरेयगतोक्थोपासनायां पृथिव्यादिदृष्टेः कौषीतक्यामपि समानत्वं, ...	५५-५६	३१
विराड्रूपवैश्वानरस्य कृत्स्नस्यैव ध्यातव्यत्वं न तदंशस्येति	५७	३२
अनुष्ठातव्य-शाण्डिल्यदहरादिविद्यानां वेद्यब्रह्मभिन्नत्वेन भिन्नत्वं,..	५८	३३
आत्मनः सगुणोपासनायां एकस्य द्वयोर्बहूनाञ्च उपासनानां वैकल्पिकनियमकथनं, ...	५९	३४
विकल्पेन समुच्चयेन वा प्रतीकोपासनाया ऐच्छिकत्वं,	६०	३५
विकल्पसमुच्चययोर्याथाकाम्यं, ...	६१-६६	३६

उक्ताध्यायस्य चतुर्थपादे।

आत्मज्ञानस्य स्वतन्त्रत्वं न क्रत्वर्थत्वं, ...	१-१७	१
ऊर्द्धरेतोरूपाश्रमाणामस्तित्वव्यवस्थापनं, १ वर्णकं लोककामिनामाश्रमिणां ब्रह्मनिष्ठानर्हत्वं, २ वर्णकं	१८-२०	२
उद्गीथावयवस्योङ्कारस्य ध्येयत्वं, ...	२१-२२	३
औपनिषदाख्यानानां विद्यास्तावकत्वं, ...	२३-२४	४
आत्मबोधस्य कर्मानपेक्षत्वम्, ...	२५	५
विद्यायाः स्वोत्पत्तौ कर्मसापेक्षत्वम्, ...	२६-२७	६
आपदि सर्वान्नाभ्यनुज्ञानं	२८-३१	७
विद्यार्थानामाश्रमधर्माणाञ्च यज्ञादीनां सकृदनुष्ठानं,	३२-३५	८
अनाश्रमिणो ज्ञानसम्भावनम्, ...	३६-३९	९
आश्रमिणामवरोहाभावनिरूपणम्, ...	४०	१०

प्रतिपाद्यविषयाः।	सू०	अधि०
भ्रष्टोर्द्धरेतसः प्रायश्चित्तसद्भावः,..	४१·४२	११
भ्रष्टोर्द्धरेतसः प्रायश्चित्तस्य आमुष्मिकशुद्धिजनकत्वं तादृशशुद्धिमतो व्यवहारानर्हत्वञ्च,..	४३	१२
उपासनस्य ऋत्विक्कर्मत्वम्, ...	४४-४६	१३
मौनस्य विधेयत्वम्, ...	४७-४९	१४
बाल्यस्य भावशुद्धित्वं न वयःकामचारोभयत्वम्, ..	५०	१५
इह वा जन्मान्तरे वा ज्ञानोत्पत्तिरिति ज्ञानोत्पत्तेः पाक्षिकत्वम्, ...	५१	१६
सालोक्यादिमुक्तीनां जन्यत्वेन सातिशयत्वं निर्वाणमुक्तेश्च निरतिशयत्वम्, ...	५२	१७

इति तृतीयाध्यायस्य समाप्तं॥ ※ ॥

फलाख्यचतुर्थपादस्य प्रथमपादे।

प्रतिपाद्यविषयाः।	सू०	अधि०
श्रवणादीनामावर्तनीयत्वम्, ...	१-२	१
ज्ञात्रा जीवेन स्वात्मतया ब्रह्मणो ग्राह्यत्वम्, ...	३	२
प्रतीकेऽहन्दृष्ट्यभावः,..	४	३
अब्रह्मणि प्रतीके ब्रह्मधियः कर्तव्यत्वम्, ...	५	४
कर्माङ्गेष्वादित्यादिदृष्टीनां कर्तव्यत्वम्, ...	६	५
उपासनायामासनस्य नियतत्वम्,..	७-१०	६
ध्यानसाधनस्यैकाग्र्यस्य प्रधानत्वेन दिग्देशकालानाम-नियमः, ...	११	७
उपास्तीनामामरणमावृत्तिः, ...	१२	८
ज्ञानिनः पापलेपाभावः, ...	१३	९
ज्ञानिनः पुण्यलेपाभावः, ...	१४	१०
सञ्चितयोरनारब्धयोः पुण्यपापयोर्ज्ञानोदयसमये वि-नाशाभावः,..	१५	११
अग्निहोत्रादिनित्यकर्मणो विद्योपयोग्यंशस्याविनाशः,	१६-१७	१२
सोपासनस्य निरुपासनस्य च नित्यकर्मणो तारतम्येन विद्यासाधनत्वम्, ...	१८	१३
अधिकारिणां मुक्तिसद्भावः,..	१९	१४

उत्क्रान्त्यध्यायस्य द्वितीयपादे।

वागादीनां मनसि वृत्तिप्रविलयो न स्वरूपेण,.. ..	१-२	१
मनसः प्राणे वृत्त्या प्रविलयः, ...	३	२

प्रतिपाद्यविषयाः।	सू०	अधि०
प्राणस्य जीवे लयान्तरं पुनर्भूतेषु लयः, ...	४-६	३
अज्ञानिनोरुत्क्रान्तेरपि साम्यं, ...	७	४
तेजःप्रभृतीनां भूतानां परमात्मनि वृत्त्या लयः, ..	८-११	५
देहादेव प्राणोत्क्रान्तेर्निषेधः, ...	१२-१४	६
तत्त्वज्ञानिनो वागादीनां परमात्मनि लयः, ...	१५	७
तत्त्वविदो वागादीनां निःशेषेण परमात्मनि लयः ..	१६	८
उपासकस्योत्क्रान्तेर्विशेषवत्त्वं, ...	१७	९
निशायामपि मृतानां रश्मिप्राप्तिः, ...	१८-१९	१०
दक्षिणायनमृतस्योपासकस्य ज्ञानफलप्राप्तिः, ..	२०-२१	११

उक्ताध्यायस्य तृतीयपादे।

अर्चिरादिकस्य ब्रह्मलोकमार्गस्यैकत्वम्, ...	१	१
संवत्सरादित्ययोर्मध्ये देवलोकवायुलोकौ सन्निवेशयितव्यौ, ...	२	२
वरुणादीनां सन्निवेशादर्चिरादिमार्गस्य व्यवस्थापितत्वं,	३	३
अर्चिरादीनामातिवाहिकत्वं, ...	४-६	४
उत्तरमार्गेण कार्यब्रह्मगमनं, ...	७-१४	५
प्रतीकोपासकानां ब्रह्मलोकाऽप्रापनं, ...	१५-१६	६

उक्ताध्यायस्य चतुर्थपादे।

मुक्तिरूपस्य वस्तुनः पुरातनत्वं, ...	१-३	१
मुक्तस्य ब्रह्मणोऽभिन्नत्वं, ...	४	२

प्रतिपाद्यविषयाः ।	सू०	अधि०
मुक्तस्वरूपभूतस्य ब्रह्मणो युगपत् सविशेषत्वनिर्विशेषत्वे,	५-७	३
अर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकं प्राप्तस्योपासकस्य भोग्यवस्तूनां सृष्टौ मानससङ्कल्पस्यैव हेतुत्वं, ...	८-९	४
एकस्यापि पुरुषस्य देहभावाभावयोरैच्छिकत्वं, ..	१०-१४	५
सर्वेषां देहानां सात्मकत्वम्, ...	१५-१६	६
ब्रह्मलोकगतानामुपासकानां जगत्सृष्टौ स्वातन्त्र्याभावेऽपि भोगमोक्षयोस्तेषां स्वातन्त्र्यसिद्धिः, ...	१७-२२	७

इति चतुर्थाध्यायस्य समाप्तम्॥ ॥

शुद्धिपत्रं।

पृष्ठाङ्कः	पंक्त्यङ्कः	अशुद्धं	शुद्धं
६६	५	प्रपञ्चयिष्यतेर्न	प्रपञ्चयिष्यते न
	११	स्नात्त्वा	स्नात्वा
१०१	१०	वन्न	बन्न
१०२	२२	ज्योतिष्ठोमे	ज्योतिष्टोमे
१०३	१८	विप्रलिप्सुईष्ट	विप्रलिप्सुरिष्ट
११५	१३	बऊक्तत्वो	बऊक्तत्वो
११६	२२	आनव्दमयो	आनन्दमयो
१२५	६	वाङ्ममनस	वाङ्मनस
१४७	५	मर्य्यादत्वं	मर्य्यादात्वं
	१४	इत उपासीत	इत्युपासीत
१४८	८	ग्रहीतव्यं	ग्रहीतव्यं
१५६	१६	कारसं	कारणं
१६०	१३	रागादिभि	वागादिभिः
१६५	२७	प्रत्यक्ब्रह्म	प्रत्यग्ब्रह्म
१६३	११	पुगरयं	पुनरयं
१७६	६	तत्वमस्यहं	तत्त्वमस्यहं
१८०	१८	पिबत्	पिवत्
१८३	१०	द्रष्ठव्य	द्रष्टव्य
१९७	७	द्रष्ठा	द्रष्टा
२०५	७	दिवो	दिव्यो
२१६	२२	नेतव्यनितित्याह	नेतव्यमित्याह

ॐ नमो गणेशाय।

यस्मिन् कारुणिकं शरणं गतोऽप्यरिसहोदर आप महत् पदं।
तमहमाशु हरिं परमाश्रये जनकजावरमनन्तसुखाकृतिं॥ १॥
श्रीगौर्य्या सकलार्थदं निजपदाम्भोजेन मुक्तिप्रदं
प्रौढं विघ्नवनं हरन्तमनघं श्रीढुण्ढितुण्डासिना।
वन्दे चर्म्मकपालिकोपकरणैर्वैराग्यसौख्यात् परं
नास्तीति प्रदिशन्तमन्तविधुरं श्रीकाशिकेशं शिवं॥ २॥
यत्कृपालवमात्रेण मूको भवति पण्डितः।
वेदशास्त्रशरीरान्तां वाणीं वीणाकरां भजे॥ ३॥
कामाक्षीदत्तदुग्धप्रचुरसुरनुतप्राज्यभोज्याधिपूज्य-
श्रीगौरीनायकाभित्प्रकटनशिवरामार्य्यलब्धात्मबोधैः।
श्रीमद्गोपालगीर्भिः प्रकटितपरमाद्वैतभावाङ्कितोऽस्य
श्रीमद्गोविन्दवाणीचरणकमलगो निर्वृतोऽहं यथालिः॥ ४॥
श्रीशङ्करं भाष्यकृतं प्रणम्य व्यासं हरिं सूत्रकृतञ्च वच्मि।
श्रीभाष्यतीर्थे परहंसतुष्ट्यै वाग्जालबन्धच्छिदमभ्युपायं॥ ५॥
विस्तृतग्रन्थवीक्षायामलसं यस्य मानसं।
व्याख्या तदर्थमारब्धा भाष्यरत्नप्रभाभिधा॥ ६॥
श्रीमच्छारीरकं भाष्यं प्राप्य वाक् शुद्धिमाप्नुयात्।
इति श्रमो मे सफलो गङ्गां रथ्योदकं यथा॥ ७॥
यदज्ञानसमुद्भूतमिन्द्रजालमिदं जगत्।
सत्यज्ञानसुखानन्तं तदहं ब्रह्म निर्भयं॥ ८॥

इह खलु "स्वाध्यायोऽध्येतव्य" इति नित्याध्ययनविधिनाऽधीतसाङ्गस्वाध्याये "तद्विजिज्ञासस्व" "सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः" "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्य" इति श्रवणविधिरुपलभ्यते। तस्यार्थः। अमृतत्वकामेनाद्वैतात्मविचार एव वेदान्तवाक्यैः कर्त्तव्य इति। तेन काम्येन नियमविधिनाऽर्थादेवा*त्मशास्त्रप्रवृत्तिः वैदिकानां पुराणादिप्राधान्यं वा निरस्यत इति वस्तुगतिः। तत्र कश्चिदिह जन्मनि जन्मान्तरे वानुष्ठितयज्ञादिभिर्नितान्तं निर्मलस्वान्तोऽस्य श्रवणविधेः को विषयः? किं फलं? कोऽधिकारी? कः सम्बन्धः? इति जिज्ञासते। तं जिज्ञासुमुपलभमानो भगवान् बादरायणस्तदनुबन्धचतुष्टयं श्रवणात्मकशास्त्रारम्भप्रयोजकं न्यायेन निर्णेतुमिदं सूत्रं रचयाञ्चकार "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" इति।

नन्वनुबन्धजातं विधिसन्निहितार्थवादवाक्यैरेव ज्ञातुं शक्यं। तद्यथा "इह कर्म्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयत" इति श्रुत्या "यत् कृतकं तदनित्यं" इति न्यायवत्या "न जायते म्रियते वा विपश्चित्" "यो वै भूमा तदमृतमन्यदार्त्तं" इत्यादिश्रुत्या च भूमात्मा नित्यस्ततोऽन्यदनित्यमिति विवेको लभ्यते। कर्म्मणा कृष्यादिना चितः सम्पादितः सस्यादिर्लोको भोग्य इत्यर्थः। विपश्चित् नित्यज्ञानस्वरूपः। "परीक्ष्य लोकान् कर्म्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन" "आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति" इत्यादिश्रुत्या अनात्ममात्रे वैराग्यं लभ्यते। परीक्ष्यानित्यत्वेन निश्चित्य। अकृतो मोक्षः कृतेन कर्म्मणा नास्तीति। कर्म्मतत्फलेभ्यः वैराग्यं प्राप्नुवानित्यर्थः। "शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितः श्रद्धावित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत्" इति श्रुत्या शमादिषट्कं लभ्यते। "समाहितो भूत्वा" इति काण्वपाठः। उपरतिः सन्न्यासः। "न च पुनरावर्त्तत" इति स्वयंज्योतिरानन्दात्मकमोक्षस्य नित्यत्वश्रुत्या मुमुक्षा लभ्यते। तथा च विवेकादिविशेषणवानधिकारीति ज्ञातुं शक्यं। यथा "एता रात्रीरुपयन्तीति" रात्रिसत्रविधौ प्रतितिष्ठन्तीत्यर्थवादस्थप्रतिष्ठा कामस्तद्वत्। तथा "श्रोतव्य" इत्यत्र प्रत्ययार्थस्य नियोगस्य प्रकृत्यर्थो विचारो विषयः। विचारस्य वेदान्ता विषय इति शक्यं ज्ञातुं। "आत्मा द्रष्टव्य"

---

* अर्थाच्छिन्ना इति ७३५ संख्याक पुस्तकपाठः।

इत्यद्वैतात्मदर्शनमुद्दिश्य "श्रोतव्य" इति विचारविधानात्। न हि विचारः साक्षाद्दर्शनहेतुः अप्रमाणत्वात् अपि तु प्रमाणविषयत्वेन। प्रमाणञ्चाद्वैतात्मनि वेदान्ता एव। "तन्त्वौपनिषदं पुरुषं" "वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था" इति श्रुतेः। वेदान्तानाञ्च प्रत्यग्ब्रह्मैक्यं विषयः "तत्त्वमसि" "अहं ब्रह्मास्मि" इति श्रुतेः। एवं विचारविधेः फलमपि ज्ञानद्वारा मुक्तिः "तरति शोकमात्मवित्" "ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति" इत्यादि श्रुतेः। तथा सम्बन्धोऽप्यधिकारिणा विचारस्य कर्त्तव्यतारूपः फलस्य प्राप्यतारूप इति यथायोगं सुबोधः। तस्मादिदं सूत्रं व्यर्थमिति चेत्। न। तासामधिकार्य्यादिश्रुतीनां स्वार्थे तात्पर्य्यनिर्णायकन्यायसूत्राभावे किं विवेकादिविशेषणवानधिकारी उतान्यः? किं वेदान्ताः पूर्व्वतन्त्रेण गतार्था अगतार्था वा? किं ब्रह्म प्रत्यगभिन्नं न वा? किं मुक्तिः स्वर्गादिवत् लोकान्तरमात्मस्वरूपा वेति संशयानिवृत्तेः। तस्मादागमवाक्यैरापाततः प्रतिपन्नाधिकार्य्यादिनिर्णयार्थमिदं सूत्रमावश्यकं। तदुक्तं प्रकाशात्मश्रीचरणैः। "अधिकार्य्यादीनामागमिकत्वेऽपि न्यायेन निर्णयार्थमिदं सूत्रं" इति। येषां मते श्रवणे विधिर्नास्ति तेषामविहितश्रवणेऽधिकार्य्यादिनिर्णयानपेक्षणात् सूत्रं व्यर्थमित्यापतति इत्यलं प्रसङ्गेन।

तथा चास्य सूत्रस्य श्रवणविध्यपेक्षिताधिकार्य्यादिश्रुतिभिः स्वार्थनिर्णयायोत्थापितत्वात् हेतुहेतुमद्भावश्रुतिसङ्गतिः। शास्त्रारम्भहेत्वनुबन्धनिर्णायकत्वेनोपोद्घातत्वाच्छास्त्रादौ सङ्गतिः। अधिकार्य्यादिश्रुतीनां स्वार्थे समन्वयोक्तेः समन्वयाध्यायसङ्गतिः। "ऐतदात्म्यमिदं सर्व्वं" "तत् सत्यं" "स आत्मा" "तत्त्वमसि" इत्यादिश्रुतीनां सर्व्वात्मत्वादिस्पष्टब्रह्मलिङ्गानां विषयादौ समन्वयोक्तेः पादसङ्गतिः। एवं सर्व्वसूत्राणां श्रुत्यर्थनिर्णायकत्वात् श्रुतिसङ्गतिः। तत्तदध्याये तत्तत्पादे च समानप्रमेयत्वेन सङ्गतिरूहनीया। प्रमेयञ्च कृत्स्नशास्त्रस्य ब्रह्म, अध्यायानां तु समन्वयाविरोधसाधनफलानि। तत्र प्रथमपादस्य स्पष्टब्रह्मलिङ्गानां समन्वयः प्रमेयः। द्वितीयतृतीययोरस्पष्टब्रह्मलिङ्गानां। चतुर्थपादस्य पदमात्रसमन्वय इति भेदः। अस्याधिकरणस्य प्राथम्यान्नाधिकरणसङ्गतिरपेक्षिता।

अथाधिकरणमारभ्यते। "श्रोतव्य" इति विहितश्रवणात्मकं वेदान्तमीमांसाशास्त्रं विषयः। तत् किमारब्धव्यं न वेति विषयप्रयोजनसम्भ-

वासम्भवाभ्यां संशयः। तत्र "नाहं ब्रह्म" इति भेदग्राहिप्रत्यक्षेण कर्तृत्वाकर्तृत्वादिविरुद्धधर्म्मवत्त्वलिङ्गकानुमानेन च विरोधेन ब्रह्मात्मनोरैक्यस्य विषयस्यासम्भवात्, सत्यबन्धस्य ज्ञानान्निवृत्तिरूपफलासम्भवान्नारम्भणीयमिति प्राप्ते सिद्धान्तः "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" इति। अत्र श्रवणविधिसमानार्थत्वाय "कर्त्तव्या" इति पदमध्याहर्त्तव्यं। अध्याहृतञ्च भाष्यकृता "ब्रह्मजिज्ञासा कर्त्तव्या" इति। तत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्ज्ञानेच्छयोः कर्त्तव्यत्वानन्वयात् प्रकृत्या फलीभूतं ज्ञानमजहल्लक्षणयोच्यते। प्रत्ययेनेच्छासाध्यो विचारो जहल्लक्षणया। तथा च "ब्रह्मज्ञानाय विचारः कर्त्तव्य" इति सूत्रस्य श्रौतार्थः सम्पद्यते। तत्र ज्ञानस्य स्वतः फलत्वायोगात् प्रमातृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वात्मकानर्थनिवर्त्तकत्वेनैव फलत्वं वक्तव्यं। तच्चानर्थस्य सत्यत्वे ज्ञानमात्रान्निवृत्त्ययोगादध्यस्तत्वं वक्तव्यमिति बन्धस्याध्यस्तत्वमर्थात् सूचितं। तच्च शास्त्रस्य विषयप्रयोजनवत्त्वसिद्धिहेतुः। तथा हि शास्त्रमारब्धव्यं विषयप्रयोजनवत्त्वाद् भोजनादिवत्। शास्त्रं प्रयोजनवद् बन्धनिवर्त्तकज्ञानहेतुत्वात् "रज्जुरियं" इत्यादिवाक्यवत्। बन्धो ज्ञाननिवर्त्त्योऽध्यस्तत्वात् रज्जुसर्पवत्, इति प्रयोजनसिद्धिः। एवमर्थाद् ब्रह्मज्ञानाज्जीवगतानर्थभ्रमनिवृत्तिं फलं सूचयन् जीवब्रह्मणोरैक्यं विषयमप्यर्थात् सूचयति। अन्यज्ञानादन्यत्र भ्रमानिवृत्तेः। जीवो ब्रह्माभिन्नः तज्ज्ञाननिवर्त्त्याध्यासाश्रयत्वात्, यदित्थं तत्तथा यथा शुक्त्यभिन्न इदमंश इति। विषयसिद्धिहेतुरध्यास इत्येवं विषयप्रयोजनवत्त्वाच्छास्त्रमारम्भणीयमिति। अत्र पूर्व्वपक्षे बन्धस्य सत्यत्वेन ज्ञानादनिवृत्तेरुपायान्तरसाध्या मुक्तिरिति फलं। सिद्धान्ते ज्ञानादेव मुक्तिरिति विवेकः। इति सर्व्वं मनसि निधाय ब्रह्मसूत्राणि व्याख्यातुकामो भगवान् भाष्यकारः सूत्रेण विचारकर्त्तव्यतारूपश्रौतार्थान्यथानुपपत्त्याऽर्थात् सूचितं विषयप्रयोजनवत्त्वमुपोद्घातत्वात् तत्सिद्धिहेत्वध्यासाक्षेपसमाधानभाष्याभ्यां प्रथमं वर्णयति "युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोः" इति। एतेन सूत्रार्थास्पर्शित्वादध्यासग्रन्थो न भाष्यमिति निरस्तं। आर्थिकार्थस्पर्शित्वात्।

यत्तु मङ्गलाचरणाभावादव्याख्येयमिदं भाष्यमिति। तन्न। सुतरामितरेतरभावानुपपत्तिरित्यन्तभाष्यरचनार्थं तदर्थस्य सर्व्वोपद्रवरहितस्य विज्ञानघनप्रत्यगर्थस्य तत्त्वस्य स्मृतत्वात्। अतो निर्दोषत्वादिदं भाष्यं व्याख्येयं॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोर्विषयविषयिणोस्तमःप्रकाशवद्वि-

लोके शुक्ताविदं रजतमिति भ्रमः सत्यरजते इदं रजतमित्यधिष्ठानसामान्यारोप्यविशेषयोरैक्यप्रमाहितसंस्कारजन्यो दृष्ट इति। अत्राप्यात्मन्यनात्माहङ्काराध्यासे पूर्वं प्रमा वाच्या, सा चात्मानात्मनोर्वास्तवैक्यमपेक्षते, न हि तदस्ति। तथा हि आत्मानात्मानावैक्यशून्यौ परस्परैक्यायोग्यत्वात् तमःप्रकाशवदिति मत्वा हेतुभूतं विरोधं वस्तुतः प्रतीतितो व्यवहारतश्च साधयति॥ युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति॥ न च "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च" इति [पा०७।२।९८] सूत्रेण "प्रत्यये चोत्तरपदे च परतो युष्मदस्मदोर्मपर्य्यन्तस्य त्वमादेशौ स्त" इति विधानात् "त्वदीयं मदीयं त्वत्पुत्रो मत्पुत्र" इतिवत् "त्वन्मत्प्रत्ययगोचरयोः" इति स्यादिति वाच्यं। "त्वमावेकवचने" [पा० ७।२।९७] इत्येकवचनाधिकारात्। अत्र च युष्मदस्मदोरेकार्थवाचित्वाभावादनात्मनां युष्मदर्थानां बहुत्वादस्मदर्थचैतन्यस्याप्युपाधितो बहुत्वात्।

नन्वेवं सति कथमत्र भाष्ये विग्रहः? न च "यूयमिति प्रत्ययो युष्मत्प्रत्ययः वयमिति प्रत्ययोऽस्मत्प्रत्ययस्तद्गोचरयोरिति विग्रह" इति वाच्यं। शब्दसाधुत्वेऽप्यर्थासाधुत्वात्। न ह्यहङ्काराद्यनात्मनो यूयमिति प्रत्ययविषयत्वमस्तीति चेत्। न। गोचरपदस्य योग्यतापरत्वात्। चिदात्मा तावदस्मत्प्रत्यययोग्यः। तत्प्रयुक्तसंशयादिनिवृत्तिफलभाक्त्वात्, न तावदयमेकान्तेनाविषयः, अस्मत्प्रत्ययविषयत्वादिति भाष्योक्तेश्च। यद्यप्यहङ्कारादिरपि तद्योग्यस्तथापि चिदात्मनः सकाशादत्यन्तभेदसिद्ध्यर्थं युष्मत्प्रत्यययोग्य इत्युच्यते।

आश्रमश्रीचरणास्तु टीकायोजनायामेवमाहुः। "सम्बोध्यचेतनो युष्मत्पदवाच्यः, अहङ्कारादिविशिष्टचेतनोऽस्मत्पदवाच्यः, तथा च युष्मदस्मदोः स्वार्थे प्रयुज्यमानयोरेव त्वमादेशनियमो न लाक्षणिकयोः "युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावाविति"[पा०८।१।२०] सूत्रासाङ्गत्यप्रसङ्गात् अत्र शब्दलक्षकयोरिव चिन्मात्रजडमात्रलक्षकयोरपि न त्वमादेशो लक्षकत्वाविशेषादिति"। यदि तयोः शब्दबोधकत्वे सत्येव त्वमादेशाभाव इत्यनेन सूत्रेण ज्ञापितं तदाऽस्मिन् भाष्ये

रुद्धस्वभावयोरितरेतरभावानुपपत्तौ सिद्धायां तद्धर्माणामपि

युष्मत्पदेन युष्मच्छब्दजन्यप्रत्यययोग्यः परागर्थो लक्ष्यते, अस्मच्छब्दजन्यप्रत्यययोग्यः प्रत्यगात्मा। तथा च लक्षतावच्छेदकतया शब्दोऽपि बोध्यत इति न त्वमादेशः। न च पराक्त्वप्रत्यक्त्वयोरेव लक्ष्यतावच्छेदकत्वं न शब्दयोग्यत्वांशस्य गौरवादिति वाच्यं। पराक्प्रतीचोर्विरोधस्फुरणार्थं विरुद्धशब्दयोग्यत्वस्यापि वक्तव्यत्वात्। अत एवेदमस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति वक्तव्येऽपीदंशब्दो ऽस्मदर्थे लोके वेदे च बहुशः "इमे वयमास्महे" "इमे विदेहाः" "अयमहमस्मि" इति च प्रयोगदर्शनात् नास्मच्छब्दविरोधीति मत्वा युष्मच्छब्दः प्रयुक्तः। इदंशब्दप्रयोगे विरोधास्फूर्त्तेः। एतेन चेतनवाचित्वादस्मच्छब्दः पूर्वं प्रयोक्तव्यः "अभ्यर्हितं पूर्व्वमिति न्यायात्" "त्यदादीनि सर्व्वैर्नित्यमिति" [पा०१।२।७२] सूत्रेण विहित एकशेषश्च स्यादिति निरस्तं। "युष्मदस्मदोरिति" सूत्र इवात्रापि पूर्व्वनिपातैकशेषयोरप्राप्तेः, एकशेषे विवक्षितविरोधास्फूर्त्तेश्च। वृद्धास्तु "युष्मदर्थादनात्मनो निष्कृष्य शुद्धस्य चिद्धातोरध्यारोपापवादन्यायेन ग्रहणं द्योतयितुमादौ युष्मद्ग्रहणं" इत्याहुः। तत्र युष्मदस्मत्पदार्थाभ्यां पराक्प्रत्यक्त्वेनात्मानात्मनोर्वस्तुतो विरोध उक्तः॥

प्रत्ययपदेन प्रतीतितो विरोध उक्तः। प्रतीयत इति प्रत्ययो ऽहङ्कारादिरनात्मा दृश्यतया भाति, आत्मा तु प्रतीतित्वात् प्रत्ययः स्वप्रकाशतया भाति। गोचरपदेन व्यवहारतो विरोध उक्तः। युष्मदर्थः प्रत्यगात्मतिरस्कारेण कर्त्ताहमित्यादिव्यवहारगोचरः, अस्मदर्थस्त्वमात्मप्रविलापेन "अहं ब्रह्मेति" व्यवहारगोचर इति त्रिधा विरोधः स्फुटीकृतः। युष्मच्चास्मच्च युष्मदस्मदी, ते एव प्रत्ययौ च तौ गोचरौ चेति युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरौ तयोस्त्रिधा विरुद्धस्वभावयोरितरेतरभावो ऽत्यन्ताभेदस्तादात्म्यं वा तदनुपपत्तौ सिद्धायामित्यन्वयः। ऐक्यासम्भवेऽपि शुक्लो घट इतिवत्तादात्म्यं किं न स्यादित्यत आह॥ विषयविषयिणोरिति॥ चिज्जडयोर्विषयविषयित्वाद्दीपघटयोरिव न तादात्म्यमिति भावः। युष्मदस्मदी पराक्प्रत्यग्वस्तुनी, ते एव प्रत्ययश्च गोचरश्चेति विग्रहः। अत्र प्रत्ययगोचरपदाभ्यां आत्मानात्मनोः प्रत्यक्पराग्भावे चिदचित्त्वं हेतुरुक्तः, तत्र हेतुमाह विषयविषयिणोरिति।

सुतरामितरेतरभावानुपपत्तिरित्यतोऽस्मत्प्रत्ययगोचरे विषयिणि

अनात्मनो ग्राह्यत्वादचित्त्वं आत्मनस्तु ग्राहकत्वाच्चित्त्वं वाच्यं। अचित्त्वे स्वस्य स्वेन ग्रहस्य कर्म्मकर्तृत्वविरोधेनासम्भवादप्रत्यक्षत्वापत्तेरित्यर्थः। यथेष्टं वा हेतुहेतुमद्भावः। नन्वेवमात्मानात्मनोः पराक्प्रत्यक्त्वेन चिदचित्त्वेन ग्राह्यग्राहकत्वेन च विरोधात् तमःप्रकाशवदैक्यस्य तादात्म्यस्य वानुपपत्तौ सत्यां तत्प्रमित्यभावेनाध्यासाभावेऽपि तद्धर्म्माणां चैतन्यसुखजाड्यदुःखादीनां विनिमयेनाध्यासोऽस्त्वित्यत आह॥ तद्धर्म्माणामपीति॥ तयोरात्मानात्मनोर्धर्म्मास्तद्धर्म्मास्तेषामपि इतरेतरभावानुपपत्तिः। इतरत्र धर्म्मान्तरे इतरेषां धर्म्माणां भावः संसर्गस्तस्यानुपपत्तिरित्यर्थः। न हि धर्म्मिणोः संसर्गं विना धर्म्माणां विनिमयोऽस्ति। स्फटिके लोहितवस्तुसान्निध्यात् लौहित्यधर्म्मसंसर्गः। असङ्गात्मधर्म्मिणः केनाऽप्यसंसर्गाद्धर्म्मिसंसर्गपूर्व्वको धर्म्मसंसर्गः कुतस्त्य इत्यभिप्रेत्योक्तं॥ सुतरामिति॥ नन्वात्मानात्मनोस्तादात्म्यस्य तद्धर्म्मसंसर्गस्य चाभावेऽप्यध्यासः किं न स्यादित्यत आह॥ इत्यत इति॥ इत्युक्तरीत्या तादात्म्याद्यभावेन तत्प्रमाया अभावादतः प्रमाजन्यसंस्कारस्याध्यासहेतोरभावादध्यासो मिथ्येति भवितुं युक्तमित्यन्वयः। मिथ्याशब्दो द्व्यर्थः, अपह्नववचनः अनिर्वचनीयतावचनश्चेति। अत्र चापह्नवार्थः। ननु कुत्र कस्याध्यासोऽपह्नूयते इत्याशङ्क्य आत्मन्यनात्मतद्धर्म्माणां अनात्मन्यात्मतद्धर्म्माणामध्यासो निरस्यत इत्याह॥ अस्मत्प्रत्ययगोचर इत्यादिना॥ अहमितिप्रत्यययोग्यत्वं बुद्ध्यादेरप्यस्तीति मत्वा तत आत्मानं विवेचयति॥ विषयिणीति॥ बुद्ध्यादिसाक्षिणीत्यर्थः। साक्षित्वे हेतुः॥ चिदात्मक इति॥ अहमिति भासमाने चिदंशात्मनीत्यर्थः॥ युष्मत्प्रत्ययगोचरस्येति॥ त्वंकारयोग्यस्य इदमर्थस्येति यावत्। नन्वहमिति भासमानबुद्ध्यादेः कथमिदमर्थत्वमित्यत आह॥ विषयस्येति॥ साक्षिभास्यस्येत्यर्थः। साक्षिभास्यत्वरूपलक्षणयोगाद् बुद्ध्यादेर्घटादिवदिदमर्थत्वं न प्रतिभासत इति भावः। अथ वा यदात्मनो मुख्यं सर्व्वान्तरत्वरूपं प्रत्यक्त्वं प्रतीतित्वं ब्रह्मास्मीति व्यवहारगोचरत्वं चोक्तं तदसिद्धं, अहमिति प्रतीयमानत्वात् अहङ्कारवदित्याशङ्क्याह॥ अस्मत्प्रत्ययगोचर इति॥ अस्मच्चासौ प्रत्ययश्चासौ गोचरश्च तस्मिन्नित्यर्थः। अहंवृत्तिव्य-

चिदात्मके युष्मत्प्रत्ययगोचरस्य विषयस्य तद्धर्माणां चाध्यासः ।

ह्यस्फुरणत्वं स्फुरणविषयत्वं वा हेतुः । आद्ये दृष्टान्ते हेत्वसिद्धिः । द्वितीये तु पक्षे तदसिद्धिरित्यात्मनो मुख्यं प्रत्यक्त्वादि युक्तमिति भावः । ननु यदात्मनो विषयित्वं तदसिद्धं "अनुभवामि" इति शब्दवत्त्वात् अहङ्कारवदित्यत आह ॥ विषयिणीति ॥ वाच्यत्वं लक्ष्यत्वं वा हेतुः । नाद्यः । पक्षे तदसिद्धेः । नान्त्यः । दृष्टान्ते तदैकल्यादिति भावः । "देहं जानामि" इति देहाहङ्कारयोर्विषयविषयित्वेऽपि मनुष्योऽहमित्यभेदाध्यासवदात्माहङ्कारयोरप्यध्यासः स्यादित्यत आह ॥ चिदात्मक इति ॥ तयोर्जाड्यात्स्यत्वाभ्यां सादृश्यादध्यासेऽपि चिदात्मन्यनवच्छिन्ने जडाल्पाहङ्कारादेर्नाध्यास इति भावः । "अहं" इति भास्यत्वादात्मवदहङ्कारस्यापि प्रत्यक्त्वादिकं मुख्यमेव, ततः पूर्वोक्तपराक्त्वाद्यसिद्धिरित्याशङ्क्याह ॥ युष्मदिति ॥ अहंवृत्तिभास्यत्वमहङ्कारे नास्ति कर्तृकर्मत्वविरोधात्, चिद्भास्यत्वं चिदात्मनि नास्ति इति हेत्वसिद्धिः । अतो बुद्ध्यादेः प्रतिभासतः प्रत्यक्त्वेऽपि पराक्त्वादिकं मुख्यमेवेति भावः । युष्मत् पराक् तच्चासौ प्रतीयत इति प्रत्ययश्चासौ कर्तृत्वादिव्यवहारगोचरश्च तस्येति विग्रहः । तस्य हेयत्वार्थमाह ॥ विषयस्येति ॥ षिञ् बन्धने । विषिणोति बध्नाति इति विषयस्तस्येत्यर्थः । आत्मन्यनात्मतद्धर्माध्यासो मिथ्या भवतु, अनात्मन्यात्मतद्धर्माध्यासः किं न स्यात्? "अहं स्फुरामि" "सुखी" इत्याद्यनुभवादित्याशङ्क्याह ॥ तद्विपर्ययेणेति ॥ तस्मादनात्मनो विपर्ययो विरुद्धस्वभावश्चैतन्यं, इत्यम्भावे तृतीया । चैतन्यात्मना विषयिणस्तद्धर्माणाञ्च योऽहङ्कारादौ विषयेऽध्यासः स मिथ्येति नास्तीति भवितुं युक्तं अध्याससामग्र्यभावात् । न ह्यत्र पूर्वप्रमाहितसंस्कारः सादृश्यमज्ञानं वास्ति । निरवयवनिर्गुणस्वप्रकाशात्मनिर्गुणावयवसादृश्यस्य चाज्ञानस्य चायोगात् ।

नन्वात्मनो निर्गुणत्वे तद्धर्माणामिति भाष्यं कथमिति चेत् । उच्यते । बुद्धिवृत्त्यभिव्यक्तं चैतन्यं ज्ञानं विषयाभेदेनाभिव्यक्तं स्फुरणं । शुभकर्मजन्यवृत्तिव्यक्तमानन्द इत्येवं वृत्त्युपाधिकृतभेदात् ज्ञानादीनामात्मधर्मत्वव्यपदेशः । तदुक्तं टीकायां "आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वञ्चेति सन्ति धर्मा अपृथक्त्वेऽपि चैतन्यात् पृथगिवावभासन्त" इति । अतो

तद्विपर्य्ययेण विषयिणस्तद्धर्म्माणाञ्च विषयेऽध्यासो मिथ्येति भवितुं युक्तं। तथाप्यन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्म्मांश्चाध्यस्येतरेतरा*विवेकेनात्यन्तविविक्तयोर्धर्म्मधर्म्मिणोर्मिथ्याज्ञाननि-

---

निर्गुणब्रह्मात्मत्वमते "अहङ्करोमि" इति प्रतीतेरर्थस्य चाध्यासत्वायोगात् प्रमात्वं। "अहं नर इति सामानाधिकरण्यस्य गौणत्वमिति" मतमास्थेयं। तथा च बन्धस्य सत्यतया ज्ञानान्निवृत्तिरूपफलासम्भवाद् बद्धमुक्तयोर्जीवब्रह्मणोरैक्यायोगेन विषयासम्भवात् शास्त्रं नारम्भणीयमिति पूर्व्वपक्षभाष्यतात्पर्य्यं। युक्तंग्रहणात् पूर्व्वपक्षस्य दुर्बलत्वं सूचयति। तथा हि किमध्यासस्य नास्तित्वमयुक्तत्वादभानाद्वा कारणाभावाद्वा? आद्य इष्ट इत्याह॥ तथापीति॥ एतदनुरोधादादौ यद्यपीति पठितव्यं। अध्यासस्यासङ्गस्वप्रकाशात्मन्ययुक्तत्वमलङ्कार इति भावः। न द्वितीय इत्याह॥ अयमिति॥ "अज्ञः कर्त्ता मनुष्योऽहं" इति प्रत्यक्षानुभवादध्यासस्याभानमसिद्धमित्यर्थः। न चेदं प्रत्यक्षं कर्तृत्वादौ प्रमेति वाच्यं। अपौरुषेयतया निर्द्दोषेणोपक्रमादिलिङ्गावधृततात्पर्य्येण च "तत्त्वमस्यादि" वाक्येनाकर्तृब्रह्मबोधनेनास्य भ्रमत्वनिश्चयात्। न च ज्येष्ठप्रत्यक्षविरोधादागमज्ञानस्यैव बाध इति वाच्यं देहात्मवादप्रसङ्गात्। "मनुष्योऽहं" इति प्रत्यक्षविरोधेन "अयायमशरीर" इत्यादिश्रुत्या देहान्यात्मासिद्धेः। "तस्मादिदं रजतं" इति वत् सामानाधिकरण्यप्रत्यक्षस्य भ्रमत्वशङ्काकलङ्कितस्य नागमात् प्राबल्यमित्यास्थेयं। किञ्च ज्येष्ठत्वं पूर्व्वभावित्वं वा? आगमज्ञानं प्रत्युपजीव्यत्वं वा? आद्ये न प्राबल्यं। ज्येष्ठस्यापि रजतभ्रमस्य पश्चाद्भाविना शुक्तिज्ञानेन बाधदर्शनात्। न द्वितीयः। आगमज्ञानोत्पत्तौ प्रत्यक्षादिमूलवृद्धव्यवहारे च संगतिग्रहद्वारा शब्दोपलब्धिद्वारा च प्रत्यक्षादेर्व्यावहारिकप्रामाण्यस्योपजीव्यत्वेऽपि तात्त्विकप्रामाण्यस्यानपेक्षितत्वादनपेक्षितांशस्यागमेन बाधसंभवादिति।

यत्तु क्षणिकयागस्य श्रुतिबलात् कालान्तरभाविफलहेतुत्ववत् "तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त" इति श्रुतिबलात् सत्यस्यापि ज्ञाना-

---

* विवेकेणात्यन्तविविक्तयेः मु० पु० पाठः।

भिन्नः सत्यानृते मिथुनीकृत्याहमिदं ममेदमिति नैसर्गिकोऽयं

न्निवृत्तिसम्भवादध्यासवर्णनं व्यर्थमिति तन्न। ज्ञानमात्रनिवर्त्त्यस्य क्वापि सत्यत्वादर्शनात्, सत्यस्य चात्मनो निवृत्त्यदर्शनाच्च, अयोग्यतानिश्चये सति सत्यबन्धस्य ज्ञानान्निवृत्तिश्रुतेर्बोधकत्वायोगात्। न च सेतुदर्शनात् सत्यस्य पापस्य नाशदर्शनान्नायोग्यतानिश्चय इति वाच्यं। तस्य श्रद्धानियमादिसापेक्षज्ञाननाश्यत्वात्, बन्धस्य च "नान्यः पन्था" इति श्रुत्या ज्ञानमात्रान्निवृत्तिप्रतीतेः। अतः श्रुतज्ञाननिवर्त्त्यत्वनिर्वाहार्थमध्यस्तत्वं वर्णनीयं। किञ्च ज्ञानैकनिवर्त्त्यस्य किं नाम सत्यत्वं? न तावदज्ञानाजन्यत्वं। "मायान्तु प्रकृतिं" इति श्रुतिविरोधात् मायाविद्ययोरैक्यात्। नापि स्वाधिष्ठाने स्वाभावशून्यत्वं। "अस्थूलं" इत्यादि निषेधश्रुतिविरोधात्। नापि ब्रह्मवद्बाधायोग्यत्वं ज्ञानान्निवृत्तिश्रुतिविरोधात्। अथ व्यवहारकाले बाधशून्यत्वं। तर्हि व्यावहारिकमेव सत्यत्वमित्यागत*मध्यस्तत्वं। तच्च श्रुत्यर्थे योग्यताज्ञानार्थं वर्णनीयमेव यागस्यापूर्व्वद्वारत्ववत्। न च तदनन्यत्वाधिकरणे तस्य वर्णनात् पौनरुक्त्यं। तत्रोक्ताध्यासस्यैव प्रवृत्त्यङ्गविषयादिसिद्ध्यर्थमादौ स्मार्य्यमाणत्वादिति दिक्। अध्यासं द्वेधा दर्शयति॥ लोकव्यवहार इति॥ लोक्यते मनुष्योऽहमित्यभिमन्यत इति लोकोऽर्थाध्यासः तद्विषयो व्यवहारोऽभिमान इति ज्ञानाध्यासो दर्शितः। द्विविधाध्यासस्वरूपलक्षणमाह॥ अन्योन्यस्मिन्नित्यादिना धर्म्मधर्म्मिणोरित्यन्तेन॥ जाड्यचैतन्यादिधर्म्माणां धर्म्मिणावहङ्कारात्मानौ तयोरत्यन्तं भिन्नयोरितरेतरभेदाग्रहेणान्योन्यस्मिन् अन्योन्यतादात्म्यं अन्योन्यधर्म्मांश्च व्यत्यासेनाध्यस्य लोकव्यवहार इति योजना। अतः "सोऽयं" इति प्रमाया नाध्यासत्वं तदिदमर्थयोः कालभेदेन कल्पितभेदेऽपि अत्यन्तभेदाभावात्,इति वक्तुमत्यन्तेत्युक्तं। न च धर्म्मितादात्म्याध्यासे धर्म्माध्याससिद्धेः "धर्म्मांश्चेति" व्यर्थमिति वाच्यं। अन्धत्वादीनामिन्द्रियधर्म्माणां धर्म्म्यध्यासास्फुटत्वेऽप्यन्धोऽहमिति स्फुटोऽध्यास इति ज्ञापनार्थत्वात्। नन्वात्मानात्मनोः परस्पराध्यस्तत्वे शून्यवादः स्यादित्याशङ्क्याह॥ सत्यानृते मिथुनीकृत्येति॥ सत्यमनिदं चैतन्यं, तस्यानात्मनि संसर्गमात्राध्यासो न स्वरू-

* सत्यत्वमित्यध्यस्तत्वमिति १६६ सं० पुस्तकपाठः।

पस्य। अन्दतं युष्मदर्थः तस्य स्वरूपतोऽप्यध्यासात् तयोर्मिथुनीकरण-मध्यास इति न सून्यतेत्यर्थः।

नन्वध्यासमिथुनीकरणलोकव्यवहारशब्दानामेकार्थत्वेऽध्यस्य मिथुनीकृत्येति पूर्व्वकालत्ववाचि "त्वा" प्रत्ययादेशस्य ल्यपः कथं प्रयोग इति चेन्न अध्यासव्यक्तिभेदात्। तत्र पूर्व्वपूर्व्वाध्यासस्योत्तरोत्तराध्यासं प्रति संस्कारद्वारा पूर्व्वकालत्वेन हेतुत्वद्योतनार्थं ल्यपः प्रयोगः। तदेव स्पष्टयति॥ नैसर्गिक इति॥ प्रत्यगात्मनि हेतुहेतुमद्भावेनाध्यासप्रवाहोऽनादिरित्यर्थः। ननु प्रवाहस्यावस्तुत्वादध्यासव्यक्तीनां सादित्वात् कथमनादित्वमिति चेत्? उच्यते। अध्यासत्वावच्छिन्नव्यक्तीनां मध्येऽन्यतमया व्यक्त्या विनाऽनादिकालस्यावर्त्तनं कार्य्यानादित्वमिति, अङ्गीकारात्। एतेन कारणाभावादिति कल्पो निरस्तः संस्कारस्य निमित्तस्य नैसर्गिकपदेनोक्तत्वात्। न च पूर्व्वप्रमाजन्य एव संस्कारो हेतुरिति वाच्यं लाघवेन पूर्व्वानुभवजन्यसंस्कारस्य हेतुत्वात्। अतः पूर्व्वाध्यासजन्यसंस्कारोऽस्तीति सिद्धं। अध्यासस्योपादानमाह॥ मिथ्याज्ञाननिमित्त इति॥ मिथ्या च तदज्ञानञ्च मिथ्याज्ञानं तन्निमित्तमुपादानं यस्य स तन्निमित्तस्तदुपादान इत्यर्थः। अज्ञानस्योपादानत्वेऽपि संस्फुरदात्मतत्त्वावरकतया दोषत्वेनाहङ्काराध्यासकर्त्तुरीश्वरस्योपाधित्वेन संस्कारकालकर्म्मादिनिमित्तपरिणामित्वेन च निमित्तत्वमिति द्योतयितुं निमित्तपदं। स्वप्रकाशात्मन्यसङ्गे कथमविद्यासङ्गः संस्कारादिसामग्र्यभावात्, इति शङ्कानिरासार्थं मिथ्यापदं। प्रचण्डमार्त्तण्डमण्डले पेचकानुभवसिद्धान्धकारवत् "अहमज्ञ" इत्यनुभवसिद्धमज्ञानं दुरपह्नवं कल्पितस्याधिष्ठानास्पर्शित्वात् नित्यस्वरूपज्ञानस्याविरोधित्वाच्चेति। यद्वा अज्ञानं ज्ञानाभाव इति शङ्कानिरासार्थं मिथ्यापदं। मिथ्यात्वे सति साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्त्यत्वमज्ञानस्य लक्षणं मिथ्याज्ञानपदेनोक्तं। ज्ञानेनेच्छाप्रागभावः साक्षान्निवर्त्त्यत इति वदन्तं प्रति मिथ्यात्वे सतीत्युक्तं। अज्ञाननिवृत्तिद्वारा ज्ञाननिवर्त्त्यबन्धेऽतिव्याप्तिनिरासाय साक्षादिति। अनाद्युपादानत्वे सति मिथ्यात्वं वा लक्षणं। ब्रह्मनिरासार्थं मिथ्यात्वमिति। मृदादिनिरासार्थमनादीति। अविद्यात्मनोः सम्बन्धनिरासार्थमुपादानत्वे सतीति। संप्रति अध्यासं दृढयितुमभिलपति॥ अहमिदं ममेदमिति॥ आध्यात्मिककार्य्याध्यासेष्वहमिति प्रथमोऽध्यासः। न चाधिष्ठानारोप्यांशद्वयानुपलम्भात् नायमध्यास इति वाच्यं।

लोकव्यवहारः। आह कोऽयमध्यासो नामेति? उच्यते। स्मृति-

"अयो दहति" इतिवत् "अहमुपलभ" इति दृक्दृश्यांशयोरुपलम्भात्। इदंपदेन भोग्यः संघात उच्यते। "अत्राहमिदं" इत्यनेन "मनुष्योऽहं" इति तादात्म्याध्यासो दर्शितः। "ममेदं शरीरं" इति संसर्गाध्यासः॥

ननु देहात्मनोस्तादात्म्यमेव संसर्ग इति चेत्। सत्यं। सत्त्वैक्ये सति मिथोऽभेदस्तादात्म्यं। तत्र "मनुष्योऽहम्" इत्यैक्यांशभानं "ममेदमिति" भेदांशरूपसंसर्गभानमिति भेदः। एवं सामग्रीसत्त्वादनुभवसत्त्वादध्यासोऽस्तीत्यतो ब्रह्मात्मैक्ये विरोधाभावेन विषयप्रयोजनयोः सत्त्वात् शास्त्रमारम्भणीयमिति सिद्धान्तभाष्यतात्पर्यं। एवञ्च सूत्रेणार्थात् सूचिते विषयप्रयोजने प्रतिपाद्य तद्धेतुमध्यासं लक्षणसम्भावनाप्रमाणैः साधयितुं लक्षणं पृच्छति॥ आहेति॥ किंलक्षणकोऽध्यास इत्याह पूर्ववादीत्यर्थः। अस्य शास्त्रस्य तत्त्वनिर्णयप्रधानत्वेन वादकथात्वद्योतनार्थं आहेति परोक्तिः। "आहेत्यादि" "कथं पुनः प्रत्यगात्मनीत्यन्तं" प्रागध्यासलक्षणपरं भाष्यं तदारभ्य संभावनापरं। "तमेतमविद्याख्यं" इत्यारभ्य "सर्वलोकप्रत्यक्ष" इत्यन्तं प्रमाणपरमिति विभागः। लक्षणमाह॥ उच्यते स्मृतिरूप इति॥ अध्यास इत्यनुषङ्गः। अत्र परत्रावभास इत्येव लक्षणं। शिष्टं पदद्वयं तदुपपादनार्थं। तथाहि अवभास्यत इत्यवभासो रजताद्यर्थः तस्यायोग्यमधिकरणं परत्रपदार्थः। अधिकरणस्यायोग्यत्वमारोप्यात्यन्ताभाववत्त्वं तद्वत्त्वं वा? तथा चैकावच्छेदेन स्वसंसृज्यमाने स्वात्यन्ताभाववति अवभास्यत्वमध्यस्तत्वमित्यर्थः। इदञ्च साधनाद्यध्याससाधारणं लक्षणं। संयोगेऽतिव्याप्तिनिरासाय एकावच्छेदेनेति। संयोगस्य स्वसंसृज्यमाने वृक्षे स्वात्यन्ताभाववत्यवभास्यत्वेऽपि स्वस्वात्यन्ताभावयोर्मूलाग्रावच्छेदकभेदान्नातिव्याप्तिः। पूर्वं स्वाभाववति भूतले पश्चादानीतो घटो भातीति घटेऽतिव्याप्तिनिरासाय स्वसंसृज्यमान इति पदं। तेनावभासकाले प्रतियोगिसंसर्गस्य विद्यमानत्वञ्चोच्यते इति नातिव्याप्तिः। भूत्वावच्छेदेनावभास्यगन्धेऽतिव्याप्तिवारणाय स्वात्यन्ताभाववतीति पदं। शुक्तिविदन्त्वावच्छेदेन रजतसंसर्गकालेऽत्यन्ताभावोऽस्तीति नाव्याप्तिः। नन्वस्य लक्षणस्यासम्भवः शुक्तौ रजतस्य सामग्र्यभावेन संसर्गासत्त्वात्। न च स्मर्यमाणसत्यर-

रूपः परत्र पूर्व्वदृष्टावभासः। तं केचिद् "अन्यत्रान्यधर्म्माध्यास"

जतस्यैव परत्र शुक्तावभास्यत्वेनाध्यस्तत्वोक्तिरिति वाच्यं अन्यथाख्यातिप्रसङ्गादित्यत आह॥ स्मृतिरूप इति॥ स्मर्य्यते इति स्मृतिः सत्यरजतादिः तस्य रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपः स्मर्य्यमाणसदृश इत्यर्थः। सादृश्योक्त्या स्मर्य्यमाणादारोप्यस्य भेदान्नान्यथाख्यातिरित्युक्तं भवति। सादृश्यमुपपादयति॥ पूर्व्वदृष्टेति॥ दृष्टं दर्शनं संस्कारद्वारा पूर्व्वदर्शनादवभास्यत इति पूर्व्वदृष्टावभासः। तेन संस्कारजन्यज्ञानविषयत्वं स्मर्य्यमाणारोप्ययोः सादृश्यमुक्तं भवति स्मृत्यारोपयोः संस्कारजन्यत्वात्। न च संस्कारजन्यत्वादारोपस्य स्मृतित्वापत्तिरिति वाच्यं दोषसंप्रयोगजन्यत्वस्यापि विवक्षितत्वेन संस्कारमात्रजन्यत्वाभावात्। अत्र संप्रयोगशब्देन अधिष्ठानसामान्यज्ञानमुच्यते। अहङ्काराध्यासे इन्द्रियसंप्रयोगालाभात्। एवञ्च दोषसंप्रयोगसंस्कारबलाच्छुक्त्यादौ रजतमुत्पन्नमस्तीति परत्र परावभास्यत्वलक्षणमुपपन्नमिति स्मृतिरूपपूर्व्वदृष्टपदाभ्यामुपपादितं। अन्ये तु "ताभ्यां दोषादित्रयजन्यत्वं कार्य्याध्यासलक्षणमुक्तं" इत्याहुः। अपरे तु "स्मृतिरूपः स्मर्य्यमाणसदृशः" सादृश्यञ्च प्रमाणाजन्यज्ञानविषयत्वं, स्मृत्यारोपयोः प्रमाणाजन्यत्वात् पूर्व्वदृष्टपदं तज्जातीयपरं, अभिनवरजतादेः पूर्व्वदृष्टत्वाभावात्; तथाच प्रमाणाजन्यज्ञानविषयत्वे सति पूर्व्वदृष्टजातीयत्वं प्रातीतिकाध्यासलक्षणं ताभ्यामुक्तं; परत्रावभासशब्दाभ्यामध्यासमात्रलक्षणं व्याख्यातमेव; तत्र स्मर्य्यमाणगङ्गादावभिनवघटे चातिव्याप्तिनिरासाय प्रमाणेत्यादिपदद्वयं" इत्याहुः। तत्रार्थाध्यासे स्मर्य्यमाणसदृशः परत्र पूर्व्वदर्शनादवभास्यत इति योजना। ज्ञानाध्यासे तु स्मृतिसदृशः परत्र पूर्व्वदर्शनादवभासत इति वाक्यं योजनीयं इति संक्षेपः। ननु अध्यासे वादिविप्रतिपत्तेः कथमुक्तलक्षणसिद्धिरित्याशङ्काधिष्ठानारोप्यस्वरूपविवादेऽपि "परत्र परावभास" इति लक्षणे संवादाद्युक्तिभिः सत्याधिष्ठाने मिथ्यार्थावभाससिद्धेः सर्व्वतन्त्रसिद्धान्त इदं लक्षणमिति मत्वा अन्यथात्मख्यातिवादिनोर्म्मतमाह॥ तं केचिदिति॥ केचिदन्यथाख्यातिवादिनोऽन्यत्र शुक्त्यादावन्यधर्म्मस्य स्वावयवधर्म्मस्य देशान्तरस्थरूप्यादेरध्यास इति वदन्ति। आत्मख्यातिवादिनस्तु बाह्यशुक्त्यादौ बुद्धिरूपा-

इति वदन्ति। केचित्तु "यत्र यदध्यासस्तद्विवेकाग्रहनिबन्धनो भ्रम" इति। अन्ये तु "यत्र यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्म्मत्वकल्पनामाचक्षत" इति। सर्व्वथापि त्वन्यस्यान्यधर्म्मावभासतां न व्यभिचरति। तथाच लोकेऽनुभवः "शुक्तिका हि रजतवदवभासते एकश्चन्द्रः सद्वितीयवद्"इति। कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यासो विषयधर्म्माणां? सर्व्वो हि पुरोऽवस्थिते विषये विष-

---

त्मनो धर्म्मस्य रजतस्याध्यास आन्तरस्य रजतस्य वहिर्वदवभास इति वदन्तीत्यर्थः। आख्यातिमतमाह॥ केचिदिति॥ यत्र यस्याध्यासो लोकसिद्धस्तयोरर्थयोस्तद्धियोश्च भेदाग्रहे सति तन्मूलो भ्रमः, इदं रूप्यमिति विशिष्टव्यवहार इति वदन्तीत्यर्थः। तैरपि विशिष्टव्यवहारान्यथानुपपत्त्या विशिष्टभ्रान्तेः स्वीकार्य्यत्वात् परत्र परावभाससम्मतिरिति भावः। शून्यमतमाह॥ अन्ये त्विति॥ तस्यैवाधिष्ठानस्य शुक्त्यादेर्विपरीतधर्म्मत्वकल्पनां विपरीतो विरुद्धो धर्म्मो यस्य तद्भावस्तस्य रजतादेरत्यन्तासतः कल्पनामाचक्षत इत्यर्थः। एतेषु मतेषु परत्र परावभासत्वलक्षणसंवादमाह॥ सर्व्वथापि त्विति॥ अन्यथाख्यातित्वादिप्रकारविवादेऽप्यध्यासः परत्र परावभासत्वलक्षणं न जहातीत्यर्थः। शुक्त्यवपरोक्षस्य रजतस्य देशान्तरे बुद्धौ वा सत्त्वायोगात् शून्यत्वे प्रत्यक्षत्वायोगात् शुक्तौ सत्त्वे बाधायोगान्मिथ्यात्वमेवेति भावः। आरोप्यं मिथ्यात्वेन युक्त्यपेक्षा तस्यानुभवसिद्धत्वादित्याह॥ तथा चेति॥ बाधानन्तरकालीनोऽयमनुभवः। तत्पूर्व्वं शुक्तिकात्वज्ञानायोगात् रजतस्य बाधप्रत्यक्षसिद्धं मिथ्यात्वं च वच्छब्देनोच्यते। आत्मनि निरुपाधिकेऽहङ्काराध्यासे दृष्टान्तमुक्त्वा ब्रह्मजीवान्तरभेदस्याविद्याद्युपाधिकस्याध्यासे दृष्टान्तमाह॥ एक इति॥ द्वितीयचन्द्रसहितवदेक एवाङ्गुल्या द्विधा भातीत्यर्थः। लक्षणप्रकरणोपसंहारार्थ इतिशब्दः। भवत्वध्यासः शुक्त्यादौ, आत्मनि तु न संभवतीत्याक्षिपति॥ कथं पुनरिति॥ यत्रापरोक्षाध्यासाधिष्ठानत्वं तत्रेन्द्रियसंयुक्तत्वं विषयत्वञ्चेति व्याप्तिः शुक्त्यादौ दृष्टा। तत्र व्यापकाभावादात्मनोऽधिष्ठानत्वं न संभवतीत्यभिप्रेत्याह॥

यान्तरमध्यस्यति। युष्मत्प्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनो विषयत्वं ब्रवीषि। उच्यते। न तावदयमेकान्तेनाविषयः। अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात्, अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः। न चायमस्ति नियमः "पुरोऽवस्थित एव विषये विषयान्तरमध्यसितव्यमिति"। अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्यध्यस्य-

---

प्रत्यगात्मनीति॥ प्रतीचि पूर्वम् इन्द्रियाग्राह्ये विषयस्याहङ्कारादेस्तद्धर्माणाञ्चाध्यासः कथमित्यर्थः। उक्त्या माह॥ सर्वो हीति। पुरोऽवस्थितत्वमिन्द्रियसंयुक्तत्वं। नन्वात्मनोऽप्यधिष्ठानत्वार्थं विषयत्वादिकमस्त्वित्यत आह॥ युष्मदिति॥ इदंप्रत्ययानर्हस्य प्रत्यगात्मनो "न चक्षुषा गृह्यत" इत्यादि श्रुतिमनुसृत्य त्वमविषयत्वं ब्रवीषि। संप्रत्यध्यासलोभेन विषयत्वाङ्गीकारे श्रुतिसिद्धान्तयोर्बाधः स्यादित्यर्थः। आत्मन्यध्याससंभावनां प्रतिजानीते॥ उच्यते इति॥ अधिष्ठानारोप्ययोरेकस्मिन् ज्ञाने भासमानत्वमात्रमध्यासव्यापकं, तच्च भानप्रयुक्तसंशयनिवृत्त्यादिफलभाक्त्वं, तदेव भानभिन्नत्वघटितं विषयत्वं, तन्न व्यापकं गौरवादिति मत्वाह॥ न तावदिति॥ अयमात्मा नियमेनाविषयो न भवति तत्र हेतुमाह॥ अस्मदिति॥ अस्मत्प्रत्ययोऽहमित्यध्यासस्तत्र भासमानत्वादित्यर्थः। अस्मदर्थश्चिदात्मा प्रतिबिम्बितत्वेन यत्र प्रतीयते सोऽस्मत्प्रत्ययोऽहङ्कारस्तत्र भासमानत्वादिति वार्थः। न चाध्यासे सति भासमानत्वं, तस्मिन् सति स इति परस्पराश्रय इति वाच्यं अनादित्वात्। पूर्वाध्यासे भासमानात्मन उत्तराध्यासाधिष्ठानत्वसम्भवात्।

नन्वहमित्यहङ्कारविषयकभानरूपस्यात्मनो भासमानत्वं कथं? तद्विषयत्वं विना तत्फलभाक्त्वायोगादित्यत आह॥ अपरोक्षत्वाच्चेति॥ चशब्दः शङ्कानिरासार्थः। स्वप्रकाशकत्वादित्यर्थः। स्वप्रकाशत्वं साधयति॥ प्रत्यगिति॥ आबालपण्डितमात्मनः संशयादिशून्यत्वेन प्रसिद्धेः स्वप्रकाशत्वमित्यर्थः। अतः स्वप्रकाशत्वेन भासमानत्वादात्मनोऽध्यासाधिष्ठानत्वं संभवतीति भावः। यदुक्तमपरोक्षाध्यासाधिष्ठानत्वस्येन्द्रियसंयुक्ततया ग्राह्यत्वव्यापकमिति तत्राह॥ न चायमिति॥ तत्र हेतुमाह॥ अप्रत्यक्षेऽपीति॥ इन्द्रियाग्राह्येऽपीत्यर्थः। बाला अविवेकिनः

न्ति। एवमविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यप्यनात्माध्यासः। तमेतमेवंलक्षणमध्यासं पण्डिता "अविद्या" इति मन्यन्ते, तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणं "विद्याम्" आहुः। तत्रैवं सति यत्र यदध्यासस्तत्कृतेन दोषेण गुणेन वाऽणुमात्रेणापि स न सम्बध्यते। तमेतमविद्याख्यमात्मानात्मनोरितरेतराध्यासं पुरस्कृत्य सर्वे प्रमा-

---

तलमिन्द्रनीलकटाहकल्पं नभो मलिनं पीतमित्येवमपरोक्षमध्यस्यन्ति। तत्रेन्द्रियग्राह्यत्वं नास्तीति व्यभिचारान्न व्याप्तिः। एतेनात्मानात्मनोः सादृश्याभावान्नाध्यास इत्यपास्तं। नीलनभसोस्तदभावेऽप्यध्यासदर्शनात्। सिद्धान्त आलोकाकारचाक्षुषवृत्तिव्यक्तसाक्षिवेद्यत्वं नभसि इति ज्ञेयं। संभावनां निगमयति॥ एवमिति॥ ननु ब्रह्मज्ञाननाश्यत्वेन सूचितामविद्यां हित्वा अध्यासः किमिति वर्ण्यत इत्यत आह॥ तमेतमिति॥ आक्षिप्तं समाहितमुक्तलक्षणलक्षितमध्यासमविद्याकार्य्यत्वादविद्येति मन्यन्त इत्यर्थः। विद्यानिवर्त्यत्वाच्चास्याविद्यात्वमित्याह॥ तद्विवेकेनेति॥ अध्यस्तनिषेधेनाधिष्ठानस्वरूपनिर्द्धारणं विद्यामध्यासनिवर्त्तिकामाहुरित्यर्थः। तथापि कारणाविद्यां त्यक्त्वा कार्य्याविद्या किमिति वर्ण्यते तत्राह॥ तत्रेति॥ तस्मिन्नध्यासे उक्तन्यायेनाविद्यात्मके सतीत्यर्थः। मूलाविद्यायाः सुषुप्तावनर्थत्वादर्शनात् कार्य्यात्मना तस्या अनर्थत्वज्ञापनार्थं तद्वर्णनमिति भावः। अध्यस्तकृतगुणदोषाभ्यां अधिष्ठानं न लिप्यत इत्यक्षरार्थः। एवमध्यासस्य लक्षणसंभावने उक्त्वा प्रमाणमाह॥ तमेतमिति॥ तं वर्णितमेतं साक्षिप्रत्यक्षसिद्धं पुरस्कृत्य हेतुं कृत्वा लौकिकः कर्म्मशास्त्रीयो मोक्षशास्त्रीयश्चेति त्रिविधो व्यवहारः प्रवर्त्तत इत्यर्थः। तत्र विधिनिषेधपराणि कर्म्मशास्त्राण्यग्वेदादीनि, विधिनिषेधशून्यप्रत्यग्ब्रह्मपराणि मोक्षपराणि वेदान्तवाक्यानीति विभागः। एवं व्यवहारहेतुत्वेनाध्यासे प्रत्यक्षसिद्धेऽपि प्रमाणान्तरं पृच्छति॥ कथं पुनरिति॥ अविद्यावानहमित्यध्यासवानात्मा-प्रमाता सविषय आश्रयो येषां तानि अविद्यावद्विषयाणीति विग्रहः। तत्तत्प्रमेयव्यवहारहेतुभूतायाः प्रमाया अध्यासात्मकप्रमात्राश्रितत्वात् प्रमाणानामविद्यावद्विषयत्वं यद्यपि प्रत्यक्षं तथापि पुनरपि कथं केन

णप्रमेयव्यवहारा लौकिका वैदिकाश्च प्रवृत्ताः। सर्व्वाणि च शास्त्राणि विधिप्रतिषेधमोक्षपराणि। कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि चेति? उच्यते। देहेन्द्रियादिष्वहं ममाभिमानरहितस्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः। न हीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षादिव्यवहारः सम्भवति। न चाधिष्ठानमन्तरेणेन्द्रियाणां व्यापारः*सम्भवति।

प्रमाणेनाविद्यावद्विषयत्वमिति योजना। यद्वाऽविद्यावद्विषयाणि कथं प्रमाणानि स्युः? आश्रयदोषादप्रामाण्यापत्तेरित्याक्षेपः। तत्र प्रमाणप्रश्ने व्यवहारार्थापत्तिं तल्लिङ्कानुमानञ्चाह॥"उच्यते"इत्यादिना"तस्मात्" इत्यन्तेन॥ देवदत्तकर्त्तृको व्यवहारस्तदीयदेहादिष्वहंममाध्यासमूलस्तदन्वयव्यतिरेकेणानुसारित्वात्, यदित्थं तत्तथा। यथा मृन्मूलो घट इति प्रयोगः। तत्र व्यतिरेकं दर्शयति॥ देहेति॥ देवदत्तस्य सुषुप्तावस्थासाभावे व्यवहाराभावो दृष्टः, जाग्रत्स्वप्नयोरध्यासे सति व्यवहार इत्यन्वयः स्फुटत्वान्नोक्तः। अनेन लिङ्गेन कारणतयाध्यासः सिद्ध्यति, व्यवहाररूपकार्य्यानुपपत्त्या वेति भावः। ननु मनुष्यत्वादिजातिमति देहेऽहमित्यभिमानमात्राद्यवहारः सिद्ध्यतु किमिन्द्रियादिषु ममाभिमानेनेत्याशङ्क्याह॥ न हीति॥ इन्द्रियपदं लिङ्गादेरप्युपलक्षणं प्रत्यक्षादीत्यादिपदप्रयोगात्। तथाच प्रत्यक्षलिङ्गादिप्रयुक्तो यो व्यवहारो द्रष्टा अनुमाता श्रोताऽहमित्यादिरूपः स इन्द्रियादीनि ममतास्पदान्यगृहीत्वा न सम्भवतीत्यर्थः। यद्वा तानि ममत्वेनानुपादाय यो व्यवहारः स नेति योजना। पूर्व्वत्रानुपादानासम्भवक्रिययोरेको व्यवहारः कर्त्ता इति क्त्वाप्रत्ययः साधुः। उत्तरत्रानुपादानव्यवहारयोरेकात्मकर्त्तृकत्वात् तत्साधुत्वमिति भेदः। इन्द्रियादिषु ममेत्यध्यासाभावेऽन्धादेरिव द्रष्टृत्वादिव्यवहारो न स्यादिति भावः। इन्द्रियाध्यासेनैव व्यव-

---

* व्यवहारः ट सं० पु० पाठः।

न चानध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चिद् व्याप्रियते। न चैतस्मिन् सर्वस्मिन्नसत्यासङ्गस्यात्मनः प्रमातृत्वमुपपद्यते। न च प्रमातृत्वमन्तरेण प्रमाणप्रवृत्तिरस्ति। तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि चेति। पश्वादिभिश्चाविशेषात्। यथा हि पश्वादयः शब्दादिभिः श्रोत्रादीनां सम्बन्धे सति

द्वारादलं देहाध्यासेनेत्यत आह॥ न चेति॥ इन्द्रियाणामधिष्ठानं आश्रयः शरीरमित्यर्थः। नन्वस्त्वात्मना संयुक्तं शरीरं तेषामाश्रयः किमध्यासेनेत्यत्राह॥ न चानध्यस्तात्मभावेनेति॥ अनध्यस्त आत्मभावः आत्मतादात्म्यं यस्मिन् तेनेत्यर्थः। "असङ्गो हि" इति श्रुतेराध्यासिक एव देहात्मनोः सम्बन्धो न संयोगादिरिति भावः। नन्वात्मनो देहादिभिराध्यासिकसम्बन्धोऽपि मास्तु। स्वतश्चेतनतया प्रमातृत्वोपपत्तेः, न च सुषुप्तौ प्रमातृत्वापत्तिः करणोपरमादिति तत्राह॥ न चैतस्मिन्निति॥ प्रमाश्रयत्वं हि प्रमातृत्वं। प्रमा यदि नित्यचिन्मात्रं तर्ह्याश्रयत्वायोगः, करणवैयर्थ्यञ्च। यदि वृत्तिमात्रं, जगदान्ध्यप्रसङ्गः वृत्तेर्जडत्वात्, अतो वृत्तीद्धो बोधः प्रमा, तदाश्रयत्वमसङ्गस्यात्मनो वृत्तिमन्मनस्तादात्म्याध्यासं विना न सम्भवतीति भावः। देहाध्यासे, तद्धर्माध्यासे चासतीत्यक्षरार्थः, तर्ह्यात्मनः प्रमातृत्वं मास्तु इति वदन्तं प्रत्याह॥ न चेति॥ तस्मादात्मनः प्रमातृत्वादिव्यवहारार्थमध्यासोऽङ्गीकर्त्तव्य इत्यनुमानार्थापत्त्योः फलमुपसंहरति॥ तस्मादिति॥ प्रमाणसत्त्वादित्यर्थः। यद्वा प्रमाणप्रश्नं समाधायाक्षेपं परिहरति॥ तस्मादिति॥ अहमित्यध्यासस्य प्रमात्रन्तर्गतत्वेनादोषत्वादविद्यावदाश्रयाण्यपि प्रमाणान्येवेति योजना। सति प्रमातरि पश्चाद्भवनदोष इत्युच्यते यथा काचादि, अविद्या तु प्रमात्रन्तर्गतत्वान्न दोषः, येन प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं भवेदिति भावः। ननु यदुक्तमन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यवहारोऽध्यासकार्य्य इति तदयुक्तं विदुषामध्यासाभावेऽपि व्यवहारदृष्टेरित्यत आह॥ पश्वादिभिश्चेति॥ "च" शब्दः शङ्कानिरासार्थः। किं विद्वत्त्वं "ब्रह्मास्मीति" साक्षात्कारः? उत यौक्तिकसात्मानात्मभेदज्ञानं? आद्ये "बाधिताध्यासानुवृत्त्या व्यवहार" इति समन्वयसूत्रे वक्ष्यते। द्वितीये परोक्षज्ञानस्यापरोक्षभ्रान्त्यनिवर्त्तक-

शब्दादिविज्ञाने प्रतिकूले जाते ततो निवर्त्तन्ते अनुकूले च प्रवर्त्तन्ते, यथा दण्डोद्यतकरं पुरुषमभिमुखमुपलभ्य मां हन्तुमयमिच्छतीति पलायितुमारभन्ते, हरिततृणपूर्णपाणिमुपलभ्य तं प्रत्यभिमुखीभवन्ति, एवं पुरुषा अपि व्युत्पन्नचित्ताः क्रूरदृष्टीनाक्रोशतः खड्गोद्यतकरान् बलवत उपलभ्य ततो निवर्त्तन्ते, तद्विपरीतान् प्रति अभिमुखीभवन्ति। अतः समानः पश्वादिभिः पुरुषाणां प्रमाणप्रमेयव्यवहारः। पश्वादीनाञ्च प्रसिद्ध एवाविवेकपूर्व्वकः प्रत्यक्षादिव्यवहारः तत्सामान्यदर्शनाद्व्युत्पत्तिमतामपि पुरुषाणां प्रत्यक्षादिव्यवहारस्तत्कालः समान इति निश्चीयते।

त्वात् विवेकिनामपि व्यवहारकाले पश्वादिभिरविशेषादध्यासवत्त्वेन तुल्यत्वाद्व्यवहारोऽध्यासकार्य्य इति युक्तमित्यर्थः। अत्रायं प्रयोगः विवेकिनोऽध्यासवन्तो व्यवहारत्वात् पश्वादिवदिति। तत्र संग्रहवाक्यं व्याकुर्व्वन् दृष्टान्ते हेतुं स्फुटयति॥ यथाहीति॥ विज्ञानस्यानुकूलत्वं प्रतिकूलत्वं चेष्टानिष्टसाधनगोचरत्वं, तदेवोदाहरति॥ यथेति॥ अयं दण्डो मदनिष्टसाधनं दण्डत्वात् अनुभूतदण्डवत्। इदं तृणं इष्टसाधनं अनुभूतजातीयत्वात् अनुभूततृणवत् इत्यनुमाय व्यवहरन्तीत्यर्थः। अधुना हेतोः पक्षधर्म्मतामाह॥ एवमिति॥ व्युत्पन्नचित्ता अपीत्यन्वयः। विवेकिनोऽपीत्यर्थः। फलितमाह॥ अत इति॥ अनुभवबलादित्यर्थः॥ समान इति॥ अध्यासकार्य्यत्वेन तुल्य इत्यर्थः। नन्वस्माकं प्रवृत्तिरध्यासादिति न पश्वादयो ब्रुवन्ति, नापि परेषामेतत् प्रत्यक्षं; अतः साध्यविकलो दृष्टान्त इति नेत्याह॥ पश्वादीनाञ्चेति॥ तेषामात्मानात्मनोर्ज्ञानमात्रमस्ति न विवेकः, उपदेशाभावात्, अतः सामग्रीसत्त्वादध्यासस्तेषां प्रसिद्ध इत्यर्थः। निगमयति॥ तत्सामान्येति॥ तैः पश्वादिभिः सामान्यं व्यवहारवत्त्वं तस्य दर्शनाद्विवेकिनामप्ययं व्यवहारः समान इति निश्चीयत इति सम्बन्धः। समानत्वं व्यवहारस्याध्यासकार्य्यत्वेनेत्युक्तं पुरस्तात्। तत्रोक्तान्वयव्यतिरेकौ स्मारयति॥

शास्त्रीये तु व्यवहारे यद्यपि बुद्धिपूर्व्वकारी नाविदित्वात्मनः परलोकसम्बन्धमधिक्रियते, तथापि न वेदान्तवेद्यमशनाया-द्यतीतमपेतब्रह्मक्षत्रादिभेदमसंसार्य्यात्मतत्त्वमधिकारेऽपेक्ष्यते । अनुपयोगादधिकारे विरोधाच्च । प्राक् च तथाभूतात्मविज्ञा-नात् प्रवर्त्तमानं शास्त्रमविद्यावद्विषयत्वं नातिवर्त्तते । तथा हि ब्राह्मणो यजेतेत्यादीनि शास्त्राणि आत्मनि वर्णाश्रमवयोऽवस्था-दिविशेषाध्यासमाश्रित्य प्रवर्त्तन्ते । अध्यासो नाम "अतस्मिंस्तद्बु-द्धिरिति" अवोचाम । तद्यथा पुत्रभार्य्यादिषु विकलेषु सकलेषु

तत्काल इति ॥ तस्याध्यासस्य काल एव कालो यस्य स तत्कालः । यदा अध्यासस्तदा व्यवहारः । तदभावे सुषुप्तौ तदभाव इत्यन्वया-दिमानिति यावत् । अतो व्यवहारलिङ्गाद्विवेकिनामपि देहादिष्वहं-ममाभिमानोऽस्तीत्यनवद्यं । ननु लौकिकस्य व्यवहारस्याध्यासिकत्वेऽपि ज्योतिष्टोमादिव्यवहारस्य नाध्यासजन्यत्वं, तस्य देहातिरिक्तात्मज्ञा-नपूर्व्वकत्वादित्याशङ्क्य हेतुमङ्गीकरोति ॥ शास्त्रीये त्विति ॥ तर्हि कथं वैदिककर्म्मणोऽध्यासजन्यत्वसिद्धिरित्याशङ्क्य किन्तत्र देहान्यात्मधीमा-त्रमपेक्षितं उत आत्मतत्त्वज्ञानं? आद्ये तस्याध्यासाबाधकत्वात् तत्सि-द्धिरित्याह ॥ तथापीति ॥ न द्वितीय इत्याह ॥ न वेदान्त इति ॥ क्षुत्पि-पासादिग्रस्तो जातिविशेषवानहं संसारीति ज्ञानं कर्म्मण्यपेक्षितं न तद्विपरीतात्मतत्त्वज्ञानं, अनुपयोगात् प्रवृत्तिबाधाच्चेत्यर्थः । शास्त्रीयक-र्म्मणोऽध्यासजन्यत्वं निगमयति ॥ प्राक् चेति ॥ अध्यासे आगमं प्रमा-णयति ॥ तथा हीति ॥ यथा प्रत्यक्षानुमानार्थापत्तयोऽध्यासे प्रमाणं त-थागमोऽपीत्यर्थः । "ब्राह्मणो यजेत" "न ह वै स्नात्वा भिक्षेत" "अष्टवर्ष-मुपनयीत" "कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत" इत्यागमो ब्राह्मणादिपदैरधिका-रिणं वर्णाद्यभिमानिनमनुवदन् अध्यासं गमयतीति भावः । एवमध्यासे प्रमाणसिद्धेऽपि कस्य कुत्राध्यास इति जिज्ञासायां तमुदाहर्त्तुं लक्षणं स्मारयति ॥ अध्यासो नामेति ॥ उदाहरति ॥ तद्यथेति ॥ तल्लक्षणं यथा

वा अहमेव विकलः सकलो वेति बाह्यधर्म्मानात्मन्यध्यस्यति। तथा देहधर्म्मान् स्थूलोऽहं कृशोऽहं गौरोऽहं* तिष्ठामि गच्छामि लङ्घयामि चेति। तथेन्द्रियधर्म्मान् मूकः क्लीवो बधिरः काणोऽन्धोऽहमिति। तथान्तःकरणधर्म्मान् कामसङ्कल्पविचिकित्साध्यवसायादीन्। एवमहम्प्रत्ययिनमशेषस्वप्रचारसाक्षिणि प्रत्यगात्मन्यध्यस्य तञ्च प्रत्यगात्मानं सर्व्वसाक्षिणं तद्विपर्य्ययेणान्तःकरणादिष्वध्यस्यति। एवमयमनादिरनन्तो नैसर्गिकोऽध्यासो मिथ्या-

---

स्पष्टं भवति तथोदाह्रियत इत्यर्थः। स्वदेहाद्भेदेन प्रत्यक्षाः पुत्रादयो बाह्याः, तद्धर्म्मान् साकल्यादीन् देहविशिष्टात्मन्यध्यस्यति, तद्धर्म्मज्ञानात् स्वस्मिंस्तत्तुल्यधर्म्मानध्यस्यतीत्यर्थः। भेदापरोक्षज्ञाने तद्धर्म्माध्यासायोगात् अन्यथाख्यात्यनङ्गीकाराच्चेति द्रष्टव्यं। देहेन्द्रियधर्म्मात्मनो विशिष्टात्मन्यध्यस्यतीत्याह॥ तथेति॥ कृशत्वादिधर्म्मवतो देहादेरात्मनि तादात्म्येन कल्पितत्वात्तद्धर्म्माः साक्षादात्मन्यध्यस्ता इति मन्तव्यं। अज्ञातप्रत्यग्रूपे साक्षिणि मनोधर्म्माध्यासमाह॥ तथान्तःकरणेति॥ धर्म्माध्यासमुक्त्वा तद्वदेव धर्म्यध्यासमाह॥ एवमिति॥ अन्तःकरणसाक्षिण्यभेदेनाध्यस्य तद्धर्म्मान् कामादीन् अध्यस्यतीति मन्तव्यं। स्वप्रचारा मनोवृत्तयः प्रातिलोम्येनासज्जडदुःखात्मकाहङ्कारादिविलक्षणतया सच्चित्सुखात्मकत्वेनाञ्चति प्रकाशत इति प्रत्यक्। एवमात्मन्यनात्मतद्धर्म्माध्यासमुदाहृत्यानात्मन्यात्मनोऽपि संसृष्टत्वेनाध्यासमाह॥ तञ्चेति॥ अहमित्यध्यासे चिदात्मनो भानं वाच्यं, अन्यथा जगदान्ध्यापत्तेः। न चानध्यस्ताध्यासे भानमस्ति। तस्माद्रजतादाविदम इवात्मनः संसर्गाध्यास एष्टव्यः। "तद्विपर्य्ययेणेति" तस्याध्यस्तस्य जडस्य विपर्य्ययोऽधिष्ठानत्वं चैतन्यञ्च तदात्मना स्थितमिति यावत्। तत्राज्ञाने केवलात्मनः संसर्गः, मनस्यज्ञातस्य ज्ञानोपहितस्य देहादौ मनउपहितस्येति विशेषः। एवमात्मनि बुद्ध्याद्यध्यासात् कर्तृत्वादिलाभः, बुद्ध्यादौ चात्माध्यासाच्चैतन्यलाभ इति भावः। वर्णिताध्यासमुपसंहरति॥ एवमयमिति॥

---

* कृशोहं कृष्णोहं इति मुद्रित पुस्तके पाठः।

प्रत्ययरूपः कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रवर्त्तकः सर्व्वलोकप्रत्यक्षः। अस्यानर्थहेतोः प्रहाणाय आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्व्वे वेदान्ता आरभ्यन्ते। यथा चायमर्थः सर्व्वेषां वेदान्तानां तथाच वयमस्यां

अनाद्यविद्यात्मकतया कार्य्याध्यासस्यानादित्वं अध्यासात् संस्कारस्ततोऽध्यास इति प्रवाहतो नैसर्गिकत्वं॥ एवमुपादानं निमित्तञ्चोक्तं भवति। ज्ञानं विना ध्वंसाभावादानन्त्यं। तदुक्तं भगवद्गीतासु। "न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठेति"। हेतुमुक्त्वा स्वरूपमाह॥ मिथ्येति॥ मिथ्या माया तया प्रतीयते इति प्रत्ययः कार्य्यप्रपञ्चः, तत्प्रतीतिश्चेत्येवं स्वरूपः इत्यर्थः। तस्य कार्य्यमाह॥ कर्तृत्वेति॥ प्रमाणं निगमयति॥ सर्व्वेति॥ साक्षिप्रत्यक्षमेवाध्यासधर्म्मिग्राहकं मानं,अनुमानादिकन्तु सम्भावनार्थमित्यभिप्रेत्य प्रत्यक्षोपसंहारः कृतः। एवमध्यासं वर्णयित्वा तत्साध्ये विषयप्रयोजने दर्शयति॥ अस्येति॥ कर्तृत्वाद्यनर्थहेतोरध्यासस्य समूलस्यात्यन्तिकनाशो मोक्षः स केनेत्यत आह॥ आत्मेति॥ ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारस्य प्रतिपत्तिः श्रवणादिभिरप्रतिबन्धेन लाभस्तस्या इत्यर्थः॥ विद्यायां कारणमाह॥ सर्व्व इति॥ आरभ्यन्ते अधीत्य विचार्य्यन्ते इत्यर्थः। विचारितवेदान्तानां ब्रह्मात्मैक्यं विषयो मोक्षः फलमित्युक्तं भवति। अर्थात्तद्विचारात्मकशास्त्रस्यापि ते एव विषयप्रयोजने इति ज्ञेयं। ननु वेदान्तेषु प्राणाद्युपास्तीनां भानादात्मैक्यमेव तेषामर्थ इति कथमित्यत आह॥ यथा चेति॥ शरीरमेव शरीरकं कुत्सितत्वात्तन्निवासी शारीरको जीवस्तस्य ब्रह्मत्वविचारो मीमांसा तस्यामित्यर्थः। उपास्तीनां चित्तैकाग्र्यद्वारात्मैक्यज्ञानार्थत्वात्तद्वाक्यानामपि महातात्पर्य्यमैक्ये इति विवक्ष्यते। एवमध्यासोक्त्या ब्रह्मात्मैक्ये विरोधाभावेन विषयप्रयोजनवत्त्वाच्छास्त्रमारम्भणीयमिति दर्शितं॥ *॥ इति प्रथमवर्णकं॥*। विचारस्य साक्षाद्विषया वेदान्ताः,तेषां गतार्थत्वागतार्थत्वाभ्यामारम्भसन्देहे कृत्स्नस्य वेदस्य विधिपरत्वाद्विधेश्च "अथातो धर्म्मजिज्ञासा"इत्यादिना पूर्व्वतन्त्रेण विचारितत्वादवगतार्था*इत्यव्यवहितविषयाभावान्नारम्भ इति प्राप्ते ब्रूते॥ वेदान्तेति॥ वेदान्तविष-

---

* एव वेदान्ता ८ सङ्ख्याकपुस्तके पाठः।

शारीरकमीमांसायां प्रदर्शयिष्यामः। वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य व्याचिख्यासितस्येदमादिमं सूत्रं।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति। १।

तत्राथशब्द आनन्तर्यार्थः परिगृह्यते नाधिकारार्थः ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिकार्य्यत्वात्। मङ्गलस्य च वाक्यार्थे समन्वयाभावात्। अर्थान्तरप्रयुक्त एव हि अथशब्दः श्रुत्या मङ्गल-

---

यकपूजितविचारात्मकशास्त्रस्य व्याख्यातुमिष्टस्य सूत्रसन्दर्भस्येदं प्रथमसूत्रमित्यर्थः। यदि विधिरेव वेदार्थः स्यात्तदा सर्व्वज्ञो वादरायणो ब्रह्मजिज्ञासां न ब्रूयात्, ब्रह्मणि मानाभावात्। अतो ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वोक्त्या केनापि तन्त्रेणानवगतब्रह्मपरवेदान्तविचार आरम्भणीय इति सूत्रकृद्दर्शयति। तच्च "व्याचिख्यासितस्य" इति पदेन भाष्यकारो बभाषे॥ * ॥ इति द्वितीयवर्णकं॥ * ॥ एवं वर्णकद्वयेन वेदान्तविचारस्य कर्त्तव्यतायां विषयप्रयोजनवत्त्वं अगतार्थत्वञ्चेति हेतुद्वयं सूत्रस्यार्थिकार्थं व्याख्यायाक्षरव्याख्यामारभमाणः पुनरप्यधिकारिभावाभावाभ्यां शास्त्रारम्भसन्देहे सति अथशब्दस्यानन्तर्य्यार्थकत्वोक्त्या अधिकारिणं साधयति॥ "तत्राथशब्द" इति॥ सूत्र इत्यर्थः। "मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथेति" अथशब्दस्य बहवोऽर्थाः सन्ति। तत्राथ"योगानुशासनं"इत्यत्र सूत्रे यथा अथशब्द आरम्भार्थकः योगशास्त्रमारभ्यत इति तद्वदत्र किं न स्यादित्यत आह॥ नाधिकारार्थ इति॥ अयमाशयः। किं जिज्ञासापदं ज्ञानेच्छापरं उत विचारविलक्षकं? आद्येऽथशब्दस्यारम्भार्थत्वे ब्रह्मज्ञानेच्छाऽऽरभ्यत इति सूत्रार्थः स्यात् स चासङ्गतः। तस्यानारभ्यत्वात्। न हि प्रत्यधिकरणं इच्छा क्रियते किन्तु तया विचारः। न द्वितीयः। कर्त्तव्यपदाध्याहारं विना विचारलक्षकत्वायोगात्। अध्याहृते च तेनैवारम्भोक्तेरथशब्दवैयर्थ्यात् किन्त्वधिकारिसिद्ध्यर्थमानन्तर्य्यार्थतैव युक्तेति। अधुना सम्भावितमर्थान्तरं दूषयति॥ मङ्गलस्येति॥ वाक्यार्थो विचारकर्त्तव्यता। न हि तत्र मङ्गलशब्दस्य कर्तृत्वादिनान्वयोऽस्तीत्यर्थः। ननु सूत्रकृता शास्त्रादौ मङ्गलं कार्य्यमिति अथशब्दः

प्रयोजनो भवति। पूर्व्वप्रकृतापेक्षायास्तु फलत आनन्तर्य्याव्यतिरेकात्। सति चानन्तर्य्यार्थत्वे यथा धर्म्मजिज्ञासापूर्व्ववृत्तं वेदाध्ययनं नियमेनापेक्षते, एवं ब्रह्मजिज्ञासापि यत्पूर्व्ववृत्तं नियमेनापेक्षते तद्वक्तव्यं। स्वाध्यायानन्तर्य्यं तु समानं।

प्रयुक्त इति चेत् सत्यं। न तस्यार्थो मङ्गलं किन्तु तच्छ्रवणमुच्चारणञ्च मङ्गलकृत्यं करोति तदर्थस्त्वानन्तर्य्यमेवेत्याह ॥ अर्थान्तरेति ॥ अर्थान्तरं आनन्तर्य्यं। श्रुत्या श्रवणेन मृदङ्गवीणादिनादश्रवणवदोङ्काराथशब्दयोः श्रवणं मङ्गलफलकं।

"ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा।
कण्ठं भित्वाविनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकाविमौ॥"

इति स्मरणादिति भावः। ननु प्रपञ्चो मिथ्येति प्रकृते सति, अथ मतं। प्रपञ्चः सत्य इत्यत्र पूर्व्वप्रकृतार्थादुत्तरार्थस्यार्थान्तरत्वार्थोऽथशब्दो दृष्टः। तथात्र किं न स्यादित्यत आह ॥ पूर्व्वेति ॥ फलतः फलस्येत्यर्थः। ब्रह्मजिज्ञासायाः पूर्व्वं अर्थविशेषः प्रकृतो नास्ति यस्मात्तस्या अर्थान्तरत्वमथशब्देनोच्येत। यतः कुतश्चिदर्थान्तरं सूत्रकृता न वक्तव्यं,फलाभावात्। यदि फलस्य जिज्ञासापदोक्तकर्त्तव्यविचारस्य हेतुत्वेन यत्पूर्व्वं प्रकृतं तदपेक्षास्तीति अपेक्षाबलात् प्रकृतहेतुमाक्षिप्य ततोऽर्थान्तरत्वमुच्येत, तदर्थान्तरत्वमानन्तर्य्येऽन्तर्भवति हेतुफलभावज्ञानायानन्तर्य्यस्यावश्यं वाच्यत्वात्। तस्मादिदमर्थान्तरमित्युक्ते तस्य हेतुत्वाप्रतीतेः। तस्मादिदमनन्तरमित्युक्ते भवत्येव हेतुत्वप्रतीतिः। न चाश्वादनन्तरो गौरित्यत्र हेतुत्वभानापत्तिरिति वाच्यं। तयोर्देशतः कालतो वा व्यवधानेनानन्तर्य्यस्यामुख्यत्वात्। अतः सामग्रीफलयोरेव मुख्यमानन्तर्य्यं, अव्यवधानात्। तस्मिन्नुक्ते सत्यर्थान्तरत्वं न वाच्यं ज्ञातत्वाद्वैफल्याच्चेति भावः। फलस्य विचारस्य पूर्व्वकृतहेत्वपेक्षाया वलाद्यदर्थान्तरत्वं तस्यानन्तर्य्याभेदात् न पृथगथशब्दार्थत्वमित्यध्याहृत्य भाष्यं योजनीयं। यद्वा पूर्व्वप्रकृतेऽर्थेऽपेक्षा यस्या अर्थान्तरतायास्तस्याः फलं ज्ञानं तद्द्वाराऽऽनन्तर्य्याव्यतिरेकात्तज्ज्ञाने तस्याः ज्ञानतोऽन्तर्भावान्नाथशब्दार्थतेत्यर्थः। नन्वानन्तर्य्यार्थकत्वेऽप्यानन्तर्य्यस्यावधिः क इत्याशङ्क्याह॥ सति चेति॥

नन्विह कर्म्मावबोधानन्तर्य्यं विशेषः। न। धर्म्मजिज्ञासायाः प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः। यथा च* हृदयाद्यवदानानामानन्तर्य्यनियमः क्रमस्य विवक्षितत्वात्, न तथेह क्रमो

यन्नियमेन पूर्व्ववृत्तं पूर्व्वभावि असाधारणकारणं पुष्कलकारणमिति यावत्, तदेवावधिरिति वक्तव्यमित्यर्थः। नन्वस्तु धर्म्मविचार इव ब्रह्मविचारेऽपि वेदाध्ययनं पुष्कलकारणमित्यत आह॥ स्वाध्यायेति॥ समानं ब्रह्मविचारे साधारणकारणं न पुष्कलकारणमित्यर्थः। ननु संयोगपृथक्त्वन्यायेन "यज्ञेन दानेन" इत्यादिश्रुत्या "यज्ञादिकर्म्माणि ज्ञानाय विधीयन्ते" इति सर्व्वापेक्षाधिकरणे वक्ष्यते। तथा च पूर्व्वतन्त्रेण तदवबोधः पुष्कलकारणमिति शङ्कते॥ नन्विति॥ इह ब्रह्मजिज्ञासायां। विशेषोऽसाधारणं कारणं। "एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वं" इति जैमिनिसूत्रं। तदर्थस्तु। एकस्य कर्म्मण उभयत्वे ऽनेकफलसम्बन्धे संयोगः, उभयसम्बन्धबोधकं वाक्यं तस्य पृथक्त्वं भेदः सहेतुः। अतश्चात्रापि ज्योतिष्टोमादिकर्म्मणा स्वर्गादिफलकानामपि "यज्ञेन दानेन" इत्यादि वचनात् ज्ञानार्थत्वञ्चेति परिहरति॥ नेत्यादिना॥ अयमाशयः। न तावत् पूर्व्वतन्त्रस्थं न्यायसहस्रं ब्रह्मज्ञाने तद्विचारे वा पुष्कलं कारणं, तस्य धर्म्मनिर्णयमात्रहेतुत्वात्, नापि कर्म्मनिर्णयः, तस्यानुष्ठानहेतुत्वात्। न हि धूमाग्न्योरिव धर्म्मब्रह्मणोर्व्याप्तिरस्ति, यया धर्म्मज्ञानाद् ब्रह्मज्ञानं भवेत्। यद्यपि शुद्धिविवेकादिद्वारा कर्म्माणि हेतवस्तथापि तेषां नाधिकारिविशेषणत्वं, अज्ञातानां तेषां जन्मान्तरकृतानामपि फलहेतुत्वात्। अधिकारिविशेषणं ज्ञायमानं प्रवृत्तिपुष्कलकारणमानन्तर्य्यावधित्वेन वक्तव्यं। अतः कर्म्माणि तदवबोधस्तन्न्यायविचारो वा नावधिरिति न ब्रह्मजिज्ञासाया धर्म्मजिज्ञासानन्तर्य्यमिति। ननु धर्म्मब्रह्मजिज्ञासयोः कार्य्यकारणत्वाभावेऽप्यानन्तर्य्योक्तिद्वारा क्रमज्ञानार्थोऽथशब्दः। "हृदयस्याग्रेऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षस" इत्यवदानानां क्रमज्ञानार्थाथशब्दवदित्याशङ्क्याह॥ यथेति॥ अवदानानामानन्तर्य्यनियमः क्रमो यथाथशब्दार्थस्तस्य विवक्षितत्वात्

---

* यथेति नं० ट सो० पुस्तकपाठः।

विवक्षितः। शेषशेषित्वेऽधिकृताधिकारे वा प्रमाणाभावाद्धर्म्म-ब्रह्मजिज्ञासयोः, फलजिज्ञास्यभेदाच्च। अभ्युदयफलं धर्म्मज्ञानं,

---

न तथेह धर्म्मब्रह्मजिज्ञासयोः क्रमो विवक्षितः। एककर्तृकत्वाभावेन तयोः क्रमानपेक्षणात्। अतो न क्रमार्थोऽथशब्द इत्यर्थः। ननु तयोरेककर्तृकत्वं कुतो नास्तीत्यत आह॥ शेषेति॥ येषामेकप्रधानशेषता यथाग्नेयादीनां प्रयाजादीनाञ्च, ययोश्च शेषशेषित्वं यथा प्रयाजदर्शयोः, यस्य चाधिकृताधिकारत्वं यथा अपां प्रणयनं दर्शपूर्णमासाङ्गमाश्रित्य "गोदोहनेन पशुकामस्य" इति विहितस्य गोदोहनस्य, यथा वा "दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत" इति दर्शाद्युत्तरकाले विहितस्य सोमयागस्य दर्शाद्यधिकृताधिकारत्वं, तेषामेककर्तृकत्वं भवति। ततश्चैकप्रयोगवचनगृहीतानां तेषां युगपदनुष्ठानासम्भवात् क्रमाकाङ्क्षायां श्रुत्यादिभिर्हि क्रमो बोध्यते; नैवं जिज्ञासयोः शेषशेषित्वश्रुतिलिङ्गादिकं मानमस्ति। ननु "ब्रह्मचर्य्यं समाप्य गृही भवेद् गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत्" इति श्रुत्या।

"अधीत्य विधिवद्वेदान् पुत्रानुत्पाद्य धर्म्मतः।
इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत्"॥

इति स्मृत्या चाधिकृताधिकारत्वं भातीति। तन्न।
"ब्रह्मचर्य्यादेव प्रव्रजेत्"।
"आसादयति शुद्धात्मा मोक्षं वै प्रथमाश्रमे"।

इति श्रुतिस्मृतिभ्यां। त्वयोदाहृतश्रुतिस्मृत्योरशुद्धचित्तविषयत्वावगमात्। एतदुक्तं भवति "यदि जन्मान्तरकृतकर्म्मभिः शुद्धं चित्तं तदा ब्रह्मचर्य्यादेव सन्न्यस्य ब्रह्म जिज्ञासितव्यं, यदि न शुद्धमिति रागेण ज्ञायते तदा गृही भवेत्, तत्राप्यशुद्धौ वनी भवेत्, तत्राप्यशुद्धौ तथैव कालमाकलयेत्, वने शुद्धौ प्रव्रजेदिति"। तथा च श्रुतिः "यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्" इति तस्मान्नानयोरधिकृताधिकारत्वे किञ्चिन्मानमिति भावः। ननु मीमांसयोः शेषशेषित्वमधिकृताधिकारत्वञ्च मास्तु। एकमोक्षफलकत्वेनैककर्तृकत्वं स्यादेव। वदन्ति हि "ज्ञानकर्म्मभ्यां मुक्तिः" इति समुच्चयवादिनः। एवमेकवेदार्थजिज्ञास्यत्वाच्चैककर्तृकत्वं। तथा चाग्नेयादिषड्यागानामेकस्वर्गफलकानां द्वादशाध्यायानाञ्चैकध-

तच्चानुष्ठानापेक्षं। निःश्रेयसफलन्तु ब्रह्मविज्ञानं न चानुष्ठानान्तरापेक्षं। भव्यश्च धर्म्मो जिज्ञास्यो न ज्ञानकालेऽस्ति, पुरुषव्यापारतन्त्रत्वात्। इह तु भूतं ब्रह्म जिज्ञास्यं नित्यवृत्तत्वात्, न पुरुषव्यापारतन्त्रं, चोदनाप्रवृत्तिभेदाच्च। या हि चोदना धर्म्मस्य लक्षणं सा स्वविषये नियुञ्जानैव न पुरुषमवबोधयति। ब्रह्मचोदना तु पुरुषमवबोधयत्येव केवलं, अवबोधस्य चोदनाजन्यत्वान्न पुरुषो

र्म्मजिज्ञास्यकानां क्रमवत्तयोः क्रमो विवक्षित इति क्रमार्थोऽथशब्द इत्याशङ्क्याह॥ फलेति॥ फलभेदाज्जिज्ञास्यभेदाच्च न क्रमो विवक्षित इत्यनुषङ्गः। यथा सौर्य्यार्य्यमणप्राजापत्यचरूणां ब्रह्मवर्चसस्वर्गायुःफलभेदात्, यथा वा कामचिकित्सातन्त्रयोर्जिज्ञास्यभेदान्न क्रमापेक्षा तद्वन्मीमांसयोर्न क्रमापेक्षेति भावः, तत्र फलभेदं विवृणोति॥ अभ्युदयेति॥ विषयाभिमुख्येनोदेतीत्यभ्युदयो विषयाधीनं सुखं स्वर्गादिकं तच्च धर्म्मज्ञानहेतोर्मीमांसायाः फलमित्यर्थः। न केवलं फलस्य स्वरूपतो भेदः किन्तु हेतुतोऽपीत्याह॥ तच्चेति॥ ब्रह्मज्ञानहेतोर्मीमांसायाः फलन्तु तद्विरुद्धमित्याह॥ निःश्रेयसेति॥ नित्यं निरपेक्षं श्रेयो निःश्रेयसं मोक्षस्तत् फलमित्यर्थः। ब्रह्मज्ञानञ्च स्वोत्पत्तिव्यतिरिक्तमनुष्ठानं नापेक्षत इत्याह॥ न चेति॥ स्वरूपतो हेतुतश्च फलभेदान्न समुच्चय इति भावः। जिज्ञास्यभेदं विवृणोति॥ भव्यश्चेति॥ भवतीति भव्यः साध्य इत्यर्थः। साध्यत्वे हेतुमाह॥ नेति॥ तर्हि तुच्छत्वं नेत्याह॥ पुरुषेति॥ पुरुषव्यापारः प्रयत्नस्तन्त्रं हेतुर्यस्य तत्त्वादित्यर्थः। कृतिसाध्यत्वात् कृतिजनकज्ञानकाले धर्म्मस्यासत्त्वं न तुच्छत्वादित्यर्थः। ब्रह्मणो धर्म्माद्वैलक्षण्यमाह॥ इह त्विति॥ उत्तरमीमांसायामित्यर्थः॥ भूतमसाध्यं। तत्र हेतुः॥ नित्येति॥ सदा सत्त्वादित्यर्थः। साध्यासाध्यत्वेन धर्म्मब्रह्मणोः स्वरूपभेदमुक्त्वा हेतुतोऽप्याह॥ नेति॥ धर्म्मवत् कृत्यधीनं नेत्यर्थः। मानतोऽपि भेदमाह॥ चोदनेति॥ अज्ञातज्ञापकं वाक्यमत्र चोदना। तस्याः प्रवर्त्तिर्वे धकत्वं तद्वैलक्षण्याच्च जिज्ञास्यभेद इत्यर्थः। सङ्ग्रहवाक्यं विवृणोति॥ या हीति॥ लक्षणं प्रमाणं "स्वर्गकामो यजेत" इत्यादिवाक्यं हि स्वविषये धर्म्मे यागादिकरणस्वर्गादिफलकभावनारूपे फलहेतुयागादिगोचर-

ऽवबोधे नियुज्यते। यथा अक्षसन्निकर्षेणार्थावबोधे तद्वत्। तस्मात् किमपि वक्तव्यं यदनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासोपदिश्यत इति। उच्यते। नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्रार्थफलभोगविरागः, शमदमादिसाधनसम्पत्, मुमुक्षुत्वञ्च। तेषु हि सत्सु प्रागपि धर्मजिज्ञासाया ऊर्द्धञ्च शक्यते ब्रह्म जिज्ञासितुं ज्ञातुञ्च, न विपर्य्यये। तस्मादथशब्देन यथोक्तसाधनसम्पत्त्यानन्तर्य्यमुपदिश्यते। अतःशब्दो हेत्वर्थः। यस्मादेद एवाग्निहोत्रादीनां श्रेयःसाधनानाम-

---

नियोगे वा हितसाधने यागादौ वा पुरुषं प्रवर्त्तयदेवावबोधयति। "अयमात्मा ब्रह्म" इत्यादि वाक्यं तु स्वमर्थं केवलमप्रपञ्चं ब्रह्म बोधयत्येव न प्रवर्त्तयति, विषयाभावादित्यर्थः। नन्ववबोध एव विषयस्तत्राह॥ न पुरुष इति॥ ब्रह्मचोदनया पुरुषोऽवबोधे न प्रवर्त्त्यत इत्यत्र हेतुं पूर्व्ववाक्येनाह॥ अवबोधस्येति॥ स्वजन्यज्ञाने स्वयं प्रमाणं न प्रवर्त्तकमित्यत्र दृष्टान्तमाह॥ यथेति॥ मानादेव बोधस्य जातत्वात् जाते च विध्ययोगात् न वाक्यार्थज्ञाने पुरुषप्रवृत्तिः। तथा च प्रवर्त्तकमानमेयो धर्म्मः, उदासीनमानमेयं ब्रह्म, इति जिज्ञास्यभेदात् न तन्मीमांसयोः क्रमार्थोऽथशब्द इति भावः। एवमथशब्दस्यार्थान्तरासम्भवादानन्तर्य्यवाचित्वे सति तदवधित्वेन पुष्कलकारणं वक्तव्यमित्याह॥ तस्मादिति॥ उपदिश्यते सूत्रकृतेति शेषः। तत्किमित्यत आह॥ उच्यत इति॥ विवेकादीनामागमिकत्वेन प्रामाणिकत्वं पुरस्तादेवोक्तं। लौकिकव्यापारान्मनस उपरमः शमः। बाह्यकरणानामुपरमो दमः। ज्ञानार्थं विहितनित्यादिकर्म्मसन्न्यास उपरतिः। शीतोष्णादिद्वन्द्वसहनं तितिक्षा। निद्रालस्यप्रमादत्यागेन मनःस्थितिः समाधानं। सर्व्वत्रास्तिकता श्रद्धा। एतत्षट्कप्राप्तिः शमादिसम्पत्। अत्र विवेकादीनामुत्तरोत्तरहेतुत्वेनाधिकारिविशेषणत्वं मन्तव्यं। तेषामन्वयव्यतिरेकाभ्यां ब्रह्मजिज्ञासाहेतुत्वमाह॥ तेष्विति॥ अथ कथञ्चित् कुतूहलितया ब्रह्मविचारप्रवृत्तस्यापि फलपर्य्यन्तं तज्ज्ञानानुदयाद्व्यतिरेकसिद्धिः। अथशब्दव्याख्यानमुपसंहरति॥ तस्मादिति॥ ननूक्तविवेका-

नित्यफलतां दर्शयति, "तद्यथेह कर्म्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयत इत्यादि" तथा ब्रह्मविज्ञानादपि परं पुरुषार्थं दर्शयति, "ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादि", तस्माद्यथोक्तसाधनसम्पत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा कर्त्तव्या। ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा। ब्रह्म च वक्ष्यमाणलक्षणं "जन्माद्यस्य

दिकं न सम्भवति। "अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतम्" इत्यादिश्रुत्या कर्म्मफलस्य नित्यत्वेन ततो वैराग्यासिद्धेः। जीवस्य ब्रह्मस्वरूपमोक्षश्चायुक्तः, भेदात्, तस्य लोष्टादिवत् पुरुषार्थत्वायोगाच्च। ततो न मुमुक्षासम्भव इत्याक्षेपपरिहारार्थोऽतःशब्दः, तं व्याचष्टे॥ अतःशब्द इति॥ अथशब्देनानन्तर्य्यवाचिना तदवधित्वेनार्थाद्विवेकादिचतुष्टयस्य ब्रह्मजिज्ञासाहेतुत्वं यदुक्तं तस्यार्थिकहेतुत्वस्याक्षेपनिरासायानुवादकोऽतःशब्द इत्यर्थः। उक्तं विवृणोति॥ यस्मादिति॥ तस्मादित्युत्तरेण सम्बन्धः। "यदल्पं तन्मर्त्यं यत् कृतकं तदनित्यं" इति न्यायवती "तद्यथेह" इत्यादिश्रुतिः कर्म्मफलाक्षयत्वश्रुतेर्बाधिका। तस्मात् "अतोऽन्यदार्त्तम्" इति श्रुत्या अनात्ममात्रस्यानित्यत्वविवेकाद्वैराग्यलाभ इति भावः। मुमुक्षां सम्भावयति॥ तथेति॥ यथा वेदः कर्म्मफलानित्यत्वं दर्शयति तथा ब्रह्मज्ञानात् प्रशान्तशोकानलमपारं स्वयंज्योतिरानन्दं दर्शयतीत्यर्थः। जीवत्वादेरध्यासोक्त्या ब्रह्मत्वसम्भव उक्त एवेति भावः। एवमथातःशब्दाभ्यां पुष्कलकारणवतोऽधिकारिणः समर्थनाच्छास्त्रमारब्धव्यमित्याह॥ तस्मादिति॥ सूत्रवाक्यपूरणार्थमध्याहृतकर्त्तव्यपदान्वयार्थं ब्रह्मजिज्ञासापदेन विचारं लक्षयितुं तस्य स्वाभिमतसमासकथनेनावयवार्थं दर्शयति॥ ब्रह्मण इति॥ ननु "धर्म्माय जिज्ञासा" इतिवत् "ब्रह्मजिज्ञासा" इति चतुर्थीसमासः किं न स्यादिति चेत्। उच्यते। जिज्ञासापदस्य हि मुख्यार्थ इच्छा, तस्याः प्रथमं कर्म्मकारकमपेक्षितं पश्चात् फलं, ततश्चादौ कर्म्मज्ञानार्थं षष्ठीसमासो युक्तः। कर्म्मण्युक्ते सत्यर्थात् फलमुक्तं भवति, इच्छायाः कर्म्मण एव फलत्वात्। यथा "स्वर्गस्येच्छा" इत्युक्ते स्वर्गस्य फलत्वं लभ्यते तद्वत्। अत एव "धर्म्मजिज्ञासा" इत्यत्रापि सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छेति

यत इति"। अत एव न ब्रह्मशब्दस्य जात्याद्यर्थान्तरमाशङ्कितव्यं। ब्रह्मण इति कर्म्मणि षष्ठी न शेषे। जिज्ञास्यापेक्षत्वाज्जिज्ञासायाः, जिज्ञास्यान्तरानिर्द्देशाच्च। ननु शेषषष्ठीपरिग्रहेऽपि ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्म्मत्वं न विरुध्यते, सम्बन्धसामान्यस्य विशेषनिष्ठत्वात्, एवमपि प्रत्यक्षं ब्रह्मणः कर्म्मत्वमुत्सृज्य सामान्यद्वारेण परोक्षं कर्म्मत्वं कल्पयतो व्यर्थः प्रयासः स्यात्, न व्यर्थो ब्रह्माश्रिताशेष-

---

इच्छां गृहीत्वा षष्ठीसमासो दर्शितः। विचारलक्षणायान्तु विचारस्य क्लेशात्मकतया प्रथमं वृत्तिविषयत्वेन प्रतिविम्बितत्वेन च फलाकाङ्क्षत्वात् धर्म्माय जिज्ञासेति चतुर्थीसमास उक्तः, तथा वृत्तिकारैः "ब्रह्मणो जिज्ञासा" इत्युक्तश्चेदस्तु ज्ञानत्वेन ब्रह्मणः फलत्वादिति। अधुना ब्रह्मपदार्थमाह॥ ब्रह्म चेति॥ ननु "ब्रह्म क्षत्रमिदं ब्रह्म आयाति ब्रह्म स्वयम्भुर्ब्रह्म प्रजापतिर्" इति श्रुतिः लोके च ब्राह्मणत्वजातौ जीवे वेदे कमलासने च ब्रह्मशब्दः प्रयुज्यत इत्याशङ्क्याह॥ अत एवेति॥ जगत्कारणत्वलक्षणप्रतिपादकसूत्रासाङ्गत्यप्रसङ्गादेवेत्यर्थः। वृत्त्यन्तरे शेषे षष्ठीत्युक्तं दूषयति॥ ब्रह्मण इतीति॥ सम्बन्धसामान्यं शेषः। जिज्ञासेत्यत्र सन्प्रत्ययवाच्याया इच्छाया ज्ञानं कर्म्म। तस्य ज्ञानस्य ब्रह्म कर्म्म। तत्र सकर्म्मकक्रियायाः कर्म्म ज्ञानं विना ज्ञातुमशक्यत्वात्। इच्छाया विषयज्ञानजन्यत्वाच्च प्रथमापेक्षितं कर्म्मैव षष्ठ्या वाच्यं न शेष इत्यर्थः। ननु प्रमाणादिकमन्यदेव तत् कर्म्मास्तु ब्रह्म तु शेषितया सम्बध्यतां तत्राह॥ जिज्ञास्यान्तरेति॥ श्रुतं कर्म्म त्यक्त्वान्यदश्रुतं कल्पयन् "पिण्डमुत्सृज्य करं लेढि" इति न्यायमनुसरतीति भावः। गूढाभिसन्धिः शङ्कते॥ नन्विति॥ षष्ठीशेष [पा०२।३।५०] इति विधानात् षष्ठ्या सम्बन्धमात्रं प्रतीतमपि विशेषाकाङ्क्षायां सकर्म्मकक्रियासन्निधानात् कर्म्मत्वे पर्य्यवस्यतीत्यर्थः। अभिसन्धिमजानन्निवोत्तरमाह॥ एवमपीति॥ कर्म्मलाभेऽपि प्रत्यक्षं कर्तृकर्म्मणोः कृतीति [पा०२।३।६५] सूत्रेण जिज्ञासापदस्याप्प्रत्ययान्तत्वेन कृदन्तस्य योगे विहितं प्रथमापेक्षितं च कर्म्मत्वं त्यक्त्वा परोक्षमशब्दं कल्पयत इत्यर्थः। शेषवादी स्वाभिस-

विचारप्रतिज्ञानार्थत्वादिति चेत्। न। प्रधानपरिग्रहे तदपेक्षितानामप्यर्थाक्षिप्तत्वात्। ब्रह्म हि ज्ञानेनाप्तुमिष्टतमत्वात् प्रधानं। तस्मिन् प्रधाने जिज्ञासाकर्म्मणि परिगृहीते यैर्जिज्ञासितैर्विना ब्रह्म जिज्ञासितं न भवति तान्यर्थाक्षिप्तान्येवेति न पृथक् सूत्रयितव्यानि। यथा "राजासौ गच्छति" इत्युक्ते सपरिवारस्य राज्ञो गमनमुक्तं भवति तद्वत्। श्रुत्यनुगमाच्च। "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्याद्याः श्रुतयः, "तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म" इति प्रत्यक्षमेव ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्म्मत्वं दर्शयन्ति। तच्च कर्म्मणि षष्ठीपरिग्रहे सूत्रेणानुगतं भवति। तस्माद्ब्रह्मण इति कर्म्मणि षष्ठी। ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा। अवगतिपर्य्यन्तं ज्ञानं

न्धिमुद्घाटयति॥ न व्यर्थ इति॥ शेषषष्ठ्यां ब्रह्मसम्बन्धिनी जिज्ञासा प्रतिज्ञाता भवति। तत्र यानि ब्रह्माश्रितानि लक्षणप्रमाणयुक्तिज्ञानसाधनफलानि तेषामपि विचारः प्रतिज्ञातो भवति। तज्जिज्ञासाया अपि ब्रह्मज्ञानार्थत्वेन ब्रह्मसम्बन्धित्वात्। कर्म्मणि षष्ठ्यान्तु ब्रह्मकर्म्मक एव विचारः प्रतिज्ञातो भवतीत्यभिसन्धिना शेषषष्ठीत्युच्यते। अतो मत्प्रयासो न व्यर्थः। ब्रह्मतत्सम्बन्धिनां सर्व्वेषां विचारप्रतिज्ञानमर्थः फलं यस्य तत्त्वादित्यर्थः। तत्प्रयासस्येदं फलं न युक्तं। सूत्रेण मुखतः प्रधानस्य ब्रह्मणो विचारे प्रतिज्ञाते सति तदुपकरणानां विचारस्यार्थिकप्रतिज्ञाया उदितत्वादित्याह सिद्धान्ती॥ न प्रधानेति॥ सङ्गृहीतमर्थं सदृष्टान्तं व्याकरोति॥ ब्रह्म हीत्यादिना॥ "तद्विजिज्ञासस्व" इति मूलश्रुत्यनुसाराच्च कर्म्मणि षष्ठीत्याह॥ श्रुत्यनुगमाच्चेति॥ श्रुतिसूत्रयोरेकार्थत्वलाभाच्चेत्यर्थः। जिज्ञासापदस्यावयवार्थमाह॥ ज्ञातुमिति॥ नन्वनवगते वस्तुनीच्छाया अदर्शनात्तस्या मूलं विषयज्ञानं वक्तव्यं, ब्रह्मज्ञानन्तु जिज्ञासायाः फलं, तदेव मूलं कथमित्याशङ्क्याह॥ अवगतीति॥ आवरणनिवृत्तिरूपाभिव्यक्तिमच्चैतन्यमवगतिः पर्य्यन्तोऽवधिर्यस्याखण्डसाक्षात्कारवृत्तिज्ञानस्य तदेव जि-

सन्वाच्याया इच्छायाः कर्म्म, फलविषयत्वादिच्छायाः। ज्ञानेन हि प्रमाणेनावगन्तुमिष्टं ब्रह्म। ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः। निःशेष-संसारबीजाविद्याद्यनर्थनिवर्हणात्। तस्माद्ब्रह्म जिज्ञासितव्यं॥ तत् पुनर्ब्रह्म प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा स्यात्? यदि प्रसिद्धं, न जि-ज्ञासितव्यं, अथाप्रसिद्धं, नैव शक्यं जिज्ञासितुमिति।

ज्ञासायाः कर्म्म, तदेव फलं। मूलन्त्वापातज्ञानमित्यधुना वक्ष्यत इति फलमूलज्ञानयोर्भेदान्न जिज्ञासानुपपत्तिरित्यर्थः। ननु गमनस्य ग्रामः कर्म्म, तत्प्राप्तिः फलमिति भेदात् कर्म्म एव फलमित्ययुक्तं तत्राह॥ फले-ति॥ क्रियान्तरे तयोर्भेदेऽपि इच्छायाः फलविषयत्वात् कर्म्मैव फलमि-त्यर्थः। ननु ज्ञानावगत्योरैक्याद्भेदोक्तिरयुक्तेत्यत आह॥ज्ञानेनेति॥ज्ञानं वृत्तिः अवगतिस्तत्फलं इति भेद इति भावः। अवगन्तुमभिव्यञ्जयितुं। अवगतेः फलत्वं स्फुटयति॥ ब्रह्मेति॥ हिशब्दोक्तं हेतुमाह॥ निःशे-षेति॥ बीजमविद्या आदिर्यस्यानर्थस्य तन्नाशकत्वादित्यर्थः। अव-यवार्थमुक्त्वा सूत्रवाक्यार्थमाह॥ तस्मादिति॥ अत्र सन्प्रत्ययस्य वि-चारलक्षकत्वं तव्यप्रत्ययेन सूचयति। अथातःशब्दाभ्यामधिकारिणः साधितत्वात् तेन ब्रह्मज्ञानाय विचारः कर्त्तव्य इत्यर्थः॥ इति तृतीय-वर्ण्णकं॥

प्रथमवर्ण्णके बन्धस्याध्यासत्वोक्त्या विषयादिसिद्धावपि ब्रह्मप्रसिद्ध्य-प्रसिद्ध्योर्विषयादिसम्भवासम्भवाभ्यां शास्त्रारम्भसन्देहे पूर्व्वपक्षमाह॥ तत् पुनरिति। पुनःशब्दो वर्ण्णकान्तरद्योतनार्थः॥ यदि वेदान्तवि-चारात् प्रागेव ब्रह्मज्ञानं तर्ह्यज्ञातत्वरूपविषयत्वं नास्ति। अज्ञाना-भावेन तन्निवृत्तिरूपफलमपि नास्तीति न विचारयितव्यं। अथाज्ञातं केनापि तर्हि तदुद्देशेन विचारः कर्त्तुं न शक्यते, अज्ञातस्योद्देशायो-गात्। तथा च बुद्धावनारूढस्य विचारात्मकशास्त्रेण वेदान्तैश्च प्रति-पादनायोगात्। तत्प्रतिपाद्यत्वरूपः सम्बन्धो नास्तीति ज्ञानानुत्पत्तेः फलमपि नास्तीत्यनारभ्यं शास्त्रमित्यर्थः।

आपातप्रसिद्ध्या विषयादिलाभादारम्भणीयमिति सिद्धान्तयति॥

उच्यते। अस्ति तावन्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्व्वज्ञं सर्व्व-शक्तिसमन्वितं ब्रह्म। ब्रह्मशब्दस्य हि व्युत्पाद्यमानस्य नित्य-शुद्धत्वादयोऽर्थाः प्रतीयन्ते, बृहतेर्धातोरर्थानुगमात्, सर्व्वस्या-त्मत्वाच्च ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः। सर्व्वो हि आत्मास्तित्वं प्रत्येति, न नाहमस्मीति। यदि हि नात्मास्तित्वप्रसिद्धिः स्यात् सर्व्वो

उच्यत इत्यादिना॥ प्रसिद्धं तावदित्यर्थः। अस्तित्वस्याप्रकृतत्वेनास्ति-पदस्य प्रसिद्धिपरत्वात्। ननु केन मानेन ब्रह्मणः प्रसिद्धिः। न च "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति श्रुत्या सेति वाच्यं। ब्रह्मपदस्य लोके सङ्ग-तिग्रहाभावेन तद्घटितवाक्यस्याबोधकत्वादित्याशङ्क्य ब्रह्मपदव्युत्पत्त्या प्रथमं तस्य निर्गुणस्य सगुणस्य च प्रसिद्धिरित्याह॥ ब्रह्मशब्दस्य हीति॥ अस्यार्थः। श्रुतौ सूत्रे ब्रह्मशब्दस्य प्रयोगान्यथानुपपत्त्या कश्चिदर्थो ऽस्तीति ज्ञायते, प्रमाणवाक्ये निरर्थकशब्दप्रयोगादर्शनात्। स चार्थो "महत्त्वरूप" इति व्याकरणान्निश्चीयते, "बृहि वृद्धाविति" स्मर-णात्। सा च वृद्धिर्निरवधिकमहत्त्वमिति सङ्कोचकाभावात् श्रुता-वनन्तपदेन सह प्रयोगाच्च ज्ञायते। निरवधिकमहत्त्वञ्चान्तवत्त्वा-दिदोषवत्त्वे सर्व्वज्ञत्वादिगुणहीनत्वे च न सम्भवति। लोके गुणही-नदोषवतोरल्पत्वप्रसिद्धेः। अतो बृंहणाद् ब्रह्मेति व्युत्पत्त्या देशकाल-वस्तुतः परिच्छेदाभावरूपं नित्यत्वं प्रतीयते। अविद्यादिदोषशून्यत्वं शुद्धत्वं। जाड्यराहित्यं बुद्धत्वं। बन्धकालेऽपि स्वतो बन्धाभावो मुक्त-त्वञ्च प्रतीयते। एवं सकलदोषशून्यं निर्गुणं प्रसिद्धं। तथा सर्व्वज्ञ-त्वादिगुणकञ्च तत्पदवाच्यं प्रसिद्धं। ज्ञेयस्य कार्य्यस्य चापरिशेषेऽल्पत्व-प्रसङ्गेन सर्व्वज्ञत्वस्य सर्व्वकार्य्यशक्तिमत्त्वस्य च लाभादिति। एवं "तत्पदाप्रसिद्धेरप्रमाणत्वेनापातत्वादज्ञानानिवर्त्तकत्वाज्जिज्ञासोपप-त्तिः" इति उक्त्वा त्वंपदार्थात्मनापि ब्रह्मणः प्रसिद्ध्या तदुपपत्तिरि-त्याह॥ सर्व्वस्येति॥ सर्व्वस्य लोकस्य योऽयमात्मा तदभेदाद् ब्रह्मणः प्रसिद्धिरित्यर्थः। नन्वात्मनः प्रसिद्धिः केत्यत आह॥ सर्व्वो हीति॥ "अहमस्मीति" न "प्रत्येति" इति। न। किन्तु प्रत्येत्येव सैव सच्चिदा-त्मनः प्रसिद्धिरित्यर्थः।

लोको नाहमस्मीति प्रतीयात्। आत्मा च ब्रह्म। यदि लोके ब्रह्मात्मत्वेन प्रसिद्धमस्ति ततो ज्ञातमेवेत्यजिज्ञास्यत्वं पुनरापन्नं। न। तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तेः। "देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मा" इति प्राकृता जना लोकायतिकाश्च प्रतिपन्नाः। "इन्द्रियाण्येव चेतनान्यात्मा" इत्यपरे। "मन" इत्यन्ये। "विज्ञानमात्रं क्षणिकं" इत्येके। "शून्यं" इत्यपरे। "अस्ति देहादिव्यतिरिक्तः संसारी कर्त्ता भोक्ता" इत्यपरे। "भोक्तैव केवलं न कर्त्ता" इत्येके। "अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः सर्व्वज्ञः सर्व्वशक्तिः" इति केचित्।

आत्मनः कुतः सत्तेति शून्यमतमाशङ्क्याह॥ यदि हीति॥ आत्मनः शून्यस्य प्रतीतौ "अहं नास्मि" इति लोको जानीयात्। लोकस्तु "अहमस्मि" इति जानाति, तस्मादात्मनोऽस्तित्वप्रसिद्धिरित्यर्थः। आत्मप्रसिद्धावपि ब्रह्मणः किमायातं तत्राह॥ आत्मा चेति॥ "अयमात्मा ब्रह्म" इत्यादि श्रुतेरिति भावः। प्रसिद्धिपक्षोक्तं दोषं पूर्व्वपक्षेण स्मारयति॥ यदीति॥ अज्ञातत्वाभावे न विषयाद्यभावादविचार्य्यत्वं प्राप्तमित्यर्थः। यथा "इदं रजतं" इति वस्तुतः शुक्तिप्रसिद्धिस्तद्वत् "अहमस्मि" इति सा त्वचैतन्यरूपात्वसामान्येन वस्तुतो ब्रह्मणः प्रसिद्धिः, नेयं पूर्णानन्दब्रह्मत्वरूपविशेषगोचरा, वादिनां विवादाभावप्रसङ्गात्। न हि शुक्तित्वविशेषदर्शने सति "रजतं रङ्गमन्यद्वा" इति विप्रतिपत्तिरस्ति। अतो विप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्या सामान्यतः प्रसिद्धावपि विशेषस्याज्ञातत्वाद्विषयादिसिद्धिरिति सिद्धान्तयति॥ नेत्यादिना॥ सामान्यविशेषभावः स्वात्मनि सच्चित्पूर्णादिपदवाच्यभेदात् कल्पित इति मन्तव्यं। तत्र स्थूलसूक्ष्मक्रमेण विप्रतिपत्तीरुपन्यस्यति। देहमात्रमित्यादिना॥ शास्त्रज्ञानशून्याः प्राकृताः। वेदबाह्यमतान्युक्त्वा तार्किकादिमतमाह॥ अस्तीति॥ साङ्ख्यमतमाह। भोक्तेति॥ किमात्मा देहादिरूपः उत तद्भिन्न इति विप्रतिपत्तिकोटित्वेन देहेन्द्रियमनोबुद्धिशून्यान्युक्त्वा त-

"आत्मा स भोक्तुः" इत्यपरे। एवं बहवो विप्रतिपन्ना युक्तिवाक्यतदाभाससमाश्रयाः सन्तः। तत्राविचार्य्य यत् किञ्चित् प्रतिपद्यमानो निःश्रेयसात् प्रतिहन्येतानर्थञ्चेयात्। तस्माद्

द्भिन्नोऽपि कर्तृत्वादिमान्न वेति विप्रतिपत्तिकोटित्वेन तार्किकसाङ्ख्यपक्षावुपन्यस्याकर्त्तापीश्वराद्भिन्नो न वेति विवादकोटित्वेन योगिमतमाह॥ अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वर इति॥ निरतिशयसत्वं गृहीत्वा ईश्वरः सर्व्वज्ञत्वादिसम्पन्न इति योगिनो वदन्ति।

भेदकोटिमुक्त्वा सिद्धान्तकोटिमाह॥ आत्मा स भोक्तुरिति॥ भोक्तुर्जीवस्याकर्त्तुः साक्षिणः स ईश्वर आत्मा स्वरूपमिति वेदान्तिनो वदन्तीत्यर्थः॥ विप्रतिपत्तीरुपसंहरति॥ एवं बहव इति॥ विप्रतित्तीनां प्रपञ्चो निरासश्च विवरणोपन्यासेन दर्शितः सुखबोधायेतीहोपरम्यते; तत्र युक्तिवाक्याश्रयाः सिद्धान्तिनो "जीवो ब्रह्मैव आत्मत्वाद् ब्रह्मवत्" इत्यादि युक्तेः, "तत्त्वमसि" इत्यादि श्रुतेश्चाबाधितायाः सत्वात्। अन्ये तु देहादिरात्माहंप्रत्ययगोचरत्वाद्व्यतिरेकेण घटादिवदित्यादियुक्त्याभासं, "स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः" इन्द्रियसंवादे "चक्षुरादयः ते ह वाचमूचुः, मन उवाच, योऽयं विज्ञानमयः, असदेवेदमग्र आसीत्, कर्त्ता बोद्धा, अनश्नन्नन्यः आत्मानमन्तरोऽयमग्र" इति वाक्याभासञ्चाश्रिता इति विभागः। "देहादिरनात्मा भौतिकत्वाद्दृश्यत्वात्" इत्यादिन्यायैः "आनन्दमयोऽभ्यासात्" इत्यादिसूत्रैश्चाभासत्वं वक्ष्यते। ननु सन्तु विप्रतिपत्तयस्तथापि यस्य यन्मते श्रद्धा तदाश्रयणात्तस्य स्वार्थः सेत्स्यति किं ब्रह्मविचारारम्भेणेत्यत आह॥ तत्राविचार्य्येति॥ ब्रह्मात्मैक्यज्ञानादेव मुक्तिरिति वस्तुगतिः। मतान्तराश्रयणे तदभावान्मोक्षासिद्धिः। किञ्चात्मानमन्यथा ज्ञात्वा तत्पापेन संसारान्धकूपे पतेत्॥

"अन्धं तमः प्रविशन्ति ये के चात्महनो जनाः"

इति श्रुतेः।

"योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते।
किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा"॥

इति वचनाच्चेत्यर्थः। अतः सर्व्वेषां मुमुक्षूणां निःश्रेयसफलाय वदा-

ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमुखेन वेदान्तवाक्यमीमांसा तदविरोधितर्कोपकरणा निःश्रेयसप्रयोजना प्रस्तूयते ॥ १ ॥

"ब्रह्म जिज्ञासितव्यम्" इत्युक्तं। किंलक्षणकं पुनस्तद्ब्रह्म? इत्यत आह भगवान् सूत्रकारः।

जन्माद्यस्य यत इति ॥ २ ॥

जन्मोत्पत्तिरादिरस्येति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। जन्म-

न्तविचारः कर्त्तव्य इति सूत्रार्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ बन्धस्याध्यस्तत्वेन विषयादिसद्भावादगतार्थत्वादधिकारिलाभादापातप्रसिद्धा विषयादिसम्भवाच्च वेदान्तविषया मीमांसापूजिता विचारणा वेदान्ताविरोधिनो ये तर्कास्तन्त्रान्तरस्थास्तान्युपकरणानि यस्याः सा निःश्रेयसायारभ्यत इत्यर्थः। ननु सूत्रे विचारवाचिपदाभावात्तदारम्भः कथं सूत्रार्थ इत्यत आह॥ ब्रह्मेति॥ ब्रह्मज्ञानेच्छोक्तिद्वारा विचारं लक्षयित्वा तत्कर्त्तव्यतां ब्रवीतीति भावः। एवं प्रथमसूत्रस्य चत्वारोऽर्था व्याख्यानचतुष्टयेन दर्शिताः। सूत्रस्य चानेकार्थत्वं भूषणं। नन्विदं सूत्रं शास्त्राद्बहिः स्थित्वा शास्त्रमारम्भयति अन्तर्भूत्वा वा? आद्ये तस्य हेयता, शास्त्रासम्बन्धात्। द्वितीये तस्यारम्भकं वाच्यं। न च स्वयमेवारम्भकं स्वस्मात् स्वोत्पत्तेरित्यात्माश्रयात्, न चारम्भकान्तरं पश्याम इति। उच्यते। श्रवणविधिना आरब्धमिदं शास्त्रं शास्त्रान्तर्गतमेव शास्त्रारम्भं प्रतिपादयति। यथाऽध्ययनविधिर्वेदान्तर्गत एव कृत्स्नवेदस्याध्ययने प्रयुङ्क्ते तद्वदित्यनवद्यं॥ १ ॥ प्रथमसूत्रं समाप्तं ॥

प्रथमसूत्रेण शास्त्रारम्भमुपपाद्य शास्त्रमारभमाणः पूर्वोत्तराधिकरणयोः सङ्गतिं वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति॥ ब्रह्मेति ॥ मुमुक्षुणा ब्रह्मज्ञानाय वेदान्तविचारः कर्त्तव्य इत्युक्तं। ब्रह्मणो विचार्य्यत्वोक्त्या अर्थात् प्रमाणादिविचाराणां प्रतिज्ञातत्वेऽपि ब्रह्मप्रमाणं ब्रह्मयुक्तिरित्यादिविशिष्टविचाराणां विशेष्यं ब्रह्मज्ञानं विना कर्त्तुमशक्यत्वात्तत्स्वरूपज्ञानायादौ लक्षणं वक्तव्यं तन्न सम्भवतीत्याक्षिप्य सूत्रकृतं पूजयन्नेव लक्षणसूत्रमवतारयति ॥ किंलक्षणकमिति ॥ किमाक्षेपे, नास्त्येव लक्षणमित्यर्थः।

स्थितिभङ्गं समासार्थः। जन्मनश्चादित्वं श्रुतिनिर्देशापेक्षं वस्तुवृत्तापेक्षञ्च। श्रुतिनिर्देशस्तावत्, "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इति। अस्मिन् वाक्ये जन्मस्थितिप्रलयानां क्रमदर्शनात्। वस्तुवृत्तमपि, जन्मना लब्धसत्ताकस्य*धर्म्मिणः स्थितिप्रलयसम्भवात्। "अस्य" इति प्रत्यक्षादिसन्निधापितस्य धर्म्मिण

आक्षेपेणास्योत्थानादाक्षेपसङ्गतिः। लक्षणद्योतिवेदान्तानां स्पष्टब्रह्मलिङ्गानां लक्ष्ये ब्रह्मणि समन्वयोक्तेः श्रुतिशास्त्राध्यायपादसङ्गतयः। तथा हि। "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादिवाक्यं विषयः॥ तत्किं ब्रह्मणो लक्षणं वक्ति न वेति सन्देहः। तत्र पूर्व्वपक्षे ब्रह्मस्वरूपासिद्ध्या मुक्त्यसिद्धिः फलं सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति भेदः। यद्यप्याक्षेपसङ्गतौ पूर्व्वाधिकरणफलमेव फलमिति कृत्वा पृथक् न वक्तव्यं। तदुक्तं,

"आक्षेपे चापवादे च प्राप्त्यां लक्षणकर्म्मणि।
प्रयोजनं न वक्तव्यं यच्च कृत्वा प्रवर्त्तत इति"॥

तथापि स्पष्टार्थमुक्तमिति मन्तव्यं, यत्र पूर्व्वाधिकरणसिद्धान्तेन पूर्व्वपक्षः तत्रापवादिकी सङ्गतिः। प्राप्तिस्तदर्था चिन्ता। तत्र न वक्तीति प्राप्तं। जन्मादेर्जगद्धर्म्मत्वेन ब्रह्मलक्षणत्वायोगात्। न च जगदुपादानत्वे सति कर्तृत्वं लक्षणमिति वाच्यं। कर्त्तुरुपादानत्वे दृष्टान्ताभावेनानुमानाप्रवृत्तेः। न च श्रौतस्य ब्रह्मणः श्रुत्यैव लक्षणसिद्धेः किमनुमानेनेति वाच्यं। अनुमानस्य श्रुत्यनुग्राहकत्वेन तदभावे तद्विरोधे वा श्रुत्यर्थासिद्धेः। न च जगत्कर्तृत्वमुपादानत्वं वा प्रत्येकं लक्षणमस्त्विति वाच्यं। कर्तृमात्रस्योपादानाद्भिन्नस्य ब्रह्मत्वायोगात्। वस्तुतः परिच्छेदादिति प्राप्ते पुरुषाभ्यूहमात्रस्यानुमानस्याप्रतिष्ठितस्यातीन्द्रियार्थे स्वातन्त्र्यायोगात्। अपौरुषेयतया निर्दोषश्रुत्युक्तोभयकारणत्वस्य सुखादिदृष्टान्तेन सम्भावयितुं शक्यत्वात्। तदेव लक्षणमिति सिद्धान्तयति॥ जन्माद्यस्य यत इतीति॥ अत्र यद्यपि जगज्जन्मस्थितिलयकारणत्वं लक्षणं प्रतिपाद्यते तथाप्यग्रे"प्रकृतिश्च"इत्यधिकरणे तत्का-

---

* लब्धात्मकस्येति पू० मु० पु० पाठः॥

इदमा निर्देशः। षष्ठी जन्मादिधर्मसम्बन्धार्था। "यत इति" कारणनिर्देशः। अस्य जगतो नामरूपाभ्यां व्याकृतस्यानेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्य प्रतिनियतदेशकालनिमित्तक्रियाफलाश्रयस्य मनसाप्यचिन्त्यरचनारूपस्य जन्मस्थितिभङ्गं यतः सर्वज्ञात् सर्वशक्तेः कारणाद्भवति तद्ब्रह्मेति वाक्यशेषः। अन्येषामपि भाव-

---

रणत्वं न कर्तृत्वमात्रं किन्तु कर्तृत्वोपादानत्वोभयरूपत्वमिति वक्ष्यमाणं सिद्धवत्कृत्वोभयकारणत्वं लक्षणमित्युच्यत इति न पौनरुक्त्यं। ननु जिज्ञास्यनिर्गुणब्रह्मणः कारणत्वं कथं लक्षणमिति चेत्। उच्यते। यथा रजतं शुक्तेर्लक्षणं यद्रजतं सा शुक्तिरिति, तथा यज्जगत्कारणं तद् ब्रह्मेति कल्पितं कारणत्वं तटस्थं सदेव ब्रह्मणो लक्षणमित्यनवद्यं। सूत्रं व्याचष्टे॥ जन्मेत्यादिना॥ बहुव्रीहौ पदार्थाः सर्वे वाक्यार्थस्यान्यपदार्थस्य विशेषणानि। यथा चित्रगोर्देवदत्तस्य चित्रा गावः तद्वदत्रापि जन्मादीति नपुंसकैकवचनद्योतितस्य समाहारस्य जन्मस्थितिभङ्गस्य जन्मविशेषणं, तथा च जन्मनः समासार्थैकदेशस्य गुणत्वेन संविज्ञानं यस्मिन् बहुव्रीहौ स तद्गुणसंविज्ञान इत्यर्थः। तत्र यज्जन्मकारणं तद् ब्रह्मेति ब्रह्मत्वविधानमयुक्तं, स्थितिलयकारणाद्भिन्नत्वे न ज्ञाते ब्रह्मत्वस्य ज्ञातुमशक्यत्वात्। अतो जन्मस्थितिभङ्गैर्निरूपितानि त्रीणि कारणत्वानि मिलितान्येव लक्षणमिति मत्वा सूत्रे समाहारो द्योतित इति ध्येयं। नन्वादित्वं जन्मनः कथं ज्ञातव्यं संसारस्यानादित्वादित्यत आह॥ जन्मनश्चेति॥ मूलश्रुत्या वस्तुगत्या चादित्वं ज्ञात्वा तदपेक्ष्य सूत्रकृता जन्मन आदित्वमुक्तमित्यर्थः। इदमः प्रत्यक्षार्थमात्रवाचित्वमाशङ्क्योपस्थितसर्वकार्यवाचित्वमाह॥ अस्येतीति॥ वियदादिजगतो नित्यत्वान्न जन्मादिसम्बन्ध इत्यत आह॥ षष्ठीति॥ वियदादेर्महाभूतानां जन्मादिसम्बन्धो वक्ष्यत इति भावः। ननु जगतो जन्मादेर्वा ब्रह्मसम्बन्धाभावान्न लक्षणत्वमित्याशङ्क्य तत्कारणत्वं लक्षणमिति पञ्चम्यर्थमाह॥ यत इतीति॥ यच्छब्देन सत्यं ज्ञानमनन्तं आनन्दरूपं वस्तूच्यते। "आनन्दाद्ध्येवेति" निर्णीतत्वात्। तथा च स्वरूपलक्षणसिद्धिरिति मन्तव्यं। पदार्थमुक्त्वा पूर्वसूत्रस्थब्रह्मपदानुषङ्गेन तच्छब्दा-

विकाराणां त्रिष्वेवान्तर्भाव इति जन्मस्थितिनाशानामिह ग्रहणं। यास्कपरिपठितानान्तु "जायते अस्ति" इत्यादीनां ग्रहणे तेषां जगतः स्थितिकाले सम्भाव्यमानत्वात् मूलकारणादुत्पत्तिस्थितिनाशा जगतो न गृहीताः स्युरित्याशङ्क्येत तन्मा शङ्कीति योत्पत्तिर्ब्रह्मणस्तत्रैव स्थितिः प्रलयश्च ते गृह्यन्ते। न यथोक्तविशेषणस्य जगतो यथोक्तविशेषणमीश्वरं मुक्त्वा ऽन्यतः प्रधाना-

---

ध्याहारेण च सूत्रवाक्यार्थमाह ॥ अस्येत्यादिना॥ कारणस्य सर्व्वज्ञत्वादिसम्भावनार्थानि जगतो विशेषणानि। यथा कुम्भकारः प्रथमं कुम्भशब्दाभेदेन विकल्पितं पृथुबुध्नोदराकारस्वरूपं बुद्धावालिख्य तदात्मना कुम्भं व्याकरोति वहिः प्रकटयति, तथा परमकारणमपि स्वेप्सितनामरूपात्मना व्याकरोति इत्यनुमीयत इति मत्वाह॥ नामरूपाभ्यामिति॥ इत्थम्भावे तृतीया। आद्यकार्य्यं चेतनजन्यं कार्य्यत्वात् कुम्भवदिति प्रधानशून्ययोर्निरासः। हिरण्यगर्भादिजीवजन्यत्वं निरस्यति॥ अनेकेति॥ आब्रवैश्वानरेष्ट्यादौ पितापुत्रयोः कर्तृभोक्त्रोर्भेदात् पृथगुक्तिः। "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्व्वं सर्व्व एत आत्मानो व्युच्चरन्ति" इति श्रुत्या स्थूलसूक्ष्मदेहोपाधिद्वारा जीवानां कार्य्यत्वेन जगन्मध्यपातित्वान्न जगत्कारणत्वमित्यर्थः। कारणस्य सर्व्वज्ञत्वं सम्भावयति॥ प्रतिनियतेति॥ प्रतिनियतानि व्यवस्थितानि देशकालनिमित्तानि येषां क्रियाफलानां तदाश्रयस्येत्यर्थः। स्वर्गस्य क्रियाफलस्य मेरुपृष्ठं देशः। देहपातादूर्द्धं काल उत्तरायणमरणादिनिमित्तं प्रतिनियतं। एवं राजसेवाफले ग्रामादेर्देशादिव्यवस्था ज्ञेया। तथा च यथा सेवाफलं देशाद्यभिज्ञदातृकं तथा कर्म्मफलं फलत्वादिति सर्व्वज्ञत्वसिद्धिरिति भावः। सर्व्वशक्तित्वं सम्भावयति॥ मनसापीति॥ नन्वन्येऽपि विपरिणामादयो भावविकाराः सन्तीति किमिति जन्मादीत्यादिपदेन न गृह्यन्ते तत्राह॥ अन्येषामिति॥ वृद्धिपरिणामयोर्जन्मनि अपक्षयस्य नाशेऽन्तर्भाव इति भावः॥ "देहो जायते अस्ति वर्द्धते परिणमते अपक्षीयते नश्यति" इति यास्कमुनिवाक्यं एतत्सूत्रमूलं किं न स्यादत आह॥

दचेतनादणुभ्यो वाभावाद्वा संसारिणो वोत्पत्त्यादि सम्भावयितुं शक्यं, न च स्वभावतः। विशिष्टदेशकालनिमित्तानामिहोपादानात्। एतदेवानुमानं संसारिव्यतिरिक्तेश्वरास्तित्वादिसाधनं मन्यन्त ईश्वरकारणिनः। नन्विहापि तदेवोपन्यस्तं जन्मादिसूत्रे। न। वेदान्तवाक्यकुसुमग्रथनार्थत्वात् सूत्राणां। वेदान्तवाक्यानि हि सूत्रैरुदाहृत्य विचार्य्यन्ते। वाक्यार्थविचारणाध्यवसाननि-

---

यास्केति ॥ यास्कमुनिः किल महाभूतानामुत्पन्नानां स्थितिकाले भौतिकेषु प्रत्यक्षेण जन्मादिषट्कमुपलभ्य निरुक्तवाक्यञ्चकार तन्मूलीकृत्य जन्मादिषट्ककारणत्वं लक्षणं सूत्रार्थ इति ग्रहणे सूत्रकृता ब्रह्मलक्षणं न सङ्गृहीतं किन्तु महाभूतानां लक्षणमुक्तमिति शङ्का स्यात् सा मा भूदिति ये श्रुत्युक्ता जन्मादयस्त एव गृह्यन्त इत्यर्थः। यदि निरुक्तस्यापि श्रुतिर्मूलमिति महाभूतजन्मादिकमर्थस्तर्हि सा श्रुतिरेव सूत्रस्य मूलमस्तु किमन्तर्गडुना निरुक्तेनेति भावः। यदि जगतो ब्रह्मातिरिक्तं कारणं स्यात् तदा ब्रह्मलक्षणस्य तत्रातिव्याप्त्यादिदोषः स्यात्, अतस्तन्निरासाय लक्षणसूत्रेण ब्रह्म विना जगज्जन्मादिकं न सम्भवति कारणान्तरासम्भवादिति युक्तिः सूचिता, सा तर्कपादे विस्तरेण वक्ष्यते ; अधुना सङ्क्षेपेण तां दर्शयति ॥ न यथोक्तेत्यादिना ॥ नामरूपाभ्यां व्याकृतस्येत्यादीनाञ्च चतुर्णां जगद्विशेषणानां व्याख्यानावसरे प्रधानशून्ययोः संसारिणश्च निरासो दर्शितः। परमाणूनामचेतनानां स्वतः प्रवृत्त्ययोगाज्जीवान्यस्य ज्ञानशून्यत्वनियमेनानुमानात् सर्व्वज्ञेश्वरासिद्धौ तेषां प्रेरकाभावात् जगदारम्भकत्वासम्भव इति भावः। स्वभावादेव विचित्रं जगदिति लोकायतस्तं प्रत्याह ॥ न चेति॥ जगत उत्पत्त्यादि सम्भावयितुं न शक्यमित्यन्वयः। किं स्वयमेव स्वस्य हेतुरिति स्वभाव उत कारणानपेक्षत्वं ? नाद्यः, आत्माश्रयात्। न द्वितीय इत्याह ॥ विशिष्टेति ॥ विशिष्टान्यसाधारणानि देशकालनिमित्तानि तेषां कार्य्यार्थिभिरुपादीयमानत्वात् कार्य्यस्य कारणानपेक्षत्वं न युक्तमित्यर्थः। अनपेक्षत्वे धान्यार्थिनां भूविशेषे वर्षादिकाले वीजादिनिमित्ते च प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः। पूर्व्वोक्तसर्व्वज्ञत्वादिविशेषणकमी-

र्वृत्ता हि ब्रह्मावगतिर्नानुमानादिप्रमाणान्तरनिर्वृत्ता। सत्सु तु वेदान्तवाक्येषु जगतो जन्मादिकारणवादिषु तदर्थग्रहणदार्ढ्यायानुमानमपि वेदान्तवाक्याविरोधि प्रमाणं भवन्न निवार्य्यते। श्रुत्यैव च तर्कस्याप्यभ्युपेतत्वात्। तथाहि "श्रोतव्यो मन्त-

---

श्वरं मुक्त्वा जगत उत्पत्त्यादिकं न सम्भवतीति भाष्येण कर्त्तारं विना कार्य्यं नास्तीति व्यतिरेक उक्तः। तेन "यत् कार्य्यं तत् सकर्तृकमिति" व्याप्तिर्ज्ञायते। एतदेव व्याप्तिज्ञानं जगति पक्षे कर्त्तारं साधयत् सर्व्वज्ञेश्वरं साधयति किं श्रुत्येति तार्किकाणां भ्रान्तिमुपन्यस्यति॥ एतदेवेति॥ एतदेवानुमानमेव साधनं न श्रुतिरिति मन्यन्त इति योजना। अथवा एतद्व्याप्तिज्ञानमेव श्रुत्यनुग्राहकयुक्तिमात्रत्वेनास्मत्सम्मतं सदनुमानं स्वतन्त्रमिति मन्यन्त इत्यर्थः। सर्व्वज्ञत्वमादिशब्दार्थः। यद्वा व्याप्तिज्ञानसहकृतमेतल्लक्षणमेवानुमानं मन्यन्त इत्यर्थः। तत्रायं विभागः। व्याप्तिज्ञानात् जगतः कर्त्तास्तीत्यस्तित्वसिद्धिः, पश्चात् स कर्त्ता सर्व्वज्ञः जगत्कारणत्वाद्व्यतिरेकेण कुलालादिवदिति सर्व्वज्ञत्वसिद्धिः, "लक्षणाद्" इत्यत्र "मन्यन्त" इत्यनुमानस्याभासत्वं सूचितं। तथा हि। अङ्कुरादौ तावज्जीवः कर्त्ता न भवति जीवाद्भिन्नस्य घटवदचेतनत्वनियमादन्यः कर्त्ता नास्त्येवेति व्यतिरेकनिश्चयात्, "यत् कार्य्यं तत् सकर्तृकं" इति व्याप्तिज्ञानासिद्धिः। लक्षणलिङ्गकानुमाने तु बाधः. अशरीरस्य जन्यज्ञानायोगात्, "यज्ज्ञानं तन्मनोजन्यं" इति व्याप्तिविरोधेन नित्यज्ञानासिद्धेर्ज्ञानाभावनिश्चयात्, तस्मादतीन्द्रियार्थे श्रुतिरेव शरणं। श्रुत्यर्थसम्भावनार्थत्वेनानुमानं युक्तिमात्रं न स्वतन्त्रमिति भावः। नन्विदमयुक्तं, श्रुतेरनुमानान्तर्भावमभिप्रेत्य भवदीयसूत्रकृताऽनुमानस्यैवोपन्यस्तत्वादिति वैशेषिकः शङ्कते॥ नन्विति॥ अतो "मन्यन्त"इत्यनुमानस्याभासोक्तिरयुक्तेति भावः। यदि श्रुतीनां स्वतन्त्रमानत्वं न स्यात्तर्हि"तत्तु समन्वयाद्"इत्यादिना तासां तात्पर्य्यं सूत्रकृन्न विचारयेत्, तस्मादुत्तरसूत्राणां श्रुतिविचारार्थत्वाज्जन्मादिसूत्रेऽपि श्रुतिरेव स्वातन्त्र्येण विचार्य्यते नानुमानमिति परिहरति॥ नेति॥ किञ्च मुमुक्षोर्ब्रह्मावगतिरभीष्टा यदर्थमस्य शास्त्रस्यारम्भः, सा च नानुमा-

व्य" इति श्रुतिः, "पण्डितो मेधावी गन्धारानेवोपसम्पद्येत एवमेवेहाचार्य्यवान् पुरुषो वेद" इति च पुरुषबुद्धिसाहाय्यमात्मनो दर्शयति। न धर्म्मजिज्ञासायामिव श्रुत्यादय एव प्रमाणं ब्रह्मजिज्ञासायां किन्तु श्रुत्यादयोऽनुभवादयश्च यथासम्भवमिह प्रमाणं, अनुभवावसानत्वात् भूतवस्तुविषयत्वाच्च। ब्रह्मविज्ञानस्य कर्त्तव्ये हि विषये नानुभवापेक्षास्तीति श्रुत्यादीनामेव प्रामाण्यं स्यात्, पुरुषाधीनात्मलाभत्वाच्च कर्त्तव्यस्य। कर्त्तुमकर्त्तुमन्यथा वा कर्त्तुं शक्यं लौकिकं वैदिकञ्च कर्म्म। यथा अश्वेन गच्छति पद्भ्यामन्यथा

नात्, "तन्त्वौपनिषदम्" इति श्रुतेः, अतो नानुमानं विचार्य्यमित्याह॥ वाक्यार्थेति॥ वाक्यस्य तदर्थस्य च विचाराद्यदध्यवसानं तात्पर्य्यनिश्चयः प्रमेयसम्भवनिश्चयश्च तेन जाता ब्रह्मावगतिर्मुक्तये भवतीत्यर्थः। सम्भवो बाधाभावः। ननु किमनुमानमनपेक्षितमेव नेत्याह॥ सत्सु त्विति॥ विमतमभिन्ननिमित्तोपादानकं विमतं चेतनप्रकृतिकं कार्य्यत्वात् सुखादिवदित्यनुमानं श्रुत्यर्थदार्ढ्यायापेक्षितमित्यर्थः। दार्ढ्यं संशयविपर्य्यासनिवृत्तिः। "मन्तव्य" इति श्रुत्यर्थस्तर्केण सम्भावनीय इत्यर्थः। यथा कश्चिद् गन्धारदेशेभ्यश्चोरैरन्यत्रारण्ये बद्धनेत्र एव त्यक्तः केनचिन्मुक्तबन्धस्तदुक्तमार्गग्रहणसमर्थः पण्डितः स्वयं तर्ककुशलो मेधावी स्वदेशानेव प्राप्नुयात्, एवमेवेहाविद्याकामादिभिः स्वरूपानन्दात् प्रच्याव्यास्मिन्नरण्ये संसारे क्षिप्तः केनचिद्दयापरवशेनाचार्य्येण "नासि त्वं संसारी" किन्तु "तत्त्वमसि" इत्युपदिष्टस्वरूपः स्वयं तर्ककुशलश्चेत् "स्वरूपं जानीयान्नान्यथा" इति श्रुतेः स्वस्य पुरुषमतिरूपतर्कापेक्षां दर्शयतीत्याह॥ पण्डित इति॥ आत्मनः श्रुतेरित्यर्थः। ननु ब्रह्मणो मननाद्यपेक्षा न युक्ता वेदार्थत्वाद्धर्म्मवत् किन्तु श्रुतिलिङ्गवाक्यादय एवापेक्षिता इत्यत आह॥ नेति॥ जिज्ञास्ये धर्म्मे इव जिज्ञास्ये ब्रह्मणि इति व्याख्येयं। अनुभवो ब्रह्मसाक्षात्काराख्यो विद्वदनुभवः। आदिपदान्मनननिदिध्यासनयोर्ग्रहः। तत्र हेतुमाह॥ अनुभवेति॥

वा न गच्छतीति, तथा "अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति", "उदिते जुहोति अनुदिते जुहोति" इति विधिप्रतिषेधाश्चात्रार्थवन्तः स्युः विकल्पोत्सर्गापवादाश्च। न तु वस्त्वेवं नैवमस्ति नास्तीति वा विकल्प्यते। विकल्पनास्तु पुरुष-

---

मुक्त्यर्थं ब्रह्मज्ञानस्य शाब्दस्य साक्षात्कारावसानत्वापेक्षणात् प्रत्यग्भूतसिद्धब्रह्मगोचरत्वेन साक्षात्कारफलकत्वसम्भवात्तदर्थं मननाद्यपेक्षा युक्ता। धर्म्मे तु नित्यपरोक्षे साध्ये साक्षात्कारस्यानपेक्षितत्वादसम्भवाच्च श्रुत्या निर्णयमात्रमनुष्ठानायापेक्षितं। लिङ्गादयस्तु श्रुत्यन्तर्भूता एव श्रुतिद्वारा निर्णयोपयोगित्वेनापेक्ष्यन्ते न मननादयः, अनुपयोगादित्यर्थः। निरपेक्षः शब्दः श्रुतिः। शब्दस्यार्थप्रकाशनसमर्थं लिङ्गं पदं। योग्येतरपदाकाङ्क्षं वाक्यं। अङ्गवाक्यसापेक्षं प्रधानवाक्यं प्रकरणं। क्रमपठितानामर्थानां क्रमपठितैर्यथाक्रमं सम्बन्धः स्थानं। यथा ऐन्द्राग्न्यादय इष्टयो दश क्रमेण पठिताः, दशमन्त्राश्च "इन्द्राग्नीरोचनादिवि इत्याद्याः" तत्र प्रथमेष्टौ प्रथममन्त्रस्य विनियोग इत्याद्यूहनीयं। संज्ञासाम्यं समाख्या। यथाध्वर्य्यवसञ्ज्ञकानां मन्त्राणामाध्वर्य्यवसञ्ज्ञके कर्म्मणि विनियोग इति विवेकः, एवं तावद्ब्रह्म मननाद्यपेक्षं वेदार्थत्वात् धर्म्मवदित्यनुमाने साध्यत्वेन धर्म्मस्यानुभवायोग्यत्वं, अनपेक्षितानुभवत्वञ्चोपाधिरित्युक्तं, उपाधिव्यतिरेकाद् ब्रह्मणि मननाद्यपेक्षत्वञ्चोक्तं। तत्र यदि वेदार्थत्वमात्रेण ब्रह्मणो धर्म्मेण साम्यन्त्वयोच्येत तर्हि कृतिसाध्यत्वं विधिनिषेधविकल्पोत्सर्गापवादाश्च ब्रह्मणि धर्म्मवत् स्युरिति। विपक्षे बाधकमाह॥ पुरुषेत्यादिना॥ पुरुषकृत्यधीना आत्मलाभ उत्पत्तिर्यस्य तद्भावाच्च धर्म्मे श्रुत्यादीनामेव प्रामाण्यमित्यन्वयः। धर्म्मस्य साध्यत्वं लौकिककर्म्मदृष्टान्तेन स्फुटयति॥ कर्त्तुमिति॥ लौकिकवदित्यर्थः। दृष्टान्तं स्फुटयति॥ यथेति॥ दार्ष्टान्तिकमाह॥ तथेति॥ तद्धर्म्मस्य कर्त्तुमकर्त्तुंशक्यत्वमुक्त्वा अन्यथाकर्त्तुंशक्यत्वमाह॥ उदित इति॥ धर्म्मस्य साध्यत्वमुपपाद्य तत्र विध्यादियोग्यतामाह॥ विधीति॥ विधिप्रतिषेधाश्च विकल्पादयश्च धर्म्मे साध्ये येऽर्थवन्तः सावकाशा भवन्ति ते ब्रह्मण्यपि स्युरित्यर्थः। "यजेत न सुरां पिबेत्" इत्यादयो विधिनिषेधाः।

बुद्ध्यपेक्षा, न वस्तुयाथात्म्यज्ञानं पुरुषबुद्ध्यपेक्षं, किन्तर्हि वस्तुतन्त्रमेव तत्। न हि स्थाणावेकस्मिन् स्थाणुर्वा पुरुषोऽन्यो वेति तत्त्वज्ञानं भवति। तत्र पुरुषो वान्यो वेति मिथ्याज्ञानं स्थाणुरेवेति तत्त्वज्ञानं वस्तुतन्त्रत्वात्। एवम्भूतवस्तुविषयाणां प्रामाण्यं वस्तुतन्त्रं। तत्रैवं सति ब्रह्मज्ञानमपि वस्तुतन्त्रमेव भूतवस्तुविषयत्वात्। ननु भूतवस्तुविषयत्वे ब्रह्मणः प्रमाणान्तरविषयत्वमेवेति वेदान्तवाक्यविचारणाऽनर्थिकैव प्राप्ता, न, इन्द्रियाविषयत्वे सम्बन्धाग्रहणात्। स्वभावतो वहिर्विषयविषयाणि इन्द्रियाणि न ब्रह्मविषयाणि।

व्रीहिभिर्यवैर्वा यजेतेति सम्भावितो विकल्पः ग्रहणाग्रहणयोरैच्छिकः उदितानुदितहोमयोर्व्यवस्थितविकल्पः। "न हिंस्यात्" इत्युत्सर्गः। "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत" इत्यपवादः। तथा "आहवनीये जुहोति" इत्युत्सर्गः, "अश्वस्य पदे पदे जुहोति" इत्यपवाद इति विवेकः, एते ब्रह्मणि स्युरित्यत्रेष्टापत्तिं वारयति॥ न त्वित्यादिना भूतवस्तुविषयत्वादित्यन्तेन॥ इदं वस्तु एवं नैवं घटः पटो वेति प्रकारविकल्पः। अस्ति नास्ति वेति सत्तास्वरूपविकल्पः। ननु वस्तुन्यपि आत्मादौ वादिनामस्ति नास्तीत्यादिविकल्पा दृश्यन्ते तत्राह॥ विकल्पनास्त्विति॥ अस्तित्वादिकोटिस्मरणं पुरुषबुद्धिस्तन्मूला मनस्पन्दितमात्राः संशयविपर्ययविकल्पा न प्रमारूपा इत्युत्तरार्थः। अयं भावः, "धर्म्मो हि यथा यथा ज्ञायते तथा तथा कर्त्तुं शक्यते" इति यथाशास्त्रं पुरुषबुद्ध्यपेक्षा विकल्पाः सर्व्वे प्रमारूपा एव भवन्ति, तस्मिन् ब्रह्मण्यपि सर्व्वे विकल्पा यथार्थाः स्युरिति। तत्राप्येवमिति वदन्तं प्रत्याह॥ नेति॥ यदि सिद्धवस्तुज्ञानमपि साध्यज्ञानवत् पुरुषबुद्धिमपेक्ष्य जायेत तदा सिद्धविकल्पा यथार्थाः स्युः, न सिद्धवस्तुज्ञानं पौरुषं किन्तर्हि प्रमाणवस्तुजन्यं, तथा च वस्तुन एकरूपत्वादेकमेव ज्ञानं प्रमा, अन्ये विकल्पा अयथार्था एवेत्यर्थः। अत्र दृष्टान्तमाह॥ न हि स्थाणाविति॥ स्थाणुरेवेत्यवधारणे सिद्ध सर्व्वे विकल्पा यथार्था न भवन्तीत्यर्थः। तत्र यद्वस्तुतन्त्रं ज्ञानं तद्यथार्थं यत् पुरुषतन्त्रं तन्मिथ्येति विभजते॥ तत्रेति॥ स्थाणावित्यर्थः।

सति हीन्द्रियविषयत्वे ब्रह्मण इदं ब्रह्मणा सम्बद्धं कार्य्यमिति गृह्येत। कार्य्यमात्रमेव गृह्यमाणं किं ब्रह्मणा सम्बद्धं किमन्येन केनचिद्वा सम्बद्धमिति न शक्यं निश्चेतुं। तस्माज्जन्मादिसूत्रं नानुमानोपन्यासार्थं किन्तर्हि वेदान्तवाक्यप्रदर्शनार्थं। किं पुनस्तद्वेदान्तवाक्यं यत् सूत्रेणेह लिलक्षयिषितं। "भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं पितरमुपससार अधीहि भगवो ब्रह्मेति" इत्युपक्रम्याह "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म" इति। तस्य च निर्णयवाक्यं

स्थाणावुक्तन्यायं घटादिष्वतिदिशति॥ एवमिति॥ प्रकृतमाह॥ तत्रैवं सतीति॥ सिद्धेऽर्थे ज्ञानप्रमात्वस्य वस्त्वधीनत्वे सति ब्रह्मज्ञानमपि वस्तुजन्यमेव यथार्थं न पुरुषतन्त्रं भूतार्थविषयत्वात् स्थाणुज्ञानवदित्यर्थः। अतः साध्येऽर्थे सर्व्वे विकल्पाः पुन्तन्त्रा न सिद्धार्थ इति वैलक्षण्यात्, न धर्म्मसाम्यं ब्रह्मण इति मननाद्यपेक्षा सिद्धेति भावः। ननु तर्हि ब्रह्म प्रत्यक्षादिगोचरं धर्म्मविलक्षणत्वाद्घटादिवत्। तथा च जन्मादिसूत्रे जगत्कारणानुमानं विचार्य्यं सिद्धार्थे तस्य मानत्वात् न श्रुतिः, सिद्धार्थे तस्या अमानत्वेन तद्विचारस्य निष्फलत्वादिति शङ्कते॥ नन्विति॥ प्रमाणान्तरविषयत्वमेव प्राप्तमिति कृत्वा प्रमाणान्तरस्यैव विचारप्राप्ताविति शेषः। अत्र पूर्व्वपक्षी प्रष्टव्यः, किं यत् कार्य्यं तद्ब्रह्मजमित्यनुमानं ब्रह्मसाधकं किं वा यत् कार्य्यं तत् सकारणमिति? नाद्यः, व्याप्त्यसिद्धेरित्याह॥ नेति॥ ब्रह्मण इन्द्रियाग्राह्यत्वात् प्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहायोगान्न प्रमाणान्तरविषयत्वमित्यर्थः। इन्द्रियाग्राह्यत्वं कुत इत्यत आह॥ स्वभावत इति॥ "पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयम्भूः" इति श्रुतेः, ब्रह्मणो रूपादिहीनत्वाच्चेत्यर्थः। इन्द्रियाग्राह्यत्वेऽपि व्याप्तिग्रहः किं न स्यादत आह॥ सति हीति॥ तन्नास्तीति शेषः। इदं कार्य्यं ब्रह्मजमिति व्याप्तिप्रत्यक्षं ब्रह्मणोऽतीन्द्रियत्वान्न सम्भवतीत्यर्थः। द्वितीये कारणसिद्धावपि कारणस्य ब्रह्मत्वं श्रुतिं विना ज्ञातुमशक्यमित्याह॥ कार्य्यमात्रमिति॥ सम्बन्धं कृतं यस्मात्, श्रुतिमन्तरेण जगत्कारणं ब्र-

"आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते आनन्देन जातानि जीवन्ति आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति" इति। अन्यान्यप्येवंजातीयकानि वाक्यानि नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव*सर्व्वज्ञस्वरूपकारणविषयाण्युदाहर्त्तव्यानि ॥ २ ॥

जगत्कारणत्वप्रदर्शनेन सर्व्वज्ञं ब्रह्मेत्युपक्षिप्तं तदेव द्रढयन्नाह।

ह्मेति निश्चयलाभस्तस्मात् तल्लाभाय श्रुतिरेव प्राधान्येन विचारणीया, अनुमानं तूपादानत्वादिसामान्यद्वारा मृदादिवद् ब्रह्मणः स्वकार्य्यात्मकत्वादिश्रौतार्थसम्भावनार्थं गुणतया विचार्य्यमित्युपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ एतत्सूत्रस्य विषयवाक्यं पृच्छति ॥ किं पुनरिति ॥ इह ब्रह्मणि लक्षणार्थत्वेन विचारयितुमिष्टं वाक्यं किमित्यर्थः। अत्र हि प्रथमसूत्रे विशिष्टाधिकारिणो ब्रह्मविचारं प्रतिज्ञाय ब्रह्म ज्ञातुकामस्य द्वितीयसूत्रे लक्षणमुच्यते, तथैव श्रुतावपि मुमुक्षोर्ब्रह्म ज्ञातुकामस्य जगत्कारणत्वोपलक्षणानुवादेन ब्रह्म ज्ञाप्यत इति श्रौतार्थक्रमानुसारित्वं सूत्रस्य दर्शयितुं सोपक्रमवाक्यं पठति ॥ भृगुरिति ॥ अधीहि स्मारय उपदिशेत्यर्थः। अत्र येनेत्येकत्वं विवक्षितं, नानात्वे ब्रह्मत्वविधानायोगात्। यज्जगत्कारणं तदेकमित्यवान्तरवाक्यं, यदेकं कारणं तद् ब्रह्मेति वा यत्कारणं तदेकं ब्रह्मेति वा महावाक्यमिति भेदः किन्तर्हि स्वरूपलक्षणमित्याशङ्क्य वाक्यशेषान्निर्णीतो यतःशब्दार्थः सत्यज्ञानानन्द इत्याह ॥ तस्य चेति॥ "यः सर्व्वज्ञः" "तस्मादेतद् ब्रह्म नामरूपमन्नञ्च जायते" "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इत्यादि शाखान्तरीयवाक्यान्यप्यस्य विषय इत्याह ॥ अन्यान्यपीति॥ एवंजातीयकत्वमेवाह ॥ नित्येति॥ तदेवं सर्व्वासु शाखासु लक्षणद्वयवाक्यानि जिज्ञास्ये ब्रह्मणि समन्वितानि तद्धिया मुक्तिरिति सिद्धं ॥ २ ॥

यस्य निश्वसितं वेदाः सर्व्वार्थज्ञानशक्तयः।
श्रीरामं सर्व्ववेत्तारं वेदवेद्यमहं भजे ॥

वृत्तानुवादेन सङ्गतिं वदन्नुत्तरसूत्रमवतारयति ॥ जगदिति ॥

---

* स्वभावेति पाठो मुद्रितपुस्तके नास्ति।

शास्त्रयोनित्वादिति।३।

महत ऋग्वेदादेः शास्त्रस्यानेकविद्यास्थानोपबृंहितस्य प्रदीपवत् सर्व्वार्थावद्योतिनः सर्व्वज्ञकल्पस्य योनिः कारणं ब्रह्म। न हीदृशस्य शास्त्रस्य ऋग्वेदादिलक्षणस्य सर्व्वज्ञगुणान्वितस्य सर्व्वज्ञा-

---

चैतन्यस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वोक्त्या सर्व्वज्ञत्वमर्थात् प्रतिज्ञातं सूत्रकृता चेतनस्रष्टेर्ज्ञानपूर्व्वकत्वात्। तथा च ब्रह्म सर्व्वज्ञं सर्व्वकारणकत्वात्, यो यत्कर्त्ता स तज्ज्ञः यथा कुलाल इति स्थितं; तदेवार्थिकं सर्व्वज्ञत्वं प्रधानादिनिरासाय वेदकर्त्तृत्वहेतुना दृढयन्नाहेत्यर्थः। हेतुद्वयस्यैकार्थसाधनत्वादेकविषयत्वमवान्तरसङ्गतिः। यद्वा वेदस्य नित्यत्वाद् ब्रह्मणः सर्व्वहेतुता नास्तीत्याक्षेपसङ्गत्या वेदहेतुत्वमुच्यते "अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्व्वाङ्गिरस" इतिवाक्यं विषयः। तत् किं वेदहेतुत्वेन ब्रह्मणः सर्व्वज्ञत्वं साधयति उत न साधयति इति सन्देहः; तत्र व्याकरणादिवद्वेदस्य पौरुषेयत्वे मूलप्रमाणसापेक्षत्वेनाप्रामाण्यापातान्न साधयतीति पूर्व्वपक्षे जगद्धेतोश्चेतनत्वासिद्धिः फलं। सिद्धान्ते तत्सिद्धिः। अस्य वेदान्तवाक्यस्य स्पष्टब्रह्मलिङ्गस्य वेदकर्त्तरि समन्वयोक्तेः श्रुतिशास्त्राध्यायसङ्गतयः। एवमापादं श्रुत्यादिसङ्गतय ऊह्याः। वेदे हि सर्व्वार्थप्रकाशनशक्तिरुपलभ्यते, सा तदुपादानब्रह्मगतशक्तिपूर्व्विका तद्भूता वा? प्रकाशनशक्तित्वात् कार्य्यगतशक्तित्वाद्वा प्रदीपशक्तिवदिति वेदोपादानत्वेन ब्रह्मणः स्वसम्बद्धाशेषार्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपं सर्व्वसाक्षित्वं सिद्ध्यति। यद्वा यथा अध्येतारः पूर्व्वक्रमं ज्ञात्वा वेदं कुर्व्वन्ति, तथा विचित्रगुणमायासहायोऽनावृतानन्तस्वप्रकाशचिन्मात्रः परमेश्वरः स्वं कृतपूर्व्वकल्पीयक्रमसजातीयक्रमवन्तं वेदराशिं तदर्थांश्च युगपज्जानन्नेव करोतीति न वेदस्य पौरुषेयता। यत्र ह्यर्थज्ञानपूर्व्वकं वाक्यज्ञानं वाक्यस्रष्टौ कारणं तत्र पौरुषेयता, अत्र च यौगपद्यान्न सा; अतो वेदकर्त्ता वेदमिव तदर्थमपि स्वसम्बद्धं नान्तरीयकतया जानातीति सर्व्वज्ञ इति सिद्धान्तयति।

शास्त्रेति॥ शास्त्रं प्रति हेतुत्वात् ब्रह्म सर्व्वज्ञं सर्व्वकारणञ्च

दन्यतः सम्भवोऽस्ति। यद्यद्विस्तरार्थं शास्त्रं यस्मात् पुरुषविशेषात् सम्भवति, यथा व्याकरणादि पाणिन्यादेः ज्ञेयैकदेशार्थमपि, स ततोऽप्यधिकतरविज्ञान इति प्रसिद्धं लोके, किमु वक्तव्यमनेकशाखाभेदभिन्नस्य देवतिर्य्यङ्मनुष्यवर्णाश्रमादिप्रविभागहेतोः ऋग्वेदाद्याख्यस्य सर्व्वज्ञानाकरस्याप्रयत्नेनैव लीलान्यायेन पुरुषनिश्वासवद्यस्मान्महतो भूताद्योनेः सम्भवः "अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेद" इत्यादिश्रुतेस्तस्य महतो भूतस्य निरतिशयं सर्व्वज्ञत्वं सर्व्वशक्तिमत्त्वञ्चेति। अथवा यथोक्तमृग्वेदा-

---

इति सङ्गतिद्वयानुसारेण सूत्रयोजनामभिप्रेत्य पदानि व्याचष्टे॥ महत इति॥ हेतोः सर्व्वज्ञत्वसिद्धये वेदस्य विशेषणानि। तत्र ग्रन्थतोऽर्थतश्च महत्त्वं, हितशासनात् शास्त्रत्वं। शास्त्रशब्दः शब्दमात्रोपलक्षणार्थ इति मत्वाह॥ अनेकेति॥ "पुराणन्यायमीमांसाधर्म्मशास्त्राणि, शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तच्छन्दोज्योतिषाणि षडङ्गानि" इति दशविद्यास्थानानि वेदार्थज्ञानहेतवः तैरुपकृतस्येत्यर्थः। अनेन मन्वादिभिः परिगृहीतत्वेन वेदस्य प्रामाण्यं सूचितं। अबोधकत्वाभावादपि प्रामाण्यमित्याह॥ प्रदीपवदिति॥ सर्व्वार्थप्रकाशनशक्तिमत्त्वेऽप्यचेतनत्वात् सर्व्वज्ञकल्पत्वं योनिरुपादानं कर्त्तृ च। ननु सर्व्वज्ञस्य यो गुणः सर्व्वार्थज्ञानशक्तिमत्त्वं वेदस्य तदन्वितत्वेऽपि तद्योनेः सर्व्वज्ञत्वं कुत इत्यत आह॥ न हीति॥ उपादाने तच्छक्तिं विना कार्य्ये तदयोगाद्वेदोपादानस्य सर्व्वज्ञत्वं। अनुमानन्तु पूर्व्वं दर्शितं। न चाविद्यायास्तदापत्तिः। शक्तिमत्त्वेऽप्यचेतनत्वादिति भावः। वेदः स्वविषयादधिकार्थज्ञानवज्जन्यः, प्रमाणवाक्यत्वात्, व्याकरणरामायणादिवदित्यनुमानान्तरं; तत्र व्याप्तिमाह॥ यद्यदिति॥ विस्तरः शब्दाधिक्यं, अनेनार्थतोऽल्पत्वं वदन् कर्त्तुर्ज्ञानस्यार्थाधिक्यं सूचयति; दृश्यते चार्थवादाधिक्यं वेदे। अत्रैषा योजना यद्यच्छास्त्रं यस्मादाप्तात् सम्भवति स ततः शास्त्रादधिकार्थज्ञान इति प्रसिद्धं यथा शब्दसाधुत्वादिर्ज्ञेयैकदेशोऽर्थो यस्य तदपि व्याकरणादि पाणिन्यादेरधिकार्थज्ञात् सम्भवति। यद्यल्पार्थमपि

दिशास्त्रं योनिः कारणं प्रमाणमस्य ब्रह्मणो यथावत् स्वरूपाधिगमे। शास्त्रादेव प्रमाणात् जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्माधिगम्यत इत्यभिप्रायः। तच्छास्त्रमुदाहृतं पूर्व्वसूत्रे "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादि। किमर्थं तर्हि इदं सूत्रं यावता पूर्व्व-

---

शास्त्रमधिकार्थज्ञात् सम्भवति तदा "अस्य महत" इत्यादिश्रुतेर्यस्मान्महतोऽपरिच्छिन्नाद्भूतात् सत्याद्योनेः सकाशादनेकशाखेत्यादिविशिष्टस्य वेदस्य पुरुषनिश्वासवदप्रयत्नेनैव सम्भवः तस्य सर्व्वज्ञत्वं सर्व्वशक्तिमत्त्वञ्चेति किमु वक्तव्यमिति, तत्र वेदस्य पौरुषेयत्वशङ्कानिरासार्थं श्रुतिस्थनिश्वसितपदार्थमाह ॥ अप्रयत्नेनेति ॥ प्रमाणान्तरेणार्थज्ञानप्रयासं विना निमेषादिन्यायेनेत्यर्थः। अत्रानुमानेन "यः सर्व्वज्ञ" इति श्रुत्युक्तसर्व्वज्ञत्वदार्ढ्याय पाणिन्यादिवद्वेदकर्त्तरि अधिकार्थज्ञानसत्तामात्रं साध्यते न त्वर्थज्ञानस्य वेदहेतुत्वं, निश्वसितश्रुतिविरोधात्, वेदज्ञानमात्रेणाध्येतृवद्वेदकर्तृत्वोपपत्तेश्च। इयान् विशेषः, अध्येता परापेक्षः; ईश्वरस्तु स्वकृतवेदानुपूर्व्वीं स्वयमेव स्मृत्वा तथैव कल्पादौ ब्रह्मादिष्वाविर्भावयन्ननावृतज्ञानत्वात्तदर्थमप्यवर्ज्जनीयतया जानातीति सर्व्वज्ञ इत्यनवद्यं। अधुना ब्रह्मणो लक्षणान्तरं प्रमाणजिज्ञासायां वर्णकान्तरमाह ॥ अथ वेति॥ लक्षणप्रमाणयोर्ब्रह्मनिर्णयार्थत्वादेकफलकत्वं सङ्गतिः। "तन्त्वौपनिषदं पुरुषं" इति श्रुतिर्ब्रह्मणो वेदैकवेद्यत्वं ब्रूते न वेति संशये, कार्य्यलिङ्गेनैव लाघवात् कर्त्तुरेकस्य सर्व्वज्ञस्य ब्रह्मणः सिद्धेर्न ब्रूत इति प्राप्ते वेदप्रमाणकत्वात् ब्रह्मणो न प्रमाणान्तरवेद्यत्वमिति सिद्धान्तयति ॥ शास्त्रयोनित्वादिति ॥ तद्व्याचष्टे ॥ यथोक्तमिति ॥ सर्व्वत्र पूर्व्वोत्तरपक्षयुक्तिद्वयं संशयवीजं द्रष्टव्यं। अत्र पूर्व्वपक्षे अनुमानस्यैव विचार्य्यतासिद्धिः फलं सिद्धान्ते वेदान्तानामिति भेदः। अनुमानादिना ब्रह्मसिद्धिः पूर्व्वसूत्रे प्रसङ्गान्निरस्ता। किञ्च विचित्रप्रपञ्चस्य प्रासादादिवदेककर्तृकताबाधान्न लाघवावतारः। न च सर्व्वज्ञत्वात् कर्त्तुरेकत्वसम्भवः, एकत्वज्ञानात् सर्व्वज्ञत्वज्ञानं ततस्तदित्यन्योन्याश्रयमभिप्रेत्याह ॥ शास्त्रादेवेति॥ किं तच्छास्त्रमिति तत्राह ॥ शास्त्रमिति ॥ पृथगारम्भमाक्षिपति ॥

सूत्र एवंजातीयकं शास्त्रमुदाहरता शास्त्रयोनित्वं ब्रह्मणो दर्शितं ? उच्यते। तत्र सूत्राक्षरेण स्पष्टं शास्त्रस्यानुपादानात् जगतो*जन्मादि केवलमनुमानमुपन्यस्तमित्याशङ्क्येत, तामाशङ्कां निवर्त्तयितुमिदं सूत्रं प्रववृते॥ "शास्त्रयोनित्वादिति"॥ कथं पुनर्ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वमुच्यते ? यावता "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानां" इति क्रियापरत्वं शास्त्रस्य प्रदर्शितं,

---

किमर्थमिति॥ येन हेतुना दर्शितं ततः किमर्थमित्यर्थः। जन्मादिलिङ्गकानुमानस्य स्वातन्त्र्येणोपन्यासशङ्कानिरासार्थं पृथक्सूत्रमित्याह॥ उच्यत इति॥ वेदान्ताः सिद्धब्रह्मपरा उत कार्य्यपरा इति निष्फलत्वसापेक्षत्वयोः प्रसङ्गाप्रसङ्गाभ्यां संशये पूर्व्वसूत्रे द्वितीयवर्णकेनाक्षेपसङ्गत्या पूर्व्वपक्षमाह॥ कथं पुनरित्यादिना॥ "सदेव सोम्य" इत्यादीनां सर्व्वात्मत्वादिस्पष्टब्रह्मलिङ्गानां ब्रह्मणि समन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसङ्गतयः पूर्व्वपक्षे वेदान्तेषु मुमुक्षुप्रवृत्त्यसिद्धिः सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति विवेकः। कथमित्याक्षेपे हेतुः॥ यावतेति॥ यतो जैमिनिसूत्रेण शास्त्रस्य वेदस्य क्रियापरत्वं दर्शितमतोऽक्रियार्थत्वाद्वेदान्तानामानर्थक्यं फलवदर्थशून्यत्वं प्राप्तमित्यन्वयः। सूत्रस्यायमर्थः। प्रथमसूत्रे तावद्वेदस्याध्ययनकारणकभावनाविधिभाव्यस्य फलवदर्थपरत्वमुक्तं। "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म्मः" इति द्वितीयसूत्रे धर्म्मे कार्य्ये चोदना प्रमाणमिति वेदप्रामाण्यव्यापकं कार्य्यपरत्वमवसितं। तत्र "वायुर्वै क्षेपिष्ठा" इत्याद्यर्थवादानां धर्म्मे प्रामाण्यमस्ति न वेति संशये आम्नायप्रामाण्यस्य क्रियार्थत्वेन व्याप्तत्वादर्थवादेषु धर्म्मस्याप्रतीतेरक्रियार्थानां तेषामानर्थक्यं निष्फलार्थत्वं, न चाध्ययनविध्युपात्तानां निष्फले सिद्धेऽर्थे प्रामाण्यं युक्तं, तस्मादनित्यमेषां प्रामाण्यमुच्यते। व्यापकाभावाद्व्याप्यं प्रामाण्यं नास्त्येवेति यावत्। एवं पूर्व्वपक्षेऽपि "विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः" इति सूत्रेण सिद्धान्तमाह॥ क्रियापरत्वमिति॥ अनित्यमिति प्राप्ते

---

* जगत इति पदं मु० पुस्तके नास्ति।

अतो वेदान्तानामानर्थक्यं, अक्रियार्थत्वात्; कर्तृदेवतादिप्रकाशनार्थत्वेन वा क्रियाविधिविशेषत्वमुपासनादिक्रियान्तरविधानार्थत्वं वा? न हि परिनिष्ठितवस्तुस्वरूप*प्रतिपादनं सम्भवति प्रत्यक्षादिविषयत्वात् परिनिष्ठितवस्तुनः। तत्प्रतिपादने च हेयोपादेयरहिते पुरुषार्थाभावात्। अत एव "सोऽरोदीद्"

दर्शितमित्यर्थः। "वायुर्वै क्षिप्रतमगामिनी देवता तद्देवताकं कर्म्म क्षिप्रमेव फलं दास्यति" इत्येवं विधेयार्थानां स्तुतिरूपार्थेन द्वारेण "वायव्यं श्वेतमालभेत" इत्यादि विधिवाक्येनैकवाक्यत्वादर्थवादाः सफलाः स्युः। स्तुतिलक्षणया सफलकार्य्यपरत्वात् प्रमाणमर्थवादा इति यावत्। नन्वध्ययनविधिगृहीतानां वेदान्तानामानर्थक्यं न युक्तमित्यत आह॥ कर्त्रिति। न वयं वेदान्तानामानर्थक्यं साधयामः किन्तु लोके सिद्धस्य मानान्तरवेद्यत्वान्निष्फलत्वाच्च सिद्धब्रह्मपरत्वे तेषां मानान्तरसापेक्षत्वनिष्फलत्वयोः प्रसङ्गादप्रामाण्यापातात् कार्य्यशेषकर्तृदेवताफलानां प्रकाशनद्वारा कार्य्यपरत्वं वक्तव्यमिति ब्रूमः। तत्र त्वंतत्पदार्थवाक्यानां कर्तृदेवतास्तावकत्वं विविदिषादिवाक्यानां फलस्तावकत्वं। ननु कर्म्मविशेषमनारभ्य प्रकरणान्तराधीतानां वेदान्तानां कथं तच्छेषत्वं? मानाभावादित्यरुच्या पक्षान्तरमाह॥ उपासनेति॥ मोक्षकामोऽसद्ब्रह्माभेदमारोप्य "अहं ब्रह्मास्मि" इत्युपासीत इत्युपासनाविधिः। आदिशब्दाच्छ्रवणादयः, तत्कार्य्यपरत्वं वा वक्तव्यमित्यर्थः। ननु श्रुतब्रह्मविषयाश्रुतकार्य्यपरत्वं किमर्थं वक्तव्यमिति तत्राह॥ न हीति॥ परितः समन्तान्निश्चयेन स्थितं परिनिष्ठितं कृत्यनपेक्षं सिद्धमिति यावत्। तस्य प्रतिपादनमज्ञातस्य वेदेन ज्ञापनं तन्न सम्भवति, मानान्तरयोग्येऽर्थे वाक्यस्य संवादे त्वनुवादकत्वाद् "अग्निर्हिमस्य भेषजं" इति वाक्यवत् विसंवादे च बाधकत्वाद् "आदित्यो यूप" इति वाक्यवदित्यर्थः। सिद्धो न वेदार्थः। मानान्तरयोग्यत्वाद् घटवदित्युक्त्वा निष्फलत्वाच्च तथेत्याह॥ तदिति॥ सिद्धज्ञापने हेयोपादेयागोचरे फलाभावाच्च तन्न सम्भव-

---

* स्वरूपेति पदं मु० पुस्तके नास्ति।

इत्यादीनामानर्थक्यं माभूदिति “विधिनात्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः” इति स्तावकत्वेनार्थवत्त्वमुक्तं। मन्त्राणाञ्च “इषेत्वा” ऽऽदीनां क्रियातत्साधनाभिधायित्वेन कर्म्मसमवायित्वमुक्तं। न क्वचिदपि वेदवाक्यानां विधिसंस्पर्शमन्तरेणार्थवत्ता

तीत्यर्थः। फलं हि सुखावाप्तिर्दुःखहानञ्च। तच्च प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां साध्यं। ते चोपादेयस्य प्रवृत्तिप्रयत्नकार्य्यस्य हेयस्य निवृत्तिप्रयत्नकार्य्यस्य ज्ञानाभ्यां जायेते, न सिद्धज्ञानादिति भावः। तर्हि सिद्धबोधिवेदवादानां साफल्यं कथमित्याशङ्क्य “आम्नायस्य” इत्यादिसङ्ग्रहवाक्यं विवृणोति॥ अतएवेति॥ “देवैर्निरुद्धः सोऽग्निररोदीद्” इति वाक्यस्याश्रुजत्वेन रजतस्य निन्दाद्वारा “बर्हिषि न देयं” इति सफलनिषेधशेषत्ववद्वेदान्तानां विध्यादिशेषत्वं वाच्यमित्यर्थः। ननु तेषां मन्त्रवत् स्वातन्त्र्यमस्तु नार्थवादवद्विध्येकवाक्यत्वमित्याशङ्क्य दृष्टान्तासिद्धिमाह॥ मन्त्राणाञ्चेति॥ प्रमाणलक्षणेऽर्थवादलक्षणचिन्तानन्तरं मन्त्रेषु चिन्ता न कृता * “इषेत्वा” इति मन्त्रे “छिनद्मि” इत्यध्याहाराच्छाखाच्छेदनक्रियाप्रतीतेः अग्निर्मूर्द्धा, इत्यादौ च क्रियासाधनदेवतादिप्रतीतेर्मन्त्राः श्रुत्यादिभिः क्रतौ विनियुक्ताः, ते किमुच्चारणमात्रेणादृष्टं कुर्व्वन्तः क्रतावुपकुर्व्वन्ति उत दृष्टेनैवार्थस्मरणेनेति सन्देहचिन्तादिनाप्यध्ययनकालावगतमन्त्रार्थस्य स्मृतिसम्भवाददृष्टार्था मन्त्रा इति प्राप्ते सिद्धान्तः। “अविशिष्टस्तु वाक्यार्थ” इति लोकवेदयोर्वाक्यार्थस्याविशेषान्मन्त्रवाक्यानां दृष्टेनैव स्वार्थप्रकाशनेन क्रतूपकारकत्वसम्भवात् दृष्टे सम्भवति अदृष्टकल्पनानुपपत्तेः फलवदनुष्ठानापेक्षितेन क्रियातत्साधनस्मरणेन द्वारेण मन्त्राणां कर्म्माङ्गत्वं। “मन्त्रैरेवार्थः स्मर्त्तव्य” इति नियमस्त्वदृष्टार्थ इति। तथा चार्थवादानां स्तुतिपदार्थद्वारा पदैकवाक्यत्वं विधिभिर्मन्त्राणान्तु वाक्यार्थज्ञानद्वारा तैर्वाक्यैकवाक्यत्वमिति विभागः। नन्वस्तु कर्म्मप्रकरणस्थवाक्यानां विध्येकवाक्यत्वं वेदान्तानान्तु सिद्धे प्रामाण्यं किं न स्यादिति तत्राह॥ न

---

* चिन्ताकृतेति ७३५ न० सो० पुस्तकपाठः।

दृष्टा उपपन्ना वा। न च परिनिष्ठिते वस्तुस्वरूपे विधिः सम्भवति, क्रियाविषयत्वाद्विधेः। तस्मात् कर्म्मापेक्षितकर्तृदेवतादिस्वरूपप्रकाशनेन क्रियाविधिविशेषत्वं वेदान्तानां। अथ प्रकरणान्तरभयान्नैतदभ्युपगम्यते, तथापि स्ववाक्यगतोपासनादिकर्म्मपरत्वं। तस्मान्न ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वमिति प्राप्ते उच्यते॥

तत्तु समन्वयात्॥ ४॥

तुशब्दः पूर्व्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः। तद् ब्रह्म सर्व्वज्ञं सर्व्वशक्ति जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणं वेदान्तशास्त्रादवगम्यते। कथं? समन्वयात्। सर्व्वेषु हि वेदान्तेषु वाक्यानि तात्पर्य्येणैव तस्यार्थस्य*

क्वचिदिति॥ वेदान्ता विध्येकवाक्यत्वेनैवार्थवन्तः सिद्धार्थकवेदत्वान्मन्त्रार्थवादादिवदित्यर्थः, अन्यता दृष्टापि वेदान्तेषु कल्प्यतामिति तत्राह॥ उपपन्ना वेति॥ नेत्यनुषङ्गः। सिद्धे फलाभावस्योक्तत्वादिति भावः। तर्हि ब्रह्मण्येव स्वार्थो विधिः कल्प्यतां कृतं वेदान्तानां विध्यन्तरशेषत्वेनेत्यत आह॥ न चेति॥ ननु "दध्ना जुहोति" इति सिद्धे दधनि विधिर्दृष्टस्तत्राह॥ क्रियेति॥ दध्नः क्रियासाधनस्य प्रयुज्यमानतया साध्यत्वाद्विधेयता, निष्क्रियब्रह्मणः कथमप्यसाध्यत्वान्न विधेयत्वमित्यर्थः॥ भाट्टमतमुपसंहरति॥ तस्मादिति॥ स्वयमेवारुचिं वदन् पक्षान्तरमाह॥ अथेति॥ सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे॥ तु शब्द इति॥ तद् ब्रह्म वेदान्तप्रमाणकं इति प्रतिज्ञातेऽर्थे हेतुं पृच्छति॥ कथमिति॥ हेतुमाह॥ समिति॥ अन्वयस्तात्पर्य्यविषयत्वं, तस्मादित्येव हेतुः तात्पर्य्यस्य सम्यक्त्वं अखण्डार्थविषयकत्वं सूचयितुं सम्पदं प्रतिज्ञान्तर्गतमेव, तथा चाखण्डं ब्रह्म वेदान्तजप्रमाविषयः, वेदान्ततात्पर्य्यविषयत्वात्। यो यद्वाक्यतात्पर्य्यविषयः स तद्वाक्यप्रमेयः, यथा कर्म्मवाक्यप्रमेयो धर्म्म इति प्रयोगः। वाक्यार्थस्याखण्डत्वं असंसृष्टत्वं, वाक्यस्य

---

* तस्यार्थस्य स्थाने स्वार्थस्येति मु० पुस्तके पाठः।

प्रतिपादकत्वेन समनुगतानि "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्"। "एकमेवाद्वितीयं"। "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्"। "तदेतद् ब्रह्मापूर्व्वमनपरमनन्तरमवाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्व्वा-

---

चाखण्डार्थकत्वं, स्वपदोपस्थिता ये पदार्थास्तेषां यः संसर्गः तद्गोचर-प्रमाजनकत्वं। न चेदमप्रसिद्धं। प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्यादिलक्षणवाक्यानां लोके लक्षणया चन्द्रादिव्यक्तिमात्रप्रमाहेतुत्वात् सर्व्वपदलक्षणा चाविरुद्धा। सर्व्वैरर्थवादपदैरेकस्याः स्तुतेर्लक्ष्यत्वाङ्गीकारात्। तथा सत्यज्ञानादिपदैरखण्डं ब्रह्म भातीति न पक्षासिद्धिः। नापि हेत्व-सिद्धिः। उपक्रमादिलिङ्गैर्वेदान्तानामद्वितीयाखण्डब्रह्मणि तात्पर्य्यनि-र्णयात् तत्र छान्दोग्यषष्ठे उपक्रमं दर्शयति॥ सदेवेति॥ उद्दालकः पुत्रमुवाच, हे सौम्य प्रियदर्शन इदं सर्व्वं जगद् अग्रे उत्पत्तेः प्राक्काले सदबाधितं ब्रह्मैवासीत्। एवकारेण जगतः पृथक्सत्ता निषिध्यते। सजातीयविजातीयस्वगतभेदनिरासार्थम् "एकमेवाद्वितीयम्" इति पदत्रयं। एवमद्वितीयं ब्रह्मोपक्रम्य "ऐतदात्म्यमिदं सर्व्वम्"इत्युपसंह-रति। इदमुपक्रमोपसंहारैकरूप्यं तात्पर्य्यलिङ्गं, तथा "तत्त्वमसि" इति नवकृत्वोऽभ्यासः। रूपादिहीनाद्वितीयब्रह्मणो मानान्तरायोग्य-त्वात् अपूर्व्वत्वमुक्तं, "अत्र वाव किल सत् सौम्य न निभालयसे" इति। सङ्घाते स्थितं प्रत्यग्ब्रह्म न जानासीत्यर्थः। "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्य" इति ब्रह्मज्ञानात् फलमुक्तं विदुषस्तस्य यावत् कालं देहो न विमोक्ष्यते तावदेव देहपातपर्य्यन्तो विलम्बः। अथ देहपातानन्तरं विद्वान् ब्रह्म सम्पत्स्यते विदेहकैवल्यमनुभवती-त्यर्थः। "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य" इत्याद्यद्वितीयज्ञानार्थोऽर्थ-वादः। मृदादिदृष्टान्तैः प्रकृत्यतिरेकेण विकारो नास्तीत्युपपत्तिरुक्ता। एवं षड्विधानि तात्पर्य्यलिङ्गानि व्यस्तानि समस्तानि वा प्रतिवेदान्तं दृश्यन्त इत्यैतरेयोपक्रमवाक्यं पठति॥ "आत्मा वै" इति॥ बृहदा-रण्यकमधुकाण्डोपसंहारवाक्यं सदात्मनो निर्विशेषत्वार्थमाह॥ तदे-

---

* देहतेतिपदं मु॰ पुस्तके नास्ति।

नुभूः"। "ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्" इत्यादीनि। न च तद्गतानां पदानां ब्रह्मस्वरूपविषये निश्चिते समन्वयेऽवगम्यमानेऽर्थान्तरकल्पना युक्ता, श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात्। न च तेषां कर्तृदेवतादिस्वरूप*प्रतिपादनपरतावसीयते। "तत् केन कं पश्येद्" इत्यादिक्रियाकारकफलनिराकरणश्रुतेः। न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपि प्रत्यक्षादिविषयत्वं। "तत्त्वमसि" इति ब्रह्मात्मभावस्य शास्त्रमन्तरेणानवगम्यमानत्वात्। यत्तु हेयोपादेयरहितत्वादुपदेशानर्थक्यमिति। नैष दोषः। हेयोपादेयशून्यब्रह्मात्मावगमादेव सर्व्वक्लेशप्रहाणात् पुरुषार्थसिद्धेः।

तदिति॥ मायाभिर्बहुरूपं तद् ब्रह्म। एतदपरोक्षं। अपूर्व्वं कारणशून्यं। अनपरं कार्य्यरहितं। अनन्तरं जात्यन्तरं अस्य नास्तीत्यनन्तरं, एकरसमित्यर्थः। अबाह्यं अद्वितीयं। तस्यापरोक्षत्वमुपपादयति॥ अयमिति॥ सर्व्वमनुभवतीति सर्व्वानुभूः, चिन्मात्रमित्यर्थः। ऋग्यजुःसामवाक्यान्युक्त्वा आथर्व्वणवाक्यमाह॥ ब्रह्मैवेदमिति॥ यत् पुरस्तात् पूर्व्वादिवस्तुजातमिदं ब्रह्मैवाविदुषां भाति तदमृतं ब्रह्मैव वस्तु इत्यर्थः। आदिपदेन "सत्यं ज्ञानम्" इत्यादिवाक्यानि गृह्यन्ते। नन्वस्तु ब्रह्मणस्तात्पर्य्यविषयत्वं वेदान्तानां कार्य्यमेवार्थः किं न स्यादिति तत्राह॥ न चेति॥ वेदान्तानां ब्रह्मणि तात्पर्य्ये निश्चीयमाने कार्य्यार्थत्वं न युक्तं "यत्परः शब्दः स शब्दार्थः" इति न्यायादित्यर्थः। यदुक्तमर्थवादन्यायेन वेदान्तानां कर्त्रादिस्तावकत्वमिति तत्राह॥ न च तेषामिति॥ तेषां कर्म्मशेषस्तावकत्वं न भाति किन्तु ज्ञानद्वारा कर्म्म तत्साधननाशकमेव, तत्तत्र विद्याकाले "कः कर्त्ता केन करणेन कं विषयं पश्येद्" इति श्रुतेरित्यर्थः, अर्थवादानान्तु स्वार्थे फलाभावात् स्तुतिलक्षणेति भावः। यदुक्तं सिद्धत्वेन मानान्तरवेद्यं ब्रह्म न वेदार्थ इति तत्राह॥ न च परीति॥ "तत्त्वमसि" इति शास्त्रमन्तरेणेति सम्बन्धः। धर्म्मो न वेदार्थः साध्यत्वेन पाकवन्मानान्तरवेद्यत्वात्। यदि वेदं विना धर्म्मस्यानिर्णयान्न मानान्तरवेद्यता तदा ब्रह्मण्यपि तुल्यं।

देवतादिप्रतिपादनस्य तु स्व*वाक्यगतोपासनार्थत्वेऽपि न कश्चिद्विरोधः। ननु तथा ब्रह्मण उपासनाविधिशेषत्वं सम्भवति। एकत्वे हेयोपादेयशून्यतया क्रियाकारकादिद्वैतविज्ञानोपमर्द्दोपपत्तेः। न हि ब्रह्मैकत्वविज्ञानेनोन्मथितस्य द्वैतविज्ञानस्य पुनः सम्भवोऽस्ति, येनोपासनाविधिशेषत्वं ब्रह्म प्रतिपाद्येत।

यच्चोक्तं निष्फलत्वाद् ब्रह्म न वेदार्थ इति तदनूद्य परिहरति॥ यत्त्वित्यादिना॥ रहितत्वाद्भिन्नत्वाद् ब्रह्मण इति शेषः। यदप्युक्तं "उपासनापरत्वं वेदान्तानाम्" इति तत्र किं प्राणपञ्चाग्न्यादिवाक्यानामुत सर्व्वेषामिति? तत्राद्यमङ्गीकरोति॥ देवतादीति॥ श्रेष्ठत्वादिगुणः फलञ्चादिशब्दार्थः। न द्वितीयः, विधिशून्यानां "सत्यज्ञानम्" इत्यादीनां स्वार्थे फलवतामुपासनापरत्वकल्पनायोगात्। किञ्च तदर्थस्य ब्रह्मणस्तच्छेषत्वं ज्ञानात् प्रागूर्द्ध्वं वा? आद्ये, अध्यस्तगुणवतस्तस्य तच्छेषत्वेऽपि न द्वितीय इत्याह॥ ननु तथेति॥ प्राणादिदेवतावदित्यर्थः। "अहं ब्रह्मास्मि" इत्येकत्वे ज्ञाते सति हेयोपादेयशून्यतया ब्रह्मात्मनः फलाभावादुपास्योपासकद्वैतज्ञानस्य कारणस्य नाशाच्च नोपासनाशेषत्वमित्याह॥ एकत्व इति॥ द्वैतज्ञानस्य संस्कारबलात् पुनरुदये विधानमिति नेत्याह॥ न हीति॥ दृढस्येति शेषः। भ्रान्तित्वानिश्चयो दार्ढ्यं, संस्कारोत्थन्तु भ्रान्तित्वेन निश्चितं न विधिनिमित्तं। "येनेति" उपासनायां कारणस्य सत्त्वेनेत्यर्थः। वेदप्रामाण्यस्य व्यापकं क्रियार्थकत्वमनुवदति॥ यद्यपीति॥ कर्म्मकाण्डेऽर्थवादादीनामित्यर्थः। तथा च व्यापकाभावाद्वेदान्तेषु व्याप्याभावानुमानमिति भावः। वेदान्ता न स्वार्थे मानं अक्रियार्थत्वात्, "सोऽरोदीद्"इत्यादिवदित्यनुमाने निष्फलार्थकत्वमुपाधिरित्याह॥ तथापीति॥ अर्थवादानां निष्फलं स्वार्थामानत्वेऽपीत्यर्थः। तद्विषयस्य तत्करणस्य स्वार्थे ब्रह्मात्मनीति शेषः। सफलज्ञानकरणत्वेन वेदान्तानां स्वार्थे मानत्वसिद्धेर्न क्रियार्थकत्वं तद्व्यापकमिति भावः। ननु माभूद्वेदप्रामाण्यस्य व्यापकं क्रियार्थकत्वं व्याप्यन्तु भविष्यति तदभावा-

---

* स्ववेदान्तवाक्यगतेति पाठो मुद्रितपुस्तकेऽस्ति।

यद्यप्यन्यत्र वेदवाक्यानां विधिसंस्पर्शमन्तरेण प्रमाणत्वं न दृष्टं, तथाप्यात्मविज्ञानस्य फलपर्य्यन्तत्वान्न तद्विषयस्य शास्त्रस्य प्रामाण्यं शक्यं प्रत्याख्यातुं। न चानुमानगम्यं शास्त्रप्रामाण्यं येनान्यत्र दृष्टं निदर्शनमपेक्षेत। तस्मात् सिद्धं ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वं।

अत्रापरे प्रत्यवतिष्ठन्ते "यद्यपि शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्म तथापि प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रेण ब्रह्म समर्प्यते, यथा यूपाहवनीयादीन्यलौकिकान्यपि विधिशेषतया शास्त्रेण समर्प्यन्ते

वेदान्तानां प्रामाण्यं दुर्ज्ञानमिति नेत्याह॥ न चेति॥ येन वेदप्रामाण्यं स्वस्यानुमानगम्यत्वेनान्यत्र क्वचिद् दृष्टान्तमपेक्षेत तदेव नास्तीत्यर्थः। चक्षुरादिवद्वेदस्य स्वतः प्रामाण्यज्ञानान्न तद्व्याप्तिलिङ्गाद्यपेक्षा। प्रामाण्यसंशये तु फलवदज्ञाता बाधितार्थतात्पर्य्यात् प्रामाण्यनिश्चयो न क्रियार्थत्वेन "न कूपे पतेद्" इति वाक्ये व्यभिचारादिति भावः॥ वर्णकार्थमुपसंहरति॥ तस्मादिति॥ समन्वयादित्यर्थः। विधिवाक्यानामपि फलवदज्ञातार्थत्वेन प्रामाण्यं तत्तुल्यं वेदान्तानामपीति स्थितं। एवं पदानां सिद्धेऽर्थे व्युत्पत्तिमिच्छतां ब्रह्मनास्तिकानां मतं ब्रह्मणो मानान्तरायोग्यत्वात् सफलत्वाच्च वेदान्तैकमेयत्वनित्युक्त्या निरस्तं। सम्प्रति सर्व्वेषां पदानां कार्य्यान्वितार्थे शक्तिमिच्छतां विधिशेषत्वेन प्रत्यग्ब्रह्म-वेदान्तैर्बोध्यते न स्वातन्त्र्येणेति वदतां वृत्तिकाराणां मतनिरासाय सूत्रस्य वर्णकान्तरमारभ्यते। तत्र वेदान्ताः किमुपासनाविधिशेषत्वेन ब्रह्म बोधयन्ति उत स्वातन्त्र्येण? इति सिद्धे व्युत्पत्त्यभावभावाभ्यां संशये पूर्व्वपक्षमाह॥ अत्रापर इति॥ ब्रह्मणो वेदान्तवेद्यत्वोक्तौ वृत्तिकाराः पूर्व्वपक्षयन्तीत्यर्थः। उपासनातो मुक्तिः पूर्व्वपक्षे तत्त्वज्ञानादेवेति सिद्धान्ते फलं विधिर्नियोगः तस्य विषयः प्रतिपत्तिरुपासना। अस्याः को विषयः, इत्याकाङ्क्षायां सत्यादिवाक्यैर्विधिपरैरेव ब्रह्म समर्प्यत इत्याह॥ प्रतिपत्तीति॥ विधिविषयप्रतिपत्तिविषयतयेत्यर्थः। विधिपराद्वाक्यात्तच्छेषलाभे दृष्टान्तमाह॥ यथेति॥ "यूपे पशुं बध्नाति"

तद्वत्। कुत एतत्? प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनत्वाच्छास्त्रस्य; तथा हि शास्त्रतात्पर्य्यविद आहुः, "दृष्टो हि तस्यार्थः कर्म्मावबोधनं नाम" इति * चोदनेति क्रियायाः प्रवर्त्तकं वचनं। तस्य ज्ञानमुपदेशः। "तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायः" "आम्नायस्य

"आहवनीये जुहोति" "इन्द्रं यजेत" इति विधिषु के यूपादयः, इत्याकाङ्क्षायां "यूपं तक्षत्यष्टाश्रीकरोति" इति तक्षणादिसंस्कृतं दारु यूपः। "अग्नीनादधीत" इत्याधानसंस्कृतोऽग्निराहवनीयः। "वज्रहस्तः पुरन्दर" इति विधिपरैरेव वाक्यैः समर्प्यते तद्वद् ब्रह्मेत्यर्थः। विधिपरवाक्यस्यापि अन्यार्थबोधित्वे वाक्यभेदः स्यादिति शङ्कानिरासार्थमपिशब्दः। मानान्तराज्ञातान्यपि शेषतयोच्यन्ते न प्रधानत्वेनेति न वाक्यभेदः, प्रधानार्थभेदस्यैव वाक्यभेदकत्वादिति भावः। ननूक्तषड्विधलिङ्गैस्तात्पर्य्यविषयस्य ब्रह्मणः कुतो विधिविशेषत्वमिति शङ्कते॥ कुत इति॥ वृद्धव्यवहारेण हि शास्त्रतात्पर्य्यनिश्चयः। वृद्धव्यवहारे च श्रोतुः प्रवृत्तिनिवृत्ती उद्दिश्याप्तप्रयोगो दृश्यते। अतः शास्त्रस्यापि ते एव प्रयोजने, ते च कार्य्यज्ञानजन्ये इति कार्य्यपरत्वं शास्त्रस्य ततः कार्य्यशेषत्वं ब्रह्मण इत्याह॥ प्रवृत्तीति॥ शास्त्रस्य नियोगपरत्वे वृद्धसम्मतिमाह॥ तथा हीत्यादिना॥ क्रिया कार्य्यं, नियोगो विधिः, धर्म्मोऽपूर्व्वमित्यनर्थान्तरं। को वेदार्थः, इत्याकाङ्क्षायां भाष्यकृतोक्तं॥ दृष्टो हीति॥ तस्य वेदस्य कार्य्यं वेदार्थः इत्यत्र चोदनासूत्रस्थं भाष्यमाह॥ चोदनेति॥ क्रियाया नियोगस्य ज्ञानद्वारा प्रवर्त्तकं वाक्यं चोदनेत्युच्यत इत्यर्थः। शवरस्वामिसम्मतिमुक्त्वा जैमिनिसम्मतिमाह॥ तस्य ज्ञानमिति॥ तस्य धर्म्मस्य ज्ञापकं अपौरुषेयविधिवाक्यमुपदेशः, तस्य धर्म्मेणाव्यतिरेकादित्यर्थः। पदानां कार्य्यान्वितार्थे शक्तिरित्यत्र सूत्रं पठति॥ तद्भूतानामिति॥ तत्तत्र वेदे भूतानां सिद्धार्थनिष्ठानां पदानां क्रियार्थेन कार्य्यवाचिना लिङादिपदेन समाम्नायः सहोच्चारणं कर्त्तव्यं। पदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थरूपकार्य्यधीनिमित्तत्वादित्यर्थः। कार्य्यान्वितार्थे शक्तानि पदानि कार्य्यवाचिपदेन सह पदार्थ-

* नामेति मु० पुस्तके पाठो नास्ति।

क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानामिति" च। अतः पुरुषं क्वचिद्विषयविशेषे प्रवर्त्तयत् कुतश्चिद्विषयविशेषान्निवर्त्तयच्चार्थवच्छास्त्रं, तच्छेषतया चान्यदुपयुक्तं, तत्सामान्याद्वेदान्तानामपि तथैवार्थवत्त्वं स्यात्। सति च विधिपरत्वे यथा स्वर्गादिकामस्याग्निहोत्रादि साधनं विधीयते, एवममृतत्वकामस्य ब्रह्मज्ञानं विधीयते इति युक्तं *। नन्विह जिज्ञास्यवैलक्षण्यमुक्तं। कर्म्मकाण्डे भव्यो धर्म्मो जिज्ञास्यः, इह तु भूतं नित्यनिर्वृत्तं ब्रह्म जिज्ञास्यमिति। † तत्र धर्म्मज्ञानफलादनुष्ठानापेक्षाद्विलक्षणं ब्रह्मज्ञानफलं भवितुमर्हति। नार्हत्येवं भवितुं। कार्य्यविधिप्रयुक्तस्यैव ब्रह्मणः प्रतिपाद्यमानत्वात्। "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" "य आ-

---

स्तुतिद्वारा कार्य्यमेव वाक्यार्थं बोधयन्तीति भावः। फलितमाह॥ अत इति॥ यतो वृद्धा एवमाहुः, अतो विधिनिषेधवाक्यमेव शास्त्रं, अर्थवादादिकं तु तच्छेषतयोपक्षीणं, तेन कर्म्मशास्त्रेण सामान्यं शास्त्रत्वं, तस्माद्वेदान्तानां कार्य्यपरत्वेनैव अर्थवत्त्वं स्यादित्यर्थः। ननु वेदान्तेषु नियोज्यस्य विधेयस्य चादर्शनात् कथं कार्य्यधीरिति तत्राह॥ सति चेति॥ ननु धर्म्मब्रह्मजिज्ञासासूत्रकाराभ्यामिह काण्डद्वयेऽर्थभेद उक्तः, एककार्य्यार्थत्वे शास्त्रभेदानुपपत्तेः। तत्र काण्डद्वये जिज्ञास्यभेदे सति फलवैलक्षण्यं वाच्यं। तथा च न मुक्तिफलाय ज्ञानस्य विधेयता, मुक्तेर्विधेयक्रियाजन्यत्वे कर्म्मफलादविशेषप्रसङ्गादविशेषे जिज्ञास्यभेदासिद्धेः। अतः कर्म्मफलविलक्षणत्वान्नित्यसिद्धमुक्तेस्तद्व्यञ्जकज्ञानविधिरयुक्त इत्याशङ्कते॥ नन्विहेति॥ मुक्तेः कर्म्मफलाद्वैलक्षण्यमसिद्धमिति तदर्थं ज्ञानं विधेयं। न च तर्हि सफलं कार्य्यमेव वेदान्तेष्वपि जिज्ञास्यमिति तद्भेदासिद्धेरिति वाच्यं, इष्टत्वात्। न च ब्रह्मणो

---

* इतियुक्तमिति मु० पुस्तकधृतपाठः।

† अत्रेति टीकासम्मतः पाठः।

त्मापहतपाप्मा सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः" "आत्मेत्येवोपासीत" "आत्मानमेव लोकमुपासीत" "ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति" इत्यादिषु हि विधानेषु सत्सु "कोऽसावात्मा ब्रह्म" इत्याकाङ्क्षायां तत्स्वरूपसमर्पणेन सर्व्वे वेदान्ता उपयुक्ताः, "नित्यः सर्व्वज्ञः सर्व्वगतो नित्यतृप्तो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावो विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इत्येवमादयः। तदुपासनाच्च शास्त्रदृष्टोऽदृष्टो मोक्षः फलं भविष्यति। कर्त्तव्यविध्यननुप्रवेशे तु वस्तुमात्रकथने हानोपादानासम्भवात् "सप्तद्वीपा वसुमती" "राजासौ गच्छति" इत्यादिवाक्यवद्वेदान्तवाक्यानामानर्थक्यमेव स्यात्। ननु वस्तुमात्रकथनेऽपि "रज्जुरियं नायं सर्पः" इत्यादौ भ्रान्तिजनितभीतिनिवर्त्तनेनार्थवत्त्वं दृष्टं। तथेहाप्यसंसार्य्यात्मवस्तुकथनेन संसारित्वभ्रान्तिनिवर्त्तनेनार्थवत्त्वं स्यात्। स्यादेतदेवं यदि रज्जुस्वरूपश्रवण इव सर्पभ्रान्तिः संसारित्वभ्रान्तिर्ब्रह्मस्वरूपश्रवणमात्रेण निवर्त्तेत न तु निवर्त्तते। श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्व्वं

जिज्ञास्यत्वसूत्रविरोधः, ज्ञानविधिशेषत्वेन सूत्रकृता ब्रह्मप्रतिपादनादिति परिहरति॥ नेति॥ ब्रह्मणो विधिप्रयुक्तत्वं स्फुटयति॥ आत्मा वा इति॥ "ब्रह्म वेद" इत्यत्र ब्रह्मभावकामो ब्रह्मवेदनं कुर्य्यादिति विधिः परिणम्यत इति द्रष्टव्यं। लोकं ज्ञानस्वरूपं वेदान्तानेवार्थतो दर्शयति॥ नित्य इति॥ ननु किं विधिफलमिति तदाह॥ तदुपासनादिति॥ प्रत्यग्ब्रह्मोपासनाद् "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इति शास्त्रोक्तो मोक्षः स्वर्गवल्लोकाप्रसिद्धः फलमित्यर्थः। ब्रह्मणः कर्त्तव्योपासनाविषयकविधिशेषत्वानङ्गीकारे बाधकमाह॥ कर्त्तव्येति॥ विध्यसम्बद्धसिद्धबोधे प्रवृत्त्यादिफलाभावाद्वेदान्तानां वैफल्यं स्यादित्यर्थः। नन्विति शङ्का स्पष्टार्था। दृष्टान्तवैषम्येन परिहरति॥ स्यादिति॥

सुखदुःखादिसंसारित्वधर्मदर्शनात्। "श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" इति च श्रवणोत्तरकालयोर्मननिदिध्यासनयोर्दर्शनात्। तस्मात् प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्माभ्युपगन्तव्यमिति"।

अत्राभिधीयते, न, कर्मब्रह्मविद्याफलयोर्वैलक्षण्यात्। शारीरं वाचिकं मानसञ्च कर्म श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं धर्माख्यं यद्विषया जिज्ञासा, "अथातो धर्मजिज्ञासा" इति सूचिता। अधर्मोऽपि हिंसादिः प्रतिषेधचोदनालक्षणत्वात् जिज्ञास्यः परिहाराय। तयोश्चोदनालक्षणयोरर्थानर्थयोर्धर्माधर्मयोः फले प्रत्यक्षे सुखदुःखे शरीरवाङ्मनोभिरेवोपभुज्यमाने विषयेन्द्रियसंयोगजन्ये ब्रह्मादिस्थावरान्ते प्रसिद्धे। मनुष्यत्वादारभ्य ब्रह्मान्तेषु देह-

---

एतदर्थवत्त्वमेवञ्चेत् स्यादित्यर्थः। एवंशब्दार्थमाह॥ यदीति॥ किञ्च, यदि ज्ञानादेव मुक्तिस्तदा श्रवणजन्यज्ञानानन्तरं मननादिविधिर्न स्यात्, तद्विधेश्च कार्य्यसाध्या मुक्तिरित्याह॥ श्रोतव्य इति॥ शब्दानां कार्य्यान्वितशक्तेः प्रवृत्त्यादिफलस्यैव शास्त्रत्वात् सिद्धे फलाभावान्मननादिविधेश्च कार्य्यपरा वेदान्ता इति पूर्व्वपक्षमुपसंहरति॥ तस्मादिति॥ वेदान्ता न विधिपराः स्वार्थे फलवत्त्वे सति नियोज्यविधुरत्वात्, "नायं सर्पः" इति वाक्यवत् "सोऽरोदीत्" "स्वर्गकामो यजेत" इति वाक्ययोर्निरासाय हेतौ विशेषणद्वयमिति सिद्धान्तयति॥ अत्रेति॥ यदुक्तं मोक्षकामस्य नियोज्यज्ञानं विधेयमिति तन्नेत्याह॥ नेति॥ मोक्षो न विधिजन्यः कर्म्मफलविलक्षणत्वादात्मवदित्यर्थः। उक्तहेतुज्ञानाय कर्म्मतत्फले प्रपञ्चयति॥ शारीरमित्यादिना वर्णितं संसाररूपं अनुवदतीत्यन्तेन॥ अथ वेदाध्ययनानन्तरं। अतो वेदस्य फलवदर्थपरत्वात् धर्म्मनिर्णयाय कर्म्मवाक्यविचारः कर्त्तव्य इति सूत्रार्थः। न केवलं धर्म्माख्यं कर्म्म किन्तु अधर्म्मोऽपीत्याह॥ अधर्म्मोऽपीति॥ निषेधवाक्यप्रमाणत्वादित्यर्थः। कर्म्माक्ता फलमाह॥ तयो-

वत्सु सुखतारतम्यमनुश्रूयते। ततश्च तद्धेतोर्धर्मस्य तारतम्यं गम्यते। धर्मतारतम्यादधिकारितारतम्यं। प्रसिद्धञ्चार्थित्वसामर्थ्यादिकृतमधिकारितारतम्यं। तथा च यागाद्यनुष्ठायिनामेव विद्यासमाधिविशेषादुत्तरेण पथा गमनं। केवलैरिष्टापूर्त्तदत्तसाधनैर्धूमादिक्रमेण दक्षिणेन पथा गमनं। तत्रापि सुखतारतम्यं तत्साधनतारतम्यञ्च शास्त्राद् "यावत् सम्पातमुषित्वा" इत्यस्माद् गम्यते। तथा मनुष्यादिषु नारकस्थावरान्तेषु सुखल-

---

रिति॥ मोक्षस्तु अतीन्द्रियो विशोकः शरीराद्यभोग्यो विषयाद्यजन्योऽनात्मवित् स्वप्रसिद्ध इति वैलक्षण्यज्ञानाय प्रत्यक्षत्वादीनि विशेषणानि। सामान्येन कर्म्मफलमुक्त्वा धर्म्मफलं पृथक् प्रपञ्चयति। मनुष्यत्वादिति॥ "स एको मानुष आनन्दस्ततः शतगुणो गन्धर्वादीनाम्" इति श्रुतेरनुभवानुसारित्वमनुशब्दार्थः। ततश्च सुखतारतम्यादित्यर्थः। मोक्षस्तु निरतिशयस्तत्साधनञ्च तत्त्वज्ञानमेकरूपमिति वैलक्षण्यं। किञ्च साधनचतुष्टयसम्पन्न एकरूप एव मोक्षविद्याधिकारी। कर्म्मणि तु नानाविध इति वैलक्षण्यमाह॥ धर्म्मेति॥ गम्यते न केवलं किन्तु प्रसिद्धञ्चेत्यर्थः। अर्थित्वं फलकामित्वं। सामर्थ्यं लौकिकं पुत्रादि। आदिपदाद्विद्वत्त्वं शास्त्रानिन्दितत्वञ्च। किञ्च, कर्म्मफलं मार्गप्राप्यं, मोक्षस्तु नित्याप्त इति भेदमाह॥ तथेति॥ उपासनायां चित्तस्थैर्य्यप्रकर्षादर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकगमनं "तेऽर्चिषम्" इत्यादिना श्रूयत इत्यर्थः।

"अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानाञ्चानुपालनं।
आतिथ्यं वैश्वदेवञ्च इष्टमित्यभिधीयते"॥
"वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च।
अन्नप्रदानमारामः पूर्त्तमित्यभिधीयते"॥
"शरणागतसन्त्राणं भूतानाञ्चाप्यहिंसनं।
बहिर्वेदि च यद्दानं दत्तमित्यभिधीयते"॥

तत्रापि॥ चन्द्रलोकेऽपीत्यर्थः। सम्पतति गच्छति अस्माल्लोकादमुं लोकमनेनेति सम्पातः कर्म्म, यावत् कर्म्म भोक्तव्यं तावत् स्थित्वा पुन-

वस्योदनालक्षणधर्म्मसाध्य एवेति गम्यते तारतम्येन वर्त्तमानः। तथोर्द्ध्वगतेष्वधोगतेषु च देहवत्सु दुःखतारतम्यदर्शनात्तद्धेतोरधर्म्मस्य प्रतिषेधचोदनालक्षणस्य तदनुष्ठायिनाञ्च तारतम्यं गम्यते। एवमविद्यादिदोषवतां धर्म्माधर्म्मतारतम्यनिमित्तं शरीरोपादानपूर्व्वकं सुखदुःखतारतम्यमनित्यं संसाररूपं श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धं। तथा च श्रुतिः "न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति" इति यथा वर्णितं संसाररूपमनुवदति। "अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः" इति प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधाच्चोदनालक्षणधर्म्मकार्य्यत्वं मोक्षाख्यस्याशरीरस्य प्रतिषिध्यत इति गम्यते। धर्म्मकार्य्यत्वे हि प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधो नोपपद्यते। अशरीरत्वमेव धर्म्मकार्य्यमिति चेन्न, तस्य स्वाभाविकत्वात्। "अश-

---

रायान्तीत्यर्थः। मनुष्यत्वादूर्द्ध्वगतेषु सुखस्य तारतम्यमुक्त्वा अधोगतेषु तदाह॥ तथेति॥ इदानीं दुःखतद्धेतुतदनुष्ठायिनां तारतम्यं वदन् अधर्म्मफलं प्रपञ्चयति॥ तथोर्द्ध्वमिति॥ द्विविधं कर्म्मफलं मोक्षस्य तद्वैलक्षण्यज्ञानाय प्रपञ्चितमुपसंहरति॥ एवमिति॥ अस्मिताकामक्रोधभयान्यादिशब्दार्थः। "ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालम्" इत्याद्या स्मृतिः काष्ठोपचयात् ज्वालोपचयदर्शनात् फलतारतम्येन साधनतारतम्यानुमानं न्यायः। श्रुतिमाह॥ तथा चेति॥ मोक्षो न कर्म्मफलं कर्म्मफलविरुद्धातीन्द्रियत्वविशोकत्वशरीराद्यभोग्यत्वादिधर्म्मवत्त्वात् व्यतिरेकेण स्वर्गादिवदिति न्यायानुग्राह्यां श्रुतिमाह॥ अशरीरमिति॥ वावेत्यवधारणे। तत्त्वतो विदेहं सन्तमात्मानं वैषयिके सुखदुःखे नैव स्पृशत इत्यर्थः। मोक्षश्चेदुपासनारूपधर्म्मफलं तदेव प्रियमस्तीति तन्निषेधायोग इत्याह॥ धर्म्मकार्य्यत्वे हीति॥ ननु प्रियं नाम वैषयिकं सुखं तन्निषिध्यते, मोक्षस्तु धर्म्मफलमेव कर्म्मणां विचित्रदानसामर्थ्यादिति शङ्कते॥ अशरीरत्वमेवेति। आत्मनो देहास-

रीरं शरीरेषु अनवस्थेष्ववस्थितं। महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति"। "अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रोऽसङ्गो ह्ययं पुरुषः" इत्यादि श्रुतिभ्यः। अतएवानुष्ठेयफलविलक्षणं मोक्षाख्यमशरीरत्वं नित्यमिति सिद्धं। तत्र किञ्चित्परिणामिनित्यं स्याद्यथा* यस्मिन् विक्रियमाणेऽपि तदेवेदमिति बुद्धिर्न विहन्यते। यथा पृथिव्यादिजगन्नित्यत्ववादिनां, यथा च साङ्ख्यानां गुणाः। इदन्तु पारमार्थिकं कूटस्थं नित्यं व्योमवत् सर्व्वव्यापि सर्व्वविक्रियारहितं नित्यतृप्तं निरवयवं स्वयंज्योतिःस्वभावं। यत्र धर्म्माधर्म्मौ सह कार्य्येण कालत्रयञ्च नोपावर्त्तेते तदशरीरं मोक्षाख्यं। "अन्यत्र धर्म्मादन्यत्राधर्म्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात् अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च" इत्यादिश्रुतिभ्यः। अतस्तद्ब्रह्म यस्येयं जिज्ञासा

क्तित्वमशरीरत्वं तस्यानादित्वान्न कर्म्मसाध्यतेत्याह॥ नेति॥ अशरीरं स्थूलदेहशून्यं देहेष्वनेकेषु अनित्येषु एकं नित्यमवस्थितं महान्तं व्यापिनं, आपेक्षिकमहत्त्वं वारयति॥ विभुमिति॥ तमात्मानं ज्ञात्वा धीरः सन् शोकोपलक्षितं संसारं नानुभवतीत्यर्थः। सूक्ष्मदेहाभावे श्रुतिमाह॥ अप्राण इति॥ प्राणमनसोः क्रियाज्ञानशक्त्योर्निषेधात्, तदधीनानां कर्म्मज्ञानेन्द्रियाणां निषेधो हि यतः, अतः शुद्ध इत्यर्थः। देहद्वयाभावे श्रुतिः "असङ्गो हि" इति, निर्देहात्मस्वरूपमोक्षस्यानादिभावत्वे सिद्धे फलितमाह॥ अत एवेति॥ नित्यत्वेऽपि परिणामितया धर्म्मकार्य्यत्वं मोक्षस्येत्याशङ्क्य नित्यं द्वेधा विभजते॥ तत्र किञ्चिदिति॥ नित्यवस्तुमध्य इत्यर्थः। परिणामि च तन्नित्यञ्चेति परिणामिनित्यं आत्मा तु कूटस्थनित्य इति न कर्म्मसाध्य इत्याह॥ इदन्त्विति॥ परिणामिनो नित्यत्वं प्रत्यभिज्ञाकल्पितं मिथ्यैव, कूटस्थस्य तु नाशकाभावान्नित्यत्वं पारमार्थिकं कूटस्थत्वसिद्ध्यर्थं परिस्पन्दाभाव-

---

* स्याद्यथेति मु० पुस्तकधृतपाठः।

प्रस्तुता। तद्यदि कर्त्तव्यशेषत्वेनोपदिश्येत तेन च कर्त्तव्येन सा-ध्यश्चेन्मोक्षोऽभ्युपगम्येत अनित्य एव स्यात्। तत्रैवं सति यथोक्त-कर्म्मफलेष्वेव तारतम्यावस्थितेष्वनित्येषु कश्चिदतिशयो मोक्ष इति प्रसज्येत। नित्यश्च मोक्षः सर्व्वैर्मोक्षवादिभिरभ्युपगम्यते। अतो न कर्त्तव्यशेषत्वेन ब्रह्मोपदेशो युक्तः। अपि च "ब्रह्म वेद

माह॥ व्योमवदिति॥ परिणामाभावमाह॥ सर्व्वक्रियारहितमिति॥ फलानपेक्षित्वान्न फलार्थापि क्रियेत्याह॥ नित्यतृप्तमिति॥ तृप्तिरनपेक्षत्वं विशोकं सुखं वा निरवयवत्वान्न क्रिया तस्य भानार्थमपि न क्रिया स्वयंज्योतिष्ट्वात्, अतः कूटस्थत्वान्न कर्म्मसाध्यो मोक्ष इत्युक्तं। कर्म्मतत्कार्य्यासङ्गित्वाच्च तथेत्याह॥ यत्रेति॥ कालानवच्छिन्नत्वाच्चेत्याह॥ कालेति॥ कालत्रयञ्च नोपावर्त्तत इति योग्यतया सम्बन्धनीयं। धर्म्माद्यनवच्छेदे मानमाह॥ अन्यत्रेति॥ अन्यदित्यर्थः। कृतात् कार्य्यात्। अकृताच्च कारणात्। भूताद्भव्याच्च। चकाराद्वर्त्तमानाच्च। अन्यद्यत् पश्यसि तद्वदेत्यर्थः। ननु उक्ताः श्रुतयो ब्रह्मणः कूटस्थासङ्गित्वं वदन्तु मोक्षस्य नियोगफलत्वं किं न स्यादिति तत्राह॥ अत इति॥ तत् कैवल्यं ब्रह्मैव, कर्म्मफलविलक्षणत्वादित्यर्थः। ब्रह्माभेदान्मोक्षस्य कूटस्थत्वं धर्म्माद्यसङ्गित्वञ्चेति भावः। यद्वा यज्जिज्ञास्यं तद् ब्रह्म अतः पृथक्-जिज्ञास्यत्वात् धर्म्माद्यस्पृष्टमित्यर्थः। अतः शब्दाभावपाठेऽप्ययमेवार्थः ब्रह्मणो विधिस्पर्शे शास्त्रपृथक्त्वं न स्यात्, कार्य्यविलक्षणानधिगतविषयालाभात्। न हि ब्रह्मात्मैक्यं भेदप्रमाणे जाग्रति विधिपरवाक्याल्लब्धुं शक्यं न वा तद्विना विधेरनुपपत्तिः योषिदग्न्यैक्योपास्तिविधिदर्शनादिति भावः। अथ वा मोक्षस्य नियोगासाध्यत्वे फलितं सूत्रार्थमाह॥ अत इति॥ यदत्र जिज्ञास्यं ब्रह्म तत् स्वतन्त्रमेव वेदान्तैरुपदिश्यते, समन्वयादित्यर्थः। विपक्षे दण्डं पातयति॥ तद्यदीति॥ तत्रैवं सतीति मोक्षे साध्यत्वेनानित्ये सतीत्यर्थः॥ अत इति॥ मुक्तेर्नियोगासाध्यत्वेन नियोज्यालाभात् कर्त्तव्यनियोगाभावादित्यर्थः। प्रदीपात् तमोनिवृत्तिवज्ज्ञानादज्ञाननिवृत्तिरूपमोक्षस्य दृष्टफलत्वाच्च न नियोगसाध्यत्वमित्याह॥ अपि चेति॥ "यो ब्रह्माहं" इति वेद स ब्रह्मैव

ब्रह्मैव भवति" "क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन" "अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि" "तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति" तस्मात्तत्सर्व्वमभवत्" "तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत" इत्येवमाद्याः श्रुतयो ब्रह्मविद्यानन्तरं मोक्षं दर्शयन्त्यो मध्ये कार्य्यान्तरं वारयन्ति। तथा "तद्धैतत् पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्य्यश्च" इति ब्रह्मदर्शनसर्व्वात्मभावयोर्मध्ये कर्त्तव्यान्तरवारणायोदाहार्य्यं। यथा तिष्ठन् गायतीति तिष्ठतिगायत्योर्मध्ये तत्कर्तृकं कार्य्यान्तरं नास्तीति गम्यते। "त्वं हि नः पिता योऽस्मा-

---

भवति। परं कारणमवरं कार्य्यं तद्रूपे तदधिष्ठाने तस्मिन् दृष्टे सति अस्य द्रष्टुरनारब्धफलानि कर्म्माणि नश्यन्ति। ब्रह्मणः स्वरूपमानन्दं विद्वान् निर्भयो भवति द्वितीयाभावात्। "अभयं ब्रह्म प्राप्तोऽसि"। अज्ञानहानात् तज्जीवाख्यं ब्रह्म गुरूपदेशादात्मानमेव "अहं ब्रह्मास्मि" इत्यवेत् विदितवत्। तस्माद्वेदनात्तद्ब्रह्म पूर्णमभवत् परिच्छेदभ्रान्तिहानादेकत्वं, "अहं ब्रह्म" इत्यनुभवः तत्रानुभवकाले मोहशोकौ न स्त इति श्रुतीनामर्थ, तासां तात्पर्य्यमाह ॥ब्रह्मेति॥ विद्यातत्फलयोर्मध्य इत्यर्थः। मोक्षस्य विधिफलत्वे स्वर्गादिवत् कालान्तरभावित्वं स्यात्। तथा च श्रुतिबाध इति भावः। इतश्च मोक्षो वैधो नेत्याह ॥ तथेति॥ तद् ब्रह्मैतत् प्रत्यगस्मीति पश्यन् तस्मात् ज्ञानात् वामदेवो मुनीन्द्रः शुद्धं ब्रह्म प्रतिपेदे ह तत्र ज्ञाने तिष्ठन् दृष्टवानात्ममन्त्रान् स्वस्य सर्व्वात्मत्वप्रकाशकान् "अहं मनुः" इत्यादीन् ददर्शेत्यर्थः। यद्यपि स्थितिर्गानक्रियाया लक्षणं, ब्रह्मदर्शनन्तु ब्रह्मप्रतिपत्तिक्रियाया हेतुरिति वैषम्यमस्ति, तथापि "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" इति [पा०३।२।१२६] सूत्रेण क्रियां प्रति लक्षणहेत्वोरर्थयोर्वर्त्तमानाद्धातोः परस्य लटः। शतृशानचावादेशौ भवत इति विहितशतृप्रत्ययसामर्थ्यात् तिष्ठन् गायति इत्युक्ते तत्कर्तृकं कार्य्यान्तरं मध्ये न भातीत्येतावता पश्यन् प्रतिपेदे

कर्मविद्यायाः परं पारं तारयसि; श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यः तरति शोकमात्मविद्" इति। "सोऽहं भगवः शोचामि तन्मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारयतु" इति "तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमारः" इति चैवमाद्याः श्रुतयो मोक्षप्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रमेवात्मज्ञानस्य फलं दर्शयन्ति। तथा चाचार्य्यप्रणीतं न्यायोपबृंहितं सूत्रं "दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः"

इत्यस्य दृष्टान्तमाह ॥ यथेति ॥ किञ्च, ज्ञानादज्ञाननिवृत्तिः श्रूयते, ज्ञानस्य विधेयत्वे कर्म्मत्वादविद्यानिवर्त्तकत्वं न युक्तं, अतो बोधका एव वेदान्ता न विधायका इत्याह ॥ त्वं हीति ॥ भारद्वाजादयः षड् ऋषयः पिप्पलादं गुरुं पादयोः प्रणम्य ऊचिरे त्वं खल्वस्माकं पिता यस्त्वमविद्यामहोदधेः परं पुनरावृत्तिशून्यं पारं ब्रह्मविद्याप्लवेनास्मांस्तारयसि प्रापयसि ज्ञानेनाज्ञानं नाशयसीति यावत्। प्रश्नवाक्यमुक्त्वा छान्दोग्यमाह ॥ श्रुतमिति ॥ अत्र तारयत्वित्यन्तमुपक्रमस्थं शेषमुपसंहारस्थमिति भेदः। "आत्मविच्छोकं तरति" इति भगवत्तुल्येभ्यो मया श्रुतमेव हि न दृष्टं, "सोऽहमज्ञत्वात् हे भगवः शोचामि तं शोचन्तं मां भगवानेव ज्ञानप्लवेन शोकसागरस्य परं पारं प्रापयतु" इति नारदेनोक्तः सनत्कुमारस्तस्मै तपसा दग्धकिल्विषाय नारदाय तमसः शोकनिदानाज्ञानस्य ज्ञानेन निरूपं पारं ब्रह्म दर्शितवानित्यर्थः "एतद्यो वेद सो विद्याग्रन्थिं विकिरति" इति वाक्यमादिशब्दार्थः। एवं श्रुतेस्तत्त्ववृत्तिप्रमा मुक्तिहेतुर्न कर्म्मेत्युक्तं। तत्राक्षपादगौतममुनिसम्मतिमाह ॥ तथा चेति ॥ "गौरोऽहम्" इति मिथ्याज्ञानस्यापाये रागद्वेषमोहादिदोषाणां नाशः, दोषापायाद्धर्म्माधर्म्मस्वरूपप्रवृत्तेरपायः, प्रवृत्त्यपायात् पुनर्देहप्राप्तिरूपजन्मापायः, एवं पाठक्रमेणोत्तरोत्तरस्य हेतुनाशान्नाशे सति तस्य प्रवृत्तिरूपहेतोरनन्तरस्य कार्य्यस्य जन्मनोऽपायात् दुःखध्वंसरूपापवर्गो भवतीत्यर्थः। ननु पूर्व्वसूत्रे "तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम" इत्युक्ते सतीतरपदार्थभिन्ना-

इति। मिथ्याज्ञानापायश्च ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानाद्भवति। न चेदं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं सम्पद्रूपं, "यथानन्तं वै मनोऽनन्ता विश्वे देवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति" इति। नचाध्यासरूपं यथा "मनो ब्रह्म" इत्युपासीत, "आदित्यो ब्रह्म" इत्यादेश इति च मनआदित्यादिषु ब्रह्मदृष्ट्यध्यासो, नापि विशिष्टक्रियायोगनिमित्तं "वायुर्वाव संवर्गः प्राणो वाव संवर्गः" इतिवत्। नाप्याज्यावेक्षणादिकर्मवत् कर्माङ्गसंस्काररूपं। सम्पदादिरूपे

त्मतत्त्वज्ञानं कथं मोक्षं साधयतीत्याकाङ्क्षायां मिथ्याज्ञाननिवृत्तिद्वारेणेति वक्तुमिदं सूत्रं प्रवृत्तं। तथा च भिन्नात्मज्ञानान्मुक्तिं वदत् सूत्रं सम्मतञ्चेत् परमतानुज्ञा स्यादित्यत आह॥ मिथ्येति॥ "तत्त्वज्ञानान्मुक्तिः" इत्यंशे सम्मतिरुक्ता, भेदज्ञानन्तु "यत्र हि द्वैतमिव भवति" इति श्रुत्या भ्रान्तित्वात् "मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" इति श्रुत्या अनर्थहेतुत्वाच्च न मुक्तिहेतुरिति भावः। ननु ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानमपि भेदज्ञानवन्न प्रमा, सम्पदादिरूपत्वेन भ्रान्तित्वादित्यत आह॥ न चेदमित्यादिना॥ अल्पालम्बनतिरस्कारेणोत्कृष्टवस्त्वभेदध्यानं सम्पद्यथा मनः स्ववृत्त्यानन्त्यादनन्तं तत उत्कृष्टा विश्वेदेवा अप्यनन्ता इत्यनन्तत्वसाम्याद् "विश्वेदेवा एव मनः" इति सम्पत्तया ऽनन्तफलप्राप्तिर्भवति तथा चेतनत्वसाम्याज्जीवे ब्रह्माभेदः सम्पदिति न चेत्यर्थः। आलम्बनस्य प्राधान्येन ध्यानं, प्रतीकोपास्तिरध्यासः। यथा ब्रह्मदृष्ट्या मनस आदित्यस्य वा। तथा "अहं ब्रह्म" इति ज्ञानमध्यासो नेत्याह॥ नचेति॥ आदेशः उपदेशः क्रियाविशेषो विशिष्टक्रिया-तया योगो निमित्तं यस्य ध्यानस्य तत्तथा। यथा प्रलयकाले वायुरग्न्यादीन् संवृणोति संहरतीति संवर्गः, स्वापकाले प्राणो रागादीन् संहरतीति संहारक्रियायोगात् संवर्ग इति ध्यानं छान्दोग्ये विहितं तथा वृद्धिक्रियायोगाज्जीवो ब्रह्मेति ज्ञानमिति नेत्याह॥ नापीति॥ यथा "पत्न्यवेक्षितमाज्यं भवति" इति उपांशुयाजाद्यङ्गस्याज्यस्य

हि ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेऽभ्युपगम्यमाने "तत्त्वमसि" "अहं ब्रह्मास्मि" "अयमात्मा ब्रह्म" इत्येवमादीनां वाक्यानां ब्रह्मात्मैकत्ववस्तुप्रतिपादनपरः पदसमन्वयः पीड्येत। "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्व्वसंशयाः" इति चैवमादीन्यविद्यानिवृत्तिफलश्रवणान्युपरुध्येरन्। "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इति चैवमादीनि तद्भावापत्तिवचनानि सम्पदादिपक्षे सामञ्जस्येनोपपद्येरन्। तस्मान्न सम्पदादिरूपं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं। अतो न पुरुषव्यापारतन्त्रा ब्रह्मविद्या किं तर्हि प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयवस्तुज्ञानवद्वस्तुतन्त्रैव। एवम्भूतस्य ब्रह्मणस्तज्ज्ञानस्य वा न कयाचिद्युक्त्या शक्यः कार्य्यानुप्रवेशः कल्पयितुं। न च विदिक्रियाकर्म्मत्वेन का-

---

संस्कारकमवेक्षणं विहितं तथा कर्म्मणि कर्तृत्वेनाङ्गस्यात्मनः संस्कारार्थं ब्रह्मज्ञानं नेत्याह ॥ नाप्याज्येति ॥ प्रतिज्ञाचतुष्टये हेतुमाह ॥ सम्पदादीति ॥ उपक्रमादिलिङ्गैर्ब्रह्मात्मैकत्ववस्तुनि प्रमितिहेतुर्यः समानाधिकरणवाक्यानां पदनिष्ठः समन्वयं तात्पर्य्यं निश्चितं तत्पीड्येत। किञ्च। एकत्वज्ञानादज्ञानिकहृदयस्यान्तःकरणस्य यो रागादिग्रन्थिश्चिन्मनस्तादात्म्यरूपाहङ्कारग्रन्थिर्वा नश्यतीत्यज्ञाननिवृत्तिफलवाक्यबाधः स्यात् सम्पदादिज्ञानस्याप्रमात्वेनाज्ञानानिवर्त्तकत्वात्। किञ्च। जीवस्य ब्रह्मत्वसम्पदा कथं तद्भावः। पूर्व्वरूपे स्थिते नष्टे वान्यस्यान्यात्मतायोगात्। तस्मान्न सम्पदादिरूपमित्यर्थः। सम्पदादिरूपत्वाभावे फलितमाह॥ अत इति॥ प्रमात्वान्न कृतिसाध्या किं तर्हि नित्यैव न प्रमाणसाध्येत्यर्थः। उक्तरीत्या सिद्धब्रह्मरूपमोक्षस्य कार्य्यसाध्यत्वं तज्ज्ञानस्य नियोगविषयत्वञ्च कल्पयितुमशक्यं कृत्यसाध्यत्वादित्याह॥ एवम्भूतस्येति॥ ननु ब्रह्म कार्य्याङ्गं कारकत्वात् पत्न्यवेक्षणकर्म्मकारकाज्यवदिति चेत्, किं ज्ञाने ब्रह्मणः कर्म्मकारकत्वं उतोपासनायां? नाद्य इत्याह ॥ न चेति ॥ शाब्दज्ञानं विदिक्रियाशब्दार्थः, विदितं कार्य्यं अविदितं कारणं तस्मादधि अन्यदित्यर्थः। येना-

र्थ्यानुप्रवेशो ब्रह्मणः। "अन्यदेव तद्विदितादथोऽविदितादधि" इति विदिक्रियाकर्म्मत्वप्रतिषेधात्। "येनेदं सर्व्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्" इति च। तथोपास्तिक्रियाकर्म्मत्वप्रतिषेधोऽपि भवति। "यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते" इत्याद्यविषयत्वं ब्रह्मण उपन्यस्य, "तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते" इति। अविषयत्वे ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वानुपपत्तिरिति चेन्न, अविद्याकल्पितभेदनिवृत्तिपरत्वाच्छास्त्रस्य। न हि शास्त्रमिदन्तया विषयभूतं ब्रह्म प्रतिपिपादयिषति किं तर्हि प्रत्यगात्मत्वेनाविषयतया प्रतिपादयदविद्याकल्पितं वेद्यवेदितृवेदनादिभेदमपनयति। तथा च शास्त्रं "यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः"। "अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतां" "न

त्मना इदं सर्व्वं दृश्यं लोको जानाति तं केन करणेन जानीयात्, तस्मादविषय आत्मेत्यर्थः। न द्वितीय इत्याह ॥ तथेति ॥ "यन्मनसा न मनुते" इति श्रुत्या लोको मनसा यत् ब्रह्म न जानातीत्यविषयत्वमुक्त्वा "तदेव वेद्यं ब्रह्म त्वं विद्धि" यत्तूपाधिविशिष्टं देवतादिकमित्युपासते जनाः नेदं ब्रह्मेत्यर्थः। ब्रह्मणः शाब्दबोधाविषयत्वे प्रतिज्ञाहानिरिति शङ्कते॥ अविषयत्व इति ॥ वेदान्तजन्यवृत्तिकृताविद्यानिवृत्तिफलशालितया शास्त्रप्रमाणकत्वं वृत्तिविषयत्वेऽपि स्वप्रकाशब्रह्मणो वृत्त्यभिव्यक्तस्फुरणाविषयत्वादप्रमेयत्वमिति परिहरति ॥ नेति ॥ परत्वात् फलत्वादित्यर्थः। निवृत्तिरूपब्रह्मतात्पर्य्यादिति वार्थः। उक्तं विवृणोति ॥ न हीति ॥ चिद्विषयत्वमिदन्त्वं। अविषयतया अनिदन्तया। अदृश्यत्वे श्रुतिमाह॥ तथा चेति॥ यस्य ब्रह्मामतं चैतन्याविषय इति निश्चयस्तेन सम्यगवगतं। यस्य त्वज्ञस्य ब्रह्म चैतन्यविषय इति मतं स न वेद। उक्तमेव दार्ढ्यार्थमनुवदति ॥ अविज्ञातमिति ॥ अविषयतया ब्रह्म विजानतामविज्ञातमदृश्यमिति यावत्। अज्ञानान्तु

दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्न श्रुतेः श्रोतारं शृणुया न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः" इति चैवमादि। अतोऽविद्याकल्पितसंसारित्वनिवर्त्तनेन नित्यमुक्तात्मस्वरूपसमर्पणान्न मोक्षस्यानित्यत्वदोषः। यस्य तूत्पाद्यो मोक्षस्तस्य मानसं वाचिकं कायिकं वा कार्य्यमपेक्षत इति युक्तं। तथा विकार्य्यत्वे च। तयोः पक्षयोर्मोक्षस्य ध्रुवमनित्यत्वं। न हि दध्यादि विकार्य्यमुत्पाद्यं वा घटादि नित्यं दृष्टं लोके। न चाप्यत्वेनापि कार्य्यापेक्षा, स्वात्मस्वरूपत्वे सत्यनाप्यत्वात्। स्वरूपव्यतिरिक्तत्वेऽपि ब्रह्मणो नाप्यत्वं। सर्व्वगतत्वेन नित्याप्तस्वरूपत्वात् सर्व्वेण ब्रह्मण आकाशस्येव। नापि संस्कार्य्यो मोक्षो येन व्यापारमपेक्षेत। संस्कारो हि नाम संस्कार्य्यस्य गुणाधानेन वा स्याद्दोषापनयेन वा? न तावद् गुणाधानेन सम्भवति, अनाधेयातिशयब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य।

ब्रह्म विज्ञातुं दृश्यमिति पक्ष इत्यर्थः। दृष्टेर्द्रष्टारं चाक्षुषमनोवृत्तेः साक्षिणं अनया दृश्यया दृष्ट्या न पश्येर्विज्ञातेर्बुद्धिवृत्तेर्निश्चयरूपायाः साक्षिणं तथा न विषयीकुर्य्या इत्याह॥ नेति॥ नन्वविद्यादिनिवर्त्तकत्वेन शास्त्रस्य प्रामाण्येऽपि निवृत्तेरागन्तुकत्वात् मोक्षस्यानित्यत्वं स्यादिति नेत्याह॥ अत इति॥ तत्त्वज्ञानादित्यर्थः। ध्वंसस्य नित्यत्वादात्मरूपत्वाच्च नानित्यत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः। उत्पत्तिविकाराप्तिसंस्काररूपं चतुर्विधमेव क्रियाफलं तद्भिन्नत्वान्मोक्षस्य नोपासनासाध्यत्वमित्याह॥ यस्य त्वित्यादिना तस्मात् ज्ञानमेकं मुक्त्वेत्यन्तेन। तथोत्पाद्यत्ववद्विकार्य्यत्वे चापेक्षत इति युक्तमित्यन्वयं दूषयति॥ तयोरिति॥ स्थितस्यावस्थान्तरं विकारः। नन्वनित्यत्वनिरासाय क्रियया स्थितस्यैव ब्रह्मणो ग्रामवदाप्तिरस्तु नेत्याह॥ न चेति॥ ब्रह्म जीवाभिन्नं न वा? उभयथाप्याप्तत्वात् न क्रियापेक्षेत्याह॥ स्वात्मेत्यादिना॥ यथा व्रीहीणां संस्कार्य्यत्वेन प्रोक्षणापेक्षा तथा मोक्षस्य नेत्याह॥ नापीत्यादिना॥

नापि दोषापनयेन, नित्यशुद्धब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य। स्वात्मधर्म्म एव संस्तिरोभूतो मोक्षः क्रिययात्मनि संस्क्रियमाणेऽभिव्यज्यते। यथाऽऽदर्शे निघर्षणक्रियया संस्क्रियमाणे भास्वरत्वं धर्म्म इति चेन्न, क्रियाश्रयत्वानुपपत्तेरात्मनः। यदाश्रया हि क्रिया तमविकुर्व्वती नैवात्मानं लभते। यद्यात्मा क्रियया विक्रियेतानित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत। "अविकार्य्योऽयमुच्यते" इति चैवमादीनि वाक्यानि बाध्येरन्। तच्चानिष्टं। तस्मान्न स्वाश्रया क्रियात्मनः सम्भवति। अन्याश्रयायास्तु क्रियाया अविषयत्वान्न तयात्मा संस्क्रियते। ननु देहाश्रयया स्नानाचमनयज्ञोपवीतधारणादिकया क्रियया देही संस्क्रियमाणो दृष्टः। न देहादिसंहतस्यैवाविद्यागृहीतस्यात्मनः संस्क्रियमाणत्वात्। प्रत्यक्षं हि स्नानाचमनादेर्देहसमवायित्वं। तया देहाश्रयया तत्संहत एव कश्चिदविद्ययात्मत्वेन परिगृहीतः संस्क्रियत इति

गुणाधानं व्रीहिषु प्रोक्षणादिना, क्षालनादिना वस्त्रादौ मलापनयः। शङ्कते॥ स्वात्मधर्म्म इति॥ ब्रह्मात्मस्वरूप एव मोक्षोऽनाद्यविद्यामलावृतः उपासनया मले नष्टेऽभिव्यज्यते इत्यत्र दृष्टान्तः॥ यथेति॥ संस्कारो मलनाशः, किमात्मनि मलः सत्यः कल्पितो वा? द्वितीये ज्ञानादेव तन्नाशो न क्रियया; आद्ये क्रिया किमात्मनिष्ठा अन्यनिष्ठा वा? नाद्य इत्याह॥ न क्रियेति॥ अनुपपत्तिं स्फुटयति॥ यदीति॥ क्रिया हि स्वाश्रये संयोगादिविकारमकुर्व्वती न जायत इत्यर्थः। तच्च वाक्यबाधनं न द्वितीय इत्याह॥ अन्येति॥ अविषयत्वात् क्रियाश्रयद्रव्यासंयोगादिति यावत्। दर्पणन्तु सावयवं क्रियाश्रयेष्टकचूर्णादिद्रव्यसंयोगित्वात् संस्क्रियत इति भावः। अन्यक्रियया अन्यो न संस्क्रियत इत्यत्र व्यभिचारं शङ्कते॥ नन्विति॥ आत्मनो मूलाविद्याप्रतिवि-

युक्तं। यथा देहाश्रयचिकित्सानिमित्तेन धातुसाम्येन तत्सं-
हतस्य तदभिमानिन आरोग्यफलं "अहमरोगः" इति यत्र
बुद्धिरुत्पद्यते, एवं स्नानाचमनयज्ञोपवीतादिधारणकया क्रि-
यया "अहं शुद्धः संस्कृतः" इति यत्र बुद्धिरुत्पद्यते स संस्क्रि-
यते, स च देहेन संहत एव। तेनैव ह्यहंकर्त्राहंप्रत्ययविषयेण
प्रत्ययिना सर्व्वाः क्रिया निर्व्वर्त्त्यन्ते तत्फलं च स एवाश्नाति।
"तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्न्योऽभिचाकशीति" इति म-
न्त्रवर्णादौ "आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः" इति च।
तथा "एको देवः सर्व्वभूतेषु गूढः सर्व्वव्यापी सर्व्वभूतान्त-
रात्मा। कर्म्माध्यक्षः सर्व्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो

श्चितत्वेन गृहीतस्य नरोऽहमिति भ्रान्त्या देहतादात्म्यमापन्नस्य क्रिया-
श्रयत्वभ्रान्त्या संस्कार्य्यत्वभ्रमान्न व्यभिचार इत्याह॥ नेति॥ कश्चि-
दिति॥ अनिश्चितब्रह्मस्वरूप इत्यर्थः। यत्रात्मनि विषये आरोग्यबुद्धि-
रुत्पद्यते तस्य देहसंहतस्यैवारोग्यफलमित्यन्वयः। ननु देहाभिन्नस्य
कथं संस्कारः? तस्यामुष्मिकफलभोक्तृत्वायोगादित्यत आह॥ तेनेति॥
देहसंहतेनैवान्तःकरणप्रतिबिम्बात्मना कर्त्ताहमिति भासमानेन प्रत्य-
याः कामादयो मनस्तादात्म्यादस्य सन्तीति प्रत्ययिना क्रियाफलं भुज्यत
इत्यर्थः, मनोविशिष्टस्यामुष्मिकभोक्तुः संस्कारो युक्त इति भावः। वि-
शिष्टस्य भोक्तृत्वं न केवलस्य साक्षिण इत्यत्र मानमाह॥ तयोरिति॥
प्रमातृसाक्षिणोर्मध्ये सत्वसंसर्गमात्रेण कल्पितकर्तृत्वादिमान् प्रमाता
पिप्पलं कर्म्मफलं भुङ्क्ते, स एव शोधितत्वेनान्यः साक्षितया प्रका-
शत इत्यर्थः। आत्मा देहः, देहादियुक्तं प्रमात्रात्मानमित्यर्थः। एवं
सोपाधिकस्य चिद्धातोर्मिथ्यासंस्कार्य्यत्वमुक्त्वा निरुपाधिकस्यासंस्कार्य्यत्वे
मानमाह॥ एक इति॥ सर्व्वभूतेष्वद्वितीय एको देवः स्वप्रकाशः,
तथापि मायावृतत्वान्न प्रकाशत इत्याह॥ गूढ इति॥ ननु जीवे-
नासम्बन्धाद्भिन्नत्वाद्वा देवस्याभानं न तु मायागूहनादिति नेत्याह॥

निर्गुणश्च" इति। "स पर्य्यगात् शुक्रमकायमव्रणमस्नाविरं शुद्ध-मपापविद्धं" इति चैतौ मन्त्रावनाधेयातिशयतां नित्यशुद्धताञ्च ब्रह्मणो दर्शयतः। ब्रह्मभावश्च मोक्षः। तस्मान्न संस्कार्य्योऽपि मोक्षः। अतोऽन्यन्मोक्षं प्रति क्रियानुप्रवेशद्वारं न शक्यं केनचि-द्दर्शयितुं। तस्माज्ज्ञानमेकं मुक्त्वा क्रियाया गन्धमात्रस्याप्यनु-प्रवेश इह नोपपद्यते। ननु ज्ञानं नाम मानसी क्रिया, न, वैलक्षण्यात्। क्रिया हि नाम सा यत्र वस्तुस्वरूपनिरपेक्षैव चोद्यते पुरुषचित्तव्यापाराधीना च। यथा "यस्यै देवतायै

सर्व्वव्यापी सर्व्वभूतान्तरात्मेति॥ देवस्य विभुत्वात् सर्व्वप्राणिप्रत्य-क्त्वाच्चावरणादेवाभानमित्यर्थः। प्रत्यक्त्वे कर्तृत्वं स्यादिति चेत्। न। कर्म्माध्यक्षः क्रियासाक्षीत्यर्थः। तर्हि साक्ष्यमस्तीति द्वैतापत्तिः। न। सर्व्वभूतानामधिष्ठानं भूत्वा साक्षी भवति, साक्ष्यमधिष्ठाने साक्षिणि कल्पितमिति भावः। साक्षिशब्दार्थमाह॥ चेता केवल इति॥ बोद्धृत्वे सति, अकर्त्ता साक्षीति लोकप्रसिद्धं। चकारो दोषाभावसमुच्चयार्थः, निर्गुणत्वान्निर्दोषाच्च। गुणो दोषनाशो वा संस्कारो नेत्यर्थः। स इत्यु-पक्रमात्। शुक्रादिशब्दाः पुंस्त्वेन वाच्याः, स आत्मा परि सर्व्वमगात् व्याप्तः, शुक्रो दीप्तिमान्, अकायो लिङ्गशून्यः, अव्रणो ऽक्षतः, अस्ना-विरः शिराविधुरः, अनश्वर इति वा। आभ्यां पदाभ्यां स्थूलदेह-शून्यत्वमुक्तं। शुद्धो रागादिमलशून्यः, अपापविद्धः पुण्यपापाभ्यामसं-स्पृष्ट इत्यर्थः। अत इति। उत्पत्त्याप्तिविकारसंस्कारेभ्योऽन्यत् पञ्चमं क्रियाफलं नास्ति यन्मोक्षस्य क्रियासाध्यत्वे द्वारं भवेदित्यर्थः। ननु मोक्षस्यासाध्यत्वे शास्त्रारम्भो वृथा, न, ज्ञानार्थत्वादित्याह॥ तस्मा-दिति॥ द्वाराभावादित्यर्थः। व्याघातं शङ्कते॥ नन्विति॥ तथा च मोक्षे क्रियानुप्रवेशो नास्तीति व्याहतमिति भावः। मानसमपि ज्ञानं न विधियोग्या क्रिया वस्तुतन्त्रत्वात् कृत्यसाध्यत्वाच्चेत्याह॥ नेति॥ वैलक्षण्यं प्रपञ्चयति॥ क्रिया हीति॥ यत्र विषये तदनपेक्षैव या चोद्यते तत्र सा हि क्रियेति योजना विषयवस्त्वनपेक्षा, कृतिसाध्या च

हविर्गृहीतं स्यात् तां ध्यायेद्वषट्करिष्यन्" इति "सन्ध्यां मनसा ध्यायेत्" इति चैवमादिषु। ध्यानं चिन्तनं यद्यपि मानसं तथापि पुरुषेण कर्त्तुमकर्त्तुमन्यथा वा कर्त्तुं शक्यं पुरुषतन्त्रत्वात्। ज्ञानन्तु प्रमाणजन्यं, प्रमाणञ्च यथाभूतवस्तुविषयं, अतो ज्ञानं कर्त्तुमकर्त्तुमन्यथा वा कर्त्तुमशक्यं केवलं वस्तुतन्त्रमेव, तत् न चोदनातन्त्रं नापि पुरुषतन्त्रं, तस्मान्मानसत्वेऽपि ज्ञानस्य महद्वैलक्षण्यं। यथा च "पुरुषो वाव गौतमाग्निर्योषा वाव गौतमाग्निः," इत्यत्र *योषित्पुरुषयोरग्निबुद्धिर्मानसी भवति केवलचोदनाजन्यत्वात्तु क्रियैव सा पुरुषतन्त्रा च। या तु प्रसिद्धेऽग्नावग्निबुद्धिः न सा चोदनातन्त्रा,नापि पुरुषतन्त्रा, किं तर्हि, प्रत्यक्षविषयवस्तुतन्त्रैवेति ज्ञानमेव तन्न क्रिया। एवं सर्व्वप्रमाणविषय-

---

क्रियेत्यत्र दृष्टान्तमाह॥ यथेति॥ गृहीतमध्वर्युणेति शेषः। "वषट् करिष्यन् होता सन्ध्यां" देवतां इति चैवमादिवाक्येषु यथा यादृशी ध्यानक्रिया वस्त्वनपेक्षा पुन्तन्त्रा च चोद्यते तादृशी क्रियेत्यर्थः। ध्यानमपि मानसत्वात् ज्ञानवन्न क्रियेत्यत आह॥ ध्यानमित्यादिना॥ तथापि क्रियैवेति शेषः। कृत्यसाध्यत्वमुपाधिरिति भावः। ध्यानक्रियामुक्त्वा ततो वैलक्षण्यं ज्ञानस्य स्फुटयति॥ ज्ञानन्त्विति॥ अतः प्रमात्वान्न चोदनातन्त्रं न विधेर्विषयः। पुरुषः कृतिद्वारा तन्त्रं हेतुर्यस्य तत्पुरुषतन्त्रं, तस्माद्वस्त्वव्यभिचारादपुंतन्त्रत्वाच्च ध्यानात् ज्ञानस्य महान् भेद इत्यर्थः। भेदमेव दृष्टान्तान्तरणाह॥ यथा चेति॥ अभेदासत्त्वेऽपि विधितो ध्यानं कर्त्तुं शक्यं न ज्ञानमित्यर्थः। ननु प्रत्यक्षज्ञानस्य विषयजन्यतया तत्तन्त्रत्वेऽपि शाब्दबोधस्य तदभावाद्विधेयक्रियात्वमिति नेत्याह॥ एवं सर्व्वेऽपि॥ शब्दानुमानाद्यर्थेष्वपि ज्ञानमविधेयक्रियात्वेन ज्ञातव्यं। तत्रापि मानादेव ज्ञानस्य प्राप्तेर्विध्ययोगादित्यर्थः।

---

* योषा वाव गौतमाग्निरिति मु० पुस्तके नास्ति।

वस्तुषु वेदितव्यं। तच्चैवं सति यथाभूतब्रह्मात्मविषयमपि ज्ञानं न चोदनातन्त्रं। अतस्तद्विषया लिङादयः श्रूयमाणा अप्यनियोज्यविषयत्वात् कुण्ठीभवन्त्युपलादिषु प्रयुक्तक्षुरतैक्ष्ण्यादिवत्, अहेयानुपादेयवस्तुविषयत्वात्। किमर्थानि तर्हि "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः" इत्यादीनि विधिच्छायानि वचनानि? स्वाभाविकप्रवृत्तिविषयविमुखीकरणार्थानि इति ब्रूमः। यो हि बहिर्मुखः प्रवर्त्तते पुरुष "इष्टं मे भूयादनिष्टं मे मा भूत्" इति, न च तत्रात्यन्तिकं पुरुषार्थं लभते। तमात्यन्तिकपुरुषार्थवाञ्छिनं स्वाभाविककार्य्यकरणसङ्घातप्रवृत्तिगोचराद्विमुखीकृत्य प्रत्यगात्म-

---

तच्चैवं सति लोके ज्ञानस्याविधेयत्वे सतीत्यर्थः। यथाभूतत्वमबाधितत्वं। ननु "आत्मानं पश्येत्" "ब्रह्मत्वं विद्धि" "आत्मा द्रष्टव्यः" इति विज्ञाने लिङ्लोट्तव्यप्रत्यया विधायकाः श्रूयन्ते, अतो ज्ञानं विधेयमित्यत आह॥ तद्विषय इति॥ तस्मिन् ज्ञानरूपविषये विधयः पुरुषं प्रवर्त्तयितुं अशक्ता भवन्ति। अनियोज्यं कृत्यसाध्यं नियोज्यशून्यं वा ज्ञानं तद्विषयकत्वादित्यर्थः। "ममायं नियोगः" इति बोद्धा नियोज्यो विषयश्च विधेर्नास्तीति भावः। तर्हि ज्ञेयं ब्रह्म विधीयतां नेत्याह॥ अहेयेति॥ वस्तुस्वरूपो विषयस्तत्त्वात् ब्रह्मणो निरतिशयस्यासाध्यत्वान्न विधेयत्वमित्यर्थः। उदासीनवस्तुविषयकत्वात् ज्ञानस्य न विधेयं, प्रवृत्त्यादिफलाभावादित्यर्थः। विधिपदानां गतिं पृच्छति॥ किमर्थानीति॥ विधिच्छायानि प्रसिद्धयागादिविधितुल्यानीत्यर्थः। विधिप्रत्ययैरात्मज्ञानं परमपुरुषार्थसाधनमिति स्तूयते स्तुत्या आत्यन्तिकेष्टहेतुत्वभ्रान्त्या या विषयेषु प्रवृत्तिः आत्मश्रवणादिप्रतिबन्धिका तन्निवृत्तिफलानि विधिपदानीत्याह॥ स्वाभाविकेति॥ विवृणोति॥ यो हीत्यादिना॥ तत्र विषयेषु सङ्घातस्य या प्रवृत्तिः तद्गोचराच्छब्दादेरित्यर्थः। स्रोतश्चित्तवृत्तिप्रवाहः। प्रवर्त्तयन्ति ज्ञानसाधनश्रवणादाविति शेषः। श्रवणस्वरूपमाह॥ तस्येति॥ अन्वेषणं ज्ञानं। यदिदं जगत्तत् सर्व्वं आत्मैवेत्यनात्मबाधेनात्मा बोध्यते। अद्वितीया-

नि स्रोतस्तया प्रवर्त्तयन्ति "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" इत्यादीनि। तस्यात्मान्वेषणाय प्रवृत्तस्याहेयमनुपादेयं चात्मतत्त्वमुपदिश्यते "इदं सर्व्वं यदयमात्मा" "यत्र त्वस्य सर्व्वमात्मैवाभूत् तत् केन कम्पश्येत् केन कं विजानीयात्" "विज्ञातारमरे केन विजानीयादयमात्मा ब्रह्म" इत्येवमादिभिः। यदप्यकर्त्तव्यप्रधानमात्मज्ञानं हानायोपादानाय वा न भवतीति तथैवेत्यभ्युपगम्यते। अलङ्कारो ह्ययमस्माकं यद्ब्रह्मात्मावगतौ सत्यां सर्व्वकर्त्तव्यताहानिः कृतकृत्यता चेति। तथा च श्रुतिः।

"आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः।
किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत्"॥*

इति।

"एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत" इति च स्मृतिः। तस्मान्न प्रतिपत्तिविधिविषयतया ब्रह्मणः समर्पणं। यदपि केचिदाहुः "प्रवृत्तिनिवृत्तिविधितच्छेषव्यतिरेकेण केवलवस्तुवादी वेदभागो नास्ति" इति। तन्न। औपनिषदस्य पुरुषस्या-

---

दृश्यात्मबोधं क्व विधिः तपस्वी द्वैतवनोपजीवनः क्व स्यास्यतीति भावः। आत्मज्ञानिनः कर्त्तव्याभावे मानमाह॥ तथा चेति॥ "अयं स्वयं प्रभानन्दः परमात्माहमस्मि" इति। यदि कश्चित् पुरुष आत्मानं जानीयात्तदा किं फलमिच्छन् कस्य वा भोक्तुः प्रीतये शरीरं तप्यमानमनुसंज्वरेत् तप्येत, भोक्तृभोग्यद्वैताभावात्, कृतकृत्य आत्मविदित्यभिप्रायः। ज्ञानदौर्लभ्यार्थश्चकारः। एतद् गुह्यतमं तत्त्वं वृत्तिकारमतनिरासमुपसंहरति॥ तस्मादिति॥ प्राभाकरोक्तमुपन्यस्यति॥ यदपि केचिदिति॥ कर्त्तात्मा लोकसिद्धत्वान्न वेदान्तार्थः। तदन्यत् ब्रह्म नास्त्येव

---

* संसारमनुसंसरेदित्यपि पाठः।

नन्यशेषत्वात्। योऽसावुपनिषत्स्वेवाधिगतः पुरुषोऽसंसारी ब्रह्मोत्पाद्यादिचतुर्व्विधद्रव्यविलक्षणः स्वप्रकरणस्थोऽनन्यशेषो नासौ नास्ति नाधिगम्यत इति वा वदितुं शक्यं "स एष नेति नेत्यात्मा" इत्यात्मशब्दात्, आत्मनश्च प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात्। नन्वात्माहंप्रत्ययविषयत्वादुपनिषत्स्वेव विज्ञायत इत्यनुपपन्नं। न, तत्साक्षित्वेन प्रत्युक्तत्वात्। न ह्यहंप्रत्ययविषयकर्तृव्यतिरेकेण तत्साक्षी सर्व्वभूतस्थः सम एकः कूटस्थनित्यः पुरुषो विधिकाण्डे तर्कसमये वा केनचिदधिगतः सर्व्वस्यात्मा; अतः स न केनचित्

वेदस्य कार्य्यपरत्वेन मानाभावादित्यर्थः। मानाभावोऽसिद्ध इत्याह॥ नेति॥ अज्ञातस्य फलस्वरूपस्यात्मन उपनिषदेकवेद्यस्याकार्य्यशेषत्वात् कृत्स्नवेदस्य कार्य्यपरत्वमसिद्धं। न च प्रवृत्तिनिवृत्तिलिङ्गाभ्यां श्रोतुस्तद्धेतुकार्य्यबोधमनुमाय वक्तृवाक्यस्य कार्य्यपरत्वं निश्चित्य वाक्यस्थपदानां कार्य्यान्विते शक्तिग्रहान्न सिद्धस्य पदार्थस्य वाक्यार्थत्वमिति वाच्यं "पुत्रस्ते जातः" इति वाक्यश्रोतुः पितुर्हर्षलिङ्गेनेष्टं पुत्रजन्मानुमाय पुत्रादिपदानां सिद्धे सङ्गतिग्रहात् कार्य्यान्वितापेक्षयान्वितार्थे शक्तिरित्यङ्गीकारे लाघवात् सिद्धस्यापि वाक्यार्थत्वादित्यलं। किञ्च ब्रह्मणो नास्तित्वादेव कृत्स्नवेदस्य कार्य्यपरत्वं उत वेदान्तेषु तस्याभानात् अथ वा कार्य्यशेषत्वात् किंवा लोकसिद्धत्वादाहोस्वित् मानान्तरविरोधात्? तत्राद्यं पक्षत्रयं निराचष्टे॥ योऽसाविति॥ अनन्यशेषत्वार्थमसंसारि इत्यादि विशेषणं नास्तित्वाभावे हेतुं वेदान्तमानसिद्धत्वमुक्त्वा हेत्वन्तरमात्मत्वमाह॥ स एष इति॥ इतिरिदमर्थे "इदं न इदं न" इति सर्व्वदृश्यनिषेधेन य आत्मा उपदिष्टः स एष इत्यर्थः। चतुर्थं शङ्कते॥ नन्वात्माहमिति॥ आत्मनोऽहङ्कारादिसाक्षित्वेनाहंधीविषयत्वस्य निरस्तत्वान्न लोकसिद्धतेत्याह॥ नेति॥ यं तीर्थकरा अपि न जानन्ति तस्यालौकिकत्वं किमु वाच्यमित्याह॥ न हीति॥ समस्ततारतम्यवर्ज्जितः, तत्तन्मते आत्मानधिगतिद्योतकानि विशेषणानि। पञ्चमं निरस्यति॥ अत इति॥ केनचिद्वादिना प्रमाणेन वेत्यर्थः। अगम्यत्वान्न

प्रत्याख्यातुं शक्यो विधिशेषत्वं वा नेतुं य एव निराकर्त्ता तस्यैवात्मत्वात्। आत्मत्वादेव च सर्व्वेषां न हेयो नाप्युपादेयः। सर्व्वं हि विनश्यद्विकारजातं पुरुषान्तं विनश्यति। पुरुषो हि विनाशहेत्वभावादविनाशी विक्रियाहेत्वभावाच्च कूटस्थनित्योऽत एव नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः। तस्मात् "पुरुषात् न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः" "तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" इति चौपनिषदत्वविशेषणं पुरुषस्योपनिषत्सु प्राधान्येन प्रकाश्यमानत्वे उपपद्यते। अतो भूत*वस्तुपरो वेदभागो नास्तीति वचनं साहसमात्रं। यदपि शास्त्रतात्पर्य्यविदामनुक्रमणं। दृष्टो हि तस्यार्थः कर्म्मावबोधनमित्येवमादिः तद्धर्म्मजिज्ञासाविषय-

मानान्तरविरोध इति भावः॥ साक्षी कर्म्माङ्गचेतनत्वात् कर्त्तृवदिति तत्राह॥ विधीति॥ अज्ञातसाक्षिणोऽनुपयोगाज्ज्ञातस्य व्याघातकत्वान्न कर्म्मशेषत्वमित्यर्थः। साक्षिणः सर्व्वशेषित्वाद्धेयानुपादेयत्वाच्च न कर्म्मशेषत्वमित्याह॥ आत्मत्वादिति॥ अनित्यत्वेनात्मनो हेयत्वमाशङ्क्याह॥ सर्व्वं हीति॥ परिणामित्वेन हेयतां निराचष्टे॥ विक्रियेति॥ उपादेयत्वं निराचष्टे॥ अत एवेति॥ निर्विकारित्वादित्यर्थः। उपादेयत्वं हि साध्यस्य न त्वात्मनः नित्यसिद्धत्वादित्यर्थः। परप्राप्त्यर्थं आत्मा हेय इत्यत आह॥ तस्मात् पुरुषान्न परं किञ्चिदिति॥ काष्ठा सर्व्वस्यावधिः। एवमात्मनोऽनन्यशेषत्वादबाध्यत्वादपूर्व्वत्वाद्वेदान्तेषु स्फुटभानाच्च वेदान्तैकवेद्यत्वमुक्तं॥ तत्र श्रुतिमाह॥ तन्त्वेति॥ तं सकारणसूत्रस्याधिष्ठानं पुरुषं पृष्टं हे शाकल्य त्वात्त्वां पृच्छामीत्यर्थः। अत इति। उक्तलिङ्गैः श्रुत्या च वेदान्तानामात्मवस्तुपरत्वनिश्चयादित्यर्थः॥ पूर्व्वोक्तमनुवदति॥ यदपीति॥ वेदस्य नैरर्थक्ये शङ्किते तस्यार्थवत्तापरमिदं भाष्यं॥ दृष्टो हीति॥ तत्र फलवदर्थावबोधनमिति वक्तव्ये धर्म्मविचारप्रक्रमात् कर्म्मावबोधनमित्युक्तं नैतावता वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वनि-

* भूतेति मु० पुस्तके नास्ति।

त्वाद्विधिप्रतिषेधशास्त्राभिप्रायं द्रष्टव्यं। अपि च "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्" इत्येतदेकान्तेनाभ्युपगच्छतां भूतोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गः प्रवृत्तिनिवृत्तिविधितच्छेष*व्यतिरेकेण भूतञ्चेदस्त्युपदिशति भव्यार्थत्वेन कूटस्थनित्यत्वं भूतं नोपदिश-

---

रासः। अत एवानुपलब्धेऽर्थे "तत्प्रमाणमिति" सूत्रकारो धर्म्मस्य फलवदज्ञातत्वेनैव वेदार्थतां दर्शयति।"तच्चावशिष्टं ब्रह्मणः" इति वृद्धवाक्यैर्विरोध इत्याह॥ तद्धर्म्मेति॥ निषेधशास्त्रस्यापि निवृत्तिकार्य्यपरत्वमस्ति, तत् सूत्रभाष्यवाक्यजातं कर्म्मकाण्डस्य कार्य्यपरत्वाभिप्रायमित्यर्थः। वस्तुतस्तु लिङर्थे कर्म्मकाण्डस्य तात्पर्य्यं, लिङर्थश्च लोके प्रवर्त्तकज्ञानगोचरत्वेन क्लृप्तं यागादिक्रियागतमिष्टसाधनत्वमेव न क्रियातोऽतिरिक्तं कार्य्यं तस्य कूर्म्मलोमवदप्रसिद्धत्वादिति तस्यापि पराभिमतकार्य्यविलक्षणे सिद्धे प्रामाण्यं किमुत ज्ञानकाण्डस्येति मन्तव्यं। किञ्च। वेदान्ताः सिद्धवस्तुपराः फलवद्भूतशब्दत्वाद्दध्यादिशब्दवदित्याह॥ अपि चेति॥ किमक्रियार्थकशब्दानामानर्थक्यमभिधेयाभावः फलाभावो वा? आद्य आह॥ आम्नायस्येति॥ इति न्यायेन एतदभिधेयराहित्यं नियमेनाङ्गीकुर्व्वतां "सोमेन यजेत" "दध्ना जुहोति" इत्यादिवाक्येषु दधिसोमादिशब्दानामर्थशून्यत्वं स्यादित्यर्थः। ननु केनोक्तमभिधेयराहित्यमित्याशङ्क्याह॥ प्रवृत्तीति॥ कार्य्यातिरेकेण भव्यार्थत्वेन कार्य्यशेषत्वेन दध्यादिशब्दो भूतं वक्ति चेत्, तर्हि सत्यादिशब्दः कूटस्थं न वक्तीत्यत्र को हेतुः किं कूटस्थस्याक्रियात्वादुताक्रियाशेषत्वादेति प्रश्नः? ननु दध्यादेः कार्य्यान्वयित्वेन कार्य्यत्वादुपदेशः, न कूटस्थस्याकार्य्यत्वादित्याद्यमाशङ्क्य निरस्यति॥ न हीति॥ दध्यादेः कार्य्यत्वे कार्य्याभेदे शेषत्वहानिः। अतो भूतस्य कार्य्याद्भिन्नस्य शब्दार्थत्वं लब्धमिति भावः। द्वितीयं शङ्कते॥ अक्रियात्वेऽपीति॥ क्रियार्थः कार्य्यशेषपरः कूटस्थस्य त्वकार्य्यशेषत्वान्नोपदेश इति भावः। भूतस्य कार्य्यशेषत्वं शब्दार्थत्वाय फलाय वा? नाद्य इत्याह। नैष दोष इति॥ दध्यादेः कार्य्यशेषत्वे सत्यपि शब्देन वस्तुमात्रमेवोपदिष्टं न कार्य्यान्वयी

---

* तच्छेषव्यतिरेकेणेति मु० पुस्तके नास्ति।

तीति को हेतुः। न हि भूतमुपदिश्यमानं क्रिया भवति। अक्रियात्वेऽपि भूतस्य क्रियासाधनत्वात् क्रियार्थ एव भूतोपदेश इति चेत्, नैव दोषः। क्रियार्थत्वेऽपि क्रियानिवर्त्तनशक्तिमद्वस्तूपदिष्टमेव। क्रियार्थत्वन्तु प्रयोजनं तस्य। न चैतावता वस्त्वनुपदिष्टं भवति। यदि नामोपदिष्टं किं तव तेन स्यादिति। उच्यते, अनवगतात्मवस्तूपदेशस्य तथैव भवितुमर्हति; तदवगत्या मिथ्याज्ञानस्य संसारहेतोर्निवृत्तिः प्रयोजनं क्रियत इत्यविशिष्टमर्थवत्त्वं क्रियासाधनवस्तूपदेशेन। अपि च "ब्राह्मणो न हन्तव्यः" इति चैवमाद्यानिवृत्तिरुपदिश्यते। न च सा क्रिया नापि क्रिया-

---

शब्दार्थः। अन्वितार्थमात्रे शब्दानां शक्तिग्रहणादित्यर्थः। द्वितीयमङ्गीकरोति॥ क्रियार्थत्वन्त्विति॥ तस्य भूतविशेषस्य दध्यादेः क्रियाशेषत्वं फलमुद्दिश्याङ्गीक्रियत इत्यर्थः, न तु ब्रह्मण इति तुशब्दार्थः। ननु भूतस्य कार्य्यशेषत्वाङ्गीकारे स्वातन्त्र्येण कथं शब्दार्थतेति तत्राह॥ न चेति॥ फलार्थं शेषत्वाङ्गीकारमात्रेण शब्दार्थत्वभङ्गो नास्तीत्यर्थः। आनर्थक्यं फलाभाव इति पक्षं शङ्कते॥ यदीति॥ यद्यपि दध्यादि स्वतो निष्फलमपि क्रियाद्वारा सफलत्वादुपदिष्टं तथापि कूटस्थब्रह्मवादिनः क्रियाद्वाराभावात् तेन दृष्टान्तेन किं फलं स्यादित्यर्थः। भूतस्य साफल्ये क्रियैव द्वारमिति न नियमः, रज्जुज्ञानमात्रेण साफल्यदर्शनादित्याह॥ उच्यत इति॥ तथैव दध्यादिवदेवेत्यर्थः। दध्यादेः क्रियाद्वारा साफल्यं, ब्रह्मणस्तु स्वत इति विशेषे सत्यपि वेदान्तानां सफलभूतार्थकत्वमात्रेण दध्याद्युपदेशसाम्यमित्यनवद्यं। इदानीं वेदान्तानां निषेधवाक्यवत् सिद्धार्थपरत्वमित्याह॥ अपि चेति॥ नञः प्रकृत्यर्थेन सम्बन्धात् हननाभावो नञर्थः इष्टसाधनत्वं इत्यादिप्रत्ययार्थः, इष्टञ्चात्र नरकदुःखाभावः, तत्परिपालको हननाभाव इति निषेधवाक्यार्थः, हननाभावो दुःखाभावहेतुरित्युक्तावर्थाद्धननस्य दुःखसाधनत्वधिया पुरुषो निवर्त्तते, नात्र नियोगः कश्चिदस्ति, तस्य क्रिया तत्सा-

साधनं। अक्रियार्थानामुपदेशोऽनर्थकश्चेत् "ब्राह्मणो न हन्तव्यः" इत्यादिनिवृत्त्युपदेशानामानर्थक्यं प्राप्तं, तच्चानिष्टं। न च स्वभावप्राप्तहन्त्यर्थानुरागेण नञः शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुं हननक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यव्यतिरेकेण। नञश्चैष स्वभावो यत्

धनदध्यादिविषयत्वात्। न च हननाभावरूपा नञ्वाच्या निवृत्तिः क्रिया। अभावत्वान्नापि क्रियासाधनं। अभावस्य भावार्थहेतुत्वाद्भावार्थासत्त्वाच्चेत्यर्थः। अतो निषेधशास्त्रस्य सिद्धार्थे प्रामाण्यमिति भावः। विपक्षे दण्डमाह ॥ अक्रियेति॥ ननु स्वभावतो रागतः प्राप्तेन हन्त्यर्थेनानुरागेण नञ्सम्बन्धेन हेतुना हननविरोधिनी सङ्कल्पक्रिया बोध्यते, सा च नञर्थरूपा तच्चाप्राप्तत्वाद्विधीयते "अहननं कुर्य्यात्" इति। तथा च कार्य्यार्थमिदं वाक्यमित्याशङ्क्य निषेधति॥ न चेति॥ औदासीन्यं पुरुषस्य स्वरूपं, तच्च हननक्रियानिवृत्त्युपलक्षितं निवृत्त्यौदासीन्यं हननभाव इति यावत् तद्व्यतिरेकेण नञः क्रियार्थत्वं कल्पयितुं न च शक्यमिति योजना, मुख्यार्थस्याभावस्य नञर्थत्वसम्भवे तद्विरोधिक्रियालक्षणाया अन्याय्यत्वात् निषेधवाक्यस्यापि कार्य्यार्थत्वे विधिनिषेधभेदविप्लवापत्तेश्चेति भावः। ननु तदभाववत्तदन्यतद्विरुद्धयोरपि नञः शक्तिः किं न स्यात्, "अब्राह्मणः अधर्म्मः" इति प्रयोगदर्शनादिति चेत्। न। अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वादित्याह ॥ नञश्चेति ॥ गवादिशब्दानान्तु अगत्या नानार्थत्वं, स्वर्गपृथवाग्वज्रादीनां शक्यपशुसम्बन्धाभावेन लक्षणानवतारात्। अन्यविरुद्धयोस्तु लक्षत्वं युक्तं शक्यसम्बन्धात्। ब्राह्मणादन्यस्मिन् क्षत्रियादौ धर्म्मविरुद्धे वा पापे ब्राह्मणाद्यभावस्य नञ्शक्यस्य सम्बन्धात्, प्रकृते च आख्यातयोगात् नञ् प्रसज्यप्रतिषेध एव न पर्य्युदासलक्षक इति मन्तव्यं। यद्वा नञः प्रकृत्या न सम्बन्धः। प्रकृतेः प्रत्ययार्थोपसर्ज्जनत्वात् प्रधानसम्बन्धाच्चाप्रधानानां किन्तु प्रकृत्यर्थनिष्ठेन प्रत्ययार्थेनेष्टसाधनत्वेन सम्बन्धो नञः। इष्टञ्च सापेक्षया बलवदनिष्टाननुबन्धि यत्तदेव न तात्कालिकसुखमात्रं विषयसंयुक्तत्वान्न भोगस्यापि इष्टत्वापत्तेः, तथा च "न हन्तव्यः" हननं बलवदनिष्टासाधनत्वे सति इष्टसाधनं न भवतीत्यर्थः। अत्र "हन्तव्यः" इति

स्वसम्बन्धिनोऽभावं बोधयति, अभावबुद्धिश्चौदासीन्यकारणं, सा च दग्धेन्धनाग्निवत् स्वयमेवोपशाम्यति, तस्मात् प्रसक्तक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यमेव "ब्राह्मणो न हन्तव्यः" इत्यादिषु प्रतिषेधार्थं मन्यामहे अन्यत्र प्रजापतिव्रतादिभ्य, तस्मात् पुरुषार्थानुपयो-

---

हनने विशिष्टेष्टसाधनत्वं भ्रान्तिप्राप्तमनूद्य नेत्यभावबोधने बलवदनिष्टसाधनं हननमिति बुद्धिर्भवति, हनने तात्कालिकेष्टसाधनत्वरूपविशेष्यसत्त्वेन विशिष्टाभावबुद्धेर्विशेषणाभावपर्य्यवसानात्। विशेषणं बलवदनिष्टासाधनत्वमिति तदभावो बलवदनिष्टसाधनत्वं नञर्थ इति पर्य्यवसन्नं तद्बुद्धिरौदासीन्यपरिपालिकेत्याह॥ अभावेति॥ चोऽप्यर्थः पक्षान्तरद्योती प्रकृत्यर्थाभावबुद्धिवत् प्रत्ययार्थाभावबुद्धिरपीत्यर्थः। बुद्धेः क्षणिकत्वात्तदभावे सत्यौदासीन्यात् प्रच्युतिरूपा हननादौ प्रवृत्तिः स्यात् इति तत्राह॥ सा चेति॥ यथाग्निरिन्धनं दग्ध्वा शाम्यति एवं सा नञर्थाभावबुद्धिः हननादाविष्टसाधनत्वभ्रान्तिमूलं रागेन्धनं दग्ध्वैव शाम्यतीत्यक्षरार्थः, रागनाशे कृते प्रच्युतिरिति भावः। यद्वा रागतः प्राप्ता सा क्रिया रागनाशे स्वयमेव शाम्यतीत्यर्थः। परपक्षे तु हननविरोधिक्रिया कार्य्येत्युक्तेऽपि हननस्येष्टसाधनत्वभ्रान्त्यनिरासात् प्रच्युतिर्दुर्व्वारा। तस्मात्तदभाव एव नञर्थ इत्युपसंहरति॥ तस्मादिति॥ भावार्थाभावेन तद्विषयकृत्यभावात् कार्य्याभावस्तच्छाब्दार्थः। यद्वेत्युक्तपक्षे निवृत्त्युपलक्षितमौदासीन्यं यस्माद्विशिष्टाभावापन्नमेवेति व्याख्येयं स्वतः सिद्धस्यौदासीन्यस्य नञर्थसाध्यत्वोपादानार्थं निवृत्त्युपलक्षितत्वमिति ध्येयं। तस्य वटोर्व्रतमित्यनुष्ठेयक्रियावाचिव्रतशब्देन कार्य्यमुपक्रम्य "नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं" इति प्रजापतिव्रतमुक्तं; अत उपक्रमबलात्तत्र नञ ईक्षणविरोधिसङ्कल्पक्रियालक्षणाङ्गीकृता एवमगौरसुरा अधर्म्म इत्यादौ नाम धात्वर्थयुक्तस्य नञः प्रतिषेधवाचित्वायोगात् अन्यविरुद्धलक्षकत्वं। एतेभ्यः प्रजापतिव्रतादिभ्योऽन्यत्राभावमेव नञर्थं मन्यामहे इत्यर्थः। दुःखाभावफलके नञर्थे सिद्धे निषेधशास्त्रमानत्ववद्वेदान्तानां ब्रह्मणि मानत्वमिति भावः; तर्ह्यक्रियार्थानामानर्थक्यमिति सूत्रं किंविषयमिति तत्राह॥ तस्मादिति॥ वेदा-

ख्युपाख्यानादिभूतार्थवादविषयमानर्थक्याभिधानं द्रष्टव्यं। यदप्युक्तं कर्त्तव्यविध्यनुप्रवेशमन्तरेण वस्तुमात्रमुच्यमानमनर्थकं स्यात् सप्तद्वीपा वसुमतीत्यादिवदिति तत् परिहृतं, रज्जुरियं नायं सर्प इति वस्तुमात्रकथनेऽपि प्रयोजनस्य दृष्टत्वात्। ननु श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्व्वं संसारित्वदर्शनात् न रज्जुस्वरूपकथनवदर्थवत्त्वमित्युक्तं। अत्रोच्यते। नावगतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्व्वं संसारित्वं शक्यं दर्शयितुं *ब्रह्मात्मभावविरोधात्। न हि, शरीराद्यात्माभिमानिनो दुःखभयादिमत्त्वं दृष्टमिति, तस्यैव वेदप्रमाणजनितब्रह्मात्मावगमे तदभिमाननिवृत्तौ तदेव मिथ्याज्ञाननिमित्तं दुःखभयादिमत्त्वं भवतीति शक्यं कल्पयितुं। न हि, धनिनो गृहस्थस्य धनाभिमानिनो धनापहारनिमित्तं दुःखं दृष्टमिति, तस्यैव प्रव्रजितस्य धनाभिमानरहितस्य तदेव धनापहारनिमित्तं दुःखं भवति। न च कुण्डलिनः कुण्डलित्वाभिमाननिमित्तं सुखं दृष्टमिति तस्यैव कुण्डलवियुक्तस्य कुण्डलित्वाभिमानरहितस्य तदेव कुण्डलित्वनिमित्तं सुखं भवति। तदुक्तं श्रुत्या "अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत" इति। शरीरे पतिते अशरीरत्वं स्यात् न जीवत

न्तानां स्वार्थे फलवत्त्वाद्यर्थकथाविषयं तदित्यर्थः। यदपीत्यादिस्पष्टार्थं श्रवणज्ञानमात्रात् संसारानिवृत्तावपि साक्षात्काराज्जीवत एव मुक्तिदुरपह्नवे सति दृष्टान्तमाह॥ अत्रोच्यत इत्यादिना॥ ब्रह्माहमिति साक्षात्कारे विरोधादित्यर्थः। तत्त्वविदो जीवन्मुक्तौ मानमाह॥

* वेदप्रमाणजनितेति ८ स० पु० पाठः।

इति चेत्, न, सशरीरत्वस्य मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वात्। न ह्यात्मनः शरीरात्माभिमानलक्षणं मिथ्याज्ञानं मुक्त्वा अन्यतः सशरीरत्वं शक्यं कल्पयितुं। नित्यमशरीरत्वं अकर्म्मनिमित्तत्वादित्यवोचाम। तत्कृतधर्म्माधर्म्मनिमित्तं सशरीरत्वमिति चेत्, न, शरीरसम्बन्धस्यासिद्धत्वाद्धर्म्माधर्म्मयोरात्मकृतत्वासिद्धेः। शरीरसम्बन्धस्य धर्म्माधर्म्मयोस्तत्कृतत्वस्य चेतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गादन्धपरम्परैवैषा अनादित्वकल्पना क्रियासमवायाभावाच्चात्मनः कर्तृत्वानुपपत्तेः। सन्निधानमात्रेण राजप्रभृतीनां दृष्टं कर्तृत्वमिति चेन्न। धन-

---

तदुक्तं श्रुत्येति॥ जीवतोऽशरीरत्वं विरुद्धमिति शङ्कते॥ शरीर इति॥ आत्मनो देहसम्बन्धस्य भ्रान्तिप्रयुक्तत्वादतत्त्वधिया तन्नाशरूपमशरीरत्वं जीवतो युक्तमित्याह॥ नेत्यादिना॥ असङ्गात्मरूपन्त्वशरीरत्वं तत्त्वधिया जीवतो व्यज्यत इत्याह॥ नित्यमिति॥ देहात्मनोः सम्बन्धः सत्य इति शङ्कते॥ तत्कृतेति॥ तन्नाशार्थं कार्य्यापेक्षेति भावः। आत्मनः शरीरसम्बन्धे जाते धर्म्माधर्म्मोत्पत्तिः, तस्यां सत्यां सम्बन्धजन्मेत्यन्योन्याश्रयादेकस्यासिद्धा द्वितीयस्यासिद्धिः स्यादिति परिहरति॥ नेत्यादिना॥ नन्वेतद्देहजन्यधर्म्माधर्म्मकर्म्मणा एतद्देहसम्बन्धहेतुत्वे स्यादन्योन्याश्रयः, पूर्व्वदेहकर्म्मणा एतद्देहसम्बन्धोत्पत्तिः, पूर्व्वदेहस्य तत्पूर्व्वदेहकर्म्मणा एतद्देहसम्बन्धोत्पत्तिः,पूर्व्वदेहस्य पूर्व्वदेहकृतकर्म्मणा इति वीजाङ्कुरवदनादित्वान्नायं दोष इत्यत आह॥ अन्धेति॥ अप्रामाणिकीत्यर्थः। न हि वीजादङ्कुरः ततो वीजान्तरञ्च यथा प्रत्यक्षेण दृश्यते तद्वदात्मनो देहसम्बन्धः पूर्व्वकर्म्मकृतः प्रत्यक्षः, नाप्यस्ति कश्चिदागमः प्रत्युतासङ्गो हीत्यादिः श्रुतिः सर्व्वकर्तृत्वं वारयतीति भावः। तत्र युक्तिमाह॥ क्रियेति॥ कूटस्थस्य कृत्ययोगान्न कर्तृत्वमित्यर्थः। स्वतो निष्क्रियस्यापि कारकसन्निधिना कर्तृत्वमिति शङ्कां दृष्टान्तवैषम्येन निरस्यति॥ नेति॥ राजादीनां स्वक्रीतभृत्यकार्य्ये कर्तृत्वं युक्तं नात्मन इत्यर्थः। देहकर्म्मणोरविद्याभूमौ वीजाङ्कुरवदावर्त्तमानयो-

दानाद्युपार्ज्जितभृत्यसम्बन्धित्वात्तेषां कर्तृत्वोपपत्तेर्न त्वात्मनो धनदानादिवच्छरीरादिभिः स्वस्वामिसम्बन्धनिमित्तं किञ्चिच्छक्यं कल्पयितुं। मिथ्याभिमानस्तु प्रत्यक्षः सम्बन्धहेतुः। एतेन यजमानत्वमात्मनो व्याख्यातं। अत्राहुः, देहादिव्यतिरिक्तस्यात्मन आत्मीये देहादावभिमानो गौणो न मिथ्येति। न। प्रसिद्धवस्तुभेदस्य गौणत्वमुख्यत्वप्रसिद्धेः। यस्य हि प्रसिद्धो वस्तुभेदो यथा केशरादिमानाकृतिविशेषोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिंहशब्दप्रत्ययभाङ्मुख्योऽन्यः प्रसिद्धस्ततश्चान्यः पुरुषः प्रायिकैः क्रौर्य्यशौर्य्यादिभिः सिंहगुणैः सम्पन्नः सिद्धः, तस्य पुरुषे सिंहशब्दप्रत्ययौ गौणौ भवतः नाप्रसिद्धवस्तुभेदस्य तस्य त्वन्यत्रान्यशब्दप्रत्ययौ भ्रान्तिनिमित्तावेव भवतः, न गौणौ। यथा मन्दान्धकारे "स्थाणुरयं" इत्यगृह्यमाणविशेषे पुरुषशब्दप्रत्ययौ स्थाणुविषयौ। यथा वा, शुक्तिकायामकस्मात् "रजतमिदं" इति निश्चितश-

---

रात्मना सम्बन्धो भ्रान्तिकृत एवेत्याह॥ मिथ्येति॥ ननु "यजेत" इति विध्यनुपपत्त्यात्मनः कर्तृत्वमेष्टव्यमिति तत्राह॥ एतेनेति॥ भ्रान्तिकृतेन देहादिसम्बन्धेन यागादिकर्तृत्वमाब्रह्मबोधाद्व्याख्यातमित्यर्थः॥ अत्राहुः॥ प्राभाकरा इत्यर्थः। भ्रान्त्यभावाद्देहसम्बन्धादिकं सत्यमिति भावः भेदज्ञानाभावान्न गौण इत्याह॥ नेति॥ प्रसिद्धो ज्ञातो वस्तुनोर्भेदो येन तस्य गौणमुख्यज्ञानाश्रयत्वप्रसिद्धेरित्यर्थः। यस्य तस्य पुंसो गौणौ भवतः इत्यन्वयः। शौर्य्यादिगुणविषयावित्यर्थः॥ तस्य त्विति॥ भेदज्ञानशून्यस्य पुंस इत्यर्थः शब्दप्रत्ययाविति॥ शब्दः शाब्दबोधश्चेत्यर्थः संशयमूलौ तावुदाहरति॥ यथा मन्देति॥ यदा संशयमूलयोर्न गौणत्वं तदा भ्रान्तिमूलयोः किं वाच्यमित्याह॥ यथा वेति॥ अकस्मादिति॥ अतर्कितादृष्टादिना संस्कारोद्बोधे सतीत्यर्थः। निरुपचारेण गुणज्ञानं विनेत्यर्थः। देहादिव्यतिरिक्तात्मास्तित्ववादिनामिति, देहा-

ब्दप्रत्ययौ तद्वद्देहादिसङ्घातेऽहमिति निरुपचारेण शब्दप्रत्ययावात्मानात्म*विवेकेनोत्पद्यमानौ कथं गौणौ शक्यौ वदितुं। आत्मानात्मविवेकिनामपि पण्डितानामजाविपालानामिवाविविक्तौ शब्दप्रत्ययौ भवतः। तस्माद्देहादिव्यतिरिक्तात्मास्तित्ववादिनां देहादावहंप्रत्ययो मिथ्यैव न गौणः, तस्मान्मिथ्याप्रत्ययनिमित्तत्वात् सशरीरत्वस्य सिद्धं जीवतोऽपि विदुषोऽशरीरत्वं। तथा च ब्रह्मविद्विषया श्रुतिस्तद्यथा "अहिनिर्ल्वयनी वल्मीके मृतप्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदं शरीरं शेते अथायमशरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव" इति। "सचक्षुरचक्षुरिव सकर्णोऽकर्ण इव सवागवागिव समना अमना इव सप्राणोऽप्राण इव" इति च। स्मृतिरपि च "स्थितप्रज्ञस्य का भाषा" इत्याद्या स्थितप्रज्ञलक्षणान्याचक्षाणा विदुषः सर्व्वप्रवृत्त्यसम्बन्धं दर्शयति। तस्मान्नावगतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्व्वं संसारित्वं। यस्य तु यथापूर्व्वं संसा-

---

त्ववादिनान्तु नेत्यभिमान इति भावः। जीवन्मुक्तौ प्रमाणमाह॥ तथा चेति॥ तत्र जीवन्मुक्तस्य देहे यथा दृष्टान्तः। अहिनिर्ल्वयनी सर्पत्वक् वल्मीकादौ प्रत्यस्ता निक्षिप्ता मृतसर्पेण त्यक्ताभिमाना वर्त्तते, एवमेवेदं विदुषा त्यक्ताभिमानं शरीरं तिष्ठति। अथ तथा त्वचा निर्मुक्तसर्पवदेवायं देहस्थोऽशरीरः, विदुषो देहसर्पस्य त्वचीवाभिमानाभावादशरीरत्वादमृतः प्राणितीति प्राणो जीवन्नपि ब्रह्मैव किं तद्ब्रह्म तेजः स्वयं ज्योतिरानन्द एवेत्यर्थः, वस्तुतोऽचक्षुरपि बाधितचक्षुराद्यनुवृत्त्या सचक्षुरिवेत्यादि योज्यं॥ इत्यनवद्यमिति॥ ब्रह्मात्मज्ञानान्मुक्तिलाभात् सिद्धं वेदान्तानां प्रामाण्यं हितशासनाच्छास्त्रत्वञ्च निर्दो-

---

* विवेकिनः इति मु० पु० पाठः।

रित्वं नामावगतब्रह्मात्मभाव इत्यनवद्यं। यत्तु पुनरुक्तं श्रवणात् पराचीनयोर्मनननिदिध्यासनयोर्दर्शनाद्विधिशेषत्वं ब्रह्मणो न स्वरूपपर्य्यवसायित्वमिति, न, अवगत्यर्थत्वात् मनननिदिध्यासनयोः। यदि ह्यवगतं ब्रह्मान्यत्र विनियुज्येत भवेत् तदा विधिशेषत्वं। न तु तदस्ति, मनननिदिध्यासनयोरपि श्रवणवदवगत्यर्थत्वात्। तस्मान्न प्रतिपत्तिविधिविषयतया शास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मणः सम्भवतीत्यतः स्वतन्त्रमेव ब्रह्म शास्त्रप्रमाणकं वेदान्त-

---

षतया स्थितमित्यर्थः। ब्रह्मज्ञानमुद्दिश्य श्रवणवन्मनननिदिध्यासनयोरप्यवान्तरवाक्यभेदेन विध्यङ्गीकारान्न ब्रह्मणो विधिशेषत्वमुद्दिश्य ज्ञानलभ्यतया प्राधान्यादित्याह॥ नेति॥ श्रवणं ज्ञानकरणवेदान्तगोचरत्वात् प्रधानं मनननिदिध्यासनयोः प्रमेयगोचरत्वात्तदङ्गत्वं नियमादृष्टस्य ज्ञान उपयोगः सर्व्वापेक्षान्यायादिति मन्तव्यं। तर्हि ज्ञाने विधिः किमिति त्यक्तस्तत्राह॥ यदि हीति॥ यदि ज्ञाने विधिमङ्गीकृत्य वेदान्तैरवगतं ब्रह्मविधेयसत्यादिवाक्यैर्लब्धज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तिरूपफललाभे सतीत्यर्थः ज्ञाने कर्म्म कारकत्वेन विनियुज्येत तदा विधिशेषत्वं स्यात्। न त्ववगतस्य विनियुक्तत्वमस्ति, प्रामावगत्या फललाभे विध्ययोगादित्यर्थः॥ तस्माद्विध्यसम्भवात्। अतः शेषत्वासम्भवात्॥ सूत्रं योजयति॥ स्वतन्त्रमिति॥ एवञ्च सतीति। चोवधारणे उक्तरीत्या ब्रह्मणः स्वातन्त्र्ये सत्येव भगवतो व्यासस्य पृथक्शास्त्रकृतिर्युक्ता, धर्म्मविलक्षणप्रमेयलाभात् वेदान्तानां कार्य्यपरत्वे तु प्रमेयाभेदान्न युक्तेत्यर्थः। ननु मानसधर्म्मविचारार्थं पृथगारम्भ इत्याशङ्क्याह॥ आरभ्यमाणञ्चेति॥ अथ बाह्यसाधनधर्म्मविचारानन्तरं अतो बाह्यधर्म्मस्य शुद्धिद्वारा मानसोपासना धर्म्महेतुत्वात् परिशिष्टो मानसधर्म्मो जिज्ञास्य इति सूत्रं स्यादित्यत्र दृष्टान्तमाह॥ अथेति॥ तृतीयाध्याये श्रुत्यादिभिः शेषशेषित्वनिर्णयानन्तरं शेषिणाशेषस्य प्रयोगसम्भवात् कः क्रतुशेषः को वा पुरुषशेष इति जिज्ञास्यत इत्यर्थः। एवमारभ्येत नेत्यारब्धं तस्मादवान्तरधर्म्मार्थमारम्भ इत्ययुक्तमिति

वाक्यसमन्वयादिति सिद्धं, एवञ्च सत्यथातो ब्रह्मजिज्ञासेति शास्त्रारम्भ उपपद्यते। प्रतिपत्तिविधिपरत्वे हि अथातो धर्म्मजिज्ञासेत्येवारब्धत्वान्न पृथक्शास्त्रमारभ्येत, आरभ्यमानं चैवं आरभ्येत अथातः परिशिष्टधर्म्मजिज्ञासेत्यथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासेतिवत् ब्रह्मात्मैक्यावगतिस्त्वप्रतिज्ञातेति, तदर्थो युक्तः शास्त्रारम्भोऽथातो ब्रह्मजिज्ञासेति। तस्मादहं ब्रह्मास्मीत्येतदवसाना एव सर्व्वे विधयः सर्व्वाणि चेतराणि प्रमाणानि। न ह्यहेयानुपादेयाद्वैतात्मावगतौ निर्व्विषयाण्यप्रमातृकाणि प्रमाणानि भवितुमर्हन्तीति। अपि चाहुः॥

"गौणमित्यात्मनोऽसत्वे पुत्रदेहादिबाधनात्।
सत् ब्रह्मात्माहमित्येवंबोधे कार्य्यं कथं भवेत्॥
अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात् प्राक् प्रमातृत्वमात्मनः।
अन्विष्टः स्यात् प्रमातैव पाप्मदोषादिवर्ज्जितः॥
देहात्मप्रत्ययो यद्वत् प्रमाणत्वेन कल्पितः।
लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात्" इति॥

चतुःसूत्री समाप्ता॥*

भावः। स्वमते सूत्रानुगुण्यमस्तीत्याह॥ ब्रह्मेति॥ जैमिनिना ब्रह्म न विचारितमिति तज्जिज्ञास्यत्वसूत्रणं युक्तमित्यर्थः। वेदार्थश्चेदद्वैतं तर्हि द्वैतसापेक्षविध्यादीनां का गतिरित्याशङ्क्य, ज्ञानात् प्रागेव तेषां प्रामाण्यं न पश्चादित्याह॥ तस्मादिति॥ ज्ञानस्य प्रमेयप्रमातृबाधकत्वादित्यर्थः। ब्रह्म न कार्य्यशेषः तद्बोधात् प्रागेव सर्व्वव्यवहार इत्यत्र ब्रह्मविदां गाथामुदाहरति॥ अपि चेति॥ सदबाधितं ब्रह्म पूर्व्वमा-

---

* ८ अङ्कपुस्तके चतुःसूत्रीसमाप्तेति पाठो नास्ति।

एवं तावद्वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मात्मावगतिप्रयोजनानां ब्रह्मात्मनि* तात्पर्य्येण समन्वितानामन्तरेणापि कार्य्यानुप्रवेशं ब्रह्मणि पर्य्यवसानमुक्तं । ब्रह्म च सर्व्वज्ञं सर्व्वशक्ति जगदुत्पत्तिस्थितिनाशकारणमित्युक्तं । साङ्ख्यादयस्तु परिनिष्ठितं वस्तु प्रमाणान्तर-

---

त्मा विषयानादत्त इति सर्व्वसाक्ष्यहमित्येवम्बोधे जाते सति पुत्रदेहादेः सत्ताबाधनात् मायामात्रत्वनिश्चयात् पुत्रदारादिभिरहमिति स्वीयदुःखसुखभाक्त्वगुणयोगाद्गौणात्माभिमानस्य "नरोऽहं कर्त्ता मूढः" इति मिथ्यात्माभिमानस्य च सर्व्वव्यवहारहेतोरसत्वे कार्य्यं विधिनिषेधादिव्यवहारः कथं भवेत्, हेत्वभावात् न कथञ्चिद्भवेदित्यर्थः । नन्वहं ब्रह्मेति बोधो बाधितः, अहमर्थस्य प्रमातुः ब्रह्मत्वायोगादित्याशङ्क्य, प्रमातृत्वस्याज्ञानविलसितान्तःकरणतादात्म्यकृतत्वान्न बाध इत्याह ॥ अन्वेष्टव्यः इति ॥ "य आत्मापहतपाप्मा विरजा विमृत्युर्विशोकः सोऽन्वेष्टव्यः" इति श्रुतेः ज्ञातव्यपरमात्मविज्ञानात् प्रागेवाज्ञानाचिद्धातोरात्मनः प्रमातृत्वं, प्रमातैव ज्ञातः सन् पाप्मरागद्वेषमरणविवर्ज्जितः परमात्मा स्यादित्यर्थः । प्रमातृत्वस्य कल्पितत्वे तदाश्रितानां प्रमाणानां प्रामाण्यं कथमित्यत आह ॥ देहेति ॥ यथा देहात्मप्रत्ययः कल्पितो भ्रमेऽपि व्यवहाराङ्गतया मानत्वेनेष्यते वैदिकैः,तद्वल्लौकिकमध्यक्षादिकमात्मबोधावधिव्यवहारकाले बाधाभावात् व्यावहारिकं प्रामाण्यमिष्यतां, वेदान्तानान्तु कालत्रयाबाध्यबोधितत्वात् तत्त्वावेदकं प्रामाण्यमिति तु शब्दार्थः॥ आत्मनिश्चयात् ॥ आत्मनिश्चयादित्याङमर्य्यादायां। प्रमातृत्वस्य कल्पितत्वेऽपि विषयाबाधात् प्रामाण्यमिति भावः ।

"रामनाम्नि परे धाम्नि कृत्स्नाम्नायसमन्वयः ।
कार्य्यतात्पर्य्यबाधेन साधितः शुद्धबुद्धये" ॥

वृत्तमनूद्याक्षेपलक्षणमवान्तरसङ्गतिमाह ॥ साङ्ख्यादयस्त्विति ॥ भवतु सिद्धे वेदान्तानां समन्वयः, तथापि मानान्तरायोग्ये ब्रह्मणि शक्तिग्रहायोगात् कूटस्थत्वेन अविकारित्वेन कारणत्वायोगाच्च न समन्वयः, किन्तु सर्गाद्यं कार्य्यं जडप्रकृतिकं कार्य्यत्वात् घटवत् इत्यनुमानगम्ये

---

* ब्रह्मात्मनीति पाठो मुद्रितपुस्तके नास्ति ।

गम्यमेवेति मन्यमानाः प्रधानादीनि कारणान्तराण्यनुमिमा-नास्तत्परतयैव वेदान्तवाक्यानि योजयन्ति। सर्व्वेष्वेव तु वेदान्त-वाक्येषु सृष्टिविषयेषु अनुमानेनैव कार्य्येण कारणं लिलक्षयि-षितं। प्रधानपुरुषसंयोगा नित्यानुमेया इति साङ्ख्या मन्यन्ते। काणादास्त्वेतेभ्य एव वाक्येभ्य ईश्वरं निमित्तकारणमनुमिमते, अणूंश्च समवायिकारणं। एवं अन्येऽपि तार्किका वाक्याभास-युक्त्याभासावष्टम्भाः पूर्व्वपक्षवादिन इहोत्तिष्ठन्ते। तत्र पदवा-क्यप्रमाणज्ञेनाचार्य्येण वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मावगतिपरत्वप्रदर्श-नाय वाक्याभासयुक्त्याभासप्रतिपत्तयः पूर्व्वपक्षीकृत्य निराक्रि-यन्ते। तत्र साङ्ख्याः प्रधानं त्रिगुणमचेतनं जगतः कारणमिति

त्रिगुणे प्रधाने समन्वय इत्याक्षिपन्तीत्यर्थः। सिद्धं मानान्तरगम्यमेवे-त्याग्रहः शक्तिग्रहार्थः, अत एव प्रधानादावनुमानोपस्थिते शक्तिग्रह-सम्भवात् तत्परतया वाक्यानि योजयन्तीत्युक्तं। किञ्च "तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ" इत्याद्याः श्रुतयः। शुङ्गेन लिङ्गेन कारणस्य सतो ऽन्वेषणं दर्शयन्तो मानान्तरसिद्धमेव जगत्कारणं वदन्तीत्याह॥ सर्व्वे-ष्विति॥ नन्वतीन्द्रियत्वेन प्रधानादेर्व्याप्तिग्रहायोगात् कथमनुमानं तत्राह॥ प्रधानेति॥ यत्कार्य्यं तज्जडप्रकृतिकं यथा घटः, यज्जडं तच्चे-तनसंयुक्तं यथा रथादिरिति सामान्यतोदृष्टानुमानगम्याः प्रधानपुरु-षसंयोगा इत्यर्थः। अद्वितीयब्रह्मणः कारणत्वविरोधिमतान्तरमाह॥ काणादास्त्विति॥ सृष्टिवाक्येभ्य एव परार्थानुमानरूपेभ्यो यत् कार्य्यं तत् बुद्धिमत्कर्तृकमिति। ईश्वरं कर्त्तारं परमाणूंश्च यत् कार्य्यद्रव्यं तत् स्वन्यूनपरिमाणद्रव्यारब्धमित्यनुमिमत इत्यर्थः। अन्येऽपि बौद्धादयः "असदा इदमग्र आसीत्" इत्यादिवाक्याभासः। यदस्तु तच्छून्यावसानं यथा दीप इति युक्त्याभासः। एवं वादिविप्रतिपत्तिमुक्त्वा तन्निरासा-योत्तरसूत्रसन्दर्भमवतारयति॥ तत्रेति॥ वादिविवादे सतीत्यर्थः॥ व्या-करणमीमांसान्यायनिधित्वात् पदवाक्यप्रमाणज्ञत्वं यज्जगत्कारणं तच्चे-

मन्यमाना आहुः "यानि वेदान्तवाक्यानि सर्व्वज्ञस्य सर्व्वशक्ते-र्ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं प्रदर्शयन्ति, इत्यवोचस्तानि प्रधानकारण-पक्षेऽपि योजयितुं शक्यन्ते। सर्व्वशक्तित्वं तावत् प्रधानस्यापि स्व-विकारविषयमुपपद्यते, एवं सर्व्वज्ञत्वमुपपद्यते। कथं। यत्त्वं ज्ञानं मन्यसे स सत्त्वधर्म्मः "सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानम्" इति स्मृतेः। तेन च सत्त्वधर्म्मेण ज्ञानेन कार्य्यकारणवन्तः पुरुषाः सर्व्वज्ञा योगिनः प्रसिद्धाः, सत्त्वस्य हि निरतिशयोत्कर्षे सर्व्वज्ञत्वं प्रसिद्धं। न च केवलस्याकार्य्यकरणस्य पुरुषस्योपलब्धिमात्रस्य सर्व्वज्ञत्वं किञ्चि-ज्ज्ञत्वं वा कल्पयितुं शक्यं, त्रिगुणत्वात्तु प्रधानस्य सर्व्वज्ञानकारण-भूतं सत्त्वं प्रधानावस्थायामपि विद्यते, इति प्रधानस्याचेतनस्यैव सतः सर्व्वज्ञत्वमुपचर्य्यते वेदान्तवाक्येषु। अवश्यञ्च त्वयापि सर्व्वज्ञं ब्रह्माभ्युपगच्छता सर्व्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्व्वज्ञत्वमभ्युपगन्तव्यं। न हि सर्व्वविषयं ज्ञानं कुर्व्वदेव ब्रह्म वर्त्तते। तथा हि ज्ञानस्य

तनमचेतनं वेति ईक्षणस्य मुख्यत्वगौणत्वाभ्यां संशये पूर्व्वपक्षमाह॥ तत्र साङ्ख्या इति॥ अपिशब्दावेवकारार्थौ स देवेत्यादिस्पष्टब्रह्म-लिङ्गवाक्यानां प्रधानपरत्वनिरासेन ब्रह्मपरत्वोक्तेः श्रुत्यादिसङ्गतयः। पूर्व्वपक्षे जीवस्य प्रधानैक्योपास्तिः सिद्धान्ते ब्रह्मैक्यज्ञानमिति विवेकः। अचेतनसत्त्वस्यैव सर्व्वज्ञत्वं, न चेतनस्येत्याह॥ तेन च सत्त्वधर्म्मेणेति॥ न केवलस्येति जन्यज्ञानस्य सत्त्वधर्म्मत्वात् नित्योपलब्धेरकार्य्यत्वाच्चिन्मा-त्रस्य न सर्व्वज्ञानकर्तृत्वमित्यर्थः। ननु गुणानां साम्यावस्थायां सत्त्वस्योत्क-र्षाभावात् कथं सर्व्वज्ञतेत्याह॥ त्रिगुणत्वादिति॥ त्रयो गुणा एव प्रधानं तस्य साम्यावस्था तदभेदात् प्रधानमित्युच्यते॥ तदवस्थायामपि प्रलये सर्व्वज्ञानशक्तिमत्त्वरूपं सर्व्वज्ञत्वमक्षतमित्यर्थः। ननु मया कि-मिति शक्तिमत्त्वरूपं गौणं सर्व्वज्ञत्वमङ्गीकार्य्यमिति तत्राह॥ न हीति॥

नित्यत्वे ज्ञानक्रियां प्रति स्वातन्त्र्यं ब्रह्मणो हीयेत। अथानित्यं तदिति ज्ञानक्रियाया उपरमे उपरमेतापि ब्रह्म। तदा सर्व्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्व्वज्ञत्वमापतति। अपि च प्रागुत्पत्तेः सर्व्वकारकशून्यं ब्रह्मेष्यते त्वया। न च ज्ञानसाधनानां शरीरेन्द्रियादीनामभावे ज्ञानोत्पत्तिः कस्यचिदुपपन्ना। अपि च प्रधानस्यानेकात्मकस्य परिणामसम्भवात् कारणत्वोपपत्तिः मृदादिवत् नासंहतस्यैकात्मकस्य ब्रह्मणः" इत्येवं प्राप्ते इदं सूत्रमारभते॥

ईक्षतेर्नाशब्दं॥ ५॥

न साङ्ख्यपरिकल्पितमचेतनं प्रधानं जगतः कारणं शक्यं वेदान्तेष्वाश्रयितुं। अशब्दं हि तत्। कथमशब्दं। ईक्षतेः ईक्षितृत्वश्रवणात् कारणस्य। कथं। एवं हि श्रूयते "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" "एकमेवाद्वितीयं" इत्युपक्रम्य "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय" इति "तत्तेजोऽसृजत" इति तत्रेदं शब्दवाच्यं नामरूपव्याकृतं जगत् प्रागुत्पत्तेः सदात्मनावधार्य्य तस्यैव प्रकृतस्य सच्छब्दवाच्यस्येक्षणपूर्व्वकतेजःप्रभृतेः स्रष्टृत्वं दर्शयति। तथाच अन्यत्र "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत् किञ्चनमिषत्

अनित्यज्ञानस्य प्रलये नाशात् शक्तिमत्त्वं वाच्यं कारकाभावाच्चेत्याह॥ अपि चेति॥ ब्रह्मणः कारणत्वं स्मृतिपादे समर्थ्यते प्रधानादेः कारणत्वं तर्कपादे युक्तिभिर्निरस्यति। अधुना तु श्रुत्या निरस्यति॥ ईक्षतेर्नाशब्दमिति॥ ईक्षणश्रवणात् वेदशब्दावाच्यमशब्दं प्रधानं। अशब्दत्वान्न कारणमिति सूत्रयोजना। तत् सच्छब्दवाच्यं कारणमैक्षत ईक्षणमेवाह॥ बह्विति॥ बहुप्रपञ्चरूपेण स्थित्यर्थमहमेवोपादानतया

स ऐक्षत लोकान्नु सृजा इति" "स इमाल्लोकानसृजत" इति ईक्षापूर्व्विकामेव सृष्टिमाचष्टे। क्वचिच्च षोडशकलं पुरुषं प्रस्तुत्याह "स ईक्षाञ्चक्रे स प्राणमसृजत" इति। ईक्षतेरिति च धात्वर्थनिर्द्देशोऽभिप्रेतः यजतेरितिवत् न धातुनिर्द्देशः। तेन "यः सर्व्वज्ञः सर्व्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नञ्च जायते" इत्येवमादीन्यपि सर्व्वज्ञेश्वरकारणपराणि वाक्यानि उदाहर्त्तव्यानि। यत्तु उक्तं सत्त्वधर्म्मेण ज्ञानेन सर्व्वज्ञं प्रधानं भविष्यतीति, तन्नोपपद्यते। न हि प्रधानावस्थायां गुणसाम्यात् सत्त्वधर्म्मो ज्ञानं सम्भवति। ननूक्तं सर्व्वज्ञानशक्तिमत्त्वेन सर्व्वज्ञं भविष्यतीति। तदपि नोपपद्यते। यदि गुणसाम्ये सति सत्त्वव्यपाश्रयां ज्ञानशक्तिमाश्रित्य सर्व्वज्ञं प्रधानमुच्येत कामं

कार्य्याभेदाज्जनिष्यामीत्याह॥ प्रेति॥ एवं तत् सदीक्षित्वा आकाशं वायुञ्च सृष्ट्वा तेजः सृष्टवदित्याह॥ तदिति॥ मिषच्चलत् सत्त्वाक्रान्तमिति यावत्। "सजीवाभिन्नः परमात्मा" "प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्नमन्नाद्वीर्य्यं तपो मन्त्राः कर्म्म लोकाः लोकेषु नाम च" इत्युक्ताः षोडशकलाः,ननु इक्श्तिपौ धातुनिर्द्देशे इति कात्यायनस्मरणादीक्षतेरिति पदेन तिबन्तेन धातुरुच्यते। तेन धात्वर्थ ईक्षणं कथं व्याख्यायत इत्याशङ्क्य लक्षणयेत्याह॥ ईक्षतेरिति चेति॥ इतिकर्त्तव्यताविधेर्यजतेः पूर्व्वत्वमिति जैमिनिसूत्रे यथा यजतिपदेन लक्षणया धात्वर्थो याग उच्यते तद्वदिहापीत्यर्थः सौर्य्यादिविकृतियागस्याङ्गानामविधानात् पूर्व्ववत्त्वं दर्शादिप्रकृतिस्थाङ्गवत्त्वमिति सूत्रार्थः। धात्वर्थनिर्द्देशेन लाभमाह॥ तेनेति॥ सामान्यतः सर्व्वज्ञो विशेषतः सर्व्वविदिति भेदः ज्ञानमीक्षणमेव तपः। तपस्विनः फलमाह॥ तस्मादिति॥ एतत्कार्य्यं सूत्राख्यं ब्रह्म। केवलसत्त्ववृत्तेर्ज्ञानत्वमङ्गीकृत्य प्रधानस्य सर्व्वज्ञत्वं निरस्तं। सम्प्रति न केवलजडवृत्ति-

रजस्तमोव्यपाश्रयामपि ज्ञानप्रतिबन्धकशक्तिमाश्रित्य किञ्चिज्ज्ञत्वमुच्यते। अपि च नासाक्षिका सत्त्ववृत्तिर्जानाति नाभिधीयते। न चाचेतनस्य प्रधानस्य साक्षित्वमस्ति। तस्मादनुपपन्नं प्रधानस्य सर्व्वज्ञत्वं। योगिनान्तु चेतनत्वात् सर्व्वोत्कर्षनिमित्तं सर्व्वज्ञत्वमुपपन्नमित्यनुदाहरणं। अथ पुनः साक्षिनिमित्तमीक्षितृत्वं प्रधानस्य कल्प्येत यथाग्निनिमित्तमयःपिण्डादेर्दग्धृत्वं। तथा सति यन्निमित्तमीक्षितृत्वं प्रधानस्य तदेव सर्व्वज्ञं मुख्यं ब्रह्म जगतः कारणमिति युक्तं। यत् पुनरुक्तं ब्रह्मणोऽपि न मुख्यं सर्व्वज्ञत्वमुपपद्यते, नित्यज्ञानक्रियत्वे ज्ञानक्रियां प्रति स्वातन्त्र्या सम्भवादित्यत्रोच्यते। इदं तावद्भवान् प्रष्टव्यः कथं नित्यज्ञानक्रियत्वे सर्व्वज्ञत्वहानिरिति; यस्य हि सर्व्वविषयावभासनक्षमं ज्ञानं नित्यमस्ति सो सर्व्वज्ञ इति विप्रतिषिद्धं; अनित्यत्वे हि ज्ञानस्य कदाचित् जानाति कदाचिन्न जानाति, इत्यसर्व्वज्ञत्वमपि स्यात्, नासौ ज्ञाननित्यत्वे दोषोऽस्ति। ज्ञाननित्यत्वे ज्ञानविषयः स्वातन्त्र्यव्यपदेशो नोपपद्यत इति चेत्, न प्रततौष्ण्यप्रकाशेऽपि सवितरि दहति प्रकाशयति, इति स्वातन्त्र्यव्यपदेशदर्शनात्। ननु सवितुर्दाह्यप्रकाश्यसंयोगे सति दहति प्रकाशयतीति व्यपदेशः

ज्ञानशब्दार्थः किन्तु साक्षिबोधविशिष्टा वृत्तिर्वृत्तिव्यक्तबोधो वा ज्ञानं। तच्चाज्ञस्य प्रधानस्य नास्तीत्याह ॥ अपि चेति ॥ साक्षित्वमस्ति येनोक्तज्ञानवत्त्वं स्यादिति शेषः। ननु सत्त्ववृत्तिमात्रेण योगिनां सर्व्वज्ञत्वमुक्तमित्यत आह ॥ योगिनान्त्विति ॥ सेश्वरसाङ्ख्यमतमाह ॥ अथेति ॥ सर्व्वज्ञत्वं नाम सर्व्वगोचरज्ञानवत्त्वं न ज्ञानकर्तृत्वं ज्ञानस्य कृत्यसाध्यत्वादिति हृदि कृत्वा पृच्छति ॥ इदं तावदिति ॥ सर्व्वं जानातीति

स्यात्, न तु ब्रह्मणः प्रागुत्पत्तेर्ज्ञानकर्म्मसंयोगोऽस्तीति विषमो दृष्टान्तः। नासत्यपि कर्म्मणि सविता प्रकाशत इति कर्तृत्वव्यपदेशदर्शनादेवमसत्यपि ज्ञानकर्म्मणि ब्रह्मणस्तदैक्षतेति कर्तृत्वव्यपदेशोपपत्तेर्न वैषम्यं कर्म्मापेक्षायां तु ब्रह्मणि ईक्षितृत्वश्रुतयः सुतरामुपपन्नाः, किं पुनस्तत्कर्म्म यत् प्रागुत्पत्तेरीश्वरज्ञानस्य विषयीभवति इति। तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्व्वचनीये नामरूपे अव्याकृते व्याचिकीर्षिते इति ब्रूमः, यत् प्रसादाद्धि योगिनामप्यतीतानागतविषयं प्रत्यक्षं ज्ञानमिच्छन्ति योगशास्त्रविदः किमु वक्तव्यं तस्य नित्यशुद्धस्येश्वरस्य सृष्टिस्थितिसंहृतिविषयं नित्यज्ञानं भवतीति। यदप्युक्तं प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मणः शरीरादिसम्बन्धमन्तरेणेक्षितृत्वमनुपपन्नमिति, न तच्चाद्यमवतरति

शब्दसाधुत्वं शङ्कते॥ ज्ञाननित्यत्व इति॥ नित्यस्यापि ज्ञानस्य तदर्थोपहितत्वेन ब्रह्मस्वरूपाद्भेदं कल्पयित्वा कार्य्यत्वोपचाराद्ब्रह्मणस्तत्कर्तृत्वव्यपदेशः साधुरिति। दृष्टान्तमाह॥ न प्रततेति॥ सन्ततेत्यर्थः। असत्यपि अविवक्षितेऽपि, ननु प्रकाशतेरकर्म्मकत्वात् सविता प्रकाशते इति प्रतियोगेऽपि जानातेः सकर्म्मकत्वात् कर्म्माभावे तदैक्षतेत्ययुक्तं इति तत्राह॥ कर्म्मापेक्षायान्त्विति॥ कर्म्माविवक्षायामपि प्रकाशरूपे सवितरि प्रकाशत इति कथञ्चित् प्रकाशक्रियाश्रयत्वेन कर्तृत्वोपचारवच्चिदात्मन्यपि चिद्रूपेण कर्तृत्वोपचारान्न वैषम्यमित्युक्तं पूर्व्वं। अधुना तु कुम्भकारस्य स्वोपाध्यन्तःकरणवृत्तिरूपेक्षणवदीश्वरस्यापि स्वोपाध्यविद्यायाः विविधसृष्टिसंस्कारायाः प्रलयावसानेनोद्बुद्धसंस्कारायाः सर्गान्मुखः कश्चित् परिणामः तस्यां सूक्ष्मरूपेण निलीनसर्व्वकार्य्यविषयकं ईक्षणं तस्य कार्य्यत्वात् कर्म्मसद्भावाच्च तत्कर्तृत्वं मुख्यमिति द्योतयति॥ सुतरामिति॥ ननु मायोपाधिकविम्बचिन्मात्रस्येश्वरस्य कथमीक्षणं प्रति मुख्यं कर्तृत्वं कृत्यभावादिति चेत्। न। कार्य्यानुकूल-

सवितृप्रकाशवद्ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपनित्यत्वेन ज्ञानसाधनापेक्षानुपपत्तेः। अपि चाविद्यादिमतः संसारिणः शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिः स्यात् न ज्ञानप्रतिबन्धकारणरहितस्येश्वरस्य। मन्त्रौ चेमावीश्वरस्य शरीराद्यनपेक्षतामनावरणज्ञानताञ्च दर्शयतः।

"न तस्य कार्य्यं करणञ्च विद्यते
न तत् समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते।
पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च"॥ इति॥
"अपाणिपादो जवनो ग्रहीता
पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः।
स वेत्ति वेद्यं न च तस्य वेत्ता
तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तं"॥ इति च॥

ज्ञानवत एव कर्तृत्वादीश्वरस्यापि ईक्षणानुकूलनित्यज्ञानवत्त्वात्। न च नित्यज्ञानेनैव कर्तृत्वनिर्व्वाहात् किमीक्षणेनेति वाच्यं। वाय्वादेरेव शब्दवत्त्वसम्भवात् किमाकाशेनेत्यतिप्रसङ्गात्, अतः श्रुतत्वाद्वाय्वादिकारणत्वेनाकाशवदैक्षतेत्यागन्तुकत्वेन श्रुतमीक्षणमाकाशादिहेतुत्वेनाङ्गीकार्य्यमित्यलं। अव्याकृते सूक्ष्मात्मना स्थिते व्याकर्त्तुं स्थूलीकर्त्तुमिष्टे इत्यर्थः। अव्याकृतकार्य्योपरक्तचैतन्यरूपेक्षणस्य कारकानपेक्षत्वेऽपि वृत्तिरूपेक्षणस्य कारकं वाच्यमित्याशङ्क्याह॥ अपि चाविद्यादिमत इति॥ यथैकस्य ज्ञानं तथान्यस्यापीति नियमाभावान्मायिनोऽशरीरस्यापि जन्येक्षणकारकत्वमिति भावः। ननु यत् जन्यज्ञानं तत् शरीरसाध्यमिति व्याप्तिरस्तीत्याशङ्क्य श्रुतिबाधमाह॥ मन्त्रौ चेति॥ कार्य्यं शरीरं। करणमिन्द्रियं। अस्येश्वरस्य शक्तिर्माया स्वकार्य्यापेक्षया परा, विचित्रकार्य्यकारित्वाद्विविधा सा त्वैतिह्यमात्रसिद्धा न प्रमाणसिद्धे-

ननु नास्ति तावज्ज्ञानप्रतिबन्धकारणवानीश्वरादन्यः संसारी "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता" इति श्रुतेः। तत्र किमिदमुच्यते संसारिणः शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिर्नेश्वरस्येति? अत्रोच्यते। सत्यं नेश्वरादन्यः संसारी, तथापि देहादिसङ्घातोपाधिसम्बन्ध इष्यत एव घटकरकगिरिगुहाद्युपाधिसम्बन्ध इव व्योम्नः, तत्कृतश्च शब्दप्रत्ययव्यवहारो लोकस्य दृष्टो घटच्छिद्रं करकादिच्छिद्रमित्यादिराकाशाव्यतिरेकेऽपि, तत्कृता चाकाशे घटाकाशादिभेदमिथ्याबुद्धिर्दृष्टा; तथेहापि देहादिसङ्घातोपाधिसम्बन्धाविवेककृतेश्वरसंसारिभेदमिथ्याबुद्धिः। दृश्यते चात्मन एव सतो देहादिसङ्घाते ऽनात्मन्यात्मत्वाभिनिवेशो

त्याह॥ श्रूयत इति॥ ज्ञानरूपेण बलेन या सृष्टिक्रिया सा स्वाभाविकी अनादिमायात्मकत्वादित्यर्थः। ज्ञानस्य चैतन्यस्य बलं मायावृत्तिप्रतिबिम्बितत्वेन स्फुटत्वं तस्य क्रियानामबिम्बत्वेन ब्रह्मणो जनकता ज्ञातृतापि स्वाभाविकीति वार्थः॥ अपाणिरपि ग्रहीता। अपादोऽपि जवनः॥ ईश्वरस्य स्वकार्ये लौकिकहेत्वपेक्षा नास्तीति भावः। अग्र्यमनादिं पुरुषं अनन्तं महान्तं विभुमित्यर्थः। अपसिद्धान्तं शङ्कते॥ नन्विति॥ ज्ञाने प्रतिबन्धककारणान्यविद्यारागादीनि श्रुतावत ईश्वरादन्यो नास्तीत्यन्वयः। औपाधिकस्य जीवेश्वरभेदस्य मयोक्तत्वान्नापसिद्धान्त इत्याह॥ अत्रोच्यत इति॥ तत्कृत उपाधिसम्बन्धकृतः शब्दतज्जन्यप्रत्ययरूपो व्यवहारः, असङ्कीर्ण इति शेषः। अव्यतिरेके कथमसङ्करस्तत्राह॥ तत्कृता चेति॥ उपाधिसम्बन्धकृतेत्यर्थः, देहादिसम्बन्धस्य हेतुरविवेकोऽनाद्यविद्यातया कृत इत्यर्थः। अविद्यायां हि प्रतिबिम्बो जीवः, बिम्बचैतन्यमीश्वर इतिभेदोऽविद्याधीनसत्ताकः। अनादिभेदस्य कार्य्यत्वायोगात्। कार्य्यबुद्ध्यादिकृतप्रमात्रादिभेदश्च कार्य्य एवेति विवेकः। नन्वखण्डस्वप्रकाशात्मनि कथमविवेकः तत्राह॥ दृश्यते चेति॥ वस्तुतो

मिथ्याबुद्धिमात्रेण पूर्व्वपूर्व्वेण, सति चैवं संसारित्वे देहाद्यपेक्ष-मौचित्वमुपपन्नं संसारिणः। यदप्युक्तं प्रधानस्यानेकात्मकत्वात् मृदादिवत् कारणत्वोपपत्तिर्नासंहतस्य ब्रह्मण इति, तत् प्रधानस्याशब्दत्वेनैव प्रत्युक्तं। यथा तु तर्केणापि ब्रह्मण एव कारणत्वं निर्व्वोढुं शक्यते न प्रधानादीनां तथा प्रपञ्चयिष्यतेर्न विलक्षणत्वादस्य इत्येवमादिना। अत्राह। यदुक्तं, नाचेतनं प्रधानं जगत्कारणमीक्षितृत्वश्रवणादिति, तदन्यथाप्युपपद्यते। अचेतनेऽपि चेतनवदुपचारदर्शनात् प्रत्यासन्नपतनतां कूलस्यालक्ष्य कूलं पिपतिषतीत्यचेतनेऽपि कूले चेतनवदुपचारो दृष्टस्तद्वदचेतनेऽपि प्रधाने प्रत्यासन्नसर्गे चेतनवदुपचारो भविष्यति तदैक्षतेति। यथा लोके कश्चिच्चेतनः स्नात्वा भुक्त्वा चापराह्णे ग्रामं रथेन गमिष्यामीतीक्षित्वा अनन्तरं तथैव नियमेन प्रवर्त्तते,

---

देहादिभिन्नस्वप्रकाशस्यैव सत आत्मनो नरोऽहमिति भ्रमो दृष्टत्वाद्रूपङ्गवः। स च मिथ्याबुद्ध्या मीयत इति मिथ्याबुद्धिमात्रेण भ्रान्तिसिद्धाज्ञानेन कल्पित इति चकारार्थः। यद्वोक्तमिथ्याबुद्धौ लोकानुभवमाह, दृश्यते चेति इत्थं भावे तृतीया। भ्रान्त्यात्मना दृश्यत इत्यर्थः। पूर्व्वपूर्व्वभ्रान्तिमात्रेण दृश्यते न च प्रमेयतयेति वार्थः। कूटस्थस्यापि मायिकं कारणत्वं युक्तमित्याह॥ यथा त्विति॥ यत्त्ववेद्यशब्दशक्तिग्रहायोग इति तन्न। सत्यादिपदानामबाधितार्थेषु लोकावगतशक्तिकानां वाच्यैकदेशलक्षणेनोपस्थिताखण्डब्रह्मलक्षकत्वादिति स्थितं। सम्प्रत्युत्तरसूत्रे ब्रह्म निरस्याशङ्कामाह॥ अत्राहेति॥ अन्यथापि अचेतनत्वेऽपि। ननु प्रधानस्य चेतनेन किं साम्यं येन गौणमीक्षणमिति। तत्राह॥ यथेति॥ नियतक्रमवत् कार्य्यकारित्वं साम्यमित्यर्थः। उपचारप्राये वचनादिति गौणार्थप्रचुरे प्रकरणे समाम्नातादित्यर्थः। अप्तेजसोरिवाचेतने सति गौणी ईक्षतिरिति चेत्,न,आत्मशब्दात् सतश्चेतनत्वनिश्चयादिति सूत्रा-

तथा प्रधानमपि महदाद्याकारेण नियमेन प्रवर्त्तते तस्माच्चेतनवदुपचर्य्यते। कस्मात् पुनः कारणात् विहाय मुख्यमौचित्यमौपचारिकं कल्प्यते? "तत्तेज ऐक्षत" "ता आप ऐक्षन्त" इति चाचेतनयोरप्यप्तेजसोश्चेतनवदुपचारदर्शनात्। तस्मात् सत्कर्तृकमपीक्षणमौपचारिकमिति गम्यते। उपचारप्राये वचनादित्येवं प्राप्ते इदं सूत्रमारभ्यते॥

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ६ ॥

यदुक्तं प्रधानमचेतनं सच्छब्दवाच्यं तस्मिन्नौपचारिकी ईक्षतिः अप्तेजसोरिवेति तदसत्। कस्मात्। आत्मशब्दात्। "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इत्युपक्रम्य "तदैक्षत" "तत्तेजोऽसृजत" इति च तेजोऽवन्नानां सृष्टिमुक्त्वा तदेव प्रकृतं सदीक्षितृ तानि च तेजोऽवन्नानि देवताशब्देन परामृश्याह। "सेयं देवतैक्षत" "हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" इति। तत्र यदि प्रधानमचेतनं गुणवृत्त्येक्षितृ कल्प्येत तदेव प्रकृतत्वात् सेयं देवतेति परामृश्येत, न तदा देवता जीवमात्मशब्देनाभिदध्यात्। जीवो हि नाम चेतनः शरीराध्यक्षः प्राणानां धारयिता*प्रसिद्धेर्निर्वचनाच्च। स कथमचेतनस्य प्रधानस्य आत्मा भवेत्? आत्मा हि नामस्वरूपं, नाचेत-

---

र्यमाह॥ यदुक्तमित्यादिना॥ सा प्रकृता सच्छब्दवाच्या इयमिक्षित्री देवता परोक्षा हन्त इदानीं भूतसृष्ट्यनन्तरं इमाः सृष्टास्तिस्रस्तेजोऽ-

* मुद्रितपुस्तके तत्प्रसिद्धेरिति पाठः।

नस्य प्रधानस्य चेतनो जीवः स्वरूपं भवितुमर्हति; अत्र तु चेतनं ब्रह्म मुख्यमीक्षितृ परिगृह्यते, तस्य जीवविषय आत्मशब्दप्रयोग उपपद्यते। तथा "स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत् सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इत्यत्र स आत्मेति प्रकृतं सदणिमानमात्मानमात्मशब्देनोपदिश्य तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति चेतनस्य श्वेतकेतोरात्मत्वेनोपदिशति। अप्तेजसोस्तु विषयत्वात् अचेतनत्वं नामरूपव्याकरणादौ च प्रयोज्यत्वेनैव निर्देशात्, न चात्मशब्दवत् किञ्चिन्मुख्यत्वे कारणमस्तीति युक्तं कूलवत् गौणत्वमीक्षितृत्वस्य। तयोरपि च सदधिष्ठितत्वापेक्षमेवेक्षितृत्वं। सतस्त्वात्मशब्दात् न गौणमीक्षितृत्वमित्युक्तं। अथोच्यतेऽचेतनेऽपि

वन्नरूपाः,परोक्षत्वाद्देवता इति द्वितीयाबहुवचनं,अनेन पूर्व्वकल्पानुभूतेन जीवेनात्मना मम स्वरूपेण ता अनुप्रविश्य तासां भोग्यत्वाय नाम च रूपञ्च स्थूलं करिष्यामीत्यैक्षतेत्यन्वयः। लौकिकप्रसिद्धेर्जीवप्राणधारणे इति धातोर्जीवति प्राणान् धारयतीति निर्व्वचनाच्चेत्यर्थः। अत्र त्विति॥ स्वपक्षे तु विम्बप्रतिविम्बयोर्लोके भेदस्य कल्पितत्वदर्शनाज्जीवो ब्रह्मणः सत आत्मेति युक्तमित्यर्थः। जीवस्य सच्छब्दार्थं प्रत्यात्मशब्दात् सन्न प्रधानमित्युक्त्वा सतो जीवं प्रत्यात्मशब्दान्न प्रधानमिति विधान्तरेण हेतुं व्याचष्टे॥ तथेति॥ स यः सदाख्य एषोऽणिमा परमसूक्ष्मः एतदात्मकमिदं सर्व्वं जगत् तत्सदेव सत्यं विकारस्य मिथ्यात्वात्, सत्पदार्थः सर्व्वस्यात्मा हे श्वेतकेतो, त्वञ्च नासि संसारी, किन्तु तदेव सदबाधितं सर्व्वात्मकं ब्रह्मासीति श्रुत्यर्थः॥ इत्यत्रोपदिशति॥ अतश्चेतनात्मकत्वात् सच्चेतनमेवेति वाक्यशेषः। यदुक्तमप्तेजसोरिव सत ईक्षणं गौणमिति तत्राह॥ अप्तेजसोस्त्विति॥ नामरूपयोर्व्याकरणं सृष्टिः।आदिपदान्नियमनं अप्तेजसोर्दृग्विषयत्वात् सृज्यत्वान्नियम्यत्वाच्चाचेतनत्वमीक्षणस्य मुख्यत्वे बाधकमस्ति साधकञ्च नास्तीति हेतोर्युक्तमीक्षणस्य गौणत्वमिति योजना; चेतनवत् कार्य्यकारित्वं गुणः तेज ऐक्षत चेतनवत्

प्रधाने भवत्यात्मशब्दः आत्मनः सर्व्वार्थकारित्वात् यथा राज्ञः सर्व्वार्थकारिणि भृत्ये भवत्यात्मशब्दो ममात्मा भद्रसेन इति; प्रधानं हि पुरुषात्मनो भोगापवर्गौ कुर्व्वदुपकरोति राज्ञ इव भृत्यः सन्धिविग्रहादिषु वर्त्तमानः। अथवैक एवात्मशब्दश्चेतना-चेतनविषयो भविष्यति भूतात्मेन्द्रियात्मेति च प्रयोगदर्शनात्, यथैक एव ज्योतिःशब्दः क्रतुज्वलनविषयः। तत्र कुत एत-दात्मशब्दादीक्षतेरगौणत्वं इत्यत उत्तरं पठति।

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

न प्रधानमचेतनमात्मशब्दालम्बनं भवितुमर्हति "स आत्मा" इति प्रकृतं सदणिमानमादाय "तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इति चेतनस्य श्वेतकेतोर्मोक्षयितव्यस्य तन्निष्ठामुपदिश्य "आचार्य्यवान् पुरुषो वेद" "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्यते" इति मोक्षोपदेशात्। यदि ह्यचेतनं प्रधानं सच्छब्दवाच्यं तदसीति ग्राहयेत् मुमुक्षुं चेतनं सन्तमचेतनोऽसीति तदा विपरीतवा-

---

कार्य्यकारीत्यर्थः। यद्वा तेजःपदेन तदधिष्ठानं सल्लक्ष्यते तथा च मुख्यमीक्षणमित्याह॥ तयोरिति॥ स्यादेतत् यदि सत ईक्षणं मुख्यं स्या-त्तदेव कुत इत्यत आह॥ सतस्त्विति॥ गौणमुख्ययोरतुल्ययोः संशयाभा-वेन गौणप्रायपाठस्यानिश्चायकत्वादात्मशब्दाच्च सत ईक्षणं मुख्यमि-त्यर्थः। आत्महितकारित्वगुणयोगादात्मशब्दोऽपि प्रधाने गौण इति श-ङ्कते॥ स्वर्थेत्यादिना॥ आत्मशब्दः प्रधानेऽपि मुख्यो नानार्थकत्वादित्याह॥ अथ वेति॥ नानार्थकत्वे दृष्टान्तः॥ यथेति॥ अथैकज्योतिरिति श्रुत्या सह-स्रदक्षिणाके क्रतौ ज्योतिष्टोमे लोकप्रयोगादग्नौ च ज्योतिःशब्दो यथा मुख्यस्तद्वदित्यर्थः। तस्मिन् सत्पदार्थे निष्ठा अभेदज्ञानं यस्य स तन्नि-ष्ठस्तस्य मुक्तिश्रवणादिति सूत्रार्थमाह॥ नेत्यादिना॥ श्रुतिः समन्वयसूत्रे व्याख्याता। अनर्थायेत्युक्तं प्रपञ्चयति॥ यदि चाज्ञस्येति॥ कश्चित् किल

दिशास्त्रं पुरुषस्यानर्थायेत्यप्रमाणं स्यात्; न तु निर्दोषशास्त्रं अप्रमाणं कल्पयितुं युक्तं। यदि चाज्ञस्य सतो मुमुक्षोरचेतनमनात्मानमात्मेत्युपदिशेत् प्रमाणभूतं शास्त्रं, स श्रद्दधानतयान्धगोलाङ्गूलन्यायेन तदात्मदृष्टिं न परित्यजेत्, तद्व्यतिरिक्तञ्चात्मानं न प्रतिपद्येत, तथा सति पुरुषार्थाद्विहन्येतानर्थञ्च ऋच्छेत्। तस्माद्यथा स्वर्गाद्यर्थिनोऽग्निहोत्रादिसाधनं यथाभूतमुपदिशति तथा मुमुक्षोरपि "स आत्मा" "तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इति यथाभूतमेवात्मानमुपदिशतीति युक्तं। एवञ्च सति तप्तपरशुग्रहणमोक्षदृष्टान्तेन सत्याभिसन्धस्य मोक्षोपदेश उपपद्यते। अन्यथा हि अमुख्ये सदात्मतत्त्वोपदेशे अहमुक्थमस्मीति विद्यादितिवत् सम्पन्मात्रमिदमनित्यफलं स्यात्। तत्र मोक्षोपदेशो नोपपद्येत; तस्मान्न सदणिमन्यात्मशब्दस्य गौणत्वं, भृत्ये तु स्वामिभृत्यभेदस्य प्रत्यक्षत्वादुपपन्नो गौण आत्मशब्दो ममात्मा भद्रसेन, इति। अपि च क्वचिद्गौणः शब्दो दृष्ट इति

दुष्टात्मा महारण्यमार्गे पतितमन्धं स्वबन्धुनगरं जिगमिषुं बभासे किमत्रायुष्मता दुःखितेन स्थीयत इति। स चान्धः सुखवाणीमाकर्ण्य तमाप्तं मत्वोवाच। अहो मद्भागधेयं यदत्र भवान् मां दीनं स्वाभीष्टनगरप्राप्त्यसमर्थं भाषत इति। स च विप्रलिप्सु र्दुष्टगोयुवानमानीय तदीयलाङ्गूलं अन्धं ग्राहयामास, उपदिदेश च एनमन्धं एष गोयुवा त्वां नगरं नेष्यति, मा त्यज लाङ्गूलमिति। स चान्धः श्रद्धालुतया तदत्यजन् स्वाभीष्टमप्राप्यानर्थपरम्परां प्राप्तः, तेन न्यायेनेत्यर्थः॥ तथा सतीति॥ आत्मज्ञानाभावे सति विहन्येत मोक्षं न प्राप्नुयात् प्रत्युतानर्थसंसारञ्च प्राप्नुयादित्यर्थः। ननु जीवस्य प्रधानैक्यसम्पदुपासनार्थमिदं वाक्यमस्त्विति तत्राह॥ एवञ्च सतीति॥ अबाधितात्मप्रमायां सत्यामित्यर्थः।

नैतावता शब्दप्रमाणकेऽर्थे गौणीकल्पनाऽन्याय्या सर्व्वत्रानाश्वासप्रसङ्गात्। यत्तूक्तं चेतनाचेतनयोः साधारन आत्मशब्दः क्रतुज्वलनयोरिव ज्योतिःशब्दः इति, तन्न, अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात्। तस्माच्चेतनविषय एव मुख्य आत्मशब्दश्चेतनत्वोपचाराद्भूतादिषु प्रयुज्यते भूतात्मेन्द्रियात्मेति च, साधारणत्वेऽप्यात्मशब्दस्य न प्रकरणमुपपदं वा किञ्चिन्निश्चायकमन्तरेणान्यतरवृत्तिता निर्द्धारयितुं शक्यते । न चात्राचेतनस्य निश्चायकं किञ्चित् कारणमस्ति प्रकृतन्तु सदीक्षितृ सन्निहितश्च चेतनः श्वेतकेतुः, न हि चेतनस्य श्वेतकेतोरचेतन आत्मा सम्भवतीत्यवोचाम। तस्माच्चेतनविषय इहात्मशब्द इति निश्चीयते, ज्योतिःशब्दोऽपि लौकिकेन प्रयोगेन ज्वलन एव रूढः अर्थवादकल्पितेन तु ज्वलनसादृश्येन क्रतौ प्रवृत्त इत्यदृष्टान्तः। अथवा पूर्व्वसूत्र एवात्मशब्दं निरस्तसमस्तगौणत्वसाधारणत्वा-

---

कस्यचिदारोपितचोरत्वस्य सत्येन तप्तं परशुं गृह्णतो मोक्षो दृष्टः तद्दृष्टान्तेन सत्ये ब्रह्मणि अहमित्यभिसन्धिमतः मोक्षो यथा सत्याभिसन्धः तप्तपरशुं गृह्णाति स न दह्यते अथ मुच्यत इति श्रुत्योपदिष्टः स उपदेशः सम्पत्पक्षे न युक्त इत्याह॥ अन्यथेति॥ देहमुत्थापयतीत्युक्थं प्राणस्तस्मान्मोक्षोपदेशान्मुख्ये सम्भवति गौणत्वस्यान्याय्यत्वाच्चात्मशब्दः सति मुख्य इत्याह॥ अपि चेति॥ क्वचिद्भृत्यादौ सर्व्वत्राहमात्मेत्यत्रापि मुख्य आत्मशब्दो न स्यादित्यर्थः। चेतनत्वोपचारात् भूतादिषु सर्व्वत्र चैतन्यतादात्म्यादित्यर्थः आत्मशब्दश्चेतनस्यैवासाधारण इत्युक्तं। अस्तु वा अव्यापिवस्तूनां साधारणः तथापि तस्यात्र श्रुतौ प्रधानपरत्वेऽपि निश्चायकाभावान्न प्रधानवृत्तितेत्याह॥ साधारणत्वेऽपीति॥ चेतनवाचित्वे तु प्रकरणं श्वेतकेतुपदञ्च निश्चायकमस्तीत्याह॥ प्रकृतन्त्विति॥ उपपदस्य निश्चायकत्वं स्फुटयति॥ न हीति॥ ततः किन्तत्राह॥

शङ्कतया व्याख्याय ततः स्वतन्त्र एव प्रधानकारणनिराकरणहेतुर्व्याख्येयः, तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशादिति। तस्मान्नाचेतनं प्रधानं सच्छब्दवाच्यं। कुतश्च न प्रधानं सच्छब्दवाच्यं।

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

यदि अनात्मैव प्रधानं सच्छब्दवाच्यं "स आत्मा" "तत्त्वमसि" इति इहोपदिष्टं स्यात् स तदुपदेशश्रवणादनात्मज्ञतया तन्निष्ठो मा भूदिति मुख्यमात्मानमुपदिदिक्षुस्तस्य हेयत्वं ब्रूयात्। यथा अरुन्धतीं दिदर्शयिषुः तत्समीपस्थां स्थूलां तारां अमुख्यां प्रथममरुन्धतीति ग्राहयित्वा तां प्रत्याख्याय पश्चादरुन्धतीमेव ग्राहयति तद्वन्नायमात्मेति ब्रूयात्। न चैवमवो-

---

तस्मादिति॥ आत्मशब्दो ज्योतिःशब्दवन्नानार्थक इत्युक्तं दृष्टान्तं निरस्यति॥ ज्योतिरिति॥ कथं तर्हि ज्योतिषा यजेतेति ज्योतिष्टोमे प्रयोगस्तत्राह॥ अर्थवादेति॥ "एतानि वाव तानि ज्योतींषि य एतेऽस्य स्तोमाः" इत्यर्थवादेन कल्पितं ज्वलनेन सादृश्यं, "त्रिवृत्पञ्चदशस्त्रिवृत्सप्तदशस्त्रिवृदेकविंशस्तोमाः" तत्तदर्थप्रकाशकत्वेन गुणेन ज्योतिःपदोक्ता ऋक्सङ्घाः, तथा च ज्योतींषिस्तोमा अस्येति ज्योतिष्टोम इत्यत्र ज्योतिःशब्दो गौण इत्यर्थः। नन्वात्मशब्दादिति पूर्व्वसूत्र एवात्मशब्दस्य प्रधाने गौणत्वसाधारणत्वशङ्कानिरासः कर्त्तुमुचितः मुख्यार्थस्य लाघवेनोक्तिसम्भवे गौणत्वनानार्थकत्वशङ्काया दुर्बलत्वेन तन्निरासार्थं पृथक्सूत्रायासानपेक्षणात्। तथा च शङ्कोत्तरत्वेन सूत्रव्याख्यानं नातीव शोभते, इत्यरुचेराह॥ अथवेति॥ निरस्ता समस्ता गौणत्वनानार्थत्वशङ्का यस्यात्मशब्दस्य स तच्छङ्कस्तस्य भावस्तत्ता तया इत्यर्थः॥ तत इति॥ सत आत्मशब्देन जीवाभिन्नत्वादिति हेत्वपेक्षया मोक्षोपदेशः स्वतन्त्र एव प्रधानकारणत्वनिरासे हेतुरित्यर्थः। ननु यथा कथञ्चिदरुन्धतीं दर्शयितुं निकटस्थां स्थूलां तारां अरुन्धतीत्वेनोपदिशति तद्वदनात्मन एव प्रधानस्य

चत्। तस्माच्चात्मावगतिनिष्ठैव हि षष्ठप्रपाठके परिसमाप्ति-र्दृश्यते। चशब्दः प्रतिज्ञाविरोधाभ्युच्चयप्रदर्शनार्थः। सत्यपि हेयत्ववचने प्रतिज्ञाविरोधः प्रसज्येत, कारणविज्ञानाद्धि सर्व्वं विज्ञातमिति प्रतिज्ञातं। "उत तमादेशमप्राक्षः, येनाश्रुतं श्रुतं भवति अमतं मतं अविज्ञातं विज्ञातं" इति। "कथं नु भगवः स आदेशो भवति" इति। "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्व्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यात्, वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं, एवं सोम्य स आदेशो भवति" इति वाक्योपक्रमे

सत्पदार्थस्यात्मत्वोपदेश इति शङ्कते॥ कुतश्चेति॥ प्रधानं सच्छब्दवाच्यं नेति कुत इत्यर्थः। सोऽयञ्चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थ इत्याह॥ चशब्द इति॥ विवृणोति॥ सत्यपीति॥ अपिशब्दान्नास्त्येवेति सूचयति। वेदानधीत्यागतं स्तब्धं पुत्रं पितोवाच, हे पुत्र उत अपि आदिश्यत इत्यादेशः उपदेशैकलभ्यः सदात्मा तमप्यप्राक्षः गुरुनिकटे पृष्टवानसि यस्य श्रवणेन मननेन विज्ञानेनान्यस्य श्रवणादिकं भवतीत्यन्वयः। नन्वन्येन ज्ञातेन कथमन्यदज्ञातमपि ज्ञातं स्यादिति पुत्रः शङ्कते॥ कथमिति॥ हे भगवः कथं नु खलु स भवतीत्यर्थः, कार्य्यस्य कारणान्यत्वं नास्तीत्याह॥ यथेति॥ पिण्डः स्वरूपं तेन विज्ञातेनेति शेषः। तत्र युक्तिमाह॥ वाचेति॥ वाचा वागिन्द्रियेणारभ्यत इति विकारो वाचारम्भणं। ननु वाचा नामैवारभ्यते, न घटादिरित्याशङ्क्य नाममात्रमेव विकार इत्याह॥ नामधेयमिति॥ नामधेयं विकारोऽयं वाचा केवलमुच्यते वस्तुतः कारणाद्भिन्नो नास्ति तस्मान्मृषैव स इति भावः। विकारस्य मिथ्यात्वे तदभिन्नकारणस्यापि मिथ्यात्वमिति नेत्याह॥ मृत्तिकेति॥ कारणं कार्य्याद्भिन्नसत्ताकं न कार्य्यं कारणाद्भिन्नं, अतः कारणातिरिक्तस्य कार्य्यस्वरूपस्याभावात् कारणज्ञानेन तज्ज्ञानं भवतीति स्थिते दार्ष्टान्तिकमाह॥ एवमिति॥ मृद्वद्ब्रह्मैव सत्यं वियदादिविकारो मृषेति ब्रह्मज्ञाने सति ज्ञेयं किञ्चिन्नावशिष्यते इत्यर्थः। यद्यपि प्रधाने ज्ञाते तादात्म्याद्विकाराणां ज्ञानं

श्रवणात्। न च सच्छब्दवाच्ये प्रधाने भोग्यवर्गकारणे हेयत्वेनाहेयत्वेन वा विज्ञाते भोक्तृवर्गो विज्ञातो भवति अप्रधानविकारत्वाद्भोक्तृवर्गस्य, तस्मान्न प्रधानं सच्छब्दवाच्यं। कुतश्च न प्रधानं सच्छब्दवाच्यं॥

स्वाप्ययात्॥ ९॥

तदेव सच्छब्दवाच्यं कारणं प्रकृत्य श्रूयते "यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते स्वं ह्यपीतो भवति" इति एषा श्रुतिः स्वपितीत्येतत्पुरुषस्य लोकप्रसिद्धं नाम निर्व्वक्ति। स्वशब्देनेहात्मोच्यते यः प्रकृतः सच्छब्दवाच्यस्तमपीतो भवत्यपिगतो भवतीत्यर्थः।अपि पूर्व्वस्य एतेर्लयार्थत्वं प्रसिद्धं,प्रभवाप्ययावित्युत्पत्तिप्रलययोः प्रयोगदर्शनात्। मनःप्रचारोपाधिविशेष-

---

भवति न पुरुषाणां, तेषां प्रधानकारणत्वादित्याह॥ न चेति॥ अस्माकं जीवानां सद्रूपत्वात्तज्ज्ञाने ज्ञानमिति भावः॥कुतश्चेति॥पुनरपि कस्माद्धेतोरित्यर्थः, सुषुप्तौ जीवस्य सदात्मनि स्वस्मिन् अप्ययश्रवणात् सचेतनमेवेति सूत्रयोजना। एतत् स्वपनं यथा स्यात्तथा यत्र सुषुप्तौ स्वपितीति नाम भवति तदा पुरुषः सता सम्पन्न एकीभवति सदैक्येऽपि नामप्रवृत्तिः कथं तत्राह॥ स्वमिति॥ तत्र लोकप्रसिद्धिमाह॥ तस्मादिति॥ हि यस्मात् स्वं सदात्मानमपीतो भवतीति तस्मादित्यर्थः॥ श्रुतेस्तात्पर्य्यमाह॥ एषा इत्यादिना॥ इतेर्धातोर्गत्यर्थस्यापि पूर्व्वस्य लयार्थत्वेऽपि कथं नित्यस्य जीवस्य लय इत्याशङ्क्य उपाधिलयादिति वक्तुं जाग्रत्स्वप्नयोरुपाधिमाह॥ मन इति॥ ऐन्द्रियकमनोवृत्तय उपाधयः, तैर्घटादिस्थूलार्थविशेषाणां स्वात्मना सम्बन्धादात्मा तानिन्द्रियार्थान् पश्यन् स्थूलविशेषेण देहेनैक्यभ्रान्तिमापन्नो विश्वसंज्ञो जागर्त्ति जाग्रदा-

सम्बन्धादिन्द्रियार्थान् गृह्णंस्तद्विशेषापन्नो जीवो जागर्त्ति, तद्वासनाविशिष्टः स्वप्नान् पश्यन् मनःशब्दवाच्यो भवति, स उपाधिद्वयोपरमे सुषुप्तावस्थायां उपाधिकृतविशेषाभावात् स्वात्मनि प्रलीन इवेति स्वं ह्यपीतो भवतीत्युच्यते। यथा हृदयशब्दनिर्व्वचनं श्रुत्या दर्शितं "स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तं हृद्ययं" इति, तस्माद्धृदयमिति, यथा वा अशनायोदन्याशब्दप्रवृत्तिमूलं दर्शयति श्रुतिः "आप एव तदशितं नयन्ते तेज एव तत्पीतं नयते" इति च, एवं "स्वमात्मानं सच्छब्दवाच्यमपीतो भवति" इति इममर्थं स्वपितिनामनिर्व्वचनेन दर्शयति। न च चेतन आत्मा अचेतनं प्रधानं स्वरूपत्वेन प्रतिपद्यते। यदि पुनः प्रधानमेवात्मीयत्वात् स्वशब्देनैवोच्येतैवमपि चेतनोऽचेतनमप्येतीति विरुद्धमापद्येत, श्रुत्यन्तरञ्च "प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न वाह्यं किञ्च न वेदान्तरं" इति सुषुप्तावस्थायां

सनाश्रयमनोविशिष्टः सन्तैजससंज्ञः स्वप्ने विचित्रवासनासहकृतमायापरिणामान् पश्यन् "सोम्य तन्मनः" इति श्रुतिस्थमनःशब्दवाच्यो भवति, स आत्मा स्थूलसूक्ष्मोपाधिद्वयोपरमेऽहं नरः कर्त्तेति विशेषाभिमानाभावाल्लीन इत्युपचर्य्यत इत्यर्थः। ननु स्वपितीतिनामनिरुक्तेरर्थवादत्वान्न यथार्थतेत्यत आह॥ यथेति॥ तस्य हृदयशब्दस्यैतन्निर्वचनं "तदशितमन्नं द्रवीकृत्य नयन्ते जरयन्तीत्याप एवाशनाया पदार्थः तत्पीतं उदकं नयते शोषयति" इति "तेज एवोदन्यं" अत्र दीर्घश्छान्दसः। एवमिदमपि निर्वचनं यथार्थमित्याह॥ एवमिति॥ इदञ्च प्रधानपक्षे न युक्तमित्याह॥ न चेति॥ स्वशब्दस्यात्मनीवात्मीयेऽपि शक्तिरस्तीत्याशङ्क्याह॥ यदीति॥ प्राज्ञेन विम्बचैतन्येनेश्वरेण सम्परिष्वक्तो भेदभ्रमाभावेनाभेद इत्यर्थः। तत्तद्वेदान्तजन्यानामवगतीनां चेतनकारणविषयकत्वेन सामान्यान्नाचेतनं

चेतनेऽप्ययं दर्शयति, अतो यस्मिन्नप्यय: सर्वेषां चेतनानां तच्चेतनं सच्छब्दवाच्यं जगत: कारणं, न प्रधानं। कुतश्च न प्रधानं जगत: कारणं ॥

गतिसामान्यात् ॥ १० ॥

यदि तार्किकसमय इव वेदान्तेष्वपि भिन्ना कारणावगतिरभविष्यत् क्वचिच्चेतनं ब्रह्म जगत: कारणं क्वचिदचेतनं प्रधानं क्वचिदन्यदेवेति तत: कदाचित् प्रधानकारणवादानुरोधेनापीक्षत्यादिश्रवणमकल्पयिष्यत्, न त्वेतदस्ति, समानैव हि सर्व्वेषु वेदान्तेषु चेतनकारणावगति:, यथाग्नेर्ज्वलत: सर्व्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्, एवमेवैतस्मादात्मन: सर्व्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते। "प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोका:" इति "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाश:सम्भूत:" इति "आत्मन एवेदं सर्व्वं" इति "आत्मन एष प्राणो जायते" इति चात्मन: कारणत्वं दर्शयन्ति सर्व्वे वेदान्ता:। आत्मशब्दश्च चेतनवचन इत्यवोचाम। महच्च प्रामाण्यकारणमेतद्यद्वेदान्तवाक्यानां चेतनकारणत्वे समानगतित्वं चक्षुरादीनामिव रूपादिषु, अतो गति-

---

जगत: कारणमिति सूत्रार्थं व्यतिरेकमुखेनाह॥ यदि तार्किकेत्यादिना॥ अन्यत् परमाण्वादिकं॥ न त्वेतदिति॥ अवगतिवैषम्यमित्यर्थ:। विप्रतिष्ठेरन् विविधं नानादिश: प्रतिगच्छेयु: प्राणाश्चक्षुरादयो यथा गोलकं प्रादुर्भवन्ति प्राणेभ्योऽनन्तरं देवा: सूर्य्यादयस्तदनुग्राहका:, तदनन्तरं लोक्यन्त इति लोकविषया इत्यर्थ:। ननु वेदान्तानां स्वत: प्रामाण्यत्वेन प्रत्येकं स्वार्थनिश्चायकत्वसम्भवात् किं गतिसामान्येनेत्याह॥ महच्चेति॥ एकरूपावगतिहेतुत्वं वेदान्तानां प्रामाण्यसंशयनिवृत्तिहेतुरित्यत्र दृष्टा-

सामान्यात् सर्व्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणं। कुतश्च सर्व्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणं॥

श्रुतत्वाच्च॥ ११॥

स्वशब्देनैव च सर्व्वज्ञ ईश्वरो जगतः कारणमिति श्रूयते श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि सर्व्वज्ञमीश्वरं प्रकृत्य "स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः" इति, तस्मात् सर्व्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणं, नाचेतनं प्रधानमन्यद्वेति सिद्धं। जन्माद्यस्य यत इत्यारभ्य श्रुतत्वाच्चेत्येवमन्तैः सूत्रैर्यान्युदाहृतानि वेदान्तवाक्यानि, तेषां सर्व्वज्ञः सर्व्वशक्तिरीश्वरो जगतो जन्मस्थितिलयकारणमित्येतस्यार्थस्य प्रतिपादकत्वं न्यायपूर्व्वकं प्रति-

---

न्तमाह॥ चक्षुरिति॥ यथा सर्व्वेषां चक्षुषां एकरूपावगतिहेतुत्वं श्रवणानां शब्दावगतिहेतुत्वं घ्राणादीनां गन्धादिषु, एवं ब्रह्मणि वेदान्तानां गतिसामान्यं प्रामाण्यदार्ढ्ये हेतुरित्यर्थः। एवमीक्षत्यादिलिङ्गैरचेतने वेदान्तानां समन्वयं निरस्य चेतनवाचकशब्देनापि निरस्यति॥ श्रुतत्वाच्चेति॥ सूत्रं व्याचष्टे॥ स्वशब्देनेति॥ स्वस्य चेतनस्य वाचकः "सर्व्वविच्छब्दज्ञः कालकालो गुणीसर्व्वविद्यः" इति सर्व्वज्ञं परमेश्वरं प्रकृत्य "स सर्व्ववित् कारणं" इति श्रुतत्वान्नाचेतनं कारणमिति सूत्रार्थः। करणाधिपा जीवास्तेषामधिपः, अधिकरणार्थमुपसंहरति॥ तस्मादिति॥ ईक्षणात्मशब्दादिकं परमाण्वादावप्ययुक्तमिति मत्वाह॥ अन्यद्वेति॥ वृत्तानुवादेनोत्तरसूत्रसन्दर्भमाक्षिपति॥ जन्मादीति॥ प्रथमसूत्रस्य शास्त्रोपोद्घातत्वात् जन्मादिसूत्रमारभ्येत्युक्तं सर्व्ववेदान्तानां कार्य्ये प्रधानाद्यचेतने च समन्वयनिरासेन ब्रह्मपरत्वं व्याख्यातं, अतः प्रथमाध्यायार्थस्य समाप्तत्वादुत्तरग्रन्थारम्भे किं कारणमित्यर्थः, वेदान्तेषु सगुणनिर्गुणब्रह्मवाक्यानां बहुलमुपलब्धेः। तत्र कस्य वाक्यस्य सगुणोपासनाविधिद्वारा निर्गुणे समन्वयः कस्य वा गुणविवक्षां विना सा-

पादितं। गतिसामान्योपन्यासेन च सर्व्वे वेदान्ताश्चेतनकारणवादिन इति व्याख्यातं, अतः परस्य ग्रन्थस्य किमुत्थानमिति उच्यते, द्विरूपं हि ब्रह्मावगम्यते नामरूपविकारभेदोपाधिविशिष्टं, तद्विपरीतञ्च सर्व्वोपाधिविवर्जितं। "यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति, यत्र त्वस्य सर्व्वमात्मैवाभूत्तत् केन कं पश्येत्, यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा, अथ यत्रान्यत् पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति, तदल्पं, यो वै भूमा, तदमृतं, अथ यदल्पं, तन्मर्त्यं, सर्व्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः, नामानि कृत्वातिवदन् यदास्ते, निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनं, अमृतस्य परं सेतुं दग्धेन्धनमिवानलं, नेति नेति,

---

त्वादेव ब्रह्मणि समन्वय इत्याकाङ्क्षेव कारणमित्याह॥ उच्यत इति॥ सङ्क्षिप्य सगुणनिर्गुणवाक्यार्थमाह॥ द्विरूपं हीति॥ नामरूपात्मको विकारः सर्व्वं जगत् तद्भेदो हिरण्यश्मश्रुत्वादिविशेष इति वाक्यार्थः। वाक्यान्युदाहरति॥ यत्र हीत्यादिना॥ यस्यां खल्वज्ञानावस्थायां द्वैतमिव कल्पितं भवति तत्तदितरः सन्नितरं पश्यतीति दृश्योपाधिकं वस्तु भाति। यत्र ज्ञानकाले विदुषः सर्व्वं जगदात्ममात्रमभूत्तदा तु केन कं पश्येदित्याक्षेपान्निरुपाधिकं तत्त्वं भाति, यत्र भूम्नि निश्चितो विद्वान् द्वितीयं किमपि न वेत्ति सोऽद्वितीयो भूमा परमात्मा निर्गुणः। अथ निर्गुणोक्त्यनन्तरं सगुणमुच्यते, यत्र सगुणे स्थिते द्वितीयं वेत्ति तदल्पं परिच्छिन्नं, यस्तु भूमा तदमृतं नित्यं॥ अथेति॥ पूर्व्ववत् व्याख्येयं। धीरः परमात्मैव सर्व्वाणि रूपाणि विचित्य सृष्ट्वा नामानि च कृत्वा बुद्ध्यादौ प्रविश्य जीवसञ्ज्ञो व्यवहरन् यो वर्त्तते सगुणस्तं निर्गुणत्वेन विद्वानप्यमृतो भवति, निर्गताः कला अंशा यस्मात्तन्निष्कलं, अतो निरंशत्वान्निष्क्रियं, अतः शान्तमपरिणामि निरवद्यं रागादिदोषशून्यं, अञ्जनं मूलतमः सम्बन्धो धर्म्मादिकं वा तच्छून्यं निरञ्जनं, किञ्चामृतस्य मोक्षस्य स्वय-

अस्थूलमनणुमह्रस्वमदीर्घं" इति "न्यूनमन्यत् स्थानं, सम्पूर्णमन्यत्" इति च, एवं सहस्रशो विद्याविद्याविषयभेदेन ब्रह्मणो द्विरूपतां दर्शयन्ति वाक्यानि। तत्राविद्यावस्थायां ब्रह्मण उपास्योपासकादिलक्षणः सर्व्वो व्यवहारः। तत्र कानिचित् ब्रह्मण उपासनान्यभ्युदयार्थानि, कानिचित् क्रममुक्त्यर्थानि, कानिचित् कर्म्मसमृद्ध्यर्थानि, तेषां गुणविशेषोपाधिभेदेन भेदः। एक एव तु परमात्मेश्वरस्तैस्तैर्गुणविशेषैर्विशिष्ट उपास्यो यद्यपि भवति, तथापि यथा गुणोपासनमेव फलानि भिद्यन्ते "तं यथा यथोपासते तदेव भवति" इति श्रुतेः "यथा क्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति, तथेतःप्रेत्य भवति" इति च। स्मृतेश्च।

यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरं।
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावित इति॥

मेव वाक्योत्थवृत्तिस्थत्वेन परमुत्कृष्टं सेतुं लौकिकसेतुवत् प्रापकं यथा दग्धेन्धनोऽनलः शाम्यति तमिवाविद्या तज्जं दग्ध्वा प्रशान्तं निर्गुणमात्मानं विद्यादित्यर्थः॥ नेति नेतीति॥ व्याख्यातं। स्थूलादिद्वैतशून्यं। रूपद्वये श्रुतिमाह॥ न्यूनमिति॥ द्वैतस्थानं न्यूनं अल्पं सगुणरूपं निर्गुणादन्यत् तथा सम्पूर्णनिर्गुणं सगुणादन्यदित्यर्थः, एकस्य द्विरूपत्वं विरुद्धमित्यत आह॥ विद्येति॥ विद्याविषयो ज्ञेयं निर्गुणत्वं सत्यं, अविद्याविषय उपास्यं सगुणत्वं कल्पितमित्यविरोधः। तत्राविद्याविषयं विवृणोति॥ तत्रेति॥ निर्गुणज्ञानार्थमारोपितप्रपञ्चमाश्रित्य बाधात् प्राक्काले जडजिह्निकान्यायेन तत्त्वफलार्थान्युपासनानि विधीयन्ते तेषां चित्तैकाग्र्यद्वारा ज्ञानं मुख्यं फलमिति तद्वाक्यानामपि महातात्पर्य्यं ब्रह्मणीति मन्तव्यं, नाम ब्रह्मेत्याद्युपास्तीनां कामचारादिरभ्युदयः फलं, दहराद्युपास्तीनां क्रममुक्तिः उद्गीथादिध्यानस्य कर्म्मसमृद्धिः फलमिति भेदः, ध्यानानां मानसत्वात्, ज्ञानान्तरङ्गत्वाच्च, ज्ञानकाण्डे विधानमिति

यद्यप्येक एव आत्मा सर्व्वभूतेषु स्थावरजङ्गमेषु गूढस्तथापि चित्तोपाधिविशेषतारतम्यात् आत्मनः कूटस्थनित्यैकरूपस्याप्युत्तरोत्तरमाविष्कृतस्य तारतम्यमैश्वर्य्यशक्तिविशेषैः श्रूयते "तस्य य आत्मानमाविस्तरां वेद" इति। अत्र स्मृतावपि।

यद्यद्विभूतिमत् सत्त्वं श्रीमदूर्ज्जितमेव वा।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंशसम्भवं। इति॥

यत्र यत्र विभूत्याद्यतिशयः स ईश्वर इत्युपास्यतया चोद्यते, एवमिहापि आदित्यमण्डले हिरण्मयः पुरुषः सर्व्वपाप्मोदय-

---

भावः॥ ननूपास्यब्रह्मण एकत्वात् कथमुपासनानां भेदस्तत्राह॥ तेषामिति॥ गुणविशेषाः सत्यकामत्वादयो हृदयादिरुपाधिः। अत्र स्वयमेवाशङ्क्य परिहरति॥ एक इति॥ परमात्मस्वरूपाभेदेऽप्युपाधिभेदेनोपहितोपास्यरूपभेदादुपासनानां भेदे सति फलभेद इति भावः। तं परमात्मानं यद्गुणत्वेन लोका राजानमिवोपासते तत्तद्गुणवत्त्वमेव तेषां फलं भवति, क्रतुः सङ्कल्पो ध्यानं इह यादृशध्यानवान् भवति मृत्वा तादृशोपास्यरूपो भवतीत्यत्रैव भगवद्वाक्यमाह॥ स्मृतेश्चेति॥ ननु सर्व्वभूतेषु निरतिशयात्मन एकत्वादुपास्योपासकयोस्तारतम्यश्रुतयः कथमित्याशङ्क्य परिहरति॥ यद्यप्येक इति॥ उक्तानामुपाधीनां शुद्धितारतम्यादैश्वर्य्यज्ञानसुखरूपशक्तीनां तारतम्यरूपा विशेषा भवन्ति तैरेकरूपस्यात्मन उत्तरोत्तरं मनुष्यादिहिरण्यगर्भान्तेष्वाविर्भावतारतम्यं श्रूयते। तस्यात्मन आत्मानं स्वरूपमाविस्तरां प्रकटतरं यो वेद उपास्ते सोऽश्नुते तदिति तरप्प्रत्ययादित्यर्थः।तथा च निकृष्टोपाधिरात्मैवोपासकः उत्कृष्टोपाधिरीश्वर उपास्य इत्यौपाधिकं तारतम्यमविरुद्धमिति भावः। अत्रार्थे भगवद्गीतामुदाहरति॥ स्मृताविति॥ अत्र सूर्य्यादेरपि न जीवत्वेनोपास्यता किन्त्वीश्वरत्वेनेत्युक्तं भवति। तत्र सूत्रकारसम्मतिमाह॥ एवमिति॥ उदयः असम्बन्धः एवं यस्मिन् वाक्ये उपाधिर्विवक्षितः तद्वाक्यमुपासनापरमिति वक्तुमुत्तरसूत्रसन्दर्भस्यारम्भ इत्युक्त्वा यत्र

लिङ्गात् पर एवेति वक्ष्यति, एवमाकाशस्तल्लिङ्गादित्यादिषु द्रष्टव्यं, एवं सद्योमुक्तिकारणमप्यात्मज्ञानमुपाधिविशेषद्वारेणोपदिश्यमानमप्यविवक्षितोपाधि*सम्बन्धविशेषं परापरविषयं परापरविषयत्वेन सन्दिह्यमानं वाक्यगतिपर्य्यालोचनया निर्णेतव्यं भवति। यथेत्र हि तावदानन्दमयोऽभ्यासादिति, एवमेकमपि ब्रह्मापेक्षितोपाधिसम्बन्धं निरस्तोपाधिसम्बन्धञ्चोपास्यत्वेन ज्ञेयत्वेन च वेदान्तेषु उपदिश्यत इति प्रदर्शयितुं परो ग्रन्थ आरभ्यते। यच्च गतिसामान्यादित्यचेतनकारणान्तरनिराकरणमुक्तं तदपि वाक्यान्तराणि ब्रह्मविषयाणि व्याचक्षाणेन ब्रह्मविपरीतकारणनिषेधेन प्रपञ्च्यते॥

आनन्दमयोऽभ्यासात्॥ १२॥

तैत्तिरीयके "अन्नमयं" "प्राणमयं" "मनोमयं" "विज्ञानमयञ्च" अनुक्रम्याम्नायते "तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः" इति। तत्र संशयः। किमिह आनन्दमयशब्देन

न विवक्षितः तद्वाक्यं ज्ञेयब्रह्मपरमिति निर्णयार्थमारम्भ इत्याह॥ एवं सद्य इति॥ अन्नमयादिकोषा उपाधिविशेषाः, वाक्यगतिस्तात्पर्य्यं। आरम्भसमर्थनमुपसंहरति॥ एवमेकमपीति॥ सिद्धवदुक्तगतिसामान्यस्य साधनार्थमप्युत्तरारम्भ इत्याह॥ यच्चेति॥ अन्नं प्रसिद्धं प्राणमनोबुद्धयः हिरण्यगर्भरूपाः, विम्बचैतन्यमीश्वर आनन्दः "तेषां पञ्चानां विकारा आध्यात्मिका देहप्राणमनोबुद्धिजीवा अन्नमयादयः पञ्चकोशाः" इति श्रुतेः परमार्थः। पूर्व्वाधिकरणे गौणमुख्येक्षणयोरतुल्यत्वेन संशयाभावाद्गौणप्रायपाठो न निश्चायक इत्युक्तं तर्हि मयटो विकारे प्राचुर्य्ये

---

* सम्बन्धेति मु० पु० नास्ति॥

परमेव ब्रह्मोच्यत "यत् प्रकृतं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति, किम्वा अन्नमयादिवत् ब्रह्मणोऽर्थान्तरमिति किं तावत् प्राप्तं ब्रह्मणोऽर्थान्तरममुख्य आत्मा आनन्दमयः स्यात्। कस्मात्, अन्नमयाद्यमुख्यात्मप्रवाहपतितत्वात्। अथापि स्यात् सर्व्वान्तरत्वादानन्दमयो मुख्य एवात्मेति न स्यात् प्रियाद्यवयवयोगात्, शारीरत्वश्रवणाच्च। मुख्यश्चेदात्मा स्यान्न प्रियादिसंस्पर्शः स्यात्, इह तु "तस्य प्रियमेव शिरः" इत्यादि श्रूयते, शारीरत्वञ्च श्रूयते "तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्व्वस्य" इति तस्य पूर्व्वस्य विज्ञानमयस्यैष एव शारीर आत्मा य एष आनन्दमय इत्यर्थः। न च शरीरस्य सतः प्रियाप्रियसंस्पर्शो वारयितुं शक्यः, तस्मात् संसार्य्येवानन्दमय आत्मा इत्येवं प्राप्ते इदमुच्यते, आनन्दमयोऽभ्यासात्, परमात्मानन्दमयो भवितुमर्हति। कुतोऽभ्यासात्। परस्मिन्नेव ह्यात्मन्यानन्दशब्दो बहुकृत्वोऽभ्यस्यते आनन्दमयं

च मुख्यत्वात् संशये विकारप्रायपाठादानन्दविकारो जीव आदन्दमय इति निश्चयोऽस्तीति प्रत्युदाहरणसङ्गत्या पूर्व्वपक्षमाह॥ कस्मादिति॥ आकाङ्क्षापूर्व्वकं अन्नमयादीति श्रुत्यादिसङ्गतयः स्फुटा एव, पूर्व्वपक्षे वृत्तिकारमते जीवोपास्त्या प्रियादिप्राप्तिः फलं, सिद्धान्ते तु ब्रह्मोपास्तीति भेदः, शङ्कते॥ अथापीति॥ परिहरति॥ न स्यादिति॥ संगृहीतं विवृणोति॥ मुख्य इति॥ परमात्मेत्यर्थः, शरीरत्वेऽपीश्वरत्वं किं न स्यादित्यत आह॥ न चेति॥ जीवत्वं दुर्व्वारमित्यर्थः। नन्वानन्दपदाभ्यासेऽप्यानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं कथमित्याशङ्क्य ज्योतिष्टोमाधिकारे ज्योतिःपदस्य ज्योतिष्टोमपरत्ववदानन्दमयप्रकरणस्थानन्दमयपदस्यानन्दमयपरत्वात् तदभ्यासस्तस्य ब्रह्मत्वसाधक इत्यभिप्रेत्याह॥ आनन्दमयं प्रस्तुत्येति॥ रसः सार आनन्द इत्यर्थः। अयं लोकः यत् यदि एष आकाशः पूर्णः आ-

प्रस्तुत्य "रसो वै सः" इति तस्यैव रसत्वमुक्त्वोच्यते। "रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवतीति को ह्येवान्यात् कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्, एष ह्येवानन्दयाति, सैषानन्दस्य मीमांसा भवति" एतमानन्दमयात्मानमुपसंक्रामति। "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन" इति। "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" इति च। श्रुत्यन्तरे च "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति ब्रह्मण्येव आनन्दशब्दो दृष्टः, एवमानन्दशब्दस्य बहुकृत्वो ब्रह्मण्यभ्यासात् आनन्दमय आत्मा ब्रह्मेति गम्यते। यत्तूक्तं अन्नमयाद्यमुख्यात्म-प्रवाहपतितत्वादानन्दमयस्याप्यमुख्यात्मत्वमिति, नासौ दोषः, आनन्दमयस्य सर्व्वान्तरत्वात्। मुख्यमेव ह्यात्मानं उपदिदिक्षु शास्त्रं लोकबुद्धिमनुसरत् अन्नमयं शरीरमनात्मानमत्यन्तमूढानामात्मत्वेन प्रसिद्धमनूद्य मूषानिषिक्तद्रुतताम्रादिप्रतिमावत् ततोऽन्तरं ततोऽन्तरमित्येवं पूर्व्वेण पूर्व्वेण समानमुत्तरमुत्तरमनात्मानमात्मा इति ग्राहयत् प्रतिपत्तिसौकर्य्यापेक्षया

नन्दः साक्षिप्रेरको न स्यात् तदा को वान्याच्चलेत् को वा विशिष्य-प्राण्याज्जीवेत् तस्मादेष एवानन्दयाति, आनन्दयतीत्यर्थः। "युवा स्यात् साधुयुवा" इत्यादिना वक्ष्यमाणामनुष्ययुवानन्दमारभ्य ब्रह्मानन्दावसाना एषा सन्निहिता आनन्दस्य तारतम्यमीमांसा भवति, उपसंक्रामति "विद्वान् प्राप्नोति" इत्येकदेशिनामर्थः। मुख्यसिद्धान्ते तूपसंक्रमणं विदुषः कोषाणां प्रत्यङ्मात्रत्वेन विलापनमिति ज्ञेयं शिष्टमुक्तार्थं। आनन्दशब्दाद्ब्रह्मावगतिः सर्व्वत्र समानेति गतिसामान्यार्थमाह॥ श्रुत्यन्तरे चेति॥ लिङ्गादमुख्यात्मसन्निधेर्बाध इति मत्वाह॥ नासाविति॥ सर्व्वान्तरत्वं न श्रुतमित्याशङ्क्य ततोऽन्यस्यानुक्तेस्तस्य सर्व्वान्तरत्वमिति विवृणोति॥ मुख्यमिति॥ लोकबुद्धिमिति॥ तस्याः स्थूलग्राहितामनुसरदित्यर्थः।

सर्व्वान्तरं मुख्यमानन्दमयमात्मानमुपदिदेशेति श्लिष्टतरं। यथारुन्धतीनिदर्शने बह्वीष्वपि तारास्वमुख्यास्वरुन्धतीषु दर्शितासु या अन्त्या प्रदर्श्यते सा मुख्यैवारुन्धती भवति, एवमिहाप्यानन्दमयस्य सर्व्वान्तरत्वान्मुख्यमात्मत्वं। यत्तु ब्रूषे प्रियादीनां शिरस्त्वादिकल्पना अनुपपन्ना मुख्यस्यात्मनः इत्यतीतानन्तरोपाधिजनिता सा न स्वाभाविकीत्यदोषः। शारीरत्वमप्यानन्दमयस्यान्नमयादिशरीरपरम्परया प्रदर्श्यमानत्वात् न पुनः साक्षादेव शारीरत्वं संसारिवत्, तस्मादानन्दमयः पर एवात्मा॥

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचर्य्यात्॥ १३॥

अत्राह नानन्दमयः परमात्मा भवितुमर्हति। कस्मात्। विकारशब्दात्, प्रकृतवचनादयमन्यः शब्दो विकारवचनः समधिगत आनन्दमय इति मयटो विकारार्थत्वात्, तस्मादन्नमयादिशब्दवत् विकारविषय एवायमानन्दमयशब्द इति चेत्, न, प्राचुर्य्यार्थेऽपि मयटः स्मरणात्तत्प्रकृतवचने मयडिति हि प्रचु-

---

तान्नस्य मूषाकारत्ववत् प्राणस्य देहाकारत्वं देहेन सामान्यं तथा मनः प्राणाकारं तेन सममित्याह॥ पूर्व्वेणेति॥ अतीतो योऽनन्तर उपाधिर्विज्ञानकोशस्तत्कृता सावयवत्वकल्पना शरीरेण ज्ञेयत्वाच्छारीरत्वमिति लिङ्गद्वयं दुर्ब्बलं, अतः सहायाभावादभ्याससर्व्वान्तरत्वाभ्यां विकारसन्निधेर्बाध इति भावः। विकारार्थकमयट्श्रुतिसहाय इत्याशङ्क्य मयटः प्राचुर्य्येऽपि विधानान्मैवमित्याह॥ विकारेत्यादिना॥ तत्प्रकृतवचने मयडिति तदिति प्रथमासमर्थाच्छब्दात् प्राचुर्य्यविशिष्टस्य प्रस्तुतस्य वचनेऽभिधाने गम्यमाने मयट्प्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः। अत्र वचनग्रहणात् प्रकृतस्य प्राचुर्य्यवैशिष्ट्यसिद्धिः, तादृशस्य

रतायामपि मयट् स्मर्य्यते, यथान्नमयो यज्ञ इति अन्नप्रचुर उच्यते, एवमानन्दप्रचुरं ब्रह्मानन्दमय उच्यते। आनन्दप्रचुरत्वञ्च ब्रह्मणो मनुष्यत्वादारभ्योत्तरस्मिन् उत्तरस्मिन् स्थाने शतगुण आनन्द इत्युक्त्वा ब्रह्मानन्दस्य निरतिशयत्वावधारणात्, तस्मात् प्राचुर्य्यार्थे मयट्॥

तद्धेतुव्यपदेशाच्च॥ १४॥

इतश्च प्राचुर्य्यार्थे मयट् यस्मादानन्दहेतुत्वं ब्रह्मणो व्यपदिशति श्रुतिः "एष ह्येवानन्दयाति" इति आनन्दयतीत्यर्थः; यो ह्यन्यानानन्दयति स प्रचुरानन्द इति प्रसिद्धं भवति। यथा लोके योऽन्येषां धनिकत्वमापादयति स प्रचुरधन इति गम्यते तद्वत्, तस्मात् प्राचुर्य्यार्थेऽपि मयटः सम्भवादानन्दमयः पर एव आत्मा॥

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते॥ १५॥

इतश्चानन्दमयः पर एवात्मा यस्मात् "ब्रह्मविदाप्नोति परं" इत्युपक्रम्य "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति अस्मिन्मन्त्रे यत् ब्रह्म प्रकृतं सत्यज्ञानानन्तविशेषणैर्निर्धारितं, यस्मादाकाशादिक्रमेण स्थावरजङ्गमानि भूतान्यजायन्त, यच्च भूतानि सृष्ट्वा ता-

---

लोके मयटोऽभिधानाद्यथा अन्नमयो यज्ञ इति,अत्र ह्यन्नं प्रचुरमस्मिन्नित्यन्नशब्दः प्रथमाविभक्तिशक्तस्तस्मान्मयट् यज्ञस्य प्रकृत्यर्थान्नप्राचुर्य्यवाचि दृश्यते न शुद्धप्रकृतवचन इति ध्येयं। सूत्रस्थचशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थ इति मत्वा व्याचष्टे॥ इतश्चेति॥ तच्चानुक्तं ब्रह्मानन्दस्य निरतिशयत्वावधारणं पूर्व्वमुक्तं। आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे लिङ्गमुक्त्वा प्रकरण-

न्यनुप्रविश्य गुहायामवस्थितं सर्व्वान्तरं, यस्य विज्ञानायान्योऽन्तर आत्मेति प्रक्रान्तं तन्मान्त्रवर्णिकमेव ब्रह्मेह गीयते योऽन्योऽन्तर आत्मानन्दमय इति। मन्त्रब्राह्मणयोश्चैकार्थत्वं युक्तं अविरोधात्; अन्यथा हि प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये स्यातां, न चान्नमयादिभ्य इवानन्दमयादन्योऽन्तर आत्माऽभिधीयते। "एतन्निष्ठैव च "सैषा भार्गवी वारुणीविद्या। आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" इति तस्मादानन्दमयः पर एवात्मा॥

नेतरोऽनुपपत्तेः॥ १६॥

इतश्चानन्दमयः पर एवात्मा नेतरः। इतर ईश्वरादन्यः संसारी जीव इत्यर्थः। न जीव आनन्दमयशब्देनाभिधीयते। कस्मात्, अनुपपत्तेः। आनन्दमयं हि प्रकृत्य श्रूयते "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय" इति "स तपो तप्यत स तपस्तप्त्वा इदं सर्व्वमसृजत यदिदं किञ्च" इति। तत्र प्राक् शरीराद्युत्पत्तेरभि-

---

माह॥ मान्त्रेति॥ यस्मादेवं कृतं तस्मान्मान्त्रवर्णिकमेव ब्रह्मानन्दमय इति वाक्ये गीयत इति योजना। ननु मन्त्रोक्तमेवात्र ग्राह्यमिति को निर्बन्धस्तत्राह॥ मन्त्रेति॥ ब्राह्मणस्य मन्त्रव्याख्यानत्वादुपायत्वमस्ति मन्त्रस्तूपेयः तदिदमुक्तं॥ अविरोधादिति॥ तयोरुपायोपेयभावादित्यर्थः। तर्ह्यन्नमयादीनामपि मान्त्रवर्णिकब्रह्मत्वं स्यादित्यत आह॥ न चेति॥ भृगवे प्रोक्ता वरुणेनोपदिष्टा भृगुवल्लीपञ्चमपर्य्यायस्थानन्दे प्रतिष्ठिता तत्र स्थानन्यायेन तदेकार्थब्रह्मवल्ल्या आनन्दमये निष्ठेत्याह॥ एतन्निष्ठैवेति॥ स ईश्वरः तपः सृष्ट्वा लोचनमतप्यत कृतवानित्यर्थः, अभिध्यानं कामना, बहु स्यामित्यव्यतिरेकाधिकारे स प्रकरणे आनन्दमयो रसः। ननु लब्धृलब्धव्यभावेऽप्यभेदः किं न स्यादत आह॥ न हि लब्धेवेति॥ ननु लब्धृलब्धयोर्भेदस्यावश्यकत्वे श्रुतिस्मृत्योर्बाधः स्यादित्याशङ्कते॥ कथमिति॥

ध्यानं सृज्यमानानां विकाराणां स्रष्टुरव्यतिरेकः सर्व्वविकारसृष्टिश्च न परस्मादात्मनोऽन्यत्रोपपद्यते ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

इतश्च नानन्दमयः संसारी यस्मादानन्दमयाधिकारे "रसो वै सः, रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति" इति जीवानन्दमयौ भेदेन व्यपदिशति। न हि लब्धैव लब्धव्यो भवति। कथं तर्ह्यात्माऽन्वेष्टव्यः "आत्मलाभान्न परं विद्यते" इति च श्रुतिस्मृती यावता न लब्धैव लब्धव्यो भवतीत्युक्तं ॥ बाढं ॥ तथाप्यात्मनोऽप्रच्युतात्मभावस्यैव सतस्तत्त्वानवबोधनिमित्तो देहादिष्वनात्मस्वात्मत्वनिश्चयो लौकिको दृष्टः, तेन देहादिभूतस्यात्मनोऽप्यात्माऽनन्विष्टोऽन्वेष्टव्योऽलब्धो लब्धव्योऽश्रुतः श्रोतव्योऽमतो मन्तव्योऽविज्ञातो विज्ञातव्य इत्यादिभेदव्यपदेश उपपद्यते। प्रतिषिध्यत एव तु परमार्थतः सर्व्वज्ञात् परमेश्वरादन्यो द्रष्टा श्रोता वा "नान्योतोऽस्ति द्रष्टा" इत्यादिना परमेश्वरस्त्वविद्याकल्पिताच्छारीरात् कर्त्तुर्भोक्तुर्व्विज्ञानात्माख्यादन्यः, यथा मायाविनश्चर्म्मखड्गधरात् सूत्रेणाकाशमधिरोहतः स एव मायावी

यावता यतस्त्वयेत्युक्तं अतः श्रुतिस्मृती कथमित्यन्वयः उक्तां शङ्कामङ्गीकरोति॥ बाढमिति॥ तर्ह्यात्मन एवात्मना लभ्यत्वोक्तिबाधः अभेदादित्याशङ्क्य कल्पितभेदान्न बाध इत्याह॥ तथापीति॥ अभेदेपीत्यर्थः लौकिकभ्रमः आत्मनः स्वाज्ञानजभ्रमेण देहाद्यभिन्नस्य भेदभ्रान्त्या परमात्मनो ज्ञेयत्वाद्युक्तिरित्यर्थः। अन्वेष्टव्यो देहादिव्यतिरिक्ततया ज्ञेयः विवेकज्ञानेन लब्धव्यः साक्षात्कर्त्तव्यः तदर्थं श्रोतव्यः विज्ञानं निदिध्यासनं साक्षात्कारो वा श्रुत्यन्तरस्थार्थानुवादपौनरुक्त्यं। ननु भेदः

परमार्थरूपो भूमिष्ठोऽन्यः। यथा वा घटाकाशादुपाधिपरिच्छिन्नादनुपाधिपरिच्छिन्न आकाशोऽन्यः। ईदृशञ्च विज्ञानात्मपरमात्मभेदमाश्रित्य नेतरोऽनुपपत्तेर्भेदव्यपदेशाच्चेत्युक्तं॥

कामाच्च नानुमानापेक्षा॥ १८॥

आनन्दमयाधिकारे च "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय" इति कामयितृत्वनिर्द्देशान्नानुमानिकमपि सांख्यपरिकल्पितमचेतनं प्रधानमानन्दमयत्वेन कारणत्वेन चापेक्षितव्यं। ईक्षतेर्नाशब्दमिति निराकृतमपि प्रधानं पूर्व्वसूत्रोदाहृतां कामयितृत्वश्रुतिं आश्रित्य प्रसङ्गात् पुनर्निराक्रियते गतिसामान्यप्रपञ्चनाय॥

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति॥ १९॥

इतश्च न प्रधाने जीवे वाऽऽनन्दमयशब्दः, यस्मादस्मिन्नानन्दमये प्रकृते आत्मनि प्रतिबुद्धस्यास्य जीवस्य। तद्योगं शास्ति

सत्य एवास्तु तत्राह॥ प्रतिषिध्यत इति॥ अत ईश्वरात् द्रष्टा जीवोऽन्यो नास्तीति चेत् जीवाभेदादीश्वरस्यापि मिथ्यात्वं स्यादत आह॥ परमेश्वर इति॥ अविद्याप्रतिविम्बत्वेन कल्पिताज्जीवाच्चिन्मात्र ईश्वरः पृथगस्तीति न मिथ्यात्वं। कल्पितस्याधिष्ठानाभेदेऽप्यधिष्ठानस्य ततो भेद इत्यत्र दृष्टान्तमाह॥ यथेति॥ सूत्रारूढः स्वतोऽपि मिथ्या न जीव इत्यरुच्या भेदमात्रमिथ्यात्वे दृष्टान्तमाह॥ यथा वेति॥ ननु सूत्रबलाद्भेदः सत्य इत्यत आह॥ ईदृशञ्चेति॥ कल्पितमेवेत्यर्थः। सूत्रे भेदः सत्य इति पदाभावात्तदनन्यत्वादिसूत्रशास्त्रश्रुत्यनुसाराच्चेति भावः। नन्वानन्दात्मकसत्त्वप्रचुरं प्रधानमानन्दमयमस्तु। तत्राह॥ कामाच्चेति॥ अनुमानगम्यमानुमानिकं। पुनरुक्तिमाशङ्क्याह॥ ईक्षतेरिति॥ अस्मिन्निति॥ विषयसप्तमी, आनन्दमयविषयप्रबोधवतो जीवस्य तद्योगं

तदात्मना योगस्तद्योगस्तद्भावापत्तिः, मुक्तिरित्यर्थः। तद्योगं शास्ति शास्त्रं। "यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते, अथ सोऽभयं गतो भवति; यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते, अथ तस्य भयं भवति" इति। एतदुक्तं भवति यदि तस्मिन्नानन्दमयेऽल्पमप्यन्तरं अतादात्म्यरूपं पश्यति तदा संसारभयान्न निवर्त्तते। यदा त्वेतस्मिन्नानन्दमये निरन्तरं तादात्म्येन प्रतितिष्ठति तदा संसारभयान्निवर्त्तते इति; तच्च परमात्मपरिग्रहे घटते न प्रधानपरिग्रहे जीवपरिग्रहे वा, तस्मादानन्दमयः परमात्मेति सिद्धं। इदन्त्विह वक्तव्यं "स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः", "तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात्, अन्योऽन्तरात्मा प्राणमयः", "तस्मादन्योऽन्तरात्मा मनोमयः", "तस्मादन्योऽन्तरात्मा विज्ञानमयः" इति च विकारार्थे मयट्प्रवाहे सत्यानन्दमय एवाकस्मादर्द्धजरतीयन्यायेन कथमिव मयटः प्राचुर्य्यार्थत्वं ब्रह्मविषयत्वं वा आश्रीयते इति। मान्त्रवर्णिकब्रह्माधिका-

---

यस्माच्छास्ति तस्मान्न प्रधानमिति योजना। जीवस्य प्रधानयोगोऽप्यस्तीत्यत आह॥ तदात्मेति॥ जीवस्य ब्रह्माभेदोऽस्तीत्यत आह॥ मुक्तिरिति॥ अदृश्ये स्थूलप्रपञ्चशून्ये, आत्मसम्बन्धमात्म्यं लिङ्गशरीरं तद्रहिते। निरुक्तं शब्दशक्यं तद्भिन्ने। निःशेषलयस्थानं निलयनं माया तच्छून्ये। ब्रह्मण्यभयं यथा स्यात्तथा यदैवं प्रतिष्ठां मनसः प्रकृष्टां वृत्तिमेष विद्वाल्लभते अथ तदैवाभयं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः। उत् अपि अरमल्पमल्पमप्यन्तरं भेदं यदैवैष नरः पश्यति अथ तदा तस्य भयमिति योजना इति। वृत्तिकारमतं दूषयति॥ इदन्त्विति॥ इह परव्याख्यायां विकारार्थके मयटि बुद्धिस्थे सत्यकस्मात् कारणं विना एकप्रकरणस्थस्य मयटः पूर्व्वं विकारार्थकत्वं, अन्ते प्राचुर्य्यार्थकत्वमित्यर्द्धजरतीयं कथमिव केन

रादिति चेत्, अन्नमयादीनामपि तर्हि ब्रह्मत्वप्रसङ्गः। अत्राह युक्तमन्नमयादीनामब्रह्मत्वं तस्मात्तस्मादन्तरस्यान्तरस्यान्यस्यान्यस्यात्मन उच्यमानत्वात्, आनन्दमयात्तु न कश्चिदन्योऽन्तर आत्मोच्यते। तेनानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं, अन्यथा प्रकृतहानाऽप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गादिति। अत्रोच्यते, यद्यप्यन्नमयादिभ्य इवानन्दमयादन्योऽन्तर आत्मेति न श्रूयते तथापि नानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं, यत आनन्दमयं प्रकृत्य श्रूयते "तस्य प्रियमेव शिरः, मोदो दक्षिणः पक्षः, प्रमोद उत्तरः पक्षः, आनन्द आत्मा, ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा" इति। तत्र यद्ब्रह्मेह मन्त्रवर्णे प्रकृतं "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति तदिह ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्युच्यते तद्विजिज्ञापयिषयैवान्नमयादय आनन्दमयपर्य्यन्ताः पञ्चकोशाः कल्प्यन्ते, तत्र कुतः प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गः। नन्वानन्दमयस्यावयवत्वेन ब्रह्म पुच्छं प्रति-

---

दृष्टान्तेन आश्रीयत इति इदं वक्तव्यमित्यन्वयः। प्रश्नं प्रत्याशङ्कते॥ मान्त्वेति॥ स्फुटमुत्तरं। किमान्तर इति न श्रूयते किं वा वस्तुतोऽप्यान्तरं ब्रह्म न श्रूयत इति विकल्प्य आद्यमङ्गीकरोति॥ अत्रोच्यते यद्यपीति॥ विकारप्रायपाठानुगृहीतमयट्श्रुतेः सावयवलिङ्गाच्चेत्याह॥ तथापीति॥ इष्टार्थस्य दृष्ट्या जातं सुखं प्रियं, लब्ध्याऽऽमोदः, स चाभ्यासात् प्रकृष्टः प्रमोदः, आनन्दस्तु कारणं। बिम्बचैतन्यमात्मा, शिरः पुच्छयोर्मध्यकायः ब्रह्म शुद्धमिति श्रुत्यर्थः। द्वितीयं प्रत्याह॥ तत्र यदिति॥ यन्मन्त्रे प्रकृतं गुहानिहितत्वेन सर्व्वान्तरं ब्रह्म तदिह पुच्छवाक्ये ब्रह्मशब्दात् प्रत्यभिज्ञायते तस्यैव विज्ञापनेच्छया पञ्चकोशरूपा गुहा प्रपञ्चिता, तत्र तात्पर्य्यं नास्तीति वक्तुं कल्प्यन्त इत्युक्तं। एवं पुच्छवाक्ये प्रकृतस्वप्रधानब्रह्मपरे सति न प्रकृतहान्यादिदोष इत्यर्थः। ब्रह्मणः प्रधानत्वं पुच्छश्रुतिविरुद्धमिति शङ्कते॥ नन्विति॥ अत्र ब्रह्मशब्दात् प्रकृतस्वप्रधानब्रह्मप्रत्यभिज्ञाने सति पुच्छशब्दविरोधप्राप्तावेकस्मिन् वाक्ये प्रथम-

ष्ठेत्युच्यते। अन्नमयादीनामिवेदं पुच्छं प्रतिष्ठेत्यादि, तत्र कथं ब्रह्मणः स्वप्रधानत्वं शक्यं विज्ञातुं,प्रकृतत्वादिति ब्रूमः। नन्वानन्दमयावयवत्वेनापि ब्रह्मणि विज्ञायमाने न प्रकृतत्वं हीयते आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वादिति। अत्रोच्यते तथा सति तदेव ब्रह्मानन्दमय आत्मावयवी तदेव च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठावयव इत्यसामञ्जस्यं स्यात्। अन्यतरपरिग्रहे तु युक्तं ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्रैव ब्रह्मनिर्देश आश्रयितुं ब्रह्मशब्दसंयोगान्नानन्दमयवाक्ये ब्रह्मशब्दसंयोगाभावादिति। अपि च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति उक्त्वेदमुच्यते "तदप्येष श्लोको भवति, असन्नेव स भवति, असद्ब्रह्मेति वेद चेत्, अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद, सन्तमेनन्ततो विदुः" इति। अस्मिंश्च श्लोकेऽननुकृष्यानन्दमयं ब्रह्मण एव भावाभाववेदनयोर्गुणदोषाभिधानाद्गम्यते ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्र ब्रह्मण एव स्वप्रधानत्वमिति। न चानन्दमयस्यात्मनो भावाभावशङ्का युक्ता प्रियमोदादिविशेषस्यानन्दमयस्य सर्व्वलोकप्रसिद्धत्वात् कथं पुनः स्वप्रधानं सद्ब्रह्मा-

---

चरमश्रुतशब्दयोराद्यस्यानुपसञ्जातविरोधिनो बलीयस्त्वात् पुच्छशब्देन प्राप्तगुणत्वस्य बाध इति मत्वाह॥ प्रकृतत्वादिति॥ प्रकरणस्यान्यथा सिद्धिमाह॥ नन्विति॥ एकस्यैव गुणत्वं प्रधानत्वञ्च विरुद्धमित्याह॥ अत्रोच्यत इति॥ तत्र विरोधनिरासायान्यतरस्मिन् वाक्ये ब्रह्मस्वीकारे पुच्छवाक्ये ब्रह्म स्वीकार्य्यमित्याह॥ अन्यतरेति॥ वाक्यशेषाच्चैवमित्याह॥ अपि चेति॥ तत्र ब्रह्मणि श्लोकोऽपीत्यर्थः। पुच्छशब्दस्य गतिं पृच्छति॥ कथं पुनरिति॥ त्वयापि पुच्छशब्दस्य मुख्यार्थो वक्तुमशक्यः ब्रह्मण आनन्दमयलाङ्गूलत्वाभावात् पुच्छदृष्टिलक्षणायाश्चाधारलक्षणा युक्ता प्रतिष्ठापदयोगात्, ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थलाभाच्च। त्वत्पक्षे ब्रह्मपदस्याप्यवयवलक्षकत्वादित्याह॥ नैष दोष इति॥ पुच्छमित्याधारत्वमात्र-

नन्दमयस्य पुच्छत्वेन निर्द्दिश्यते ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति। नैष दोषः पुच्छवत् पुच्छं प्रतिष्ठापरायणमेकनीडं लौकिकस्यानन्दजातस्य ब्रह्मानन्द इत्येतदनेन विवक्ष्यते नावयवत्वं। "एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति" इति श्रुत्यन्तरात्। अपि चानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे प्रियाद्यवयवत्वेन सविशेषं ब्रह्माभ्युपगन्तव्यं। निर्व्विशेषन्तु ब्रह्मवाक्यशेषे श्रूयते वाङ्मनसयोरगोचरत्वाभिधानात्, "यतो वाचो निवर्त्तन्ते, अप्राप्य मनसा सह", "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन" इति। अपि चानन्दप्रचुर इत्युक्ते दुःखास्तित्वमपि गम्यते प्राचुर्य्यस्य लोके प्रतियोगयल्पत्वापेक्षत्वात्। तथाच सति "यत्र नान्यत् पश्यति, नान्यच्छृणोति, नान्यद्विजानाति, स भूमा" इति भूम्नि ब्रह्मणि तद्व्यतिरिक्ताभावश्रुतिरुपरुद्ध्येत। प्रतिशरीरञ्च प्रियादिभेदादानन्दमयस्यापि

मुक्तं प्रतिष्ठेत्येकनीडत्वं एकं मुख्यं नीडं अधिष्ठानं सोपादानस्य जगत इत्यर्थः। ननु वृत्तिकारैरपि तैत्तिरीयवाक्यं ब्रह्मणि समन्वितं इष्टं, तत्र किमुदाहरणभेदेनेत्याशङ्क्याह॥ अपि चेति॥ यत्र सविशेषत्वं तत्र वाङ्मनसगोचरत्वमिति व्याप्तेरत्र व्यापकाभावोक्त्या निर्विशेषमुच्यत इत्याह॥ निर्विशेषमिति॥ निवर्त्तन्ते अशक्ता इत्यर्थः। सविशेषस्य मृषात्वादभयत्वायुक्तं, अतो निर्विशेषज्ञानार्थं पुच्छवाक्यमेवोदाहरणमिति भावः। प्राचुर्य्यार्थकमयटा सविशेषोक्तौ निर्विशेषश्रुतिबाध उक्तः। दोषान्तरमाह॥ अपि चेति॥ प्रत्ययार्थत्वेन प्रधानस्य प्राचुर्य्यस्य प्रकृत्यर्थो विशेषणं. विशेषणस्य यः प्रतियोगी विरोधीति तस्याल्पत्वमपेक्षते यथा विप्रमयो ग्राम इति शूद्राल्पत्वं। अस्तु को दोषस्तत्राह॥ तथा चेति॥ प्रकृत्यर्थप्राधान्ये त्वयं दोषो नास्ति, प्रचुरप्रकाशः सवितेत्यत्र तमसोऽल्पस्याप्यभानात् परन्त्वानन्दमयपदस्य प्रचुरानन्दे लक्षणादोषः

भिन्नत्वं,ब्रह्म तु न प्रतिशरीरं भिद्यते "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यानन्त्यश्रुतेः,"एको देवः सर्व्वभूतेषु गूढः सर्व्वव्यापी सर्व्वभूतान्तरात्मा" इति च श्रुत्यन्तरात्। न चानन्दमयाभ्यासः श्रूयते, प्रातिपदिकार्थमात्रमेव हि सर्व्वत्राभ्यस्यते"रसो वै सः,रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति, को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात्,यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्, एष ह्येवानन्दयाति, सैषानन्दस्य मीमांसा भवति" "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन", आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्"इति च। यदि चानन्दमयशब्दस्य ब्रह्मविषयत्वं निश्चितं भवेत् तत उत्तरेष्वानन्दमात्रप्रयोगेष्वप्यानन्दमयाभ्यासः कल्प्येत,न त्वानन्दमयस्य ब्रह्मत्वमस्ति प्रियशिरस्त्वादिभिर्हेतुभिरित्यवोचाम। तस्माच्छ्रुत्यन्तरे"विज्ञानमानन्दं"ब्रह्म इति आनन्दप्रातिपदिकस्य ब्रह्मणि प्रयोगदर्शनात् "यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्"इत्यादि ब्रह्मविषयः प्रयोगो न त्वानन्दमयाभ्यास इत्यवगन्तव्यं। यस्त्वयं मयडन्तस्यैवानन्दशब्दस्याभ्यास एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रामतीति न तस्य ब्रह्मविषयत्वमस्ति

स्यादिति मन्तव्यं। किञ्च भिन्नत्वाद्घटवन्न ब्रह्मतेत्याह॥ प्रतिशरीरमिति॥ नन्वभ्यस्यमानानन्दपदं लक्षणयानन्दमयपरं इत्यभ्याससिद्धिरित्यत आह॥ यदि चेति॥ आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे निर्णीते सत्यानन्दपदस्य तत्परत्वज्ञानादभ्याससिद्धिः, तत्सिद्धौ तन्निर्णय इति परस्पराश्रय इति भावः। अयमभ्यासः पुच्छब्रह्मण इत्याह॥ तस्मादिति॥ उपसंक्रमणं बाधः॥ननु स एवंविदिति ब्रह्मविदं प्रक्रम्योपसंक्रमणवाक्येन फलं निर्दिश्यते तत्तस्याब्रह्मत्वेन सिद्ध्यतीति शङ्कते॥ नन्विति॥ उपसंक्रमणं प्राप्तिरित्यङ्गीकृत्य विशिष्टप्राप्त्युक्त्या विशेषणप्राप्तिफलमुक्तमित्याह॥ नैष इति॥ ज्ञानेनाकाशानां बाधस्तदिति सिद्धान्ते बाधावधिप्रत्यगानन्दला-

विकारात्मनामेवान्नमयादीनामनात्मनामुपसङ्क्रमितव्यानां प्रवाहे पतितत्वात्। नन्वानन्दमयस्योपसङ्क्रमितव्यस्यान्नमयादिवद्ब्रह्मत्वे सति नैव विदुषो ब्रह्मप्राप्तिफलं निर्दिष्टं भवेत्। नैष दोषः। आनन्दमयोपसङ्क्रमणनिर्देशेनैव विदुषः पुच्छप्रतिष्ठाभूतब्रह्मप्राप्तेः फलस्य निर्दिष्टत्वात् "तदप्येष श्लोको भवति, यतो वाचो निवर्त्तन्ते" इत्यादिना प्रपञ्च्यमानत्वात्। *यत्त्वानन्दमयसन्निधाने "सोऽकामयत, बहु स्यां प्रजायेय" इतीयं श्रुतिरुदाहृता सा "ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा" इत्यनेन सन्निहिततरेण ब्रह्मणा सम्बध्यमानानानन्दमयस्य ब्रह्मतां प्रतिबोधयति, तदपेक्षत्वाच्चोत्तरस्य ग्रन्थस्य "रसो वै सः" इत्यादेर्नानन्दमयविषयता। ननु सोऽकामयत इति ब्रह्मणि पुंलिङ्गनिर्देशो नोपपद्यते। नायं दोषः। "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" इत्यत्र पुंलिङ्गेनाप्यात्मशब्देन ब्रह्मणः प्रकृतत्वात्। या तु भार्गवी वारुणी विद्या "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" इति तस्यां मयड्श्रवणात् प्रियशिरस्त्वाद्यश्रवणाच्च युक्तमानन्दस्य ब्रह्मत्वं। तस्मादणुमात्रमपि विशेषमनाश्रित्य न स्वत एव प्रियशिरस्त्वादि ब्रह्मण उपपद्यते, न चेह सविशेषं

भोऽर्थादुक्त उत्तरश्लोकेन स्फुटीकृत इत्याह॥ तदपीति॥ तदपेक्षत्वादिति कामयितृपुच्छब्रह्मविषयत्वादित्यर्थः। यदुक्तं पञ्चमस्थानस्थत्वादानन्दमये ब्रह्मवल्ली समाप्ता भृगुवल्लीवदिति तत्राह॥ यत्त्विति॥ या त्वित्यर्थः। मयट्श्रुत्या सावयवत्वादिलिङ्गेन च स्थानं बाध्यमिति भावः। गोचरातिक्रमो गोचरत्वाभावः। पूर्व्वमीक्षतेः संशयाभावात् इति युक्त्या प्रायपाठो न निश्चायक इत्युक्तं। तर्हि अत्र पुच्छपदस्याधारावयवयोर्लक्षणासाम्यात्

* यद्वेति पाठान्तरं।

ब्रह्म प्रतिपिपादयिषितं वाङ्मनसगोचरातिक्रमश्रुतेः। तस्मादन्नमयादिष्विवानन्दमयेऽपि विकारार्थ एव मयट् विज्ञेयो न प्राचुर्यार्थः। सूत्राणि त्वेवं व्याख्येयानि ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्र किमानन्दमयस्यावयवत्वेन ब्रह्म विवक्ष्यते, उत स्वप्रधानत्वेनेति। पुच्छशब्दादवयवत्वेनेति प्राप्त उच्यते। आनन्दमयोऽभ्यासात्। आनन्दमय आत्मेत्यत्र ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति स्वप्रधानमेव ब्रह्मोपदिश्यते ऽभ्यासात्। असन्नेव स भवति, इत्यस्मिन्निगमनश्लोके ब्रह्मण एव केवलस्याभ्यस्यमानत्वात्। विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात्। विकारशब्दोऽवयवशब्दोऽभिप्रेतः, पुच्छमित्यवयवशब्दान्न स्वप्रधानत्वं ब्रह्मण इति यदुक्तं तस्य परिहारो वक्तव्यः। अत्रोच्यते नायं दोषः प्राचुर्यादप्यवयवशब्दोपपत्तेः। प्राचुर्यं प्रायापत्तिरवयवप्रायवचनमित्यर्थः। अन्नमयादीनां हि शिर आदिषु अवयवेषूक्तेष्वानन्दमयस्यापि शिर आदीन्यवयवान्तराण्युक्त्वावयवप्रायापत्त्या ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्याह नावयवविवक्षया यत्कारणमभ्यासादिति स्वप्रधानत्वं ब्रह्मणः समर्थितं। तद्धेतुव्यपदेशाच्च।

संशयोऽस्तीत्यवयवप्रायपाठो निश्चायक इति पूर्व्वाधिकरणसिद्धान्तयुक्त्यभावेन पूर्व्वपक्षयति ॥ पुच्छशब्दादिति॥ तथा च प्रत्युदाहरणसङ्गतिः पूर्व्वपक्षे सगुणोपास्तिः सिद्धान्ते निर्गुणप्रमितिः फलं वेदान्तवाक्यसमन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसङ्गतयः स्फुटा एव, सूत्रस्थानन्दमयपदेन तद्वाक्यस्थं ब्रह्मपदं लक्ष्यते। विक्रियतेऽनेनेति विकारोऽवयवः प्रायापत्तिरिति अवयवक्रमस्य बुद्धौ प्राप्तिरित्यर्थः। अत्र हि प्रकृतस्य ब्रह्मणो ज्ञानार्थं कोशाः प्रक्षिप्तेन कल्प्यन्ते नात्र तात्पर्य्यमस्ति, तत्रानन्दमयस्यापि अवयवान्तरोक्त्यनन्तरं कस्मिंश्चित् पुच्छे वक्तव्ये प्रकृतं ब्रह्म पुच्छपदेनोक्तं तस्यानन्दमयाधारत्वेनावश्यं वक्तव्यत्वादित्यर्थः॥ तद्धेतु व्यपदेशाच्च ॥ तस्य

सर्व्वस्य विकारजातस्य सानन्दमयस्य कारणत्वेन ब्रह्म व्यपदिश्यते "इदं सर्व्वमसृजत यदिदं किञ्च" इति, न च कारणं सद्ब्रह्म स्वविकारस्यानन्दमयस्य मुख्यया वृत्त्याऽवयव उपपद्यते। अपराण्यपि सूत्राणि यथासम्भवं पुच्छवाक्यनिर्दिष्टस्यैव ब्रह्मण उपपादकानि द्रष्टव्याणि॥

अन्तस्तद्धर्म्मोपदेशात्॥ २०॥

इदमाम्नायते "अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात् सर्व्व एव सुवर्णः। तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी, तस्योदिति नाम, स

ब्रह्मणः सर्व्वकार्य्यहेतुत्वव्यपदेशात् प्रियादिविशिष्टत्वाकारेणानन्दमयस्य जीवस्य कार्य्यत्वात्तं प्रति शेषत्वं ब्रह्मणो न युक्तमित्यर्थः। मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ब्रह्मविदाप्नोति परमिति, यस्य ज्ञानान्मुक्तिरुक्ता यत् सत्यं ज्ञानमिति मन्त्रोक्तं ब्रह्म तदत्रैव पुच्छवाक्ये गीयते ब्रह्मपदसंयोगात्, नानन्दमयवाक्य इत्यर्थः। नेतरोऽनुपपत्तेः। इतर आनन्दमयो जीवोऽत्र न प्रतिपाद्यः सर्व्वस्रष्टृत्वाद्यनुपपत्तेरित्यर्थः। भेदव्यपदेशाच्च। अयमानन्दमयो ब्रह्मारसं लब्ध्वानन्दीभवतीति, भेदोक्तेश्च तस्याप्रतिपाद्यतेत्यर्थः। आनन्दमयो ब्रह्म तैत्तिरीयकपञ्चमस्थानस्थत्वात्। आनन्दवदित्याशङ्क्याह। कामाच्च नानुमानापेक्षा काम्यत इति काम आनन्दः तस्य भृगुवल्ल्यां पञ्चमस्य ब्रह्मत्वदृष्टेरानन्दमयस्यापि ब्रह्मत्वानुमानापेक्षा न कार्य्या, विकारार्थकमयड्विरोधादित्यर्थः। भेदव्यपदेशश्चेत् सगुणब्रह्मात्र वेद्यं स्यादित्याशङ्क्याह। अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति। गुहानिहितत्वेन प्रतीचि स एक इत्युपसंहृते पुच्छवाक्योक्ते ब्रह्मण्यहमेव परं ब्रह्मेति प्रबोधवत आनन्दमयस्य यदा ह्येति शास्त्रे ब्रह्मभावं शास्ति, अतो निर्गुणब्रह्मैक्यज्ञानार्थं जीवभेदानुवाद इत्यभिप्रेत्याह॥ अपराण्यपीति॥ अन्तस्तधर्म्मोपदेशात्। छान्दोग्यवाक्यमुदाहरति॥ अथ य इति॥ अथेत्युपास्तिप्रारम्भार्थः। हिरण्मयो ज्योतिर्विकारः, पुरुषः पूर्णोऽपि मूर्त्तिमानुपासकैर्दृश्यते। मूर्त्तिमाह॥ हिरण्येति॥ प्रणखो

एष सर्व्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित, उदेति ह वै सर्व्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद" इत्यधिदैवतं। अथाध्यात्ममप्यथ "य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते" इत्यादि। तत्र संशयः। किं विद्याकर्म्मातिशयवशात् प्राप्तोत्कर्षः कश्चित् संसारी सूर्य्यमण्डले चक्षुषि चोपास्यत्वेन श्रूयते, किं वा नित्यसिद्धः परमेश्वर इति। किन्तावत् प्राप्तं संसारीति, कुतः, रूपवत्त्वश्रवणात्। आदित्यपुरुषे तावद्धिरण्यश्मश्रुरित्यादिरूपमुदाहृतं, अक्षिपुरुषेऽपि तदेवातिदेशेन प्राप्यते तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपमिति। न च परमेश्वरस्य रूपवत्त्वं युक्तं "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं" इति श्रुतेः। आधारश्रवणाच्च "य एषो ऽन्तरादित्ये य एषोऽन्तरक्षिणि" इति। न ह्यनाधारस्य स्वमहिमप्रतिष्ठस्य सर्व्वव्यापिनः परमेश्वरस्याधार उपदिश्येत "स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि" इति "आकाशवत्सर्व्वगतश्च नित्यः" इति च श्रुती भवतः। ऐश्वर्य्यमर्य्यादाश्रुतेश्च "स एष ये

नखाग्रं तेन सहेत्यभिविधावाङ्। नेत्रयोर्विशेषमाह॥ तस्येति॥ कपेर्मर्कटस्य आसः पुच्छभागोऽत्यन्ततेजस्वी तत्तुल्यं पुण्डरीकं यथा, दीप्तिमदेवं तस्य पुरुषस्याक्षिणी सद्योविकसितरक्ताम्भोजनयन इत्यर्थः। उपासनार्थमादित्यमण्डलं स्थानं रूपञ्चोक्त्वा नाम करोति॥ तस्योदिति॥ उन्नाम निर्वक्ति॥ स इति॥ उदित उद्गतः सर्व्वपाप्मास्पृष्ट इत्यर्थः। नामज्ञानफलमाह॥ उदेति हेति॥ देवतास्थानं आदित्यमधिकृत्योपास्युक्त्वानन्तरमात्मानं देहमधिकृत्यापि तदुक्तिरित्याह॥ अथेति॥ पूर्व्वत्र ब्रह्मपदमानन्दमयपदमानन्दपदाभ्यासश्चेति मुख्यत्रितयादिबहुप्रमाणवशान्निर्गुणनिर्णयवद्रूपवत्त्वादिबहुप्रमाणवशाज्जीवो हिरण्मय इति पूर्व्वसिद्धान्तदृष्टान्तसङ्गत्या पूर्व्वमुत्सर्गतः सिद्धनिर्गुणसमन्वयस्यापवादार्थं पूर्व्वपक्षयति॥ संसारीति॥ अत्र पूर्व्वोत्तरपक्षयोर्ज्जीवब्रह्मणोरुपास्तिः फलं, अक्षिणीत्याधारश्रवणाच्च संसारीति सम्बन्धः। श्रुतिमाह॥ स एष इति॥

चामुष्मात् पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानाञ्च" इत्यादित्य-पुरुषस्यैश्वर्य्यमर्य्यादा "स एष ये चैतस्मादर्व्वाञ्चो लोकास्तेषाञ्चेष्टे मनुष्यकामानाञ्च" इत्यक्षिपुरुषस्य। न च परमेश्वरस्य मर्य्यादाव-दैश्वर्य्यं युक्तं "एष सर्व्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतु-र्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय"इत्यविशेषश्रुतेः। तस्मान्नाक्ष्या-दित्ययोरन्तः परमेश्वर इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः, अन्तस्तद्धर्म्मोपदेशात्, इति"य एषोऽन्तरादित्ये य एषोऽन्तरक्षिणि" इति च श्रूयमाणः पुरुषः परमेश्वर एव न संसारी। कुतः। तद्धर्म्मोपदेशात्। तस्य हि परमेश्वरस्य धर्म्मा इहोपदिष्टास्तद्यथा "तस्योदिति नाम" इति श्रावयित्वा "अस्यादित्यपुरुषस्य नाम स एष सर्व्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः" इति सर्व्वपाप्मापगमेन निर्व्वक्ति, तदेव च कृतनिर्व्वचनं नामाक्षिपुरुषस्याप्यतिदिशति"यन्नाम तन्नाम"इति। सर्व्वपाप्माप-गमश्च परमात्मन एव श्रूयते"य आत्मा अपहतपाप्मा"इत्यादौ।

आदित्यस्थः पुरुषः, अमुष्मादादित्यादूर्द्धगा ये केचन लोकास्तेषामी-श्वरो देवभोगानाञ्चेत्यर्थः। स एषोऽक्षिस्थः पुरुष एतस्मादक्ष्णोऽधस्तना ये लोका ये च मनुष्यकामा भोगास्तेषामीश्वर इति मर्य्यादा श्रूयते। अतः श्रुतेश्च संसारीत्यर्थः। एष सर्व्वेश्वर इत्यविशेषश्रुतेरिति सम्बन्धः। भूता-धिपतिर्यमः, भूतपाल इन्द्रादिश्च एष एव। किञ्च जलानामसङ्कराय लोके विधारको यथा सेतुरेवमेषां लोकानां वर्णाश्रमादीनां मर्य्यादा-हेतुत्वात् सेतुरेष एव,अतः सर्वेश्वर इत्यर्थः।सूत्रं व्याचष्टे॥ य एष इति॥ यद्यप्येकस्मिन् वाक्ये प्रथमश्रुतानुसारेण चरमं नेयं, तथाप्यत्र प्रथमं श्रुतं रूपवत्त्वं निष्फलं ध्यानार्थमीश्वरे नेतुं शक्यञ्च सर्व्वपापासङ्गित्वं स-र्व्वात्मैकत्वन्तु सफलं जीवे नेतुमशक्यञ्चेति प्रबलं. न च "न ह वै देवान् पापं गच्छति"इति श्रुतेरादित्यजीवस्यापि पाप्मास्पर्शितत्वमिति वाच्यं। श्रुतेरधुना कर्म्मानधिकारिणां देवानां क्रियमाणपाप्मासम्बन्धे तत्फला-

तथा "चाक्षुषे पुरुषे सैव ऋक् तत् साम तदुक्थं तद्यजुस्तद्ब्रह्म" इत्यृक्सामाद्यात्मकतां निर्द्धारयति, सा च परमेश्वरस्योपपद्यते सर्व्वकारणत्वात् सर्व्वात्मकत्वोपपत्तेः। पृथिव्यग्न्याद्यात्मके चाधिदैवतमृक्सामे वाक्प्राणाद्यात्मके चाध्यात्ममनुक्रम्याह तस्यर्क्च साम च गेष्णौ इत्यधिदैवतं तथाध्यात्ममपि "यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ" इति। तच्च सर्व्वात्मकत्वे सत्येवोपपद्यते "तद्य इमे वीणायां गायन्त्येतन्त्वेव ते गायन्ति तस्मात्ते धनसनयः" इति च लौकिकेष्वपि गानेष्वस्यैव गीयमानत्वं दर्शयति। तच्च परमेश्वरपरिग्रहे घटते॥

यद् यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसम्भवं।

स्पर्शे वा तात्पर्य्यात् तेषां सञ्चितपापाभावे क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्तीति अयोगादित्यभिप्रेत्याह॥ सर्व्वपाप्मापगमस्य परमात्मन एवेति॥ सार्व्वात्म्यमाह॥ तथेति॥ अत्र तच्छब्दैश्चाक्षुषः पुरुष उच्यते ऋगाद्यपेक्षया लिङ्गव्यत्ययः॥ उक्थं शस्त्रविशेषः। तत्साहचर्य्यात् सामस्तोत्रं उक्थादन्यच्छस्त्रमृगुच्यते, यजुर्वेदो यजुः, ब्रह्म त्रयो वेदा इत्यर्थः॥ पृथिव्यग्न्याद्यात्मक इति॥ आधिदैवतमृक् पृथिव्यन्तरीक्षद्युनक्षत्रादित्यगतशुक्लभा रूपा पञ्चविधा श्रुत्युक्ता, साम चाग्निवाय्वादित्यचन्द्रादित्यगतातिकृष्णरूपमुक्तं पञ्चविधं। अध्यात्मन्तु ऋक् वाक् चक्षुः श्रोत्राक्षिस्थशुक्लभा रूपा चतुर्व्विधा, साम च प्राणच्छायात्ममनोऽक्षिगतातिनीलरूपं चतुर्व्विधमुक्तं। एवं क्रमेण ऋक्सामे अनुक्रम्याह श्रुतिः॥ तस्येति॥ यौ सर्व्वात्मकऋक्सामात्मकौ गेष्णावमुष्यादित्यस्थस्य तावेवाक्षिस्थस्य गेष्णौ पर्व्वणीत्यर्थः॥ तच्चेति॥ ऋक्सामगेष्णत्वमित्यर्थः। सर्व्वगानगेयत्वं लिङ्गान्तरमाह॥ तद्य इति॥ तत्तत्र लोके धनस्य सनिर्लाभो येषां ते धनसनयो विभूतिमन्त इत्यर्थः। ननु लोके राजानो गीयन्ते नेश्वर इत्यत आह॥ यद्यदिति॥ पशुवित्तादिर्विभूतिः, श्रीः कान्तिः। ऊर्ज्जितत्वं बलं, तद्युक्तं सत्त्वं राजादिकं मदंश एवेति त-

इति भगवद्गीतादर्शनात् लोककामेशितृत्वमपि निरङ्कुशं श्रूयमाणं परमेश्वरं गमयति। यत्तूक्तं हिरण्यश्मश्रुरित्यादिरूपश्रवणं परमेश्वरे नोपपद्येत इत्यत्र ब्रूमः, स्यात् परमेश्वरस्यापीच्छावशान्मायामयं रूपं साधकानुग्रहार्थं।

माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद ।
सर्व्वभूतगुणैर्युक्तं न त्वं मां द्रष्टुमर्हसि॥

इति स्मरणात्। अपि च यत्र निरस्तसर्व्वविशेषं पारमेश्वरं रूपमुपदिश्यते भवति तत्र शास्त्रं "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं" इत्यादि। सर्व्वकारणत्वात्तु विकारधर्म्मैरपि कैश्चिद्विशिष्टः परमेश्वर उपास्यत्वेन निर्दिश्यते "सर्व्वकर्म्मा सर्व्वकामः सर्व्वगन्धः सर्व्वरसः" इत्यादिना, तथा हिरण्यश्मश्रुत्वादिनिर्द्देशोऽपि भविष्यति। यदप्याधारश्रवणान्न परमेश्वर इत्यत्रोच्यते स्वमहिमप्रतिष्ठस्याप्याधारविशेषोपदेश उपासनार्थो भविष्यति सर्व्वगतत्वाद्ब्रह्मणो व्योमवत् सर्व्वान्तरत्वोपपत्तेः। ऐश्वर्य्यमर्य्यादाश्रवणमप्याध्यात्माधिदैवतविभागापेक्षमुपासनार्थमेव, तस्मात्परमेश्वर एवाक्ष्यादित्ययोरन्तरुपदिश्यते॥

इशानमीश्वरस्यैवेत्यर्थः। निरङ्कुशमनन्याधीनं, एषा विचित्ररूपा मूर्त्तिर्माया विकसितत्वान्माया मया सृष्टेत्यर्थः। यदुक्तमशब्दमित्यादिवाक्यं तत् ज्ञेयपरमित्याह॥ अपि चेति॥ तर्हि रूपं कुतस्तत्राह॥ सर्व्वेति॥ यत्र तूपास्यत्वेनोच्यते तत्रेत्यध्याहृत्य सर्व्वकारणत्वात् प्राप्तरूपत्वं सर्व्वकर्म्मेत्यादिश्रुत्या निर्दिश्यत इति योजना। मर्य्यादावदैश्वर्य्यमीश्वरस्य नेत्युक्तं निराकरोति॥ ऐश्वर्य्येति॥ अध्यात्माधिदैवध्यानयोर्विभागः पृथक्प्रयोगः, तदपेक्षमेव न त्वैश्वर्य्यस्य परिच्छेदार्थमित्यर्थः। ननु उपा-

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २१ ॥

अस्ति च आदित्यादिशरीराभिमानिभ्यो जीवेभ्योऽन्य ईश्वरोऽन्तर्यामी "य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः" इति श्रुत्यन्तरे भेदव्यपदेशात्। तत्र ह्यादित्यादन्तरोऽयं आदित्यो न वेदेति वेदितुरादित्यात् विज्ञानात्मनोऽन्योऽन्तर्यामीति स्पष्टं निर्दिश्यते स एवेहाप्यन्तरादित्ये पुरुषो भवितुमर्हति श्रुतिसामान्यात्। तस्मात् परमेश्वर एवेहोपदिश्यत इति सिद्धं ॥

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २२ ॥

छान्दोग्ये इदमामनन्ति "अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच सर्व्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्प-

---

स्योद्देशेनोपास्तिविधेर्विधेयक्रियाकर्म्मणोर्व्रीह्यादिवदन्यतः सिद्धिर्वाच्येत्याशङ्क्याह॥ भेदेति॥ आदित्यजीवादीश्वरस्य भेदोक्तेः श्रुत्यन्तरे जीवादन्य ईश्वरः सिद्ध इति सूत्रार्थमाह॥ अस्तीति॥ आदित्ये स्थितरश्मिनिरासार्थमादित्यादन्तर इति जीवं निरस्यति ॥ यमिति॥ अशरीरस्य कथं नियन्तृत्वं तत्राह॥ यस्येति॥ अन्तर्य्यामिपदार्थमाह॥ य इति॥ तस्यानात्मत्वनिरासायाह ॥ एष त इति॥ ते तव स्वरूपमित्यर्थः। आदित्यान्तरत्वश्रुतेः समानत्वादित्यर्थः। तस्मात् पर एवादित्यादिस्थानक उद्गीथे उपास्य इति सिद्धं। भवतु रूपवत्त्वादिदुर्बललिङ्गानां पापास्पर्शित्वाद्यव्यभिचारिब्रह्मलिङ्गैरन्यथानयनं,इह त्वाकाशपदश्रुतिः लिङ्गाद्बलीयसीति प्रत्युदाहरणेन प्राप्ते प्रत्याह॥ आकाशस्तल्लिङ्गादिति ॥ छान्दोग्यवाक्यमुदाहरति ॥ इदमिति॥ शालावत्यो ब्राह्मणो जैवलिं राजानं पृच्छति, अस्य पृथ्वीलोकस्यान्यस्य च क आधार इति।

द्यन्त इत्याकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणं" इति। तत्र संशयः। किमाकाशशब्देन परं ब्रह्माभिधीयते, उत भूताकाशमिति। कुतः संशयः। उभयत्र प्रयोगदर्शनात्। भूतविशेषे तावत् सुप्रसिद्धो लोकवेदयोराकाशशब्दो ब्रह्मण्यपि क्वचित् प्रयुज्यमानो दृश्यते, यत्र वाक्यशेषवशादसाधारणगुणश्रवणाद्वा निर्द्धारितं ब्रह्म भवति यथा "यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्"इति, "आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म" इति चैवमादौ, अतः संशयः। किं पुनरत्र युक्तं भूताकाशमिति, कुतः, तद्धि प्रसिद्धतरेण प्रयोगेण शीघ्रं बुद्धिमारोहति। न चायमाकाशशब्द उभयोः साधारणः शक्यो विज्ञातुं, अनेकार्थत्वप्रसङ्गात्। तस्माद्ब्रह्मणि गौण आकाशशब्दो भवितुमर्हति। विभुत्वादिभिर्हि बहुभिर्धर्मैः सदृशमाकाशेन ब्रह्म भवति, न च मुख्यसम्भवे गौणार्थग्रहणमर्हति, सम्भवति चेह मुख्यस्यैवाकाशस्य ग्रहणं। ननु भूताकाशपरिग्रहे वाक्यशेषो नोपपद्यते "सर्व्वाणि ह वा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते" इत्यादिः। नैष दोषो भूताकाशस्यापि वाय्वादिक्रमेण कारणत्वोपपत्तेः। विज्ञायते हि "तस्माद्वा एत-

---

राजा ब्रूते आकाश इतिहेति॥ यदेष आकाश इत्यानन्दत्वस्यासाधारणस्य श्रवणादाकाशो ब्रह्मेत्यवधारितं। आकाशो वै नामेत्यत्र तद्ब्रह्मेति वाक्यशेषादिति विभागः। निर्वहिता उत्पत्तिस्थितिहेतुः, ते नामरूपे, यदन्तरा यस्माद्भिन्ने यत्र कल्पितत्वेन मध्ये स्त इति वार्थः। अत्र पूर्व्वपक्षे भूताकाशात्मनोद्गीथोपास्तिः, सिद्धान्ते ब्रह्मात्मना इति फलं। उपास्ते

स्मादात्मन आकाशः सम्भूतः आकाशाद्वायुः वायोरग्निः" इत्यादि। ज्यायस्त्वपरायणत्वेऽपि भूतान्तरापेक्षयोपपद्यते भूताकाशस्यापि,तस्मादाकाशशब्देन भूताकाशस्य ग्रहणमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः, आकाशस्तल्लिङ्गात्। आकाशशब्देनेह ब्रह्मणो ग्रहणं युक्तं। कुतः। तल्लिङ्गात्। परस्य हि ब्रह्मण इदं लिङ्गं "सर्व्वाणि ह वा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते" इति। परस्माद्धि ब्रह्मणो भूतानामुत्पत्तिरिति वेदान्तेषु मर्य्यादा। ननु भूताकाशस्यापि वाय्वादिक्रमेण कारणत्वं दर्शितं। सत्यं दर्शितं। तथापि मूलकारस्य ब्रह्मणोऽपरिग्रहादाकाशादेवेत्यवधारणं सर्व्वाणीति च भूतविशेषणं नानुकूलं स्यात्। तथा "आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति" इति ब्रह्मलिङ्गं "आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणं" इति च ज्यायस्त्वं ह्यनापेक्षिकं परमात्मन्येवैकस्मिन्नाम्नातं "ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षात् ज्यायान् दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः" इति, तथापरायणत्वमपि परमकारणत्वात् परमात्मन्येवोपपन्नतरं। श्रुतिश्च भवति "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातेर्द्दातुः परायणं" इति। अपि चान्तवत्त्वदोषेण शालावत्यस्य पक्षं निन्दित्वानन्तं

स्पष्टब्रह्मलिङ्गवाक्यसमन्वयोक्तेरापादं श्रुत्यादिसङ्गतयः। स्पष्टमत्र भाष्यं। तेजःप्रभृतिषु वाय्वादेरपि कारणत्वात् एवकारश्रुतिबाधः। सर्व्वश्रुतेश्चाकाशातिरिक्तविषयत्वेन सङ्कोचः स्यादित्याह॥ सत्यं दर्शितमिति॥ ब्रह्मणस्तु सर्व्वात्मकत्वात्तस्मादेव सर्व्वमिति श्रुतिर्युक्तेति भावः। तथा सर्व्वलयाधारत्वं निरतिशयमहत्त्वं स्थितावपि परमाश्रयत्वमित्येतानि स्पष्टानि ब्रह्मलिङ्गानीत्याह॥ तथा चाकाशमित्यादिना॥ रातेर्द्धनस्य दातुः। रातिरिति पाठे बन्धुरित्यर्थः। लिङ्गान्तरमाह॥ अपि चेति॥

किञ्चिद्वक्तुकामेन जैवलिनाऽऽकाशः परिगृहीतः, तञ्चाकाशमुद्गीथे सम्पाद्योपसंहरति "स एष परो वरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्तः" इति, तच्चानन्त्यं ब्रह्मलिङ्गं। यत् पुनरुक्तं भूताकाशं प्रसिद्धिबलेन प्रथमतरं प्रतीयत इति, अत्र ब्रूमः, प्रथमतरं प्रतीतमपि तद्वाक्यशेषगतान् ब्रह्मगुणान् दृष्ट्वा न परिगृह्यते। दर्शितश्च ब्रह्मण्याकाशशब्दः "आकाशो वै नामरूपयोर्निर्व्वहिता" इत्यादौ। तथाकाशपर्य्यायवाचिनामपि ब्रह्मणि प्रयोगो दृश्यते

दाल्भ्यशालावत्यौ ब्राह्मणौ राजा चेति त्रय उद्गीथविद्याकुशला विचारयामासुः किमुद्गीथस्य परायणमिति। तत्र स्वर्गादागताभिरद्भिर्जीवितेन प्राणेन क्रियमाणोद्गीथस्य स्वर्ग एव परायणमिति दाल्भ्यपक्षमप्रतिष्ठादोषेण शालावत्यो निन्दित्वा स्वर्गस्यापि कर्म्मद्वारा हेतुरयं लोकः प्रतिष्ठेत्युवाच। तं शालावत्यस्य पक्षमन्तवद्वै ते किल शालावत्यसामेति राजा निन्दित्वानन्तमेवाकाशं वक्ति भूताकाशोक्तावन्तवत्त्वदोषतादवस्थ्यादित्यर्थः। नन्वाकाशोऽनन्त इति न श्रुतं इत्याशङ्क्याह॥ तञ्चेति॥ उद्गीथ आकाश एवेति सम्पादनात् उद्गीथस्यानन्तत्वादिकं न स्वत इति भावः। स उद्गीथावयव ॐकार एष आकाशात्मकः। परः रसतमत्वादिगुणैरुत्कृष्टः। अतोऽक्षरान्तरेभ्यो वरीयान् श्रेष्ठ इत्यर्थः॥ पर इति अव्ययं सकारान्तं वा, परः कृत्स्नमिति प्रयोगात्। परश्चासौ वरेभ्योऽतिशयेन वरः परो वरीयान् इत्यर्थः। प्राथम्यात् श्रुतित्वाच्चाकाशशब्दो वलीयानित्युक्तं स्मारयति॥ यत् पुनरिति॥ एवकारसर्व्वशब्दानुगृहीतानन्त्यादिबहुलिङ्गानामनुग्रहाय "त्यजेदेकं कुलस्यार्थे" इति न्यायेनैकस्याः श्रुतेर्बाधो युक्त इत्याह॥ अत्र ब्रूम इति॥ आकाशपदाद्भूतस्यैव प्रथमप्रतीतिरिति नियमो नास्तीत्यपिशब्देन द्योतितं। तत्र युक्तिमाह॥ दर्शितश्चेति॥ आकाशपदाद्गौणार्थस्य ब्रह्मणोऽपि प्रथमप्रतीतिरस्ति तस्य तत्पर्य्यायाणाञ्च ब्रह्मणि प्रयोगप्राचुर्य्यादिति भावः। अक्षरे कूटस्थे व्योमन् व्योम्नि ऋचो वेदाः सन्ति प्रमाणत्वेन यस्मिन्नक्षरे विश्वे देवा अधिष्ठिता इत्यर्थः। ॐकारः कं सुखं ब्रह्म खं व्यापकमित्युपासीत

"ऋचोऽक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः" "सैषा भार्गवी वारुणी विद्या परमे व्योमन् प्रतिष्ठिता" "ॐ कं ब्रह्म खं ब्रह्म खं पुराणं" इति चैवमादौ। वाक्योपक्रमेऽपि वर्त्तमानस्याकाशशब्दस्य वाक्यशेषवशाद्युक्ता ब्रह्मविषयत्वावधारणा। "अग्निरधीतेऽनुवाकं" इति हि वाक्योपक्रमगतोऽप्यग्निशब्दो माणवकविषयो दृश्यते। तस्मादाकाशशब्दं ब्रह्मेति प्रसिद्धं॥

अतएव प्राणः॥ २३॥

"उद्गीथे प्रस्तोतर्य्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता" इत्युपक्रम्य श्रूयते "कतमा सा देवतेति प्राण इति होवाच सर्व्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता" इति। तत्र संशयनिर्णयौ पूर्व्ववदेव द्रष्टव्यौ, "प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः प्राणस्य प्राणं" इति चैवमादौ

श्रुत्यन्तरप्रयोगमाह॥ खं पुराणमिति॥ व्याप्यनादि ब्रह्मेत्यर्थः। कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति छान्दोग्यं, ॐ खं ब्रह्म खं पुराणमिति बृहदारण्यकमिति भेदः। किञ्च तत्रैव प्रथमानुसारेणोत्तरं नेयं यत्र तन्नेतुं शक्यं, यत्र त्वशक्यं तत्रोत्तरानुसारेण प्रथमं नेयमित्याह॥ वाक्येति॥ तस्मादुपास्ये ब्रह्मणि वाक्यं समन्वितमित्युपसंहरति॥ तस्मादिति॥ आकाशवाक्योक्तन्यायं तदुत्तरवाक्येऽतिदिशति॥ अत एव प्राणः॥ उद्गीथप्रकरणमिति ज्ञापनार्थमुद्गीथ इति भाष्यपदं उद्गीथप्रकरणे श्रूयते इत्यन्वयः। कश्चिदृषिश्चाक्रायणः प्रस्तोतारमुवाच, हे प्रस्तोतः या देवता प्रस्तावं सामभक्तिमनुगताध्यानार्थं तांश्चेदज्ञात्वा मम विदुषो निकटे प्रस्तोष्यसि मूर्द्धा ते पतिष्यतीति। ततो भीतः सन् पप्रच्छ कतमा सा देवतेति उत्तरं॥ प्राण इति॥ प्राणमभिलक्ष्य सम्यक् विशन्ति लीयन्ते तमभिलक्ष्योज्जिहते उत्पद्यन्त इत्यर्थः। अतिदेशत्वात् पूर्व्ववत् संशयादि द्रष्टव्यमित्युक्तं विवृणोति॥ प्राणेति॥ मनउपाधिको जीवः,

ब्रह्मविषयः प्राणशब्दो दृश्यते, वायुविकारे तु प्रसिद्धतरो लोकवेदयोरत इह प्राणशब्देन कतरस्योपादानं युक्तमिति भवति संशयः। किं पुनरत्र युक्तं वायुविकारस्य पञ्चवृत्तेः प्राणस्योपादानं युक्तं। तत्र हि प्रसिद्धतरः प्राणशब्द इत्यवोचाम। ननु पूर्व्ववदिहापि तल्लिङ्गात् ब्रह्मण एव ग्रहणं युक्तमिहापि हि वाक्यशेषे भूतानां संवेशनोद्गमनं पारमेश्वरं कर्म्म प्रतीयते। न मुख्येऽपि प्राणे भूतसंवेशनोद्गमनस्य दर्शनात्। एवं ह्याम्नायते "यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः स यदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधि पुनर्ज्जायन्ते" इति। प्रत्यक्षञ्च तत् स्वापकाले प्राणवृत्तावपरिलुप्यमानायामिन्द्रियवृत्तयः परिलुप्यन्ते, प्रबोधकाले च पुनः प्रादुर्भवन्तीति। इन्द्रियसारत्वाच्च भूतानामविरुद्धो मुख्ये प्राणेऽपि भूतसंवेशनोद्गमनवादी वाक्यशेषः। अपि चादित्योऽन्नञ्चोद्गीथप्रतिहारयो-

---

प्राणेन ब्रह्मणा बध्यते सुषुप्तावेकीभवति प्राणस्य वायोः प्राणं प्रेरकं तस्य सत्तास्फूर्त्तिप्रदमात्मानं ये विदुस्ते ब्रह्मविद इत्यर्थः। पूर्व्वेण गतार्थत्वात् पृथक्सूत्रं व्यर्थमिति शङ्कते॥ ननु पूर्व्ववदिति॥ अधिकाशङ्कानिरासार्थमतिदेशसूत्रमिति मत्वा शङ्कामाह॥ न मुख्येऽपीति॥ तर्हि तदा चक्षुरप्येतीति एवम्प्रकारेण सर्व्वत्र सम्बन्धः। नन्वत्रेन्द्रियाणां प्राणे लयोदयौ श्रूयेते तावता महाभूतलयादिप्रतिवाक्यशेषोपपत्तिः कथमित्यत आह॥ इन्द्रियसारत्वादिति॥ त्वस्य ह्येष रसः इति श्रुतेः इन्द्रियाणि लिङ्गात्मरूपाणि अपञ्चीकृतभूतानां साराणि तेषां लयायुक्त्या भूतानामपि प्राणे लयादिरितिसिद्धेः वाक्यशेषोपपत्तिरित्यर्थः। अब्रह्मसहपाठाच्च प्राणो न ब्रह्मेत्याह॥ अपि चेति॥ उद्गातृप्रतिहर्त्तृभ्यामुद्गीथे प्रतिहारे च का देवतेति पृष्टेनचाक्रायणेनादित्योऽन्नञ्च निर्द्दिश्यते आदित्य इति होवाच अन्नमिति होवाचेति श्रुतावित्यर्थः। सा-

र्दैवते प्रस्तावदेवतायाः प्राणस्यानन्तरं निर्दिश्येते, न च तयो-र्ब्रह्मत्वमस्ति, तत्सामान्याच्च प्राणस्यापि न ब्रह्मत्वमित्येवं प्राप्ते सूत्रकार आह। अतएव प्राण इति। तल्लिङ्गादिति पूर्व्वसूत्रे निर्द्दिष्टमत एव तल्लिङ्गात् प्राणशब्दमपि परं ब्रह्म भवितुमर्हति, प्राणस्यापि हि ब्रह्मलिङ्गसम्बन्धः श्रूयते "सर्व्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते" इति प्राणनिमित्तौ सर्व्वेषां भूतानामुत्पत्तिप्रलयावुच्यमानौ प्राणस्य ब्रह्मतां गमयतः। ननूक्तं मुख्यप्राणपरिग्रहेऽपि संवेशोद्गममविरुद्धं स्वापप्रबोधयोर्दर्शनादिति। अत्रोच्यते। स्वापप्रबोधयोरिन्द्रियाणामेव केवलानां प्राणाश्रयं संवेशनोद्गमनं दृश्यते, न सर्व्वेषां भूतानां, इह तु सेन्द्रियाणां सशरीराणाञ्च जीवाविष्टानां भूतानां "सर्व्वाणि ह वा इमानि भूतानि" इति श्रुतेः। यदापि भूतश्रुतिः महाभूतविषया परिगृह्यते तदापि ब्रह्मलिङ्गत्वमविरुद्धं। ननु सहापि विषयैरिन्द्रियाणां स्वापप्रबोधयोः प्राणेऽप्ययं प्राणाच्च प्रभवं शृणुमः "यदा सुप्तः स्वप्नं न

मान्यं सन्निधानं। सन्निध्यनुगृहीतप्रथमश्रुतप्राणश्रुत्या मुख्यप्राणनिर्णये तत् दृष्ट्या प्रस्तावोपास्तिरिति पूर्व्वपक्षफलं, सिद्धान्ते ब्रह्मदृष्टिरूपोपास्तिः। अस्याधिकरणस्यातिदेशत्वमेव पूर्व्वेण सङ्गतिरिति विभागः भवन्तीति भूतानीति व्युत्पत्त्या यत्किञ्चिद्भवनधर्म्मकं कार्य्यमात्रं तस्य, लयोदयौ वायुविकारे प्राणेन युक्तावित्युक्त्वा भूतशब्दस्य स्वार्थग्रहेऽपि लयादेर्ब्रह्मनिर्णायकत्वमित्याह॥ यदापीति॥ भौतिकप्राणस्य भूतयोनित्वायोगादित्यर्थः। तस्य तद्योनित्वं श्रुत्याशङ्कते॥ नन्विति॥ अथ यदा सुषुप्तौ जीवः प्राणे ब्रह्मण्येकीभवति तदा एनं प्राणं सविषयवागादयोऽपि यन्तीत्यर्थः। अत्र जीवाभिन्नत्वे सर्व्वलयाधारत्वलिङ्गान्न

कश्चन पश्यत्यथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति तदेनं वाक् सर्व्वैर्नामभिः सहाप्येति” इत्यत्र तत्रापि तल्लिङ्गात् प्राणशब्दं ब्रह्मैव। यत् पुनरन्नादित्यसन्निधानात् प्राणशब्दस्याब्रह्मत्वमिति तदयुक्तं वाक्यशेषबलेन प्राणशब्दस्य ब्रह्मविषयतायां प्रतीयमानायां सन्निधानस्याकिञ्चित् करत्वात्। यत् पुनः प्राणशब्दस्य पञ्चवृत्तौ प्रसिद्धतरत्वं तदाकाशशब्दस्येव* प्रतिविधेयं। तस्मात् सिद्धं प्रस्तावदेवतायाः प्राणस्य ब्रह्मत्वं। अत्र केचिदुदाहरन्ति “प्राणस्य प्राणं प्राणबन्धनं हि सोम्य मन” इति च तदप्ययुक्तं शब्दभेदात् प्रकरणाच्च संशयानुपपत्तेः। यथा पितुःपितेति प्रयोगे अन्यः पिता षष्ठीनिर्दिष्टोऽन्यः प्रथमानिर्दिष्टं पितुः पितेति गम्यते, तद्वत् प्राणस्य प्राणमिति शब्दभेदात् प्रसिद्धात् प्राणादन्यः प्राणस्य प्राणं इति निश्चीयते। न हि स एव तस्येति भेदनिर्देशार्हो भवति। यस्य च प्रकरणे यो निर्द्दिश्यते नामान्तरेणापि स एव तत्र प्रकरणनिर्द्दिष्ट इति गम्यते। यथा ज्योतिष्टोमाधिकारे “वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत” इत्यत्र ज्योतिःशब्दो ज्योतिष्टोमविषयो भवति तथापरस्य ब्रह्मणः प्रकरणे “प्राणब-

---

मुख्यः प्राण इत्याह॥ तत्रापीति॥ वाक्यान्तरसन्निध्यपेक्षया स्ववाक्यगतं लिङ्गं बलीय इत्याह॥ तदयुक्तमिति॥ एकवाक्यत्वं वाक्यशेषः तस्य बलं तद्गतं लिङ्गं तेनेत्यर्थः। प्राणमेवेत्यवधारणेन सर्व्वभूतप्रकृतित्वलिङ्गेन च प्राणपदेन तत्कारणं ब्रह्मलक्ष्यमित्याह॥ तदाकाशशब्दस्येवेति॥ वृत्तिकृतामुदाहरणं संशयाभावेनायुक्तमित्याह॥ अत्रेत्यादिना॥ शब्दभेदमुक्त्वा प्रकरणं प्रपञ्चयति॥ यस्य चेति॥ ज्यो-

---

* मु० पु० शब्देति नास्ति।

न्धनं हि सोम्य मन" इति श्रुतेः प्राणशब्दो वायुविकारमात्रं कथमवगमयेदतः संशयाविषयत्वान्नैतदुदाहरणं युक्तं। प्रस्ताव-देवतायान्तु प्राणे संशयपूर्व्वपक्षनिर्णया उपपादिताः॥

ज्योतिश्चरणाभिधानात्॥ २४॥

इदमामनन्ति "अथ यदतःपरो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्व्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे ज्योतिः" इति। तत्र संशयः। किमिह ज्योतिःशब्देनादित्यादिकं ज्योतिरभिधीयते किम्वा पर आत्मेति अर्थान्तरविषयस्यापि शब्दस्य तल्लिङ्गाद्ब्रह्मविषयत्वमुक्तं, इह तल्लिङ्गमेवास्ति नास्तीति विचार्य्यते। किं तावत् प्राप्तं। आदित्यादिकमेव ज्योतिःशब्देन परिगृह्यते इति। कुतः। प्रसिद्धेः तमो ज्योतिरिति हीमौ शब्दौ परस्परप्रतिद्वन्द्विविषयौ प्रसिद्धौ। चक्षुर्वृत्तेर्निरोधकं शार्व्वरादिकं तम उच्यते तस्या एवानुग्राहक-

---

तिश्चरणाभिधानात्। छान्दोग्यमेवोदाहरति॥ इदमिति॥ गायत्र्युपाधिकब्रह्मोपास्त्यानन्तर्य्यार्थोऽथशब्दः। अतो दिवो द्युलोकात् परः परस्ताद्यत् ज्योतिर्दीप्यते तदिदमिति जाठराग्नावध्यस्यते। कुत्र दीप्यते तत्राह॥ विश्वत इति॥ विश्वस्मात् प्राणिवर्गादुपरि सर्व्वस्मात् भूरादिलोकादुपरि ये लोकास्तेषूत्तमेषु न विद्यन्ते उत्तमा येभ्य इत्यनुत्तमेषु सर्व्वसंसारमण्डलातीतं परं ज्योतिरिदमेव यद्देहस्थमित्यर्थः। अस्य पूर्व्वेणागतार्थत्वं वदन् प्रत्युदाहरणसङ्गतिमाह॥ अर्थान्तरेति॥ अत्र स्ववाक्ये स्पष्टब्रह्मलिङ्गाभावेऽपि पादोऽस्येति पूर्व्ववाक्ये भूतपादत्वलिङ्गमस्तीति पादसङ्गतिः। पूर्व्वोत्तरपक्षयोर्जडब्रह्मज्योतिषोरुपास्तिः फलमिति भेदः। नन्वज्ञानतमोविरोधित्वात् ब्रह्मापि ज्योतिः पदशक्यतया प्रसिद्धमस्ति नेत्याह॥ चक्षुरिति॥ शर्व्वर्य्यां रात्रौ भवं शार्व्वरन्नील-

मादित्यादिकं ज्योतिस्तथा दीप्यते, इतीयमपि श्रुतिरादित्यादिविषया प्रसिद्धा। न हि रूपादिहीनं ब्रह्म दीप्यत इति मुख्यां श्रुतिमर्हति। किञ्च द्युमर्य्यादत्वश्रुतेश्च। न हि चराचरवीजस्य ब्रह्मणः सर्व्वात्मकस्य द्यौर्म्मर्य्यादा युक्ता, कार्य्यस्य तु ज्योतिषः परिच्छिन्नस्य द्यौर्म्मर्य्यादा स्यात् परो दिवो ज्योतिरिति च ब्राह्मणं। ननु कार्य्यस्यापि ज्योतिषः सर्व्वत्र गम्यमानत्वात् द्युमर्य्यादावत्त्वमसमञ्जसं, अस्तु तर्ह्यत्रिवृत्कृतं तेजः प्रथमजं। न। अत्रिवृत्कृतस्य तेजसः प्रयोजनाभावादिति। इदमेव प्रयोजनं यदुपास्यत्वमिति चेत्, न, प्रयोजनान्तरप्रयुक्तस्यैवादित्यादेरुपास्यत्वदर्शनात्। “तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि” इति चाविशेषश्रुतेः। न चात्रिवृत्कृतस्यापि तेजसो द्युमर्य्यादत्वं प्रसिद्धं

मिति यावत्, अनेनावरकत्वाद्रूपवत्त्वाच्च कुड्यवद्भावरूपं तम इत्यर्थादुक्तं भवति। ज्योतिः श्रुतेरनुग्राहकलिङ्गान्याह॥ तथेत्यादिना॥ भास्वररूपात्मिका दीप्तिस्तेजस एव लिङ्गमित्याह॥ न हीति॥ मास्तु मर्य्यादेत्याशङ्क्य श्रुतत्वान्मैवमित्याह॥ परो दिव इति॥ मर्य्यादां ब्रूत इति शेषः। ब्रह्मवत् कार्य्यस्यापि मर्य्यादायोगान्निरर्थकं ब्राह्मणमिति कश्चिदाक्षिपति॥ नन्विति॥ एकदेशी ब्रूते॥ अस्त्विति॥ स्वर्गादौ जातं किञ्चिदतीन्द्रियं तेजो दिवः परस्तादस्ति श्रुतिप्रामाण्यादित्यर्थं। अध्ययनविध्युपात्तश्रुतेर्निष्फलं वस्तुतोऽर्थं इत्याक्षिप्य ब्रूते॥ नेति॥ ध्यानं फलमित्याशङ्क्य निष्फलस्य क्वापि ध्यानं नास्तीत्याह॥ इदमेवेत्यादिना॥ प्रयोजनान्तरं तमोनाशादिकं। अत्रिवृत्कृतं तेजोऽङ्गीकृत्याफलत्वमुक्त्वा तदेव नास्तीत्याह॥ तासामिति॥ तेजोऽवन्नानां देवतानामेकैकं द्विधा विभज्य पुनश्चैकैकं भागं द्वेधा कृत्वा स्वभागादितरभागयोर्निक्षिप्य तत्त्रिगुणरज्जुवत्त्रिवृतं करवाणीत्यविशेषोक्तेर्नास्त्यत्रिवृत्कृतं किञ्चिदित्यर्थः। किञ्चात्र यदतः पर इति यच्छब्देनान्यतः प्रसिद्धं द्युमर्य्यादत्वं ध्यानायानूद्यते। न चात्रिवृत्कृतस्य तत् क्वचित् प्रसिद्धमित्याह॥ न चेति॥ एकदेशिमते निरस्ते साक्षात् पूर्व्व-

अस्तु तर्हि त्रिवृत्कृतमेव तत्तेजो ज्योतिःशब्दं। ननूक्तमर्वागपि दिवोऽवगम्यतेऽग्न्यादिकं ज्योतिरिति, नैष दोषः सर्व्वत्रापि गम्यमानस्य ज्योतिषः परो दिव इति उपासनार्थः प्रदेशविशेषपरिग्रहो न विरुध्यते, न तु निष्प्रदेशस्यापि ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल्पना भागिनी। "सर्व्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेषु" इति चाधारबहुत्वश्रुतिः कार्य्ये ज्योतिषि उपपद्यतेतरां "इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे ज्योतिः" इति च कौक्षेये ज्योतिषि परं ज्योतिरध्यस्यमानं दृश्यते। सारूप्यनिमित्ताश्चाध्यासा भवन्ति यथा "तस्य भूरिति शिर एकं शिर एकमेतदक्षर" इति। कौक्षेयस्य तु ज्योतिषः प्रसिद्धमब्रह्मत्वं "तस्यैषा दृष्टिस्तस्यैषा श्रुतिः" इति चौष्ण्यघोषविशिष्टत्वश्रवणात् "तदेतत् दृष्टञ्च श्रुतञ्चेत्युपासीत" इति च श्रुतेश्चक्षुष्यश्च श्रुतो भवतीति य एवं वेदेति चाल्पफलश्रवणादब्रह्मत्वं महते हि फलाय ब्रह्मोपासनमिष्यते। न चान्यदपि किञ्चित् स्ववाक्ये प्राणाकाशवज्ज्योतिषोऽस्ति ब्रह्मलिङ्गं। न च पूर्व्वस्मिन्नपि वाक्ये ब्रह्मनिर्द्दिष्टमस्ति "गायत्री वा इदं सर्व्वं भूतं" इति छन्दोनिर्द्देशात्। अथापि कथञ्चित्

पत्ती ब्रूत॥ अस्तु तर्हीति॥ प्रदेशविशेषः दिवः परस्ताद्देदीप्यमानः सूर्य्यादितेजोऽवयवविशेषः तस्य परिग्रह उपासनार्थो न विरुध्यत इत्यन्वयः। स एव कौक्षेयज्योतिषि उपास्यते तस्यापि तेजस्त्वादिति भावः। ब्रह्मणोऽपि ध्यानार्थं प्रदेशस्थत्वं कल्प्यतां नेत्याह॥ न त्विति॥ निष्प्रदेशस्य निरवयवस्य विशेषेऽति दिवः परस्ताद्देदीप्यमानब्रह्मावयवकल्पनाभागिनी युक्ता न त्वित्यन्वयः। अप्रामाणिकगौरवापातादिति भावः। ततः किं तत्राह॥ सारूप्येति॥ यथा एकत्वसाम्याद्भूरिति व्याहृतौ प्रजापतेः

पूर्व्वस्मिन् वाक्ये ब्रह्म निर्द्दिष्टं स्यात्, एवमपि न तस्येह प्रत्यभिज्ञानमस्ति, तत्र हि त्रिपादस्यामृतं दिवि इति द्यौरधिकरणत्वेन श्रूयते, अत्र पुनः "परो दिवो ज्योतिः" इति द्यौर्म्मर्य्यादात्वेन। तस्मात् प्राकृतं ज्योतिरिह ग्राह्यमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः ज्योतिरिह ब्रह्म ग्राह्यं। कुतः। चरणाभिधानात्, पादाभिधानादित्यर्थः। पूर्व्वस्मिन् हि वाक्ये चतुष्पाद्ब्रह्म निर्द्दिष्टं "तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पुरुषः पादोऽस्य सर्व्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि"

शिरोदृष्टिः श्रुता तथा जाठराग्नावब्रह्मत्वं घोषादिश्रुत्या प्रसिद्धमिति जडज्योतिष्ट्वं साम्यं वाच्यमित्यर्थः। यद्देहस्पर्शेनेनौष्ण्यज्ञानं प्रसिद्धं सैषा तस्य जाठराग्नेर्दृष्टिः, यत् कर्णपिधानेन घोषश्रवणं, सैषा तस्य श्रुतिरित्यर्थः। ज्योतिषो जडत्वे लिङ्गान्तरमाह॥ तदेतदिति॥ ज्योतिरित्यर्थः। चक्षुष्यश्चक्षुर्हितः सुन्दरः,श्रुतो विख्यातः। न चान्यदपीति ब्रह्मलिङ्गमपि किञ्चिदन्यन्नास्तीत्यन्वयः। ननु त्रिपादस्यामृतं दिवीति पूर्व्ववाक्योक्तं ब्रह्मात्र ज्योतिःपदेन गृह्यतामित्याशङ्क्याह॥ न चेति॥ ननु सर्व्वात्मकत्वामृतत्वाभ्यां ब्रह्मोक्तमित्यत आह॥ अथापीति॥ कथञ्चिच्छन्दोद्वारेत्यर्थः। दिवि दिव इति विभक्तिभेदान्न प्रत्यभिज्ञेत्यर्थः। प्रकृतेर्ज्जातं प्राकृतं कार्य्यमित्यर्थः। आचारं निरस्यति॥ पादेति॥ गायत्री वा इदं सर्व्वं भूतं वाग्वै गायत्री येयं पृथिवी यदिदं शरीरं यदस्मिन् पुरुषे हृदयमिमे प्राणा इति भूतवाक्पृथिवीशरीरहृदयप्राणात्मिका षड्विधा षड्भिरक्षरैश्चतुष्पदा गायत्रीति। यदुक्तं तावत् तत्परिमाणः सर्व्वः प्रपञ्चोऽस्य गायत्र्यनुगतस्य ब्रह्मणो महिमा विभूतिः, पुरुषस्तु पूर्णब्रह्मरूपः, अतः प्रपञ्चाज्ज्यायानधिकः। आधिक्यमेवाह॥ पाद इति॥ सर्व्वं जगदेकः पादोऽंशः"विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्"इति स्मृतेः। अस्य पुरुषस्य दिवि स्वप्रकाशस्वरूपे त्रिपादमृतरूपमस्ति, दिवि सूर्य्यमण्डले वा ध्यानार्थमस्ति,कल्पिताज्जगतो ब्रह्मस्वरूपमनन्तमस्तीत्यर्थः। यथा लोके पादात् पादत्रयमधिकं तथेदमधिकमिति बोधनार्थं त्रिपादमृतमित्युक्तं लोके न त्रिपात्त्वं विवक्षितमिति मन्तव्यं। यदतः पर इति यच्छब्दस्य

इत्यनेन मन्त्रेण। तत्र यच्चतुष्पदो ब्रह्मणस्त्रिपादमृतं द्युसम्बन्धिरूपं निर्द्दिष्टं तदेवेह द्युसम्बन्धात् निर्द्दिष्टमिति प्रत्यभिज्ञायते। तत् परित्यज्य प्राकृतं ज्योतिः कल्पयतः प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयातां। न केवलं ज्योतिर्वाक्य एव ब्रह्मानुवृत्तिः, परस्यामपि हि शाण्डिल्यविद्यायामनुवर्त्तिष्यते ब्रह्म। तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यं। यत्तूक्तं "ज्योतिर्दीप्यत" इति च एतौ शब्दौ कार्य्ये*ज्योतिषि प्रसिद्धाविति, नायं दोषः, प्रकरणात्। ब्रह्मावगमे सत्यनयोः शब्दयोरविशेषकत्वात् दीप्यमानकार्य्यज्योतिरुपलक्षिते ब्रह्मण्यपि प्रयोगसम्भवात्। "येन सूर्य्यस्तपति तेजसेद्धः" इति च मन्त्रवर्णात्। यद्वा नायं ज्योतिःशब्दश्चक्षुर्वृत्तेरेवानुग्राहके तेजसि वर्त्तते। अन्यत्रापि प्रयोगदर्शनात् "वाचैवायं ज्योतिषास्ते मनोज्योतिर्जुषतां" इति च। तस्माद्यद्यत् कस्यचिदवं-

प्रसिद्धार्थवाचित्वात् पूर्व्ववाक्यप्रसिद्धं ब्रह्म ग्राह्यमित्याह ॥ तत्रेति॥ ननु यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यत्र यत्पदस्याप्रकृतार्थकत्वं दृष्टमित्यत आह ॥ तत् परित्यज्येति॥ तत्र यागस्यान्यतः प्रसिद्धेरभावेनापूर्व्वत्वादगत्या पदोऽप्रसिद्धार्थत्वमाश्रितं, इह तु पूर्व्ववाक्यप्रसिद्धस्य ब्रह्मणो द्युसम्बन्धेन प्रत्यभिज्ञातस्य यदर्थत्वनिश्चयाद्यत्पदैकार्थकज्योतिःपदस्यापि स एवार्थ इत्यर्थः। सन्दंशन्यायादप्येवमित्याह॥ न केवलमिति॥ सर्व्वं खल्विदं ब्रह्मेत्युत्तरत्र ब्रह्मानुवृत्तेर्मध्यस्थं ज्योतिर्वाक्यं ब्रह्मपरमित्यर्थः॥ प्रकरणादिति॥ प्रकृतापेक्षयत्पदश्रुत्या द्युसम्बन्धभूतपादत्वादिलिङ्गैश्चेत्यर्थः। अतः प्रकरणाज्ज्योतिःश्रुतिबाधो न युक्त इति निरस्तं अविशेषत्वादिति ब्रह्मव्यावर्त्तकत्वाभावादित्यर्थः। येन तेजसा चैतन्येनेद्धः प्रकाशितः सूर्य्यस्तपति प्रकाशयति तं वृहन्तमवेदविन्न मनुत इत्यर्थः। ज्योतिः शब्दस्य

* कार्थे इति मु० पु० पाठः।

भासकं तत्तज्ज्योतिःशब्देनाभिधीयते। तथा सति ब्रह्मणोऽपि चैतन्यरूपस्य समस्तजगदवभासहेतुत्वादुपपन्नो ज्योतिःशब्दः। "तमेव भान्तमनुभाति सर्व्वं तस्य भासा सर्व्वमिदं विभाति" "तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासते अमृतं" इत्यादिश्रुतिभ्यश्च। यदप्युक्तं द्युमर्य्यादत्वं सर्व्वगतस्य ब्रह्मणो नोपपद्यत इति, अत्रोच्यते, सर्व्वगतस्यापि ब्रह्मण उपासनार्थः प्रदेशविशेषपरिग्रहो न विरुध्यते। ननूक्तं निष्प्रदेशस्य ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल्पना नोपपद्यत इति। नायं दोषः, निष्प्रदेशस्यापि ब्रह्मण उपाधिविशेषसम्बन्धात् प्रदेशविशेषकल्पनोपपत्तेः। तथा ह्यादित्ये चक्षुषि हृदये इति प्रदेशविशेषसम्बन्धीनि ब्रह्मण उपासनानि श्रूयन्ते, एतेन विश्वतः पृष्ठेष्वित्याधारबहुत्वमुपपादितं। यदप्येतदुक्तं औष्ण्यघोषाभ्यामनुमिते कौक्षेये कार्य्ये ज्योतिष्यध्यस्यमानत्वात् परमपि दिवः कार्य्यं ज्योतिरेवेति तदप्ययुक्तं, परस्यापि ब्रह्मणो नामादिप्रतीकत्ववत् कौक्षेयज्योतिःप्रतीकत्वोपपत्तेः। दृष्टञ्च श्रुतञ्च "शत उपासीत" इति तु प्रतीकद्वारकं दृष्टत्वं श्रुतत्वञ्च भविष्यति।

कार्य्यज्योतिष्येव शक्तिरित्यङ्गीकृत्य कारणब्रह्मलक्षकत्वमुक्त्वा ब्रह्मण्यपि शक्तिमाह॥ यदेति॥ गाढान्धकारे वाचैव ज्योतिषा लोक आसनादिव्यवहारं करोतीत्यर्थः। "आज्यं जुषतां पिबतां मनोज्योतिः प्रकाशकं भवति" इत्याज्यस्तुतिः। गच्छन्तमनुगच्छतः स्वस्यापि गतिरस्ति तथा सर्व्वस्य स्वनिष्ठं भानं स्यादित्यत आह॥ तस्य भासेति॥ तत्कालावच्छिन्नं ब्रह्मसूर्य्यादिज्योतिषां साक्षिभूतमायुरमृतमिति च देवा उपासत इत्यर्थः। ज्योतिषोऽमितत्ववत् द्युमर्य्यादत्वादिकं ध्यानार्थं कल्पितं ब्रह्मणो युक्तमित्याह॥ अत्रोच्यते इत्यादिना॥ दिवः परमित्यन्वयः, आरोप्यस्य ध्येयस्यालम्बनस्य च सादृश्यनियमो नास्तीत्याह॥ परस्यापीति॥ भवि-

यदप्यल्पफलश्रवणान्न ब्रह्मेति तदप्यनुपपन्नं। न हि इयते फलाय ब्रह्माश्रयणीयमियते नेति नियमे हेतुरस्ति। यत्र हि निरस्तसर्व्वविशेषसम्बन्धं परं ब्रह्मात्मत्वेनोपदिश्यते, तत्रैकरूपमेव फलं मोक्ष इत्यवगम्यते। यत्र तु गुणविशेषसम्बन्धं प्रतीकविशेषसम्बन्धं वा ब्रह्मोपदिश्यते, तत्र संसारगोचराण्येवोच्चावचानि फलानि दृश्यन्ते "अन्नादो वसुदानो विन्दते वसु य एवं वेद" इत्याद्यासु श्रुतिषु। यद्यपि न स्ववाक्ये किञ्चिज्ज्योतिषो ब्रह्मलिङ्गमस्ति तथापि पूर्व्वस्मिन् वाक्ये दृश्यमानं ग्रहीतव्यं भवति। तदुक्तं सूत्रकारेण ज्योतिश्चरणाभिधानादिति। कथं पुनः वाक्यान्तरगतेन ब्रह्मसन्निधानेन ज्योतिःश्रुतिः स्वविषयात् प्रच्याव्य शक्या व्यावर्त्तयितुं। नैष दोषः। "यदतःपरो दिवो ज्योतिः" इति प्रथमतरपठितेन यच्छब्देन सर्व्वनाम्ना द्युसम्बन्धात् प्रत्यभिज्ञायमाने पूर्व्ववाक्यनिर्द्दिष्टे ब्रह्मणि स्वसामर्थ्येन परामृष्टे सति अर्थाज्ज्योतिःशब्दस्यापि ब्रह्मविषयत्वोपपत्तेः। तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यं॥

ष्यति ब्रह्म ज्योतिष इति शेषः। तं यथा यथोपासते तथा फलं भवतीति श्रुतेरित्याह॥ न हीयत इति॥ ज्ञानफलवदुपास्तिफलमेकरूपं किं न स्यादत आह॥ यत्र हीति॥ ज्ञेयैकत्वादित्यर्थः। ध्येयन्तु नानेनेत्याह॥ यत्र त्विति॥ ईश्वरो जीवरूपेणान्नमत्तीत्यन्नादः, अन्नस्यासमन्ताद्दाता वा। वसु हिरण्यं ददातीति वसुदान इति गुणविशेषसम्बन्धं यो वेद स धनं विन्दते दीप्ताग्निश्च भवति नाम्नो वागुत्तमा मनो वा प्रतीकं वाचो भूय इति प्रतीकविशेषध्यानश्रुतिसंग्रहार्थमाद्यपदं सन्निधेः श्रुतिर्बलीयसीति शङ्कते॥ कथं पुनरिति॥ प्रथमश्रुत्यनुसारेण चरमश्रुतिर्नीयत इत्याह॥ नैष इति॥ सर्व्वनाम्ना स्वसामर्थ्येन स्वस्य

छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगदात्तथाहि दर्शनं॥ २५॥

अथ यदुक्तं पूर्व्वस्मिन्नपि वाक्ये न ब्रह्माभिहितमस्ति "गायत्री वा इदं सर्व्वं भूतं यदिदं किञ्च" इति गायत्र्याख्यस्य छन्दसोऽभिहितत्वादिति तत् परिहर्त्तव्यं। कथं पुनश्छन्दोऽभिधानान्न ब्रह्माभिहितमिति शक्यते वक्तुं, यावता "तावानस्य महिमा" इत्येतस्यामृचि चतुष्पाद्ब्रह्म दर्शितं। नैतदस्ति। "गायत्री वा इदं सर्व्वं" इति गायत्रीमुपक्रम्य तामेव भूतपृथिवीशरीरहृदयवाक्प्राणप्रभेदैर्व्याख्याय "सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री" तदेतदृचाभ्यनूक्तं "तावानस्य महिमा" इति तस्यामेव व्याख्यातरूपायां गायत्र्यामुदाहृतो मन्त्रः कथमकस्माद्ब्रह्मचतुष्पादभिदध्यात्। योऽपि तत्र "यद्वै तत् ब्रह्म" इति ब्रह्मशब्दः, सोऽपि छन्दसः प्रकृतत्वात् छन्दोविषय एव। "य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेद" इत्यत्र हि वेदोपनिषदमिति व्याचक्षते। तस्माच्छन्दोऽभिधानान्न ब्रह्मणः प्रकृतत्वमिति चेत्। नैष दोषः। तथा चेतोऽर्पणनिगदात्, तथा गायत्र्याख्यछन्दोद्वारेण तदनुगते ब्रह्मणि चेतसोऽर्पणं चित्तसमाधानमनेन ब्राह्मणवाक्येन निग-

---

सर्व्वनाम्नः सामर्थ्यं सन्निहितवाचित्वं तद्बलेन परामृष्टे सतीति योजना। अर्थाद्यत्पदसामानाधिकरण्यादित्यर्थः। छन्दोऽभिधानाद्ब्रह्म प्रकृतं नास्तीतिशङ्कामेकदेशी दूषयति॥ कथमिति॥ शङ्कां साधयति॥ नैतदित्यादिना॥ चतुष्पदत्वादिकं पूर्व्वमेव व्याख्यातं॥ य एतामेवमिति॥ वेदरहस्यभूतां मधुविद्यामेवमुक्तरीत्या यः कश्चिद्वेद तस्योदयास्तमयरहितब्रह्मप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः। तथाच वेदत्वात् गायत्र्यां ब्रह्मशब्दो

द्यते "गायत्री वा इदं सर्व्वं" इति। न ह्यक्षरसन्निवेशमात्राया गायत्र्याः सर्व्वात्मकत्वं सम्भवति। तस्माद्यद्गायत्र्याख्यविकारेऽनुगतं जगत्कारणं ब्रह्म निर्दिष्टं, "तदिदं सर्व्वं" इत्युच्यते। यथा "सर्व्वं खल्विदं ब्रह्म" इति। कार्य्यञ्च कारणादव्यतिरिक्तमिति वक्ष्यामः। तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इत्यत्र तथान्यत्रापि विकारद्वारेण ब्रह्मण उपासनं दृश्यते "एतं ह्येव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसन्ते,एतमग्नावध्वर्य्यव एतं महाव्रते छन्दोगाः" इति। तस्मादस्ति छन्दोऽभिधानेऽपि पूर्व्वस्मिन् वाक्ये ब्रह्म निर्द्दिष्टं, तदेवं ज्योतिर्वाक्येऽपि परामृश्यते, उपासनान्तरविधानाय। अपर आह साक्षादेव गायत्रीशब्देन ब्रह्म प्रतिपाद्यते संख्यासामान्यात् यथा गायत्रीचतुष्पदा षडक्षरैः पादै-

---

युक्त इति भावः॥ गायत्रीशब्देन तदुपादानत्वेनानुगतब्रह्मलक्षणायां वीजं। अनुपपत्तिमाह॥ न ह्यक्षरेति॥ ब्रह्मणोऽपि कथं सर्व्वात्मकत्वं तत्राह॥ कार्य्यञ्चेति॥ न च गायत्र्या ध्यानार्थं सर्व्वात्मत्वारोप इति वाच्यं, स्वतः सर्व्वात्मनो ध्यानसम्भवेनासदारोपायोगादिति भावः। तथा हि दर्शनमिति सूत्रशेषं व्याचष्टे॥ तथान्यत्रेति॥ दृश्यत इति दर्शनं दृष्टमित्यर्थः। एतं परमात्मानं बह्वृच ऋग्वेदिनो महत्युक्थे शस्त्रे तदनुगतमुपासते। एतमेवाग्निरहस्ये तमेतमग्निरित्यध्वर्य्यव उपासत इति श्रुतेः यजुर्वेदिनोऽग्नौ उपासते। एतमेव छान्दोगाः सामवेदिनो महाव्रते क्रतौ उपासते, इति तैत्तिरीयके दृष्टमित्यर्थः। गायत्रीशब्दो ब्रह्मलक्षक इति व्याख्याय गौण इत्याह॥ अपर इति॥ साक्षादेव वाच्यार्थग्रहणं विनैवेति यावत्। पूर्व्वं तूपास्यतया गायत्रीपदेनाजहल्लक्षणया गायत्री ब्रह्मणी द्वे अपि लक्षिते। न च गायत्री सर्व्वमित्यन्वयासम्भवः घटो रूपीति पदार्थैकदेशे व्यक्तौ रूपान्वयवत् गायत्रीपदार्थैकदेशे गायत्र्यनुगते ब्रह्मणि प्रधाने सर्व्वात्मकत्वान्वयसम्भवादिति भावः। तथा

स्तया ब्रह्म चतुष्पात्। तथाऽन्यत्रापि छन्दोऽभिधायी शब्दोऽर्थान्तरे संख्यासाम्यात् प्रयुज्यमानो दृश्यते। तद्यथा "ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दशसन्तः तत्कृतं" इत्युपक्रम्याह "सैषा विराडन्नाद्" इति। अस्मिन् पक्षे ब्रह्मैवाभिहितमिति न छन्दोऽभिधानं सर्व्वथाऽप्यस्ति पूर्व्वस्मिन् वाक्ये प्रकृतं ब्रह्मेति॥

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवं॥ २६॥

इतश्चैवमभ्युपगन्तव्यमस्ति। पूर्व्वस्मिन् वाक्ये प्रकृतं ब्रह्मेति यतो भूतादीन् पादान् व्यपदिशति। भूतपृथिवीशरीरहृदयानि हि निर्द्दिश्याह "सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्रीति। न हि ब्रह्माश्रयणे केवलस्य छन्दसो भूतादयः पादा उपपद्यन्ते। अपि च ब्रह्मानाश्रयणे नेयमृक् सम्बध्येत "तावानस्य महिमा" इति। अनया हि ऋचा स्वरसेन ब्रह्मैवाभिधीयते "पादोऽस्य सर्व्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि" इति सर्व्वात्मत्वोपपत्तेः पुरुष-

---

च सूत्रे सिद्धान्तभागस्यायमर्थः। तथा गायत्रीवच्चतुष्पात्त्वगुणसामान्याच्चेतो ब्रह्मणि समर्प्यते येन स चेतोऽर्पणो गायत्रीशब्दस्तेन ब्रह्मण एव निगदात्, अभिधानात्, छन्दोऽभिधानमसिद्धमिति। अधुना तथा हि दर्शनमिति शेषं व्याचष्टे॥ तथेति॥ संवर्गविद्यायामधिदैवमग्निसूर्य्यचन्द्राम्भांसि वायौ लीयन्ते। अध्यात्मं वाक्चक्षुःश्रोत्रमनांसि प्राणमपियन्तीत्युक्तं ते वा एते पञ्चान्ये आधिदैविकाः, पञ्चान्ये आध्यात्मिकास्ते मिलित्वा दशसंख्याकाः सन्तः कृतमित्युच्यन्ते। सन्ति हि कृतत्रेताद्वापरकलिसंज्ञकानि चत्वारि द्यूतानि क्रमेण चतुरङ्कत्र्यङ्कद्व्यङ्कैकाङ्कानि तत्र कृतं दशात्मकं भवति चतुर्व्वङ्केषु त्रयाणां त्रिषु द्वयोर्द्वयोरेकस्य चान्तर्भावात्, तथा च दशत्वगुणेन वाय्वादयः कृतशब्देनोच्यन्ते। एवं कृतत्वं वाय्वादीनामुपक्रम्याह॥ सैषेति॥ विधेयापेक्षया स्त्रीलिङ्गनि-

सूक्तेऽपीयमृक् ब्रह्मपरतयैव समाम्नायते। स्मृतिश्च ब्रह्मण एवंरूपतां दर्शयति "विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्" इति "यद्भूतवद्ब्रह्म" इति च निर्देशः। एवं सति मुख्यार्थ उपपद्यते। "ते वा एते पञ्चब्रह्मपुरुषाः" इति च "हृदयसुषिरेषु ब्रह्मपुरुषः" इति श्रुतिः ब्रह्मसम्बन्धितायां विवक्षितायां सम्भवति। तस्मादस्ति पूर्व्वस्मिन् वाक्ये प्रकृतं ब्रह्म। तदेव ब्रह्म ज्योतिर्वाक्ये द्युसम्बन्धात् प्रत्यभिज्ञायमानं परामृश्यत इति स्थितं॥

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात्॥ २७॥

यदप्येतदुक्तं पूर्व्वत्र त्रिपादस्यामृतं दिवीति सप्तम्या द्यौराधारत्वेनोपदिष्टा, इह पुनरथ यदतः परो दिव इति पञ्चम्या मर्य्यादात्वेन तस्मादुपदेशभेदात् न तस्येह प्रत्यभिज्ञानमस्तीति तत्

र्देशः, विराट्पदं छन्दोवाचकं "दशाक्षरा विराट" इति श्रुतेः दशत्वसाम्येन वाय्वादयो विराडित्युच्यन्ते। एवञ्च दशत्वद्वारा वाय्वादिषु कृतत्वं विराट्त्वञ्च ध्येयं, तत्र विराट्त्वध्यानात् सर्व्वमस्यान्नं भवति "अन्नं विराट" इति श्रुतेः कृतत्वध्यानादन्नादो भवति कृतद्यूतस्यान्नादत्वात्। कृतं हि स्वीयचतुरङ्केषु त्र्यङ्कादिकमन्तर्भावयदन्नमत्तीव लक्ष्यते। अत एव कृतजयादितरद्यूतजयः श्रुत्युक्तः। कृताय विजितायाधरेयाः संयन्तीति, अयो द्यूतं कृतसंज्ञोऽयः कृतायः सविजितो येन तस्मै, अधरेयाः त्र्यङ्कादयः आयाः संयन्ति उपनमन्ते तेन जिता भवन्तीत्यर्थः। एवञ्च सा वाय्वादिदशात्मिका एषा कृतशब्दिता विराडन्नं कृतत्वादन्नादिनीत्यर्थः सर्व्वथापीति॥ गायत्रीति पदस्य लक्षकत्वे गौणत्वेऽपि चेत्यर्थः। अत्रापर आहेत्यपरपदेन गौणत्वं स्वमतं नेति द्योतयति। अजहल्लक्षणापक्षे हि वाग्वै गायत्रीति वागात्मत्वं गायतिच त्रायते चेति निरुक्तनामकञ्च गायत्र्या उपाधित्वेनोपास्यत्वादुपपन्नतरं गौणपक्षे गायत्रीत्यागात्तदु-

परिहर्त्तव्यं। अत्रोच्यते, नायं दोष उभयस्मिन्नप्यविरोधात्, उभयस्मिन्नपि सप्तम्यन्ते पञ्चम्यन्ते चोपदेशे न प्रत्यभिज्ञानं विरुध्यते। यथा लोके वृक्षाग्रेण सम्बन्धोऽपि श्येन उभयथोपदिश्यमानो दृश्यते, वृक्षाग्रे श्येनो वृक्षाग्रात् परतः श्येन इति च, एवं दिव्येव सत् ब्रह्म दिवः परमित्युपदिश्यते। अपर आह यथा लोके वृक्षाग्रेणासम्बद्धोऽपि श्येन उभयथोपदिश्यमानो दृश्यते वृक्षाग्रे

भयं सर्व्वात्मकत्वमात्रेणोपपादनीयं, एवं गायत्रीपदस्य स्वार्थत्यागोऽप्रसिद्धचतुष्पात्त्वगुणद्वारा विप्रकृष्टलक्षणा चेति बह्वसमञ्जसं। ननु गायत्री वा इदं सर्व्वं, इति गायत्री श्रुतेः कथं लक्षणेत्याशङ्क्य वाक्यशेषगतसर्व्वात्मकत्वाद्यनेकबलवत् प्रमाणसम्बन्धेन ब्रह्मणि तात्पर्य्यावगमादित्याह ॥ भूतादिपादेति ॥ एवं पदार्थमाह॥ इतश्चेति ॥ सूत्रस्यादिपदार्थं दर्शयति ॥ भूतपृथिवीति ॥ अत्र सूत्रभाष्यकारयोर्भूतादिभिश्चतुष्पाद्गायत्री विसम्मतं षडक्षरैश्चतुष्पात्त्वं वृत्तिकारोक्तमप्रसिद्धञ्चकारद्यूचितं। युक्त्यन्तरमाह ॥ अपि चेति ॥ ब्रह्मपरसूक्तोत्पन्नत्वाच्च तस्यान्तपरत्वमित्याह ॥ पुरुषेति ॥ ब्रह्मपदस्य छन्दोवाचित्वमुक्तं निरस्यति ॥ यद्वै तत् ब्रह्मेति ॥ पूर्वस्यामृचि ब्रह्मोक्तावित्यर्थः। हृदयस्य चतुर्दिक्षूर्द्धञ्च पञ्चसुषयः सन्ति। तेषु ब्रह्मस्थानहृन्नगरस्य प्राणादिद्वारेषु क्रमेण प्राणव्यानापानसमानोदानाः पञ्चद्वारपाला इति ध्यानार्थं श्रुत्या कल्पितं। तत्र हृदयच्छिद्रस्थप्राणेषु ब्रह्मपुरुषत्वश्रुतिर्हृदि गायत्र्याख्यब्रह्मण उपासनासम्बन्धितायां ब्रह्मणो द्वारपालत्वाद्ब्रह्मपुरुषा इति सम्भवतीत्याह ॥ पञ्चब्रह्मेति ॥ दिवि दिव इति विभक्तिभेदात् प्रकृतप्रत्यभिज्ञा नास्तीत्युक्तं नोपेक्षणीयमित्याह॥ तत्परिहर्त्तव्यमिति ॥ परिहारं प्रतिजानीते ॥ अत्रेति॥ सूत्रेणार्थं वदन् परिहारमाह॥ नायमिति ॥ एवं सर्व्वत्र व्याख्येयं प्रधानप्रातिपदिकार्थाद्द्युसम्बन्धेन प्रत्यभिज्ञाया विभक्त्यर्थभेदो न प्रतिबन्धकः, कथञ्चिदाधारस्यापि मर्य्यादात्वसम्भवात्। यथा वृक्षाग्रं स्वलग्नभागावच्छिन्नश्येनस्याधारः सन्नेव स्वालग्नभागावच्छिन्नस्य तस्यैव मर्य्यादा भवति, एवं दिवि सूर्य्ये हार्दाकाशे वा मुख्ये आधारे

श्येनो वृक्षाग्रात् परतः श्येन इति च, एवं च दिवः परमपि सत् ब्रह्म दिवीत्युपदिश्यते। तस्मादस्ति पूर्वनिर्दिष्टस्य ब्रह्मण इह प्रत्यभिज्ञानं। अतः परमेव ब्रह्म ज्योतिःशब्दमिति सिद्धं॥

प्राणस्तथानुगमात्॥ २८॥

अस्ति कौषीतकिब्राह्मणोपनिषदीन्द्रप्रतर्दनाख्यायिका "प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम युद्धेन च पौरुषेण च" इत्यारभ्याम्नाता। तस्यां श्रूयते "स होवाच प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्स्व" इति, तथोत्तरत्रापि "अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मा इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति" इति, तथा "न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्" इति, अन्ते च "स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृतः" इत्यादि। तत्र

सद् ब्रह्म दिवो मर्य्यादात्वं तदलग्नाकाशावच्छिन्नं ब्रह्म प्रति कल्पयित्वा दिवः परमित्युच्यत इत्यर्थः। यद्याकाशेन अनवच्छिन्नं ब्रह्म गृहीत्वा पञ्चम्या दिवो मर्य्यादात्वमेव मुख्यं तदा गङ्गायां घोष इतिवत् सप्तम्या सामीप्यलक्षणयाऽऽधारत्वं व्याख्येयमित्याह॥ अपर इति॥ सम्बद्धं प्रत्याधारत्वं मुख्यं पूर्वमुक्तं दिव्येव सदिति असम्बद्धं प्रतिमर्य्यादात्वं मुख्यमधुनोच्यते। दिवः परमपीति भेदः। तस्माज्ज्योतिर्वाक्यमुपास्ये ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धं। प्राणस्तथानुगमात्। दिवोदासस्यापत्यं दैवोदासिः प्रतर्दनो नाम राजा युद्धेन पुरुषकारेण च कारणेन्द्रस्य प्रेमास्पदं गृहं जगाम। तं ह इन्द्र उवाच प्रतर्दन वरं ते ददामीति। स होवाच प्रतर्दनः, यं त्वं मर्त्यापहिततमं मन्यसे तं वरं त्वमेवालोच्य मह्यं देहीति। तत इन्द्र इदमाह प्राणोऽस्मीत्यादिमुख्यं प्राणं निरसितुं प्रज्ञात्मत्वमुक्तं निर्विशेषचिन्मात्रं निरस्यति॥ तं मामिति॥ इदं प्राणस्येन्द्रदेवतात्वे लिङ्गं। मुख्यप्राणत्वे लिङ्गमाह॥ अथेति॥ वागादीनां देहधारणशक्त्यभावनिश्चयानन्तरमित्यर्थः। प्राणस्य देहधारकत्वमुत्था-

संशयः,किमिह प्राणशब्देन वायुमात्रमभिधीयते,उत देवतात्मा, उत जीवः, अथवाऽपरं ब्रह्मेति। नन्वत एव प्राण इत्यत्र वर्णितं प्राणशब्दस्य ब्रह्मपरत्वमिहापि च ब्रह्मलिङ्गमस्ति "आनन्दोऽजरोऽमृतः"इत्यादि कथमिह पुनः संशयः सम्भवति। अनेकलिङ्गदर्शनादिति ब्रूमः।न केवलमिह ब्रह्मलिङ्गमेवोपलभ्यते सन्ति हि इतरलिङ्गान्यपि।"मामेव विजानीहि" इतीन्द्रस्य वचनं देवतात्मलिङ्गमिदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति प्राणलिङ्गं। न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादित्यादि जीवलिङ्गं, अत उपपन्नः संशयः। तत्र प्रसिद्धो वायुः प्राण इति प्राप्ते, उच्यते, प्राणशब्दवाच्यं ब्रह्म विज्ञेयं। कुतः। तथानुगमात्। तथा हि पौर्व्वापर्य्येण पर्य्यालोच्यमाने वाक्ये पदार्थानां समन्वयो * ब्रह्मप्रतिपादनपर उपलभ्यते,उपक्रमे तावत् वरं वृणीष्वेतीन्द्रेणोक्तः। प्रत-

---

पकत्वस्य प्रसिद्धमिति वक्तुं खल्वित्युक्तं। प्राणस्य जीवत्वे वक्तृत्वं लिङ्गमाह ॥ न वाचमिति ॥ आनन्दत्वादिकं ब्रह्मलिङ्गमाह ॥ अन्ते चेति ॥ अनेकेषु लिङ्गेषु दृश्यमानेषु बलाबलनिर्णयार्थमिदमधिकरणमित्यगतार्थमाह ॥ अनेकलिङ्गेति ॥ पूर्व्वत्रप्रकृतब्रह्मवाचकयच्छब्दबलाज्ज्योतिःश्रुतिः ब्रह्मपरेत्युक्तं, न तथेह प्राणश्रुतिभङ्गे किञ्चिद्बलमस्ति। मिथो विरुद्धानेकलिङ्गानामनिश्चायकत्वादिति प्रत्युदाहरणसङ्गत्या पूर्व्वपक्षयति॥ तत्रेति॥ पूर्व्वं प्रधानप्रातिपदिकार्थबलात् विभक्त्यर्थबाधवद्वाक्यार्थज्ञानं प्रति हेतुत्वेन प्रधानानेकपदार्थबलादेकवाक्यता भङ्ग इति दृष्टान्तसङ्गतिर्वाऽस्तु। पूर्व्वपक्षे प्राणाद्यनेकोपास्तिः, सिद्धान्ते प्रत्यग्ब्रह्मधीरिति विवेकः। तथा ब्रह्मपरत्वेन पदानामन्वयावगमादिति हेत्वर्थमाह ॥ तथा हीति ॥ हिततमत्वकर्म्मक्षयादिपदार्थानां

---

* समुच्चयो इति मु० पु० पाठः।

इन्द्रः परमं पुरुषार्थं वरमुपचिक्षेप "त्वमेव मे वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे" इति। तस्मै हिततमत्वेनोपदिश्यमानः प्राणः कथं परमात्मा न स्यात्। न ह्यन्यत्र परमात्मज्ञानात् हिततमप्राप्तिरस्ति "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इत्यादिश्रुतिभ्यः। तथा "स यो मां वेद न ह वै तस्य केनचन कर्म्मणा लोको मीयते न स्तेयेन न भ्रूणहत्यया" इत्यादि च ब्रह्मपरिग्रहे घटते, ब्रह्मविज्ञाने हि सर्व्वकर्म्मक्षयः प्रसिद्धः। "क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" इत्याद्यासु श्रुतिषु प्रज्ञात्मत्वञ्च ब्रह्मपक्ष एवोपपद्यते। न ह्यचेतनस्य वायोः प्रज्ञात्मत्वं सम्भवति। तथोपसंहारेऽपि "आनन्दोऽजरोऽमृत" इत्यानन्दत्वादीनि न ब्रह्मणोऽन्यत्र सम्यक् सम्भवन्ति "स न साधुना कर्म्मणा भूयान् भवति न एवासाधुना कर्म्मणा कनीयानेष ह्येव साधु कर्म्म कारयति" तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते एष उ एवासाधुकर्म्मकारयति। तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधोनिनीषते" इति "एष लोकपाल एष लोकाधिपतिरेष लोकेश" इति च। सर्व्वमेतत् परस्मिन् ब्रह्मण्याश्रीयमाणे अनुगन्तुं शक्यते न मुख्ये प्राणे। तस्मात् प्राणो ब्रह्म।

सम्बन्धो ब्रह्मणि तात्पर्य्यनिश्चायक उपलभ्यत इत्युक्तं विवृणोति॥ उपक्रम इत्यादिना॥ यं मन्यसे तं वरं त्वमेव प्रयच्छेत्यर्थः। स यः कश्चित् मां ब्रह्मरूपं वेद साक्षादनुभवति तस्य विदुषो लोको मोक्षो महताऽपि पातकेन न ह मीयते नैव हिंस्यते न प्रतिबध्यते ज्ञानाग्निना कर्म्मतृणराशेर्दग्धत्वादित्याह॥ स य इति॥ साध्वसाधुनी पुण्यपापे ताभ्यामस्पृष्टत्वं तत्कारयितृत्वं निरङ्कुशैश्वर्य्यञ्च सर्व्वमेतदित्यर्थः। अहङ्कारवा-

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन्।२९।

यदुक्तं प्राणो ब्रह्मेति तदाक्षिप्यते, न परं ब्रह्म प्राणशब्दं। कस्मात्, वक्तुरात्मोपदेशात्। वक्ता हीन्द्रो नाम कश्चिद्विग्रहवान् देवताविशेषः स्वमात्मानं प्रतर्दनायाचचक्षे "मामेव विजानीहि" इत्युपक्रम्य "प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा" इत्यहङ्कारवादेन स एष वक्तुरात्मत्वेनोपदिश्यमानः प्राणः कथं ब्रह्म स्यात्। न हि ब्रह्मणो वक्तृत्वं सम्भवति "अवागमनाः" इत्यादिश्रुतिभ्यः। तथा विग्रहसम्बन्धिभिरेव ब्रह्मण्यसम्भवद्भिर्धर्मैरात्मानं तुष्टाव "त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनं, अरुन्मुखान् यतीन् शालावृकेभ्यः प्रायच्छं" इत्येवमादिभिः। प्राणत्वञ्चेन्द्रस्य बलवत्त्वादुपपद्यते, "प्राणो वै बलं" इति हि विज्ञायते बलस्य चेन्द्रो देवता प्रसिद्धा। या च काचित् बलकृतिरिन्द्रकर्म्मैव तदिति हि वदन्ति। प्रज्ञात्मत्वमप्यप्रतिहतज्ञानत्वाद् देवतात्मनः सम्भवति, अप्रतिहतज्ञाना देवता इति वदन्ति। निश्चिते चैवं देवतात्मोपदेशे हिततमत्वादिवचनानि यथासम्भवं

देन स्वात्मवाचकशब्दैराचचक्षे, उक्तवान् इत्यर्थः। वाक्यस्य इन्द्रोपासनापरत्वे लिङ्गान्तरमाह ॥ तथा विग्रहेति ॥ त्रीणि शीर्षाणि यस्येति त्रिशीर्षा त्वष्टुः पुत्रो विश्वरूपो नाम ब्राह्मणः तं हतवानस्मि। रौति यथार्थं शब्दयतीति रुक् वेदान्तवाक्यं तन्मुखे येषां ते रुङ्मुखास्तेभ्योऽन्यान् वेदान्तवहिर्मुखान् यतीनरण्यश्वभ्यो दत्तवानस्मीत्यर्थः। इन्द्रे प्राणशब्दोपपत्तिमाह ॥ प्राणत्वञ्चेति ॥ लौकिका अपीत्यर्थः। बलवाचिना प्राणशब्देन बलदेवता लक्ष्यत इति भावः। इन्द्रो हितप्रदातृत्वाद्धिततमः कर्म्मानधिकारादपाप इत्येवमाख्ययानीत्याह ॥ निश्चिते चेति ॥ किमिन्द्रपदेन विग्रहोपलक्षितं चिन्मात्रमुच्यते उत विग्रहः। आद्ये वाक्यस्य

तद्विषयाण्येव योजयितव्यानि। तस्माद्वक्तुरिन्द्रस्यात्मोपदेशान्न प्राणो ब्रह्मेत्याक्षिप्य प्रतिसमाधीयते। अध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन्निति। अध्यात्मसम्बन्धः प्रत्यगात्मसम्बन्धस्तस्य भूमा बाहुल्यमस्मिन्नध्याय उपलभ्यते। "यावत् ह अस्मिन् शरीरे प्राणो वसति तावदायुः" इति प्राणस्यैव प्रज्ञात्मनः प्रत्यग्भूतस्यायुषः सम्प्रदानोपसंहारयोः स्वातन्त्र्यं दर्शयति न देवताविशेषस्य पराचीनस्य। तथाऽस्तित्वे च प्राणानां निःश्रेयसमित्यध्यात्ममेवेन्द्रियाश्रयं प्राणं दर्शयति। तथा "प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति" इति, "न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्" इति चोपक्रम्य "तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिताः" एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः

ब्रह्मपरत्वं सिद्धं, न द्वितीय इत्याह॥ अध्यात्मेति॥ आत्मनि देहेऽधिगत इत्यध्यात्मं प्रत्यगात्मा स सम्बद्ध्यते यैः शरीरस्थत्वादिभिरिन्द्रतनावसम्भावितैर्धर्म्मैस्ते अध्यात्मसम्बन्धास्तेषां भूमेत्यर्थः। आयुश्च देहे प्राणवायुसञ्चारः। अस्तित्वे प्राणस्थितौ प्राणानामिन्द्रियाणां स्थितिरित्यर्थतः श्रुतिमाह॥ अस्तित्व इति॥ अथातो निःश्रेयसादानमित्याद्या श्रुतिः। इन्द्रियस्थापकत्ववद्देहोत्थापकत्वमाह॥ तथेति॥ वक्तृत्वमुक्त्वा सर्व्वाधिष्ठानत्वं दर्शितमित्याह॥ इति चोपक्रम्येति॥ तत्तत्र नानाप्रपञ्चस्यात्मनि कल्पनायां यथा दृष्टान्तः लोके प्रसिद्धस्य रथस्यारेषु नेमिनाभ्योर्मध्यस्थशलाकासु चक्रोपान्तरूपा नेमिरर्पिता नाभौ चक्रपिण्डिकायामरा अर्पिता एवम्भूतानि पञ्च पृथिव्यादीनि मीयन्त इति मात्राः भोग्याः शब्दादयः पञ्चेति दशभूतमात्राः प्रज्ञामात्रासु दशस्वर्पिताः इन्द्रियजाः पञ्चशब्दादिविषयप्रज्ञाः। मीयन्ते आभिरिति मात्राः पञ्चधीन्द्रियाणि नेमिवत् ग्राह्यं। ग्राहकेषु अरेषु कल्पितमित्युक्त्वा नाभि-

प्राणेऽर्पिताः "स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृत" इति विषयेन्द्रियव्यवहारारनाभिभूतं प्रत्यगात्मानमेवोपसंहरति "स म आत्मेति विद्यात्" इति चोपसंहारः प्रत्यगात्मपरिग्रहे साधुः न पराचीनविग्रहे। "अयमात्मा ब्रह्म सर्व्वानुभूः" इति च श्रुत्यन्तरं। तस्मादध्यात्मसम्बन्धबाहुल्यात् ब्रह्मोपदेश एवायं न देवतात्मोपदेशः। कथं तर्हि वक्तुरात्मोपदेशः॥

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्॥ ३०॥

इन्द्रो नाम देवतात्मा स्वमात्मानं परमात्मत्वेनाहमेव परं ब्रह्मेत्यार्षेण दर्शनेन यथाशास्त्रं पश्यन्नुपदिशति स्म मामेव विजानीहीति। यथा तद्धैतत् पश्यन् ऋषिर्वामदेवः प्रतिपेदे, अहं मनुरभवं सूर्य्यश्चेति तद्वत्, "तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्" इति श्रुतेः। यत् पुनरुक्तं "मामेव विजानीहि" इत्युक्त्वा विग्रहधर्म्मैरिन्द्र आत्मानं तुष्टाव त्वाष्ट्रवधादिभिरिति तत्परिहर्त्तव्यं। अत्रोच्यते। न त्वाष्ट्रवधादीनां विज्ञेयेन्द्रस्तुत्यर्थत्वेनोपन्यासः, यस्मादेवं कर्म्माहं तस्मान्मां विजानीहीति, कथं तर्हि, विज्ञानस्तुत्यर्थत्वेन। यत् कारणं त्वाष्ट्रवधादीनि साहसानि

स्थानीये प्राणे सर्व्वं कल्पितमित्याह॥ प्राणेऽर्पिता इति॥ स प्राणो मम स्वरूपमित्याह॥ स म इति॥ तर्हि प्रत्यगात्मनि समन्वयो न तु ब्रह्मणि। तत्राह॥ अयमिति॥ अहङ्कारवादस्य गतिं पृच्छति॥ कथमिति॥ सूत्रमुत्तरं। तद्व्याख्याति॥ इन्द्र इति॥ जन्मान्तरकृतश्रवणादिना अस्मिन् जन्मनि स्वतः सिद्धं दर्शनमार्षं विज्ञेयेन्द्रस्तुत्यर्थ उपन्यासः। न चेत् कथं तर्हि स इति पृच्छति॥ कथमिति॥ ब्रह्मज्ञानस्तुत्यर्थः स इत्याह॥ विज्ञानेति॥ नियामकं ब्रूते॥ यदिति॥ परेण तस्य मे इत्या-

उपन्यस्य परेण विज्ञानस्तुतिमनुसन्दधाति "तस्य मे तत्र लोम च न मीयते स यो मां वेद न ह वै तस्य केनच कर्म्मणा लोको मीयत" इत्यादिना। एतदुक्तं भवति यस्मादीदृशान्यपि क्रूराणि कर्म्माणि कृतवतो मम ब्रह्मभूतस्य लोमापि न हिंस्यते स योऽन्योऽपि मां वेद न तस्य केनचिदपि कर्म्मणा लोको हिंस्यत इति। विज्ञेयन्तु ब्रह्मैव प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेति वक्ष्यमाणं। तस्मात् ब्रह्मवाक्यमेतत्॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेतिचेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात्॥ ३१॥

यद्यप्याध्यात्मसम्बन्धभूमदर्शनान्न पराचीनस्य देवतात्मन उपदेशस्तथाऽपि न ब्रह्मवाक्यं भवितुमर्हति। कुतः। जीवलिङ्गान्मुख्यप्राणलिङ्गाच्च। जीवस्य तावदस्मिन् वाक्ये विस्पष्टं लिङ्गमुपलभ्यते "न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्" इत्यादि अत्र रागादिभि-

---

दिना वाक्येनेत्यन्वयः। स्तुतिमाह॥ एतदुक्तमिति॥ तस्मात् ज्ञानं श्रेष्ठमिति शेषः। स्तुतज्ञानविषय इन्द्र इत्यत आह॥ विज्ञेयन्त्विति॥ देहोत्थापनं जीवलिङ्गं किं न स्यात्तत्राह॥ शरीरधारणञ्चेति॥ सर्व्वे वागादयः प्राणा अहमहं श्रेष्ठ इति विवदमानाः प्रजापतिमुपजग्मुः। स च तानुवाच यस्मिन्नुत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरं पतिष्यति स च श्रेष्ठ इति। तथा क्रमेण वागादिषूत्क्रान्तेष्वपि मूकादिभावेन शरीरं स्वस्थमस्थात्। मुख्यप्राणस्य तु उच्चिक्रमिषायां सर्व्वेषां व्याकुलत्वादसौ तान् वागादीन् वरिष्ठः प्राण उवाच। यूयं मोहमापद्यथ यतोऽहमेवैतत् करोमि। किं तत् पञ्चधा प्राणापानादिभावेनात्मानं विभज्य एतद्वाति गच्छतीति वानं तदेव वाणमस्थिरं शरीरमवष्टभ्याश्रित्य धारयामीत्यर्थः। द्विवचनसहवासोत्क्रान्तिश्रुतेश्च न ब्रह्म ग्राह्यमि-

करणैर्व्याप्टतस्य कार्य्यकरणाध्यक्षस्य जीवस्य विज्ञेयत्वमभिधीयते तथा मुख्यप्राणलिङ्गमपि। अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति। शरीरधारणञ्च मुख्य एव प्राणस्य धर्म्मः। प्राणसंवादे वागादीन् प्राणान् प्रकृत्य "तान् वरिष्ठः प्राण उवाच मा मोहमापद्यथाऽहमेवैतत् पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविभज्यैतद् वाणमवष्टभ्य विधारयामि" इति श्रवणात्। ये त्विमं शरीरं परिगृह्येति पठन्ति तेषामिमं जीवमिन्द्रियग्रामं वा परिगृह्य शरीरमुत्थापयतीति व्याख्येयं। प्रज्ञात्मत्वमपि जीवे तावच्चेतनत्वादुपपन्नं मुख्येऽपि प्राणे प्रज्ञासाधनप्राणान्तराश्रयत्वादुपपन्नमेव। जीवमुख्यप्राणपरिग्रहे च प्राणप्रज्ञात्मनोः सहवृत्तित्वेनाभेदनिर्द्देशः स्वरूपेण च भेदनिर्द्देश इत्युभयथानिर्द्देश उपपद्यते "यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वै प्रज्ञा स प्राणः" इति, "सह ह्येतावस्मिन् शरीरे वसतः सहोत्क्रामतः" इति। ब्रह्मपरिग्रहे तु किं कस्मात् भिद्येत,तस्मादिह जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर उभौ वा प्रतीयेयातां न ब्रह्मेति चेत्, नैतदेवं, उपासात्रैविध्यात्। एवं सति त्रिविधमुपासनं प्रसज्येत जीवोपासनं मुख्यप्राणोपासनं ब्रह्मोपासनञ्चेति। न

त्याह॥ जीवमुख्येति॥ अभेदनिर्द्देशमाह॥ यो वा इति॥ भेदमाह॥ सहेति॥ यदि जीवमुख्यप्राणयोर्लिङ्गानुपास्यत्वं तर्हि ब्रह्मणोऽपि लिङ्गानामुक्तत्वादुपासनं स्यात्, न चेष्टापत्तिः। उपक्रमादिना निश्चितैकवाक्यताभङ्गप्रसङ्ग इत्याह॥ नैतदेवमित्यादिना॥ न च स्वतन्त्रपदार्थभेदाद्वाक्यभेदः किं न स्यादिति वाच्यं, जीवमुख्यप्राणयोरुक्तलिङ्गानां ब्रह्मणि नेतुं शक्यतया स्वातन्त्र्यासिद्धेः, अफलपदार्थस्य फलवद्वाक्यार्थशेषत्वेन प्रधानवाक्यार्थानुसारेण तल्लिङ्गनयनस्योचितत्वाच्च। न हि प्रधानवा-

चैतदेकस्मिन् वाक्येऽभ्युपगन्तुं युक्तं,उपक्रमोपसंहाराभ्यां हि वाक्यैकवाक्यत्वमवगम्यते। "मामेव विजानीहि" इत्युपक्रम्य "प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्स्व" इत्युक्त्वाऽन्ते "स एष प्राण एव प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरोऽमृतः" इत्येकरूपावुपक्रमोपसंहारौ दृश्येते। तत्रार्थैकत्वं युक्तमाश्रयितुं। न च ब्रह्मलिङ्गमन्यपरत्वे परिणेतुं शक्यं दशानां भूतमात्राणां प्रज्ञामात्राणाञ्च ब्रह्मणोऽन्यत्रार्पणानुपपत्तेः। आश्रितत्वाच्चान्यत्रापि ब्रह्मलिङ्गवशात् प्राणशब्दस्य ब्रह्मणि वृत्तेः। इहापि च हिततमोपन्यासादिब्रह्मलिङ्गयोगाद् ब्रह्मोपदेश एवायमिति गम्यते। यत् तु मुख्यप्राणलिङ्गं दर्शितं "इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति" इति तदसत्, प्राणव्यापारस्यापि परमात्मायत्तत्वात् परमात्मन्युपचरितुं शक्यत्वात्,"न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन,इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ" इति श्रुतेः। यदपि "न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्" इत्यादि जीवलिङ्गं दर्शितं, तदपि न ब्रह्मपक्षं निवारयति,न हि जीवो नामात्यन्तभिन्नो ब्रह्मणः "तत्त्वमसि" "अहं ब्रह्मास्मि" इत्यादि श्रुतिभ्यः। बुद्ध्याद्युपाधिकृतन्तु विशेषमाश्रित्य ब्रह्मैव सन् जीवः

क्यार्थब्रह्मलिङ्गमन्यथा नेतुं शक्यं। न वा तदुचितमित्याह॥ न च ब्रह्मलिङ्गमिति॥ सूत्रशेषं व्याचष्टे॥ आश्रितत्वाच्चेति॥ अन्यत्रातएव प्राण इत्यादौ वृत्तेराश्रितत्वादिहापि तस्य ब्रह्मलिङ्गस्य योगाद् ब्रह्मपर एव प्राणशब्द इत्यर्थः। प्राणादिलिङ्गानि सर्व्वात्मके ब्रह्मण्यनायासेन नेतुं शक्यानीत्याह॥ यत्त्वित्यादिना॥ यस्मिन्नेतौ प्रेर्य्यत्वेन स्थितौ तेनेतरेण ब्रह्मणा सर्व्वे प्राणादिव्यापारं कुर्व्वन्तीत्यर्थः। विशेषं परिच्छेदाभिमानमित्यर्थः। वक्तारं विद्यादिति न वक्तुर्ज्ञेयत्वमुच्यते तस्य

कर्त्ता भोक्ता चेत्युच्यते तस्योपाधिकृतविशेषपरित्यागेन ब्रह्मस्वरूपं प्रदर्शयितुं "न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्" इत्यादिना प्रत्यगात्माभिमुखीकरणार्थमुपदेशो न विरुध्यते। "यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते" इत्यादि च श्रुत्यन्तरं वचनादिक्रियाव्यापृतस्यैवात्मनो ब्रह्मत्वं दर्शयति। यत् पुनरेतदुक्तं "सह ह्येतावस्मिन् शरीरे वसतः सहोत्क्रामतः" इति प्राणप्रज्ञात्मनोर्भेददर्शनं ब्रह्मवादिनो नोपपद्यत इति। नैष दोषः। ज्ञानक्रियाशक्तिद्वयाश्रययोर्बुद्धिप्राणयोः प्रत्यगात्मोपाधिभूतयोर्भेदनिर्द्देशोपपत्तेः। उपाधिद्वयोपहितस्य तु प्रत्यगात्मनः स्वरूपेणाभेद इत्यतः प्राण एव प्रज्ञात्मेत्येकीकरणमविरुद्धं। अथवा नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगादित्यस्यायमन्योऽर्थः। न ब्रह्मवाक्येऽपि जीवमुख्यप्राणलिङ्गं विरुध्यते। कथं। उपासात्रैविध्यात्। त्रिविधमिह ब्रह्मोपासनं विवक्षितं प्राणधर्म्मेण प्रज्ञाधर्म्मेण स्वधर्म्मेण च। तत्र "आयुरमृतमित्युपास्स्वायुः प्राणः" इति "इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति" "तस्मादेतदेवोक्थमुपासीत"

लोकसिद्धत्वात्, किन्तु तस्य ब्रह्मत्वं बोध्यते तद्बोधाभिमुख्याय लिङादय इत्यत्र श्रुत्यन्तरमाह॥ यद्वाचेति॥ येन चैतन्येन वागभ्युद्यते स कार्य्याभिमुख्येन प्रेर्य्यते तदेव वागादेरगम्यं ब्रह्मेत्यर्थः। तत्त्वम्पदवाच्ययोः स्वरूपतो भेदस्ताभ्यामुपलक्ष्यात्मस्वरूपाभेदादेकत्वं निर्दिश्यत इत्याह॥ नैष दोष इति॥ स्वमतेन सूत्रं व्याख्याय वृत्तिकृन्मतेन व्याचष्टे॥ अथवेति॥ उपासनात्रित्वप्रसङ्गादिति पूर्व्वमुक्तं। अत्र त्रिप्रकारकस्यैकब्रह्मविशेष्यकस्यैकस्योपासनस्य विवक्षितत्वादित्यर्थः। अतो न वाक्यभेद इति भावः। देहे चेष्टात्मकजीवनहेतुत्वं प्राणस्यायुष्ट्वं देहापेक्षया तस्यानुक्तेरवस्थाना-

इति च प्राणधर्म्मः। अथ "यथास्यै प्रज्ञायै सर्व्वाणि भूतानि एकीभवन्ति तत् व्याख्यास्यामः" इत्युपक्रम्य "वागेवास्या एकमङ्गमदूदुहत् तस्यै नाम च परस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा प्रज्ञया वाचं समारुह्य वाचा सर्व्वाणि नामान्याप्नोति" इत्यादि प्रज्ञाधर्म्मः। "ता वा एता दशैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञं दश प्रज्ञामात्रा अधिभूतं यदि भूतमात्रा न स्युः न प्रज्ञामात्राः स्युः*यद्वा प्रज्ञामात्रा न स्युः न भूतमात्राः स्युः न ह्यन्यतरतो रूपं किञ्चन सिद्ध्येत्, नो वा एतन्ना-

दमृतत्वमुत्थापयतीत्युक्थत्वमिति प्राणधर्म्मः। जीवधर्म्मानाह ॥ अथेति ॥ बुद्धिप्राणयोः सहस्थित्युत्क्रान्त्युक्त्याऽनन्तरमित्यर्थः। अत्र प्रज्ञापदेन साभासा जीवाख्या बुद्धिरुच्यते। तस्याः सम्बन्धीनि दृश्यानि सर्व्वाणि भूतानि यथैकं भवन्त्यधिष्ठानचिदात्मना तथा व्यच्यास्याम इत्युपक्रम्योक्तं वागेवेत्यादि चक्षुरेवास्या एकमङ्गमदूदुहदित्यादिपर्य्यायाणां संक्षिप्तार्थ उच्यते। उत्पन्नाया असतकल्पायाः साभासबुद्धेर्नामप्रपञ्चविषयित्वमर्द्धशरीरं, अर्थात्मकरूपप्रपञ्चविषयित्वमर्द्धशरीरमिति मिलित्वा विषयित्वाख्यं पूर्णं शरीरमिन्द्रियसाध्यं। तत्र कर्म्मेन्द्रियेषु वागेवास्याः प्रज्ञाया एकमङ्गं देहार्द्धमदूदुहत् पूरयामास, वागिन्द्रियद्वारा नामप्रपञ्चविषयित्वं बुद्धिर्लभत इत्यर्थः। चतुर्थी षष्ठ्यर्था। तस्याः पुनर्नाम किल चक्षुरादिना प्रतिविहिता ज्ञापिता भूतमात्रा रूपाद्यर्थरूपापरस्तादपरार्द्धे कारणं भवति ज्ञानकरणद्वाराऽर्थप्रपञ्चविषयित्वं बुद्धिः प्राप्नोतीत्यर्थः। एवं बुद्धेः सर्व्वार्थदृष्टत्वमुपपाद्य तन्निष्ठचित्प्रतिविम्बद्वारा साक्षिणि द्रष्टृत्वाध्यासमाह ॥ प्रज्ञयेति ॥ बुद्धिद्वारा चिदात्मा वाचमिन्द्रियं समारभ्य तस्याः प्रेरको भूत्वा वाचा करणेन सर्व्वाणि नामानि वक्तव्यत्वेनाप्नोति, चक्षुषा सर्व्वाणि रूपाणि पश्यतीत्येवं द्रष्टा भवतीत्यर्थः। तथाच सर्व्वद्रष्टृत्वं चिदात्मनि द्रष्टृत्वाध्यासनिमित्तञ्च बुद्धेर्धर्म्म इत्युक्तं भवति सर्व्वाधारत्वानन्दत्वादिब्रह्मधर्म्म इत्याह ॥ ता वा इति ॥ दशत्वं व्याख्यातं, प्रज्ञा इन्द्रियजाः ता

* यदि इति मु०।

ना तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्रा प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः स एष प्राण एव प्रज्ञात्मा" इत्यादि ब्रह्मधर्माः। तस्मात् ब्रह्मण एवैतदुपाधिद्वयधर्म्मेण स्वधर्म्मेण चैकमुपासनं त्रिविधं विवक्षितं। अन्यत्रापि मनोमयः प्राणशरीर इत्यादावुपाधिधर्म्मेण ब्रह्मण उपासनमाश्रितं, इहापि तद्युज्यते वाक्यस्योपक्रमोपसंहाराभ्यामेकार्थत्वावगमात् प्राणप्रज्ञाब्रह्मलिङ्गावगमाच्च। तस्माद्ब्रह्मवाक्यमेत-

---

अधिकृत्य ग्राह्यभूतमात्रा वर्त्तन्ते प्रज्ञामात्रा इन्द्रियाणि ग्राह्यं भूतजातमधिकृत्य वर्त्तन्त इति ग्राह्यग्राहकयोर्मिथःसापेक्षत्वमुक्तं साधयति ॥ यदिति॥ तदेव स्फुटयति ॥ न हीति ॥ ग्राह्येण ग्राह्यस्वरूपं न सिद्ध्यति किन्तु ग्राहकेण। एवं ग्राहकमपि ग्राह्यमनपेक्ष्य न सिद्ध्यति, तस्मात् सापेक्षत्वादेतद् ग्राह्यग्राहकद्वयं वस्तुतो न भिन्नं किन्तु चिदात्मन्यारोपितमित्याह ॥ नो इति ॥ तद्यथेत्यादि स्तबव्याख्यानं। सूत्रार्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ अन्यधर्म्मेणान्यस्योपासनं कथमित्याशङ्काऽऽश्रितत्वादित्याह ॥ अन्यत्रापीति॥ उपाधिर्जीवः। अन्यधर्म्मेणोपासनमियमसङ्गता वाच्या, तथाहि न तावदारण्याद्यनेकगुणविशिष्टप्राणत्रयणवत्, उपास्यत्रयविशिष्टस्य ब्रह्मणो विधिः सम्भवति सिद्धस्य विध्यनर्हत्वात्, नापि ब्रह्मानुवादेनोपास्यत्रयविधिः वाक्यभेदात्, न च नानाधर्म्मविशिष्टमेकमुपासनं विधीयत इति वाच्यं, तादृशविधिवाक्यस्यात्राश्रवणात्, न च त मायुरमृतमित्युपास्वेति, अत्र मामिति जीवेनायुरिति प्राणेनामृतमिति ब्रह्मणा स्वस्वधर्म्मवता विशिष्टोपासनाविधिरिति वाच्यं, सर्व्वेषां धर्म्माणामश्रवणाद् ब्रह्माश्रुतेश्च। प्राणो वा अमृतमिति प्राणस्यैवामृतत्वश्रुतेः। अत्र उपासनाविधिलुब्धे न वक्तारं विद्यात्, एतदेवोक्थमुपासीत स म आत्मेति विद्यादिति जीवप्राणब्रह्मोपासनविधयः, अन्ये गुणविधय इति स्वीकृत्यैकवाक्यत्वं त्याज्यं तच्चायुक्तमुपक्रमादिनैकवाक्यतानिर्णयात्। तस्माद् ज्ञेयं प्रत्यक्-ब्रह्मपरमिदं वाक्यमित्युपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ इति श्रीमत्परम-

दिति सिद्धं ॥ इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये शङ्करभगवत्पूज्यपादकृतौ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

नमः परमात्मने। प्रथमे पादे जन्माद्यस्य यत इत्याकाशादेः समस्तस्य जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्मेत्युक्तं। तस्य समस्तजगत्कारणस्य ब्रह्मणो व्यापित्वं नित्यत्वं सर्व्वज्ञत्वं सर्व्वात्मकत्वमित्येवंजातीयको धर्म्म उक्त एव भवति। अर्थान्तरप्रसिद्धानां केषाञ्चिच्छब्दानां ब्रह्मविषयत्वे हेतुप्रतिपादनेन कानिचिद्वाक्यानि सन्दिह्यमानानि ब्रह्मपरतया निर्णीतानि। पुनरप्यन्यानि वाक्यानि अस्पष्टब्रह्मलिङ्गानि सन्दिह्यन्ते किं परं ब्रह्म प्रतिपादयन्ति, आहोस्विदर्थान्तरं किञ्चिदिति। तन्निर्णयाय द्वितीयतृतीयौ पादावारभ्येते।

सर्व्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

इदमाम्नायते। "सर्व्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत। अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिन् लोके

हंसपरिव्राजकाचार्य्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत् पादकृतौ श्रीमच्छारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

नमः परमात्मने।

श्रीरामं सिद्धमत्तारं गुहाश्रयिनमन्तरं।
अन्तर्यामिनमच्छेयं वैश्वानरमहं भजे ॥

पूर्व्वपादेनोत्तरपादयोः सङ्गतिं वक्तुं वृत्तमनुवदति॥ प्रथम इति॥ जगत्कारणोक्त्या व्यापित्वादिकमर्थात् सिद्धं। तदुपजीव्योत्तरं पादद्वयं प्रवर्त्तत इति हेतुहेतुमद्भावः सङ्गतिः। कथं पादभेद इत्याशङ्क्य पादानां प्रमेयभेदमाह॥ अर्थान्तरेति॥ आकाशादिशब्दानां स्पष्टब्रह्मलिङ्गैर्ब-

पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्व्वीत मनोमयः प्राणशरीरः” इत्यादि। तत्र संशयः। किमिह मनोमयत्वादिभिर्धर्म्मैः शारीर आत्मोपास्यत्वेनोपदिश्यते, आहोस्वित् परं ब्रह्मेति। किं तावत् प्राप्तं शारीर इति। कुतः। तस्य हि कार्य्यकरणाधिपतेः प्रसिद्धो मन आदिभिः सम्बन्धो न तु परस्य ब्रह्मणः “अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः” इत्यादिश्रुतिभ्यः। ननु “सर्व्वं खल्विदं ब्रह्म” इति स्वशब्देनैव ब्रह्मोपात्तं कथमिह शारीर आत्मोपास्य इत्याशङ्क्यते। नैष दोषः। नेदं वाक्यं ब्रह्मोपासनाविधिपरं। किं तर्हि। शमविधिपरं। यत् कारणं सर्व्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीतेत्याह। एतदुक्तं भवति। यस्मात् सर्व्वमिदं विकारजातं ब्रह्मैव तज्जत्वात्तल्लत्वात्तदनत्वाच्च। न च सर्व्वस्यैकात्मत्वे रागादयः सम्भवन्ति, तस्माच्छान्त उपासीतेति। न च शमविधिपरत्वे सत्यनेन वाक्येन ब्रह्मोपासनं नियन्तुं शक्यते, उपासनन्तु सक्रतुं कुर्व्वीतेत्यनेन विधीयते।

ह्मणि समन्वयो दर्शितः। अस्पष्टब्रह्मलिङ्गवाक्यसमन्वयः पादद्वये वक्ष्यते। प्रायेणोपास्यज्ञेयब्रह्मभेदात् पादयोरवान्तरभेद इति भावः। छान्दोग्यमुदाहरति॥ इदमिति॥ तस्माज्जायत इति तज्जं, तस्मिन् लीयत इति तल्लं, तस्मिन्ननिति चेष्टत इति तदनं तज्जञ्चतल्लञ्च-तत्तदनञ्चेति, तज्जलान् कर्म्मधारयेऽस्मिन् शाकपार्थिवन्यायेन मध्यपदस्य तच्छब्दस्य लोपः,तज्जलानमिति वाच्ये छान्दसोऽवयवलोपः,इतिशब्दो हेतौ। सर्व्वमिदं जगद्ब्रह्मैव तद्विवर्त्तत्वादित्यर्थः। ब्रह्मणि मित्रामित्रभेदाभावाच्छान्तो रागादिरहितो भवेदिति गुणविधिः। स क्रतुमुपासनं कुर्व्वीतेति विहितोपासनस्योपासीतेत्यनुवादात् फलमाह॥ अथेति॥ क्रतुमयः सङ्कल्पविकार इत्यर्थः। पुरुषस्य ध्यानविकारत्वं स्फुटयति॥यथे-

क्रतुःसङ्कल्पो ध्यानमित्यर्थः। तस्य च विषयत्वेन श्रूयते "मनोमयः प्राणशरीरः" इति जीवलिङ्गं। अतो ब्रूमो जीवविषयमेतदुपासनमिति। "सर्व्वकर्म्मा सर्व्वकामः"इत्याद्यपि श्रूयमाणं पर्य्यायेण जीवविषयमुपपद्यते। "एष म आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयान् व्रीहेर्व्वा यवाद्वा" इति च हृदयायतनत्वमणीयस्त्वं चाराग्रमात्रस्य जीवस्यावकल्पते नापरिच्छिन्नस्य ब्रह्मणः। ननु "ज्यायान् पृथिव्याः" इत्याद्यपि न परिच्छिन्नेऽवकल्पते,इति,अत्र ब्रूमः,न तावदणीयस्त्वं ज्यायस्त्वञ्चोभयमेकस्मिन् समाश्रयितुं शक्यं विरोधात्,अन्यतराश्रयणे च प्रथमश्रुतत्वादणीयस्त्वं युक्तमाश्रयितुं। ज्यायस्त्वन्तु ब्रह्मभावापेक्षया भविष्यति। निश्चिते च जीवविषयत्वे यदन्ते ब्रह्मसंकीर्त्तनमेतद् ब्रह्मेति तदपि प्रकृतपरामर्शार्थत्वाज्जीवविषयमेव। तस्मान्मनोमयत्वादिभिर्धर्म्मैर्जीव उपास्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः,परमेव ब्रह्मेह मनोमयत्वादिभिर्धर्म्मैरुपास्यं। कुतः। सर्व्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्। यत् सर्व्वेषु वेदान्तेषु प्रसिद्धं ब्रह्मशब्दस्यालम्बनं जगत्कार-

---

ति॥ इह यद्ध्यायति मृत्वा ध्यानमहिम्ना तद्ध्येयरूपेण जायत इत्यर्थः॥ क्रतुमयः सङ्कल्पप्रधान इति वाऽर्थः। क्रतोर्विषयमाह॥ मन इति॥ ब्रह्मेत्युपक्रमान्मनोमयं प्राणशरीरं भारूपं सत्यसङ्कल्पमन्तर्हृदये ध्येयमित्यर्थः। पूर्व्वत्र ब्रह्मलिङ्गैरब्रह्मलिङ्गबाध उक्तः,न तथेहोपक्रमे ब्रह्मणो लिङ्गमस्ति, किन्तु प्रकरणं। तच्च शान्तिगुणविधानार्थमन्यथासिद्धं। अतो जीवलिङ्गं बलीय इति प्रत्युदाहरणेन पूर्व्वपक्षयति॥ शारीर इत्यादिना॥ श्रुतिमाशङ्क्यान्यथासिद्ध्या परिहरति॥ नैष दोष इति॥ शमविधिपरत्वे हेतुमाह॥ यत् कारणमिति॥ यत एवमाह तस्माच्छमविधिपरमित्यन्वयः। अत्रेदंशब्दः प्रकृतब्रह्मपरामर्शार्थः,न तु जगत् परामर्शार्थः, जगद्विशेषणे प्रयोजनाभावात्। अत्र प्रयोजनाभावेऽपि

णमिह च सर्व्वं खल्विदं ब्रह्मेति वाक्योपक्रमे श्रुतं तदेव मनोमयत्वादिधर्म्मैर्विशिष्टमुपदिश्यत इति युक्तं। एवञ्च प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये न भविष्यतः। ननु वाक्योपक्रमे शमविधिविवक्षया ब्रह्म निर्द्दिष्टं न स्वविवक्षया, इत्युक्तं। अत्रोच्यते। यद्यपि शमविधिविवक्षया ब्रह्म निर्द्दिष्टं तथापि मनोमयत्वादिषूपदिश्यमानेषु तदेव सन्निहितं भवति। जीवस्तु न सन्निहितो न च स्वशब्देनोपात्त इति वैषम्यं॥

यत्र प्रयोजनं तत्र भवत्येव जगद्विशेषणं यथात्मैवेदं सर्व्वं। अत्र बाधायां सामानाधिकरण्यदार्ढ्यार्थं विशेषणमावश्यकं तद्वाक्यस्य ज्ञेयब्रह्मविषयत्वात्। अत्र तूपासनायां बाधानावश्यकत्वाद् विषयाभेदेन ब्रह्मण उपास्यत्वात्॥ न च शमेति॥ शमध्यानयोर्व्विधौ वाक्यभेदापत्तेरित्यर्थः। जन्मपरम्परया जीवस्यापि सर्व्वकर्म्मत्वादिसम्भवमाह॥ सर्व्वकर्म्मेति। सर्व्वाणि कर्म्माणि यस्य सर्व्वे कामा भोग्या यस्य सर्व्वगन्धः सर्व्वरस इत्यादि शब्दार्थः॥ आराग्रमात्रस्येति॥ नेत्रप्रोतशलाकाग्रपरिमाणस्येत्यर्थः॥ सर्व्वत्र प्रसिद्धब्रह्मण एवात्रोपास्यत्वोपदेशान्न जीव उपास्य इति सूत्रार्थमाह॥ सर्व्वत्रेति॥ यत्र फलं नोच्यते तत्र पूर्व्वोत्तरपक्षसिद्धिः फलमिति मन्तव्यं। यद्यपि निराकाङ्क्षं ब्रह्म तथापि मनःप्रचुरमुपाधिरस्य प्राणः शरीरमस्येति वृत्तार्थावबोधक वाक्यान्तर्गत सर्व्वनाम्न इत्यर्थः। समासान्तर्गतसर्व्वनाम्नः सन्निहितविशेष्याकाङ्क्षत्वाद् ब्रह्म सम्बध्यते। "स्योनन्ते सदनं करोमि" इति संस्कारार्थसदनस्य निराकाङ्क्षस्यापि तस्मिन् सीदेतिसाकाङ्क्षतच्छब्देन परामर्शदर्शनादित्याह॥ अत्रोच्यत इति॥ स्योनं पात्रं ते पुरोडाशस्येति श्रुत्यर्थः। जीवोऽपिलिङ्गात् सन्निहित इत्यत आह॥ जीवस्त्विति॥ इदं लिङ्गद्वयं लोकसिद्धं जीवं न सन्निधापयति। दुःखिन उपास्ययोग्यत्वात् फलाभावाच्च, अतो विश्वजिन्न्यायेन सर्व्वाभिलषितमानन्दरूपं ब्रह्मैवोपासनाक्रियानुबन्धीति भावः, किञ्च ब्रह्मपदश्रुत्या लिङ्गबाध इत्याह॥ न चेति॥ अन्यतराकाङ्क्षानुगृहीतं फलवत् प्रकरणं विफललिङ्गाद्बलीय

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

वक्तुमिष्टा विवक्षिताः। यद्यप्यपौरुषेये वेदे वक्तुरभावान्नेच्छार्थः संभवति तथाप्युपादानेन फलेनोपचर्य्यते। लोके हि यच्छब्दाभिहितमुपादेयं भवति तद्विवक्षितमित्युच्यते, यदनुपादेयं तदविवक्षितमिति, तद्वद्वेदेऽप्युपादेयत्वेनाभिहितं विवक्षितं भवतीतरदविवक्षितं। उपादानानुपादाने तु वेदवाक्ये तात्पर्य्यातात्पर्य्याभ्यामवगम्येते। तदिह ये विवक्षिता गुणा उपासनायामुपादेयत्वेनोपदिष्टाः सत्यसङ्कल्पप्रभृतयः ते परस्मिन् ब्रह्मण्युपपद्यन्ते। सत्यसङ्कल्पत्वं हि सृष्टिस्थितिसंहारेष्वप्रतिबन्धशक्तित्वात् परमात्मनोऽवकल्पते। परमात्मगुणत्वेन च य "आत्माऽपहतपाप्मा" इत्यत्र "सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः" इति श्रुतं "आकाशात्मा" इत्यादिनाऽऽकाशवदात्माऽस्येत्यर्थः। सर्व्वगतत्वादिभिर्धर्म्मैः संभवत्याकाशेन साम्यं ब्रह्मणः। "ज्यायान् पृथिव्याः" इत्यादिना चैतदेव दर्शयति। यदप्याकाश आत्माऽस्य इति व्याख्यायते तदपि संभवति सर्व्वजगत्कारणस्य सर्व्वात्मनो ब्रह्मण आकाशात्मत्वमत एव सर्व्वकर्म्मेत्यादि। एवमिहोपास्यतया विवक्षिता गुणा ब्रह्मण्युपपद्यन्ते। यत्तूक्तं "मनोमयः प्राणशरीरः"

इति समुदायार्थः। वस्तुनो विवक्षायाः फलमुपादानं स्वीकारः स च प्रकृतेषु गुणेष्वस्तीति विवक्षोपचार इत्याह॥ तथाप्युपादानेनेति॥नन्विदं ग्राह्यमिदं त्याज्यमितिधीर्विवक्षाधीना वेदे कुतः स्यादित्यत आह॥ उपादानानुपादाने त्विति॥ तात्पर्य्यं नाम फलवदर्थप्रतीत्यनुकूलत्वं शब्दधर्म्मः। उपक्रमादिना तस्य ज्ञानात्तयोरवगम इत्यर्थः॥ तदिहेति॥ तत्

इति जीवलिङ्गं न तद्ब्रह्मण्युपपद्यत इति, तदपि ब्रह्मण्युपपद्यत इति ब्रूमः। सर्व्वात्मत्वाद्धि ब्रह्मणो जीवसम्बन्धीनि मनोमयत्वादीनि ब्रह्मसम्बन्धीनि भवन्ति। तथाच ब्रह्मविषये श्रुतिस्मृती भवतः "त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उतवा कुमारी त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः" इति। "सर्व्वतः पाणिपादन्तत् सर्व्वतोऽक्षि शिरोमुखं। सर्व्वतः श्रुतिमल्लोके सर्व्वमावृत्य तिष्ठति" इति च। "अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः" इति च श्रुतिः शुद्धब्रह्मविषया। इयन्तु मनोमयः प्राणशरीर इति सगुणब्रह्मविषयेति विशेषः। अतो विवक्षितगुणोपपत्तेः परमेव ब्रह्मेहोपास्यत्वेनोपदिष्टमिति गम्यते।

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः॥ ३॥

पूर्व्वेण सूत्रेण ब्रह्मणि विवक्षितानां गुणानामुपपत्तिरुक्ता, अनेन शारीरे तेषामनुपपत्तिरुच्यते। तुशब्दोऽवधारणार्थः। ब्रह्मैवोक्तेन न्यायेन मनोमयत्वादिगुणं, न तु शारीरो जीवो

तस्मात् तात्पर्य्यवत्त्वादित्यर्थः। सर्व्वात्मत्वे प्रमाणमाह॥ तथाचेति॥ जीर्णः स्थविरो यो दण्डेन वञ्चति गच्छति सोऽपि त्वमेव यो जातो बालः स त्वमेव सर्व्वतः सर्व्वासु दिक्षु श्रुतयः श्रोत्राण्यस्येति सर्व्वतः श्रुतिमत् सर्व्वजन्तूनां प्रसिद्धाः पाण्यादयस्तस्येति सर्व्वात्मत्वोक्तिः। ननु जीवधर्म्माश्चेद्ब्रह्मणि योज्यन्ते तर्हि ब्रह्मधर्म्मा एव जीवे किमिति न योज्यन्ते। तत्राह॥ अनुपपत्तेरिति॥ सूत्रं व्याचष्टे॥ पूर्व्वेणेति॥ सर्व्वात्मत्वादिव्यक्तन्यायः। कल्पितस्य धर्म्मा अधिष्ठाने सम्बध्यन्ते, न अधिष्ठानधर्म्माः कल्पित इति भावः, अधिष्ठानज्ञानकाले कल्पितधर्म्माभावात्। वागेव वाकः सोऽस्यास्तीति वाकी। नवाकी अवाकी अनिन्द्रिय इत्यर्थः। कुत्राप्यादरः कामोऽस्य नास्तीत्यनादरः नित्यतृप्त इत्यर्थः। ज्यायस्त्वाद्यनुपपत्तौ शारीर

मनोमयत्वादिगुणः, यत्कारणं सत्यसङ्कल्प आकाशात्माऽवाक्यानादरो ज्यायान् पृथिव्या इति चैवञ्जातीयका गुणा न शारीरे आञ्जस्येनोपपद्यन्ते। शारीर इति शरीरे भव इत्यर्थः। नन्वीश्वरोऽपि शरीरे भवति। सत्यं शरीरे भवति न तु शरीर एव भवति। ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षादाकाशवत् सर्व्वगतश्च नित्य इति च व्यापित्वश्रवणात्। जीवस्तु शरीर एव भवति। तस्य भोगाधिष्ठानाच्छरीरादन्यत्र वृत्त्यभावात्।

कर्म्मकर्त्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

इतश्च न शारीरो मनोमयत्वादिगुणः, यस्मात् कर्म्मकर्त्तृव्यपदेशो भवति "एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मि" इति। एतमिति प्रकृतं मनोमयत्वादिगुणमुपास्यमात्मानं कर्म्मत्वेन प्राप्यत्वेन व्यपदिशति। अभिसंभवितास्मीति शारीरमुपासकं कर्त्तृत्वेन प्रापकत्वेन। अभिसंभवितास्मीति प्राप्तोऽस्मीत्यर्थः। न च सत्यां गतावेकस्य कर्म्मकर्त्तृव्यपदेशो युक्तः, तथोपास्योपासकभावोऽपि भेदाधिष्ठान एव, तस्मादपि न शारीरो मनोमयत्वादिविशिष्टः।

इति परिच्छेदो हेतुः सूत्रोक्तः। स तु जीवस्यैव नेश्वरस्येत्याह॥ सत्यमित्यादिना॥ प्रापकत्वेन व्यपदिशतीति सम्बन्धः। कर्म्मकर्त्तृव्यपदेशपदस्यार्थान्तरमाह॥ तथोपास्येति॥ एकार्थत्वं प्रकरणस्य समानत्वं। अन्तरात्मन्निति विभक्ति लोपश्छान्दसः शब्दयोर्विशेषो विभक्तिभेदः। तस्मात्तदर्थयोर्भेद इति सूत्रार्थः। स्मृतौ हृदिस्थस्य जीवाद्भेदोक्तेरत्रापि हृदिस्थो मनोमय ईश्वर इत्याह॥ स्मृतेश्चेति। भूतानि जीवान् यन्त्रं शरीरं। अत्र सूत्रकृता सत्यभेद उक्त इति भ्रान्तिनिरासापेक्षेत्यधिक-

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

इतश्च शारीरादन्यो मनोमयत्वादिगुणः, यस्माच्छब्दविशेषो भवति, समानप्रकरणे श्रुत्यन्तरे "यथा व्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामाकतण्डुलो वैवमयमन्तरात्मन् पुरुषो हिरण्मयः" इति शारीरस्यात्मनोऽन्यः शब्दोऽभिधायकः सप्तम्यन्तोऽन्तरात्मन्निति। तस्माद्विशिष्टोऽन्यः प्रथमान्तः पुरुषशब्दो मनोमयत्वादिविशिष्टस्यात्मनोऽभिधायकः, तस्मात्तयोर्भेदोऽधिगम्यते ॥

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

स्मृतिश्च शारीरपरमात्मनोर्भेदं दर्शयति "ईश्वरः सर्व्वभूतानां हृद्देशे ऽर्जुन तिष्ठति। भ्रामयन् सर्व्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया" इत्याद्या। अत्राह। कः पुनरयं शारीरो नाम परमात्मनोऽन्यो यः प्रतिषिध्यते, अनुपपत्तेस्तु न शारीर इत्यादिना। श्रुतिस्तु "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता" इत्येवञ्जातीयका परमात्मनोऽन्यमात्मनं वारयति। तथा स्मृतिरपि "क्षेत्रज्ञञ्चापि मां विद्धि सर्व्वक्षेत्रेषु भारत" इत्येवञ्जातीयकेति। अत्रोच्यते। सत्यमेवैतत् पर एवात्मा देहेन्द्रियमनोबुद्ध्युपाधिभिः परिच्छिद्यमानो बालैः शारीर इत्युपचर्य्यते। यथा घटकरकाद्युपाधिवशादपरिच्छिन्नमपि नभः परिच्छिन्नवदवभासते तद्वत्। तदपेक्षया च कर्म्मत्वकर्तृत्वादिभेदव्यवहारो न विरुध्यते प्राक्

रणे निरस्तमपि चोद्यमुद्भाव्य निरस्यति॥ अत्राहेत्यादिना॥ त्वदुक्तरीत्या वस्तुत एकत्वमेव भेदस्तु कल्पितः, सूत्रेष्वनूद्यत इत्याह॥ सत्यमिति॥ अभे-

'तत्त्वमसि' इत्यात्मैकत्वोपदेशग्रहणात्। गृहीते त्वात्मैकत्वबन्धमोक्षादिसर्व्वव्यवहारपरिसमाप्तिरेव स्यात्॥

अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥ ७ ॥

अर्भकमल्पमोको नीडं एष मे आत्मान्तर्हृदयमिति परिच्छिन्नायतनत्वात्। स्वशब्देन चाणीयान् व्रीहेर्वा यवाद्वेत्यणीयस्त्वव्यपदेशात्, शारीर एवाराग्रमात्रो जीव इहोपदिश्यते न सर्व्वगतः परमात्मेति यदुक्तं तत्परिहर्त्तव्यं, अत्रोच्यते। नायं दोषः। न तावत् परिच्छिन्नदेशस्य सर्व्वगतत्वव्यपदेशः कथमप्युपपद्यते, सर्व्वगतस्य तु सर्व्वदेशेषु विद्यमानत्वात् परिच्छिन्नदेशव्यपदेशोऽपि कयाचिदपेक्षया संभवति,यथा समस्तवसुधाधिपतिरपि हि सन्नयोध्याधिपतिरिति व्यपदिश्यते। कया पुनरपेक्षया सर्व्वगतः सन्नीश्वरोऽर्भकौका अणीयांश्च व्यपदिश्यत इति। निचाय्यत्वादेवमिति ब्रूमः। स एवमणीयस्त्वादिगुणगणोपेत ईश्वरस्तत्र हृदयपुण्डरीके निचाय्यो द्रष्टव्य उपदिश्यते, यथा शालग्रामे हरिस्तत्रास्य बुद्धिविज्ञानं ग्राहकं।

कमोको यस्य सोऽर्भकौकाः तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादार्थिकमल्पत्वं अणीयानित्यल्पत्वं वाचकशब्देनापि श्रुतमित्याह॥स्वशब्देनेति॥नायं दोष इत्युक्तं विवृणोति॥न तावदिति॥कथमपि ब्रह्मभावापेक्षयाऽपीत्यर्थः। परिच्छेदत्यागं विना ब्रह्मत्वासम्भवात् तत्त्यागे च ब्रह्मण एवोपास्यत्वमायातीति भावः। विभोःपरिच्छेदोक्तौ दृष्टान्तमाह॥ यथा समस्तेति॥ सर्वेश्वरस्यायोध्यायां स्थित्यपेक्षापरिच्छेदोक्तिवदल्पहृदि ध्येयत्वेन तथोक्तिरित्यर्थः। ननु किमिति हृदयमेव प्रायेणोच्यते तत्राह॥ तत्रेति॥ हृदये परमात्मनो बुद्धिवृत्तिर्ग्राहिका भवति। अत ईश्वराभिव्यक्तिस्थानत्वा-

सर्व्वगतोऽपीश्वरस्तत्रोपास्यमानः प्रसीदति। व्योमवच्चैतद् द्रष्टव्यं। यथा सर्व्वगतमपि सद् व्योम सूचीपाशाद्यपेक्षयाऽर्भकौकोऽणीयश्च व्यपदिश्यते, एवं ब्रह्मापि। तदेवं निचाय्यत्वापेक्षं ब्रह्मणोऽर्भकौकस्त्वमणीयस्त्वञ्च न पारमार्थिकं। तत्र यदाशङ्क्यते हृदयायतनत्वाद् ब्रह्मणो हृदयायतनानाञ्च प्रतिशरीरं भिन्नत्वाद् भिन्नायतनानाञ्च शुकादीनामनेकत्वसावयवत्वाऽनित्यत्वादिदोषदर्शनाद् ब्रह्मणोऽपि तद्वत् प्रसङ्ग इति तदपि परिहृतं भवति।

सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्॥ ८॥

व्योमवत् सर्व्वगतस्य ब्रह्मणः सर्व्वप्राणिहृदयसम्बन्धाच्चिद्रूपतया च शारीरेणाविशिष्टत्वात् सुखदुःखादिसंभोगोऽप्यविशिष्टः प्रसज्येत। एकत्वाच्च। न हि परस्मादात्मनोऽन्यः कश्चिदात्मा संसारी विद्यते "नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता" इत्यादिश्रुतिभ्यः। तस्मात् परस्यैव संसारसम्भोगप्राप्तिरिति चेत्। न। वैशेष्यात्। न तावत् सर्व्वप्राणिहृदयसम्बन्धाच्छारीरवद् ब्रह्मणः सम्भोगप्रसङ्गो

त्तदुक्तिरित्यर्थः। व्योमदृष्टान्तासिना शङ्कालताऽपि काचित् छिन्नेत्याह॥ तत्र यदाशङ्क्यत इत्यादिना॥ भिन्नायतनत्वेऽपि व्योम्नः सत्यभेदाद्यभावादिति भावः। ब्रह्मणो हार्दत्वेऽनिष्टसंभोगापत्तेर्जीव एव हार्द उपास्य इति शङ्कां व्याचष्टे॥ व्योमवदिति॥ ब्रह्म भोक्तृ स्यात् हार्दत्वे सति चेतनत्वाज्जीवाभिन्नत्वाच्च जीववदित्युक्तं निरस्यति॥ न वैशेष्यादिति॥ धर्म्माधर्म्मवत्त्वमुपाधिरित्यर्थः। अयमेव विशेषो वैशेष्यं स्वार्थे यत् प्रत्ययः विशेषस्यातिशयार्थो वा धर्म्मादेः स्वाश्रये फलहेतुत्वमतिशयः, तस्मादिति सूत्रार्थः। किञ्च विभवो बहव आत्मान इतिवादिनामेकस्मिन् देहे सर्व्वात्मनां भोक्तृत्वप्रसङ्गः स्वकर्म्मार्जित एव देहे

वैशेष्यात्। विशेषो हि भवति शारीरपरमेश्वरयोरेकः कर्त्ता भोक्ता धर्माधर्मसाधनः सुखदुःखादिमांश्च, एकस्तद्विपरीतोऽपहतपाप्मत्वादिगुणः। एतस्मादनयोर्विशेषादेकस्य भोगो नेतरस्य। यदि च सन्निधानमात्रेण वस्तुशक्तिमनाश्रित्य कार्य्यसम्बन्धोऽभ्युपगम्येत आकाशादीनामपि दाहादिप्रसङ्गः। सर्व्वगतानेकात्मवादिनामपि समावेतौ चोद्यपरिहारौ। यदप्येकत्वात् ब्रह्मण आत्मान्तराभावात् शारीरस्य भोगेन ब्रह्मणो भोगप्रसङ्ग इति अत्र वदामः इदं तावद्देवानां प्रियः प्रष्टव्यः कथमयं त्वया आत्मान्तराभावोऽध्यवसित इति। तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मि नान्योऽतोऽस्ति विज्ञातेत्यादि शास्त्रेभ्य इति चेत्, यथाशास्त्रं तर्हि शास्त्रीयोऽर्थः प्रतिपत्तव्यो न तत्रार्द्धजरतीयं लभ्यं। शास्त्रञ्च तत्त्वमसीत्यपहतपाप्मत्वादिविशेषणं ब्रह्मशारीरस्यात्मत्वेनोपदिशत् शारीरस्यैव तावदुपभोक्तृत्वं वारयति। कुतः। तदुपभोगेन ब्रह्मण उपभोगप्रसङ्गः। अथागृहीतं शारीरस्य ब्रह्मणैकत्वं तदा मिथ्याज्ञाननिमित्तः शारीरस्योपभोगो न तेन परमार्थरूपस्य ब्रह्मणः संस्पर्शः। न हि बालैस्तलमलिनतादिभिर्व्योम्नि विकल्प्यमाने तलमलिनतादिविशिष्टमेव पर-

---

भोग इति परिहारश्च तुल्य इति न वयं पर्य्यनुयोज्या इत्याह॥ सर्व्वगतेति॥ वस्तुतस्तेषामेव भोगसाङ्कर्य्यमित्यग्रे वक्ष्यते। ब्रह्मणो जीवाभिन्नत्वं श्रुत्या निश्चित्य तेन भोक्तृत्वानुमाने उपजीव्यश्रुतिबाधमाह॥ यथाशास्त्रमिति॥ अर्द्धं मुखमात्रं जरत्या वृद्धायाः कामयते नाङ्गानीति सोऽयमर्द्धजरतीयन्यायः स चात्र न युक्तः। न ह्यभेदमङ्गीकृत्याभोक्तृत्वं त्यक्तुं युक्तं श्रुत्यैवाभेदसिद्ध्यर्थं भोक्तृत्ववारणादित्याह॥ शास्त्रञ्चेति॥ नन्वेकत्वं मया श्रुत्या न गृहीतं येनोपजीव्यबाधः

मार्थतो व्योम भवति। तदाह "न वैशेष्यात्" इति। नैकत्वेऽपि शारीरस्योपभोगेन ब्रह्मण उपभोगप्रसङ्गो वैशेष्यात्। विशेषो हि भवति मिथ्याज्ञानसम्यग्ज्ञानयोः। मिथ्याज्ञानकल्पित उपभोगः, सम्यग्ज्ञानदृष्टमेकत्वं। न च मिथ्याज्ञानकल्पितेनोपभोगेन सम्यग्ज्ञानदृष्टं वस्तु संस्पृश्यते तस्मान्नोपभोगगन्धोऽपि शक्य ईश्वरस्य कल्पयितुं।

अत्ता चराचरग्रहणात्॥९॥

कठवल्लीषु पठ्यते "यस्य ब्रह्म च क्षत्त्रञ्चोभे भवत ओदनः मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः" इति। अत्र कश्चिदोदनोपसेचनसूचितोऽत्ता प्रतीयते। तत्र किमग्निरत्ता स्यादुत जीवोऽथवा परमात्मेति संशयः, विशेषानवधारणात्, त्रयाणाञ्चाग्निजीवपरमात्मनामस्मिन् ग्रन्थे प्रश्नोपन्यासोपलब्धेः।

स्यात्। किन्तु तदुक्त्या गृहीतमित्याशङ्क्य विम्वप्रतिविम्वयोः कल्पितभेदेन भोक्तृत्वाभोक्तृत्वव्यवस्थोपपत्तेरप्रयोजको हेतुरित्याह॥ अथ गृहीतमित्यादिना॥ कल्पितासङ्गित्वमधिष्ठानस्य वैशेष्यमित्यस्मिन्नर्थेऽपि सूत्रं पातयति॥ तदाहेति॥ ब्रह्मणो हार्दत्वे बाधकाभावाच्छाण्डिल्यविद्यावाक्यं ब्रह्माद्युपास्ये समन्वितमिति सिद्धं। अत्ता चराचरग्रहणात्। यस्य ब्रह्मक्षत्त्रादिजगदोदनो मृत्युः सर्व्वप्राणिमारकोऽपि यस्योपसेचनमोदनसंस्कारकघृतप्रायः सोऽत्ता यत्र शुद्धे चिन्मात्रेऽभेदकल्पनया वर्त्तते तच्छुद्धं ब्रह्म इत्था इत्थं ईश्वरस्याप्यधिष्ठानभूतं को वेद, चित्तशुद्ध्याद्युपायं विना कोऽपि न जानातीत्यर्थः॥ संशयवीजमाह॥ विशेषेति॥ स त्वमग्निं प्रब्रूहीत्यग्नेः, येयं प्रेते विचिकित्सेति जीवस्य, अन्यत्र धर्म्मादिति ब्रह्मणः प्रश्नः। लोकादिमग्निं तमुवाचेत्यग्नेः, हन्त त इदं प्रवक्ष्यामीतीतरयोः प्रतिवचनमुपलभ्यत इत्यर्थः। पूर्व्वत्र ब्रह्मणो

किन्तावत् प्राप्तं,अग्निरत्तेति। कुतः।"अग्निरन्नादः"इति श्रुतिप्रसिद्धिभ्यां। जीवो वाऽत्ता स्यात् "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति" इति दर्शनात्। न परमात्मा "अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति" इति दर्शनादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः,अत्तात्र परमात्मा भवितुमर्हति।कुतः। चराचरग्रहणात्। चराचरं हि स्थावरजङ्गमं मृत्यूपसेचनमिहाद्यत्वेन प्रतीयते।तादृशस्य चाद्यस्य न परमात्मनोऽन्यः कार्त्स्न्येनात्ता सम्भवति, परमात्मा तु विकारजातं संहरन् सर्व्वमत्तीत्युपपद्यते। नन्विह चराचरग्रहणं नोपलभ्यते, तत् कथं सिद्धवच्चराचरग्रहणं हेतुत्वेनोपादीयते। नैष दोषः। मृत्यूपसेचनत्वेन सर्व्वस्य प्राणिनिकायस्य प्रतीयमानत्वाद् ब्रह्मक्षत्रयोश्च प्राधान्यात् प्रदर्शनार्थत्वोपपत्तेः। यत्तु परमात्मनोऽपि नात्तृत्वं सम्भवति "अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति" इतिदर्शनादिति, अत्रोच्यते, कर्म्मफलभोगस्य प्रतिषेधकमेतद्दर्शनं तस्य सन्निहितत्वात् न विकारसंहारस्य प्रतिषेधकं, सर्व्ववेदान्तेषु सृष्टिस्थितिसंहारकारणत्वेन ब्रह्मणः प्रसिद्धत्वात्, तस्मात् परमात्मैवेहात्ता भवितुमर्हति।

भोक्तृत्वं नास्तीत्युक्तं तदुपजीव्य पूर्व्वपक्षयति॥ किं तावदिति॥ अग्निप्रकरणमतीतमित्यरुचेराह॥ जीवो वेतिः॥ पूर्व्वपक्षे जीवोपास्तिः सिद्धान्ते निर्व्विशेषब्रह्मज्ञानमिति फलभेदः। ओदनशब्दो भोग्यवाचीति पूर्व्वपक्षः, सिद्धान्तस्तु ब्रह्मक्षत्रशब्दैरुपस्थापितकार्य्यमात्रे गौण ओदनशब्दः। गुणश्चात्र मृत्यूपसेचनपदेन सन्निधापितं प्रसिद्धौदनगतं विनाश्यत्वं गृह्यते गौणशब्दस्य सन्निहितगुणग्राहित्वात्। तथाच सर्व्वस्य विनाश्यत्वेन भानाल्लिङ्गादीश्वरोऽत्तेत्याह॥ नैष दोष इति॥ तस्य सन्नि-

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

इतश्च परमात्मैवेहात्ता भवितुमर्हति यत्कारणं प्रकरणमिदं परमात्मनः "न जायते म्रियते वा विपश्चित्" इत्यादि। प्रकृतग्रहणञ्च न्याय्यं 'क इत्था वेद यत्र सः' इति च दुर्विज्ञानत्वं परमात्मलिङ्गं।

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥

कठवल्लीष्वेव पठ्यते

"ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धे।
छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिनाचिकेताः"॥

इति। तत्र संशयः। किमिह बुद्धिजीवौ निर्दिष्टौ, उत जीवपरमात्मानाविति। यदि बुद्धिजीवौ ततो बुद्धिप्रधानात् कार्य्यकरणसंघाताद् विलक्षणो जीवः प्रतिपादितो भवति, तदपीह प्रतिपादयितव्यं। "येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष

हितत्वादिति पिप्पलं स्वाद्वत्तीति भोगस्य पूर्व्वोक्तत्वादित्यर्थः। अत्तृवाक्यानन्तरवाक्यस्यापि ज्ञेयात्मनि समन्वयमाह ॥ गुहामिति ॥ ऋतमवश्यम्भावि कर्म्मफलं पिबन्तौ भुञ्जानौ सुकृतस्य कर्म्मणो लोके कार्य्ये देहे परस्य ब्रह्मणोऽर्द्धं स्थानमर्हतीति परार्द्धं हृदयं परमं श्रेष्ठं तस्मिन् या गुहा नभोरूपा बुद्धिरूपा वा तां प्रविश्य स्थितौ छायातपवत् मिथोविरुद्धौ तौ च ब्रह्मविदः कर्म्मिणश्च वदन्ति। त्रिनाचिकेतोऽग्निश्चितो यैस्ते त्रिनाचिकेताः तेऽपि वदन्तीत्यर्थः। नाचिकेतवाक्यानामत्राध्ययनं तदर्थज्ञानं तदनुष्ठानञ्चेति त्रित्वं बोध्यं बुद्ध्यवच्छिन्नजीवस्य परमात्मनश्च प्रकृतत्वात् संशयमाह ॥ तत्रेति ॥ पूर्व्वोत्तरपक्षयोः फलं स्वयमेवाह॥यदीत्यादिना ॥ तदपि जीवस्य बुद्धिवैलक्षण्यमपीत्यर्थः। मनुष्ये प्रेते मृते सति येयं विचिकित्सा संशयः परलोकभोक्ताऽस्तीत्येके नास्तीत्यन्ये, अत-

वरस्तृतीयः" इति पृष्टत्वात्। अथ जीवपरमात्मानौ, ततो जीवाद्विलक्षणः परमात्मा प्रतिपादितो भवति, तदपीह प्रतिपादयितव्यं। "अन्यत्र धर्म्मादन्यत्राधर्म्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतादन्यत्रभूताच्च भव्याच्च यत्तत् पश्यसि तद्वद" इति पृष्टत्वात्। अत्राह आक्षेप्ता उभावप्येतौ पक्षौ न संभवतः। कस्मात्। ऋतपानं कर्म्मफलोपभोगः सुकृतस्य लोक इति लिङ्गात्। तच्च चेतनस्य क्षेत्रज्ञस्य सम्भवति नाचेतनाया बुद्धेः। पिबन्ताविति च द्विवचनेन द्वयोः पानं दर्शयति श्रुतिः। अतो बुद्धिक्षेत्रज्ञपक्षस्तावन् न सम्भवति। अत एव क्षेत्रज्ञपरमात्मपक्षोऽपि न सम्भवति चेतनेऽपि परमात्मनि ऋतपानासम्भवात् "अनश्नन्न्योऽभिचाकशीति" इति मन्त्रवर्णादिति। अत्रोच्यते। नैष दोषः। छत्रिणो गच्छन्तीत्येकेनापि छत्रिणा बहूनां छत्रित्वोपचारदर्शनात्, एवमेकेनापि पिबता द्वौ पिबन्तावुच्येयातां। यद्वा जीवस्तावत् पिबति, ईश्वरस्तु पाययति पाययन्नपि पिबतीत्युच्यते। पाचयितर्य्यपि पक्तृत्वप्रसिद्धिदर्शनात्। बुद्धिक्षेत्रज्ञपरिग्रहोऽपि

त्वयोपदिष्टोऽहमेतदात्मतत्वं जानीयामित्यर्थः। तदपीति परमात्मस्वरूपमपीत्यर्थः। उभयोर्भोक्तृत्वायोगेन संशयमाक्षिपति॥ अत्राहेति॥ छत्रिपदेन गन्तार इव पिबत्पदेनाजहल्लक्षणया प्रविष्टावुच्येते इत्याह॥ अत्रोच्यत इति॥ पानकर्तृवाचिपदेन पानानुकूलौ वा लक्ष्यावित्याह॥ यद्वेति॥ नियतपूर्व्वभाविकृतिमत्त्वरूपमनुकूलत्वं कर्तृकारयित्रोः साधारणं यः कारयति स करोत्येवेति न्यायादिति भावः। अत्र प्रकृतिर्मुख्यार्था प्रत्यये लक्षणामिश्राऽस्तु कृतिः प्रत्ययार्थो मुख्यः। प्रकृत्या त्वजहल्लक्षणयापायनं लक्ष्यमित्याहुः। पूर्व्वपक्षे पिबन्ताविति कर्तृवाचिशतृप्रत्ययेन बुद्धिजीवसाधारणं कारकत्वं लक्ष्य-

सम्भवति करणे कर्तृत्वोपचारात्, एधांसि पचन्तीति प्रयोगदर्शनात्। न चाध्यात्माधिकारेऽन्यौ कौचिद् द्वावृतं पिबन्तौ सम्भवतः, तस्माद्बुद्धिजीवौ स्यातां जीवपरमात्मानौ वेति संशयः। किं तावत्प्राप्तं बुद्धिक्षेत्रज्ञाविति। कुतः। गुहां प्रविष्टाविति विशेषणात्। यदि शरीरं गुहा यदि वा हृदयमुभयथापि बुद्धिक्षेत्रज्ञौ गुहां प्रविष्टावुपपद्येते। न च सति सम्भवे सर्व्वगतस्य ब्रह्मणो विशिष्टदेशत्वं युक्तं कल्पयितुं। 'सुकृतस्य लोके' इति च कर्म्मगोचरानतिक्रमं दर्शयति। परमात्मा तु न सुकृतस्य दुष्कृतस्य वा गोचरे वर्त्तते। "न कर्म्मणा वर्द्धते नो कनीयान्" इति श्रुतेः। छायातपाविति च चेतनाचेतनयोर्निर्देश उपपद्यते छायातपवत् परस्परस्य विलक्षणत्वात्। तस्माद्बुद्धिक्षेत्रज्ञाविहोच्येयातामित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। विज्ञानात्मपरमात्मानाविहोच्येयातां। कस्मात्। आत्मानौ हि तौ उभावपि चेतनौ समानस्वभावौ, सङ्ख्याश्रवणे च समानस्वभावेष्वेव लोके प्रतीतिर्दृश्यते, अस्य

मित्याह॥ बुद्धीति॥ एधांसि काष्ठानि पचन्तीत्याख्यातेन कारकत्वं लक्षं प्रकृतिस्तु मुख्यैवेति भावः। मुख्यपातारौ प्रसिद्धपक्षिणौ ग्राह्यावित्यत आह॥ न चेति॥ ब्रह्मक्षत्रपदस्य सन्निहितमृत्युपदादनित्यवस्तुपरत्ववदिहापि पिबत्पदस्य सन्निहितगुहापदाद् बुद्धिजीवपरतेति दृष्टान्तेन पूर्व्वपक्षयति॥ किं तावदिति॥ गोचरं फलं। एकस्मिन् जातिमति क्लृप्ते सजातीयमेव द्वितीयं ग्राह्यं। व्यक्तिमात्रग्रहे लाघवान् न विजातीयं जातिव्यक्त्युभयकल्पनागौरवात्। न चास्तु कारकत्वेन सजातीया बुद्धिरेव जीवस्य द्वितीयेति वाच्यं, चेतनत्वस्य जीवस्वभावस्य कारकत्वादन्तरङ्गत्वात्। तथा च लोके द्वितीयस्यान्तरङ्गजातिमत्त्वदर्शनाज्जीवस्य द्वितीयश्चेतन एवेति सूत्रा-

गोर्द्वितीयोऽन्वेष्टव्य इति ह्युक्ते गौरेव द्वितीयोऽन्विष्यते नाश्वः पुरुषो वा, तदिह ऋतपानेन लिङ्गेन निश्चिते विज्ञानात्मनि द्वितीयान्वेषणायां समानस्वभावश्चेतनः परमात्मैव प्रतीयते। ननूक्तं गुहाहितत्वदर्शनान् न परमात्मा प्रत्येतव्य इति। * अत्र वदामः। गुहाहितत्वन्तु श्रुतिस्मृतिष्वसकृत् परमात्मन एव दृश्यते। "गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणं", "यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्", "आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टं" इत्याद्यासु। सर्व्वगतस्यापि ब्रह्मण उपलब्ध्यर्थो देशविशेषोपदेशो न विरुध्यत इत्येतदप्युक्तमेव। सुकृतलोकवर्त्तित्वन्तु छत्रित्ववदेकस्मिन्नपि वर्त्तमानमुभयोरविरुद्धं। छायातपावित्यप्यविरुद्धं। छायातपवत् परस्परविलक्षणत्वात् संसारित्वासंसारित्वयोः। अविद्याकृतत्वात् संसारित्वस्य पारमार्थिकत्वाच्चासंसारित्वस्य, तस्माद्विज्ञानात्मपरमात्मानौ गुहां प्रविष्टौ गृह्येते। कुतश्च विज्ञानात्मपरमात्मानौ गृह्येते।

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

विशेषणञ्च विज्ञानात्मपरमात्मनोरेव सम्भवति "आत्मानं

र्थमाह ॥ सङ्ख्याश्रवणे चेति॥ गुहायां बुद्धौ स्थितं गह्वरे अनेकानर्थसङ्कुले देहे स्थितं पुराणमनादिपुरुषं विदित्वा हर्षशोकौ जहाति परमश्रेष्ठे व्योमन्, हार्दाकाशे या गुहा बुद्धिः तस्यां निहितं ब्रह्म यो वेद सोऽश्नुते सर्व्वान् कामानित्यन्वयः, अन्विच्छ विचारयेत्यर्थः। विशेषणं गन्तृगन्तव्यत्वादिकं लिङ्गमाह ॥ विशेषणाच्चेति ॥ सः जीवोऽध्वनः

---

* गुहाहितत्वदर्शनादेव परमात्मा प्रत्येतव्य इति वदामः। इति लि० ८) पु०पा०

रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च" इत्यादिना परेण ग्रन्थेन रथिरथादिरूपककल्पनया विज्ञानात्मानं रथिनं संसारमोक्षयोर्गन्तारं कल्पयति।"सोऽध्वनः पारमाप्नोति""तद्विष्णोः परमं पदं" इति परमात्मानं गन्तव्यं कल्पयति। तथा "तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणं। अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति" इति पूर्व्वस्मिन्नपि ग्रन्थे मन्तृमन्तव्यत्वेनैतावेव विशेषितौ। प्रकरणञ्चेदं परमात्मनः। ब्रह्मविदो वदन्तीति च वक्तृविशेषोपादानं परमात्मपरिग्रहे घटते, तस्मादिह जीवपरमात्मानावुच्येयातां। एष एव न्यायो "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया" इत्येवमादिष्वपि। तत्रापि ह्यध्यात्माधिकारान् न प्राकृतौ सुपर्णावुच्येते "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति" इति अदनलिङ्गाद्विज्ञानात्मा भवति। 'अनश्नन्न्योऽभिचाकशीति' इत्यनशनचेतनत्वाभ्यां परमात्मा। अनन्तरे च मन्त्रे तावेव द्रष्टृद्रष्टव्यभावेन विशिनष्टि "समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः जुष्टं यदा

संसारमार्गस्य परमं पारं किं तत्, विष्णोर्व्यापनशीलस्य परमात्मनः पदं स्वरूपमाप्नोतीत्यर्थः। दुर्दर्शं दुर्ज्ञानं तत्र हेतुर्गूढमायावृत्तं मायानुप्रविष्टं पश्चाद् गुहानिहितं गुहाद्वारा गह्वरेष्ठं, एवं बहिरागतमात्मानमध्यात्मयोगः स्थूलसूक्ष्मकारणदेहलयक्रमेण प्रत्यगात्मनि चित्तसमाधानं तेनाधिगमो महावाक्यजा वृत्तिः तया विदित्वेत्यर्थः। ऋतपानमन्त्रे जीवानुवादेन वाक्यार्थज्ञानाय तत्पदार्थो ब्रह्म प्रतिपाद्यत इति उपसंहरति॥ तस्मादिहेति॥ उक्तन्यायमतिदिशति॥ एष इति॥ द्वा द्वौ छान्दसो द्विवचनस्याकारः। सुपर्णाविव सहैव युज्येते नियम्य नियामकभावेनेति। सयुजौ सखायौ चेतनत्वेन तुल्यस्वभावौ। समान-

पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः" इति। अपर आह द्वा सुपर्णेति। नेयमृगस्याधिकरणस्य सिद्धान्तं भजते पैङ्गिरहस्य ब्राह्मणेनान्यथाव्याख्यातत्वात्। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्त्वं। अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीतीत्यनश्नन्नन्योऽभिपश्यति ज्ञस्तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञाविति, सत्त्वशब्दो जीवः क्षेत्रज्ञशब्दः परमात्मेति यदुच्यते, तन्न। सत्त्वक्षेत्रज्ञशब्दयोरन्तःकरणशारीरपरतया प्रसिद्धत्वात् तत्रैव च व्याख्यातत्वात्। "तदेतत् सत्त्वं येन स्वप्नं पश्यत्यथ योऽयं शारीर उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञस्तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ" इति। नाप्यस्याधिकरणस्य पूर्व्वपक्षं भजते। न ह्यत्र शारीरः क्षेत्रज्ञः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिसंसारधर्म्मेणोपेतो विवक्ष्यते। कथं तर्हि सर्व्वसंसारधर्म्मापेतो ब्रह्मस्वभावश्चैतन्य-

---

मेकं वृक्षच्छेदनयोग्यं शरीरमाश्रित्य स्थितावित्यर्थः। गुहां प्रविष्टाविति यावत्। एतावात्मानौ। तल्लिङ्गदर्शनादित्याह॥ तयोरन्य इति॥ विशेषणाच्चेत्याह॥ अनन्तरे चेति॥ अनीशया स्वस्येश्वरत्वाप्रतीत्या देहे निमग्नः पुरुषो जीवः शोचति। निमग्नपदार्थमाह॥ मुह्यमान इति॥ नवोऽहमितिभ्रान्त इत्यर्थः। जुष्टं ध्यानादिना सेवितं यदा ध्यानपरिपाकदशायामीशमन्यं विशिष्टरूपाद्भिन्नं शोधितचिन्मात्रं प्रत्यक्त्वेन पश्यति तदाऽस्य महिमानं स्वरूपमेति प्राप्नोतीव ततो वीतशोको भवतीत्यर्थः। द्वा सुपर्णेतिवाक्यं जीवेश्वरपरमिति कृत्वा चिन्तितं। अधुना कृतां चिन्तामुद्घाटयति॥अपर इति॥ अन्यथा बुद्धिविलक्षणत्वं पदलक्षपरत्वेनेत्यर्थः॥सत्त्वं बुद्धिरिति सङ्केते॥ सत्त्वशब्द इति। बुद्धिजीवौ चेत् पूर्व्वपक्षार्थः स्यादित्यत आह॥ नापीति॥ पूर्व्वपक्षार्थस्तदा स्याद् यद्यत्र बुद्धिभिन्नः संसारी प्रतिपाद्यते, न ह्यत्र संसारी विवक्ष्यते। किन्तु शोधितस्त्वमर्थो ब्रह्मेत्यर्थः। श्रुतिस्मृतिभ्यां चायमर्थो युक्त इति शेषः। तावता मन्त्रव्याख्यामात्रेण। एवमेव जीवस्य ब्रह्मत्वोक्तावेव। न हि

मात्रस्वरूपः "अनश्नन्नन्योऽभिपश्यति ज्ञः" इति वचनात्। "तत्त्वमसि", "क्षेत्रज्ञञ्चापि मां विद्धि" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्च। तावता च विद्योपसंहारदर्शनमेवावकल्प्यते "तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ", "न ह वा एवं विदि किञ्चन रज आध्वंसते" इत्यादि। कथं पुनरस्मिन् पक्षे "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति" इति सत्त्वं इत्यचेतने सत्त्वे भोक्तृत्ववचनमिति। उच्यते। नेयं श्रुतिरचेतनस्य सत्त्वस्य भोक्तृत्वं वक्ष्यामीति प्रवृत्ता। किं तर्हि। चेतनस्य क्षेत्रज्ञस्याभोक्तृत्वं ब्रह्मस्वभावतां वक्ष्यामीति। तदर्थं सुखादिविक्रियावति सत्त्वे भोक्तृत्वमध्यारोपयति। इदं हि कर्तृत्वं भोक्तृत्वं सत्त्वक्षेत्रज्ञयोरितरेतरस्वभावाविवेककृतं* कल्प्यते, परमार्थतस्तु नान्यतरस्यापि सम्भवति, अचेतनत्वात् सत्त्वस्य, अविक्रियत्वाच्च क्षेत्रज्ञस्य, अविद्याप्रत्युपस्थापित†स्वभावत्वाच्च सत्त्वस्य सुतरां न सम्भवति। तथा च श्रुतिः "यत्र वान्यदिव स्यात् तत्रान्योऽन्यत् पश्येत्" इत्यादिना स्वप्नदृष्टहस्त्यादिव्यवहारवदविद्याविषय एव कर्तृत्वादिव्यवहारं दर्शयति। "यत्र त्वस्य सर्व्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत्" इत्यादिना च विवेकिनः कर्तृत्वादिव्यवहारं वारयति।

जीवो बुद्धिभिन्न इति विवेकमात्रेणोपसंहारो युक्तः। भेदज्ञानस्य भ्रान्तित्वादफल्याचेति भावः। अविद्या विदुषि किमपि स्वकार्य्यं नाध्वंसते न सम्पादयति, ज्ञानाग्निना स्वस्या एव दग्धत्वादित्यर्थः। अविद्या नागच्छतीति वाऽर्थः। जीवस्य ब्रह्म त्वपरमिदं वाक्यमिति पक्षे शङ्कते॥ कथमिति॥ बुद्धेर्भोक्तृत्वोक्त्यावतात्पर्य्यात्। नात्र युक्तिचिन्तया मनः खेदनीयमित्याह॥ उच्यत इति॥ तदर्थं ब्रह्मत्वबोधनार्थं भोक्तृत्व-

* अविरेकेति मु०। † सद्भावत्वाच मु०।

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

"य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद् ब्रह्म" इति, "तद्यद्यप्यस्मिन् सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छति" इत्यादि श्रूयते। तत्र संशयः। किमयं प्रतिविम्बात्माऽक्ष्यधिकरणो निर्दिश्यते, अथ विज्ञानात्मा, उत देवतात्मेन्द्रियस्याधिष्ठाताऽथवेश्वर इति। किं तावत् प्राप्तं, छायात्मा पुरुषप्रतिरूप इति। कुतः। तस्य दृश्यमानत्वप्रसिद्धेः "य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते" इति च प्रसिद्धवदुपदेशात्। विज्ञानात्मनो वा अयं निर्देश इति युक्तं। स हि चक्षुषा रूपं पश्यन् चक्षुषि

मुपाधिमस्तके निक्षिपतीत्यर्थः। वस्तुतो जीवस्याभोक्तृत्वे भोक्तृत्वधीः कथमित्यत आह ॥ इदं हीति ॥ चित्तादात्म्येन कल्पिता बुद्धिः सुखादिरूपेण परिणमते बुद्ध्यविवेकाच्चिदात्मनः सुखादिरूपवृत्तिव्यक्तचैतन्यवत्त्वं भोक्तृत्वं भातीत्यर्थः। भोक्तृत्वमाविद्यकं न वस्तुत इत्यत्र मानमाह ॥ तथा चेति ॥ यत्राविद्याकाले चैतन्यं भिन्नमिव भवति तदा द्रष्टृत्वादिकं न वस्तुनि ज्ञात इत्यर्थः। तस्मादृतं पिवन्ताविति वाक्यमेव गुहाधिकरणविषय इति स्थितं। अन्तर उपपत्तेः। उपकोशलविद्यावाक्यमुदाहरति ॥ य इति ॥ तदक्षिस्थानमसङ्गत्वेन ब्रह्मणोऽनुरूपं यतोऽस्मिन् क्षिप्तं वर्त्मनी पक्ष्मणी एव गच्छतीत्यर्थः। दर्शनस्य लौकिकत्वशास्त्रीयत्वाभ्यां संशयमाह ॥ तत्रेति ॥ पूर्वं पिवन्ताविति प्रथमश्रुतचेतनत्वानुसारेण चरमश्रुता गुहाप्रवेशादयो नीताः, तद्वदिहापि दृश्यत इति चाक्षुषत्वानुसारेणामृतत्वादयो ध्यानार्थं कल्पितत्वेनानया इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति ॥ छायात्मेति ॥ पूर्वपक्षे प्रतिविम्बोपास्तिः सिद्धान्ते ब्रह्मोपास्तिरिति फलं ॥ प्रसिद्धवदिति॥ चाक्षुषत्वेनेत्यर्थः। सम्भावनामात्रेण पक्षान्तरमाह ॥ विज्ञानात्मन इत्यादिना॥ मनो ब्रह्मेतिवत्, एतद्ब्रह्मेति इति वाक्यस्येति पदशिरस्कत्वान् न स्वार्थपरत्वमिति पूर्वपक्षः। मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यत्र इतिपदस्य प्रत्य-

सन्निहितो भवति, आत्मशब्दश्चास्मिन् पक्षेऽनुकूलो भवति। आदित्यपुरुषो वा चक्षुषोऽनुग्राहकः प्रतीयते "रश्मिभिरेषोऽस्मिन् प्रतिष्ठितः" इति श्रुतेः। अमृतत्वादीनाञ्च देवतात्मन्यपि कथञ्चित् सम्भवात्, नेश्वरः, स्थानविशेषनिर्द्देशादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। परमेश्वर एवाक्षण्यभ्यन्तरः पुरुष इहोपदिष्ट इति। कस्मात्। उपपत्तेः। उपपद्यते हि परमेश्वरे गुणजातमिहोपदिश्यमानं। आत्मत्वं तावन्मुख्यया वृत्त्या परमेश्वर उपपद्यते "स आत्मा", "तत्त्वमसि" इति श्रुतेः। अमृतत्वाभयत्वे च तस्मिन्नसकृत् श्रूयेते। तथा परमेश्वरानुरूपमेतदक्षिस्थानं। यथा हि परमेश्वरः सर्व्वदोषैरलिप्तोऽपहतपाप्मादिश्रवणात् तथाक्षिस्थानं सर्व्वलेपरहितमुपदिष्टं "तद्यद्यप्यस्मिन् सर्पिर्व्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छति" इति श्रुतेः। संयद्वामादिगुणोपदेशश्च तस्मिन्नवकल्पत एतं संयद्वाम इत्याचक्षते। "एतं हि सर्व्वाणि वामान्यभिसंयन्ति। एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि नयति। एष उ एव भामनीरेष हि सर्व्वेषु लोकेषु भाति" इति च। अत उपपत्तेरन्तरः परमेश्वरः॥

यपरत्वात्। इह च ब्रह्मेत्यवाचेत्यन्वयेन इतिपदस्योक्तिसम्बन्धिनोऽर्थपरत्वाद्वैषम्यमिति सिद्धान्तयति॥ परमेश्वर एवेति॥ बहुप्रमाणसंवादस्तात्पर्य्यानुग्राहक इति न्यायानुगृहीताभ्यामात्मब्रह्मश्रुतिभ्यां दृश्यत्वलिङ्गं बाध्यमित्याह॥ संयद्वामेति॥ वामानि कर्म्मफलान्येनमेतमक्षिपुरुषमभिलक्ष्य संयन्ति उत्पद्यन्ते सर्व्वफलोदयहेतुरित्यर्थः। लोकानां फलदाताप्ययमेवेत्याह॥ वामनीरिति॥ नयति फलानि लोकान् प्रापयतीत्यर्थः। भामानि भामानि नयत्ययमित्याह॥ भामनीरिति॥ सर्व्वार्थप्रकाशक इत्यर्थः। स्थाननामरूपाणां ध्यानार्थं श्रुत्यन्तरेऽप्युपदेशादक्षि-

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

कथं पुनराकाशवत् सर्व्वगतस्य ब्रह्मणोऽल्पस्थानमुपपद्यते इति। अत्रोच्यते। भवेदेषाऽनवक्लृप्तिः यद्येतदेवैकं स्थानमस्य निर्दिष्टं भवेत्। सन्ति हि अन्यान्यपि पृथिव्यादीनि स्थानान्यस्य निर्दिष्टानि "यः पृथिव्यां तिष्ठन्"इत्यादिना। तेषु हि चक्षुरपि निर्दिष्टं यश्चक्षुषि तिष्ठन्निति। स्थानादिव्यपदेशादित्यादिग्रहणेनैतद्दर्शयति। न केवलं स्थानमेवैकमनुचितं ब्रह्मणो निर्द्दिश्यते, किं तर्हि नामरूपमित्येवं जातीयकमप्यनामरूपस्य ब्रह्मणोऽनुचितं निर्दिश्यमानं दृश्यते, तस्योदिति नाम हिरण्यश्मश्रुरित्यादि निर्गुणमपि सत् ब्रह्म नामरूपगतैर्गुणैः सगुणमुपासनार्थं तत्र तत्रोपदिश्यते इत्येतदप्युक्तमेव। सर्व्वगतस्यापि ब्रह्मण उपलब्ध्यर्थं स्थानविशेषो न विरुध्यते शालग्राम इव विष्णोरित्येतदप्युक्तमेव।

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

अपि च, नैवात्र विवदितव्यं, किं ब्रह्मास्मिन् वाक्येऽभिधीयते न वेति। सुखविशिष्टाभिधानादेव ब्रह्मत्वं सिद्धं। सुखविशिष्टं हि ब्रह्म यद्वाक्योपक्रमे प्रक्रान्तं "प्राणो ब्रह्म" "कं ब्रह्म खं ब्रह्म" इति तदेवेहाभिहितं, प्रकृतपरिग्रहस्य न्याय्यत्वात्,

---

स्थानत्वोक्तिरत्र न दोष इति सूत्रयोजना। अनवक्लृप्तिः अक्लृप्तकल्पना तदा भवेद्यत्रैव निर्दिष्टं भवेदित्यन्वयः। नन्वनुचितबाहुल्योक्तिरसमाधानमित्याशङ्क्य युक्तिमाह॥ निर्गुणमपीति॥ प्रकरणादपि ब्रह्मग्राह्यमित्याह॥ सुखविशिष्टेति॥ ध्यानार्थं भेदकल्पनया सुखगुणविशि·

"आचार्य्यस्तु ते गतिं वक्ता" इति च गतिमात्राभिधानप्रतिज्ञानात्। कथं पुनर्वाक्योपक्रमे सुखविशिष्टं ब्रह्म विज्ञायत इति। उच्यते। "प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म" इत्येतदग्नीनां वचनं श्रुत्वोपकोशल उवाच। "विजानाम्यहं यत् प्राणो ब्रह्म कञ्च खञ्च तु न विजानामि" इति। तत्रेदं प्रतिवचनं। "यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कं" इति। तत्र खंशब्दो भूताकाशे निरूढो लोके। यदि तस्य विशेषणत्वेन कंशब्दः सुखवाची नोपादीयेत, तथा सति केवले भूताकाशे ब्रह्मशब्दो नामादिष्विव प्रतीकाभिप्रायेण प्रयुक्त इति प्रतीतिः स्यात्। तथा कंशब्दस्य विषयेन्द्रियसम्पर्कजनिते सामये सुखे प्रसिद्धत्वात्। यदि तस्य खंशब्दो विशेषणत्वेन नोपादीयेत लौकिकं सुखं ब्रह्मेति प्रतीतिः स्यात्। इतरेतरविशेषितौ तु कंखंशब्दौ सुखात्मकं ब्रह्म गमयतः। तत्र द्वि-

---

ष्टस्य ब्रह्मणः प्रकृतस्य य एष इति सर्व्वनाम्नाभिधानादन्तरः परमात्मा स्यादिति सूत्रार्थः। ननु प्रकरणात् प्रबलेन दृश्यत्वलिङ्गेनोपस्थापितः छायात्मा सर्व्वनामार्थ इत्यत आह॥ आचार्य्यस्त्विति॥ उपकोसलो नाम कश्चित् ब्रह्मचारी जाबालस्याचार्य्यस्याग्नीन् द्वादश वत्सरान् परिचचार। तमनुपदिश्य देशान्तरगते जाबाले गार्हपत्याद्यग्निभिर्दयया प्राणो ब्रह्मेत्यात्मविद्यामुपदिश्योक्तं॥ आचार्य्यस्त्विति॥ तवात्मविद्याफलावाप्तये मार्गमर्च्चिरादिकं वदिष्यतीत्यर्थः। पश्चादाचार्य्येणागत्य य एषोऽक्षिणीत्युक्त्वार्च्चिरादिकागतिरुक्ता। तथा चाग्निभिरुक्तात्मविद्यावाक्यस्य गतिवाक्येनैकवाक्यता वाच्या, सा च सर्व्वनाम्ना प्रकृतात्मग्रहे निर्व्वहतीत्येकवाक्यतानिर्व्वाहकं प्रकरणं वाक्यभेदकाल्लिङ्गाद्बलवदिति भावः। श्रुतिं व्याचष्टे॥ उच्यत इति॥ प्राणश्च सूत्रात्मा दृहत्त्वाद्ब्रह्मेति यत् तज्जानामि कं विषयसुखं खञ्च भूताकाशं ब्रह्मत्वेन ज्ञातुं न शक्नोमीत्यर्थः। खं कथम्भूतं यत् कं तदेव खमिति सुखेन विशेषितस्य खस्य भूत-

तीये ब्रह्मशब्देऽनुपादीयमाने कं खं ब्रह्मेत्येवोच्यमाने कंशब्दस्य विशेषणत्वेनैवोपयुक्तत्वात् सुखस्य गुणस्याध्येयत्वं स्यात्, तन्मा भूदित्युभयोः कंखंशब्दयोः ब्रह्मशब्दशिरस्त्वं कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति। दृष्टं हि सुखस्यापि गुणस्य गुणिवद्ध्येयत्वं। तदेवं वाक्योपक्रमे सुखविशिष्टं ब्रह्मोपदिष्टं। प्रत्येकञ्च गार्हपत्यादयोऽग्नयः स्वं स्वं महिमानमुपदिश्य "एषा सोम्य ते अस्मद्विद्याऽऽत्मविद्या च" इत्युपसंहरन्तः पूर्व्वत्र ब्रह्मनिर्दिष्टमिति ज्ञापयन्ति। "आचार्य्यस्तु ते गतिं वक्ता" इति च गतिमात्राभिधानप्रतिज्ञानमर्थान्तरविवक्षां वारयति। "यथा पुष्करपलाशे आपो न श्लिष्यन्ते, एवमेवं विदि पापं कर्म्म न श्लिष्यते" इति चाक्षिस्थानं पुरुषं

त्वनिरासः। तथा कं कथम्भूतं यत् खं तदेव कमिति विभुत्वेन विशेषितस्य कस्य जन्यत्वनिरास इति व्यतिरेकमुखेनाह ॥ तत्र खमित्यादिना ॥ आत्मविद्येतिश्रुतिविरोधात् प्रतीकध्यानमात्रानिष्टमिति भावः। सामय इति। आमयो दोषः। साधनपारतन्त्र्यानित्यत्वादिः तत्सहित इत्यर्थः। प्रत्येकग्रहणे दोषमुक्त्वा द्वयोर्ग्रहणे फलितमाह ॥ इतरेतरेति ॥ विशेषितार्थकावित्यर्थः। नन्वेवं ब्रह्मैवात्र ध्येयं चेद् ब्रह्मपदान्तरं किमर्थमित्यत आह ॥ तत्रेति ॥ विशेषणत्वेन खस्य भूतत्वव्यावर्त्तकत्वेनेत्यर्थः। ब्रह्मशब्दः शिरोययोस्तत्त्वमिति विग्रहः। अध्येयत्वे को दोषस्तत्राह ॥ इष्टं हीति ॥ मार्गोक्त्या सगुणविद्यात्वावगमादिति भावः। आत्मविद्यापदेनोपसंहारादपि प्रकृतं ब्रह्मेत्याह। प्रत्येकञ्चेति। पृथिव्यग्निरन्नमादित्य इति मम चतस्रस्तनवो विभूतिरिति गार्हपत्य उपदिदेश। आपो दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा इति अन्वाहार्य्य वचनं उवाच। प्राण आकाशो द्यौर्विद्युदिति स्वमहिमानमाहवनीयो जगादेति भावः। इयमस्माकमग्नीनां विद्या प्रत्येकमुक्ता आत्मविद्या तु पूर्व्वमस्माभिर्मिलित्वा प्राणो ब्रह्मेत्युक्तेत्यर्थः। उच्यतामग्निभिर्ब्रह्मच्छायात्मा गुरुणोच्यतां वक्तृभेदादिति तत्राह ॥ आचार्य्यस्त्विति ॥ एकवाक्यता

विजानतः पापेनानुपघातं ब्रुवन्नक्षिस्थानस्य पुरुषस्य ब्रह्मत्वं दर्शयति। तस्मात् प्रकृतस्यैव ब्रह्मणोऽक्षिस्थानतां संयद्वामादिगुणतां च उक्त्वा अर्च्चिरादिकां तद्विदो गतिं वक्ष्यामीति उपक्रमे "य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाच" इति॥

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

इतश्चाक्षिस्थानः पुरुषः परमेश्वरो यस्मात् श्रुतोपनिषत्कस्य श्रुतरहस्यस्य विज्ञानस्य ब्रह्मविदो या गतिर्देवयानाख्या प्रसिद्धा श्रुतौ "अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्य्येण श्रद्धया विद्ययात्मानमन्विष्यादित्यमभिजायन्ते, एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत् परायणमेतस्मान्न पुनरावर्त्तन्ते" इति श्रुतौ। स्मृतावपि।

निश्चयाद्वक्तृभेदेऽपि नार्थभेद इत्यर्थः। श्रुता अनुष्ठिता उपनिषद्रहस्यं सगुणब्रह्मोपासनं येन तस्य या गतिः श्रुतौ स्मृतौ च प्रसिद्धा तस्या अत्राभिधानात् लिङ्गादिति सूत्रार्थमाह॥ इतश्चेति॥ यस्माद् दृश्यते तत्तस्मादित्यन्वयः। श्रुतिमाह॥ अथेति॥ देहपातानन्तरमित्यर्थः। स्वधर्म्मस्तपः तपो ब्रह्मचर्य्यश्रद्धाविद्याभिः आत्मानं ध्यात्वा तया ध्यानविद्ययोत्तरं देवयानमार्गं प्राप्यते नोत्तरेण पथा। आदित्यद्वारा सगुणब्रह्मस्थानं गच्छन्ति एतद्वै ब्रह्म प्राणानां व्यष्टिसमष्टिरूपाणामायतनं लिङ्गात्मकं हिरण्यगर्भरूपं वस्तुतस्त्वेतदमृतादिरूपं निर्गुणं सर्व्वाधिष्ठानं। अतः कार्य्यब्रह्म प्राप्य तत् स्वरूपं निर्गुणं ज्ञात्वा मुच्यन्त इत्यर्थः। अग्निरेव ज्योतिर्देवता एवमहराद्या देवता एव स्मृतौ उक्ताः॥ अस्मिन्नुपासके मृते सति यदि पुत्रादयः शव्यं शवसंस्कारादिकं कुर्व्वन्ति यदि च न कुर्व्वन्ति उभयथाप्युपास्तिमहिम्ना अर्चिरादिदेवान् क्रमेण गच्छन्ति। अर्चिषमग्निं ततोऽहरह्नः शुक्लपक्षं तत उत्तरायणं तस्मात् संवत्सरं ततो देवलोकं ततो वायुं वायोरादित्यं ततश्चन्द्रं

"अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणं।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः" ॥

इति। सैवेहाक्षिपुरुषविदोऽभिधीयमाना दृश्यते। "अथ यदु चैवास्मिन् शव्यं कुर्व्वन्ति यदु च नार्च्चिषमेवाभिसम्भवन्ति" इत्युपक्रम्य "आदित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत् पुरुषोऽमानवः स एतान् ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त्तं नावर्त्तन्ते" इति। तदिह ब्रह्मविद्विषयया प्रसिद्धया गत्याऽक्षिस्थानस्य ब्रह्मत्वं निश्चीयते॥

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः॥ १७ ॥

यत् पुनरुक्तं "छायात्मा विज्ञानात्मा देवतात्मा वा स्यादक्षिस्थानः" इति। अत्रोच्यते, न छायात्मादिरितर इह ग्रहणमर्हति। कस्मात्। अनवस्थितेः। न तावत् छायात्मनश्चक्षुषि नित्यमवस्थानं सम्भवति। यदैव हि कश्चित् पुरुषश्चक्षुरासीदति तदा चक्षुषि पुरुषच्छाया दृश्यतेऽपगते तस्मिन्न दृश्यते, "य एषोऽक्षिणि पुरुषः" इति च श्रुतिः सन्निधानात् स्वे चक्षुषि दृश्यमानं पुरुषमुपास्यत्वेनोपदिशति। न चोपासनकाले स छायाकरं कञ्चित् पुरुषं चक्षुःसमीपे सन्निधाप्योपास्त इति युक्तं कल्पयितुं। "अस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति" इति श्रुतिश्छायात्मनोऽ

चन्द्राद्विद्युतं गत्वा तत्र विद्युल्लोके स्थितानुपासकान् मानवः पुरुषो ब्रह्मलोकादागत्य कार्य्यब्रह्मलोकं प्रापयति। एषोऽर्चिरादिभिर्देवैर्विशिष्टो देवपथो गन्तव्येन ब्रह्मणा योगाद्ब्रह्मपथश्च। एतेन कार्य्यं ब्रह्म प्रतिपद्यमाना उपासका इमं मानवं मनोः सर्गं स्वावर्त्तं जन्ममरणा-

नवस्थितत्वं दर्शयति। असम्भवाच्च। तस्मिन्नमृतत्वादीनां गुणानां न छायात्मनि प्रतीतिः। तथा विज्ञानात्मनोऽपि साधारणे कृत्स्नशरीरेन्द्रियसम्बन्धे सति चक्षुष्येवावस्थितत्वं वक्तुं न शक्यं। ब्रह्मणस्तु सर्व्वव्यापिनोऽपि दृष्ट उपलब्ध्यर्थो हृदयादिदेशविशेषसम्बन्धः। समानश्च विज्ञानात्मन्यप्यमृतत्वादीनां गुणानामसम्भवः। यद्यपि विज्ञानात्मा परमात्मनोऽनन्य एव तथाप्यविद्याकामकर्म्मकृतं तस्मिन्मर्त्यत्वमध्यारोपितं भयञ्चेत्यमृतत्वाभयत्वेनोपपद्येते। संयद्वामत्वादयश्चैतस्मिन्ननैश्वर्य्यादनुपपन्ना एव। देवतात्मनस्तु "रश्मिभिरेषोऽस्मिन् प्रतिष्ठितः" इति श्रुतेः यद्यपि चक्षुष्यवस्थानं स्यात् तथाप्यात्मत्वं तावन्न सम्भवति पराग्रूपत्वात्। अमृतत्वादयोऽपि न सम्भवन्ति उत्पत्तिप्रलयश्रवणात्। अमरत्वमपि देवानां चिरकालावस्थानापेक्षं। ऐश्वर्य्यमपि परमेश्वरायत्तं न स्वाभाविकं, "भीषास्माद्वातःपवते भीषोदेति सूर्य्यः भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः" इति मन्त्र-

---

वृत्तियुक्तं नावर्त्तन्ते नागच्छन्तीत्यर्थः। चक्षुरासीदतीति उपगच्छतीत्यर्थः। अनवस्थितस्योपास्यत्वं सदा न सिद्ध्यतीति भावः। किञ्चाव्यवधानात् स्वाच्छिस्य उपास्यः। न च तस्य स्वचक्षुषा दर्शनं सम्भवतीत्याह॥ य एष इति॥ अस्तु तर्हि परेण दृश्यमानस्योपास्तिरित्यत आह॥ न चेति॥ कल्पनागौरवादित्यर्थः। युक्तिसिद्धानवस्थितत्वे श्रुतिमाह॥ अस्येति॥ छायाकरस्य विम्बस्य नाशमदर्शनमनुसृत्यैष छायात्मा नश्यतीत्यर्थः। जीवं निरस्यति॥ तथेति॥ जात्यन्धस्याप्यहमित्यविशेषेण जीवस्याभिव्यक्तेश्चक्षुरेव स्थानमित्ययुक्तमित्यर्थः॥ दृष्ट इति॥ श्रुताविति शेषः। ननु "चक्षोः सूर्य्योऽजायत सूर्य्याऽस्तमेति" इति वाक्यं अमरा देवा इति प्रसिद्धिबाधितमित्याशङ्क्याह॥ अमरत्वमपीति॥

वर्णात्। तस्मात् परमेश्वर एवायमक्षिस्थानः प्रत्येतव्यः। अस्मिंश्च पक्षे दृश्यत इति प्रसिद्धवदुपादानं शास्त्रापेक्षं विद्वद्विषयं प्ररोचनार्थमिति व्याख्येयं॥

अन्तर्य्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्म्मव्यपदेशात्॥ १८॥

"य इमञ्च लोकं परञ्च लोकं सर्व्वाणि च भूतान्यन्तरोऽयमयति" इत्युपक्रम्य श्रूयते "यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरोऽयं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्य्याम्यमृतः" इत्यादि। अत्र "अधिदैवतमधिलोकमधिवेदमधियज्ञमधिभूतमध्यात्मञ्च कश्चिदन्तरवस्थितो यमयितान्तर्य्यामि" इति श्रूयते। स किमधिदेवाद्यभिमानी देवतात्मा कश्चित्, किंवा प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्य्यः कश्चिद्योगी, किंवा परमात्मा, किंवाऽर्थान्तरं किञ्चिदित्यपूर्व्वसञ्ज्ञादर्शनात् संशयः। किं

भीषा भयेनास्मादीश्वराद्वायुश्चलति। अग्निश्चेन्द्रश्च स्वस्वकार्य्यं कुरुतः। उत्तापे?या पञ्चमो मृत्युः समाप्तायुषां निकटे धावतीत्यर्थः। ईश्वरपक्षे दृश्यत इत्ययुक्तं तत्राह॥ अस्मिन्निति॥ दर्शनमनुभवः। तस्य शास्त्रे श्रुतस्य शास्त्रमेव करणं कल्प्यं सन्निधानात्। तथा च शास्त्रकरणको विद्वदनुभव उपासना स्तुत्यर्थ उच्यत इत्यर्थः। तस्मादुपकोसलविद्यावाक्यमुपास्ये ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धं, अन्तर्य्याम्यधिदेवादिषु तद्धर्म्मव्यपदेशात्। बृहदारण्यकवाक्यमुदाहरति॥ य इति॥ अन्तर्य्यामिब्राह्मणे प्रतीयमानार्थमाह॥ अत्रेति॥ यः पृथिव्यामित्यादिना देवताः पृथिव्याद्या अधिकृत्य यमयिता श्रूयते। तथा यः सर्व्वेषु लोकेष्विति अधिलोकं। यः सर्व्वेषु वेदेष्वित्यधिवेदं। यः सर्व्वेषु यज्ञेष्विति अधियज्ञं। यः सर्व्वेषु भूतेष्वित्यधिभूतं। यः प्राणे तिष्ठन्नित्यादि य आत्मनीत्यन्तमध्यात्मञ्चेति विभागः। अशरीरस्य नियन्तृत्वसम्भवासम्भवाभ्यां संशयः। पूर्व्वत्रेश्वरस्याक्षिस्थानत्वसिद्धये पृथिव्यादिस्थाननि-

तावन्नः प्रतिभाति सञ्ज्ञाया अप्रसिद्धत्वात् सञ्ज्ञिनाप्यप्रसिद्धेनार्थान्तरेण केनचित् भवितव्यमिति, अथ वा नानिरूपितरूपमर्थान्तरं शक्यमस्तीत्यभ्युपगन्तुं। अन्तर्यामिशब्दश्चान्तर्यमणयोगेन प्रवृत्तो नात्यन्तमप्रसिद्धः। तस्मात् पृथिव्याद्यभिमानी कश्चिद्देवोऽन्तर्यामी स्यात्। तथा च श्रूयते "पृथिव्येव यस्यायतनमग्निर्लोको मनो ज्योतिः" इत्यादि। स च कार्य्यकरणवत्त्वात् पृथिव्यादीनन्तस्तिष्ठन् यमयतीति युक्तं देवात्मनो यमयितृत्वं। योगिनो वा कस्यचित् सिद्धस्य सर्व्वानुप्रवेशेन यमयितृत्वं स्यात्। न तु *परमात्मा प्रतीयेत अकार्य्यकरणवत्त्वादित्येवं प्राप्त इदमुच्यते। योऽन्तर्यम्यधिदैवादिषु श्रूयते स परमात्मैव स्यान् नान्य इति। कुतः। तद्धर्म्मव्यपदेशात्। तस्य हि परमात्मनो धर्म्मा इह निर्द्दिश्यमाना दृश्यन्ते। पृथिव्यादि तावदधिदैवादिभेदभिन्नं समस्तं विकारजातमन्तस्तिष्ठन् यमयतीति परमात्मनो यमयितृत्वं धर्म्म उपपद्यते, सर्व्वविकारकारणत्वे सति सर्व्वशक्त्युपपत्तेः।

दैशो दृष्टान्त उक्तस्तस्य दृष्टान्तवाक्यस्येश्वरपरत्वमत्राक्षिप्य समाधीयत इत्याक्षेपसङ्गतिः, अतः पूर्व्वफलेनास्य फलवत्त्वं। अवान्तरफलन्तु पूर्व्वपक्षे अनीश्वरोपास्तिः सिद्धान्ते प्रत्यग् ब्रह्मज्ञानमिति मन्तव्यं। स्वयमेवारुचिं वदन् पक्षान्तरमाह ॥ अथ वेति ॥ अनिश्चितार्थे फलाभावेनाफलस्य वेदार्थत्वायोगादिति भावः। तथा च श्रूयते यस्य देवस्यायतनं शरीरं लोक्यतेऽनेनेति लोकश्चक्षुर्ज्योतिः सर्व्वार्थप्रकाशकं मन इत्यर्थः। उपक्रमादिनाऽन्तर्य्याम्यैक्यनिश्चयादनेकदेवपक्षो न युक्त इत्यरुचेराह ॥ योगिनो वेति ॥ आगन्तुकसिद्धस्यान्तर्य्यामित्वे सिद्धसाधनकल्पनागौरवान् नित्यसिद्ध एवान्तर्य्यामीति सिद्धान्तयति ॥ एवं प्राप्त इति ॥

---

* नात्र इति सु०।

"एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः" इति चात्मत्वामृतत्त्वे मुख्ये परमात्मन उपपद्येते। "यं पृथिवी न वेद" इति च पृथिवीदेवताया अविज्ञेयमन्तर्यामिणं ब्रुवन् देवतात्मनोऽन्यमन्तर्यामिणं दर्शयति, पृथिवीदेवता ह्यहमस्मि पृथिवीत्यात्मानं विजानीयात्। तथा "अदृष्टोऽश्रुतः" इत्यादिव्यपदेशो रूपादिविहीनत्वात् परमात्मन उपपद्यत इति। यत्तु कार्य्यकरणहीनस्य परमात्मनो यमयितृत्वं नोपपद्यत इति, नैष दोषः, यान्नियच्छति तत् कार्य्यकरणैरेव तस्य कार्य्यकरणवत्त्वोपपत्तेः। तस्याप्यन्यो नियन्तेत्यनवस्थादोषश्च न सम्भवति भेदाभावात्। भेदे हि सत्यनवस्थादोषोपपत्तिः। तस्मात् परमात्मैवान्तर्यामी॥

न च स्मार्त्तमतद्धर्म्माभिलापात्॥ १९॥

स्यादेतददृष्टत्वादयो धर्म्माः साङ्ख्यस्मृतिकल्पितस्य प्रधानस्याप्युपपद्यन्ते रूपादिहीनतया तस्य तैरभ्युपगमात्। "अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्व्वतः" इति हि स्मरन्ति। तस्यापि निय-

---

देवतानिरासे हेत्वन्तरमाह॥ यं पृथिवीति॥ ईश्वरो न नियन्ता अशरीरत्वात् घटवदित्युक्तं निरस्यति॥ नैष दोष इति॥ नियम्यातिरिक्तशरीरशून्यत्वं वा हेतुः शरीरासम्बन्धित्वं वा। आद्ये स्वदेहनियन्तरि जीवे व्यभिचारः द्वितीयस्त्वसिद्धः। ईश्वरस्य स्वाविद्योपार्जितसर्व्वसम्बन्धित्वादित्याह॥ यान्नियच्छतीति॥ सशरीरो नियन्तेति लोकदृष्टिमनुसृत्यैतदुक्तं। वस्तुतस्तु चेतनसान्निध्यात् तस्य व्यापारो नियमनं तच्छक्तिमत्त्वं नियन्तृत्वं। तच्चाचिन्त्यमायाशक्तेश्चिदात्मनः शरीरं विनैवोपपन्नं। कार्य्यकरणसङ्घातात्मको देहो ग्राह्यः तेन लिङ्गदेहस्य व्यावृत्तिः। ननु देहनियन्तुर्जीवस्यान्यो नियन्ता चेत् तस्याप्यन्यः, अत आह॥ इत्यनवस्थेति॥ निरङ्कुशं सर्व्वनियन्तृत्वं ईश्वरस्य श्रुतं। तस्या-

न्तृत्वं सर्व्वविकारकारणत्वादुपपद्यते। तस्मात् प्रधानमन्तर्य्यामिशब्दं स्यात्, ईक्षतेर्नाशब्दमित्यत्र निराकृतमपि सत् प्रधानमिहादृष्टत्वादिव्यपदेशसम्भवेन पुनराशङ्क्यते। तत उत्तरमुच्यते। न च स्मार्त्तं प्रधानमन्तर्य्यामिशब्दं भवितुमर्हति। कस्मात्। अतद्धर्म्माभिलापात्। यद्यप्यदृष्टत्वादिव्यपदेशः प्रधानस्य सम्भवति तथापि न द्रष्टृत्वादिव्यपदेशः सम्भवति प्रधानस्याचेतनत्वेन तैरभ्युपगमात्। "अदृष्टो द्रष्टा अश्रुतः श्रोता अमतो मन्ता अविज्ञातो विज्ञाता" इति हि वाक्यशेष इह भवति। आत्मत्वमपि न प्रधानस्योपपद्यते। यदि प्रधानमात्मत्वद्रष्टृत्वाद्यसम्भवान्नान्तर्य्याम्यभ्युपगम्यते शारीरस्तर्ह्यन्तर्य्यामी भवतु। शारीरो हि चेतनत्वाद् द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता च भवत्यात्मा च प्रत्यक्त्वात्, अमृतश्च धर्म्माधर्म्मफलोपभोगोपपत्तेः। अदृष्टत्वादयश्च धर्म्माः शारीरे सुप्रसिद्धाः दर्शनादिक्रियायाः कर्त्तरि प्रवृत्तिविरोधात्। "न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येत्" इत्यादिश्रुतिभ्यश्च। तस्य च कार्य्यकारणसङ्घातमन्तर्य्यमयितुं शीलं भोक्तृत्वात्। तस्माच्छारीरोऽन्तर्य्यामीति अत उत्तरं पठति।

नियन्त्रन्तरानुमाने श्रुतिबाध इति नानवस्थेत्यर्थः। यद्वा ईश्वराद्भेदकल्पनया जीवस्य नियन्तृत्वोक्तेः। सत्यभेदाभावान् नानवस्थेत्यर्थः। प्रधानं महदादिक्रमेण कथं प्रवर्त्तत इति तर्कस्याविषय इत्याह॥ अप्रतर्क्यमिति॥ रूपादिहीनत्वादविज्ञेयं सर्व्वतो दिक्षु प्रसुप्तमिव तिष्ठति जडत्वादित्यर्थः। एतत्, अप्रधानं चेतनं तस्य धर्म्माणामभिधानादिति हेत्वर्थः। उत्तरसूत्रं निरस्याशङ्कामाह॥ यदि प्रधानमित्यादिना॥ अमृतश्चेति॥ विनाशिनो देहान्तरभोगानुपपत्तेरित्यर्थः। यथा देवदत्तकर्टकगमनक्रियायाः ग्रामः कर्म्म न देवदत्तस्तथात्मकर्टक-

शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २० ॥

नेति पूर्व्वसूत्रादनुवर्त्तते शारीरश्च नान्तर्य्यामी स्यात्। यद्यपि द्रष्टृत्वादयो धर्म्मास्तस्य सम्भवन्ति तथापि घटाकाशवदुपाधिपरिच्छिन्नत्वान् न स कार्त्स्न्येन पृथिव्यादिष्वन्तरवस्थातुं नियन्तुञ्च शक्नोति। अपि च। उभयेऽपि हि शाखिनः काण्वा- माध्यन्दिनाश्चान्तर्य्यामिणो भेदेनैनं शारीरं पृथिव्यादिवदधिष्ठानत्वेन नियम्यत्वेन चाधीयते। "यो विज्ञाने तिष्ठन्" इति काण्वाः। "य आत्मनि तिष्ठन्" इति माध्यन्दिनाः। य आत्मनि तिष्ठन्नित्यस्मिंस्तावत् पाठे भवत्यात्मशब्दः शारीरस्य वाचकः। यो विज्ञाने तिष्ठन्नित्यस्मिन्नपि पाठे विज्ञानशब्देन शारीर उच्यते, विज्ञानमयो हि शारीर इति। तस्माच्छारीरादन्य ईश्वरोऽन्तर्य्यामीति सिद्धं। कथं पुनरेकस्मिन्देहे द्वौ द्रष्टारावुपपद्येते। यश्चायमीश्वरोऽन्तर्य्यामी यश्चायमितरः शारीरः। का पुनरि-

---

दर्शनादिक्रियाया अनात्मा विषयः न त्वात्मा क्रियायाः कर्तृविषयत्वायोगादित्याह ॥ कर्त्तरीति ॥ क्रियायां गुणः कर्त्ता प्रधानं कर्म्म तत्रैकस्यां क्रियायामेकस्य गुणत्वप्रधानत्वयोर्विरोधान् न कर्त्तुः कर्म्मत्वमित्यर्थः। दृष्टेर्द्रष्टारमात्मानं तया दृश्यया दृष्ट्या न विषयीकुर्य्या इत्यादिश्रुतेश्चाद्रष्टृत्वादिधर्म्माः शारीरस्येत्याह ॥ नेति ॥ अपिशब्दसूचितहेतुमुक्त्वा कण्ठोक्तं हेतुमाह ॥ अपि चोभयेऽपीति ॥ भेदेनेति सूत्रात् तात्त्विकभेदे भ्रान्तिं निरसितुं शङ्कते ॥ कथमिति ॥ नन्वत्रैको भोक्ता जीवः ईश्वरस्त्वभोक्तेति न विरोध इति शङ्कते ॥ का पुनरिति ॥ तयोर्भेदः श्रुतिविरुद्ध इति पूर्व्ववाद्याह ॥ नान्य इति ॥ स एव श्रुत्यर्थमाह ॥ अत्रेति श्रुतेरर्थान्तरमाशङ्क्य निषेधति ॥ नियन्त्रन्तरेत्यादिना ॥ न केवलमप्रसक्तप्रतिषेधः, किन्त्वविशेषेण द्रष्ट्रन्तरनिषेधश्रुतेरन्तर्य्याम्यन्तर-

त्वानुपपत्तिः। "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा" इत्यादिश्रुतिवचनं विरुद्ध्येत। अत्र हि प्रकृतादन्तर्यामिणोऽन्यं द्रष्टारं श्रोतारं मन्तारं विज्ञातारं चात्मानं प्रतिषेधति। नियन्त्रन्तरप्रतिषेधार्थमेतद्वचनमिति चेत्, न, नियन्त्रन्तराप्रसङ्गात्, अविशेषश्रवणाच्च। अत्रोच्यते। अविद्याप्रत्युपस्थापितकार्य्यकरणोपाधिनिमित्तोऽयं शारीरान्तर्यामिणोर्भेदव्यपदेशो न पारमार्थिकः। एको हि प्रत्यगात्मा भवति न द्वौ प्रत्यगात्मानौ सम्भवतः। एकस्यैव तु भेदव्यवहार उपाधिकृतः, यथा घटाकाशो महाकाश इति। ततश्च ज्ञातृज्ञेयादिभेदश्रुतयः प्रत्यक्षादीनि च प्रमाणानि संसारानुभवो विधिप्रतिषेधशास्त्रञ्चेति सर्व्वमेतदुपपद्यते। तथा च श्रुतिः "यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति" इत्यविद्याविषये सर्व्वव्यवहारं दर्शयति। "यत्र त्वस्य सर्व्वमात्मैवाभूत्तत् केन कं पश्येत्" इति विद्याविषये सर्व्वव्यवहारं वारयति।

निषेधार्थत्वे बाधस्तेत्याह॥ अविशेषेति॥ तस्मात् सूत्रे य आत्मनि तिष्ठन्निति श्रुतौ च द्रष्टृभेदोक्तिरयुक्ता। नान्य इति वाक्यशेषे भेदनिरासादिति प्राप्तभेद उपाधिकल्पितः श्रुतिसूत्राभ्यामनूद्यत इति समाधत्ते॥ अत्रोच्यत इति॥ भेदः सत्यः किं न स्यादत आह॥ एको हीति॥ गौरवेण द्वयोरहंधीगोचरत्वासम्भवादेक एव तद्गोचरः तदगोचरस्य घटवदनात्मत्वान्नात्मभेदः सत्य इत्यर्थः॥ ततश्चेति॥ कल्पितभेदाङ्गीकाराद्भेदापेक्षं सर्व्वं युज्यत इत्यर्थः। तस्मादन्तर्यामि ब्राह्मणे ज्ञेये ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धं। अदृश्यत्वादिगुणको धर्म्मोक्तेः। मुण्डकवाक्यमुदाहरति॥ अथेति॥ कर्म्मविद्यारूपापरविद्योक्त्यानन्तरं यया निर्गुणं ज्ञायते परा सोच्यते तामेव विषयोक्त्या निर्दिशति॥ यत्तदिति॥ अद्रेश्यं अदृष्यं ज्ञानेन्द्रियैः अग्राह्यं कर्म्मेन्द्रियैश्च। गोत्रं वंशः। वर्णो ब्राह्मणत्वादि जातिः। चक्षुःश्रोत्रशून्यं अचक्षुःश्रोत्रं।

अदृश्यत्वादिगुणको धर्म्मोक्तेः ॥ २१ ॥

"अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते" "यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्व्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद् भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः" इति श्रूयते। तत्र संशयः। किमयमद्रेश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः प्रधानं स्यात्, उत शारीरः, आहोस्वित् परमेश्वर इति। तत्र प्रधानमचेतनं भूतयोनिरिति युक्तं, अचेतनानामेव तत्र दृष्टान्तत्वेनोपादानात् "यथोर्णनाभिः सृज्यते गृह्यते च यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि तथाऽक्षरात् सम्भवतीह विश्वं" इति। ननूर्णनाभिः पुरुषश्चेतनाविह दृष्टान्तत्वेनोपात्तौ, नेति ब्रूमः, न हि केवलस्य चेतनस्य तत्र सूत्रयोनित्वं केशलोमयोनित्वञ्चास्ति। चेतनाधिष्ठितं ह्यचेतनमूर्णनाभिशरीरं सूत्रस्य योनिः पुरुषशरीरञ्च केशलोम्नामिति प्रसिद्धं। अपि च। पूर्व्वत्रादृष्टत्वाद्यभिलापसम्भवेऽपि द्रष्टृत्वाद्यभिलापासम्भवान् न प्रधानमभ्युपगतं।

पाणिपादशून्यमपाणिपादं ज्ञानकर्म्मेन्द्रियविकलमित्यर्थः। विभुं प्रभुं सुसूक्ष्मं दुर्ज्ञेयत्वात् नित्याव्ययपदाभ्यां नाशापक्षययोर्निरासः। भूतानां योनिं प्रकृतिं यत् पश्यन्ति धीराः पण्डितास्तदक्षरं तद्विद्यापरेत्यन्वयः॥ अदृश्यत्वादिगुणानां ब्रह्मप्रधानसाधारणत्वात् संशयः। पूर्व्ववद् द्रष्टृत्वादीनां चेतनधर्म्माणामत्राश्रुतेः। अस्तु प्रधानमिति प्रत्युदाहरणेन पूर्व्वपक्षयति॥ तत्रेति॥ पूर्व्वपक्षे प्रधानाद्युपास्तिः सिद्धान्ते निर्गुणधीरिति फलं। ऊर्णनाभिर्लूताकीटः तन्तून् स्वदेहात् सृजति उपसंहरति चेत्यर्थः। सतो जीवतः। ननु पूर्व्वं निरस्तं प्रधानं कथमुत्थाप्यते

इह त्वदृश्यत्वादयो धर्म्माः प्रधाने सम्भवन्ति, न चात्र विरुद्ध्यमानो धर्म्मः कश्चिदभिलभ्यते। ननु "यः सर्व्वज्ञः सर्व्ववित्" इत्ययं वाक्यशेषोऽचेतने प्रधाने न सम्भवति। कथं प्रधानं भूतयोनिः प्रतिज्ञायत इति। अत्रोच्यते। "यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रेश्यं" इत्यक्षरशब्देनादृश्यत्वादिगुणकं भूतयोनिं श्रावयित्वा पुनः श्रावयिष्यति "अक्षरात् परतः परः" इति। तत्र यः परोऽक्षरात् श्रुतः स सर्व्वज्ञः सर्व्वविच्च सम्भविष्यति प्रधानमेव त्वक्षरशब्दनिर्द्दिष्टं भूतयोनिः। यदा तु योनिशब्दो निमित्तवाची तदा शारीरोऽपि भूतयोनिः स्यात्, धर्म्माधर्म्माभ्यां भूतजातस्योपसर्जनादिति। एवं प्राप्तेऽभिधीयते, योऽयमदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः स परमेश्वर एव स्यान्नान्य इति। कथमेतदवगम्यते। धर्म्मोक्तेः। परमेश्वरस्य हि धर्म्म इहोच्यमानो दृश्यते "यः सर्व्वज्ञः सर्व्ववित्" इति। न हि प्रधानस्याचेतनस्य शारीरस्य वोपाधिपरिच्छिन्नदृष्टेः सर्व्वज्ञत्वं सर्व्ववित्त्वं वा सम्भवति। नन्वक्षरशब्दनिर्द्दिष्टाद् भूतयोनेः परस्यैवैतत् सर्व्वज्ञत्वं

तत्राह॥ अपि चेति॥ अत्र प्रधाने विरुद्ध्यमानोऽसम्भावितो वाक्यशेषः श्रुत इति सङ्गते॥ ननु य इति॥ पञ्चम्यन्ताक्षरश्रुत्या भूतप्रकृतेः प्रत्यभिज्ञानात् प्रथमान्तपरशब्दोक्तस्य जगन्निमित्तेश्वरस्य सर्व्वज्ञत्वादिकमित्याह॥ अत्रोच्यत इति॥ सन्दिग्धे तु वाक्यशेषादिति न्यायेन सिद्धान्तयति॥ एवं प्राप्त इति॥ चेतनाचेतनत्वेन सन्दिग्धे भूतयोनौ यः सर्व्वज्ञ इति वाक्यशेषादीश्वरत्वनिर्णय इत्ययुक्तं वाक्यशेषे भूतयोनेः प्रत्यभिज्ञापकाभावादिति शङ्कते॥ नन्विति॥ जनिकर्त्तुः प्रकृतिरिति सूत्रेण प्रकृतेरपादानसञ्ज्ञायां पञ्चमी स्मरणादक्षरात् सम्भवतीति

सर्व्ववित्त्वञ्च न भूतयोनिविषयमित्युक्तं। अत्रोच्यते। नैवं सम्भवति "यत्कारणमक्षरात् सम्भवतीह विश्वं" इति प्रकृत्तं भूतयोनिमिह जायमानप्रकृतित्वेन निर्द्दिश्यानन्तरमपि जायमानप्रकृतित्वेनैव सर्व्वज्ञं निर्द्दिशति।

"यः सर्व्वज्ञः सर्व्ववित्यस्य ज्ञानमयं तपः।
तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नञ्च जायते"॥ इति॥

तस्मान्निर्द्देशसाम्येन प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् प्रकृतस्यैवाक्षरस्य भूतयोनेः सर्व्वज्ञत्वं सर्व्ववित्त्वञ्च धर्म्म उच्यत इति गम्यते। "अक्षरात् परतः परः" इत्यत्रापि न प्रकृतात् भूतयोनेरक्षरात् परः कश्चिदभिधीयते। कथमेतदवगम्यते। "येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यां" इति प्रकृतस्यैवाक्षरस्य भूतयोनेरदृश्यत्वादिगुणकस्य वक्तव्यत्वेन प्रतिज्ञातत्वात्। कथं तर्ह्यक्षरात् परतः पर इति व्यपदिश्यत इत्युत्तरसूत्रे वक्ष्यामः। अपि

प्रकृतित्वेनोक्ताक्षरस्य भूतयोनेर्वाक्यशेषे तस्मादिति प्रकृतित्वलिङ्गेन प्रत्यभिज्ञानमस्तीति समाधत्ते॥ अत्रोच्यत इति॥ एतत् कार्य्यं ब्रह्मसूत्रात्मकं नामरूपं स्थूलं ततोऽन्नं व्रीह्यादीत्यर्थः। यदुक्तं पञ्चम्यन्ताक्षरश्रुत्या भूतयोनेः प्रत्यभिज्ञानादचेतनत्वमिति तत्राह॥ अक्षरात् पर इति॥ नायमक्षरशब्दो भूतयोनिं परामृशति परविद्याधिगम्यत्वेनोक्तस्याक्षरस्य भूतयोनेरक्षरं पुरुषं वेदेत्यक्षरश्रुत्या वेद्यत्वलिङ्गवत्या पूर्व्वमेव ब्रह्मत्वेन परामर्शादित्याह॥ येनेति॥ येन ज्ञानेनाक्षरं भूतयोनिं सर्व्वज्ञं पुरुषं वेद तां ब्रह्मविद्यां योग्यशिष्याय प्रब्रूयादित्युपक्रम्याप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः अक्षरात् परतः पर इति उच्यमानः परो भूतयोनिरिति गम्यत इत्यर्थः। तर्हि पञ्चम्यन्ताक्षरशब्दार्थः क इत्याशङ्क्याज्ञानमिति वक्ष्यत इत्याह॥ कथमिति॥ परविद्येति समाख्ययाऽपि तद्विषयस्य

चात्र द्वे विद्ये वेदितव्ये उक्ते परा चैवापरा च इति। तत्रापरा-मृग्वेदादिलक्षणां विद्यामुक्त्वा ब्रवीति "अथ परा यया तदक्षर-मधिगम्यते" इत्यादि। तत्र परस्या विद्याया विषयत्वेनाक्षरं श्रुतं। यदि पुनः परमेश्वरादन्यदद्रेश्यत्वादिगुणकमक्षरं परिकल्प्येत नेयं परा विद्या स्यात्। परापरविभागो ह्ययं विद्ययोरभ्युदय-निःश्रेयसफलतया परिकल्प्यते। न च प्रधानविद्या निःश्रेयस-फला केनचिदभ्युपगम्यते। तिस्रश्च विद्याः प्रतिज्ञायेरन् तत्-पक्षेऽक्षराद् भूतयोनेः परस्य परमात्मनः प्रतिपाद्यमानत्वात्। द्वे एव तु विद्ये वेदितव्ये इह निर्द्दिष्टे "कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्व्वमिदं विज्ञातं भवति" इति चैकविज्ञानेन सर्व्वविज्ञानापेक्षणं सर्व्वात्मके ब्रह्मणि विवक्ष्यमाणेऽवकल्प्यते, नाचेतनमात्रैकायने प्रधाने भोग्यव्यतिरिक्ते वा भोक्तरि। अपि च "स ब्रह्मविद्यां

ब्रह्मत्वमित्याह॥ अपि चेति॥ ननु प्रधानविद्याऽपि कारणविषयत्वात् परेत्यत आह॥ परापरविभागो हीति॥ अनित्यफलत्वेनापरविद्यां निन्दित्वा मुमुक्षवे ब्रह्मविद्यां प्रोवाचेति वाक्यशेषोक्तेरित्यर्थः। अस्तु प्रधानविद्याऽपि मुक्तिफलत्वेन परेत्यत आह॥ न चेति॥ ननु यः सर्व्वज्ञ इत्यग्रे परविद्याविषय उच्यते, अद्रेश्यवाक्येन तु प्रधानविद्योच्यत इत्यत आह॥ तिस्रश्चेति॥ इतश्च भूतयोनेर्ब्रह्मत्वमित्याह॥ कस्मिन्निति॥ अचेतनमात्रस्यैकायनमुपादानं तज्ज्ञानात् कार्य्यज्ञानेऽपि तदकार्य्या-णामात्मनां ज्ञानं न भवति। एवं जीवे ज्ञाते तदकार्य्यस्य भोग्यस्य ज्ञानं न भवतीत्यर्थः। ब्रह्मविद्याशब्दाच्च भूतयोनिर्ब्रह्मेत्याह॥ अपि चेति॥ स ब्रह्मविद्यां सर्व्वविद्यानां प्रतिष्ठां समाप्तिभूमिं ब्रह्मविद्यामु-वाच। ब्रह्मणि सर्व्ववेद्यानां विद्याफलानां चान्तर्भावाद् ब्रह्मविद्या सर्व्वविद्याप्रतिष्ठा। नन्वपरविद्यापरप्रकरणे किमर्थमुक्तेत्यत आह॥

सर्व्वविद्याप्रतिष्ठामथर्व्वाय ज्येष्ठाय पुत्राय प्राह" इति। ब्रह्मविद्यां प्राधान्येनोपक्रम्य परापरविभागेन परां विद्यामक्षराधिगमनीं दर्शयंस्तस्या ब्रह्मविद्यात्वं दर्शयति। सा च ब्रह्मविद्यासमाख्या तदधिगम्यस्याक्षरस्याब्रह्मत्वे बाधिता स्यात्। अपरा ऋग्वेदादिलक्षणा कर्म्मविद्या ब्रह्मविद्योपक्रम उपन्यस्यते ब्रह्मविद्याप्रशंसायै, "प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म्म एतत् श्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरां मृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति" इत्येवमादिनिन्दावचनात्। निन्दित्वा चापरां विद्यां ततो विरक्तस्य परविद्याधिकारं दर्शयति "परीक्ष्य लोकान् कर्म्मचितान् ब्राह्मणोऽपि निर्व्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं" इति। यत्तूक्तमचेतनानां पृथिव्यादीनां दृष्टान्तत्वेनोपादानाद् दार्ष्टान्तिकेनाप्यचेतनेनैव भूतयोनिना भवितव्यमिति, तदयुक्तं। न हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरत्यन्तसा-

---

अपरेति॥ प्लवन्ते गच्छन्तीति प्लवा विनाशिनः। अदृढा नित्यफलसम्पादनाशक्ताः षोडशर्त्विजः पत्नी यजमानश्चेत्यष्टादश। यज्ञेन नामनिमित्तेन निरूप्यन्त इति यज्ञरूपाः। तथा हि ऋतुषु याजयन्ति यज्ञं कारयन्तीत्यृत्विजः, यजत इति यजमानः, पत्युर्नो यज्ञसंयोग इति सूत्रेण पतिशब्दस्य नकारान्तादेशो यज्ञसम्बन्धे विहित इति पत्नी, एवमृत्विजादिनामप्रवृत्तिनिमित्तं यज्ञ इति यज्ञरूपा येष्ववरमनित्यफलकं कर्म्मश्रुत्युक्तं, एतदेव कर्म्म श्रेयो नान्यदात्मज्ञानमिति ये मूढास्तुष्यन्ति ते पुनः पुनर्जन्ममरणमाप्नुवन्तीत्यर्थः। तद्विज्ञानार्थं ब्रह्मज्ञानार्थं गुरुमभिगच्छेदेवेति नियमः। ब्रह्मनिष्ठस्याप्यनधीतवेदस्य गुरुत्वं

म्येन भवितव्यमिति नियमोऽस्ति। अपि च स्थूलाः पृथिव्यादयो दृष्टान्तत्वेनोपात्ता इति न स्थूल एव दार्ष्टान्तिको भूतयोनिरभ्युपगम्यते, तस्माददृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः परमेश्वर एव।

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याञ्च नेतरौ॥ २२॥

इतश्च परमेश्वर एव भूतयोनिः, नेतरौ शारीरः प्रधानं वा। कस्मात्। विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां। विशिनष्टि हि प्रकृतं भूतयोनिं शारीरादिलक्षणत्वेन "दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः स वाह्याभ्यन्तरो हि अजोऽप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः" इति। न ह्येतद्दिव्यत्वादिविशेषणमविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपपरिच्छेदाभिमानिनः तद्धर्म्मांश्च स्वात्मनि कल्पयतः शारीरस्योपपद्यते। तस्मात् साक्षादौपनिषदः पुरुष इहोच्यते। तथा प्रधानादपि प्रकृतं भूतयोनिं भेदेन व्यपदिशति "अक्षरात् परतः परः" इति। अक्षरमव्याकृतं नाम-

---

वारयति॥ श्रोत्रियमिति॥ कार्य्यमुपादानाभिन्नमित्यंशे दृष्टान्तः। सर्व्वसाम्ये तवाप्यनिष्टापत्तेरित्याह॥ अपि च स्थूला इति॥ विशेषणान्न जीवो भेदोक्तेर्न प्रधानमिति हेतुद्वयं विभज्य व्याचष्टे॥ विशिनष्टि हीत्यादिना॥ दिव्यो द्योतनात्मकः स्वयं ज्योतिरमूर्त्तः पूर्णः पुरुषः पुरिशयः प्रत्यगात्मा वाह्यं स्थूलमाभ्यन्तरं सकारणं सूक्ष्मं ताभ्यां सहाधिष्ठानत्वेन तिष्ठति स वाह्याभ्यन्तरः, हि तथा श्रुतिषु प्रसिद्ध इत्यर्थः। अविद्याकृतं नामरूपात्मकं शरीरं तेन परिच्छेदोऽल्पत्वं। तस्य शारीरस्य धर्म्मान् जाड्यमूर्त्तत्वादीनित्यर्थः। नन्वक्षरशब्देन प्रधानोक्तावशब्दत्वं प्रधानस्य प्रतिज्ञातं बाध्येत। तत्राह॥ अक्षरमव्याकृतमिति॥

रूपबीजशक्तिरूपं भूतसूक्ष्ममीश्वराश्रयं तस्यैवोपाधिभूतं सर्व्वस्माद्विकारात् परो योऽविकारः तस्मात् परतः पर इति भेदेन व्यपदेशात् परमात्मानमिह विवक्षितं दर्शयति। नात्र प्रधानं नाम किञ्चित् स्वतन्त्रं तत्त्वमभ्युपगम्य तस्माद्भेदव्यपदेश उच्यते। किं तर्हि। यदि प्रधानमपि कल्प्यमानं श्रुत्यविरोधेनाव्याकृता-

---

अश्नोति व्याप्नोति स्वविकारजातमित्यक्षरं। अव्याकृतमकृतं अनादीति यावत्। नामरूपयोर्बीजं ईश्वरः तस्य शक्तिरूपं परतन्त्रत्वादुपादानमपि शक्तिरित्युक्तं। भूतानां सूक्ष्माः संस्कारा यत्र तद्भूतसूक्ष्मं। ईश्वरश्चिन्मात्र आश्रयो यस्य तत्तथा। तस्यैव चिन्मात्रस्य जीवेश्वरभेदोपाधिभूतं यत्तु ईश्वर आश्रयो विषयो यस्येति नानाजीववादिनां व्याख्यानं तद्भाष्ये बहिर्भूतं। एतस्मिन् खल्वक्षरे आकाश ओतश्च प्रोतश्चेत्योतप्रोतभावेनाव्याकृतस्य चिदाश्रयत्वश्रुतेः, आश्रयपदलक्षणाया निर्मूलत्वात्। न हि मूलप्रकृतेर्भेदे किञ्चिन्मानमस्ति। न च "इन्द्रो मायाभिः" इति श्रुतिर्मानं। "अजामेकां" इत्याद्यनेकश्रुतिबलेन लाघवतर्कसहायेन तस्याः श्रुतेर्बुद्धिभेदेन मायाभेदानुवादित्वात्। तदुक्तं सुरेश्वराचार्य्यैः "स्वतस्त्वविद्याभेदोऽत्र मनागपि न विद्यत" इति। साङ्ख्ययोगाचार्य्याः पुराणेतिहासकर्त्तारश्च मूलप्रकृत्यैक्यं वदन्ति। नन्वविद्यैक्ये बन्धमुक्तिव्यवस्था कथं। न च व्यवस्था नास्तीति वाच्यं श्रवणे प्रवृत्त्यादिबाधापातादिति चेत्। उच्यते। ये ह्यविद्यानानात्वमिच्छन्ति तैरपि परिणामित्वेन सांशत्वमविद्याया अङ्गीकार्य्यं, तथा चानर्थात्मकः स्वीयसङ्घातात्मना परिणता विद्यांशोपहितजीवभेदाद्यवस्था सिद्ध्यति। यस्य ज्ञानमन्तःकरणे जायते तस्यान्तःकरणपरिणामज्ञानांशनाशो मुक्तिरिति। एवञ्च श्रोतुः स्वरूपानन्दप्राप्तिः श्रवणादौ प्रवृत्तिर्विद्वदनुभवो जीवन्मुक्तिशास्त्रञ्चेति सर्व्वमबाधितं भवति। न चैवं नानाजीववपक्षादविशेषः मूलप्रकृतिनानात्वाभावादित्यलं परत्वे हेतुः॥ अविकार इति॥ ननु सूत्रकृता श्रुतौ प्राधान्याद्भेदव्यपदेश उक्तस्तत्र कथमज्ञानाद्भेदोक्तिर्व्याख्यायते तत्राह॥ नात्रेति॥ कार्य्यात्मना प्रधीयत

दिशब्दवाच्यं भूतसूक्ष्मं परिकल्प्येत कल्प्यतां तस्माद्भेदव्यपदेशात् परमेश्वरो भूतयोनिरित्येतदिह प्रतिपाद्यते। कुतश्च परमेश्वरो भूतयोनिः।

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

अपि च "अक्षरात् परतः परः" इत्यस्यानन्तरं "एतस्माज्जायते प्राणः" इति प्राणप्रभृतीनां पृथिवीपर्य्यन्तानां तत्त्वानां स्वर्गमुक्त्वा तस्यैव भूतयोनेः सर्व्वविकारात्मकं रूपमुपन्यस्यमानं पश्यामः। "अग्निर्मूर्द्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्य्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्व्वभूतान्तरात्मा" इति। तच्च परमेश्वरस्यैवोचितं सर्व्वविकारकारणत्वान्न शारीरस्य तनुमहिम्नो नापि प्रधानस्यायं रूपोपन्यासः सम्भवति सर्व्वभूतान्तरात्मत्वासम्भवात्, तस्मात् परमेश्वर एव भूतयोनिर्नेतराविति गम्यते। कथं पुनर्भूतयोनेरयं रूपोपन्यास इति गम्यते। प्रकरणात्। "एष" इति च प्रकृतानुकर्षणाद् भूतयोनिं हि प्रकृत्य "एतस्माज्जायते प्राण एष सर्व्वभूतान्तरात्मा" इत्यादि वचनं भूतयोनिविषयमेव भवति। यथोपाध्यायं प्रकृत्य "एतस्मादधीष्व एष वेदवेदाङ्गपारगः" इति वचनं उपाध्याय-

---

इति प्रधानमज्ञानमेव। ततोऽन्यस्याप्रामाणिकत्वादित्यर्थः। अतोऽत्राज्ञानमेव भूतयोनिरिति पूर्व्वपक्षं कृत्वा निरस्यते। तन्निरासेनार्थात् साङ्ख्यकल्पितप्रधाननिरास इति मन्तव्यं। वृत्तिकृन्मतेनादौ सूत्रं व्याचष्टे॥ अपि चेत्यादिना॥ "प्राणो मनः सर्व्वेन्द्रियाणि च खं वायुर्ज्योति-

विषयं भवति तद्वत्। कथं पुनरद्रेश्यत्वादिगुणकस्य भूतयोनेर्विग्रहवद्रूपं सम्भवति।सर्वात्मत्वविवक्षयेदमुच्यते न तु विग्रहवत्त्वविवक्षयेत्यदोषः।"अहमन्नमहमन्नमहमन्नादः"इत्यादिवत्। अन्ये पुनर्मन्यन्ते नायं भूतयोनेरूपोपन्यासः जायमानत्वेनोपन्यासात् "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च। खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी" इति हि पूर्वत्र प्राणादिपृथिव्यन्तं तत्त्वजातं जायमानत्वेन निरदिक्षत्। उत्तरत्रापि च "तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्य्य" इत्येवमादि, अतश्च "सर्वा ओषधयो रसाश्चेत्येवमन्तं जायमानत्वेनैव निर्द्देक्ष्यति। इहैव कथमकस्मादन्तराले भूतयोनेरूपमुपन्यस्येत।सर्वात्मत्वमपि सृष्टिं परिसमाप्योपदेक्ष्यति"पुरुष एवेदं विश्वं कर्म्म"इत्यादिना। श्रुतिस्मृत्योश्च त्रैलोक्यशरीरस्य प्रजापतेर्जन्मनिर्द्दिश्यमानमुपलभामहे "हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्, स दधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम:" इति समवर्त्ततेत्यजायत इत्यर्थः। तथा "स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते,

---

रापः पृथिवी"इति श्रुतिः।"अग्निर्द्युलोकः,असौ वाव लोको गोतमाग्निः" इति श्रुतेः। विवृताः वेदाः वागित्यन्वयः। पद्भ्यां पादावित्यर्थः। यस्येदं रूपं स एष सर्वप्राणिनामन्तरात्मेत्यर्थः। तनुमहिम्न इति अल्पशक्तेरित्यर्थः। यथा कश्चित् ब्रह्मवित् स्वस्य सर्वात्मत्वप्रकटनार्थमहमन्नमिति साम गायति न त्वन्नत्वादिकमात्मनो विवक्षति। अफलत्वात्, तथेहापीत्याह॥ अहमन्नमिति॥ वृत्तिकृद्व्याख्यां दूषयति॥ अन्ये पुनरिति॥ एष सर्वभूतान्तरात्मा सूत्रात्मा एतस्माद्भूतयोनेर्जायत इति श्रुत्यन्वयेन हिरण्यगर्भस्यात्र जायमानत्वेनोपन्यासादित्यर्थः।

आदिकर्त्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्त्तत" ॥ इति।

विकारपुरुषस्यापि सर्व्वभूतान्तरात्मत्वं सम्भवति, प्राणात्मना सर्व्वभूतानामध्यात्ममवस्थानात्। अस्मिन् पक्षे "पुरुष एवेदं विश्वं कर्म्म" इत्यादिसर्व्वरूपोपन्यासः परमेश्वरप्रतिपत्तिहेतुरिति व्याख्येयं।

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

"को न आत्मा किं ब्रह्मेति आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्य-

निरदिक्षदवोचदित्यर्थः। अग्निर्द्युलोको यस्य समिद्रूपः सूर्य्यः सोऽपि द्युलोकाग्निस्तस्मादजायतेत्यर्थः। "तस्यादित्य एव समित्"इति श्रुत्यन्तरात्। अतो मध्येऽपि सृष्टिरेव वाच्या न रूपमिति भावः। यदुक्तमग्निर्मूर्द्धेत्यत्र भूतयोनेः सर्व्वात्मत्वं विवक्षितमिति तन्नेत्याह॥ सर्व्वात्मत्वमपीति॥ ननु हिरण्यगर्भस्य जन्मान्यत्रानुक्तं कथमत्र वक्तव्यं तत्राह॥ श्रुतीति॥ अग्रे समवर्त्तत जातः सन् भूतग्रामस्यैकः पतिरीश्वरप्रसादादभवत् स सूत्रात्मा द्यामिमां पृथिवीञ्च स्थूलं सर्व्वमधारयत् कशब्दस्य प्रजापतिसञ्ज्ञात्वे सर्व्वनामत्वाभावेन स्मा इत्ययोगादेकारलोपेनैकस्मै देवाय प्राणात्मने हविषा विधेम परिचरेमेति व्याख्येयं। "कतमः स एको देव इति प्राणः" इति श्रुतेः। यद्वा यस्मादयं जातस्तस्मा एकस्मै देवायेत्यर्थः। "एको देवः सर्व्वभूतेषु गूढः"इति श्रुत्यन्तरात्। ननु तस्य भूतान्तरात्मत्वं कथं। तत्राह॥ विकारेति॥ पूर्व्वकल्पे प्रकृष्टोपासनाकर्म्मसमुच्चयानुष्ठानादस्मिन् कल्पे सर्व्वप्राणिव्यष्टिलिङ्गानां व्यापकं सर्व्वप्राण्यन्तर्गतं ज्ञानकर्म्मेन्द्रियप्राणात्मकसमष्टिलिङ्गशरीरं जायते तद्रूपस्य सूत्रात्मनः सर्व्वभूतान्तरात्मत्वं युक्तमित्यर्थः। स्वपक्षे सूत्रार्थमाह॥अस्मिन् पक्ष इति॥ कर्म्म सफलं सर्व्वश्रौतस्मार्त्तादिकं तपश्च पुरुष एवेति सर्व्वान्तरत्वरूपोपन्यासाच्च भूतयोनौ ज्ञेये वाक्यं समन्वितमित्यर्थः॥ वैश्वानरः॥ छान्दोग्यमुदाहरति॥ को न इति॥ प्राचीनशालसत्ययज्ञेन्द्रद्युम्नजनकवुडिला मिलित्वा मीमांसाञ्चक्रुः को न आत्मा

ध्येषितमेव नो ब्रूहीति" इति चोपक्रम्य द्युसूर्य्यवाय्वाकाशवारिपृथिवीनां सुतेजस्त्वादिगुणयोगमेकैकोपासननिन्दया च वैश्वानरं प्रत्येषां मूर्द्धादिभावमुपदिश्याम्नायते "यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्व्वेषु लोकेषु सर्व्वेषु भूतेषु सर्व्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा सन्देहो बहुलो

किं ब्रह्मेति। आत्मैव ब्रह्मेति ज्ञापनार्थं पदद्वयं। ते पञ्चापि निश्चयार्थमुद्दालकमाजग्मुः। सोऽपि सम्यक् न वेदेति तेनोद्दालकेन सह षडप्यश्वपतिं कैकेयं राजानमागत्योचुः आत्मानमिति अध्येषि स्मरसि तमेव नो ब्रूहीति। राजा तु तेषां भ्रान्तिनिरासार्थं तान् प्रत्येकमपृच्छत्। कं त्वमात्मानमुपास्स इति। ते च प्राचीनशालादयः क्रमेण तं प्रत्येकमूचुः। दिवमेवाहं वैश्वानरं वेद्मि। आदित्यमेवाहं वेद्मि। वायुमेव। आकाशमेव। अप एव। पृथिवीमेवाहं वेद्मीति। ततो राजा द्युसूर्य्यादीनां षसां यथाक्रमेण सुतेजस्त्वविश्वरूपत्वपृथग्वर्त्मात्मत्वबहुलत्वरयित्वप्रतिष्ठात्वगुणान् विधाय भवन्तो यदि मामपृष्ट्वा द्युसूर्य्यादिषु भगवतो वैश्वानरस्याङ्गेष्वेव प्रत्येकं वैश्वानरत्वदृष्टयो भवेयुस्तदा क्रमेण मूर्द्धपातान्धत्वप्राणोत्क्रमणदेहविशीर्णत्ववस्तिभेदपादशोषा भवतां स्युरिति प्रत्येकोपासनं निन्दित्वा सुतेजस्त्वगुणको द्युलोकोऽस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धा विश्वरूपत्वगुणकः सूर्य्यो यस्य चक्षुरित्येवं द्युसूर्य्यादीनां मूर्द्धादिभावमुपदिश्य समस्तवैश्वानरध्यानविधिराम्नायते॥ यस्त्वेतमिति॥ आभिमुख्येनापरोक्षतया विश्वं विमिमीते जानातीत्यभिविमानः। तं सर्व्वज्ञं स तदुपासकः सर्व्वत्र भोग्यं भुङ्क्ते इत्यर्थः। लोका भूरादयो भूतानि शरीराण्यात्मानो जीवा इति भेदः। सुष्ठु तेजः कान्तिर्यस्य द्युलोकस्य स सुतेजाः विश्वानि रूपाणि अस्य सूर्य्यस्य। "एष शुक्ल एष नीलः" इति श्रुतेः। पृथक् नानाविधं वर्त्मगमनं आत्मा स्वभावो यस्य वायोः स नानागतित्वगुणकोऽस्य प्राणः बहुलत्वं व्यापित्वं तद्गुण आकाशोऽस्य सन्देहो देहमध्यं रयित्वं धनत्वं तद्गुणा

वस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावुर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्य्यपचन आस्यमाहवनीयः” इत्यादि। अत्र संशयः। किं वैश्वानरशब्देन जाठरोऽग्निरुपदिश्यत उत भूताग्निरथ तदभिमानिनी देवता अथ वा शारीर आहोस्वित् परमेश्वर इति। किं पुनरत्र संशयकारणं। वैश्वानर इति जाठरभूताग्निदेवतानां साधारणशब्दप्रयोगादात्मेति च शारीरपरमेश्वरयोः। तत्र कस्योपादानं न्याय्यं कस्य वा हानमिति भवति संशयः। किन्तावत् प्राप्तं जाठरोऽग्निरिति। कुतः। तत्र हि विशेषेण क्वचित् प्रयोगो दृश्यते “अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तःपुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यते” इत्यादौ। अग्निमात्रं वा स्यात् सामान्येनापि प्रयोगदर्शनात् “विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमह्नामकृण्वन्”इत्यादौ। अग्निशरीरा वा देवता स्यात् तस्यामपि प्रयोगदर्शनात् “वैश्वानरस्य सुमतौ

आपो यस्य वस्तिर्मूत्रस्थानं प्रतिष्ठात्वगुणा पृथिवी तस्य पादौ तस्य होमाधारत्वं सम्पादयति॥ उर एवेत्यादिना॥ पूर्व्वमुपक्रमस्यादृश्यत्वादिसाधारणधर्म्मस्य वाक्यशेषस्यसर्व्वज्ञत्वादिलिङ्गेन ब्रह्मनिष्ठत्वमुक्तं, तद्वदत्राप्युपक्रमस्थसाधारणवैश्वानरशब्दस्य वाक्यशेषस्थहोमाधारत्वलिङ्गनजाठरनिष्ठत्वमिति दृष्टान्तेन पूर्व्वपक्षयति॥ किं तावदित्यादिना॥ पूर्व्वोत्तरपक्षयोर्जाठरब्रह्मणोर्ध्यानं फलं। यदद्यते तदन्नं येन पच्यते सोऽयं पुरुषे शारीरेऽन्तरस्तीत्यर्थः। पक्षान्तरमाह॥ अग्निमात्रं वेति॥ विश्वस्मै भुवनाय वैश्वानरमग्निमह्नां केतुं चिह्नं सूर्य्यं देवा अकृण्वन् कृतवन्तः। सूर्य्योदये दिनव्यवहारादित्यर्थः। स्याद्वैश्वानर इत्यनुषङ्गः। हि यस्मात् कं सुखप्रदो भुवनानां राजा वैश्वानरोऽभिमुखा श्रीरस्येत्यभिश्रीरीश्वरः। तस्मात् तस्य वैश्वानरस्य सुमतौ वयं

स्याम राजा हि कं भुवनानामभिश्रीः" इत्येवमाद्यायाः श्रुतेर्देवतायामैश्वर्य्याद्युपेतायां सम्भवात्। अथात्मशब्दसामानाधिकरण्यात् उपक्रमे च "को न आत्मा किं तद् ब्रह्म" इति केवलात्मशब्दप्रयोगादात्मशब्दवशेन वैश्वानरशब्दः परिणेय इत्युच्यते। तथापि शारीर आत्मा स्यात् तस्य भोक्तृत्वेन वैश्वानरसन्निकर्षात्, प्रादेशमात्रमिति च विशेषणस्य तस्मिन् उपाधिपरिच्छिन्ने सम्भवात्। तस्मान्नेश्वरो वैश्वानर इत्येवं प्राप्तं। तत इदमुच्यते वैश्वानरः परमात्मा भवितुमर्हति। कुतः। साधारणशब्दविशेषात्। साधारणशब्दयोर्विशेषः साधारणशब्दविशेषः। यद्यप्येतावुभावप्यात्मवैश्वानरशब्दौ साधारणशब्दौ, वैश्वानरशब्दस्तु त्रयाणां साधारणः, आत्मशब्दश्च द्वयोः, तथापि विशेषो दृश्यते येन परमेश्वरपरत्वं तयोरभ्युपगम्यते "तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजाः" इत्यादि। अत्र हि परमेश्वर

स्याम तस्यास्तद्विषया शुभमतिर्भवत्वित्यर्थः। पक्षत्रयेऽप्यरुचिं वदन् कल्पान्तरमाह॥ अथेत्यादिना॥ आत्मा वैश्वानर इति श्रुतेरित्यर्थः। केवलत्वं वैश्वानरशब्दशून्यत्वं। अत्र जाठरो विश्वानर इति मुख्यः पूर्व्वपक्षः प्राणाग्निहोत्रहोमाधारत्वलिङ्गात्। तस्य देहव्यापित्वादात्मत्वं। श्रुत्या द्युमूर्द्धत्वादिकल्पनया वृहत्त्वाद्ब्रह्मत्वमिति ध्येयं। सिद्धान्तयति॥ तत इदमिति॥ साधारणश्रुत्योरुपक्रमस्थयोर्विशेषात् प्रथमश्रुतमुख्यत्रैलोक्यशरीरलिङ्गात्। सर्व्वात्मकेश्वरपरत्वं युक्तं न चरमश्रुतकल्पितहोमाधारत्वलिङ्गेन जाठरपरत्वमित्यर्थः। ननु निर्विशेषस्य कुतो विशेष इत्यत आह॥ अत्र हीति॥ अवस्थान्तरगतः त्रैलोक्यात्मना स्थित इत्यर्थः। जाठरस्यापि ध्यानार्थं विशेषकल्पनेति चेत्। न। अक्लृप्तकल्पनापत्तेः। ईश्वरस्य तु उपादानत्वाद्विशेषः सन्नेव ध्यानार्थं

एव द्युमूर्द्धत्वादिविशिष्टोऽवस्थान्तरगतः प्रत्यगात्मत्वेनोपन्यस्त आध्यानायेति गम्यते कारणत्वात्। कारणस्य हि सर्व्वाभिः कार्य्यगताभिरवस्थाभिरवस्थावत्त्वाद् द्युलोकाद्यवयवत्वमुपपद्यते। "स सर्व्वेषु लोकेषु सर्व्वेषु भूतेषु सर्व्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति" इति च सर्व्वलोकाद्याश्रयं फलं श्रूयमाणं परमकारणपरिग्रहे सम्भवति। "एवं हास्य सर्व्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते" इति च तद्विदः सर्व्वपापप्रदाहश्रवणं। "को न आत्मा किं तद् ब्रह्म" इति चात्मब्रह्मशब्दाभ्यामुपक्रम इत्येवमन्तानि ब्रह्मलिङ्गानि परमेश्वरमेव गमयन्ति। तस्मात् परमेश्वर एव वैश्वानरः॥

स्मर्य्यमाणमनुमानं स्यादिति॥ २५॥

इतश्च परमेश्वर एव वैश्वानरः, यस्मात् परमेश्वरस्यैवाग्निरास्यं द्यौर्मूर्द्धेतीदृशं त्रैलोक्यात्मकं रूपं स्मर्य्यते "यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्द्धा खं नाभिश्चरणौ क्षितिः सूर्य्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रे तस्मै लोकात्मने नमः" इति तत् स्मर्य्यमाणं रूपं मूलभूतां श्रुतिमनुमापयदस्य वैश्वानरशब्दस्य परमेश्वरपरत्वेनानुमानं लिङ्गं गमकं स्यादित्यर्थः। इतिशब्दो हेत्वर्थो यस्मादिदं गमकं तस्मादपि वैश्वानरः परमात्मैवेत्यर्थः। यद्यपि स्तुतिरियं तस्मै

उच्यतामित्याह॥ कारणत्वादिति॥ लिङ्गान्तराण्याह॥ स सर्व्वेष्वित्यादिना॥ यथाग्नौ विक्षिप्तमिषीकातूलं दह्यते एवं हास्य विदुष इत्यर्थः। नन्वसदारोपेणापि स्तुतिसम्भवान्न मूलश्रुत्यपेक्षेत्याशङ्क्याह॥ यद्यपि स्तुतिरिति॥ तथापीतिपदमर्थतः पठति॥ स्तुतित्वमपीति॥ द्युमूर्द्धत्वा-

लोकात्मने मन इति स्तुतित्वमपि नासति मूलभूते वेदवाक्ये सम्यगीदृशेन रूपेण सम्भवति।

"द्यां मूर्द्धानं यस्य विप्रा वदन्ति
खं वै नाभिं चन्द्रसूर्य्यौ च नेत्रे।
दिशः श्रोत्रे विद्धि पादौ क्षितिञ्च
सोऽचिन्त्यात्मा सर्व्वभूतप्रणेता" ॥

इत्येवं जातीयका च स्मृतिरिहोदाहर्त्तव्या॥

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादसम्भवात् पुरुषमपि चैनमधीयते॥ २६॥

अत्राह न परमेश्वरो वैश्वानरो भवितुमर्हति। कुतः। शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानात्। तत्र शब्दस्तावद्वैश्वानरशब्दो न परमेश्वरे सम्भवति, अर्थान्तरे रूढत्वात्। तथाऽग्निशब्दः "स एषोऽग्निर्वैश्वानरः" इति। आदिशब्दाद् हृदयगार्हपत्याद्यग्नित्रेताप्रकल्पनं। तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत् तद्धोमीयमित्यादिना च प्राणाहुत्यधिकरणतासङ्कीर्त्तनं। एतेभ्यो हेतुभ्यो जाठरो वैश्वानरः प्रत्येतव्यः। तथान्तःप्रतिष्ठानमपि श्रूयते "पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद" इति तच्च जाठरे

दिरूपेण स्तुतिर्नरमात्रेण कर्त्तुमशक्या विना श्रुतिमित्यर्थः। सता रूपेण स्तुतिसम्भवान्नासदारोप इति भावः। शब्दादीनां गतिं वक्तुमुक्तसिद्धान्तमाक्षिप्य समाधत्ते॥ शब्दादिभ्य इति॥ स एषोऽग्निर्वैश्वानर इत्यग्निरहस्ये वैश्वानरविद्यायां श्रुतोऽग्निशब्द ईश्वरे न सम्भवतीत्यन्वयः। सूत्रस्थादिशब्दार्थमाह॥ आदिशब्दादिति॥ भक्तमन्नं होमीयं होमसाधनं तेन प्राणाग्निहोत्रं कार्य्यमित्यर्थः। वाजसनेयिनामग्निरहस्ये सप्रपञ्चां वैश्वानरविद्यामुक्त्वा "स यो हैतमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषे

सम्भवति यदप्युक्तं "मूर्द्धैव सुतेजाः" इत्यादेर्विशेषात् कारणात् परमात्मा वैश्वानर इत्यत्र ब्रूमः। कुतोऽन्वेषनिर्णयो यदुभयथापि विशेषप्रतिभाने सति परमेश्वरविषय एव विशेष आश्रयणीयो न जाठरविषय इति। अथ वा भूताग्नेरन्तर्वहिश्चावतिष्ठमानस्यैष निर्देशो भविष्यति। तस्यापि हि द्युलोकादिसम्बन्धो मन्त्रवर्णादवगम्यते "यो भानुना पृथिवीं द्यामुतेमामाततान्तान रोदसीमन्तरिक्षं"इत्यादौ। अथ वा तच्छरीराया देवताया ऐश्वर्य्ययोगाद् द्युलोकाद्यवयवत्वं सम्भवति। तस्मान्न परमेश्वरो वैश्वानर इति। अत्रोच्यते। न तथा दृष्ट्युपदेशादिति। न शब्दादिभ्यः कारणेभ्यः परमेश्वरस्य प्रत्याख्यानं युक्तं। कुतः। तथा जाठरापरित्यागेन दृष्ट्युपदेशात्। परमेश्वरदृष्टिर्हि जाठरे वैश्वानर इहोपदिश्यते "मनो ब्रह्मेत्युपासीत" इत्यादिवत्। अथ वा जाठरवैश्वानरोपाधिः परमेश्वर इह द्रष्टव्यत्वेनोपदिश्यते "मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः"इत्यादि-

---

ऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद स सर्व्वत्रान्नमत्ति"इत्युक्तं देहान्तरस्थत्वं जाठरे सम्भवति प्रसिद्धेरित्याह॥तथेति॥अत्र सूत्रे आदिपदेनैवान्तःप्रतिष्ठानस्य ग्रहे सम्भवति पृथगुक्तिः। साधारणलिङ्गत्वद्योतनार्थात् शब्दादिबलादिदमपि जाठरं गमयतीत्यभ्युच्चयः॥ यद्यपि द्युमूर्द्धत्वादिविशेष ईश्वरपक्षपाती होमाधारत्वादिर्जाठरपक्षपातीति प्रतिभानं समं तथापि पारमेश्वरो विशेषो जाठरे न सम्भवतीति बलवानित्यत आह॥ अथ वेति॥ एष द्युमूर्द्धत्वादिनिर्देश इत्यर्थः। इमां पृथिवीं द्यामपि ते एव द्यावापृथिव्यौ रोदसी तयोर्मध्यमन्तरिक्षञ्च यो भूताग्निर्भानुरूपेणाततान व्याप्तवान् स ध्यातव्य इत्यर्थः। जडमात्रस्य न ध्येयत्वमित्यत आह॥ अथ वेति॥ परमेश्वरदृष्ट्योपास्य जाठराग्निप्रतीक-

वत्। यदि चेह परमेश्वरो न विवक्ष्येत, केवल एव जाठरोऽग्निर्विवक्ष्येत, ततो मूर्द्धैव सुतेजा इत्यादेर्विशेषस्यासम्भव एव स्यात्। यथा तु देवताभूताग्निव्यपाश्रयेणाप्ययं विशेष उपपादयितुं न शक्यते, तथोत्तरसूत्रे वक्ष्यामः। यदि च केवल एव जाठरो विवक्ष्येत पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं केवलं तस्य स्यात् न तु पुरुषत्वं, पुरुषमपि चैनमधीयते वाजसनेयिनः "स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत् पुरुषः स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद" इति। परमेश्वरस्य तु सर्व्वात्मत्वात् पुरुषत्वं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वञ्चोभयमुपपद्यते। ये तु पुरुषविधमपि चैनमधीयते इति सूत्रावयवं पठन्ति तेषामेषोऽर्थः। केवलजाठरपरिग्रहे पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं केवलं स्यात्, न तु पुरुषविधत्वं। पुरुषविधमपि चैनमधीयते वाजसनेयिनः "पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद" इति। पुरुषविधत्वञ्च प्रकरणात्। यदधिदैवतं द्युमूर्द्धत्वादिपृथिवीप्रतिष्ठितत्वान्तं, यच्चाध्यात्मं प्रसिद्धं मूर्द्धत्वादिचुबुकप्रतिष्ठितत्वान्तं, तत् परिगृह्यते॥

अत एव न देवता भूतञ्च॥ २७॥

यत् पुनरुक्तं भूताग्नेरपि मन्त्रवर्णे द्युलोकादिसम्बन्धदर्शनात्

वाचकाभ्यामग्निवैश्वानरशब्दाभ्यां द्युमूर्द्धत्वादिमानीश्वरो लक्ष्य इत्युक्त्वा कल्पान्तरमाह॥ अथ वा जाठर इति॥ अस्मिन् पक्षे प्राधान्येनेश्वरोपास्यता पूर्व्वत्र गुणतेति भेदः। उपाधिवाचिभ्यां पदाभ्यामुपहितो लक्ष्य इत्यर्थः। लक्षणाबीजमसम्भवं व्याचष्टे॥ यदि चेति॥ पुरुषमपीत्यादिसूत्रशेषं व्याचष्टे॥ यदि च केवल इति॥ ईश्वरप्रती-

मूर्द्धैव सुतेजा इत्याद्यवयवकल्पनं तस्यैव भविष्यतीति तच्छरीराया देवताया वा ऐश्वर्य्ययोगादिति तत् परिहर्त्तव्यमचोच्यते। अत एवोक्तेभ्यो हेतुभ्यो न देवता वैश्वानरः, तथा भूताग्निरपि न वैश्वानरः। न हि भूताग्नेरौष्ण्यप्रकाशमात्रात्मकस्य द्युमूर्द्धत्वादिकल्पनोपपद्यते विकारस्य विकारान्तरात्मत्वासम्भवात्। तथा देवतायाः सत्यप्यैश्वर्य्ययोगे न द्युमूर्द्धत्वादिकल्पना सम्भवति, अकारणत्वात् परमेश्वराधीनैश्वर्य्यत्वाच्च। आत्मशब्दासम्भवश्च सर्व्वेष्वेषु पक्षेषु स्थित एव॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः॥ २८॥

पूर्व्वं जाठराग्निप्रतीको जाठराग्न्युपाधिको वा परमेश्वर उपास्य इत्युक्तमन्तःप्रतिष्ठितत्वाद्यनुरोधेन, इदानीन्तु विनैव

कत्वोपाधित्वशून्य इत्यर्थो विवक्ष्यते तदेति शेषः। यद्यः पुरुषः पूर्णः, स एषोऽग्निर्वैश्वानरशब्दितजाठरोपाधिक इति श्रुत्यर्थः। यो वेद स सर्व्वत्र भुङ्क्ते इत्यर्थः। पुरुषत्वं पूर्णत्वमचेतनस्य जाठरस्य नेत्युक्त्वा पाठान्तरे पुरुषविधत्वं देहाकारत्वं तस्य नेत्याह॥ ये त्विति॥ ननु जाठरस्यापि देहव्यापित्वात् तद्विधत्वं स्यादित्यत आह॥ पुरुषविधत्वञ्च प्रकरणादिति॥ न देहव्यापित्वं पुरुषविधत्वं किन्तु विराड्देहाकारत्वमधिदैवं पुरुषविधत्वमध्यात्मञ्चोपासकमूर्द्धादिचुबुकान्तेष्वङ्गेषु सम्पन्नत्वमीश्वरस्य पुरुषविधत्वमित्यर्थः। ईश्वरस्याङ्गेषु सम्पत्तिर्वक्ष्यते। एवं जाठरं निरस्य पक्षद्वयं निरस्यति॥ अत एवेति॥ सूत्रं व्याचष्टे॥ यत् पुनरित्यादिना॥ द्युमूर्द्धत्वादि, सर्वलोकः, फलभाक्त्वं, सर्वपाप्मप्रदाहः, इति आत्मब्रह्मशब्दोपक्रमोक्ता हेतवः। तानेव स्मारयति॥ न हि भूताग्नेरित्यादिना॥ यो भानुनेति मन्त्रेणेश्वरदृष्ट्या महिमोक्त इति भावः। पूर्व्वमग्निवैश्वानरशब्दावीश्वरलक्षकावित्युक्तं, अधुना प्रतीकोपाधिपरित्यागेन विराट्पुरुषाकारस्य भगवतो वैश्वानरस्याध्यात्ममूर्द्धा-

प्रतीकोपाधिकल्पनाभ्यां साक्षादपि परमेश्वरोपासनपरिग्रहे न कश्चिद्विरोध इति जैमिनिराचार्यो मन्यते। ननु जाठराग्न्यपरिग्रहेऽन्तःप्रतिष्ठितत्ववचनं शब्दादीनि च कारणानि विरुध्येरन्निति। अत्रोच्यते। अन्तःप्रतिष्ठितत्ववचनं तावन्न विरुध्यते। न हीह पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति जाठराग्न्यभिप्रायेणेदमुच्यते तस्याप्रकृतत्वादसंशब्दितत्वाच्च। कथं तर्हि यत् प्रकृतं मूर्द्धादिषु चुबुकान्तेषु पुरुषावयवेषु पुरुषविधत्वं कल्पितं तदभिप्रायेणेदमुच्यते पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति, यथा वृक्षे शाखां प्रतिष्ठितां पश्यतीति तद्वत्। अथ वा यः प्रकृतः परमात्माऽध्यात्ममधिदैवतञ्च पुरुषविधत्वोपाधिः, तस्य यत् केवलं साक्षिरूपं तदभिप्रायेणेदमुच्यते पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति। निश्चिते च पूर्व्वापरालोचनवशेन परमात्मपरिग्रहे तद्विषय एव वैश्वानरशब्दः केनचिद्योगेन

दिचुबुकाङ्गेषु सम्पाद्योपास्यत्वाङ्गीकारेऽपि न शब्दादिविरोधः शब्दयोरीश्वरे योगवृत्त्या मुख्यत्वादन्तःस्थत्वादीनाञ्च तत्र सम्भवादित्याह॥ साक्षादपीति॥ साक्षात्पदस्यार्थमाह॥ विनैवेति॥ जाठराग्निसम्बन्धं विनेश्वरस्योपास्यत्वेऽपि शब्दाद्यविरोधं जैमिनिर्मन्यत इत्यर्थः। इदमन्तःस्थत्वमुदरस्थत्वरूपं नोच्यते किन्तु नखादिशिखान्तावयवसमुदायात्मकपुरुषशरीरे मूर्द्धादिचुबुकान्ताङ्गानि वृक्षे शाखावत् प्रतिष्ठितानि तानि, तेषु सम्पन्नो वैश्वानरः पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठित इत्युच्यते। अथो यथा शाखास्थस्य पक्षिणो वृक्षान्तःस्थत्वं तथा वैश्वानरस्य पुरुषान्तःस्थत्वमित्याह॥ न हीह पुरुषविधमित्यादिना॥ अग्न्यादिशब्दस्येश्वरवाचित्वाज्जाठराग्नेरसंशब्दितत्वं। अत्रेश्वरस्य पुरुषावयवेषु सम्पादनात् पुरुषविधत्वमन्तःस्थत्वञ्चेत्यर्थः॥ पक्षान्तरमाह॥ अथ वेति॥

वर्त्तिष्यते, विश्वश्चायं नरश्चेति, विश्वेषां वाऽयं नरः, विश्वे वा नरा अस्येति विश्वानरः परमात्मा सर्व्वात्मत्वात्, विश्वानर एव वैश्वानरस्तद्धितोऽनन्यार्थो राक्षसवायसादिवत्। अग्निशब्दोऽप्यग्रणीत्वादियोगाश्रयणेन परमात्मविषय एव भविष्यति। गार्हपत्यादिकल्पनं प्राणाहुत्यधिकरणत्वञ्च परमात्मनोऽपि सर्व्वात्मत्वादुपपद्यते। कथं पुनः परमेश्वरपरिग्रहे प्रादेशमात्रश्रुतिरुपपद्यते, इति तां व्याख्यातुमारभ्यते॥

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः॥ २९॥

अतिमात्रस्यापि परमेश्वरस्य प्रादेशमात्रत्वमभिव्यक्तिनिमित्तं स्यात्। अभिव्यज्यते किल प्रादेशमात्रपरिमाणः परमेश्वर उपासकानां कृते। प्रदेशविशेषेषु हृदयादिषु उपलब्धिस्थानेषु विशेषेणाभिव्यज्यते। अतः परमेश्वरेऽपि प्रादेशमात्रश्रुतिरभिव्यक्तेरुपपद्यत इत्याश्मरथ्य आचार्य्यो मन्यते॥

पुरुषविधत्वं पूर्व्ववत्। अन्तस्थत्वं माध्यस्थ्यं साक्षित्वमित्यर्थः। एवमन्तस्थत्वमीश्वरे व्याख्याय शब्दादीनि व्याचष्टे॥ निश्चिते चेति॥ विश्वश्चायं नरो जीवश्च सर्व्वात्मत्वात्। विश्वेषां विकाराणां वा नरः कर्त्ता। विश्वे सर्व्वे नरा जीवा अस्यात्मत्वेन नियम्यत्वेन वा सन्तीति विश्वानरः, रक्ष एव राक्षस इतिवत् स्वार्थे तद्धितप्रत्ययः। नरे संज्ञायामिति पूर्व्वपदस्य दीर्घता। अगिधातोर्गत्यर्थस्य निप्रत्ययान्तस्य रूपमग्निरिति। अङ्गयति गमयत्यग्र्यं कर्म्मणः फलं प्रापयतीति अग्निरग्रणीरुक्तः। अभितोऽगतीति वा अग्निः, वैश्वानरोपासकस्यातिथिभोजनात् पूर्व्वं प्राणाग्निहोत्रं विद्याङ्गत्वेन विहितं, तदर्थमग्नित्रेतादिकल्पनं प्रधानाविरोधेन नेतव्यमितित्याह॥ गार्हपत्येति॥ मात्रां परि-

अनुस्मृतेर्ब्बादरिः ॥ ३० ॥

प्रादेशमात्रहृदयप्रतिष्ठितेन वाऽयं मनसाऽनुस्मर्य्यते ततः प्रादेशमात्र इत्युच्यते। यथा प्रस्थमिता यवाः प्रस्था इत्युच्यन्ते तद्वत्। यद्यपि च यवेषु स्वगतमेव परिमाणं प्रस्थसम्बन्धाद्व्यज्यते न चेह परमेश्वरगतं किञ्चित् परिमाणमस्ति यद् हृदयसम्बन्धाद्व्यज्येत तथापि प्रयुक्तायाः प्रादेशमात्रश्रुतेः, सम्भवति यथा कथञ्चिदनुस्मरणमालम्बनमित्युच्यते। प्रादेशमात्रत्वेन वाऽयमप्रादेशमात्रोऽनुस्मरणीयः प्रादेशमात्रश्रुत्यर्थवत्तायै। एवमनुस्मृतिनिमित्ता परमेश्वरे प्रादेशमात्रश्रुतिरिति वादरिराचार्य्यो मन्यते ॥

सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥ ३१ ॥

सम्पत्तिनिमित्ता वा स्यात् प्रादेशमात्रश्रुतिः। कुतः। तथा हि समानप्रकरणं वाजसनेयिब्राह्मणं द्युप्रभृतीन् पृथिवीपर्य्य-

---

माणमतिक्रान्तोऽतिमात्रः तस्य विभोरित्यर्थः। उपासकानां कृतेऽनुग्रहाय प्रादेशमात्रोऽभिव्यज्यते प्रादेशेषु वा मीयतेऽभिव्यज्यत इति प्रादेशमात्रः। मतान्तरमाह ॥ अनुस्मृतेरिति ॥ प्रादेशेन मनसा मितः प्रादेशमात्र इत्यर्थः ॥ यथा कथञ्चिदिति ॥ मनस्थं प्रादेशमात्रत्वं स्मृतिद्वारा स्मर्य्यमाणे कल्पितं श्रुतेरालम्बनमित्यर्थः ॥ सूत्रस्यार्थान्तरमाह ॥ प्रादेशेति ॥ सम्प्रति श्रुत्युक्तां प्रादेशमात्रश्रुतेर्गतिमाह ॥ सम्पत्तेरिति ॥ ब्राह्मणं पठति ॥ प्रादेशमात्रमिवेति ॥ अपरिच्छिन्नमपीश्वरं प्रादेशमात्रत्वेन सम्पत्त्या कल्पितं सम्यग्विदितवन्तो देवास्तमेवेश्वरमभिप्रत्यक्त्वेन सम्पन्नाः प्राप्तवन्तो ह वै पूर्व्वकाले ततो वो युष्मभ्यं तथा द्युप्रभृतीनवयवान् वक्ष्यामि। यथा प्रादेशमात्रं प्रादेशपरिमाण-

न्तान् त्रैलोक्यात्मनो वैश्वानरस्यावयवानध्यात्ममूर्द्धप्रभृतिषु चिवुकपर्य्यन्तेषु देहावयवेषु सम्पादयत् प्रादेशमात्रसम्पत्तिं परमेश्वरस्य दर्शयति। "प्रादेशमात्रमिव ह वै देवाः सुविदिता अभिसम्पन्नाः तथा तु व एतान् वक्ष्यामि यथा प्रादेशमात्रमेवाभिसम्पादयिष्यामीति स होवाच मूर्द्धानमुपदिशन्नुवाच, एष वा अतिष्ठा वैश्वानरः, इति। चक्षुषी उपदिशन्नुवाच, एष वै सुतेजा वैश्वानरः, इति। नासिके उपदिशन्नुवाच, एष वै पृथग्वर्त्मात्मा वैश्वानरः, इति। मुख्यमाकाशमुपदिशन्नुवाच, एष वै बहुलो वैश्वानरः, इति। मुख्या अप उपदिशन्नुवाच, एष वै रयिर्वैश्वानरः, इति। चुबुकमुपदिशन्नुवाच, एष वै प्रतिष्ठा वैश्वानरः" इति। चुबुकमित्यधरमुखफलकमुच्यते। यद्यपि वाजसनेयके द्यौरतिष्ठात्वगुणा समाम्ना-

---

मनतिक्रम्य मूर्द्धाद्यध्यात्माङ्गेषु वैश्वानरं सम्पादयिष्यामीति प्राचीनशालादीन् प्रति राजा प्रतिज्ञाय स्वकीयमूर्द्धानमुपदिशन् करेण दर्शयन्नुवाच। एष वै मे मूर्द्धा भूरादीँल्लोकानतीत्य उपरि तिष्ठतीत्यतिष्ठाऽसौ द्युलोको वैश्वानरः॥ तस्य मूर्द्धेति यावत्॥ अध्यात्ममूर्द्धाभेदेनाधिदैवमूर्द्धा सम्पाद्य ध्येय इत्यर्थः। एवञ्चक्षुरादिषूहनीयं॥ स्वकीयचक्षुषी दर्शयन् एष वै सुतेजाः सूर्य्यो वैश्वानरस्य चक्षुरित्युवाच। नासिकापदेन तन्निष्ठः प्राणो लक्ष्यते तस्मिन्नाध्यात्मिकप्राणेऽधिदैवप्राणस्य वायोर्दृष्टिमाह॥ नासिके इति॥ अत्र सर्व्वत्र वैश्वानरशब्दस्तदङ्गपरः। मुखस्थं मुख्यं तस्मिन्नधिदैवं बहुलाकाशदृष्टिः मुखस्थलालारूपास्वप्सु रयिशब्दिततदीयवस्तिस्थोदकदृष्टिः चुबुके प्रतिष्ठा पादरूपा पृथिवी द्रष्टव्या। ननु गुणवैषम्ये न विद्ययोर्भेदादग्निरहस्यश्रुत्यनुसारेण छान्दोग्यस्थप्रादेशमात्रश्रुतिः कथं व्याख्येयेत्याशङ्क्याह॥

यते, आदित्यश्च सुतेजस्त्वगुणः, छान्दोग्ये पुनर्द्यौः सुतेजस्त्वगुणा समाम्नायते, आदित्यश्च विश्वरूपत्वगुणः, तथापि नैतावता विशेषेण किञ्चिद्धीयते प्रादेशमात्रश्रुतेरविशेषात् सर्व्वशाखाप्रत्ययवत्त्वाच्च। सम्पत्तिनिमित्तां प्रादेशमात्रश्रुतिं युक्ततरां जैमिनिराचार्य्यो मन्यते ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

आमनन्ति चैनं परमेश्वरमस्मिन् मूर्द्धचुबुकान्तराले जाबालाः। "य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति वरणायां नास्याञ्च मध्ये प्रतिष्ठित इति कतमा वरणा कतमा नाशीति। तत्र चेमामेव वरणां नासिकाञ्चेति निरुच्य सर्व्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि वारयति सा वरणा सर्व्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि नाशयति चेति सा नाशीति वरणा नाशीति" निरुच्य पुनरप्यामनन्ति।

यद्यपीत्यादिना॥ एतावताल्पवैषम्येन बहुतरप्रत्यभिज्ञासिद्धं विद्यैक्यं न हीयते शाखाभेदेऽपि सर्व्वशाखासु प्रतीयमानं वैश्वानराद्युपासनमेकमिति न्यायस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च। अतिष्ठात्वगुणश्छान्दोग्य उपसंहर्त्तव्यः। विश्वरूपत्वगुणश्च वाजिभिर्ग्राह्यः। तथा च द्युसूर्य्ययोः सुतेजस्त्वं समम् अतिष्ठात्वविश्वरूपत्वयोर्व्यवस्था। यद्वा शाखाभेदेन गुणव्यवस्थाऽस्तु न विद्याभेद इति भावः। प्रादेशत्वस्य सम्पत्तिप्रयुक्तत्वे श्रुत्यन्तरं सम्पादयति॥ आमनन्तीति॥ य एषोऽनन्तोऽपरिच्छिन्नः अतोऽव्यक्तो दुर्विज्ञेयस्तं कथं जानीयामित्यत्रेः प्रश्ने याज्ञवल्क्यस्योत्तरं। स ईश्वरो अविमुक्ते कामादिभिर्बद्धो जीवो भेदकल्पनया प्रतिष्ठित उपास्यः पुनरत्रिप्रश्नः स इत्युत्तरं वरणायामिति। एवं प्रश्नोत्तरे अग्रेऽपि ज्ञेये।

"कतमच्चास्य स्थानं भवतीति भ्रुवोर्घ्राणस्य च यः सन्धिः। स एष द्युलोकस्य परस्य च सन्धिर्भवति" इति। तस्मादुपपन्ना परमेश्वरे प्रादेशमात्रश्रुतिः। अभिविमानश्रुतिः प्रत्यगात्मताभिप्राया। प्रत्यगात्मतया सर्व्वैः प्राणिभिरभिविमीयत इत्यभिविमानः। अभिगतो वाऽयं प्रत्यगात्मत्वात्। विमानश्च मानवियोगादित्यभिविमानोऽभिविमिमीते वा सर्व्वं जगत्कारणत्वादित्यभिविमानः, तस्मात् परमेश्वरो वैश्वानर इति सिद्धं॥ इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये शङ्करभगवत्पूज्यपादकृतौ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादः॥

तत्र च श्रुतौ इमामेव भ्रूसह्वितां नासिकां निरुच्येति भाष्ययोजना। सर्व्वानिन्द्रियकृतान् दोषान् वारयतीति वरणा भ्रूः। सर्व्वान् दोषान् नाशयतीति नाशा नाशिकेति निर्व्वचनं श्रुतं। नासाभ्रुवोर्जीवद्वारेश्वरस्थानत्वध्यानात् पापवारकत्वमिति मन्तव्यं। तयोर्मध्येऽपि विशिष्य जीवस्य स्थानं पृच्छति कतमदिति भ्रुवोरित्युत्तरं। प्राणस्येति पाठेऽपि घ्राणस्येत्यर्थः। स एष सन्धिर्द्युलोकस्य स्वर्गस्य परस्य च ब्रह्मलोकस्य सन्धित्वेन ध्येय इत्याह॥ स एष इति॥ आभिमुख्येनाहं ब्रह्मेति विमिमीयते ज्ञायते इत्यभिविमानः प्रत्यगात्मा। अभिगतश्चासौ विमानः सर्व्वस्वरूपत्वे सत्यानन्त्यात् मानमत्र परिमाणं। अभिविमिमीतेति निर्म्मिमीते। तस्माद्वैश्वानरवाक्यमुपास्ये ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धं॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥

नमः परमात्मने।

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात्॥ १॥

इदं श्रूयते "यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैस्तमेवैकं जानथ, आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः" इति। अत्र यदेतद् द्युप्रभृतीनामोतत्ववचनादायतनं किञ्चिदवगम्यते तत् किं परं ब्रह्म स्यादाहोस्विदर्थान्तरमिति सन्दिह्यते। तत्रार्थान्तरं किमप्यायतनं स्यादिति प्राप्तं। कस्मात्। अमृतस्यैष सेतुरिति श्रवणात्। पारवान् हि लोके सेतुः प्रख्यातः। न च परस्य ब्रह्मणः पारवत्त्वं शक्य-

---

नमः परमात्मने।

द्युद्योतभूमपदमक्षरमीक्षणीयं
श्रीराममल्पहृदि भान्तमधीशितारं।
इन्द्रादिवेद्यमखिलस्य च शासितारं
ज्योतिर्नभः पदमनिन्द्यमजं भजेऽहं॥

एवं रूढियुक्तपदबहुलानां प्रायेण सविशेषवाक्यानां समन्वयो द्वितीयपादे दर्शितः। अधुना यौगिकपदबहुलानां निर्विशेषप्रधानानां वाक्यानां समन्वयं वक्तुं तृतीयपाद आरभ्यते॥ अतोऽत्राधिकरणानां श्रुत्यध्यायपादसङ्गतयस्तत्र पूर्वमुपक्रमस्थसाधारणशब्दस्य वाक्यशेषस्थद्युमूर्द्धत्वादिना ब्रह्मपरत्वमुक्तं। तद्वदत्राप्युपक्रमस्थसाधारणायतनत्वस्य वाक्यशेषस्थसेतुश्रुत्या वस्तुतः परिच्छिन्ने प्रधानादौ व्यवस्थेति दृष्टान्तलक्षणाधिकरणसङ्गतिः। पूर्वपक्षे प्रधानाद्युपास्तिः। सिद्धान्ते निर्विशेषब्रह्मधीरिति फलं॥ मुण्डकवाक्यमुदाहरति॥ इदमिति॥ यस्मिन् लोकत्रयात्मा विराट् प्राणैः सर्वैः सह मनः सूत्रात्मकं चकाराद्व्याकृतं कारणं ओतं कल्पितं तदपवादेन तमेवाधिष्ठानात्मानं प्रत्यगभिन्नं

मभ्युपगन्तुमनन्तमपारमिति श्रवणात्। अर्थान्तरे चायतने परिगृह्यमाणे स्मृतिप्रसिद्धं प्रधानं परिग्रहीतव्यं, तस्य हि कारणत्वादायतनत्वोपपत्तेः। श्रुतिप्रसिद्धो वा वायुः स्यात् "वायुर्वाव गौतम तत्सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायञ्च लोकः परश्च लोकः सर्व्वाणि च भूतानि सन्दृब्धानि भवन्ति" इति। वायोरपि विधरणत्वश्रवणात्। शारीरो वा स्यात्, तस्यापि भोक्तृत्वाद्भोग्यं प्रपञ्चं प्रत्यायतनत्वोपपत्तेरित्येवं प्राप्त इदमाह, द्युभ्वाद्यायतनमिति। द्यौश्च भूश्च द्युभुवौ द्युभुवावादी यस्य तदिदं द्युभ्वादि। यदेतस्मिन् वाक्ये द्यौः पृथिव्यन्तरिक्षं मनः प्राणा इत्येवमात्मकं जगदोतत्वेन निर्दिष्टं तस्यायतनं परं ब्रह्म भवितुमर्हति। कुतः। स्वशब्दादात्मशब्दादित्यर्थः। "आत्मशब्दो हीह भवति तमेवैकं जानथ आत्मानं" इति। आत्म-

---

जानथ श्रवणादिना अन्या अनात्मवाचो विमुञ्चथ विशेषेण निःशेषं त्यजथ एष वाग्विमोकपूर्व्वकात्मसाक्षात्कारोऽमृतस्य मोक्षस्यासारापारदुर्व्वारसंसारवारिधेः परपारस्य सेतुरिव सेतुः प्रापक इति मातृवत् श्रुतिर्मुमुक्षूनुपदिशति। तत्रायतनत्वस्य साधारणधर्म्मस्य दर्शनात् संशयमाह ॥ तत् किमिति ॥ अमृतस्य ब्रह्मणः सेतुरिति षष्ठ्या ब्रह्मणोभिन्नत्वेन सेतोः श्रुतत्वादेषशब्दपरामृष्टं द्युभ्वाद्यायतनमब्रह्मैव सेतुरिव सेतुरित्याह ॥ अमृतस्येति ॥ भेदश्रवणात् सेतुरिति श्रवणाच्चेत्यर्थः। तत्र भेदश्रवणं व्याख्यातं सेतुश्रवणं स्वयं विवृणोति ॥ पारवानिति ॥ अनन्तं कालतः। अपारं देशतः, जलविधारकमुख्यसेतोर्ग्रहणासम्भवात् गौणसेतुग्रहे कर्त्तव्ये मुख्यसेत्वविनाभूतपारवत्त्वगुणवानेव कश्चिद् ग्राह्यः। न तु मुख्यस्यानियतविधारणगुणवानीश्वर इति भावः। यथा लोके मणयः सूत्रेण ग्रथिता एवं हे गौतम समष्टिलिङ्गात्मकवायुना स्थूलानि सर्व्वाणि सन्दृब्धानि ग्रथितानि

शब्दस्य परमात्मपरिग्रहे सम्यगवकल्पते नार्थान्तरपरिग्रहे। क्वचिच्च स्वशब्देनैव ब्रह्मण आयतनत्वं श्रूयते "सन्मूलाः सोम्येमाः सर्व्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः" इति। स्वशब्देनैव चेह पुरस्तादुपरिष्टाच्च ब्रह्म सङ्कीर्त्त्यते "पुरुष एवेदं विश्वं कर्म्म तपो ब्रह्म परामृतं" इति, "ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात् पश्चाद् ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण" इति च। तत्र त्वायतनायतनवद्भावश्रवणात् "सर्व्वं ब्रह्म" इति च सामानाधिकरण्यात्। यथाऽनेकात्मको वृक्षः शाखास्कन्धो मूलञ्चेत्येवं नानारसो विचित्र आत्मेत्याशङ्का सम्भवति। तां निवर्त्तयितुं सावधारणमाह "तमेवैकं जानथ आत्मानं" इति। एतदुक्तं भवति न कार्य्यप्रपञ्चविशिष्टो विचित्र आत्मा विज्ञेयः। किं तर्हि। अविद्याकृतं कार्य्यप्रपञ्चं "विद्यया प्रविलापयन्तस्तमेवैकमायतनभूतमात्मानं जानीथैकरसं" इति।

भवन्तीति श्रुत्यर्थः। आत्मशब्दात् पक्षद्वयमप्ययुक्तमित्यत आह॥ शारीरो वेति। सद्वितीयत्वेन सेतुशब्दोपपत्तेश्चेत्यर्थः। नन्वात्मशब्दो जीवे सम्भवतीत्यत आह॥ आत्मशब्दश्चेति॥ उपाधिपरिच्छिन्नस्य जीवस्य सर्व्ववस्तुप्रत्यक्त्वं मुख्यं नास्तीत्यर्थः। उपक्रमस्थसाधारणायतनत्वस्य गौणसेतुत्वलिङ्गात् प्रथमश्रुतात्मश्रुत्या ब्रह्मत्वनिश्चय इति भावः। स्वशब्दादित्यस्यार्थान्तरमाह॥ क्वचिच्चेति॥ प्रजानामुत्पत्तौ सदेव मूलं स्थितावायतनं लयप्रतिष्ठेति ब्रह्मवाचिसत्पदेन छान्दोग्ये ब्रह्मण आयतनत्वश्रुतेरत्रापि तथेत्यर्थः। अर्थान्तरमाह॥ स्वशब्देनैवेति॥ यस्मिन् द्यौरिति वाक्यात् पूर्व्वोत्तरवाक्ययोः पुरुषब्रह्मादिशब्देन ब्रह्मसङ्कीर्त्तनान्मध्येऽपि ब्रह्म ग्राह्यमित्यर्थः॥ पुरुष इति पूर्व्ववाक्यं, ब्रह्मैवेत्युत्तरवाक्यं, सर्व्वासु दिक्षु स्थितं सर्व्वं ब्रह्मैवेत्यर्थः। उत्तरेणोत्तरस्यां दिशि उदाहृतवाक्यस्य सविशेषब्रह्मपरत्वमाशङ्क्य वाक्यं व्याचष्टे॥ तत्रेत्यादिना॥ सामानाधिकरण्याद्विचित्र आत्मेति सम्बन्धः। यस्मिन् सर्व्व-

यथा यस्मिन्नास्ते देवदत्तः तदानयेत्युक्त आसनमेवानयति न देवदत्तं तद्वदायतनभूतस्यैवैकरसस्यात्मनो विज्ञेयत्वमुपदिश्यते विकारानृताभिसम्बन्धस्य चापवादः श्रूयते "मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" इति। सर्वं ब्रह्मेति तु सामानाधिकरण्यं प्रपञ्चविलापनार्थं नानेकरसताप्रतिपादनार्थं "स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव" इत्येकरसताश्रवणात्। तस्माद्द्युभ्वाद्यायतनं परं ब्रह्म। यत् तूक्तं सेतुश्रुतेः सेतोश्च पारवत्त्वोपपत्तेर्ब्रह्मणोऽर्थान्तरेण द्युभ्वाद्यायतनेन भवितव्यमिति, अत्रोच्यते। विधरणत्वमात्रमत्र सेतुश्रुत्या विवक्ष्यते न पारवत्त्वादि। न हि मृद्दारुमयो लोके सेतुर्दृष्ट इत्यत्रापि मृद्दारुमय एव सेतुरभ्युपगम्यते। सेतुशब्दार्थोऽपि विध-

---

सोतन्तमेवैकमित्येवकारैकशब्दाभ्यां निर्विशेषं ज्ञेयमित्युक्ता हेत्वन्तरमाह॥ विकारानृतेति॥ विकारे अनृते कल्पिते अभिसन्धोऽभिमानो यस्य तस्यानर्थभाक्त्वेन निन्दाश्रुतेश्च कूटस्थसत्यं ज्ञेयमित्यर्थः। कथं तर्हि सामानाधिकरण्यं तत्राह॥ सर्वं ब्रह्मेति॥ यश्चोरः स स्थाणुरितिवद् यत् सर्वं तद्ब्रह्मेति सर्वोद्देशेन ब्रह्मत्वविधानाद् बाधनार्थं, न तु यद्ब्रह्म तत्सर्व्वमिति नानारसत्वार्थमित्यर्थः। तत्र नियामकमाह॥ स यथेति॥ लवणपिण्डोऽन्तर्वहिश्च रसान्तरशून्यः सर्वो लवणैकरसो यथा, एवमरे मैत्रेयि चिदेकरस आत्मेत्यर्थः। यद्यपि पारवत्त्वसावयवत्वादिकं मुख्यसेत्वव्यभिचारि तथापि सेतोर्जलादिबन्धनरूपं यद्विधारणं तदेव व्यभिचारित्वेऽपि सेतुपदार्थैकदेशत्वाद्गुणत्वेन ग्राह्यं न तु पदार्थवहिर्भूतं पारवत्त्वादिकमित्याह॥ अत्रोच्यत इति॥ दृष्टत्वात्तद्ग्रहेऽतिप्रसङ्गमाह॥ न हीति॥ अत्र श्रुतौ परेणेति शेषः। विधारणस्य शब्दा-

रणत्वमात्रमेव न पारवत्त्वादि षिञो बन्धनकर्म्मणः सेतुशब्द-व्युत्पत्तेः। अपर आह तमेवैकं जानथ आत्मानमिति। यदेतत् सङ्कीर्त्तितमात्मज्ञानं यच्चैतदन्या वाचो विमुञ्चथेति वाग्वि-मोचनं तदत्रामृतत्वसाधनत्वादमृतस्यैष सेतुरिति सेतुश्रुत्या सङ्कीर्त्यते न तु द्युभ्वाद्यायतनं। तत्र यदुक्तं सेतुश्रुतेर्ब्रह्मणो ऽर्थान्तरेण द्युभ्वाद्यायतनेन भवितव्यमित्येतदयुक्तं॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात्॥ २॥

इतश्च परमेव ब्रह्म द्युभ्वाद्यायतनं यस्मान्मुक्तोपसृप्यताऽस्य व्यपदिश्यमाना दृश्यते। मुक्तैरुपसृप्यं मुक्तोपसृप्यं। देहादिष्व-नात्मस्वहमस्मीत्यात्मबुद्धिरविद्या, ततस्तत्पूजनादौ रागस्तत्प-रिभवादौ च द्वेषः, तदुच्छेददर्शनाद्भयं मोहश्चेत्येवमयमनन्त-भेदोऽनर्थव्रातः सन्ततः सर्व्वेषां नः प्रत्यक्षः, तद्विपर्य्ययेणाविद्या रागद्वेषादिदोषमुक्तैरुपसृप्यं गम्यमेतदिति द्युभ्वाद्यायतनं प्रकृत्य व्यपदेशो भवति। कथं।

र्थत्वं स्फुरयति॥ षिञ इति॥ सिनोति बध्नातीति सेतुपदार्थैकदेशो विधारणमित्यर्थः। तथा चामृतपदस्य भावप्रधानत्वादमृतत्वस्य सेतु-र्विधारकं ब्रह्मास्यैवामृतत्वं नान्यस्येत्यर्थः। यद्वा द्युभ्वाद्याधारो ब्रह्म न सेतुशब्दार्थः किन्त्वव्यवहितं ज्ञानमित्याह॥ अपर इति॥ फलितमाह॥ तत्र यदुक्तमिति॥ ज्ञाने सेतौ गृहीते सतीत्यर्थः। मुक्तैरुपसृप्यं प्रत्य-क्त्वेन प्राप्यं यद् ब्रह्म तस्यात्रोक्तेरिति सूत्रार्थः। मुक्तिप्रतियोगिनं बन्धं दर्शयति॥ देहादिष्विति॥ तद्विपर्य्ययेणेति उक्तपञ्चक्लेशात्मकबन्धनि-वृत्त्याऽऽत्मना स्थितमित्यर्थः। यथा नद्यो गङ्गाद्या नामरूपे विहाय समुद्रात्मना तिष्ठन्ति तथा ब्रह्मात्मविदपि संसारं विहाय परात्

"भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्व्वसंशयाः।
क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" ॥

इत्युक्त्वा ब्रवीति "तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात् परं पुरुषमुपैति दिव्यं" इति ब्रह्मणस्य मुक्तोपसृप्यत्वं प्रसिद्धं शास्त्रे। "यदा सर्व्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः, अथ मर्त्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते" ॥

इत्येवमादौ। प्रधानादीनान्तु न क्वचिन्मुक्तोपसृप्यत्वं प्रसिद्धमस्ति। अपि च "तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ" इति वाग्विमोकपूर्व्वकं विज्ञेयत्वमिह द्युभ्वाद्यायतनस्योच्यते। तच्च श्रुत्यन्तरे ब्रह्मणो दृष्टं।

"तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्व्वीत ब्राह्मणः।
नानुध्यायाद्बहूंश्छब्दान् वाचो विग्लवनं हि तत्"॥ इति।

कारणादव्यक्तात् परं पूर्णं स्वयं ज्योतिरानन्दं प्रत्यक्त्वेन प्राप्य तिष्ठतीत्याह ॥ तथा विद्वानिति ॥ इदं प्रधानादेः किं न स्यादत आह ॥ ब्रह्मणस्त्विति ॥ अस्य मुमुक्षोः हृदीति पदेनात्मधर्म्मत्वं कामानां निरस्तं यदा कामनिवृत्तिरथ तदाऽमृतो भवति मरणहेत्वभावान्न केवलमनर्थनिवृत्तिः किन्त्वत्र देहे तिष्ठन्नेव ब्रह्मानन्दमश्नुत इत्यर्थः। लिङ्गान्तरमाह॥ अपि चेति॥ धीरो विवेकी तमेवात्मानं विज्ञाय विशुद्धं लक्ष्यपदार्थं ज्ञात्वा वाक्यार्थज्ञानं कुर्य्यात्। ज्ञानार्थिनो ज्ञानप्रतिबन्धककर्म्मकाण्डादेर्वैमुख्यमाह ॥ नेति ॥ बहूनित्युक्त्वा अल्पान् वेदान्तशब्दानङ्गीकरोति।

"अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा।
जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च"॥ इति।

तस्मादपि द्युभ्वाद्यायतनं परं ब्रह्म ॥

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

यथा ब्रह्मणः प्रतिपादको* वैशेषिको हेतुरुक्तो नैवमर्थान्तरस्य वैशेषिको हेतुः प्रतिपादकोऽस्तीत्याह। नानुमानं साङ्ख्यस्मृतिपरिकल्पितं प्रधानमिह द्युभ्वाद्यायतनत्वेन प्रतिपत्तव्यं। कस्मात्। अतच्छब्दात्। तस्याचेतनस्य प्रधानस्य प्रतिपादकः शब्दस्तच्छब्दो न तच्छब्दोऽतच्छब्दः। न ह्यत्राचेतनस्य प्रधानस्य प्रतिपादकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति येनाचेतनं प्रधानं कारणत्वेनायतनत्वेन वाऽवगम्यते। तद्विपरीतस्य चेतनस्य प्रतिपादकशब्दोऽत्रास्ति "यः सर्व्वज्ञः सर्व्ववित्" इत्यादिः। अत एव न वायुरपीह द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रीयते ॥

प्राणभृच्च ॥ ४ ॥

यद्यपि प्राणभृतो विज्ञानात्मन आत्मत्वं चेतनत्वञ्च सम्भ-

एतानि वागिन्द्रियस्थानत्वाद् वाक्यशब्देनोच्यन्ते तेषां शोषणमात्रमनात्मशब्दोच्चारणफलं तद्ध्यानान्मनसो ग्लानिमात्रमित्यर्थः॥ वैशेषिक इति॥ असाधारण आत्मशब्दादिरित्यर्थः। अतच्छब्दादित्यस्यार्थान्तरमाह॥ तद्विपरीतस्येति॥ अत एवातच्छब्दादेव प्राणभृच्चेति सूत्रे चकारः पूर्व्वसूत्रस्थनञोऽनुषङ्गार्थः। सर्व्वज्ञपदसमानाधिकरण आत्मशब्दो न जीववाचीत्यतच्छब्दस्तस्मादित्यर्थः। ननु नानुमानप्राणभृतावतच्छब्दादित्येकमेव सूत्रं किमर्थं न कृतं, उभयनिरासहेतोरेकत्वादित्यत आह॥ पृथगिति॥ योगः सूत्रं, उत्तरसूत्रस्थहेतूनां जीवमात्रनिरासेनान्वयेऽपि सुबोधार्थं प्राणभृच्चेति पृथक् सूत्रकरणमित्यर्थः। तानेव हेतूनाकाङ्क्षाद्वारा व्याचष्टे॥ कुतश्च नेत्यादिना॥

* असाधारणेति मु० पा०।

वति तथाऽप्युपाधिपरिच्छिन्नज्ञानस्य सर्व्वज्ञत्वाद्यसम्भवे सत्य-स्मादेवातच्छब्दात् प्राणभृदपि न द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः। न चोपाधिपरिच्छिन्नस्याविभोः प्राणभृतो द्युभ्वाद्यायतनत्व-मपि सम्यक् सम्भवति। पृथग्योगकरणमुत्तरार्थं। कुतश्च न प्राणभृद् द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः॥

भेदव्यपदेशात्॥ ५॥

भेदव्यपदेशश्चेह भवति "तमेवैकं जानथ आत्मानं" इति ज्ञेयज्ञातृभावेन। तत्र प्राणभृत् तावत् मुमुक्षुत्वाज्ज्ञाता परि-शेषादात्मशब्दवाच्यं ब्रह्म ज्ञेयं द्युभ्वाद्यायतनमिति गम्यते। कुतश्च न प्राणभृद् द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः॥

प्रकरणात्॥ ६॥

प्रकरणञ्चेदं परमात्मनः "कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्व्वमिदं विज्ञातं भवति" इत्येकविज्ञानेन सर्व्वविज्ञानापेक्षणात्। परमा-त्मनि हि सर्व्वात्मके विज्ञाते सर्व्वमिदं विज्ञातं स्यात्, न केवले प्राणभृति। कुतश्च न प्राणभृद् द्युभ्वाद्यायतत्वेनाश्रयितव्यः॥

स्थित्यदनाभ्याञ्च॥ ७॥

द्युभ्वाद्यायतनञ्च प्रकृत्य "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया" इत्यत्र

यद्यपि विशुद्धः प्रत्यगात्मैवात्र ज्ञेयः तथापि जीवत्वाकारेण ज्ञातुर्ज्ञेया-द्भेदान्न ज्ञेयरूपत्वमित्यर्थः। एवञ्च जीवत्वलिङ्गविशिष्टत्वेन जीवस्य द्युभ्वादिवाक्यार्थत्वं निरस्य तेन शुद्धरूपेणेति मन्तव्यं। ननु स्थित्येश्वर-स्यादनाज्जीवस्य द्वासुवर्णेत्यत्रोक्तावपि ईश्वर आयतनवाक्येन किमत्र

स्थित्यदने निर्दिश्येते, "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति" इति कर्म्मफलाशनं, "अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति" इत्यौदासीन्येनावस्थानं, ताभ्याञ्च स्थित्यदनाभ्यामीश्वरक्षेत्रज्ञौ तत्र गृह्येते। यदि चेश्वरो द्युभ्वाद्यायतनत्वेन विवक्षितस्तस्य प्रकृतस्येश्वरस्य क्षेत्रज्ञात् पृथग्वचनमवकल्पते, अन्यथा ह्यप्रकृतवचनमाकस्मिकमसम्बद्धं स्यात्। ननु तवापि क्षेत्रज्ञस्येश्वरात् पृथग्वचनमाकस्मिकमेव प्रसज्येत न तस्याविवक्षितत्वात्। क्षेत्रज्ञो हि कर्त्तृत्वेन भोक्तृत्वेन च प्रतिशरीरं बुद्ध्युपाधिकसम्बन्धो लोकत एव प्रसिद्धो नासौ श्रुत्या तात्पर्य्येण विवक्ष्यते। ईश्वरस्तु लोकतोऽप्रसिद्धत्वात् श्रुत्या तात्पर्य्येण विवक्षित इति न तस्याकस्मिकवचनं युक्तं। "गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि" इत्यत्राप्येतद्दर्शितं। द्वा सुपर्णेत्यस्यामृचीश्वरक्षेत्रज्ञावुच्येते इति। यदाऽपि पैङ्ग्युपनिषत्कृतेन व्याख्यानेनास्यामृचि सत्त्वक्षेत्रज्ञावुच्येते तदाऽपि न विरोधः कश्चित्। कथं प्राणभृदिह घटादिच्छिद्रवत् सत्त्वाद्युपाध्यभिमानित्वेन प्रति-

---

ग्राह्य इत्यत आह॥ यदि चेश्वर इति॥ अत्र चेश्वरः शुद्धचिन्मात्रो ग्राह्यः। न सर्व्वज्ञत्वादिविशिष्टः तस्यात्राप्रतिपाद्यत्वात्। तथा चाप्रतिपाद्यार्थस्याकस्मान्मध्ये वचनासम्भवात्। आद्यवाक्येन ग्रहणं कार्य्यमित्यभिसन्धिः। तमज्ञात्वाऽऽशङ्कते॥ ननु तवापीति॥ ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनार्थमकस्मादप्रकृतस्यापि लोकप्रसिद्धस्य जीवस्यानुवादसम्भव इति परिहरति॥ नेति॥ ननु द्वासुपर्णेत्यत्र बुद्धिजीवयोरुक्तेः कथमिदं सूत्रमित्यत आह॥ गुहामिति॥ स्थित्यदनाभ्यामीश्वरक्षेत्रयोरनुवादेनैक्यं दर्शितं इत्यर्थः। नन्वत्र जीवेशौ नानुवाद्यौ पैङ्गिव्याख्याविरोधादतः सूत्रासङ्गतिरित्यत आह। यदापीति॥ तदापीति

शरीरं गृह्यमाणो द्युभ्वाद्यायतनं न भवतीति प्रतिषिध्यते। यस्तु सर्व्वशरीरेषूपाधिभिर्विनोपलक्ष्यते पर एव स भवति। यथा घटादिच्छिद्राणि घटादिभिरुपाधिभिर्विनोपलक्ष्यमाणानि महाकाश एव भवन्ति तद्वत् प्राणभृतः परस्मादन्यत्वानुपपत्तेः प्रतिषेधो नोपपद्यते, तस्मात् सत्त्वाद्यभिमानिन एव द्युभ्वाद्यायतनत्वप्रतिषेधः, तस्मात् परमेव ब्रह्म द्युभ्वाद्यायतनं। तदेतत् "अदृश्यत्वादिगुणको धर्म्मोक्तेः" इत्यनेनैव सिद्धं, तस्यैव हि भूतयोनिवाक्यस्य मध्य इदं पठितं "यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षं" इति। प्रपञ्चार्थन्तु पुनरुपन्यस्तं।

भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात्॥ ८॥

इदं समामनन्ति "भूमा त्वेव जिज्ञासितव्यः" इति, "भूमानं भगवो जिज्ञासे" इति, "यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा, अथ यत्रान्यत् पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजाना-

---

सूत्रस्यासङ्गतिर्नास्तीत्यर्थः। अदनवाक्येन बुद्धिमनूद्य स्थितिवाक्येन बुद्ध्यादिविलक्षणशुद्धप्रत्यगब्रह्मणो ज्ञेयस्योक्तेर्द्युभ्वादिवाक्ये तदेव ग्राह्यं न बुद्ध्युपहितो जीव इति सूत्रसङ्गतिमाह॥ कथमित्यादिना॥ नन्वत्रानुपहितो जीव उक्तो न परं ब्रह्मेत्यत आह॥ यस्त्विति॥ पौनरुक्त्यं शङ्कते॥ तदेतदिति॥ द्युभ्वादिवाक्यस्य ब्रह्मपरत्वमित्यर्थः। समाधत्ते॥ प्रपञ्चार्थमिति॥ सेतुशब्दव्याख्यानेन भूतयोनेः प्रत्यगात्मत्वस्फुटीकरणमित्यर्थः। तस्मान्मुण्डकोपनिषद्, ब्रह्मणि समन्वितेति सिद्धं॥ भूमा॥ छान्दोग्यमुदाहरति॥ इदमिति॥ नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं तस्मान्निरतिशयसुखार्थिना भूमैव विचार्य्य इति नारदं प्रति सनत्कुमारेणोक्ते सति नारदो ब्रूते॥ भूमानमिति॥ भूम्नो लक्षणमद्वितीयत्व-

ति तद्व्यं'' इत्यादि। तत्र संशयः किं प्राणो भूमा स्यादाहोस्वित् परमात्मेति। कुतः संशयः। भूमेति तावद् बहुत्वमभिधीयते। ''बहोर्लोपो भू च बहोः''(पा० ६।४।१५८)इति भूमशब्दस्य भावप्रत्ययान्ततास्मरणात्। किमात्मकं पुनस्तद्बहुत्वमिति विशेषाकाङ्क्षायां ''प्राणो वा आशाया भूयान्'' इति सन्निधानात् प्राणो भूमेति प्रतिभाति। तथा श्रुतं ''तरति शोकमात्मवित्'' इति, ''सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवान् शोकस्य पारं तारयतु'' इति प्रकरणोत्थानात् परमात्मा भूमा इत्यपि प्रतिभाति। तत्र कस्योपादानं न्याय्यं कस्य वा हानमिति भवति संशयः। किन्तावत् प्राप्तं प्राणो भूमेति। कस्मात्। भूयः प्रश्नप्रतिवच-

---

माह ॥ यत्रेति ॥ भूमलक्षणं परिच्छिन्नलक्षणोक्त्या स्फुटयति ॥ अथेति ॥ अत्र संशयबीजं प्रश्नपूर्वकमाह ॥ कुत इत्यादिना ॥ बहोर्भाव इति विग्रहे पृथ्वादिभ्य इमनिजिति इमनिच्प्रत्यये कृते बहोर्लोपो भू च बहोरिति सूत्रेण बहोः परस्येमनिच्प्रत्ययस्यादेरिकारस्य लोपः स्यात् बहोः स्थाने भूरित्यादेशश्च स्यादित्युक्ते भूमन्निति शब्दो निष्पन्नः, तस्य भावार्थकेमनिच्प्रत्ययान्तत्वाद्बहुत्वं वाच्यं। तत् किं धर्म्मिकमित्याकाङ्क्षायां सन्निहितप्रकरणस्थः प्राणो धर्मी भाति। वाक्योपक्रमस्थ आत्माऽपि स्वप्रतिपादनापेक्षो धर्म्मित्वेन भातीति सन्निहितव्यवहितप्रकरणाभ्यां संशय इत्यर्थः। पूर्वमात्मशब्दाद् द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्मेत्युक्तं, तरति शोकमात्मविदित्यत्र ब्रह्मण्यप्यात्मशब्दप्रयोगादित्याक्षेपसङ्गत्या पूर्व्वपक्षयति ॥ प्राणो भूमेति ॥ धर्म्मधर्म्मिणोरभेदात् सामानाधिकरण्यं द्रष्टव्यं। पूर्व्वोत्तरपक्षयोः प्राणोपास्तिः, ब्रह्मज्ञानञ्च फलं क्रमेण मन्तव्यं। अत्राध्याये भूयः प्रश्नोत्तरभेदादर्थभेदो दृश्यते। भूमा तु प्राणात् परं भूयः प्रश्नं विनैवोक्तलिङ्गेन प्राणादभिन्न इत्याह ॥ कस्मादित्यादिना ॥ प्राणाद् भूय इति न दृश्यत इति पूर्व्वेण सम्बन्धः।

नपरम्परादर्शनात्। यथा हि "अस्ति भगवो नाम्नो भूयः" इति, "वाग्वाव नाम्नो भूयसी" इति, तथा "अस्ति भगवो वाचो भूयः" इति, "मनो वाव वाचो भूयः" इति च नामादिभ्यो ह्याप्राणात् भूयः प्रश्नप्रतिवचनप्रवाहः प्रवृत्तः, नैवं प्राणात् परं भूयः प्रश्नप्रतिवचनं दृश्यते। "अस्ति भगवः प्राणाद्भूयः" इति, "अदो वाव प्राणाद्भूयः" इति, "प्राणमेव तु नामादिभ्य आशान्तेभ्यो भूयांसं प्राणो वाव आशाया भूयान्" इत्यादिना सप्रपञ्चमुक्त्वा प्राणदर्शिनश्चातिवादित्वं "अतिवाद्यसि" इति, "अतिवाद्यस्मीति ब्रूयान्नापह्नुवीत" इत्यभ्यनुज्ञाय, "एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति" इति प्राणव्रतमतिवादित्वमनुकृष्यापरित्यज्यैव प्राणं सत्यादिपरम्परया भूमानं समवतारयन्, "प्राणमेव भूमानं मन्यते" इति गम्यते। कथं पुनः प्राणे भूमेति व्याख्यायमाने यत्र नान्यत् पश्यतीत्येतद् भूम्नो लक्षणपरं वचनं व्याख्येयमिति। उच्यते। सुषुप्त्यवस्थायां प्राणग्रस्तेषु करणेषु दर्शनादिव्यवहारनिवृत्ति-

---

नन्वेष तु वा अतिवदतीति तुशब्देन प्राणप्रकरणविच्छेदान्न प्राणो भूमेत्यत आह॥ प्राणमेवेति॥ नामाद्याशान्तानुपास्याननतीत्य प्राणं श्रेष्ठं वदतीत्यतिवादी प्राणवित् तं प्रति अतिवाद्यसीति केनचित् प्रश्ने कृते अस्मीति ब्रूयात्, नाहमतिवादीत्यपह्नवं न कुर्य्यादित्युक्तं प्राणविदं, एष इति परामृश्य सत्यवचनध्यानमननश्रद्धादिधर्म्मपरम्परां विधाय भूमोपदेशान्न प्रकरणविच्छेदः। तुशब्दो नामाद्युपासकस्यातिवादित्वनिरासार्थ इत्यर्थः। भूम्नो लक्षणवचनं सुखत्वममृतत्वञ्च प्राणे प्रश्नपूर्व्वकं योजयति॥ कथं पुनरित्यादिना॥ प्राणग्रस्तेषु प्राणे लीनेषु न शृणोति सुषुप्तपुरुष इति शेषः। "गार्हपत्यो ह वा एषोऽपानो व्या-

दर्शनात् सम्भवति प्राणस्यापि यत्र नान्यत् पश्यतीत्येतल्लक्षणं। तथा च श्रुतिः "न शृणोति न पश्यति" इत्यादिना सर्व्वकरणव्यापारप्रत्यस्तमयरूपां सुषुप्त्यवस्थामुक्त्वा "प्राणाग्नय एवैतस्मिन् पुरे जाग्रति" इति तस्यामेवावस्थायां पञ्चवृत्तेः प्राणस्य जागरणं ब्रुवती प्राणप्रधानां सुषुप्त्यवस्थां दर्शयति। यच्चैतद्भूम्नः सुखत्वं श्रुतं "यो वै भूमा तत् सुखं" इति तदप्यविरुद्धं, "अत्रैष देवः स्वप्नान्न पश्यत्यथ यदेतस्मिंच्छरीरे सुखं भवति" इति सुषुप्त्यवस्थायामेव सुखश्रवणात्। यच्च "यो वै भूमा तदमृतं" इति, तदपि प्राणस्याविरुद्धं, "प्राणो वा अमृतं" इति श्रुतेः। कथं पुनः प्राणं भूमानं मन्यमानस्य "तरति शोकमात्मवित्" इत्यात्मविविदिषया प्रकरणस्योत्थानं उपपद्यते, प्राण एवेहात्मा विवक्षित इति ब्रूमः। तथा हि "प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राणो भ्राता प्राणः स्वसा प्राण आचार्य्यः प्राणो ब्राह्मणः" इति प्राणमेव सर्व्वात्मानं करोति। "यथा वा अरा नाभौ समर्पिता एवमस्मिन् प्राणे सर्व्वं समर्पितं" इति च सर्व्वात्मत्वारनाभिनिदर्शनाभ्याञ्च सम्भवति वैपुल्यात्मिका भूमरूपता प्राणस्य। तस्मात् प्राणो भूमेत्येवं प्राप्तं। तत इदमुच्यते। परमात्मैवेह भूमा भवितुमर्हति, न प्राणः।

नोऽन्वाहार्य्यपचनः आहवनीयः प्राणाः" इति श्रुतेः, प्राणा अग्नय इह पुरे शरीरे जाग्रति सव्यापारा एव तिष्ठन्तीत्यर्थः। देवो जीवः, अथ तदा स्वप्नदर्शनकाले सुखश्रवणात् प्राणस्य सुखत्वमविरुद्धमित्यन्वयः। आत्मपदेनोपक्रमविरोधं परिहरति॥ प्राण एवेति॥ प्राणस्यात्मत्वं कथमित्याशङ्क्य श्रुतत्वादित्याह॥ तथा हीति॥ सर्व्वं समर्पितमिति च सर्व्वाधिष्ठानं प्राणं स्वीकरोति श्रुतिरित्यन्वयः। अत आत्मत्वं प्रा-

कस्मात्। सम्प्रसादादध्युपदेशात्। सम्प्रसाद इति सुषुप्तं स्थानमुच्यते सम्यक्प्रसीदत्यस्मिन्निति निर्व्वचनात्। बृहदारण्यके च स्वप्नजागरितस्थानाभ्यां सह पाठात्, तस्याञ्च सम्प्रसादावस्थायां प्राणो जागर्त्तीति प्राणोऽत्र सम्प्रसादोऽभिप्रेयते प्राणादूर्द्धं भूम्न उपदिश्यमानत्वादित्यर्थः। प्राण एव चेद्भूमा स्यात् स एव तस्मादूर्द्धमुपदिश्येतेत्यश्लिष्टमेतत् स्यात्। न हि नामैव नाम्नो भूय इति नाम्न ऊर्द्धमुपदिष्टं। किं तर्हि। नाम्नोऽन्यदर्थान्तरमुपदिष्टं वागाख्यं वाग्वाव नाम्नो भूयसीति, तथा वागादिभ्योऽप्या-प्राणादर्थान्तरमेव तत्र तत्रोर्द्धमुपदिष्टं, तद्वत् प्राणादूर्द्धमुपदिश्यमानो भूमा प्राणादर्थान्तरभूतो भवितुमर्हति। नन्विह नास्ति प्रश्नः, अस्ति भगवः प्राणाद् भूय इति। नापि प्रतिवचनमस्ति प्राणाद्दो वाव भूयोऽस्तीति। कथं प्राणादधिभूमोपदिश्यत इत्युच्यते प्राणविषयमेव चातिवादित्वमुत्तरत्रानुकृष्यमाणं पश्यामः। "एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति" इति, तस्मा-

---

णोऽपि मुख्यमिति भावः। भूमरूपत्वं योजयति ॥ सर्व्वात्मत्वेति ॥ सम्प्रसादशब्देन प्राणं लक्षयितुं मुख्यार्थं दर्शयति ॥ सम्प्रसाद इति ॥ स वा एष एतस्मिन् सम्प्रसादे स्थित्वा पुनराद्रवतीति प्रयोगाच्च। तत् पदं सुषुप्तिवाचकमित्याह ॥ बृहदिति ॥ वाच्यार्थसम्बन्धात् प्राणो लक्ष्य इत्याह ॥ तस्याञ्चेति ॥ अत्र सूत्र इत्यर्थः। भूमा प्राणाद्भिन्नः, अत्राध्याये। तस्मादूर्द्धमुपदिष्टत्वान्नामादेरूर्द्धमुपदिष्टवागादिवदित्यर्थः। विपक्षहेतूच्छेदं बाधकमाह ॥ प्राण एव चेदिति ॥ स्वस्यैव स्वस्मादूर्द्धमुपदिष्टत्वमयुक्तं नामादिषु अदृष्टश्चेत्यर्थः। हेत्वसिद्धिं शङ्कते ॥ नन्विहेति ॥ प्रकृतप्राणवित् परामर्शक एष शब्दो न भवति तस्य

न्नास्ति प्राणादभ्युपदेश इति। अत्रोच्यते। न तावत् प्राणविषयस्यैवातिवादित्वस्यैतदनुकर्षणमिति शक्यं वक्तुं विशेषवादाद्यः सत्येनातिवदतीति। ननु विशेषवादोऽप्ययं प्राणविषय एव भविष्यति। कथं। यथैषोऽग्निहोत्रीयः सत्यं वदतीत्युक्ते न सत्यवदनेनाग्निहोत्रित्वं, केन तर्हि, अग्निहोत्रेणैव, सत्यवदनन्त्वग्निहोत्रिणो विशेष उच्यते, तथैष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदतीत्युक्ते न सत्यवदनेनातिवादित्वं, केन तर्हि, प्रकृतेन प्राणविज्ञानेनैव, सत्यवदनन्तु प्राणविदो विशेषो विवक्ष्यत इति, नेति ब्रूमः, श्रुत्यर्थपरित्यागप्रसङ्गात्, श्रुत्या ह्यत्र सत्यवदनेनातिवादित्वं प्रतीयते यः सत्येनातिवदति सोऽतिवदतीति। नात्र प्राणविज्ञानस्य सङ्कीर्त्तनमस्ति। प्रकरणात् तु प्राणविज्ञानं सम्बध्येत। तत्र प्रकरणानुरोधेन श्रुतिः परित्यक्ता स्यात्। प्रकृतव्यावृत्त्यर्थश्च तुशब्दो न सङ्गच्छेत। एष तु वा अतिवदतीति। सत्यन्त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति च प्रयत्नान्तरकरणमर्थान्तर-

---

यच्छब्दपरतन्त्रत्वेन सत्यादिवादिवाचित्वात्। अतः प्राणप्रकरणं विच्छिन्नमिति हेतुसिद्धिरित्याह ॥ अत्रोच्यत इति ॥ सत्येनातिवादित्वं विशेषः तद्वतो य एष इत्युक्तेर्न पूर्व्वानुकर्ष इत्यर्थः। य एष प्राणविदतिवदति इत्यनूद्य स सत्यं वदेदिति विधानान् न प्राणप्रकरणविच्छेदः इति दृष्टान्तेन शङ्कते ॥ नन्विति ॥ सत्यशब्दो ह्यबाधिते रूढो ब्रह्मवाचकः। तदन्यस्य मिथ्यात्वात्। सत्यवचने त्वबाधितार्थसम्बन्धाल्लाक्षणिक इति नात्र लक्षणावचनविधिरित्याह ॥ नेति ब्रूमः इति ॥ किञ्च सत्येन ब्रह्मणातिवदतीति तृतीया श्रुत्या ब्रह्म करणकमतिवादित्वं श्रुतं, तस्य प्रकरणाद् बाधो न युक्त इत्याह ॥ श्रुत्या हीत्यादिना ॥ नात्रेति सत्यवाक्ये इत्यर्थः। एवं सत्येनेति श्रुत्या प्रकरणं बाध्यमित्युक्त्वा

विवक्षां सूचयति। तस्माद्यथैकवेदिप्रशंसायां प्रकृतायामेष तु महा ब्राह्मणो यश्चतुरो वेदानधीत इत्येकवेदिभ्योऽर्थान्तरभूतश्चतुर्वेदः प्रशस्यते तादृगेतद् द्रष्टव्यं। न च प्रश्नप्रतिवचनरूपयैवार्थान्तरविवक्षया भवितव्यमिति नियमोऽस्ति, प्रकृतसम्बन्धासम्भवकारितत्वादर्थान्तरविवक्षायाः। तत्र प्राणान्तमनुशासनं श्रुत्वा तूष्णीं भूतं नारदं स्वयमेव सनत्कुमारो व्युत्पादयति। यत् प्राणविज्ञानेन विकारानृतविषयेणातिवादित्वमनतिवादित्वमेव तदेष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदतीति। तत्र सत्यमिति परं ब्रह्मोच्यते परमार्थरूपत्वात् "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति च श्रुत्यन्तरात्। तथा व्युत्पादिताय नारदाय "सोऽहं भगवः सत्येनातिवदामि" इत्येवं प्रवृत्ताय विज्ञानादिसाधनपरम्परया भूमानमुपदिशति। तत्र यत् प्राणादधि-

---

तुशब्देनापि बाधमाह॥ प्रकृतेति॥ विजिज्ञास्यत्वलिङ्गाच्च पूर्वोक्ताद्भिन्नमित्याह॥ सत्यन्त्वेवेति॥ प्रकरणविच्छेदे दृष्टान्तमाह॥ तस्मादिति॥ श्रुतिलिङ्गबलादेतत् सत्यं प्रकृतात् प्राणात् प्राधान्येन भिन्नं द्रष्टव्यमित्यर्थः। एवमतिवादित्वस्य ब्रह्मसम्बन्धोक्त्या प्राणलिङ्गत्वं निरस्तं। यत्तु प्रश्नं विनोक्तत्वलिङ्गाद् भूमा प्राण इति तन्न, तस्याप्रयोजकत्वादित्याह॥ न चेति॥ प्रश्नभेदादर्थभेद इति न नियमः, एकस्यात्मनो मैत्रेय्या बहुशः पृष्टत्वात् प्रश्नं विनोक्तचातुर्वेदस्य प्रकृतैकवेदाद्भिन्नत्वदर्शनाच्चेत्यर्थः। तत्र यथा चतुर्वेदत्वस्य प्रकृतासम्बन्धादर्थभेदः, एवमिहापीति स्फुटयति॥ तत्रेत्यदिना॥ सत्यपदेन प्राणोक्तिरित्यत आह॥ तत्र सत्यमिति॥ विज्ञानं निदिध्यासनं, आदिपदान्मननश्रद्धासाध्यश्रवणमनःशुद्धिनिष्ठातद्धेतुकर्म्माणि गृह्यन्ते। इमान्यपि श्रवणादीनि ज्ञेयस्य सत्यस्य ब्रह्मत्वे लिङ्गानि। एवं श्रुतिलिङ्गैः प्राणस्यावान्तरप्रकरणं बाधित्वा प्रस्तुतं सत्यं ब्रह्म भूमपदोक्तबहुत्वधर्म्मी-

सत्यं वक्तव्यं प्रतिज्ञातं तदेवेह भूमेत्युच्यत इति गम्यते। तस्मादस्ति प्राणादधिभूम्न उपदेश इत्यतः प्राणादन्यः परमात्मा भूमा भवितुमर्हति। एवञ्चेहात्मविविदिषया प्रकरणस्योत्थानमुपपन्नं भविष्यति। प्राण एवेहात्मा विवक्षित इत्येतदपि नोपपद्यते। न हि प्राणस्य मुख्यया वृत्त्याऽऽत्मत्वमस्ति। न चान्यत्र परमात्मज्ञानाच्छोकविनिवृत्तिरस्ति, "नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इति श्रुत्यन्तरात्। "तं मा भगवान् शोकस्य पारं तारयतु" इति चोपक्रम्योपसंहरति "तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमारः" इति। तम इति शोकादिकारणमविद्योच्यते। प्राणान्ते चानुशासनेन प्राणस्यान्यायत्ततोच्येत। आत्मतः प्राण इति च ब्राह्मणं। प्रकरणान्ते च परमात्मविवक्षा भविष्यति, भूमाऽत्र प्राण एवेति चेन्न। "स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि" इत्यादिना भूम्न एवाप्रकरणसमाप्तेरनुकर्षात्। वैपुल्यात्मिका च भूमरूपता सर्व्वकारणत्वात् परमात्मनः सुतरामुपपद्यते॥

त्याह॥ तत्र यदिति॥ किञ्च सन्निहितादपि व्यवहितं साकाङ्क्षं बलीय इति न्यायेन सन्निहितं निराकाङ्क्षं प्राणं दृष्ट्वा वाक्योपक्रमस्थ आत्मा स्वप्रतिपादनाय भूमवाक्यापेक्ष इह भूमा ग्राह्य इत्याह॥ एवञ्चेति॥ किञ्च शोकस्य पारमित्युपक्रम्य तमसः पारमित्युपसंहारात् शोकस्य मूलोच्छेदं विना तरणायोगाच्च। शोकपदेन मूलतमो गृह्यते तन्निवर्त्तकज्ञानगम्यत्वलिङ्गात्, आत्मा ब्रह्मेत्याह॥ न चान्यत्रेति॥ ब्राह्मणमात्मा यत्तत्त्वं प्राणस्य वदतीति सम्बन्धः। नन्विदं चरमं ब्राह्मणं ब्रह्मपरमस्तु ततः प्रागुक्तो भूमा प्राण इति शङ्कते॥ प्रकरणान्त इति॥ तच्छब्देन भूमानकर्षात् मैवमित्याह॥ नेति॥ भूम्नो

धर्म्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

अपि च ये भूम्नि श्रूयन्ते धर्म्मास्ते परमात्मन्युपपद्यन्ते। यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमेति दर्शनादिव्यवहाराभावं भूमन्यवगमयति परमात्मनि चायं दर्शनादिव्यवहाराभावोऽवगतः, यत्र त्वस्य सर्व्वमात्मैवाभूत्तत् केन कं पश्येदिति श्रुत्यन्तरात्। योऽप्यसौ सुषुप्तावस्थायां दर्शनादिव्यवहाराभाव उक्तः सोऽप्यात्मन एवासङ्गत्वविवक्षया उक्तो न प्राणस्वभावविवक्षया, परमात्मप्रकरणात्। यदपि तस्यामवस्थायां सुखमुक्तं तदप्यात्मन एव सुखरूपत्वविवक्षयोक्तं। यत आह एषोऽस्य परम आनन्द एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति। इहापि यो वै भूमा तत् सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखमिति सामयसुखनिराकरणेन ब्रह्मैव सुखं भूमानं दर्शयति यो वै भूमा तदमृतमिति। अमृतत्वमपीह श्रूयमाणं परमकारणं गमयति, विकाराणाममृतत्वस्य सापेक्षिकत्वात्, अतोऽन्यदार्त्तमिति च श्रुत्यन्तरात्। तथा च सत्यत्वं स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वं सर्व्वगतत्वं सर्व्वात्मत्वमिति चैते

ब्रह्मत्वे लिङ्गान्तरमाह। धर्म्मेति। सूत्रे यदुक्तं भूम्नो लक्षणं सुखत्वममृतत्वञ्च प्राणेषु योज्यमिति तदनूद्य विघटयति। योऽप्यसावित्यादिना। सति बुद्ध्याद्युपाधावात्मनो द्रष्टत्वादिस्तदभावे सुषुप्तौ तदभाव इत्यसङ्गत्वज्ञानार्थं प्रश्नोपनिषदि न शृणोति न पश्यतीति परमात्मानं प्रकृत्योक्तं। तथा तत्रैवात्मनः सुखत्वमुक्तं न प्राणस्य। यतः श्रुत्यन्तर आत्मन एव सुखत्वमाह तस्मादित्यर्थः। आमयो नाशादिदोषः तत्सहितं सामयं। आर्त्तं नश्वरं। स एवाधस्तात् स उपरिष्टादिति सर्व्व-

धर्म्माः श्रूयमाणाः परमात्मन्येवोपपद्यन्ते नान्यत्र तस्मात् भूमा परमात्मेति सिद्धं ॥

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १० ॥

कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति स होवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वित्यादि श्रूयते। तत्र संशयः किमक्षरशब्देन वर्ण उच्यते किं वा पर एवेश्वर इति। तत्राक्षरसमाम्नाय इत्यादावक्षरशब्दस्य वर्णे प्रसिद्धत्वात् प्रसिद्धिव्यतिक्रमस्य चायुक्तत्वात्, ओँकार एवेदं सर्व्वमित्यादौ च श्रुत्यन्तरे वर्णस्याप्युपास्यत्वेन सर्व्वात्मकत्वावधारणात् वर्ण एवाक्षरशब्द इति, एवं प्राप्ते उच्यते। पर एवात्माक्षरशब्दवाच्यः, कस्मादम्बरान्तधृतेः पृथिव्यादेराकाशान्तस्य विकारजातस्य धारणात्। तत्र हि पृथिव्यादेः समस्तस्य विकारजातस्य कालत्रयविभक्तस्याकाश एव तदोतञ्च प्रोतञ्चेत्याकाशे प्रतिष्ठितत्वमुक्त्वा कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेत्यनेन प्रश्नेनेदम-

---

गतत्वं, स एवेदं सर्व्वमिति सर्व्वात्मत्वञ्च श्रुतं, तस्माद्भूमाध्यायो निर्गुणे समन्वित इति सिद्धं ॥

अक्षरं। बृहदारण्यकं पठति। कस्मिन्निति। यद्भूतं भवच्च भविष्यच्च तत्सर्व्वं कस्मिन्नोतमिति गार्ग्या पृष्टेन मुनिना याज्ञवल्क्येनाव्याकृताकाशः कार्य्यमात्राश्रय उक्तः। आकाशः कस्मिन्नोत इति द्वितीयप्रश्ने स मुनिरुवाच। तत् अव्याकृतस्याधिकरणमेतदक्षरं अस्थूलादिरूपमित्यर्थः। उभयत्राक्षरशब्दप्रयोगात् संशयः। यथा सत्यशब्दो ब्रह्मणि रूढ इति ब्रह्म भूमेत्युक्तं तथाक्षरशब्दो वर्णे रूढ इति दृष्टान्तेन पूर्व्वपक्षः, तत्रोङ्कारोपास्तिः फलं। सिद्धान्ते निर्गुणब्रह्मधीरिति विवेकः। ननु न क्षरतीत्यचलत्वानाशित्वयोगात् ब्रह्मण-

क्षरमवतारितं, तथा चोपसंहृतमेतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति। न चेयमम्बरान्तधृतिर्ब्रह्मणोऽन्यत्र सम्भवति। यदप्योङ्कार एवेदं सर्व्वमिति तदपि ब्रह्मप्रतिपत्तिसाधनत्वात् स्तुत्यर्थं द्रष्टव्यं। तस्मान्न क्षरत्यश्नुते चेति नित्यत्वव्यापित्वाभ्यामक्षरं परमेव ब्रह्म। स्यादेतत् कार्य्यस्य चेत् कारणाधीनत्वं अम्बरान्तधृतिरभ्युपगम्यते प्रधानकारणवादिनोऽपीयमुपपद्यते कथं अम्बरान्तधृतेर्ब्रह्मत्वप्रतिपत्तिरिति, अत उत्तरं पठति॥

सा च प्रशासनात्॥ ११॥

सा चाम्बरान्तधृतिः परमेश्वरस्यैव कर्म्म, कस्मात् प्रशासनात्। प्रशासनं हीह श्रूयते एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्य्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इत्यादि। प्रशासनञ्च पारमेश्वरं कर्म्म नाचेतनस्य प्रशासनं सम्भवति। न ह्यचेतनानां घटादिकारणानां मृदादीनां घटादिविषयं प्रशासनमस्ति॥

प्यक्षरशब्दो मुख्य इत्यत आह। प्रसिद्धिव्यतिक्रमस्येति। रूढिर्योगमपहरतीति न्यायादित्यर्थः। वर्णस्योङ्कारस्य सर्व्वाश्रयत्वं कथमित्याशङ्क्य ध्यानार्थमिदं यथा श्रुत्यन्तरे सर्व्वात्मत्वमित्याह। ॐकार इति। प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां आकाशान्तजगदाधारत्वे तात्पर्य्यनिश्चयान्न ध्यानार्थता, अतस्तल्लिङ्गबलाद्रूढिं बाधित्वा योगवृत्तिर्ग्राह्येति सिद्धान्तयति एवमित्यादिना। आकाशभूतं कृत्वा शङ्कते। स्यादेतदिति। चेतनकर्टकप्रशिष्टाया अत्र श्रुतेर्मैवमित्याह॥

सा चेति॥ सूत्रं व्याचष्टे। सा चेति॥ चकार आकाशस्य भूतत्वनिरासार्थः। भूताकाशस्य कार्य्यान्तःपातिनः श्रुतसर्व्वकार्य्याश्रयत्वायोगात अव्याकृतमज्ञानमेवाकाशः प्रधानशब्दित इति तदाश्रयत्वाच्चाक्षरं न प्रधानमित्यर्थः। विधृतौ विषयत्वेन धृतौ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च कारणात् ब्रह्मैवाक्षरशब्दवाच्यं, तस्यैवाम्बरान्तधृतिः कर्म्म नान्यस्य कस्यचित्। किमिदमन्यभावव्यावृत्तेरिति। अन्यस्य भावोऽन्यभावस्तस्माद्व्यावृत्तिरन्यभावव्यावृत्तिरिति। एतदुक्तं भवति यदन्यद्ब्रह्मणोऽक्षरशब्दवाच्यमिहाशङ्क्यते तद्भावादिदमम्बरान्तविधरणमक्षरं व्यावर्त्तयति श्रुतिः, तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृ अश्रुतं श्रोतृ अमतं मन्तृ अविज्ञातं विज्ञात्रिति। तत्रादृष्टत्वादिव्यपदेशः प्रधानस्यापि सम्भवति, द्रष्टृत्वादिव्यपदेशस्तु न तस्य सम्भवत्यचेतनत्वात्, तथा नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ नान्यदतोऽस्ति मन्तृ नान्यदतोऽस्ति विज्ञात्रित्यात्मभेदप्रतिषेधात् न शारीरस्याप्युपाधिमतोऽक्षरशब्दवाच्यत्वं, अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमन इत्युपाधिमत्ताप्रतिषेधात्। न हि निरुपाधिकः शारीरो नाम भवति। तस्मात् परमेव ब्रह्माक्षरमिति निश्चयः ॥

ईक्षतिकर्म्मव्यपदेशात् सः ॥ १३ ॥

एतद्वै सत्यकाम परञ्चापरञ्च ब्रह्म यदोङ्कारस्तस्माद्विद्वा-

प्रश्नपूर्व्वकं सूत्रं व्याकरोति। किमिदमिति। घटत्वात् व्यावृत्तिरिति भ्रान्तिं निरस्यति। एतदिति। अम्बरान्तस्याधारमक्षरं श्रुतिरचेतनत्वाद्व्यावर्त्तयतीत्यर्थः। जीवनिरासपरत्वेनापि सूत्रं योजयति। तथेति। अन्यभावो भेदः तन्निषेधादिति सूत्रार्थः। तर्हि शोधितो जीव एवाक्षरं न पर इत्यत आह। न हीति। शोधिते जीवत्वं नास्तीत्यर्थः। तस्माद्गार्गि ब्राह्मणं निर्गुणाक्षरे समन्वितमिति सिद्धं ॥

ईक्षतिकर्म्मव्यपदेशात् सः॥ प्रश्नोपनिषदमुदाहरति। एतदिति।

नेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेतीति प्रकृत्य श्रूयते। यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीतेति। किमस्मिन् वाक्ये परं ब्रह्माभिध्यातव्यमुपदिश्यते आहोस्विदपरमित्येतेनैवायतनेन परमपरञ्चैकतरमन्वेतीति प्रकृतत्वात् संशयः। तत्रापरमिदं ब्रह्मेति प्राप्तं, कस्मात् स तेजसि सूर्य्ये तावत् सम्पन्नः, स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमिति च तद्विदो देशपरिच्छिन्नस्य फलस्योच्यमानत्वात्। न हि परब्रह्मविद्देशपरिच्छिन्नं फलमश्नुवीतेति युक्तं, सर्व्वगतत्वात् परस्य ब्रह्मणः। नन्वपरब्रह्मपरिग्रहे परं पुरुषमिति विशेषणं नोपपद्यते, नैष दोषः, पिण्डापेक्षया प्राणस्य परत्वोपपत्तेः, इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते। परमेव ब्रह्मेहाभिध्यातव्यमुपदिश्यते, कस्मात् ईक्षतिकर्म्मव्यप-

---

पिप्पलादो गुरुः सत्यकामेन पृष्टो ब्रूते, हे सत्यकाम परं निर्गुणमपरं सगुणं ब्रह्मैतदेव योऽयमोङ्कारः, स हि प्रतिमेव विष्णोस्तस्य प्रतीकस्तस्मात् प्रणवं ब्रह्मात्मना विद्वानेतेनैवोङ्कारध्यानेनायतनेन प्राप्तिसाधनेन यथाध्यानं परमपरं चान्वेति प्राप्नोतीति प्रकृत्य मध्ये एकमात्रद्विमात्रोङ्कारयोर्ध्यानमुक्त्वा ब्रवीति। यः पुनरिति। इत्यम्भावे तृतीया ब्रह्मोङ्कारयोरभेदोपक्रमात्। यो ह्यकारादिमात्रात्रये एकस्या मात्राया अकारस्य ऋग्वाद्यादिकं जाग्रदादिविभूतिञ्च जानाति तेन सम्यक् ज्ञाता एकमात्रा यस्योङ्कारस्य स एकमात्रः। एवं मात्राद्वयस्य सम्यग्विभूतिज्ञाने द्विमात्रस्तथा त्रिमात्रः। तमोङ्कारं पुरुषं योऽभिध्यायीत स ॐकारविभूतित्वेन ध्यातैः सामभिः सूर्य्यद्वारा ब्रह्मलोकं गत्वा परमात्मानं पुरुषं ईक्षत इत्यर्थः। संशयं तद्बीजञ्चाह। किमित्यादिना। अस्मिन् त्रिमात्रवाक्य इत्यर्थः। पूर्व्वत्र पूर्व्वपक्षेनोक्ते ॐकारे बुद्धिस्थं ध्यातव्यं निश्चीयत इति प्रसङ्गसङ्गतिः। यद्वा पर्व्वत्र वर्णे रूढस्याक्षरशब्दस्य लिङ्गात् ब्रह्मणि वृत्तिरुक्ता तद्वदत्रापि ब्रह्म-

देशात्। ईक्षतिर्दर्शनं दर्शनव्याप्यमीक्षतिकर्म्म, ईक्षतिकर्म्मत्वेनास्याभिध्यातव्यस्य पुरुषस्य वाक्यशेषे व्यपदेशो भवति, स एतस्माज्जीवघनात् परात् परं पुरुषं पुरिशयं ईक्षत इति। तत्राभिध्यायतेरतथाभूतमपि वस्तु कर्म्म भवति मनोरथकल्पितस्यापि अभिध्यायतिकर्म्मत्वात्। ईक्षतेस्तु तथाभूतमेव वस्तु लोके कर्म्म दृष्टमित्यतः परमात्मैवायं सम्यग्दर्शनविषयभूत ईक्षतिकर्म्मत्वेन व्यपदिष्ट इति गम्यते। स एव चेह परपुरुषशब्दाभ्यामभिध्यातव्यः प्रत्यभिज्ञायते। नन्वभिध्याने परपुरुष उक्त ईक्षणे तु परात्परः कथमितर इतरत्र प्रत्यभिज्ञायते इति, अत्रोच्यते। परपुरुषशब्दौ तावदुभयत्र साधारणौ। न चात्र जीवघनशब्देन प्रकृतोऽभिध्यातव्यः परपुरुषः परामृश्यते येन तस्मात् परात्परोऽयमीक्षितव्यः पुरुषोऽन्यः स्यात्। कस्तर्हि जीवघन इत्युच्यते घना मूर्त्तिर्जीवलक्षणो घनो जीव-

---

लोकप्राप्तिलिङ्गात् परशब्दस्य हिरण्यगर्भे वृत्तिरिति दृष्टान्तेन पूर्व्वपक्षयति। तत्रापरमिति। कार्य्यपरब्रह्मणोरुपास्तिरुभयत्र फलं। स उपासकः। सूर्य्ये सम्पन्नः प्रविष्टः। ननु वसुदान ईश्वर इति ध्यानात् विन्दते वस्वित्यल्पमपि फलं ब्रह्मोपासकस्य श्रुतमित्यत आह। नहीति॥ अन्यत्र तथात्वेऽपि अत्र परवित् परमपरविदपरमन्वेतीत्यपरविदोऽपरप्राप्तिरयुक्ता उपक्रमविरोधात्। न चात्र परप्राप्तिरेवोक्तेति वाच्यं, परस्य सर्व्वगतत्वात्। अत्रैव प्राप्तिसम्भवेन सूर्य्यद्वारा गतिवैयर्थ्यात् उपक्रमानुगृहीतादपरप्राप्तिरूपाल्लिङ्गात् परं पुरुषमिति परश्रुतिर्बाध्येत्यर्थः॥ परश्रुतेर्गतिं पृच्छति। नन्विति। पिण्डः स्थूलो विराट् तदपेक्षया सूत्रस्य परत्वमिति समाध्यर्थः सूत्रे सशब्द ईश्वरपर इति प्रतिज्ञातत्वेन तं व्याचष्टे। परमेवेति। स उपासक एतस्माद्धिरण्यग-

घनः सैन्धवखिल्यवत् यः परमात्मनो जीवरूपः खिल्यभाव उपाधिकृतः परश्च विषयेन्द्रियेभ्यः सोऽत्र जीवघन इति। अपर आह स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमिति, अतीतानन्तर-वाक्यनिर्द्दिष्टो यो ब्रह्मलोकः परश्च लोकान्तरेभ्यः सोऽत्र जीवघन इत्युच्यते। जीवानां हि सर्व्वेषां करणपरिवृतानां सर्व्वकरणात्मनि हिरण्यगर्भे ब्रह्मलोकनिवासिनि सङ्घातोप-पत्तेर्भवति ब्रह्मलोको जीवघनः, तस्मात् परो यः परमा-त्मेक्षणकर्म्मभूतः स एवाभिध्यानेऽपि कर्म्मभूत इति गम्यते। परं पुरुषमिति च विशेषणं परमात्मपरिग्रह एवावकल्प्यते। परो हि पुरुषः परमात्मैव भवति यस्मात् परं किञ्चिदन्यन्नास्ति, पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परागतिरिति च

भात् परं पुरुषं ब्रह्माहमितीक्षत इत्यर्थः॥ नन्वीक्षणविषयोऽप्यपरोऽस्तु तत्राह। तत्राभिध्यायतेरिति। नन्वीक्षणं प्रमात्वाद्विषयसत्यतामपेक्षत इति भवतु सत्यः पर ईक्षणीयः ध्यातव्यस्त्वसत्योऽपरः किं न स्यादित्यत आह। स एवेति। श्रुतिभ्यां प्रत्यभिज्ञानात् स एवायमिति सौत्रः सशब्दो व्याख्यातः। अत्रैवं सूत्रयोजना, ओँकारे यो ध्येयः स पर एवात्मा वाक्यशेषे ईक्षणीयत्वोक्तेः, अत्र च श्रुतिप्रत्यभिज्ञानात् स एवायमिति। ननु शब्दभेदात् न प्रत्यभिज्ञेति शङ्कते। नन्विति। परात्पर इति शब्दभेदं अङ्गीकृत्य श्रुतिभ्यामुक्तप्रत्यभिज्ञाया अविरोधमाह। अत्रेति। न चैतस्माज्जीवघनात् परादित्येतत्पदेनोपक्रान्तध्यातव्यपरामर्शादीक्षणीयः परात्मा ध्येयादन्य इत्यत आह। न चात्रेति। ध्यानस्य तत्फलेक्षणस्य च लोके समानविषयत्वाद्ध्येय एवेक्षणीयः। एवञ्चोपक्रमोपसंहारयोरेकवाक्यता भवतीति भावः। स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीवघनादित्येतत्पदेन सन्निहिततरो ब्रह्म-

श्रुत्यन्तरात्। परञ्चापरञ्च ब्रह्म यदोङ्कार इति च विभज्यानन्तरमोङ्कारेण परं पुरुषमभिध्यातव्यं ब्रुवन् परमेव ब्रह्म परं पुरुषं गमयति। यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यते एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुच्यत इति पाप्मविनिर्मोकफलवचनं परमात्मानमिहाभिध्यातव्यं सूचयति। अथ यदुक्तं परमात्माभिध्यायिनो न देशपरिच्छिन्नं फलं युज्यत इति, अत्रोच्यते। त्रिमात्रेणोङ्कारेणालम्बनेन परमात्मानमभिध्यायतः फलं ब्रह्मलोकप्राप्तिः क्रमेण च सम्यग्दर्शनोत्पत्तिरिति क्रममुक्त्यभिप्रायमेतद्भविष्यतीत्यदोषः॥

लोकस्वामी परामृश्यत इति प्रश्नपूर्व्वकं व्याचष्टे। कस्तर्हीत्यादिना। मूर्त्ता घन इति सूत्रादिति भावः। सैन्धवखिल्यो लवणपिण्डः खिल्यवदल्पो भावः परिच्छेदो यस्य स खिल्यभावः। एतत्पदेन ब्रह्मलोको वा परामृश्यते इत्याह। अपर इति। जीवघनशब्दस्य ब्रह्मलोके लक्षणां दर्शयति। जीवानां हीति। व्यष्टिकरणाभिमानिनां जीवानां घनः सङ्घातो यस्मिन् सर्व्वकरणाभिमानिनि स जीवघनः तत्स्वामिकत्वात् परम्परासम्बन्धेन लोको लक्ष्य इत्यर्थः। तस्मात् परः सर्व्वलोकातीतः शुद्ध इत्यर्थः। परपुरुषशब्दस्य परमात्मनि मुख्यत्वाच्च स एव ध्येय इत्याह। परमिति। यस्मात् परान्नापरमस्ति किञ्चित् स एव मुख्यः परः न तु पिण्डात् परः सूत्रात्मेत्यर्थः। किञ्च परशब्देनोपक्रमे निश्चितं परं ब्रह्मैवात्र वाक्यशेषे ध्यातव्यमित्याह। परञ्चापरञ्चेति। पापनिवृत्तिलिङ्गाच्चेत्याह॥ यथेति। पादोदरः सर्पः। ॐकारे परब्रह्मोपासनया सूर्य्यद्वारा ब्रह्मलोकं गत्वा परब्रह्मेक्षित्वा तदेव शान्तमभयं प्राप्नोतीत्यविरोधमाह। अत्रोच्यत इति॥ एवमेकवाक्यतासमर्थप्रकरणानुगृहीतपरपुरुषश्रुतिभ्यां परब्रह्मप्रत्यभिज्ञया ब्रह्मलोकप्राप्तिलिङ्गं बाधित्वा वाक्यं प्रणवध्येये ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धं॥

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं, तद्वाव विजिज्ञासितव्यं इत्यादि वाक्यं समाम्नायते। तत्र योऽयं दहरे हृदयपुण्डरीके दहर आकाशः श्रुतः स किम्भूताकाशोऽथ विज्ञानात्माथवा परमात्मेति संशय्यते। कुतः संशयः, आकाशब्रह्मपुरशब्दाभ्यां। आकाशशब्दो ह्ययं भूताकाशे परस्मिंश्च ब्रह्मणि प्रयुज्यमानो दृश्यते। तत्र किम्भूताकाश एव दहरः स्यात् किं वा पर इति संशयः। तथा ब्रह्मपुरमिति किं जीवोऽत्र ब्रह्मनामा तस्येदं पुरं शरीरं ब्रह्मपुरमथ वा परस्यैव ब्रह्मणः पुरं ब्रह्मपुरमिति। तत्र जीवस्य परस्य वान्यतरस्य पुरस्वामिनो दहराकाशत्वे संशयः। तत्राकाशशब्दस्य भूताकाशे रूढत्वाद्भूताकाश एव दहर इति प्राप्तं, तस्य च दहरायत-

---

दहर उत्तरेभ्यः। छान्दोग्यमुदाहरति। अथेति। भूमविद्यानन्तरं दहरविद्याप्रारम्भार्थोऽथशब्दः। ब्रह्मणोऽभिव्यक्तिस्थानत्वात् ब्रह्मपुरं शरीरं अस्मिन् यत् प्रसिद्धं दहरमल्पं हृत्पद्मं तस्मिन् हृदये यदन्तराकाशशब्दितं ब्रह्म तदन्वेष्टव्यं विचार्य्य ज्ञेयमित्यर्थः। अत्राकाशो जिज्ञास्यस्तदन्तःस्थं वेति प्रथमं संशयः कल्प्यः। तत्र यद्याकाशस्तदा संशयद्वयं। तत्राकाशशब्दादेकं संशयमुक्त्वा ब्रह्मपुरशब्दात् संशयान्तरमाह। तथा ब्रह्मपुरमितीति। अत्र शब्दे जीवस्य ब्रह्मणो वा पुरमिति संशयः। तत्र तस्मिन् संशये सतीति योजना। परपुरुषशब्दस्य ब्रह्मणि मुख्यत्वात् ब्रह्म ध्येयमित्युक्तं। तद्वदिहाप्याकाशपदस्य भूताकाशे रूढत्वाद्भूताकाशो ध्येय इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति। तत्राकाशेत्यादिना। दहरवाक्यस्यानन्तरप्रजापतिवाक्यस्य च सगुणे

नापेक्षया दहरत्वं, यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश इति च बाह्याभ्यन्तरभावकृतभेदस्योपमानोपमेयभावो द्यावापृथिव्यादि च तस्मिन्नन्तःसमाहितमवकाशात्मनाकाशस्यैकत्वात्। अथ वा जीवो दहर इति प्राप्तं ब्रह्मपुरशब्दात्, जीवस्य हीदं पुरं सच्छरीरं ब्रह्मपुरमित्युच्यते। तस्य स्वकर्म्मणोपार्ज्जितत्वात्। भक्त्या च तस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वं। न हि परस्य ब्रह्मणः शरीरेण स्वस्वामिभावः सम्बन्धोऽस्ति। तत्र पुरस्वामिनः पुरैकदेशेऽवस्थानं दृष्टं यथा राज्ञः, मनउपाधिकश्च जीवो मनश्च प्रायेण हृदये प्रतिष्ठितमित्यतो जीवस्यैवेदं हृदयान्तरवस्थानं स्यात्। दहरत्वमपि तस्यैवाराग्रोपमितत्वादवकल्पते। आकाशोपमितत्वादि च ब्रह्माभेदविवक्षया भविष्यति। न चात्र दहरस्यान्वेष्टव्यत्वं विजिज्ञासितव्यत्वञ्च श्रूयते, तस्मिन् यदन्तरिति परविशेषणत्वेनोपादानादिति, अत

निर्गुणे च समन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसङ्गतयः। पूर्व्वपक्षे भूताकाशाद्युपास्तिः सिद्धान्ते सगुणब्रह्मोपास्त्या निर्गुणधीरिति फलभेदः। न चाकाशस्तल्लिङ्गादित्यनेनास्य पुनरुक्तता शङ्कनीया। अत्र तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यमित्याकाशान्तःस्थस्यान्वेष्टव्यत्वादिलिङ्गान्वयेन दहराकाशस्य ब्रह्मत्वे स्पष्टलिङ्गाभावात्। ननु भूताकाशस्याल्पत्वं कथमेकस्योपमानत्वं उपमेयत्वञ्च कथं उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते उभावग्निश्च वायुश्चेत्यादिना श्रुतसर्व्वाश्रयत्वञ्च कथमित्याशङ्क्य क्रमेण परिहरति। तस्येत्यादिना। हृदयापेक्षया अल्पत्वं ध्यानार्थं कल्पितभेदात् सादृश्यं, स्वत एकत्वात् सर्व्वाश्रयत्वमित्यर्थः। नन्वेष आत्मेत्यात्मशब्दो भूते न युक्त इत्यरुचेराह। अथ वेति। भक्त्येति। चैतन्यगुणयोगेनेत्यर्थः। मुख्यं ब्रह्म गृह्यतामित्यत आह। न हीति। अस्तु पुरस्वामी जीवो

उत्तरं ब्रूमः। परमेश्वर एव दहराकाशो भवितुमर्हति न भूताकाशो जीवो वा। कस्मादुत्तरेभ्यो वाक्यशेषगतेभ्यो हेतुभ्यः। तथा हि द्रष्टव्यतया विहितस्य दहराकाशस्य तञ्चेद्ब्रूयुरित्युपक्रम्य किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वा विजिज्ञासितव्यं इत्येवमाक्षेपपूर्व्वकं प्रतिसमाधानवचनं भवति स ब्रूयाद् यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते इत्यादि। तत्र पुण्डरीकदहरत्वेन प्राप्तदहरत्वस्याकाशस्य प्रसिद्धाकाशौपम्येन दहरत्वन्निवर्त्तयन् भूताकाशत्वं दहरस्याकाशस्य निवर्त्तयतीति गम्यते। यद्यप्याकाशशब्दो भूताकाशे रूढस्तथापि तेनैव तस्योपमा नोपपद्यत इति भूताकाशशङ्का निवर्त्तिता भवति। नन्वेकस्याप्याकाशस्य वाह्याभ्यन्तरत्वकल्पितेन भेदेनोपमानोप-

---

हृदयस्याकाशस्तु ब्रह्मेत्यत आह। तत्रेति। पुरस्वामिन एव तदन्तःस्थत्वसम्भवात् नान्यापेक्षेत्यर्थः। व्यापिनोऽन्तःस्थत्वं कथमित्यत आह। मन इति। आकाशपदेन दहरमनुक्ष्योक्तोपमादिकं ब्रह्माभेदविवक्षया भविष्यतीत्याह। आकाशेति। ननु जीवस्याकाशपदार्थत्वमयुक्तमित्याशङ्क्य तर्हि भूताकाश एव दहरोऽस्तु तस्मिन्नन्तःस्थं किञ्चिज्ज्ञेयमिति पक्षान्तरमाह। न चात्रेति। परमन्तःस्थं वस्तु, तद्विशेषणत्वेनाधारत्वेन दहराकाशस्य तच्छब्देनोपादानादित्यर्थः। यद्वा अन्वेष्यत्वादिलिङ्गात् दहरस्य निश्चयादाकाशस्तल्लिङ्गादित्यनेन गतार्थत्वमिति शङ्कात्र निरसनीया अन्वेष्यत्वादेः परविशेषणत्वेन ग्रहणात् दहरस्य ब्रह्मत्वे लिङ्गं नास्तीत्यर्थः। अपहतपाप्मत्वादिलिङ्गोपेतात्मश्रुत्या केवलाकाशश्रुतिर्बाध्येति सिद्धान्तयति। परमेश्वर इत्यादिना। आकाशस्याक्षेपपूर्व्वकमिति सम्बन्धः। तमाचार्य्यं प्रति यदि ब्रूयुः हृदय-

मेयभावः सम्भवतीत्युक्तं। नैवं सम्भवति। अगतिका ह्रीयं गतिर्यत् काल्पनिकभेदाश्रयणं। अपि च कल्पयित्वा भेदमुपमानोपमेयभावं वर्णयतः परिच्छिन्नत्वादभ्यन्तराकाशस्य न वाह्याकाशपरिमाणत्वमुपपद्यते। ननु परमेश्वरस्यापि ज्यायानाकाशादिति श्रुत्यन्तरान्नैवाकाशपरिमाणत्वमुपपद्यते, नैष दोषः, पुण्डरीकवेष्टनप्राप्तदहरत्वनिवृत्तिपरत्वाद्वाक्यस्य न तावत्त्वप्रतिपादनपरत्वं। उभयप्रतिपादनेऽपि वाक्यं भिद्येत। न च कल्पितभेदे पुण्डरीकवेष्टिते आकाशैकदेशे द्यावापृथिव्यादीनामन्तःसमाधानमुपपद्यते। एष आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्प इति चात्मत्वापहतपाप्मत्वादयश्च गुणा न भूताकाशे सम्भवन्ति। यद्यप्यात्मशब्दो जीवे सम्भवति तथापीतरेभ्यः कारणेभ्यो जीवा-

---

मेव तावदल्पं तत्रत्याकाशोऽल्पतरः किं तदत्राल्पे विद्यते यद्विचार्य्य ज्ञेयमिति, तदा स आचार्य्यो ब्रूयादाकाशस्याल्पतानिवृत्तिमित्यर्थः। वाक्यस्य तात्पर्य्यमाह। तत्रेति। निवर्त्तयति आचार्य्य इति शेषः। नन्वाकाशशब्देन रूढ्या भूताकाशस्य भानात् कथं तन्निवृत्तिरित्याशङ्क्याह। यद्यपीति। ननु रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिवेत्यभेदेऽप्युपमा दृष्टेति चेत् न, अभेदे सादृश्यस्यानन्वयेन युद्धस्य निरुपमत्वे तात्पर्य्यात् अनन्वयालङ्कार इति काव्यविदः। पूर्व्वोक्तमनूद्य निरस्यति। नन्वित्यादिना। सीताश्लिष्ट इवाभाति कोदण्डप्रभया युत इत्यादौ प्रभायोगसीताश्लेषरूपविशेषणभेदाभेदाश्रयणमेकस्यैव श्रीरामस्योपमानोपमेयभावसिद्ध्यर्थमगत्या कृतमित्यनुदाहरणं द्रष्टव्यं नैवमत्राश्रयणं युक्तं वाक्यस्याल्पत्वनिवृत्तिपरत्वेन गतिसद्भावात्। किञ्च हार्दाकाशस्यान्तरत्वात्यागे अल्पत्वेन व्यापकवाह्याकाशसादृश्यं न युक्तमित्याह। अपि चेति। आन्तरत्वत्यागे तु अत्यन्ताभेदान्न सादृश्यमिति

शङ्कापि निवर्त्तिता भवति। न ह्युपाधिपरिच्छिन्नस्याराग्रोपमितस्य पुण्डरीकवेष्टनकृतं दहरत्वं शक्यं निवर्त्तयितुं ब्रह्माभेदविवक्षया जीवस्य सर्वगतत्वादि विवक्ष्यत इति चेत् यदात्मतया जीवस्य सर्वगतत्वादि विवक्ष्यते तस्यैव ब्रह्मणः साक्षात् सर्वगतत्वादि विवक्ष्यतामिति युक्तं। यदप्युक्तं ब्रह्मपुरमिति जीवेन पुरस्योपलक्षितत्वाद्राज्ञ इव जीवस्यैवेदं पुरस्वामिनः पुरैकदेशवर्त्तित्वमस्त्वित्यत्र ब्रूमः। परस्यैवेदं ब्रह्मणः पुरं सच्छरीरं ब्रह्मपुरमित्युच्यते ब्रह्मशब्दस्य तस्मिन् मुख्यत्वात्। तस्याप्यस्ति पुरेणानेन सम्बन्ध उपलब्ध्यधिष्ठानत्वात्। स एतस्माज्जीवघनात् परात् परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते, स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशय इत्यादिश्रुतिभ्यः। अथ वा जीवपुरे एवास्मिन् ब्रह्म *सन्निहितमुपलभ्यते। यथा सालग्रामे

भावः। ननु हार्दाकाशस्याल्पत्वनिवृत्तौ तावत्त्वे च तात्पर्य्यं किं न स्यादित्यत आह। उभयेति। अतोऽल्पत्वनिवृत्तावेव तात्पर्य्यमिति भावः। एवमाकाशोपमितत्वाद्दहराकाशो न भूतमित्युक्तं सर्व्वाश्रयत्वादिलिङ्गेभ्यश्च तथेत्याह। न चेत्यादिना। विगता जिघत्सा जग्धुमिच्छा यस्य सोऽयं विजिघत्सः बुभुक्षाशून्य इत्यर्थः। प्रथमश्रुतब्रह्मशब्देन तत्सापेक्षचरमश्रुतषष्ठीविभक्त्यर्थः सम्बन्धो नेयः न तु ब्रह्मणः पुरमिति षष्ठ्यर्थः स्वस्वामिभावो ग्राह्यः। निरपेक्षेण तत्सापेक्षं बाध्यमिति न्यायादित्याह। अत्र ब्रूम इति। शरीरस्य ब्रह्मणा तदुपलब्धिस्थानत्वरूपे सम्बन्धे मानमाह। स इति। पूर्षु शरीरेषु, पुरि हृदये शय इति पुरुष इत्यन्वयः। ननु ब्रह्मशब्दस्य जीवेऽप्यन्नादिना शरीरवृद्धिहेतौ मुख्यत्वान्न षष्ठ्यर्थः कथञ्चिन्नेय इत्यत आह। अथ वेति। वृंहयति देहमिति ब्रह्म जीवः तत्स्वामिके पुरे, हृदयं ब्रह्मवेश्म भवतु

* सन्निहितमुपदेक्ष्यते इति सो॰ B.

विष्णुः सन्निहित इति तद्वत्। तद्यथेह कर्म्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयत इति च कर्म्मणामन्तवत्फलत्वमुक्त्वाथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामान् तेषां सर्व्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति प्रकृतदहराकाशविज्ञानस्यानन्तफलत्वं वदन् परात्मत्वमस्य सूचयति। यदप्येतदुक्तं न दहरस्याकाशस्यान्वेष्टव्यत्वं विजिज्ञासितव्यत्वञ्च श्रुतं परविशेषणत्वेनोपादानादित्यत्र ब्रूमः। यद्याकाशो नान्वेष्टव्यत्वेनोक्तः स्यात् यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश इत्याद्याकाशस्वरूपप्रदर्शनं नोपयुज्येत। नन्वेतदप्यन्तर्वर्त्तिवस्तुसद्भावदर्शनायैव प्रदर्श्यते तञ्चेदं ब्रूयुः, यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किं तत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यमित्याक्षिप्य परिहारावसरे आकाशौपम्योपक्रमेण द्यावापृथिव्यादीनामन्तःसमाहितत्वदर्शनात् नैतदेवं। एवं हि

राजपुरे मैत्रसद्मवदित्यर्थः। अनन्तफललिङ्गादपि दहरः परमात्मेत्याह। तद्यथेति। अथ कर्म्मफलाद्वैराग्यानन्तरमिह जीवदशायामात्मानं दहरं तदाश्रितांश्च सत्यकामादिगुणान् आचार्य्योपदेशमनुविद्य ध्यानेनानुभूय परलोकं गच्छन्ति तेषां सर्वलोकेष्वनन्तमैश्वर्य्यं स्वेच्छया सञ्चलनादिकं भवतीत्यर्थः। दहरे उक्तलिङ्गान्यन्यथासिद्धानि तेषां तदन्तःस्थगुणत्वादित्युक्तं स्मारयित्वा दूषयति। यदपीत्यादिना। उक्तमत्राकाशस्वरूपप्रतिपादनान्यथानुपपत्त्या पूर्व्वं तस्यान्वेष्यत्वादिकमित्यत्राशयोपपत्तिं शङ्कते। नन्विति। एतदाकाशस्वरूपं आक्षेपवीजमाकाशस्याल्पत्वमुपमया निरस्यान्तःस्थवस्तूक्तेः तदन्तःस्थमेव ध्येयमित्यर्थः। तर्हि जगदेव ध्येयं स्यादित्याह। नैतदेवमिति। अस्तु को

सति यदन्तःसमाहितं द्यावापृथिव्यादि तदन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यञ्चोक्तं स्यात्। तत्र वाक्यशेषो नोपपद्येत। अस्मिन् कामाः समाहिताः एष आत्मापहतपाप्मा इति हि प्रकृतं तत् द्यावापृथिव्यादिसमाधानाधारमाकाशमाकृष्याथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामानिति समुच्चयार्थेन चशब्देनात्मानञ्च कामाधारमाश्रितांश्च कामान् विज्ञेयान् वाक्यशेषो दर्शयति। तस्माद्वाक्योपक्रमेऽपि दहर एवाकाशो हृदयपुण्डरीकाधिष्ठानः सहान्तःस्थैः समाहितैः पृथिव्यादिभिः सत्यैः कामैः विज्ञेय उक्त इति गम्यते। स चोक्तेभ्यो हेतुभ्यः परमेश्वर इति॥

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गञ्च॥ १५॥

दहरः परमेश्वर उत्तरेभ्यो हेतुभ्य इत्युक्तं। त एवोत्तरे हेतव इदानीं प्रपञ्च्यन्ते। इतश्च परमेश्वर एव दहरो यस्मात् दहरवाक्यशेषे परमेश्वरस्यैव प्रतिपादकौ गतिशब्दौ

दोषस्तत्राह। तत्रेति। सर्वनामभ्यां दहराकाशमाकृष्यात्मत्वादिगुणानुक्ता गुणैः सह तस्यैव ध्येयत्वं वाक्यशेषो ब्रूते, तद्विरोध इत्यर्थः। तस्मिन् यदन्तरिति तत्पदेन व्यवहितमपि हृदयं योग्यतया ग्राह्यमित्याह। तस्मादिति। यद्वा आकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदुभयमन्वेष्टव्यमिति योजनां सूचयति। सहान्तःस्थैरिति॥

दहराकाशस्य ब्रह्मत्वे हेत्वन्तरमाह। गतीति। प्रजा जीवा एतं हृदयस्थं दहरं ब्रह्मस्वरूपं लोकमहरहः प्रत्यहं स्वापे गच्छन्त्यस्तदात्मना स्थिता अप्यनृताच्छानेनावृतास्तं न जानन्ति अतः पुनरुत्तिष्ठन्तीत्यर्थः। नन्वेतत्पदपरामृष्टदहरस्य स्वापे जीवगम्यत्वेऽपि ब्रह्मत्वे किमायात-

भवतः। इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्तीति, तत्र प्रकृतं दहरं ब्रह्मलोकशब्देनाभिधाय तद्विषया गतिः प्रजाशब्दवाच्यानां जीवानां अभिधीयमाना दहरस्य ब्रह्मतां गमयति। तथा ह्यहरहर्जीवानां सुषुप्त्यवस्थायां ब्रह्मविषयं गमनं दृष्टं श्रुत्यन्तरे सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवतीत्येवमादौ। लोकेऽपि किल गाढं सुषुप्तमाचक्षते ब्रह्मीभूतो ब्रह्मतां गत इति। तथा ब्रह्मलोकशब्दोऽपि प्रकृते दहरे प्रयुज्यमानो जीवभूताकाशाशङ्कां निवर्त्तयन् ब्रह्मतामस्य गमयति। ननु कमलासनलोकमपि ब्रह्मलोकशब्दो गमयेत्, गमयेद्यदीदं ब्रह्मणो लोक इति षष्ठीसमासवृत्त्या व्युत्पाद्यते। सामानाधिकरण्यवृत्त्या तु व्युत्पाद्यमानो ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इति परमेव ब्रह्म गमयिष्यति। एतदेव चाहरहर्ब्रह्मलोक-

---

मित्याशङ्क्य तथा हि दृष्टमिति व्याचष्टे। तथा हीति। लोकेऽपि दृष्टमित्यर्थान्तरमाह। लोकेऽपीति। गतिलिङ्गं व्याख्याय शब्दं व्याचष्टे। तथेति। जीवभूताकाशयोर्ब्रह्मलोकशब्दस्याप्रसिद्धेरिति भावः। ब्रह्मण्यपि तस्याप्रसिद्धिं शङ्कते। नन्विति। निषादस्थपतिन्यायेन समाधत्ते गमयेदिति। षष्ठे चिन्तितं स्थपतिर्निषादः शब्दसामर्थ्यात्। रौद्रीमिष्टिं विधाय एतया निषादस्थपतिं याजयेदित्याम्नायते। तत्र निषादानां स्थपतिः स्वामीति षष्ठीसमासेन त्रैवर्णिको ग्राह्यः अग्निविद्यादिसामर्थ्यात् न तु निषादश्चासौ स्थपतिरिति कर्म्मधारयेण निषादो ग्राह्योऽसामर्थ्यादिति प्राप्ते सिद्धान्तः। निषाद एव स्थपतिः स्यात् निषादशब्दस्य निषादे शक्तत्वात्, तस्याश्रुतषष्ठ्यर्थसम्बन्धलक्षकत्वकल्पनायोगात् श्रुतद्वितीयाविभक्तेः पूर्व्वपदसम्बन्धकल्पनायां लाघवात् अतो निषादस्येष्टिसामर्थ्यमात्रं कल्प्यमिति तद्वद्ब्रह्मलोकशब्दे

गमनं *दृष्टं ब्रह्मलोकशब्दस्य† सामानाधिकरण्यवृत्तिपरिग्रहे लिङ्गं। न ह्यहरहरिमाः प्रजाः कार्य्यब्रह्मलोकं सत्यलोकाख्यं गच्छन्तीति शक्यं कल्पयितुं॥

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः॥ १६॥

धृतेश्च हेतोः परमेश्वर एवायं दहरः कथं दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति हि प्रकृत्याकाशौपम्यपूर्वकं तस्मिन् ‡सर्वसमाधानमुक्त्वा तस्मिन्नेव चात्मशब्दं प्रयुज्यापहतपाप्मत्वादिगुणयोगञ्चोपदिश्य तमेवानतिवृत्तप्रकरणं निर्दिशत्यथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसम्भेदायेति। तत्र विधृतिरित्यात्मशब्दसामानाधिकरण्याद्विधारयितोच्यते, §क्तिचः कर्त्तरि स्मरणात्। यथोदकसन्तानस्य विधारयिता लोके सेतुः क्षेत्रसम्पदामसम्भेदायैवमयमात्मा एषामध्यात्मादिभेदभिन्नानां लो-

---

कर्म्मधारय इत्यर्थः। कर्म्मधारये लिङ्गञ्चास्तीति व्याचष्टे। एतदेवेति। सूत्रे चकार उक्तन्यायसमुच्चयार्थः॥

सर्व्वजगद्धारणलिङ्गाच्च दहरः पर इत्याह। धृतेरिति। नन्वथशब्दाद्दहरप्रकरणं विच्छिद्य श्रुता धृतिर्न दहरलिङ्गमिति शङ्कते। कथमिति। य आत्मेति प्रकृतापकर्षात् अथशब्दो दहरस्य धृतिगुणविधिः प्रारम्भार्थमाह दहरोऽस्मिन्नित्यादिना। श्रुतौ विधृतिशब्दः कर्तृवाचित्वात् क्तिजन्तः क्यन्तः। सूत्रे तु महिमशब्दसामानाधिकरण्यात् धृतिशब्दः क्तिनन्तो विधारणं ब्रूते, स्त्रियां क्तिन्निति भावे क्तिनो विधानादिति विभागः। सेतुरसङ्करहेतुः, विधृतिस्तु स्थिति-

---

* दृष्टमिति का० सो० पु० नास्ति।

† सामानाधिकरण्यपरिग्रहे इति मु० पु०।

‡ सर्वसमाधानमिति सो० का० पु०।

§ क्तिनः इति मु० पु०।

कानां वर्णाश्रमादीनाञ्च विधारयिता सेतुरसम्भेदायासङ्क-
रायेति। एवमिह प्रकृते दहरे विधरणलक्षणं महिमानं दर्श-
यति, अयञ्च महिमा परमेश्वर एव श्रुत्यन्तरादुपलभ्यते एतस्य
वाक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्य्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इत्या-
देः। तथान्यत्रापि निश्चिते परमेश्वरवाक्ये श्रूयते एष सर्वे-
श्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधारण एषां
लोकानामसम्भेदायेति। एवं धृतेश्च हेतोः परमेश्वर एवायं
दहरः।

प्रसिद्धेश्च॥ १७॥

इतश्च परमेश्वर एव दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्युच्यते।
यत्कारणमाकाशशब्दः परमेश्वरे प्रसिद्धः। आकाशो वै
नाम नामरूपयोर्निर्वहिता, सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्या-
काशादेव समुत्पद्यन्त इत्यादिप्रयोगदर्शनात्। जीवे तु न
क्वचिदाकाशशब्दः प्रयुज्यमानो दृश्यते। भूताकाशस्तु सत्या-
मप्याकाशशब्दप्रसिद्धौ उपमानोपमेयभावाद्यसम्भवान्न ग्रही-
तव्य इत्युक्तं॥

हेतुरित्यपौनरुक्त्यमाह। यथोदकेति। सूत्रं योजयति। एवमिहेति।
धृतेर्दहरः परः अस्य धृतिरूपस्य नियमस्य च महिम्नोऽस्मिन्
परमात्मन्येव श्रुत्यन्तर उपलब्धेरिति सूत्रार्थः। धृतेश्चेति चकारात्
सेतुपदोक्तनियामकत्वलिङ्गं ग्राह्यं तत्र नियमने श्रुत्यन्तरोपलब्धि-
माह। एतस्येति। धृतौ तामाह। तथेति। आसमन्तात् काशते
दीप्यते इति स्वयंज्योतिषि ब्रह्मण्याकाशशब्दस्य विभुत्वगुणतो वा
प्रसिद्धिः प्रयोगप्राचुर्य्यं॥

इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासम्भवात्॥ १८॥

यदि वाक्यशेषबलेन दहर इति परमेश्वरः परिगृह्येतास्तीतरस्यापि जीवस्य वाक्यशेषे परामर्शः। अथ य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते एष आत्मेति *होवाचेति। अत्र हि सम्प्रसादशब्दः श्रुत्यन्तरे सुषुप्तावस्थायां दृष्टत्वादवस्थावन्तं जीवं शक्नोत्युपस्थापयितुं नार्थान्तरं। तथा शरीरव्यपाश्रयस्यैव जीवस्य शरीरात् समुत्थानं सम्भवति। यथाकाशव्यपाश्रयाणां वाय्वादीनामाकाशात् समुत्थानं तद्वत्। यथा चादृष्टोऽपि लोके परमेश्वरविषय आकाशशब्दः परमेश्वरधर्मसमभिव्याहारादाकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहितेत्येवमादौ परमेश्वरविषयोऽभ्युपगतः, एवं जीवविषयोऽपि भविष्यति। तस्मादितरपरामर्शात् दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्यत्र स एव जीव उच्यते इति चेत्, नैत-

यदि एष आत्मापहतपाप्मेत्यादिवाक्यशेषबलेन दहरः परस्तर्हि जीवोऽपीत्याशङ्क्य निषेधति। इतरेति। जीवस्य वाक्यशेषमाह। अथेति। दहरोक्त्यनन्तरं मुक्तोपसृप्यं शुद्धं ब्रह्मोच्यते, य एष सम्प्रसादो जीवोऽस्मात् कार्य्यकारणसङ्घात् सम्यगुत्थाय आत्मानं तस्माद्विविच्य विविक्तं आत्मानं स्वेन ब्रह्मरूपेणाभिनिष्पद्य साक्षात्कृत्य तदेव प्रत्यक् परं ज्योतिरुपसम्पद्यते प्राप्नोतीति व्याख्येयं। यथा मुखं व्यादाय स्वपितीति वाक्यं सुप्ता मुखं व्यादत्ते इति व्याख्यायते तद्वत्। ज्योतिषोऽनात्मत्वं निरस्यति। एष इति। सम्प्रसादादेव त्वाचरिलेति श्रुत्यन्तरं। अवस्थावदुत्थानमपि जीवस्य लिङ्गमित्याह। तथेति। तदाश्रितस्य तस्मात् समुत्थाने दृष्टान्तः। यथेति। ननु क्वाप्याकाशशब्दो जीवेन दृष्ट इत्याशङ्क्याक्यावस्थोत्थानलिङ्गबलात् कल्प्य इत्याह। यथा

* होवाचेति सो० पु० नास्ति।

देवं स्यात्, कस्मादसम्भवात्। नहि जीवो बुद्ध्याद्युपाधि*परिच्छिन्नाभिमानी सन्नाकाशे नोपमीयते। न चोपाधिधर्मानभिमन्यमानस्यापहतपाप्मत्वादयो धर्माः सम्भवन्ति। प्रपञ्चितञ्चैतत् प्रथमे सूत्रे, अतिरेकाशङ्का†परिहाराय तु पुनरुपन्यस्तं। पठिष्यति चोपरिष्टादन्यार्थश्च परामर्श इति [सू०१।३।२०]॥

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु॥ १९ ॥

‡इतरपरामर्शाद्या जीवाशङ्का जाता सा असम्भवात् निराकृता। §अथेदानीं ||मृतस्यैवामृतसेकात् पुनः ¶समुत्थानं जीवाशङ्कायाः क्रियते उत्तरस्मात् प्राजापत्याद्वाक्यात्। तत्र हि य आत्मापहतपाप्मेत्यपहतपाप्मत्वादिगुणकं आत्मानमन्वेष्टव्यं

चेति। नियामकाभावाज्जीवो दहरः किं न स्यादिति प्राप्ते नियामकमाह। नैतदित्यादिना। दहरे श्रुतधर्म्माणामसम्भवात् न जीवो दहर इत्यर्थः तर्हि पुनरुक्तिस्तत्राह। अतिरेकेति। उत्तराच्चेत्यधिकाशङ्कानिरासार्थमित्यर्थः। का तर्हि जीवपरामर्शस्य गतिस्तत्राह। पठिष्यतीति। जीवस्य स्वापस्थानभूतब्रह्मज्ञानार्थोऽयं परामर्श इति वक्ष्यते॥

असम्भवादिति हेतोरसिद्धिमाशङ्क्य परिहरति। उत्तराच्चेत्यादि सूत्रं। निराकृताया जीवाशङ्कायाः प्रजातायाः प्रजापतिवाक्यबलात् पुनः समुत्थानं क्रियते जीवस्यैवापहतपाप्मत्वादिग्रहणेनासम्भवासिद्धेरित्यर्थः, कथं तत्र जीवोक्तिस्तत्राह। तत्रेत्यादिना। यद्यप्युपक्रमे जीवशब्दो नास्ति तथाप्यपहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मानमुपक्रम्य तस्य

---

* परिच्छेदाभिमानीति सो० का० पु०।

† परिहारायाचेति मु० पु०।

‡ इतरेति मु० पु० नास्ति।

§ अथेति मु० पु० नास्ति।

|| अमृतस्यैवेति मु० पु०।

¶ समुत्थापनं जीवाशङ्का इति सो० का० पु०।

विजिज्ञासितव्यञ्च प्रतिज्ञाय य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति ब्रुवन्नक्षिस्थं द्रष्टारं जीवमात्मानं निर्दिशति एतन्त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति च तमेव पुनः पुनः परामृश्य, य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति। तद्यत्रैतत् सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येष आत्मेति *च जीवमेवावस्थान्तरगतं व्याचष्टे। तस्यैव चापहतपाप्मत्वादि दर्शयत्येतदमृतमभयमेतत् ब्रह्मेति। नाह खल्वयमेवं सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति †नो एवेमानि भूतानीति च सुषुप्तावस्थायां दोषमुपलभ्य एतन्त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि इति नो एवा-

जाग्रदाद्यवस्थात्रयोपन्यासादवस्थालिङ्गेन जीवनिश्चयात्तस्यैव ते गुणाः सम्भवन्तीति समुदायार्थः। इन्द्रं प्रजापतिर्ब्रूते। य एष इति। प्राधान्यादक्षिग्रहणं सर्वैरिन्द्रियैर्विषयदर्शनरूपजाग्रदवस्थापन्नमित्याह। द्रष्टारमिति। महीयमानः वासनामयैर्विषयैः पूज्यमान इति स्वप्नपर्य्याये, तद्यत्रेति, सुषुप्तिपर्य्याये च जीवमेव प्रजापतिर्व्याचष्टे इत्यन्वयः। यत्र काले तदेतत् स्वप्नं यथा स्यात् तथा सुप्तः सम्यक् अस्तो निरस्तः करणग्रामो यस्य स समस्तः, अत एवोपहृतकरणत्वात्तत्कृतकालुष्यहीनः सम्प्रसन्नः, स्वप्नं प्रपञ्चमज्ञानमात्रत्वेन विलापयति अतोऽज्ञानसत्त्वात् मुक्तादिलक्षणः प्राज्ञः एष स्वचैतन्येन कारणशरीरसाक्षी तस्य साक्ष्यस्य सत्ता स्फूर्तिप्रदत्वात्मेत्यर्थः। चतुर्थपर्य्याये ब्रह्मोक्तेः तस्यैवापहतपाप्मत्वादिगुणा इत्याशङ्क्य तस्यापि पर्य्यायेऽस्य जीवत्वमाह। नाहेति। अहेति निपातः खेदार्थे। खिद्यमानो ह्येन्द्रः उवाच खलु सुप्तः पुमानयं सम्प्रति सुषुप्त्यवस्थायामयं देवदत्तोऽहमित्येवमात्मानं न जानाति। नो एव नैवेमानि भूतानि जानाति किन्तु विनाश एव प्राप्तो भवति। नाहमत्र भोग्यं पश्यामि इति दोषमुपलभ्य पुनः प्रजापतिमुपससार। तं दोषं श्रुत्वा प्रजापतिराह।

* चेति सु० पु० नास्ति।

† नो एवेत्यादि भूतानि चेत्यन्तं सु० सो० पु० नास्ति।

न्यच्चैतदस्मादिति चोपक्रम्य शरीरसम्बन्धनिन्दापूर्वकमेव सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुष इति जीवमेव शरीरात् समुत्थितं उत्तमं पुरुषं दर्शयति। तस्मादस्ति सम्भवो जीवे पारमेश्वराणां धर्म्माणां, अतो दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति जीव एवोक्त इति चेत् कश्चिद्ब्रूयात् तं प्रतिब्रूयादाविर्भूतस्वरूपस्त्विति। तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थो नोत्तरस्मादपि वाक्यादिह जीवस्याशङ्का सम्भवतीत्यर्थः। कस्माद्यतस्तत्रापि आविर्भूतस्वरूपो जीवो विवक्ष्यते। आविर्भूतं स्वरूपमस्येत्याविर्भूतस्वरूपः, भूतपूर्वगत्या जीववचनं। एतदुक्तं भवति। य एषोऽक्षिणीत्यक्षिलक्षितं द्रष्टारं निर्दिश्योदशरावब्राह्मणेनैनं शरीरात्मताया व्युत्थाप्यैतं त्वेव त इति पुनः पुनस्तमेव व्याख्येयत्वेनाकृष्य *स्वप्नसुषुप्तोपन्यासक्रमेण परं ज्योति-

एतमिति। एतस्मात् प्रकृतादात्मनोऽन्यत्रान्यं न व्याख्यास्यामीत्युपक्रम्य मघवन्मर्त्यं वा इदं शरीरं इति निन्दापूर्वकं जीवमेव दर्शयतीत्यर्थः। तस्मात् प्रजापतिवाक्यात्। अतः सम्भवासिद्धेः। सिद्धान्तयति। तं प्रतीति। अवस्थात्रयाच्छोधनेनाविर्भूतं शोधितत्वमर्थस्य वाक्योत्थवृत्त्यभिव्यक्तमित्यर्थः। तर्हि सूत्रे पुंलिङ्गेन जीवोक्तिः कथं ज्ञानेन जीवत्वस्य निवृत्तत्वादित्यत आह। भूतपूर्वेति। ज्ञानात् पूर्वमविद्या तत्कार्य्यप्रतिबिम्बितत्वरूपं जीवत्वमभूदिति कृत्वा ज्ञानानन्तरं ब्रह्मरूपोऽपि जीवनाम्नोच्यत इत्यर्थः। विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयपर्य्यायचतुष्टयात्मकप्रजापतिवाक्यस्य तात्पर्य्यमाह। एतदिति। जन्मनाशवत्त्वात् प्रतिबिम्बवद्बिम्बदेहो नात्मेति ज्ञापनार्थं प्रजापतिरिन्द्रविरोचनौ प्रत्युवाचोदशरावे आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीयस्तन्मे ब्रूत-

* स्वप्न० उपक्रमेणेति सु० पु०।

रूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति यदस्य पारमार्थिकं स्वरूपं परं ब्रह्म तद्रूपतयैनं जीवं व्याचष्टे न जैवेन रूपेण यत्तत् परं ज्योतिरुपसम्पत्तव्यं श्रुतं तत् परं ब्रह्म तच्चापहतपाप्मत्वादिधर्मकं तदेव च जीवस्य पारमार्थिकं स्वरूपं तत्त्वमसीत्यादिशास्त्रेभ्यो नेतरदुपाधिकल्पितं। यावदेव हि स्थाणाविव पुरुषबुद्धिं द्वैतलक्षणामविद्यां *न निवर्त्तयन् कूटस्थनित्यदृक्स्वरूपमात्मानमहं ब्रह्मास्मीति न प्रतिपद्यते तावज्जीवस्य जीवत्वं। यदा तु †देहेन्द्रियमनोबुद्धिसङ्घाताद्व्युत्थाप्य श्रुत्या प्रतिबोध्यते। नासि त्वं देहेन्द्रियमनोबुद्धिसङ्घातो नासि त्वं संसारी किं तर्हि यद्यत्तत् सत्यं स आत्मा चैतन्यमात्रस्वरूपस्तत्त्वमसीति। तदा कूटस्थनित्यदृक्स्वरूपमात्मानं प्रतिबुध्यास्माच्छरीराद्य-

मित्यादि ब्रह्मणो नेत्याह। उदशरावेति। उदकपूर्णे शरावे प्रतिबिम्बात्मानं देहं दृष्ट्वा स्वस्याज्ञातं यत्तन्मह्यं वाच्यमित्युक्तस्त्वर्थः। व्युत्थाप्य विचार्याभिनिष्पद्यते इत्यनेनैतदुक्तं भवतीति सम्बन्धः। किमुक्तमित्यत आह। यदस्येति। जीवत्वरूपेण जीवं न व्याचष्टे लोकसिद्धत्वात् किन्तु तमनूद्य परस्परव्यभिचारिणीभ्योऽवस्थाभ्यो विविच्य ब्रह्मस्वरूपं बोधयति अतो यद्ब्रह्म तदेवापहतपाप्मत्वादिधर्मकं न जीव इत्युक्तं भवति, शोधितस्य ब्रह्माभेदेन तद्धर्मोक्तेरित्यर्थः। एवमवस्थोपन्यासस्य विवेकार्थत्वान्न जीवलिङ्गत्वं एतदमृतमेव तद्ब्रह्मेति लिङ्गोपेतश्रुतिविरोधादिति मन्तव्यं। ननु जीवत्वब्रह्मत्वविरुद्धधर्मवतोः कथमभेदस्तत्राह। तदेवेति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जीवत्वस्याविद्याकल्पितत्वादविरोधः इति मत्वा दृष्टान्तेनान्वयमाह। यावदिति। व्यतिरेकमाह। यदेति। अविद्यायां सत्यां जीवत्वं वाक्योत्थप्रबोधात्तन्निवृत्तौ तन्निवृत्तिरित्याविद्यकं तदित्यर्थः। संसारित्वस्य कल्पितत्वे सिद्धिं

* नेति सो० का० वर्ध० पु० नास्ति।

† देहे० बुद्धिद्वैतसङ्घातादिति मु० पु०।

भिमानात् समुत्तिष्ठन् स एव कूटस्थनित्यदृक्स्वरूप आत्मा भवति, स यो ह वै तत् परं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिश्रुतिभ्यः। तदेव चास्य पारमार्थिकं स्वरूपं, येन शरीरात् समुत्थाय स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते। कथं पुनः स्वञ्च रूपं *स्वेनैव च निष्पद्यत इति सम्भवति कूटस्थनित्यस्य। सुवर्णादीनान्तु द्रव्यान्तरसम्पर्कादभिभूतस्वरूपाणाम†भिव्यक्तासाधारणविशेषाणां चारप्रक्षेपादिभिः शोध्यमानानां स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यात् तथा नक्षत्रादीनामहन्यभिभूतप्रकाशानामभिभावकवियोगे रात्रौ स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यात्। न तु ‡तथा चैतन्यज्योतिषो नित्यस्य केनचिदभिभवः सम्भवत्यसंसर्गित्वात् व्योम्न इव दृष्टविरोधाच्च। दृष्टिश्रुतिमतिविज्ञातयो हि जीवस्य स्वरूपं, तच्च शरीरादसमुत्थितस्यापि जीवस्य सदा

निगमयति। तदेव चास्येति। समुत्थाय स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति श्रुतिं व्याख्यातुं आक्षिपति। कथं पुनरित्यादिना। कूटस्थनित्यस्य स्वरूपमित्यन्वयः। मनःसङ्गिनो हि क्रियया मलनाशादभिव्यक्तिर्न तु कूटस्थस्यासङ्गिन इत्याह। सुवर्णेति। द्रव्यान्तरं पार्थिवो मलः। अभिभूतत्यस्य व्याख्यानमभिव्यक्तेति। असाधारणभास्वरत्वादिः अभिभावकः सौरालोकः। जीवस्वरूपस्याभिभवबाधकमाह। दृष्टेति। विज्ञानघन एवेति श्रुत्या चिन्मात्रस्तावदात्मा तच्चैतन्यं चक्षुरादिजन्यवृत्तिव्यक्तं दृष्ट्यादिपदवाच्यं सत् व्यवहाराङ्गं जीवरूपं भवतीति तस्याभिभूतत्वे दृष्टो व्यवहारो विरुध्येत हेत्वभावाद्व्यवहारो न स्यादित्यर्थः। अङ्गस्यापि स्वरूपं वृत्तिषु व्यक्तमित्यङ्गीकार्यं व्यवहारदर्शनादित्याह। तच्चेति। अन्यथेत्युक्तं स्फुटयति। तच्चेदिति। स्वरूपञ्चेत् ज्ञानिन

* तेनैव चेति सु० का० पु०।

† अनभिव्यक्तेति सो० पु०।

‡ तथात्मज्योतिष इति सु० का०।

निष्पन्नमेव दृश्यते। सर्वो हि जीवः पश्यन् शृण्वन्मन्वानो विजानन् व्यवहरत्यन्यथा व्यवहारानुपपत्तिः। तच्चेच्छरीरात् समुत्थितस्य निष्पद्येत प्राक् समुत्थानात् दृष्टो व्यवहारो विरुध्येत। अतः किमात्मकमिदं शरीरात् समुत्थानं किमात्मिका च स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिरिति, अत्रोच्यते, प्राक् विवेकविज्ञानोत्पत्तेः शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनोपाधिभिरविविक्तमिव जीवस्य दृश्यादि ज्योतिःस्वरूपं भवति। यथा शुद्धस्य स्फटिकस्य स्वाच्छ्यं शौक्ल्यञ्च स्वरूपं प्राक् विवेकग्रहणाद्रक्तनीलाद्युपाधिभिरविविक्तमिव भवति प्रमाणजनितविवेकग्रहणात्तु *उत्तरकालवर्त्ती पराचीनस्फटिकः स्वाच्छ्येन शौक्ल्येन च स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्युच्यते प्रागपि तथैव †स्यात् तथा देहाद्युपाध्यविविक्तस्यैव सतो जीवस्य श्रुतिकृतं विवेकज्ञानं शरीरात् समुत्थानं विवेकवि-

एव व्यज्येत ज्ञानात्पूर्वं व्यवहारोच्छित्तिरित्यर्थः। अतः। सदैव व्यक्तस्वरूपत्वादित्यर्थः। सदावृत्तिषु व्यक्तस्य वस्तुतोऽसङ्गस्यात्मनः आविद्यकदेहाद्यविवेकरूपस्य मलसङ्गस्य सत्त्वात्तद्विवेकापेक्षया समुत्थानादिश्रुतिरित्युत्तरमाह। अत्रेति। वेदना हर्षशोकादिः। अविविक्तमिवेति तादात्म्यस्य सङ्गस्य कल्पितत्वमुक्तं। अत्र कल्पितसङ्गे दृष्टान्तो यथेति। श्रुतिकृतमिति। त्वंपदार्थश्रुत्या योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्याद्यया सिद्धमित्यर्थः। प्राणादिभिन्नशुद्धत्वंपदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थसाक्षात्कारः फलमित्याह। केवलेति। सशरीरत्वस्य सत्यत्वात् समुत्थानमुत्क्रान्तिरिति व्याख्येयं न विवेक इत्याशङ्क्याह। तथा विवेकेति। उक्तश्रुत्यनुसारेणेत्यर्थः। शरीरेष्वशरीरमवस्थितमिति श्रुतेः अविवेकमात्रकल्पितं सशरीरत्वं अतो विवेक एव समुत्थानमित्यर्थः। ननु स्वकर्म्मार्जिते शरीरे भोगस्यापरिहार्य्यत्वात् कथं जीवत एव स्वरूपा-

* उत्तरकालवर्त्तीति का० वर्ध० से० पु० नास्ति।

† सन् इति का० वर्ध० से० पु० पाठः। सत् इति च क्वचित्पाठः।

ज्ञानफलं स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः केवलात्मस्वरूपावगतिः। तथा विवेकाविवेकमात्रेणैवात्मनोऽशरीरत्वं सशरीरत्वञ्च मन्त्रवर्णात्, अशरीरं शरीरेष्विति, शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यत इति च सशरीरत्वाशरीरत्वविशेषाभावस्मरणात्। तस्माद्विवेकविज्ञानाभावादनाविर्भूतस्वरूपः सन् विवेकज्ञानादाविर्भूतस्वरूप इत्युच्यते, न त्वन्यादृशावाविर्भावानाविर्भावौ स्वरूपस्य सम्भवतः स्वरूपत्वादेव। एवं मिथ्याज्ञानकृत एव जीवपरमेश्वरयोर्भेदो न वस्तुकृतः व्योमवदसङ्गत्वाविशेषात्। कुतश्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यं। यतो य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इत्युपदिश्यैतदमृतमभयमेतत् ब्रह्मेत्युपदिशति। योऽक्षिणि प्रसिद्धो द्रष्टा द्रष्टृत्वेन विभाव्यते सोऽमृताभयलक्षणाद्ब्रह्मणोऽन्यश्चेत् स्यात् ततोऽमृताभयब्रह्मसामानाधिकरण्यं न स्यात्। नापि प्रतिच्छायात्माऽयमक्षिलक्षितो निर्दिश्यते, प्रजापतेर्मृषावादित्वप्रसङ्गात्। तथा द्वितीयेऽपि पर्य्याये य एष स्वप्ने महीयमानश्चरतीति न प्रथमपर्य्यायनिर्दिष्टादक्षिपुरुषात्

विर्भाव इत्यत आह। शरीरस्थोऽपीति। अशरीरवत् शरीरस्थस्यापि बन्धाभावस्मृतेर्जीवतो मुक्तिर्युक्तेत्यर्थः। अविरुद्धे श्रुत्यर्थे सूत्रशेषो युक्त इत्याह। तस्मादिति। अन्यादृशौ सत्यावित्यर्थः। ज्ञानाज्ञानकृताविर्भावतिरोभावाविति स्थिते भेदोऽप्यंशांशित्वकृतो निरस्त इत्याह। एवमिति। अंशादिशून्यत्वमसङ्गत्वं। आत्मा द्रव्यत्वव्याप्यजातिशून्यः विभुत्वात् व्योमवदित्यात्मैक्यसिद्धेर्भेदो मिथ्येत्यर्थः। प्रजापतिवाक्याच्च भेदो मिथ्येत्याकाङ्क्षापूर्वकमाह। कुतश्चेत्यादिना। एतद्भेदस्य सत्यत्वमेव नास्तीति कुत इत्यन्वयः। छायायां ब्रह्मदृष्टिपरमिदं वाक्यं नाभेदपरमित्यत आह। नापीति। यस्य ज्ञानात् कृतकृत्यता सर्वकाम-

द्रष्टुरन्यो *निर्दिष्टः, एतन्त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीत्युपक्रमात्। किञ्चाहमद्य स्वप्ने हस्तिनमद्राक्षं नेदानीं तं पश्यामीति दृष्टमेव प्रतिबुद्धः प्रत्याचष्टे, द्रष्टारन्तु तमेव प्रत्यभिजानाति य एवाहं स्वप्नमद्राक्षं स एवाहं जागरितं पश्यामीति। तथा तृतीयेऽपि पर्य्याये नाह खल्वयमेवं सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति, नो एवेमानि भूतानीति सुषुप्तावस्थायां विशेषविज्ञानाभावमेव दर्शयति न विज्ञातारं प्रतिषेधति। यत्तु तत्र विनाशमेवापीतो भवतीति तदपि विशेषविज्ञानविनाशाभिप्रायमेव न विज्ञातृविनाशाभिप्रायं। नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वादिति श्रुत्यन्तरात्। तथा चतुर्थेऽपि पर्य्याये एतन्त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्मादित्युपक्रम्य मघवन्मर्त्यं वा इदं शरीरमित्यादिना प्रपञ्चेन शरीराद्युपाधिसम्बन्धप्रत्याख्यानेन सम्प्रसादशब्दोदितं जीवं स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति ब्रह्म-

---

प्राप्तिस्तमात्मानमन्विच्छाव इति प्रवृत्तयोरिन्द्रविरोचनयोर्यद्यनात्मच्छायां प्रजापतिर्ब्रूयात् तदा मृषावादी स्यादित्यर्थः। प्रथमवत् द्वितीयादिपर्य्याये व्यावृत्तास्ववस्थासु अनुस्यूतात्मा ब्रह्मत्वेनोक्त इत्याह। तथेति। अवस्थाभेदेऽप्यनुस्यूतः; युक्तिमाह। किञ्चेति। सुषुप्ते ज्ञातुर्व्यावृत्तिमाशङ्क्याह। तथा तृतीय इति। सुषुप्ते निर्विकल्पज्ञानरूप आत्मास्तीत्यत्र बृहदारण्यकश्रुतिमाह। न हीति। बुद्धेः साक्षिणो नाशो नास्ति नाशकाभावादित्यर्थः। एवमवस्थाभिरसङ्गत्वेनोक्त आत्मैव तुरीयेऽपि ब्रह्मत्वेनोक्त इत्याह। तथेति। श्रुतेरेकदेशिव्याख्यां दूषयति। केचित्त्विति। जीवपरयोर्भेदादिति भावः। श्रुतिबाधान्मैव-

---

* निर्दिष्ट इतीति सो० पु० पाठः।

स्वरूपापन्नं दर्शयन् न परस्मात् ब्रह्मणोऽमृताभयस्वरूपादन्यं जीवं दर्शयति। केचित्तु परमात्मविवक्षायां एतन्त्वेव ते इति जीवाकर्षणमन्याय्यं मन्यमाना एतमेव वाक्योपक्रमसूचितमपहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मानं ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति कल्पयन्ति, तेषामेतमिति सन्निहितावलम्बिनी सर्वनामश्रुतिर्विप्रकृष्येत, भूयः श्रुतिश्चोपरुध्येत, पर्य्यायान्तराभिहितस्य पर्य्यायान्तरेणानभिधीयमानत्वात्, एतन्त्वेव ते इति च प्रतिज्ञाय प्राक् चतुर्थात् पर्य्यायादन्यमन्यं व्याचक्षाणस्य प्रजापतेः प्रतारकत्वं प्रसज्येत, तस्माद्यदविद्याप्रत्युपस्थापितमपारमार्थिकं जैवं रूपं कर्तृभोक्तृरागद्वेषादिदोषकलुषितमनेकानर्थयोगि तद्विलयनेन तद्विपरीतमपहतपाप्मत्वादिगुणकं पारमेश्वरं स्वरूपं विद्यया प्रतिपाद्यते। सर्पादिविलयनेनेव रज्ज्वादीन्। अपरे तु वादिनः पारमार्थिकमेव जैवं रूपमिति मन्यन्ते। अस्मदीयाश्च केचित् तेषां सर्वेषामात्मैकत्वसम्यग्दर्शनप्रतिप-

---

मित्याह। तेषामिति। सन्निहितो जीव एव सर्वनामार्थ इत्यर्थः। उत्क्रम्य पुनरुक्तौ भूय इति युज्यते। भवतूपक्रान्तपरमात्मनश्चतुर्थ एवोक्तेस्तद्बाध इत्याह। भूय इति। लोकसिद्धजीवानुवादेन ब्रह्मत्वं बोध्यत इति स्वमतमुपसंहरति। तस्मादिति। व्याख्यानान्तरासम्भवादित्यर्थः। विलयनं शोधनं विद्यया महावाक्येनेति यावत्। ये तु संसारं सत्यमिच्छन्ति तेषामिदं शारीरकमेवोत्तरमित्याह। अपरे त्वित्यादिना। शारीरकस्यार्थं सङ्क्षेपेणोपदिशति। एक एवेति। अविद्यामाययोर्भेदं निरसितुं सामानाधिकरण्यं आवरणविक्षेपशक्तिरूपशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभेदात् सहप्रयोगः ब्रह्मैवाविद्यया संसरति न ततोऽन्यो जीव इति शारीरकार्थ इत्यर्थः। तर्हि सूत्रकारः किमिति

त्रभूतानां प्रतिषेधायेदं शारीरकमारब्धमेक एव परमेश्वरः कूटस्थनित्यो विज्ञानधातुरविद्यया मायया मायाविवदनेकधा विभाव्यते नान्यो विज्ञानधातुरस्तीति। यत्त्विदं परमेश्वरवाक्ये जीवमाशङ्क्य प्रतिषेधति सूत्रकारः नासम्भवादित्यादिना (१।३।१८।) तत्रायमभिप्रायः नित्यशुद्धबुद्धमुक्त*सत्यस्वभावे कूटस्थनित्य †एकस्मिन्नसङ्गेऽरूपे परमात्मनि तद्विपरीतं जैवं रूपं व्योम्नीव तलमलादिपरिकल्पितं तदात्मैकत्वप्रतिपादनपरवाक्यैर्न्यायोपेतैर्द्वैतवादप्रतिषेधैश्चापनेष्यामीति परमात्मनो जीवादन्यत्वं द्रढयति, जीवस्य तु न परस्मादन्यत्वं प्रतिपिपादयिषति किन्त्वनुवदत्येवाविद्याकल्पितं लोकप्रसिद्धं जीवभेदं। एवं हि स्वाभाविककर्तृत्वभोक्तृत्वानुवादेन प्रवृत्ताः कर्मविधयो न विरुध्यन्त इति ‡मन्यते, प्रतिपाद्यन्तु शास्त्रार्थमात्मैकत्वमेव दर्शयति शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववदित्यादिना, वर्णितस्त्वस्माभिर्विद्वदविद्वद्भेदेन कर्म्मविधिविरोधपरिहारः॥

भेदं ब्रूते तत्राह। यत्त्विति। परमात्मनोऽसंसारित्वसिद्ध्यर्थं जीवाद्भेदं द्रढयति। तस्यासंसारित्वनिश्चयाभावे तदभेदोक्तावपि जीवस्य संसारित्वानपायादित्यर्थः। अधिष्ठानस्य कल्पिताद्भेदेऽपि कल्पितस्याधिष्ठानान्न पृथक्त्वमित्याह। जीवस्य त्विति। कल्पितभेदानुमानस्य फलमाह। एवं हीति। सूत्रेष्वभेदो नोक्त इति भ्रान्तिं निरस्यति। प्रतिपाद्यमिति। आत्मेति। तूपगच्छन्तीत्यादिसूत्राणि आदिपदार्थः। नन्वद्वैतस्य शास्त्रार्थत्वे द्वैतापेक्षविधिविरोधस्तत्राह। वर्णितस्त्वेति। अद्वैतमजानतः कल्पितद्वैताश्रया विधयो न विदुष इति सर्वमुपपन्नमित्यर्थः॥

---

* सत्येति का० वर्ध० सो० पु० नास्ति।

† एकस्मिन्निरंशे इति का० असङ्गिनि निर्विशेषे इति वर्ध०।

‡ मन्यते इति स्थाने प्रतिपादयिष्यतीति का०।

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

अथ यो दहरवाक्यशेषे जीवपरामर्शो दर्शितः अथ य एष सम्प्रसाद इत्यादिः स दहरे परमेश्वरे व्याख्यायमाने न जीवोपासनोपदेशो न प्रकृतविशेषोपदेश इत्यनर्थकत्वं प्राप्नोतीत्यत आह, अन्यार्थः। अयं जीवपरामर्शः न जीवस्वरूपपर्य्यवसायी किन्तु हि परमेश्वरस्वरूपपर्य्यवसायी, कथं सम्प्रसादशब्दोदितो जीवो जागरिते व्यवहारे देहेन्द्रियपञ्जराध्यक्षो भूत्वा तद्वासनानिर्म्मितांश्च स्वप्नान्नाडीचरोऽनुभूय *श्रान्तः शरणं प्रेप्सुरुभयरूपादपि शरीराभिमानात् समुत्थाय सुषुप्तावस्थायां परं ज्योतिराकाशशब्दितं परं ब्रह्मोपसम्पद्य विशेषविज्ञानवत्त्वं परित्यज्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते यदस्योपसम्पत्तव्यं परं ज्योतिः, येन स्वेन रूपेणायमभिनिष्पद्यते स एष आत्मापहतपाप्मत्वादिगुण उपास्य इत्येवमर्थोऽयं जीवपरामर्शः परमेश्वरवादिनोऽप्युपपद्यते॥

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तं ॥ २१ ॥

यदप्युक्तं दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्याकाशस्याल्पत्वं श्रूयमाणं परमेश्वरे नोपपद्यते, जीवस्य †आराग्रोपमितस्याल्पत्व-

एवं प्रजापतिवाक्ये जीवानुवादेन ब्रह्मण एवापहतपाप्मत्वाद्युक्ते जीवे तदसम्भवान्न जीवो दहर इत्युक्तं तर्हि जीवपरामर्शस्य का गतिरित्यत आह। अन्यार्थश्चेति। सूत्रं व्याचष्टे। अथेत्यादिना। प्रकृते दहरे विशेषो गुणस्तदुपदेशोऽपि नेत्यर्थः। तत्र दहरवाक्यशेषरूपं सम्प्रसादवाक्यमाशङ्कापूर्वकं दहरब्रह्मपरत्वेन व्याचष्टे। कथमित्यादिना॥

* श्रान्त इति का० वर्ध० सो० पु० पाठः।

† आराग्रमात्रोपमितस्येति का० वर्ध० सो० पु० पाठः।

मवकल्पत इति तस्य परिहारो वक्तव्यः। उक्तो ह्यस्य परिहारः *परमेश्वरस्यापेक्षिकमल्पत्वमवकल्पत इत्यर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्चेत्यत्र स †एव परिहारोऽनुसन्धातव्य इति सूचयति। श्रुत्यैव चेदमल्पत्वं प्रत्युक्तं प्रसिद्धेनाकाशेनोपमिमानया यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश इति॥

अनुकृतेस्तस्य च॥ २२॥

न तत्र सूर्य्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति समामनन्ति। तत्र यं भान्तमनुभाति सर्वं यस्य च भासा सर्वमिदं विभाति स किं तेजोधातुः कश्चिदुत प्राज्ञ आत्मेति विचिकित्सायां तेजोधातुरिति तावत् प्राप्तं, कुतः तेजोधातूनामेव सूर्य्यादीनां भानप्रतिषेधात्।

उपास्यत्वादल्पत्वमुक्तमिति व्याख्याय श्रुत्या निरस्तमित्यर्थान्तरमाह। श्रुत्यैव चेदमिति। एवं दहरवाक्यं प्रजापतिवाक्यञ्च सगुणे निर्गुणे च समन्वितमिति सिद्धं॥

अनुकृतेस्तस्य च। मुण्डकवाक्यमुदाहरति। न तत्रेति। तस्मिन् ब्रह्मणि विषये न भाति तं न भासयती यावत्। यदा चण्डभास्करादिर्न भासयति तदा अल्पदीप्तेरग्नेः का कथेत्याह। कुत इति। किञ्च सर्वस्य सूर्यादेस्तद्भास्यत्वान्न तद्भासकत्वमित्याह। तमेवेति। अनुगमनवदनुभानं स्वगतमिति शङ्कां निरस्यति। तस्येति। तत्रेति सप्तम्याः सति विषये च साधारण्यात् संशयमाह। तत्रेति। पूर्वत्रात्मश्रुत्यादि-

---

* परमेश्वरेऽप्यापेक्षिकमिति का० वर्ध० सो० पु० पाठः।

† एवेत्येति का० वर्ध० सो० पु० पाठः।

तेजःस्वभावकं हि चन्द्रतारकादि तेजःस्वभावके एव सूर्य्ये भासमानेऽहनि न भासत इति प्रसिद्धं, तथा सह सूर्य्येण सर्वमिदं चन्द्रतारकादि यस्मिन्न भासते सोऽपि तेजःस्वभावक एव कश्चिदित्यवगम्यते। अनुभानमपि तेजःस्वभावक एवोपपद्यते *समानस्वभावकेष्वनुकारदर्शनात्, गच्छन्तमनुगच्छतीति† वत्, तस्मात् तेजोधातुः कश्चिदित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। प्राज्ञ एवायमात्मा भवितुमर्हति। कस्मात् अनुकृतेः, अनुकरणमनुकृतिः, यदेतत्तमेव भान्तमनुभाति सर्वमित्यनुभानं तत् प्राज्ञपरिग्रहेऽवकल्पते। भारूपः सत्यसङ्कल्प इति हि प्राज्ञमात्मानमामनन्ति, न तु तेजोधातुं कञ्चित् सूर्य्यादयोऽनुभान्तीति प्रसिद्धं। समत्वाच्च तेजोधातूनां सूर्य्यादीनां न तेजोधातुमन्यं प्रत्यपेक्षास्ति यं भान्तमनुभायुः। न हि प्रदीपः

बलादाकाशशब्दस्य रूढित्यागादीश्वरे वृत्तिराश्रिता तथेहापि सति सप्तमीबलात् वर्त्तमानार्थत्यागेन यस्मिन् सति सूर्य्यादयो न भान्ति न तेजोविशेष उपास्य इति भविष्यदर्थे वृत्तिराश्रयणीया अधुना भासमाने सूर्य्यादौ न भातीति विरोधात् इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति। तेजोधातुरिति। तेजोधानं निर्गुणस्वयंज्योतिरात्मज्ञानमित्युभयत्र फलं। तेजोधातुत्वे लिङ्गमाह। तेजोधातूनामिति। यत्तेजसोऽभिभावकं तत्तेज इति व्याप्तिमाह। तेजःस्वभावकमिति। यस्मिन् सति यन्न भाति तदनु तद्भातीति विरुद्धमित्यत आह। अनुभानमिति। ततो निकृष्टभानं विवक्षितमिति भावः। मुख्यसम्भवे विवक्षानुपपत्तेः मुख्यानुभानलिङ्गात् सर्वभासकः परमात्मा स्वभावकोऽत्र ग्राह्यः इति सिद्धान्तमाह। प्राज्ञ इति। प्राज्ञत्वं स्वप्रकाशकत्वं भासकत्वार्थमुक्तं, तत्र श्रुतिमाह। भारूप इति। मानाभावाच्च

---

* समानस्वभावकेष्वेवेति का० वर्ध० सो० पु० पाठः।

† वत् इति उक्त पु० नास्ति।

प्रदीपान्तरमनुभाति। यदप्युक्तं समानस्वभावकेष्वनुकारो दृश्यत इति नायमेकान्तो नियमोऽस्ति भिन्नस्वभावकेष्वपि ह्यनुकारो दृश्यते, *यथा सुतप्तोऽयःपिण्डोऽग्न्यनुकृतिरग्निं दहन्तमनुदहति, भौमं वा रजो वायुं वहन्तमनुवहतीति। अनुकृतेरित्यनुभानमसुसूचत्। तस्य चेति चतुर्थपादमस्य श्लोकस्य सूचयति। तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति च तद्धेतुकं भानं सूर्य्यादेरुच्यमानं प्राज्ञमात्मानं गमयति। तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतमिति †हि प्राज्ञमात्मानमामनन्ति। तेजोऽन्तरेण तु सूर्य्यादितेजो विभातीत्यप्रसिद्धं विरुद्धञ्च, तेजोऽन्तरेण तेजोऽन्तरस्य प्रतिघातात्। अथ वा न सूर्य्यादीनामेव श्लोकपरिपठितानामिदं तद्धेतुकं विभानमुच्यते, किं तर्हि सर्वमिदमित्यविशेषश्रुतेः सर्वस्यैवास्य नामरूपक्रियाकारकफलजातस्य याभिव्यक्तिः सा ब्रह्मज्योतिःसत्तानिमित्ता। यथा सूर्य्यज्योतिःसत्तानिमित्ता सर्वस्य रूपजातस्याभिव्यक्तिस्तद्वत्। न

तेजोधातुर्न ग्राह्य इत्याह। न त्विति। किञ्च सूर्य्यादयस्तेजोऽन्तरभानमनु न भान्ति तेजस्त्वात् प्रदीपवदित्याह। समत्वाच्चेति। योऽयमनुकरोति स तज्जातीय इति नियमो नास्तीत्याह। नायमेकान्त इति। पौनरुक्त्यमाशङ्क्योक्तानुवादपूर्वकं सूत्रोक्तं हेत्वन्तरं व्याचष्टे। अनुकृतेरिति। तमेव भान्तमित्येवकारोक्तं तद्भानं विना सर्वस्य पृथग्भानाभावरूपं अनुभानमनुकृतेरित्यनेनोक्तं। तस्य चेति। सर्वभासकत्वमुक्तं इत्यपौनरुक्त्यमित्यर्थः। आत्मनः सूर्य्यादिभासकत्वं श्रुत्यन्तरप्रसिद्धमविरुद्धञ्चेत्याह। तद्देवा इति। सर्वशब्दः प्रकृतसूर्य्यादिवाचक-

---

* यथेति का० वर्ध० पु० नास्ति।

† हि इति का० वर्ध० पु० नास्ति।

तत्र सूर्य्यो भातीति च तत्र शब्दमाहरन् प्रकृतग्रहणं दर्शयति प्रकृतञ्च ब्रह्म यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतमित्यादिना । अनन्तरञ्च, हिरण्मये परे कोषे विरजं ब्रह्म निष्कलं । तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुरिति । कथं तज्ज्योतिषां ज्योतिरित्यत इदमुत्थितं न तत्र सूर्य्यो भातीति । यदप्युक्तं सूर्य्यादीनां तेजसां भानप्रतिषेधस्तेजोधातावेवान्यस्मिन्नवकल्पते सूर्य्य इवेतरेषां *ज्योतिषां इति, †तत्रानुभानं स एव तेजोधातुरन्यो न सम्भवतीत्युपपादितं । ब्रह्मण्यपि चैषां भानप्रतिषेधोऽवकल्पते, यतो यदुपलभ्यते तत् सर्व्वं ब्रह्मणैव ज्योतिषोपलभ्यते, ब्रह्म तु नान्येन ज्योतिषोपलभ्यते, स्वयंज्योतिःस्वरूपत्वात्, येन सूर्य्यादयस्तस्मिन् भायुः । ब्रह्म ह्यन्यद्

त्वेन व्याख्यातः । सम्प्रति तस्यासङ्गवद्वृत्तितां मत्वाऽर्थान्तरमाह । अथवेति । तत्रेति सर्वनामश्रुत्या प्रकृतं ब्रह्म ग्राह्यमित्याह । न तत्र सूर्य्य इति । किञ्च स्वच्छब्रह्मपरपूर्वमन्त्राकाङ्क्षापूरकत्वादयं मन्त्रो ब्रह्मपर इत्याह । अनन्तरञ्चेति । हिरण्मये ज्योतिर्मये अन्नमयाद्यपेक्षया परे कोषे आनन्दमयाख्ये पुच्छशब्दितं ब्रह्म विरजं आगन्तुकमलशून्यं निष्कलं निरवयवं शुभ्रं नैसर्गिकमलशून्यं सूर्य्यादिसाक्षिभूतं ब्रह्मवित्प्रसिद्धमित्यर्थः । सति सप्तमीपक्षमनुवदति । यदपीति । सूर्य्याद्यभिभावकतेजोधातौ प्रामाणिके तस्येह ग्रहणशङ्का स्यात् न तत्र प्रमाणमस्तीत्याह । तत्रेति । सिद्धान्ते तत्रेति वाक्यार्थः कथमित्याशङ्क्याह । ब्रह्मण्यपीति । सति सप्तमीपक्षे न भातीति श्रुतं वर्त्तमानत्वं त्यक्त्वा तस्मिन् सति न भास्यन्तीत्यश्रुतभविष्यत्त्वं कल्पनीयं प्रत्यक्षविरोधनिरासाय, विषयसप्तमीपक्षे तु न भासयतीत्यश्रुतणिजध्याहारमात्रमवकल्प्य न श्रुतत्याग इति लाघवं, अतो ब्रह्मणि विषये सूर्य्यादे-

---

* ज्योतिषामिति सो०का० वर्ध० पु० नास्ति ।

† तत्र तु स एवेति का० वर्ध० पु० पाठः ।

व्यनक्ति न तु ब्रह्मान्येन व्यज्यते, आत्मनैवायं ज्योतिषास्ते अगृह्यो नहि गृह्यते इत्यादिश्रुतिभ्यः॥

अपि च स्मर्य्यते ॥ २३ ॥

अपि चेदं रूपं प्राज्ञस्यैवात्मनः स्मर्य्यते भगवद्गीतासु।

"न तद्भासयते सूर्य्यो न शशाङ्को न पावकः।
यद्गत्वा न निवर्त्तन्ते तद्धाम परमं मम" ॥ इति।
"यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलं।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकं"॥ इति च॥

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

अङ्गुष्टमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति इति श्रूयते, तथा अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ईशानो भूतभ-

---

भासकत्वनिषेधेन ब्रह्मभास्यत्वमुच्यत इत्यर्थः। येनान्यभास्यत्वेन हेतुना सूर्य्यादयस्तस्मिन् ब्रह्मणि विषये भासकाः स्युः, तथा तु ब्रह्मान्येन नोपलभ्यते स्वप्रकाशत्वादिति योजना। उक्तमेव श्रुत्यन्तरेण द्रढयति। ब्रह्मेति। स्वप्रकाशत्वेऽन्याभास्यत्वे च श्रुतिद्वयं। ग्रहणायोग्यत्वादगृह्य इत्यर्थः॥

णिजध्याहारपक्षे स्मृतिबलमप्यस्तीत्याह। अपि चेति। सूत्रं व्याचष्टे। अपि चेति। अभास्यत्वे सर्वभासकत्वे च श्लोकद्वयं द्रष्टव्यं तस्मादनुभानमन्तो ब्रह्मणि समन्वित इति सिद्धं॥

शब्दादेव प्रमितः। काठकवाक्यं पठति। अङ्गुष्ठेति। पुरुषः पूर्णोऽप्यात्मनि देहमध्ये अङ्गुष्ठमात्रे हृदये तिष्ठतीत्यङ्गुष्ठमात्र इत्युच्यते तस्यैव परमात्मत्ववादिवाक्यान्तरमाह। तथेति। अधूमकमिति पठनीयं। योऽङ्गुष्ठमात्रो जीवः स वस्तुतो निर्धूमज्योतिर्वन्निर्मलप्रकाशरूप इति तदर्थं संशोध्य तस्य ब्रह्मत्वमाह। ईशान इति। तस्याद्वितीयत्वमाह। स एवेति। कालत्रयेऽपि स एवास्ति नान्यत् नचि-

व्यस्य स एवाद्य स उ श्व एतद्वैतत् इति च। तत्र योऽयमङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः श्रूयते, स किं विज्ञानात्मा किं वा परमात्मेति संशयः। तत्र परिमाणोपदेशाद्विज्ञानात्मेति तावत् प्राप्तं। न ह्यनन्तायामविस्तारस्य परमात्मनोऽङ्गुष्ठमात्रपरिमाणमुपदिश्येत। विज्ञानात्मनस्तूपाधिमत्त्वात् सम्भवति कयाचित् कल्पनयाङ्गुष्ठमात्रत्वं, स्मृतेश्च,

अथ सत्यवतः कायात् पाशबद्धं वशङ्गतं।
अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात्॥ इति।

नहि परमेश्वरो बलाद्यमेन निष्क्रष्टुं शक्यः, तेन *तत्र संसार्य्यङ्गुष्ठमात्रो निश्चितः स एवेहापीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। परमात्मैवायमङ्गुष्ठमात्रपरिमितः पुरुषो भवितुमर्हति। कस्मात् शब्दात् ईशानो भूतभव्यस्येति। न ह्यन्यः परमेश्वराद् भूतभव्यस्य निरङ्कुशमीशिता। एतद्वै तदिति च। प्रकृतं पृष्टमिहा-

---

केतसा दृष्टं ब्रह्म तदेतदेवेत्यर्थः। परिमाणेशानशब्दाभ्यां संशयमाह। तत्रेति। यथानुभानादिलिङ्गात् णिजध्याहारेण सूर्य्याद्यगोचरो ब्रह्मेत्युक्तं तथा प्रथमश्रुतपरिमाणलिङ्गात् जीवप्रतीतधीशानोऽस्मीति ध्यायेदिति विध्यध्याहारेण ध्यानपरं वाक्यमिति पूर्वपक्षयति। तत्र परिमाणेति। पूर्वपक्षे ब्रह्मदृष्ट्या जीवोपास्तिः, सिद्धान्ते तु प्रत्यग्ब्रह्मैक्यज्ञानं फलमिति मन्तव्यं। आयामो दैर्घ्यं विस्तारो महत्त्वमिति भेदः। कयाचिदिति। अङ्गुष्ठमात्रहृदयस्य विज्ञानशब्दितबुद्धिभेदाध्यासकल्पनयेत्यर्थः। स्मृतिसंवादादप्यङ्गुष्ठमात्रो जीव इत्याह। स्मृतेश्चेति। अथ मरणानन्तरं यमपाशैर्बद्धं कर्म्मवशं प्राप्तमित्यर्थः। तत्रापीश्वरः किं न स्यादित्यत आह। न हीति। प्रभवति संयमने

---

* तत्रेति का० वर्ध० पु० नास्ति।

नुसन्दधाति, एतद्वैतत् यत् पृष्टं ब्रह्मेत्यर्थः। पृष्टञ्चेह ब्रह्म। "अन्यत्र धर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात्। अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत् पश्यसि तद्वद" इति। शब्दादेवेति अभिधानश्रुतेरेवेशान इति परमेश्वरोऽवगम्यत इत्यर्थः। कथं पुनः सर्वगतस्य परमात्मनः परिमाणोपदेश इत्यत्र ब्रूमः॥

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्॥ २५॥

सर्वगतस्यापि परमात्मनो हृदयेऽवस्थानमपेक्ष्याङ्गुष्ठमात्रत्वमिदमुच्यते, आकाशस्येव वंशपर्वापेक्षमरत्निमात्रत्वं। न ह्यञ्जसातिमात्रस्यैव परमात्मनोऽङ्गुष्ठामात्रत्वमुपपद्यते। न चान्यः परमात्मन इह ग्रहणमर्हति ईशानशब्दादिभ्य इत्युक्तं। ननु प्रतिप्राणिभेदं हृदयानामनवस्थितत्वात्तदपेक्षमप्यङ्गुष्ठमात्रत्वं

ममापि विष्णुरिति यमस्येश्वरनियम्यत्वस्मरणादिति भावः। भूतभव्यस्येत्युपपदाद्बाधकाभावाच्च ईशान इतीशत्वशब्दान्निरङ्कुशमीशिता भातीति श्रुत्या लिङ्गं बाध्यमिति सिद्धान्तयति। परमात्मैवेति। प्रकरणाच्च ब्रह्मपरमिदं वाक्यमित्याह। एतदिति। शब्दो वाक्यं लिङ्गात् दुर्बलमित्याशङ्क्याह। शब्दादिति॥

करः सकनिष्ठः अरत्निः। मुख्याङ्गुष्ठमात्रो जीवो गृह्यतां किं गौणग्रहणेनेत्यत आह। न चान्य इति। सति सम्भवे मुख्यग्रहोऽन्याय्यः अत्र तु श्रुतिविरोधादसम्भव इति गौणग्रह इत्यर्थः। मनुष्यानेवेति त्रैवर्णिकानेवेत्यर्थः। शक्तत्वादित्यनेन पश्वादीनां देवानामृषीणाञ्चाधिकारो बाधितः। तत्र पश्वादीनां शास्त्रार्थज्ञानादिसामग्र्यभावात् कर्म्मण्यशक्तिः, इन्द्रादेः स्वदेवताके कर्म्मणि स्वोद्देशेन द्रव्यत्यागायोगादशक्तिः, ऋषीणामार्षेयवरणे ऋष्यन्तराभावादशक्तिः।

नोपपद्यत इत्यत उत्तरमुच्यते, मनुष्याधिकारत्वादिति। शास्त्रं ह्यविशेषप्रवृत्तमपि मनुष्यानेवाधिकरोति शक्तत्वादर्थित्वादपर्य्युदस्तत्वादुपनयनादिशास्त्राच्चेति। वर्णितमेतदधिकारलक्षणे, मनुष्याणाञ्च नियतपरिमाणः कायः, औचित्येन नियतपरिमाणमेव चैषामङ्गुष्ठमात्रं हृदयं। अतो मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य मनुष्यहृदयावस्थानापेक्षमङ्गुष्ठमात्रत्वमुपपन्नं परमात्मनः। यदप्युक्तं परिमाणोपदेशात् स्मृतेश्च संसार्य्येवायमङ्गुष्ठमात्रः प्रत्येतव्य इति तत् प्रत्युच्यते स आत्मा, तत्त्वमसी-

---

अर्थित्वादित्यनेन निष्कामानां मुमुक्षूणां स्थावराणाञ्चाधिकारो वारितस्तत्र मुमुक्षूणां शुद्ध्यर्थित्वे नित्यादिष्वधिकारो न काम्येषु शुद्धचित्तानां मोक्षार्थित्वे श्रवणादिषु व्यञ्जकेष्वधिकारो न कर्मस्विति मन्तव्यं। शूद्रस्याधिकारं निरस्यति। अपर्य्युदस्तत्वादिति। शूद्रो यज्ञेनावक्लृप्त इति पर्य्युदासात्, उपनयीत तमध्यापयीतेति शास्त्राच्च न शूद्रस्य वैदिके कर्मण्यधिकारः। तस्यैकजातित्वस्मृतेरुपनयनप्रयुक्तद्विजत्वाभावेन वेदाध्ययनाभावात्। अत्रापेक्षितो न्यायः षष्ठाध्याये वर्णित इत्याह। वर्णितमिति। स्वर्गकामो यजेतेत्यादिशास्त्रस्याविशेषेण सर्व्वान् फलार्थिनः प्रति प्रवृत्तत्वात् प्राणिमात्रस्य सुखार्थित्वाच्च फलार्थे कर्म्मणि पश्वादीनामधिकार इत्याशङ्क्याक्षरीत्या तेषां शक्तत्वाभावात् स्वर्गकामपदं मनुष्यपरतया सङ्कोच्य मनुष्याधिकारत्वस्यापि चातुर्वर्ण्याधिकारमाशङ्क्य वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्य इति त्रयाणामेवाग्निसम्बन्धश्रवणात् तेषामेवाधिकार इति वर्णितमित्यर्थः। प्रकृते किमायातं तत्राह। मनुष्याणाञ्चेति। प्रायेण सप्तवितस्तिपरिमितो मनुष्यदेह इत्यर्थः। एवमङ्गुष्ठशब्दः हृत्परिमाणवाचकः तत्रस्थं ब्रह्म लक्षयतीत्युक्तं सम्प्रति तच्छब्देनाङ्गुष्ठमात्रजीवमनूद्यायमीशान इति ब्रह्माभेदो बोध्य इति वक्तुं उक्तमनुवदति। यदपीति। प्रतिपाद्याभेदविरोधात् अनुवाद्या-

त्यादिवत् संसारिण एव सतोऽङ्गुष्ठमात्रस्य ब्रह्मत्वमिदमुपदिश्यत इति। द्विरूपा हि वेदान्तवाक्यानां प्रवृत्तिः, क्वचित् परमात्मस्वरूपनिरूपणपरा क्वचिद्विज्ञानात्मनः परमात्मैकत्वोपदेशपरा। तदत्र विज्ञानात्मनः परमात्मनैकत्वमुपदिश्यते नाङ्गुष्ठमात्रत्वं कस्यचित्। एतमेवार्थं परेण स्पष्टीकरिष्यति। अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः। तं स्वाच्छरीरात् प्रवृहेन् मुञ्जादिवेषीकां धैर्य्येण तं विद्याच्छुक्रममृतमिति ॥

ङ्गुष्ठमात्रत्वं बाध्यं तात्पर्य्यार्थस्य बलवत्त्वादित्याह। तदिति। क्वचिदस्थूलमित्यादौ, क्वचित्तत्त्वमसीत्यादौ। ननु परमात्मनोऽङ्गुष्ठपरिमाणत्वं न सम्भवतीति सूत्रकारेण हृदयापेक्षमङ्गुष्ठमात्रत्वमुक्तं द्विविधेत्यादिभाष्यात्तु जीवमुद्दिश्य ब्रह्मत्वबोधनमिति प्रतीयते इति सूत्रार्थास्पर्शित्वाद्भाष्यमनुपपन्नमिति चेत् न भाष्यतात्पर्य्यानभिज्ञानात्। कठवल्लीवाक्यस्यावान्तरतात्पर्य्यमेकं महातात्पर्य्यञ्चैकं तत्रावान्तरतात्पर्य्यमुपास्ये ब्रह्मणि महातात्पर्य्यञ्च ज्ञेये ब्रह्मणि अत एव भाष्यकारैर्वाक्यद्वयोपन्यासः कृतः। अत एवोपासनाफलं कठवल्ल्यामेव शते चैका च हृदयस्य नाड्य इत्यादिना बोधितं। अत एव चतुर्थाध्याये द्वितीयचरणे तदोक इति सूत्रेऽर्द्धविद्यां प्रकृत्य समानन्ति इति भाष्यकारैः प्रथमवाक्यस्य उपास्ये ब्रह्मणि तात्पर्य्यमिति प्रकटीकृतं। इत्थं चात्रत्यभाष्यं महातात्पर्य्याभिप्रायकमिति द्रष्टव्यं। रामानुजभाष्यकृता तु पूर्व्वपक्षोऽस्मद्भाष्यतात्पर्य्याज्ञानेनैव कृत इत्यवधेयं। एकत्वार्थे वाक्यशेषमनुकूलयति। एतमिति। श्रुतिर्यतो वा कर्त्ता द्रष्टव्यः जीवं प्रवृहेत् पृथक् कुर्य्यात् धैर्य्येण बलवदिन्द्रियनिग्रहादिना तं विविक्तमात्मानं शुक्लं स्वप्रकाशममृतं कूटस्थं ब्रह्म जानीयादित्यर्थः। तस्मात् कठवाक्यं प्रत्यग्ब्रह्मणि ज्ञेये समन्वितमिति सिद्धं ॥

तदुपर्य्यपि बादरायणः सम्भवात्॥ २६॥

अङ्गुष्ठमात्रश्रुतिर्मनुष्यहृदयापेक्षा मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येत्युक्तं, तत्प्रसङ्गादिदमुच्यते। बाढं, मनुष्यानधिकरोति शास्त्रं न तु मनुष्यानेवेतीह ब्रह्मज्ञाने नियमोऽस्ति, तेषां मनुष्याणामुपरिष्टाद्ये देवादयस्तानप्यधिकरोति शास्त्रमिति बादरायण आचार्य्यो मन्यते, कस्मात् सम्भवात्। सम्भवति हि तेषामप्यर्थित्वाद्यधिकारकारणं। तत्रार्थित्वं तावन्मोक्षविषयं देवादीनामपि सम्भवति विकारविषयविभूत्यनित्यत्वालोचनादिनिमित्तं। तथा सामर्थ्यमपि तेषां सम्भवति मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो

शास्त्रस्य मनुष्याधिकारत्वे देवादीनां ब्रह्मविद्यायामप्यनधिकारः स्यादित्याशङ्क्याह। तदुपर्य्यपि सम्भवात्। ननु समन्वयाध्यायेऽधिकारचिन्ता न सङ्गतेत्यत आह। अङ्गुष्ठेति। स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्गः अत्र मनुष्याधिकारत्वोक्त्या स्मृतानां देवादीनां वेदान्तश्रवणादावधिकारोऽस्ति न वेति सन्देहे भोगासक्तानां वैराग्याद्यसम्भवान्नेति प्राप्ते सिद्धान्तमाह। बाढमिति। एवमधिकारविचारात्मकाधिकरणद्वयस्य प्रासङ्गिकी सङ्गतिः। अत्र पूर्व्वपक्षे देवादीनां ज्ञानानधिकारात् देवत्वप्राप्तिद्वारा क्रममुक्तिफलासु दहराद्युपासनासु क्रममुक्त्यर्थिनां मनुष्याणां अप्रवृत्तिः फलं सिद्धान्ते तु प्रवृत्तिः। उपासनाभिर्देवत्वं प्राप्तानां श्रवणादिना ज्ञानान्मुक्तिसम्भवादिति सफलोऽयं विचारः। ननु भोगासक्तानां तेषां मोक्षार्थित्वाभावान्नाधिकार इत्यत आह। अर्थित्वं तावदिति। विकारत्वेनानृतविषयसुखस्य क्षयोदयादिदोषदृष्ट्या निरतिशयसुखमोक्षार्थित्वं सत्त्वप्रकृतीनां देवानां सम्भवतीत्यर्थः। नन्विन्द्राय स्वाहेत्यादौ चतुर्थ्यन्तशब्दातिरिक्ता विग्रहवती देवता नास्ति शब्दस्य चासामर्थ्यान्नाधिकार इत्यत आह। तथेति। अर्थित्ववदित्यर्थः। अपर्य्युदस्तत्वमाह।

विग्रहवत्त्वाद्यवगमात्। न च तेषां कश्चित् प्रतिषेधोऽस्ति। *न चोपनयनादिशास्त्रेणैषामधिकारो †निवर्त्तितः। उपनयनस्य वेदाध्ययनार्थत्वात्, तेषाञ्च स्वयंप्रतिभातवेदत्वात्। अपि चैषां विद्याग्रहणार्थं ब्रह्मचर्य्यादि दर्शयति एकशतं ह वै वर्षाणि मघवा प्रजापतौ ब्रह्मचर्य्यमुवास, भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं पितरमुपससार अधीहि भगवो ब्रह्मेत्यादिः। यदपि कर्मस्वनधिकारकारणमुक्तं न देवानां देवतान्तराभावात् न ऋषीणामार्षेयान्तराभावादिति, न तद्विद्यास्वस्ति। न हीन्द्रादीनां विद्यास्वधिक्रियमाणानामिन्द्राद्युद्देशेन किञ्चित् कृत्यमस्ति, न च भृग्वादीनां भृग्वादिसगोत्रतया, तस्माद्देवादीनामपि विद्यास्व-

---

न च तेषामिति। शूद्रो यज्ञे न क्लृप्त इतिवत् देवादीनां विद्याधिकारनिषेधो नास्तीत्यर्थः। ननु विग्रहवत्त्वेन दृष्टसामर्थ्ये सत्यप्युपनयनाभावात् शास्त्रीयसामर्थ्यं नास्तीत्यत आह। न चेति। जन्मान्तराध्ययनबलात् स्वयमेव प्रतिभाताः स्मृता वेदा येषां ते तथा तद्भावादित्यर्थः। बालादिषु प्रविष्टपिशाचादीनां वेदोद्घोषदर्शनात्। देवयोनीनां जन्मान्तरस्मरणमस्तीति स्मृतवेदान्तानामर्थविचारो युक्त इत्यर्थः। देवानाञ्च ऋषीणाञ्च विद्याधिकारे कारणमर्थित्वादिकमुक्त्वा श्रौतं गुरुकुलवासादिलिङ्गमाह। अपि चेति। ननु ब्रह्मविद्या देवादीन्नाधिकारोति वेदार्थत्वात् अग्निहोत्रवदित्यत आह। यदपीति। देवानां कर्म्मसु नाधिकारः देवतान्तराणामुद्देश्यानामभावादिति प्रथमसूत्रार्थः, ऋषीणामनधिकारः ऋष्यन्तराभावात् ऋषियुक्ते कर्म्मण्यशक्तेरिति द्वितीयसूत्रार्थः। असामर्थ्यमुपाधिरिति परिहरति। न तदिति। असामर्थ्यरूपं कारणं इत्यर्थः, न ह्यस्ति येनासामर्थ्यं स्या-

---

* उपनयनशास्त्रेति सो० का० वर्ध० पु० पाठः।

† निवर्त्तेतेति सो० का० वर्ध० पु० पाठः।

धिकारः केन वार्य्यते। देवाद्यधिकारेऽप्यङ्गुष्ठमात्रश्रुतिः स्वाङ्गुष्ठापेक्षया न विरुध्यते॥

विरोधः कर्म्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात्॥ २७॥

स्यादेतत् यदि विग्रहवत्त्वाद्यभ्युपगमेन देवादीनां विद्यास्वधिकारो वर्ण्येत विग्रहवत्त्वात् ऋत्विगादिवत् इन्द्रादीनामपि स्वरूपसन्निधानेन कर्म्माङ्गभावोऽभ्युपगम्येत, तदा च विरोधः कर्म्मणि स्यात्, न हीन्द्रादीनां स्वरूपसन्निधानेन यागेऽङ्गभावो दृश्यते, न च सम्भवति। बहुषु यागेषु युगपदेकस्येन्द्रस्य स्वरूपसन्निधानानुपपत्तेरिति चेत्, नायमस्ति विरोधः, कस्मादनेकप्र-

---

दिति शेषः, तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्, तथर्षीणामिति वाक्यबाधोऽप्यनुमानस्य द्रष्टव्यः। ननु देवादीन् प्रत्यङ्गुष्ठमात्रश्रुतिः कथं तेषां महादेहत्वेन हृदयस्यास्मदङ्गुष्ठमात्रत्वाभावात्। अतः श्रुतिषु तेषां नाधिकार इत्यत आह। देवाद्यधिकारेऽपीति॥

ननु मन्त्रादीनां प्रतीयमानविग्रहवत्त्वे तात्पर्य्यं कल्पयित्वा देवादीनामधिकार उक्तः स चायुक्तः अन्यपराणां तेषां प्रत्यक्षादिविरोधेन स्वार्थे तात्पर्य्यकल्पनानुपपत्तेरित्याक्षिप्य सूत्रचतुष्टयेन परिहरति। विरोधः कर्म्मणीत्यादिना। वर्ण्येत, तर्हीति शेषः। स्वरूपं विग्रहः, अभ्युपगमे प्रत्यक्षेण देवता दृश्येत न च दृश्यते अतो योग्यानुपलब्ध्या देवताया विग्रहवत्या अभावात् सम्प्रदानकारकाभावेन कर्म्मनिष्पत्तिर्न स्यादित्याह। तदा चेति। विग्रहस्याक्तत्वं अनुपलब्धिबाधितं युक्त्या च न सम्भवतीत्याह। न चेति। तस्मादर्थोपहितशब्द एव देवता तस्या अचेतनत्वान्न विद्याधिकार इति शङ्कार्थं परिहरति। नायमिति। एतस्यापि देवस्य योगबलादनेकदेहप्राप्तिः श्रुतिस्मृतिदर्शनात् सम्भवति। अतो न कर्म्मणि विरोध इति

तिपत्तेः। एकस्यापि देवतात्मनो युगपदनेकस्वरूपप्रतिपत्तिः सम्भवति। कथमेतदवगम्यते, दर्शनात्। तथा हि कति देवा इत्युपक्रम्य त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति निरुच्य कतमे ते इत्यस्यां पृच्छायां महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति ब्रुवती श्रुतिरेकैकस्य देवतात्मनो युगपदनेकरूपतां दर्शयति। तथा त्रयस्त्रिंशतोऽपि षडाद्यन्तर्भावक्रमेण कतम एको देव इति प्राण इति प्राणैकरूपतां देवानां दर्शयन्ती तस्यैवैकस्य प्राणस्य युगपदनेकरूपतां दर्शयति। तथा स्मृतिरपि

"आत्मनो वै शरीराणि बहूनि भरतर्षभ।
कुर्य्याद् योगी बलं प्राप्य तैश्च सर्व्वैर्महीञ्चरेत्॥
प्राप्नुयाद्विषयान् कैश्चित् कैश्चिदुग्रन्तपश्चरेत्।
सङ्क्षिपेच्च पुनस्तानि सूर्य्यो रश्मिगणानिव"॥

व्याचष्टे। कत्यादित्यादिना। वैश्वदेवशास्त्रे शस्यमानदेवाः कतीति शाकल्येन पृष्टो याज्ञवल्क्यो निविदा त्रयश्चेत्यादिरूपया उत्तरं ददौ। निविन्नाम शस्यमानदेवसङ्ख्यावाचकः शब्दः। षडधिकानि त्रीणि शतानि त्रीणि सहस्राणीति सङ्ख्योक्ता सङ्ख्येयस्वरूपप्रश्ने महिमानो विभूतयः सर्वे देवाः, एषां त्रयस्त्रिंशद्देवानां अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इन्द्रः प्रजापतिश्चेति त्रयस्त्रिंशद्देवास्तेऽपि षसां अग्निपृथिवीवाय्वन्तरिक्षादित्यदिवां महिमानस्तेऽपि षट्सु देवेषु अन्तर्भवन्ति। षट् देवास्त्रिषु लोकेषु त्रयश्च द्वयोरन्नप्राणयोर्द्वौ च एकस्मिन् प्राणे हिरण्यगर्भे अन्तर्भवत इति दर्शितमित्यर्थः। त्रयस्त्रिंशतोऽपि देवानामिति सम्बन्धः। दर्शनं श्रौतं व्याख्याय स्मार्त्तं व्याचष्टे। तथा स्मृतिरिति। बलं योगसिद्धिं।

इत्येवंजातीयिका प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्य्याणां योगिनामपि युगपदनेकशरीरयोगं दर्शयति किमु वक्तव्यमाजानसिद्धानां देवानां। अनेकरूपप्रतिपत्तिसम्भवाच्चैकैका देवता बहुभी रूपैरात्मानं प्रविभज्य बहुषु यागेषु युगपदङ्गभावं गच्छति परैश्च न दृश्यतेऽन्तर्धानादिशक्तियोगादित्युपपद्यते। अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् इत्यस्यापरा व्याख्या विग्रहवतामपि कर्म्माङ्गभावचोदनास्वनेका प्रतिपत्तिर्दृश्यते। क्वचिदेकोऽपि विग्रहवाननेकत्र युगपदङ्गभावं न गच्छति यथा बहुभिर्भोजयद्भिर्नैको ब्राह्मणो युगपद्भोज्यते। क्वचिच्चैकोऽपि विग्रहवाननेकत्र युगपदङ्गभावं गच्छति। यथा बहुभिर्नमस्कुर्वाणैरेको ब्राह्मणो युगपन्नमस्क्रियते तद्वदिहोद्देशपरित्यागात्मकत्वाद्यागस्य विग्रहवतीमप्येकान्देवतामुद्दिश्य बहवः स्वं स्वं द्रव्यं युगपत् परित्यजन्तीति विग्रहवत्त्वेऽपि देवानां न किञ्चित् कर्म्मणि विरुध्यते॥

अणिमा महिमा चैव लघिमा प्राप्तिरीशिता।
प्राकाम्यञ्च वशित्वञ्च यत्र कामावसायिता॥

इत्यष्टैश्वर्य्याणि। क्षणेन अणुर्महान् लघुर्गुरुश्च भवति योगी। अङ्गुल्या चन्द्रस्पर्शः प्राप्तिः। ईशिता सृष्टिशक्तिः। प्राकाम्यं इच्छानभिघातः। वशित्वं नियमनशक्तिः। सङ्कल्पमात्रादिष्टलाभो यत्रकामावसायितेति भेदः। आजानसिद्धानां जन्मना सिद्धानामित्यर्थः। फलितमाह। अनेकेति। अनेकेषु कर्म्मस्वेकस्य प्रतिपत्तिरङ्गभावः। तस्य लोके दर्शनादिति वक्तुं व्यतिरेकमाह। क्वचिदेक इति। प्रकृतोपयुक्तमन्वयदृष्टान्तमाह। क्वचिच्चेति॥

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्यां ॥ २८ ॥

मा नाम विग्रहवत्त्वे देवादीनामभ्युपगम्यमाने कर्म्मणि कश्चिद्विरोधः प्रसञ्जि शब्दे तु विरोधः प्रसज्येत, कथं औत्पत्तिकं हि शब्दस्यार्थेन सम्बन्धमाश्रित्यानपेक्षत्वादिति वेदस्य प्रामाण्यं स्थापितं। इदानीन्तु विग्रहवती देवताऽभ्युपगम्यमाना यद्यप्यैश्वर्य्ययोगाद्युगपदनेककर्म्मसम्बन्धीनि हवींषि भुञ्जीत तथापि विग्रहयोगादस्मदादिवज्जननमरणवती सेति नित्यस्य शब्दस्यानित्येनार्थेन नित्यसम्बन्धे प्रलीयमाने यद्वैदिके शब्दे प्रामाण्यं स्थितं तस्य विरोधः स्यादिति चेन्नायमप्यस्ति विरोधः, कस्मात् अतः प्रभवात्। अतएव हि वैदिकाच्छब्दाद्देवादिकञ्जगत् प्रभवति। ननु जन्माद्यस्य यत इति ब्रह्मप्रभवत्वं जगतोऽवधारितं कथमिह शब्दप्रभवत्वमुच्यते। अपिच यदि

कर्म्मण्यविरोधमङ्गीकृत्य शब्दप्रामाण्यविरोधमाशङ्क्य परिहरति। शब्द इति चेदिति। मा प्रसञ्जि प्रसक्तो माभून्नामेत्यर्थः। औत्पत्तिकसूत्रे शब्दार्थयोरनाद्योः सम्बन्धस्यानादित्वाद्वेदस्य मानान्तरानपेक्षत्वेन प्रामाण्यमुक्तं, इदानीं अनित्यविग्रहव्यक्त्यभ्युपगमे तत्सम्बन्धस्याप्यनित्यत्वात् मानान्तरेण व्यक्तिं ज्ञात्वा शब्दस्य सङ्केतः पुंसा कर्त्तव्यः इति मानान्तरापेक्षत्वात् प्रामाण्यस्य विरोधः स्यादित्याह। कथमित्यादिना। किं शब्दानामनित्यतया सम्बन्धस्य कार्य्यत्वमापद्यते उतार्थानामनित्यतया, नाद्य इत्याह। नायमपीति। कर्म्मण्यविरोधवदित्यपेरर्थः। देवादिव्यक्तिहेतुत्वेन प्रागेव शब्दानां सत्त्वात् नानित्यत्वमिति भावः। अत्र पूर्व्वापरविरोधं शङ्कते। नन्विति। शब्दस्य निमित्तत्वेन ब्रह्मसहकारित्वादविरोध इत्याशङ्क्य द्वितीयं कल्पमुत्थापयति। अपि

नाम वैदिकाच्छब्दादस्य प्रभवोऽभ्युपगतः कथमेतावता विरोधः शब्दे परिहृतः यावता वसवो रुद्रा आदित्या विश्वे देवा मरुत इत्येतेऽर्था अनित्या एवोत्पत्तिमत्त्वात् तदनित्यत्वे च तद्वाचिनां वैदिकानां वस्वादिशब्दानामनित्यत्वं केन निवार्य्यते। प्रसिद्धं हि लोके देवदत्तस्य पुत्रे उत्पन्ने यज्ञदत्त इति तस्य नाम क्रियते इति। तस्माद्विरोध एव शब्द इति चेन्न गवादिशब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वदर्शनात्। नहि गवादिव्यक्तीनामुत्पत्तिमत्त्वे तदाकृतीनामप्युत्पत्तिमत्त्वं स्यात्, द्रव्यगुणकर्म्मणां हि व्यक्तय एवोत्पद्यन्ते नाकृतयः। आकृतिभिश्च शब्दानां सम्बन्धो न व्यक्तिभिः। व्यक्तीनामानन्त्यात् सम्बन्धग्रहणानुपपत्तेः। व्यक्तिषूत्पद्यमानास्वप्याकृतीनां नित्यत्वान्न गवादिशब्देषु कश्चिद्विरोधो

चेति। अनित्यत्वं सादित्वं व्यक्तिरूपार्थानामनित्यतया शब्दानां सम्बन्धस्यानित्यत्वं दुर्वारं, तस्मात् पौरुषेयसम्बन्धसापेक्षत्वात् प्रामाण्यविरोध इत्यर्थः। न च व्यक्तीनामनित्यत्वे घटत्वादिजातिसमवायवत् शब्दसम्बन्धोऽपि नित्यः स्यादिति वाच्यं, उभयाश्रितसम्बन्धस्यान्यतराभावे स्थित्ययोगेन दृष्टान्तासिद्धेरिति भावः। यथा गोत्वादयो गवादिशब्दवाच्याः तथा वसुत्वाद्याकृतयो वस्वादिशब्दार्थाः न व्यक्तय इति परिहरति। नेत्यादिना। शब्दानां तदर्थानां जातीनाञ्च नित्यत्वात्तत्सम्बन्धोऽपि नित्य इति प्रतिपादयति। न हीत्यादिना। व्यक्तीनामानन्त्यादिति। न च गोत्वावच्छेदेन व्यक्तिषु शक्तिः सुग्रहेति वाच्यं, सामान्यस्याप्रत्यासत्तित्वेन सर्वव्यक्त्युपस्थित्यभावात् गोत्वं शक्यतावच्छेदकमिति ग्रहापेक्षया गोत्वं शक्यमिति लाघवात् निरूढलक्षणया व्यक्तेर्लाभेनान्यलभ्यत्वाभावाच्चेति भावः। यद्वा केवलव्यक्तिषु शक्तिरत्र निरस्यतेऽनुपपत्तिज्ञानं विनैव व्यक्तेः शब्दशक्त्यापन्नजातिज्ञानवि-

दृश्यते। तथा देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेऽपि आकृतिनित्यत्वान्न कश्चिद्वस्वादिशब्देषु विरोध इति द्रष्टव्यं। आकृतिविशेषस्तु देवादीनां मन्त्रार्थवादादिभ्यो विग्रहवत्त्वाद्यवगमादवगन्तव्यः। स्थानविशेषसम्बन्धनिमित्ताश्चेन्द्रादिशब्दाः सेनापत्यादिशब्दवत्। ततश्च यो यस्तत् स्थानमधितिष्ठति स स इन्द्रादिशब्दैरभिधीयत इति न दोषो भवति। न चेदं शब्दप्रभवत्वं ब्रह्मप्रभवत्ववदुपादानकारणत्वाभिप्रायेणोच्यते कथं तर्हि स्थितिवाचकात्मना नित्ये शब्दे नित्यार्थसम्बन्धिनि शब्दव्यवहारयोग्यार्थव्यक्तिनिष्पत्तिरतः प्रभव इत्युच्यते। कथं पुनरवगम्यते शब्दात् प्रभवति जगदिति प्रत्यक्षानुमानाभ्यां। प्रत्यक्षं हि श्रुतिः प्रामाण्यं प्रत्यनपेक्षत्वात्। अनुमानं स्मृतिः प्रामाण्यं प्रति सापेक्षत्वात्। ते हि शब्दपूर्वां सृष्टिं दर्शयतः। एत

षयत्वेन उभयशक्तेरावश्यकत्वात्। तथा च नित्यजातितादात्म्येन व्यक्तेरनादित्वात्तत्सम्बन्धोऽप्यनादिः सत्कार्य्यवादात् अतएव वाक्यवृत्तौ तत्त्वमस्यादिवाक्ये भागलक्षणोक्ता युज्यते केवलसामान्यस्यावाच्यत्वे खण्डार्थस्य वाच्यैकदेशत्वाभावात्। अतः प्रभवादिति सूत्रस्वारस्याच्च केवलव्यक्तिनिरास इति गम्यते। केवलव्यक्तिवचनाः खलु डित्यादिशब्दाः अर्थानन्तरभाविनः साङ्केतिकाः गवादिशब्दास्तु व्यक्तिप्रभवहेतुत्वेन प्रागेव सन्तीति न व्यक्तिमात्रवचनाः साङ्केतिकाः किन्तु स्थूलसूक्ष्मभावेनानुस्यूतव्यक्त्यविनाभूतसामान्यवचना इति मन्तव्यं। न चेन्द्रादिव्यक्तेरेकत्वेन जात्यभावादाकाशशब्दवत् इन्द्रचन्द्रादिशब्दाः केवलव्यक्तिवचना इति साम्प्रतं अतीतानागतव्यक्तिभेदेन जात्युपपत्तेरित्यलं प्रपञ्चेन, दृष्टान्तमुपसंहृत्य दार्ष्टान्तिकमाह। व्यक्तिष्वित्यादिना। आकृतिर्जातिः। ननु का सा व्यक्तिः यदनुगतेन्द्रत्वादिजातिः शब्दार्थः

इति वै प्रजापतिर्देवानसृजतासृग्रमिति मनुष्यानिन्दव इति पितॄं-स्तिरःपवित्रमिति ग्रहानाशव इति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्र-मभिसौभगेत्यन्याः प्रजा इति श्रुतिः। तथान्यत्रापि स मनसा वाचं मिथुनं समभवदित्यादिना तत्र तत्र शब्दपूर्व्विका सृष्टिः श्राव्यते। स्मृतिरपि।

अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा।
आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः॥ इति।

उत्सर्गोऽप्ययं वाचः सम्प्रदायप्रवर्त्तनात्मको द्रष्टव्यः अना-दिनिधनाया अन्यादृशस्योत्सर्गस्यासम्भवात्। तथा।

नामरूपे च भूतानां कर्म्मणाञ्च प्रवर्त्तनं।
वेदशब्देभ्य एवादौ निर्म्ममे स महेश्वर॥ इति॥

स्यादित्यत आह। आकृतिविशेषस्त्विति। वज्रहस्तः पुरन्दर इत्या-दिभ्य इत्यर्थः। इन्द्रादिशब्दानां जातिः इन्द्रादिषु प्रवृत्तिनिमित्तमि-त्युक्ता उपाधिनिमित्तत्वमाह। स्थानेति। व्यक्तिप्रलयेऽपि स्थानस्य स्थायित्वात् शब्दार्थसम्बन्धनित्यता इत्यत आह। ततश्चेति। उक्तं पूर्वा-परविरोधं परिहरति। न चेति। शब्दो निमित्तमित्यविरोधं मत्वा सूत्रशेषमवतारयति। कथं पुनरिति। स्मृत्या स्वप्रामाण्यार्थं मूलश्रुति-रनुमीयत इत्यनुमानं स्मृतिः। एतैः असृग्रमिन्दवस्तिरःपवित्रमा-शवः विश्वान्यभिसौभगेत्येतन्मन्त्रस्थैः पदैः स्मृत्वा ब्रह्मा देवादीनसृ-जत। तत्रैत इति पदं सर्वनामत्वात् देवानां स्मारकं, असृग्रुधिरं तत्प्रधाने देहे रमन्त इति असृग्रा मनुष्याः। चन्द्रस्थानां पितॄणां इन्दु-शब्दः स्मारकः। पवित्रं सोमस्थानं तिरस्कुर्वतां ग्रहाणां तिरःपवित्र-शब्दः। ऋचो सुवतां स्तोत्राणां गीतिरूपाणामाशुशब्दः। ऋच्यध्यूढं सामेति श्रुतेः। स्तोत्रानन्तरं प्रयोगं विशतां शस्त्राणां विश्वशब्दः। सर्वत्र

सर्व्वेषाञ्च स नामानि कर्म्माणि च पृथक् पृथक्।
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्म्ममे ॥ इति च ॥

अपि च चिकीर्षितमर्थमनुतिष्ठन् तस्य वाचकं शब्दं पूर्व्वं स्मृत्वा पश्चात्तमर्थमनुतिष्ठतीति सर्व्वेषां नः प्रत्यक्षमेतत्। तथा प्रजापतेरपि स्रष्टुः *सृष्टेः पूर्व्वं वैदिकाः शब्दा मनसि प्रादुर्बभूवुः पश्चात्तदनुगतानर्थान् ससर्जेति गम्यते। तथाच श्रुतिः स भूरिति व्याहरन् स भूमिमसृजतेत्येवमादिका भूरादिशब्देभ्य एव मनसि प्रादुर्भूतेभ्यो भूरादीन् लोकान् †प्रादुर्भूतान् सृष्टान् दर्शयति। किमात्मकं पुनः शब्दमभिप्रेत्येदं शब्दप्रभवत्वमुच्यते। स्फोटमित्याह। वर्णपक्षे हि तेषामुत्पन्नप्रध्वंसित्वान्नित्येभ्यः शब्देभ्यो देवादिव्यक्तीनां प्रभव इत्यनुपपन्नं स्यात्। उत्पन्नप्रध्वंसिनश्च वर्णाः प्रत्युच्चारणमन्यथा चान्यथा च प्रतीयमानत्वात्।

सौभाग्ययुक्तानामभिसौभगशब्दः स्मारक इति छन्दोगब्राह्मणवाक्यार्थः। स प्रजापतिः मनसा वाचं त्रयीमिथुनं समभवत्। मनो वाग्रूपं मिथुनं सम्भावितवान् मनसा त्रयीप्रकाशितां सृष्टिमालोचितवानित्यर्थः। रश्मिरित्येवादित्यमसृजतेत्यादिः श्रुतिरादिशब्दार्थः। सम्प्रदायो गुरुशिष्यपरम्पराध्ययनं। संस्था अवस्थाः। प्रजापतिसृष्टिः शब्दपूर्व्विका सृष्टित्वात् प्रत्यक्षघटादिवदिति प्रत्यक्षानुमानाभ्यामित्यस्यार्थान्तरमाह। अपि चेति। अतः प्रभवत्वप्रसङ्गात् शब्दस्वरूपं वक्तुमुक्तमाक्षिपति। किमात्मकमिति। वर्णरूपं तदतिरिक्तस्फोटरूपञ्चेति किंशब्दार्थः। तत्र वर्णानामनित्यत्वात् स्फोटस्य चासत्त्वात् न जगद्धेतुत्वं इत्याक्षेपे द्वितीयपक्षं वैयाकरणो गृह्णाति। स्फोटमिति। स्फुट्यते वर्णैर्व्यज्यत इति स्फोटो वर्णव्यङ्ग्योऽर्थस्य व्यञ्जको गवादिशब्दो

---

* सृष्टेरिति का० वर्ध० सो० पु० नास्ति।

† प्रादुर्भूतानिति उक्तपु० नास्ति।

तथा ह्यदृश्यमानोऽपि पुरुषविशेषोऽध्ययनध्वनिश्रवणादेव विशेषतो निर्धार्य्यते देवदत्तोऽयमधीते यज्ञदत्तोऽयमधीते इति। नचायं वर्णविषयोऽन्यथात्वप्रत्ययो मिथ्याज्ञानं बाधकप्रत्ययाभावात्। न च वर्णेभ्योऽर्थावगतिर्युक्ता, न ह्येकैको वर्णोऽर्थं प्रत्याययेत् व्यभिचारात्। न च वर्णसमुदायप्रत्ययोऽस्ति क्रमवत्त्वाद्वर्णानां। पूर्व्वपूर्व्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितोऽन्त्यो वर्णोऽर्थं प्रत्याययिष्यतीति यद्युच्येत, तन्न, सम्बन्धग्रहणापेक्षो हि शब्दः स्वयं प्रतीयमानोऽर्थं प्रत्याययेत् धूमादिवत्, न च पूर्व्वपूर्व्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितस्यान्त्यवर्णस्य प्रतीतिरस्त्यप्रत्यक्षत्वात् संस्काराणां। कार्य्यप्रत्यायितैः संस्कारैः सहितोऽन्त्यवर्णोऽर्थं प्रत्याययिष्यतीति चेन्न, संस्कारकार्य्यस्यापि स्मरणस्य क्रमवर्त्तित्वात्, तस्मात् स्फोट एव शब्दः, स चैकैकवर्णप्रत्यया-

---

नित्यत्वमभिप्रेत्येति पूर्व्वेणान्वयः, स एवाद्यपक्षं दूषयति। वर्णेति। सोऽयं गकार इति प्रत्यभिज्ञया वर्णनित्यत्वसिद्धेर्नानुपपत्तिरित्यत आह। उत्पन्नेति। तारत्वमन्द्रत्वादिविरुद्धधर्म्मवत्त्वेन तारो गकारो मन्द्रो गकार इति प्रतीयमानगकारस्य भेदानुमानात् प्रत्यभिज्ञा गत्वजातिविषयेत्यर्थः। ननु विरुद्धधर्म्मज्ञानं ध्वन्युपाधिकं भ्रम इत्यत आह। न चेति। तथा च वर्णानामनित्यत्वात् न जगद्धेतुत्वमिति भावः। किञ्च तेषामर्थबोधकत्वायोगात् स्फोटोऽङ्गीकार्य्य इत्याह। न च वर्णेभ्य इत्यादिना। व्यभिचारात् एकस्माद्वर्णादर्थप्रतीत्यदर्शनात् वर्णान्तरवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः। तर्हि वर्णानां समुदायो बोधक इत्याशङ्क्य क्षणिकानां स नास्तीत्याह। न चेति।[1] वर्णानां स्वतः साहित्याभावेऽपि संस्कारलक्षणापूर्व्वद्वारा साहित्यमाग्नेयादियागानामिवेति शङ्कते। पूर्व्वेति। किमयं संस्कारो वर्णजनितोऽपूर्व्वाख्यः

हितसंस्कारबीजेऽन्त्यवर्णप्रत्ययजनितपरिपाके प्रत्ययिन्येकप्रत्ययविषयतया झटिति प्रत्यवभासते। न चायमेकप्रत्ययो वर्णविषया स्मृतिः, वर्णानामनेकत्वादेकप्रत्ययविषयत्वानुपपत्तेः। तस्य च प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायमानत्वान्नित्यत्वं, भेदप्रत्ययस्य वर्णविषयत्वात्। तस्मान्नित्याच्छब्दात् स्फोटरूपात् अभिधायकात् क्रियाकारकफललक्षणं जगदभिधेयभूतं प्रभवतीति। वर्णा एव तु शब्द इति भगवानुपवर्षः। ननूत्पन्नप्रध्वंसित्वं वर्णानामुक्तं, तन्न, त एवेति प्रत्यभिज्ञानात्। सादृश्यात् प्रत्यभिज्ञानं केशादिष्विवेति चेन्न प्रत्यभिज्ञानस्य प्रमाणान्तरेण बाधानुपपत्तेः। प्रत्यभिज्ञानमाकृतिनिमित्तमिति चेत् न, व्यक्तिप्रत्यभिज्ञानात्। यदि हि प्रत्युच्चारणं गवादि

कश्चित् उत वर्णानुभवजनितो भावनाख्यः। नाद्यो मानाभावात्। किञ्चायमज्ञातो ज्ञातो वाऽर्थधीहेतुः नाद्य इत्याह। तन्नेति। संस्कारसहितः शब्दो ज्ञात एवार्थधीहेतुः सम्बन्धग्रहणमपेक्ष्य बोधकत्वात् धूमादिवदित्यर्थः। द्वितीये किं प्रत्यक्षेण ज्ञात उत कार्य्यलिङ्गेन नाद्य इत्याह। न चेति। द्वितीयं शङ्कते। कार्य्येति। कार्य्यमर्थधीस्तस्यां जातायां संस्कारप्रत्ययः तस्मिन् ज्ञाते सति परस्पराश्रयेण दूषयति। नेति। पदार्थस्मरणस्यापि पदज्ञानानन्तरभावित्वात् तेन संस्कारसहितान्त्यवर्णात्मकपदस्य ज्ञानं न युक्तमित्यक्षरार्थः। अपिशब्दः परस्पराश्रयद्योतनार्थः। एतेन भावनासंस्कारपक्षोऽपि निरस्तः। तस्य वर्णस्मृतिमात्रहेतुत्वेनार्थधीहेतुत्वायोगात्। न चान्त्यवर्णसाहित्यादर्थधीहेतुत्वं केवलसंस्कारस्य तु वर्णस्मृतिहेतुत्वमिति वाच्यं अर्थधीपूर्व्वकाले भावनाया ज्ञानाभावेनार्थधीहेतुत्वायोगात्। न च वर्णस्मरणेनानुमिता सा अन्त्यवर्णसहिता अर्थधीहेतुरिति वाच्यं, तत्कार्य्यस्य क्रमि-

2 P 2

व्यक्तिवदन्या अन्या वर्णव्यक्तयः प्रतीयेरंस्तत आकृतिनिमित्तं प्रत्यभिज्ञानं स्यात्। नत्वेतदस्ति। वर्णव्यक्तय एव हि प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायन्ते। द्विर्गोशब्द उच्चारित इति हि प्रतिपत्तिः न तु द्वौ गोशब्दाविति। ननु वर्णा अप्युच्चारणभेदेन भिन्नाः प्रतीयन्ते देवदत्तयज्ञदत्तयोरध्ययनध्वनिश्रवणादेव भेदप्रतीतेरित्युक्तं। अत्राभिधीयते। सति वर्णविषये निश्चिते प्रत्यभिज्ञाने संयोगविभागव्यङ्ग्यत्वाद्वर्णानामभिव्यञ्जकवैचित्र्यनिमित्तोऽयं वर्णविषयो विचित्रः प्रत्ययो न स्वरूपनिमित्तः। अपि च वर्णव्यक्तिभेदवादिनापि प्रत्यभिज्ञानसिद्धये वर्णाकृतयः कल्पयितव्याः। तासु च परोपाधिको भेदप्रत्यय इत्यभ्युपगन्तव्यं

कस्य वर्णस्मरणस्याप्यन्त्यवर्णानुभवानन्तरभावित्वेन तेनाननुमितभावनानामन्त्यवर्णसाहित्याभावादितिभावः। वर्णानामर्थबोधकत्वासम्भवे फलमाह। तस्मादिति। स्फोटेऽपि किं मानमित्याशङ्क्यैकं पदमिति प्रत्यक्षप्रमाणमित्याह। स चेति। यथा रत्नतत्त्वं बहुभिश्चाक्षुषप्रत्ययैः स्फुटं भासते तथा गवाङ्गे पदस्फोटो गकाराद्येकैकवर्णकृतप्रत्ययैः स्फोटविषयैः आहिताः संस्कारा बीजं यस्मिन् चित्ते तस्मिन्नन्त्यवर्णकृतप्रत्ययेन जनितः परिपाकोऽन्त्यः संस्कारो यस्मिन् तस्मिन् प्रत्ययिनि चित्ते एकं गौरिति पदमिति प्रत्ययः प्रत्यक्षस्तद्विषयतया स्पष्टं अवभासत इत्यर्थः। अनेन वर्णान्वयव्यतिरेकयोः स्फोटज्ञानेऽन्यथासिद्धिः। नचैकस्माद्वर्णात् सम्यक् स्फोटाभिव्यक्तिः येन वर्णान्तरवैयर्थ्यं किन्तु रत्नवद्बहुप्रत्ययसंस्कृते चित्ते सम्यक् स्फोटाभिव्यक्तिरित्युक्तं भवति। नन्वेकपदमेकं वाक्यमिति प्रत्ययः पदवाक्यस्फोटयोर्न प्रमाणं तस्य वर्णसमूहालम्बनस्मृतित्वादित्याशङ्क्य निषेधति। न चेति। स्फोटस्य जगद्धेतुत्वार्थं नित्यत्वमाह। तस्य चेति। ननु

तद्वरं वर्णव्यक्तिष्वेव परोपाधिको भेदप्रत्ययः, स्वरूपनिमित्तञ्च प्रत्यभिज्ञानमिति कल्पना लाघवं। एष एव च वर्णविषयस्य भेदप्रत्ययस्य बाधकः प्रत्ययो यत् प्रत्यभिज्ञानं। कथं तर्ह्येकस्मिन् काले बहूनामुच्चारयतामेक एव सन् गकारो युगपदनेकरूपः स्यात् उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च सानुनासिकश्च निरनुनासिकश्च इति। अथवा ध्वनिकृतोऽयं प्रत्ययभेदो न वर्णकृत इत्यदोषः। कः पुनरिदं ध्वनिर्नाम यो दूरादाकर्णयतो वर्णविवेकमप्रतिपद्यमानस्य कर्णपथमवतरति प्रत्यासीदतश्च मन्दत्वपटुत्वादिभेदं वर्णेष्वासञ्जयति तन्निबन्धनाश्चोदात्तादयो विशेषा न वर्णस्वरूपनिबन्धनाः।

तदेवेदं पदमिति प्रत्यभिज्ञा भ्रमः उदात्तादिभेदप्रत्ययादित्यत आह। भेदेति। आचार्य्यसम्प्रदायोक्तिपूर्व्वकं सिद्धान्तयति। वर्णा एवेति। वर्णातिरिक्तस्फोटात्मकशब्दस्यानुभवानारोहादित्यर्थः। सादृश्यदोषादियं भ्रान्तिरिति शङ्कते। सादृश्यादिति। वपनानन्तरं त एवेमे केशा इति धीर्भ्रान्तिरिति युक्तं भेदधीविरोधात्, स एवायं वर्ण इति धीस्तु प्रमैव बाधकाभावादित्याह। नेति। गोत्वादिप्रत्यभिज्ञावत् वर्णेषु प्रत्यभिज्ञा गत्वादिविषयेति शङ्कते। प्रत्यभिज्ञानमिति। व्यक्तिभेदे सिद्धे प्रत्यभिज्ञाया जातिविषयत्वं स्यात् यत् त्वया पीतं जलं तदेव मया पीतमित्यादौ न तथेह व्यक्तिभेदः सिद्ध इति परिहरति। न व्यक्तीति। न त्वेतदिति। व्यक्त्यन्यत्वज्ञानमित्यर्थः। उदात्तत्वादिविरुद्धधर्म्मत्वात् व्यक्तिभेदोऽनुमानसिद्ध इत्यनुवदति। नन्विति। भेदप्रत्ययस्य कुम्भकूपाकाशभेदप्रत्ययवदौपाधिकभेदविषयत्वादन्यथासिद्धेः। अनन्यथासिद्धव्यक्त्यैक्यप्रत्यभिज्ञया निरपेक्षस्वरूपालम्बनया बाध इत्युत्तरमाह। अत्रेति। ताल्वादिदेशैः कोष्ठस्थवायुसंयोगविभागाभ्यां विचित्राभ्यां व्यङ्ग्यत्वात्

वर्णानां प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्। एवञ्च सति सालम्बना उदात्तादिप्रत्यया भविष्यन्ति, इतरथा हि वर्णानां प्रत्यभिज्ञायमानानां निर्भेदत्वात् संयोगविभागकृता उदात्तादिभेदाः कल्प्येरन्। संयोगविभागानाञ्चाप्रत्यक्षत्वात् न तदाश्रया विशेषाः वर्णेष्वध्यवसितुं शक्यन्त इत्यतो निरालम्बना एवैते उदात्तादिप्रत्ययाः स्युः। अपिच नैवैतदभिनिवेष्टव्यमुदात्तादिभेदेन वर्णानां प्रत्यभिज्ञायमानानां भेदो भवेदिति। न ह्यन्यस्य भेदेनान्यस्याभिद्यमानस्य भेदो भवितुमर्हति। नहि व्यक्तिभेदेन जातिं भिन्नां मन्यन्ते। वर्णेभ्यश्चार्थप्रतीतेः सम्भवात् स्फोटकल्पनानर्थिका। न कल्पयाम्यहं स्फोटं प्रत्यक्षमेव त्वेनमवगच्छामि। एकैकवर्णग्रहणाहितसंस्कारायां बुद्धौ झटिति प्रत्यव-

---

वर्णेषु वैचित्र्यधीरित्यर्थः। कल्पनागौरवाच्च वर्णेषु स्वतो भेदो नास्तीत्याह। अपि चेति। अनन्ताः गकारादिव्यक्तयस्तासु प्रत्यभिज्ञानार्थं गत्वादिजातयस्तासु चोदात्तत्वादिभेदस्यौपाधिकत्वमिति कल्पनान्तरं वर्णव्यक्तिभेदमात्रस्यौपाधिकत्वकल्पनमिति व्यक्त्यानन्त्यस्य जातीनाञ्च कल्पनमयुक्तमित्यर्थः। ननु भेदस्य बाधकाभावात् नौपाधिकत्वमित्यत आह। एष इति। अस्तु तर्हि प्रत्ययद्वयप्रामाण्याय भेदाभेदयोः सत्यत्वं तत्राह। कथं तर्हीति। उभयोरेकत्वविरोधात् भेद औपाधिक एवेत्यर्थः। ननु वायुसंयोगादेरतीन्द्रियत्वात् न तद्गतवैचित्र्यस्योदात्तत्वादेर्वर्णेषु प्रत्यक्षारोपः सम्भवतीत्यरुचिं वदिष्यन् स्वमतमाह। अथ वेति। ध्वनिधर्म्मा उदात्तत्वादयो ध्वन्यभेदाध्यासाद्वर्णेषु भान्तीत्यर्थः। प्रश्नपूर्व्वकं ध्वनिस्वरूपमाह। क इति। अवतरति, स्वध्वनिरिति शेषः। वर्णातिरिक्तः शब्दो ध्वनिरित्यर्थः। समीपं गतस्य पुंसस्तारत्वमन्दत्वादिधर्म्मान् स्वगतान् वर्णेषु स एवारोपयतीत्याह। प्रत्या-

भासनादिति चेत्, न, अस्या अपि बुद्धेर्वर्णविषयत्वात्, एकैक वर्णग्रहणोत्तरकालीना ह्रीयमेका बुद्धिर्गौरिति समस्तवर्णविषया नार्थान्तरविषया। कथमेतदवगम्यते, यतोऽस्यामपि बुद्धौ गकारादयो वर्णा अनुवर्त्तन्ते न तु दकारादयः। यदि ह्यस्या बुद्धेर्गकारादिभ्योऽर्थान्तरं स्फोटो विषयः स्यात् ततो दकारादय इव गकारादयोऽप्यस्या बुद्धेर्व्यावर्त्तेरन्, *नतु तथास्ति, तस्मादियमेकबुद्धिर्वर्णविषयैव स्मृतिः। नन्वनेकत्वाद्वर्णानां नैकबुद्धिविषयतोपपद्यत इत्युक्तं तां प्रति ब्रूमः। सम्भवत्यनेकस्याप्येकबुद्धिविषयत्वं। पङ्क्तिर्व्वनं सेना दशशतं सहस्रमित्यादिदर्शनात्। या तु गौरित्येकोऽयं शब्द इति बुद्धिः सा बहुष्वेव वर्णेषु एकार्थावच्छेदनिबन्धनौपचारिकी वनसेनादिबुद्धिवदेव। अत्राह, यदि

सीदतश्चेति। आदिपदं विवृणोति। तदिति। नन्वव्यक्तवर्ण एव ध्वनिर्नातिरिक्त इत्यत आह। वर्णानामिति। प्रत्युच्चारणं वर्णा अनुवर्त्तन्ते ध्वनिर्व्यावर्त्तत इति भेद इत्यर्थः। अन्यथा वाचिकेषु जप्यवर्णेषु अव्यक्तेषु ध्वनिबुद्धिः स्यात् दुन्दुभ्यादिध्वनौ शब्दत्वमात्रेण गृह्यमाने अयमव्यक्तो वर्ण इति धीः स्यादिति मन्तव्यं। एवं ध्वन्युपाधिकत्वे स्वमते गुणं वदन् वायूपाधिकत्वे पूर्व्वोक्तामरुचिं दर्शयति। एवं चेत्यादिना। अस्तु को दोषस्तत्राह। संयोगेति। वायुसंयोगादेरश्रावणत्वादित्यर्थः। तस्मात् श्रावणध्वनिरेवोदात्तत्वाद्यारोपोपाधिरितिभावः। एवं विरुद्धधर्म्मकध्वनीनां भेदेऽपि न तेष्वनुगता वर्णा भिद्यन्त इति उक्तं, तदेव दृष्टान्तेन दृढयति। अपि चेति। यथा खण्डमुण्डादिविरुद्धानेकव्यक्तिष्वभिन्नं गोत्वं तथा ध्वनिषु वर्णा अभिन्ना एवेत्यर्थः। उदात्तादिर्ध्वनिस्तद्भेदेन हेतुना वर्णानामपीति योजना

---

* न तु तथास्तीति का० वर्ध० सो० पु० नास्ति।

वर्णा एव सामस्त्येनैकबुद्धिविषयतामापद्यमानाः पदं स्युः ततो जारा राजा कपिः पिक इत्यादिषु पदविशेषप्रतिपत्तिर्न स्यात्, त एव हि वर्णा इतरत्र चेतर एव प्रत्यवभासन्त इति। अत्र वदामः। सत्यपि समस्तवर्णप्रत्यवमर्शे यथा क्रमानुरोधिन्य एव पिपीलिकाः पङ्क्तिबुद्धिमारोहन्त्येवं क्रमानुरोधिन एव वर्णाः पदबुद्धिमारोक्ष्यन्ति, तत्र वर्णानामविशेषेऽपि क्रमविशेषकृता पदविशेषप्रतिपत्तिर्न विरुध्यते। वृद्धव्यवहारे चेमे वर्णाः क्रमाद्यनुगृहीता गृहीतार्थविशेषसम्बन्धाः सन्तः स्वव्यवहारेऽप्येकैकवर्णग्रहणानन्तरं समस्तप्रत्यवमर्शिन्यां बुद्धौ तादृशा एव प्रत्य-

---

प्रत्यभिज्ञाविरोधादित्यक्षरार्थः। यद्वा उदात्तत्वादिभेदविशिष्टतया प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् वर्णानां भेद इत्याशङ्कां दृष्टान्तेन निरस्यति। अपि चेति। वर्णानां स्थायित्वं प्रसाध्य तेषामेव वाचकत्वं वक्तुं स्फोटं विघटयति। वर्णेभ्यश्चेति। कल्पनामसहमान आशङ्कते। नेति। चक्षुषा दर्शनयुक्तायां बुद्धौ सुखवत् श्रोत्रेण श्रवणयुक्तायां बुद्धौ विनैव हेत्वन्तरं स्फोटः प्रत्यक्ष इत्याह। झटितीति। यस्यां संविदि योऽर्थो भासते सा तत्र प्रमाणं एकपदमिति बुद्धौ वर्णा एव स्फुरन्ति नातिरिक्तस्फोटः प्रमाणमित्याह। नास्या अपीत्यादिना। न तु गोपदबुद्धेः स्फोटो विषयो गकारादीनां तु व्यञ्जकत्वादनुवृत्तिरित्यत आह। यदिहोति। व्यङ्ग्यवह्निबुद्धौ व्यञ्जकधूमानुवृत्तेरदर्शनादित्यर्थः। वर्णसमूहालम्बनत्वोपपत्तेर्न स्फोटः कल्पनीयः पदार्थान्तरकल्पनागौरवादित्याह। तस्मादिति। अनेकस्याप्यौपाधिकमेकत्वं युक्तमित्याह। सम्भवतीति। ननु तत्रैकदेशादिरुपाधिरस्ति प्रकृते क उपाधिरित्यत आह। या त्विति। एकार्थे शक्तमेकं पदं प्रधानार्थे एकस्मिन् तात्पर्यवदेकं वाक्यमित्येकार्थसम्बन्धादेकत्वोपचार इत्यर्थः। न चैकपदत्वे ज्ञाते एकार्थज्ञानं, अस्मिन् ज्ञाते तदित्यन्योन्याश्रय इति वाच्यं। उत्तमवृद्धो-

यभासमानास्तं तमर्थमव्यभिचारेण प्रत्याययिष्यन्तीति वर्णवादिनो लघीयसी कल्पना। स्फोटवादिनस्तु दृष्टहानिरदृष्टकल्पना च। वर्णाश्चेमे क्रमेण गृह्यमाणाः स्फोटं व्यञ्जयन्ति, स स्फोटोऽर्थं व्यनक्तीति गरीयसी कल्पना स्यात्। अथापि नाम प्रत्युच्चारणमन्येऽन्ये च वर्णाः स्युस्तथापि प्रत्यभिज्ञालम्बनभावेन वर्णसामान्यानामवश्याभ्युपगन्तव्यत्वात् या वर्णेष्वर्थप्रतिपादनप्रक्रिया रचिता सा सामान्येषु सञ्चारयितव्या, ततश्च नित्येभ्यः शब्देभ्यो देवादिव्यक्तीनां प्रभव इत्यविरुद्धं ॥

अत एव च नित्यत्वं ॥ २९ ॥

*स्वतन्त्रस्य †कर्त्तुः स्मरणादेव हि स्थिते वेदस्य नित्यत्वे देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेन तस्य विरोधमाशङ्क्य, अतः प्रभवादिति

क्तानां क्रमेणान्त्यवर्णश्रवणानन्तरं बालस्यैकस्मृत्यारूढानां मध्यमवृद्धस्मृतिप्रवृत्त्यादिलिङ्गानुमितैकार्थधीहेतुत्वनिश्चये सत्येकपदवाक्यत्वनिश्चयात्। वर्णसाम्येऽपि पदभेददृष्टेर्वर्णातिरिक्तं पदं स्फोटाख्यमङ्गीकार्यमिति शङ्कते। अत्राहेति। क्रमभेदाद्वर्णेष्वेव पदभेददृष्टिरिति परिहरति। अत्रेति। ननु नित्यविभूनां वर्णानां कथं क्रमः कथं वा पदत्वज्ञानेनार्थधीहेतुत्वं तत्राह। वृद्धेति। व्युत्पत्तिदशायामुच्चारणक्रमेण उपलब्धिक्रममुपलभ्यमानवर्णेष्वारोप्यैते वर्णा एतत्क्रमैतत्सङ्ख्यावन्त एतदर्थसक्ता इति गृहीताः सन्तः श्रोतुः प्रवृत्तिकाले तथैव स्मृत्यारूढाः स्वस्वार्थं बोधयन्तीत्यर्थः। स्थापितत्वाद्वर्णमुपसंहरति। वर्णेति। दृष्टं वर्णानामर्थबोधकत्वं, अदृष्टः स्फोटः। सम्प्रति वर्णानामस्थिरत्वमङ्गीकृत्य प्रौढिवादेन स्फोटं घटयति। अथापीति। स्थिराणि गत्वादि-

---

* स्वतन्त्रस्येति का० वर्ध० पु० नास्ति।

† कर्त्तुरस्मरणादिभिरिति का० वर्ध० पु० पाठः।

परिहृत्येदानीं तदेव वेदस्य नित्यत्वं स्थितं द्रढयति, अत एव च नित्यत्वमिति। अत एव च नियताकृतेर्देवादेर्जगतो वेदशब्दप्रभवत्वाद्वेदशब्दनित्यत्वमपि प्रत्येतव्यं। तथा च मन्त्रवर्णः, यज्ञेन वाचः पदवीयमायंस्तामन्वविन्दन्नृषिषु प्रविष्टामिति स्थितामेव वाचमनुविन्नां दर्शयति। वेदव्यासश्चैवमेव स्मरति,

युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान्महर्षयः।
लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयम्भुवा॥ इति।

समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च॥३०॥

अथापि स्यात् यदि पश्वादिव्यक्तिवत् देवादिव्यक्तयोऽपि सन्तत्यैवोत्पद्येरन् निरुध्येरंश्च ततोऽभिधानाभिधेयाभिधातृव्यवहाराविच्छेदात् सम्बन्धनित्यत्वेन विरोधः शब्दे परिह्रियेत। यदा तु खलु सकलं त्रैलोक्यं परित्यक्तनामरूपं निर्लेपं प्रलीयते प्रभवति चाभिनवमिति श्रुतिस्मृतिवादा वदन्ति तदा

सामान्यानि क्रमविशेषवन्ति गृहीतसङ्गतिकान्यर्थबोधकानीति लाघवात् तेषु सामान्येषु प्रक्रिया सञ्चारयितव्या न त्वज्ञातः स्फोटः कल्पनीय इत्यर्थः। वर्णानां स्थायित्ववाचकत्वयोः सिद्धौ फलितमाह। ततश्चेति॥

पूर्वतन्त्रवृत्तानुवादपूर्वकं सूत्रं व्याचष्टे। कर्तुरित्यादिना। पूर्वतन्त्रसिद्धमेव वेदस्य नित्यत्वं देवादिव्यक्तिसृष्टौ तद्वाचकशब्दस्यापि सृष्टेरसिद्धमित्याशङ्क्य नित्याकृतिवाचकाच्छब्दात् व्यक्तिजन्मोक्त्या साङ्केतिकत्वं निरस्य वेदोऽवान्तरप्रलयावस्थायां जगद्धेतुत्वादीश्वरवदित्यनुमानेन द्रढयतीत्यर्थः। यज्ञेन पूर्वसुकृतेन, वाचो वेदस्य, लाभयोग्यतां प्राप्ताः सन्तो याज्ञिकास्तामृषिषु स्थितां लब्धवन्त इति मन्त्रार्थः। अनुविन्नामुपलब्धां। पूर्वमवान्तरकल्पादौ॥

कथमविरोध इति। तत्रेदमभिधीयते समाननामरूपत्वादिति। तदापि संसारस्यानादित्वं तावदभ्युपगन्तव्यं। प्रतिपादयिष्यति चाचार्य्यः संसारस्यानादित्वमुपपद्यते चाप्युपलभ्यते चेति। अनादौ च संसारे यथा स्वापप्रबोधयोः प्रलयप्रभवश्रवणेऽपि पूर्वप्रबोधवदुत्तरप्रबोधेऽपि व्यवहारान्न कश्चिद्विरोधः। एवं कल्पान्तरप्रभवप्रलययोरपीति द्रष्टव्यं। स्वापप्रबोधयोश्च प्रलयप्रभवौ श्रूयेते। "यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यत्यथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति तदैनं वाक् सर्व्वैर्नामभिः सहाप्येति, चक्षुः सर्वैः रूपैः सहाप्येति, श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति, मनः सर्व्वैर्ध्यानैः सहाप्येति, स यदा प्रतिबुध्यते यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः" (कौ० ब्रा० उ० अ० ३। ख० ३) इति। स्यादेतत् स्वापे पुरुषान्तरव्यवहाराविच्छेदात् स्वयञ्च सुपुप्तप्रबुद्धस्य पूर्वप्रबोधव्यवहारानुसन्धानसम्भवादविरुद्धं। महाप्रलये तु सर्व-

---

ननु महाप्रलये जातेरप्यसत्त्वात् शब्दार्थसम्बन्धानित्यत्वं इत्याशङ्क्याह। समानेति। सूत्रं निरस्याशङ्कामाह। अथापीति। व्यक्तिसन्तत्या जातीनां अवान्तरप्रलये सत्त्वात् सम्बन्धस्तिष्ठति व्यवहाराविच्छेदात्, ज्ञायेत चेति वेदस्यानपेक्षत्वेन प्रामाण्येन कश्चिद्विरोधः स्यात्। निर्लेपलये तु सम्बन्धनाशात् पुनः सृष्टौ केनचित् पुंसा सङ्केतः कर्त्तव्य इति पुरुषबुद्धिसापेक्षत्वेन वेदस्याप्रामाण्यं अध्यापकस्याश्रयस्य नाशादाश्रितस्यानित्यत्वञ्च प्राप्तमित्यर्थः। महाप्रलयेऽपि निर्लेपलयोऽसिद्धः सत्कार्य्यवादात्। तथा च संस्कारात्मना शब्दार्थतत्सम्बन्धानां

व्यवहाराच्छेदाज्जन्मान्तरव्यवहारवच्च कल्पान्तरव्यवहारस्या-नुसन्धातुमशक्यत्वात् *वैषम्यं इति। नैष दोषः, सत्यपि सर्वव्यवहारोच्छेदिनि महाप्रलये परमेश्वरानुग्रहादीश्वराणां हिरण्यगर्भादीनां कल्पान्तरव्यवहारानुसन्धानोपपत्तेः। यद्यपि प्राकृताः प्राणिनो न जन्मान्तरव्यवहारमनुसन्दधाना दृश्यन्ते इति, न तत् प्राकृतवदीश्वराणां भवितव्यं। यथा हि प्राणित्वाविशेषेऽपि मनुष्यादिस्तम्बपर्य्यन्तेषु ज्ञानैश्वर्य्यादिप्रतिबन्धः परेण परेण भूयान् भवन् दृश्यते, तथा मनुष्यादिष्वेव हिरण्यगर्भपर्य्यन्तेषु ज्ञानैश्वर्य्याद्यभिव्यक्तिरपि परेण परेण भूयसी भवतीत्येतत् †श्रुतिस्मृतिवादेष्वसकृदेवानुकल्पादौ प्रादुर्भवतां पारमैश्वर्य्यं श्रूयमाणं न शक्यं नास्तीति वदितुं। ततश्चा-

सतामेव पुनः सृष्टावभिव्यक्तेर्नानित्यत्वं। अभिव्यक्तानां पूर्वकल्पीयनामरूपसमानत्वात् न सङ्केतः केनचित् कार्य्यः, विषमसृष्टौ हि सङ्केतापेक्षा न तुल्यसृष्टाविति परिहरति। तत्रेदमित्यादिना। नन्वाद्यसृष्टौ सङ्केतः कार्य्य इत्यत आह। तदापीति। महासर्गप्रलयप्रवृत्तावपीत्यर्थः। नन्वस्त्वनादिसंसारे सम्बन्धस्यानादित्वं तथापि महाप्रलयव्यवधानादस्मरणे कथं वेदार्थव्यवहारस्तत्राह। अनादौ चेति। न कश्चिद्विरोधः, शब्दार्थसम्बन्धस्मरणादेरिति शेषः। स्वापप्रबोधयोर्लयसर्गासिद्धिमाशङ्क्य श्रुतिमाह। स्वापेति। अथ तदा सुषुप्तो प्राणे परमात्मनि जीव एकीभवति एनं प्राणं सञ्जीवन्तदैतीति शेषः। एतस्मात् प्राणात्मनः आयतनं गोलकं। आनन्तर्य्ये पञ्चमी प्राणेभ्य इत्यादौ द्रष्टव्या। स्वप्नवत् कल्पितस्याज्ञातसत्त्वाभावात् दर्शनं सृष्टिः अदर्शनं लयः इति दृष्टिसृष्टिपक्षः श्रुत्यभिप्रेत इति भावः। दृष्टान्त-

* विषम इति का० वर्ध० सो० पु० पाठः।

† श्रुतिस्मृतिवादेष्वसकृदनुश्रूयमाणमिति उक्त पु० पाठः।

तीतकल्पानुष्ठितप्रकृष्टज्ञानकर्मणामीश्वराणां हिरण्यगर्भादीनां वर्त्तमानकल्पादौ प्रादुर्भवतां परमेश्वरानुगृहीतानां सुप्तप्रतिबुद्धवत् कल्पान्तरव्यवहारानुसन्धानोपपत्तिः। तथा च श्रुतिः। "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये" इति। स्मरन्ति च शौनकादयो मधुच्छन्दःप्रभृतिभिर्ऋषिभिर्दाशतय्यो दृष्टा इति। प्रतिवेदञ्चैवमेव काण्डर्ष्यादयः स्मर्य्यन्ते। श्रुतिरप्यृषिज्ञानपूर्वकमेव मन्त्रेणानुष्ठानं दर्शयति "यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाध्यापयति वा

वैषम्यमाशङ्क्य परिहरति। स्यादित्यादिना। अविरुद्धमनुसन्धानादिकमिति शेषः। हिरण्यगर्भादयः पूर्वकल्पानुसन्धानशून्याः संसारित्वादस्मदादिवदित्याशङ्क्याह। यद्यपीति। इति यद्यपि तथापि न प्राकृतवदिति योजना। ज्ञानादेर्निकर्षवदुत्कर्षोऽप्यङ्गीकार्य्यः बाधाभावादिति न्यायानुगृहीतश्रुत्यादिभिः सामान्यतो दृष्टानुमानं बाध्यमित्याह। यथा हीत्यादिना। ननु तथापि पूर्वकल्पे चराणां मुक्तत्वादस्मिन् कल्पे कोऽनुसन्धातेत्यत आह। ततश्चेति। ज्ञानाद्युत्कर्षादित्यर्थः। मुक्तेभ्योऽन्येऽनुसन्धातारः परमेश्वरानुगृहीतानां ज्ञानातिशये पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिवादानाह। तथा चेति। पूर्वं कल्पादौ सृजति तस्मै च ब्रह्मणे प्रहिणोति गमयति तस्य बुद्धौ वेदानाविर्भावयति यस्तं देवं स्वात्माकारं महावाक्योत्थवृद्धौ प्रकाशमानं शरणं परममभयस्थानं निःश्रेयसरूपमहं प्रपद्य इत्यर्थः। न केवलमेकस्यैव ज्ञानातिशयः किन्तु बहूनां शाखाद्रष्टॄणामिति विश्वासार्थमाह। स्मरन्तीति। ऋग्वेदो दशमण्डलावयवान् तत्र भवा ऋचो दाशतय्यः। वेदान्तरेऽपि काण्डसूक्तमन्त्राणां द्रष्टारो बोधायनादिभिः स्मृता इत्याह। प्रतीति। किञ्च मन्त्राणां ऋष्यादिज्ञानावश्यकत्वज्ञापिका श्रुतिर्मन्त्रदृगृषीणां ज्ञानातिशयं दर्शयतीत्याह। श्रुतिरपीति।

स्थाणुं वर्च्छति गर्त्तं वा प्रपद्यत इत्युपक्रम्य तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यादिति। प्राणिनाञ्च सुखप्राप्तये धर्म्मो विधीयते दुःख-परिहाराय चाधर्म्मः प्रतिषिध्यते। दृष्टानुश्रविकसुखदुःखविषयौ च रागद्वेषौ भवतो न विलक्षणविषयाविव्यतो धर्म्माधर्म्मफल-भूतोत्तरोत्तरा सृष्टिर्निष्पद्यमाना पूर्वसृष्टिसदृश्येव निष्पद्यते। स्मृतिश्च भवति,

"तेषां ये यानि कर्म्माणि प्राक्सृष्ट्यां प्रतिपेदिरे।
तान्येव ते प्रपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः॥
हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्म्माधर्म्मावृतानृते।
तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते"॥ इति॥

चार्षेय ऋषियोगः, छन्दो गायत्र्यादि, दैवतमग्न्यादि, ब्राह्मणं विनियोगः, एतान्यविदितानि यस्मिन्मन्त्रे तेनेत्यर्थः। स्थाणुं स्थावरं, गर्त्तं नरकं, तथा च ज्ञानाधिकैः कल्पान्तरितं वेदं स्मृत्वा व्यवहारस्य प्रवर्त्तितत्वात् वेदस्यानादित्वमनपेक्षत्वञ्चाविरुद्धमिति भावः। अधुना समाननामरूपत्वं प्रपञ्चयति। प्राणिनां चेति। ततः किं तत्राह। दृष्टेति। ऐहिकामुष्मिकविषयसुखरागकृतधर्म्मस्य फलं पश्वादिकं दृष्टपश्वादिसदृशमिति युक्तं विसदृशे कामाभावेन हेत्वभावात्। तथा दृष्टदुःखद्वेषकृताधर्म्मफलं दृष्टसदृशदुःखमेव न सुखं कृतहान्यादिदोषापत्तेरित्यर्थः। तर्कितेऽर्थे मानमाह। स्मृतिश्चेति। उत्तरसृष्टिः पूर्वसृष्टिसजातीयका कर्म्मफलत्वात् पूर्वसृष्टिवदनुमानञ्च शब्दार्थः। तेषां प्राणिनां मध्ये तान्येव तज्जातीयान्येव। तानि दर्शयन् तत्प्राप्तौ हेतुमाह। हिंस्रेति। कर्म्माणि विहितनिषिद्धत्वाकारेणापूर्वं क्रियात्वेन संस्कारञ्च जनयन्ति। तत्रापूर्वात् फलं भुङ्क्ते संस्कारभावितत्वात् पुनस्तज्जातीयानि करोतीत्यर्थः। संस्कारे लिङ्गमाह। तस्मादिति। संस्कारवशादेव पुण्यं पापं वा रोचते। अतोऽभिरुचिलिङ्गात् पुण्यापुण्यसंस्कारो-

प्रलीयमानमपि चेदं जगच्छक्त्यवशेषमेव प्रलीयते शक्तिमूलमेव च प्रभवतीतरथा आकस्मिकत्वप्रसङ्गात्। न चानेकाकाराः शक्तयः शक्याः कल्पयितुं। ततश्च विच्छिद्य विच्छिद्याप्युद्भवतां भूरादिलोकप्रवाहाणां देवतिर्य्यङ्मनुष्यलक्षणानाञ्च प्राणिनिकायप्रवाहाणां वर्णाश्रमधर्म्मफलव्यवस्थानाञ्चानादौ संसारे नियतत्वमिन्द्रियविषयसम्बन्धनियतत्ववत् प्रत्येतव्यं। न हीन्द्रियविषयसम्बन्धादेर्व्यवहारस्य प्रति सर्गमन्यथात्वं षष्ठेन्द्रियविषयकल्पं शक्यमुत्प्रेक्षितुं। अतश्च सर्वकल्पानां तुल्यव्यवहारत्वात् कल्पान्तरव्यवहारानुसन्धानक्षमत्वाच्चेश्वराणां समाननामरूपा एव प्रतिसर्गं विशेषाः प्रादुर्भवन्ति समाननामरूपत्वाच्चावृत्ता-

---

ऽनुमेयः स एव स्वभावः प्रकृतिर्वासनेति च गीयते। एवं कर्म्मणा स्वादृष्टसादृश्यमुक्त्वा स्वोपादाने लीनकार्य्यसंस्काररूपशक्तिबलादपि सादृश्यमाह। प्रलीयमानमिति। इतरथा संस्कारप्रलये जगद्वैचित्र्यस्याकस्मिकत्वं स्यादित्यर्थः। ननु जगद्वैचित्र्यकारिण्योऽन्याः शक्तयः कल्प्यन्तां तत्राह। न चेति। अविद्यायां लीनकार्य्यात्मकसंस्कारादन्याः शक्तयो न कल्प्याः मानाभावाद्गौरवाच्च, स्वोपादाने लीनकार्य्यरूपा शक्तिस्तु महान् न्यग्रोधस्तिष्ठति श्रद्धत्स्व सोम्येति श्रुतिसिद्धा, अतोऽविद्यातत्कार्य्यादन्याः शक्तयो न सन्ति आत्माविद्यैव तच्छक्तिरिति सिद्धान्त इत्यर्थः। निमित्तेष्वप्युपादानस्थकार्य्यमेवाविद्याघटनया शक्तिरन्या वेत्यनाग्रहः। उपादाने कार्य्यसंस्कारसिद्धेः फलमाह। ततश्चेति। यथा सुप्तोत्थितस्य पूर्वचक्षुर्ज्जातीयमेव चक्षुर्जायते तच्च रूपजातीयमेव गृह्णाति न रसादिकं, भूलोका भोगाश्रयाः प्राणिनिकाया भोगहेतुकर्म्माणि संस्कारबलात् पूर्वलोकादितुल्यान्यवेति नियम इत्यर्थः। निकायाः समूहाः। दृष्टान्तासिद्धिमाशङ्क्याह। न हीति।

वपि महासर्गमहाप्रलयलक्षणायां जगतोऽभ्युपगम्यमानायां न कश्चिच्छब्दप्रामाण्यादिविरोधः । समाननामरूपताञ्च श्रुतिस्मृती दर्शयतः ।

"सूर्य्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत् ।
दिवञ्च पृथिवीञ्चान्तरीक्षमथो स्वः"॥ इति ।

यथा पूर्वस्मिन् कल्पे सूर्य्याचन्द्रमःप्रभृति जगत् क्लृप्तं तथास्मिन्नपि कल्पे परमेश्वरोऽकल्पयदित्यर्थः । तथा अग्निर्वा अकामयत अन्नादो देवानां स्यामिति, स एवमग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपदिति, नक्षत्रेष्टिविधौ योऽग्निर्निरवपत् यस्मै वाग्नये निरवपत् तयोः समाननामरूपतां दर्शयतीत्येवं जातीयिका श्रुतिरिहोदाहर्त्तव्या । स्मृतिरपि,

"ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु दृष्टयः ।
शर्वर्य्यन्ते प्रसूतानां तान्येवैभ्यो ददात्यजः ॥

यथा षष्ठेन्द्रियस्य मनसोऽसाधारणविषयो नास्ति सुखादेः साक्षिवेद्यत्वात्, तथा व्यवहारान्यथात्वमसदित्यर्थः । षष्ठमिन्द्रियं तद्विषयश्चासन्निति वार्थः । उक्तार्थं सङ्क्षिपति । अतश्चेति । व्यवहारसाम्यात् सम्भवाच्च व्यवक्रियमाना व्यक्तयः समाना एवेत्यर्थः । सूत्रं योजयति । समानेत्यादिना । भाविदृष्ट्या यजमानोऽग्निः, अन्नादोऽग्निरहं स्यामिति कामयित्वा कृत्तिकानक्षत्राभिमानिदेवायाग्नये अष्टसु कपालेषु पचनीयं हविर्निरुप्तवानित्यर्थः । नक्षत्रव्यक्तिबहुत्वाद्बहुवचनं । ननु यजमानोऽग्निर्भावी उद्देश्याग्निना समाननामरूपः कल्पान्तरे भवतीत्येवं रुद्रो वा अकामयत विष्णुर्वा अकामयतेत्यत्रापि तथा वक्तव्यं, तदयुक्तं । न ह्यग्नेरिव विष्णुरुद्रयोरधिकारिपुरुषत्वं तयोर्जगत्कारणत्वश्रवणात् श्रु

यथर्त्तावृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्य्यये।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु॥
यथाभिमानिनोऽतीतास्तुल्यास्ते साम्प्रतैरिह।
देवा देवैरतीतैर्हि रूपैर्नामभिरेव च"॥

इत्येवं जातीयका द्रष्टव्या॥

मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः॥ ३१॥

इह देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामस्त्यधिकार इति यत्प्रतिज्ञातं तत्पर्य्यावर्त्त्यते। देवादीनामनधिकारं जैमिनिराचार्य्यो मन्यते। कस्मात् मध्वादिष्वसम्भवात्। ब्रह्मविद्याधिकाराभ्युपगमे हि विद्यात्वाविशेषान्मध्वादिविद्यास्वप्यधिकारोऽभ्युपगम्येत। न चैवं सम्भवति, कथमसौ वा आदित्यो देव मध्वित्यत्र मनुष्या आदित्यं मध्वध्यासेनोपासीरन्, देवादिषु ह्युपासकेष्वभ्युपगम्यमानेषु आदित्यः *कथमन्यमादित्यमुपासीत। पुन-

---

एव रुद्रो नेति एको विष्णुरित्यादि श्रुतिस्मृतिविरोधादिति। स्मृतौ, वेदेष्विति विषयसप्तमी, शर्वर्य्यन्ते प्रलयान्ते। ऋतूनां वसन्तादीनां, लिङ्गानि नवपल्लवादीनि। पर्य्यये घटीयन्त्रवदावृत्तौ, भावाः पदार्थाः, तुल्या इति शेषः॥

तस्माज्जन्मनाशवद्विग्रहाङ्गीकारेऽपि कर्म्मणि शब्दे च विरोधाभावात् देवानामस्ति विद्याधिकार इति स्थितमाक्षिपति। मध्वादिष्विति। ब्रह्मविद्या देवादीन् नाधिकारोति विद्यात्वात् मध्वादिविद्यावदित्यर्थः। दृष्टान्तं विवृणोति। कथमित्यादिना। द्युलोकाख्यवंशदण्डे अन्तरिक्षरूपे मध्वपूपे स्थित आदित्यो देवानां मोदनान्मध्वित्यारोप्य ध्यानं

---

* कमन्यमिति का० वर्ध० पु० पाठः।

स्यादित्यव्यपाश्रयाणि पञ्च रोहितादीन्यमृतान्यनुपक्रम्य वसवो रुद्रा आदित्या मरुतः साध्याश्च पञ्च देवगणाः क्रमेण तत्तदमृतमुपजीवन्तीत्युपदिश्य स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वाग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यतीत्यादिना वस्वाद्युपजीव्यान्यमृतानि विजानतां वस्वादिमहिमप्राप्तिं दर्शयति। वस्वादयस्तु कानन्यान् वस्वादीन् अमृतोपजीविनो विजानीयुः, कं चान्यं वस्वादिमहिमानं प्रेप्सेयुः। तथाग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पादो वायुर्वाव संवर्गः आदित्यो ब्रह्मेत्यादेश इत्यादिषु देवतात्मोपासनेषु न तेषामेव देवतात्मनामधिकारः सम्भवति। तथेमामेव गोतमभरद्वाजावयमेव गोतमोऽयं भरद्वाज इत्यादिष्वृषिसम्बन्धेषु

कार्य्यं। तत्रादित्यस्याधिकारो न युक्तः ध्यातृध्येयभेदाभावात् इत्याह। देवादिष्विति। अस्तु वस्वादीनां तत्राधिकार इति आशङ्क्य तेषामपि च ध्येयत्वात् प्राप्यत्वाच्च न ध्यातृत्वमित्याह। पुनश्चेति। चतुर्वेदोक्तकर्म्माणि प्रणवश्चेति पञ्च कुसुमानि तेभ्यः सोमाज्यादिद्रव्याणि हुतानि लोहितशुक्लकृष्णपरकृष्णगोप्याख्यानि पञ्चामृतानि तत्तन्मन्त्रभागैः प्रागाद्यूर्ध्वान्तपञ्चदिगवस्थिताभिरादित्यरश्मिनाडीभिर्मध्यपूर्णच्छिद्ररूपाभिरादित्यमण्डलमानीतानि यशस्तेजइन्द्रियवीर्य्यान्नात्मना परिणतानि पञ्चदिक्षु स्थितैर्वस्वादिभिरुपजीव्यानीति ध्यायतां वस्वादिप्राप्तिरुक्तेत्यर्थः। सूत्रस्यादिपदार्थमाह। तथाग्निरिति। आकाशब्रह्मणश्चत्वारः पादाः द्वौ कर्णौ द्वे नेत्रे द्वे नासिके एका वागिति सप्तस्विन्द्रियेषु शिरश्चमसतोयस्थेषु सप्तर्षिध्यानं कार्य्यमित्याह। तथेमावेवेति। अयं दक्षिणः कर्णः गोतमो वामो भारद्वाज एवं दक्षिणनेत्रनासिके विश्वामित्रवशिष्ठौ वामे जमदग्निकश्यपौ वागत्रिरित्यर्थः॥

उपासनेषु न तेषामेवर्षीणामधिकारः सम्भवति। कुतश्च न देवादीनामनधिकारः॥

ज्योतिषि भावाच्च॥३२॥

यदिदं ज्योतिर्मण्डलं द्युस्थानमहोरात्राभ्यां बंभ्रमज्जगदवभासयति तस्मिन्नादित्यादयो देवतावचनाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते लोकप्रसिद्धेर्वाक्यशेषप्रसिद्धेश्च। न च ज्योतिर्मण्डलस्य हृदयादिना विग्रहेण चेतनतयाऽर्थित्वादिना वा योगोऽवगन्तुं शक्यते, मृदादिवदचेतनत्वावगमात्। एतेनाग्न्यादयो व्याख्याताः। स्यादेतत्, मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वाद्यवगमादयमदोषः इति चेत् नेत्युच्यते, न तावल्लोको नाम किञ्चित् स्वतन्त्रं प्रमाणमस्ति, प्रत्यक्षादिभ्य एव ह्यविचारितविशेषेभ्यः प्रमाणेभ्यः *प्रसिद्ध एवार्थो लोकात् प्रसिद्ध इत्युच्यते, न

अत्र ऋषीणां ध्येयत्वान्नाधिकारः। किञ्च विग्रहाभावात् देवादीनां न क्वाप्यधिकार इत्याह। ज्योतिषि भावाच्चेति। आदित्यः सूर्य्यश्चन्द्रः शुक्रोऽङ्गारक इत्यादिशब्दानां ज्योतिःपिण्डेषु प्रयोगस्य भावात् सत्त्वान्न विग्रहवान् देवः कश्चिदस्तीत्यर्थः। आदित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेतेति मधुविद्यावाक्यशेषे ज्योतिष्येवादित्यशब्दः प्रसिद्धः। तर्हि ज्योतिःपिण्डानामेवाधिकारोऽस्तु तत्राह। न चेति। अग्न्यादीनामधिकारमाशङ्क्याह। एतेनेति। अग्निर्वायुर्भूमिः इत्यादिशब्दानां अचेतनवाचित्वेनेत्यर्थः। सिद्धान्ती शङ्कते। स्यादेतदित्यादिना। वज्रहस्तः पुरन्दरः इत्यादयो मन्त्राः। सोऽरोदीदित्यादयोऽर्थवादाः।

"इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः।
ते तृप्तास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैः"॥

---

* प्रसिध्यन्नर्थो लोकात् प्रसिध्यतीति का० वर्ध० पु० पाठः।

चात्र प्रत्यक्षादीनामन्यतमं प्रमाणमस्ति। इतिहासपुराणमपि पौरुषेयत्वात् प्रमाणान्तरमूलतामाकाङ्क्षति। अर्थवादा अपि विधिनैकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थाः सन्तो न पार्थगर्थ्येन देवादीनां विग्रहादिसद्भावे कारणभावं प्रतिपद्यन्ते। मन्त्रा अपि श्रुत्यादिविनियुक्ताः प्रयोगसमवायिनोऽभिधानार्था न कस्यचिदर्थस्य प्रमाणमित्याचक्षते। तस्मादभावो देवादीनामधिकारस्य॥

भावन्तु बादरायणोऽस्ति हि॥३३॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्त्तयति। बादरायणस्त्वाचार्यो भावमधिकारस्य देवादीनामपि मन्यते। यद्यपि मध्वादिविद्यासु देवतादिव्यामिश्रास्वसम्भवोऽधिकारस्य तथाप्यस्ति हि शुद्धा-

---

इत्यादीतिहासपुराणानि। लोकेऽपि यमं दण्डहस्तं लिखन्ति, इन्द्रं वज्रहस्तमिति विग्रहादिपञ्चकस्याभावात् अनधिकारदोषो नास्तीत्यर्थः।

"विग्रहो हविषां भोग ऐश्वर्य्यञ्च प्रसन्नता।
फलप्रदानमित्येतत् पञ्चकं विग्रहादिकं"॥

मानाभावादेतन्नास्तीति दूषयति। नेत्यादिना। न चात्रेति, विग्रहादावित्यर्थः। अर्थवादा मन्त्रा वा मूलमित्याशङ्क्याह। अर्थवादा इत्यादिना। व्रीह्यादिवत् प्रयोगविधिगृहीता मन्त्राः प्रयोगसम्बन्धार्थाभिधानार्थाः नाज्ञातविग्रहादिपरा इति मीमांसका आचक्षत इत्यर्थः। तस्माद्विग्रहाभावादित्यर्थः॥

सूत्राभ्यां प्राप्तं पूर्वपक्षं निरस्यति। तुशब्द इत्यादिना। ब्रह्मविद्या देवादीन्नाधिकरोति विद्यात्वात् मध्वादिविद्यावत् इति। उक्तहेतुरप्रयोजक इत्याह। यद्यपीति। दर्शादिकं न ब्राह्मणमधिकरोति कर्म्मत्वात् राजसूयादिवदिति आभाससाम्यं विद्यात्वहेतोराह।

यां ब्रह्मविद्यायां सम्भवोऽर्थित्वसामर्थ्याप्रतिषेधाद्यपेक्षत्वादधिकारस्य। न च क्वचिदसम्भव इत्येतावता यत्र सम्भवस्तत्राप्यधिकारोऽपोद्येत, मनुष्याणामपि न सर्वेषां ब्राह्मणादीनां सर्वेषु राजसूयादिष्वधिकारः सम्भवति, तत्र योऽन्यायः सोऽत्रापि भविष्यति। ब्रह्मविद्याञ्च प्रकृत्य भवति लिङ्गदर्शनं श्रौतं देवाद्यधिकारस्य सूचकं, तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां *तथा मनुष्याणामिति, ते होचुर्हन्त तमात्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामानिति, इन्द्रो ह वै देवानामभि प्रवव्राज विरोचनोऽसुराणामित्यादि च। स्मार्त्तमपि च गन्धर्वयाज्ञवल्क्यसंवादादि। यदप्युक्तं ज्योतिषि भावाच्चेति, अत्र ब्रूमः, ज्योतिरादिविषया अपि आदित्यादयो देवतावचनाः शब्दाश्चेतनावन्तमैश्वर्याद्युपेतं तं तं देवात्मानं समर्पयन्ति, मन्त्रार्थवादेषु तथा व्यवहारात्। अस्ति

न चेति। यत्र यस्याधिकारः सम्भवति स तत्राधिकारीति न्यासस्तुल्य इत्यर्थः। यतः सर्वेषां सर्वत्राधिकारो न सम्भवति ततो न चापोद्येतेत्यन्वयः। तत् ब्रह्म यो यो देवादीनां मध्ये प्रत्यक्त्वेनाबुध्यत स तत् ब्रह्माभवदित्यर्थः। ते ह देवा ऊचुरन्योन्यं, तत इन्द्रविरोचनौ सुरासुरराजौ प्रजापतिं ब्रह्मविद्याप्रदं जग्मतुरिति च लिङ्गमस्तीत्यर्थः। किमत्र ब्रह्मामृतमिति गन्धर्वप्रश्ने याज्ञवल्क्य उवाच तमिति मोक्षधर्म्मेषु श्रुतं देवादीनामधिकारलिङ्गमित्याह। स्मार्त्तमिति। यथा बालानां गोलकेषु चक्षुरादिपदयोगेऽपि शास्त्रैर्गोलकातिरिक्तेन्द्रियाणि स्वीक्रियन्ते, तथा ज्योतिरादौ सूर्य्यादिशब्दप्रयोगेऽपि विग्रह-

---

* तथा मनुष्याणामिति का० वर्ध० पु० नास्ति।

ह्यैश्वर्य्ययोगाद्देवतानां ज्योतिराद्यात्मभिश्चावस्थातुं यथेष्टञ्च तं तं विग्रहं ग्रहीतुं सामर्थ्यं। तथा हि श्रूयते। सुब्रह्मण्यार्थवादे मेधातिथेर्मेषेति, मेधातिथिं ह काण्वायनं इन्द्रो मेषो भूत्वा जहारेति। स्मर्य्यते च, आदित्यः पुरुषो भूत्वा कुन्तीमुपजगामेति। मृदादिष्वपि चेतनाधिष्ठातारोऽभ्युपगम्यन्ते मृदब्रवीदापोऽब्रुवन्नित्यादिदर्शनात्। ज्योतिरादेस्तु भूतधातोरादित्यादिष्वप्यचेतनत्वमभ्युपगम्यते, चेतनास्त्वधिष्ठातारो देवतात्मानो मन्त्रार्थवादादिषु व्यवहारादित्युक्तं। यदप्युक्तं मन्त्रार्थवादयोरन्यार्थत्वान्न देवताविग्रहादिप्रकाशनसामर्थ्यमिति, अत्र ब्रूमः। प्रत्ययाप्रत्ययौ हि सद्भावासद्भावयोः कारणं नान्यार्थत्वमनन्यार्थत्वं वा। तथा ह्यन्यार्थमपि प्रस्थितः पथि पतितं तृणपर्णादि

वद्देवताः स्वीकार्य्या इत्याह। ज्योतिरादीति। तथा चेतनत्वेन व्यवहारादित्यर्थः। एकस्य जडचेतनोभयरूपत्वं कथं तत्राह। अस्ति हीति। तथा हि विग्रहवत्तया देवव्यवहारः श्रूयते। सुब्रह्मण्य उद्गातृगणस्थः ऋत्विक् तत्सम्बन्धी योऽर्थवाद इन्द्रागच्छेत्यादिः तत्र मेधातिथेर्मेषेतीन्द्रसम्बोधनं श्रुतं तद्व्याचष्टे। मेषेति। मुनिं मेषो भूत्वा जहारेति ज्ञापनार्थं मेषेतीन्द्रसम्बोधनमित्यर्थः। यदुक्तमादित्यादयो मृदादिवदचेतना एवेति तन्न सर्वत्र जडाजडांशद्वयसत्त्वादित्याह। मृदिति। आदित्यादौ को जडभागः कश्चेतनांश इति तत्राह। ज्योतिरादेस्त्विति। मन्त्रादिकं यदुक्त्या भासमानविग्रहादौ स्वार्थे न प्रमाणं अन्यपरत्वात्, विषं भुंक्ष्वेति वाक्यवत् इत्याह। यदपीति। अन्यपरादपि वाक्यात् बाधाभावे स्वार्थो ग्राह्य इत्याह। अत्र ब्रूम इति। तात्पर्य्यशून्येऽप्यर्थे प्रत्ययमात्रेणास्तित्वमुदाहरति। तथा हीति। तृणादौ

अस्तीत्येवं प्रतिपद्यते। अत्राह विषम उपन्यासः तत्र हि तृण-पर्णादिविषयं प्रत्यक्षं प्रवृत्तमस्ति येन तदस्तित्वं प्रतिपद्यते। अत्र पुनर्विध्युद्देशैकवाक्यभावेन स्तुत्यर्थेऽर्थवादेन पार्थगर्थ्येन वृत्तान्तविषया प्रवृत्तिः शक्याध्यवसाययितुं। न हि महावाक्ये प्रत्यायकेऽवान्तरवाक्यस्य पृथक् प्रत्यायकत्वमस्ति, यथा न सुरां पिबेदिति नञ्वति वाक्ये पदत्रयसम्बन्धात् सुरापानप्रति-षेध एवैकोऽर्थो गम्यते न पुनः सुरां पिबेदिति पदद्वयसम्ब-न्धात् सुरापानविधिरपीति। अत्रोच्यते। विषम उपन्यासः, युक्तं यत् सुरापानप्रतिषेधे पदान्वयस्यैकत्वादवान्तरवाक्यार्थ-स्याग्रहणं, विध्युद्देशार्थवादयोस्त्वर्थवादस्थानि पदानि पृथगन्वयं वृत्तान्तविषयं प्रतिपद्यानन्तरं कैमर्थक्यवशेन विधिस्तावकत्वं प्रतिपद्यन्ते। यथा हि 'वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः' इत्यत्र विध्युद्देशवर्त्तिनां वायव्यादिपदानां विधिना सम्बन्धः, नैवं

प्रत्ययोऽस्ति विग्रहादौ स नास्तीति वैषम्यं शङ्कते। अत्राहेति। विध्यु-द्देशो वाक्यं तदेकवाक्यतया प्रशस्तो विधिरित्येवार्थवादेषु प्रत्ययः। वृ-त्तान्तौ भूतार्थौ, विग्रहादिः तद्विषयः प्रत्ययो नास्तीत्यर्थः। नन्ववा-न्तरवाक्येन विग्रहादिप्रत्ययोऽस्त्वित्यत आह। न हीति। सुरापान-प्रत्ययोऽपि स्यादिति भावः। पदैकवाक्यत्ववाक्यैकवाक्यत्ववैषम्यान्मैवमि-त्याह। अत्रोच्यत इति। नञ्पदमेकं यदा सुरां पिबेदिति पदाभ्या-मन्वेति तदा पदैकवाक्यं एकमेवार्थानुभवं करोति न तु पदद्वयं पृथक् सुरापानं बोधयति तस्य विधौ निषेधानुपपत्तेः वाक्यार्थानुभवं प्रत्यद्वारत्वात्, अर्थवादस्तु भूतार्थसंसर्गस्तुतिद्वारं बोधयन् विधिना वाक्यैकवाक्यतां भजत इत्यस्ति विग्रहाद्यनुभव इत्यर्थः। नन्वर्थवादस्य-

वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति इत्येषामर्थवादगतानां पदानां न हि भवति वायुर्वा आलभेत क्षेपिष्ठा देवता वा आलभेतेत्यादि वायुस्वभावसङ्कीर्त्तनेन त्ववान्तरमन्वयं प्रतिपद्य एवं विशिष्टदैवत्यमिदं कर्मेति विधिं स्तुवन्ति। तद्यत्र योऽवान्तरवाक्यार्थः प्रमाणान्तरगोचरो भवति तत्र तदनुवादेनार्थवादः प्रवर्त्तते। यत्र प्रमाणान्तरविरुद्धस्तत्र गुणवादेन। यत्र तु तदुभयं नास्ति तत्र किं प्रमाणान्तराभावाद्गुणवादः स्यादाहोस्वित् प्रमाणान्तराविरोधाद्विद्यमानार्थवाद इति प्रतीतिशरणैर्विद्यमानार्थवाद आश्रयणीयो न गुणानुवादः। एतेन मन्त्रो व्याख्यातः। अपि च, विधिभिरेवेन्द्रादिदैवत्यानि हवींषि चोदयद्भिरपेक्षितमिन्द्रादीनां स्वरूपं, न हि स्वरूपरहिता इन्द्रादयश्चेतस्यारोपयितुं

पदानामवान्तरसंसर्गबोधकत्वं विना साक्षादेव विध्यन्वयोऽस्तु तत्राह। यथा हीति। साक्षादन्वयायोगं दर्शयति। न हीति। अर्थवादात् सर्वत्र ग्रहणमाशङ्क्यार्थवादान् विभजते। तद्यत्रेति। तत्रार्थवादेषु यत्राग्निर्हिमस्य भेषजमित्यादावित्यर्थः। आदित्यो यूप इत्यभेदो बाधित इति तेजस्वित्वगुणवादः, यत्र वज्रहस्तः पुरन्दर इत्यादौ मानान्तरसम्वादविसम्वादौ न स्तः तत्र भूतार्थवाद इत्यर्थः, इति विम्टश्येत्यध्याहारः। विग्रहार्थवादः स्वार्थेऽपि तात्पर्य्यवान् अन्यपरत्वे सत्यज्ञानाबाधितार्थकशब्दत्वात् प्रयाजादिवाक्यवत् इति न्यायं मन्त्रेष्वतिदिशति। एतेनेति। वेदान्तानुवादगुणवादानां निरासाय हेतौ पदानि न चोभयपरत्वे वाक्यभेदोऽवान्तरार्थस्य महावाक्यार्थद्वारत्वादिति भावः। विध्यनुपपत्त्यापि स्वर्गवद्देवताविग्रहोऽङ्गीकार्य्य इत्याह। अपि चेति।

शक्यन्ते। न च चेतस्यनारूढायै तस्यै तस्यै देवतायै हविः प्रदातुं शक्यते। श्रावयति च, यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्यायेद्वषट्करिष्यन्निति। न च शब्दमात्रमर्थस्वरूपं सम्भवति शब्दार्थयोर्भेदात्, तत्र यादृशं मन्त्रार्थवादयोरिन्द्रादीनां स्वरूपमवगतं न तत्तादृशं शब्दप्रमाणकेन प्रत्याख्यातुं युक्तं। इतिहासपुराणमपि व्याख्यातेन मार्गेण सम्भवन्मन्त्रार्थवादमूलत्वात् प्रभवति देवताविग्रहादि प्रपञ्चयितुं। *प्रत्यक्षमूलमपि सम्भवति। भवति ह्यस्माकमप्रत्यक्षमपि चिरन्तनानां प्रत्यक्षं। तथा च व्यासादयो देवादिभिः प्रत्यक्षं व्यवहरन्तीति स्मर्य्यते। यस्तु ब्रूयादिदानीन्तनानामिव पूर्वेषामपि नास्ति देवादिभिः व्यवहर्तुं सामर्थ्यमिति स जग-

---

ननु क्लेशात्मके कर्म्मणि विधिः फलं विना अनुपपन्न इति भवतु यन्न दुःखेन सम्भिन्नमित्यर्थवादसिद्धः स्वर्गो विधिप्रमाणकः विग्रहं विना विधेः कानुपपत्तिस्तामाह। न हीति। उद्दिश्य त्यागानुपपत्त्या चेतस्यारोहोऽङ्गीकार्य्य इत्यत्र श्रुतिमप्याह। यस्या इति। अतश्चेतस्यारोहार्थं विग्रहो द्रष्टव्यः। किञ्च कर्म्मप्रकरणपाठात् विग्रहप्रमितिः प्रयाजवत् कर्म्माङ्गत्वेनाङ्गीकार्य्यतां, विना कर्म्मापूर्वासिद्धेः। किञ्च सुप्रसन्नविग्रहवद्देवतां त्यक्त्वा शब्दमात्रं देवतेति भक्तिरयुक्तेत्याह। न च शब्देति। न चाकृतिमात्रं शब्दशक्यमस्तु किं विग्रहेणेति वाच्यं, निर्व्यक्त्याकृत्ययोगात्, अतः शब्दस्यार्थाकाङ्क्षायां मन्त्रादिप्रमितविग्रहोऽङ्गीकार्य्य इत्याह। तत्रेति। एवं मन्त्रार्थवादमूलकमितिहासादिकमपि विग्रहे मानमित्याह। इतिहासेति। प्रमाणत्वेन सम्भवदित्यर्थः। व्यासादीनां योगिनां देवतादिप्रत्यक्षमपीतिहासादेर्मूलमित्याह। प्रत्यक्षेति। व्यासादयो देवादिप्रत्यक्षशून्याः प्राणित्वादस्मदादिवदित्यनुमानमतिप्रसङ्गेन दूषयति।

---

* प्रत्यक्षादीति सो० का० वर्ध० पु० पाठः।

द्वैचित्र्यं प्रतिषेधेत्। इदानीमिव च नान्यदापि सार्वभौमः क्षत्रियोऽस्तीति ब्रूयात्, ततश्च राजसूयादिचोदना उपरुन्ध्यात्। इदानीमिव च कालान्तरेऽप्यव्यवस्थितप्रायान् वर्णाश्रमधर्मान् प्रतिजानीत ततश्च व्यवस्थाविधायिशास्त्रमनर्थकं कुर्य्यात्। तस्माद्धर्मोत्कर्षवशाच्चिरन्तना देवादिभिः प्रत्यक्षं व्यवजह्रुरिति श्लिष्यते। अपि च स्मरन्ति स्वाध्यायादिष्टदेवतासम्प्रयोग इत्यादि। योगोऽप्यणिमाद्यैश्वर्य्यप्राप्तिफलकः स्मर्य्यमाणो न शक्यते साहसमात्रेण प्रत्याख्यातुं। श्रुतिश्च योगमाहात्म्यं प्रत्याख्यापयति

"पृथ्व्यप्तेजोऽनिलखे समुत्थिते
पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते।
न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः
प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरं" इति॥

ऋषीणामपि मन्त्रब्राह्मणदर्शिनां सामर्थ्यं नास्मदीयेन

यस्त्वित्यादिना। सर्वं घटाभिन्नं वस्तुत्वात् घटवदिति जगद्वैचित्र्यं नास्तीत्यपि स ब्रूयात्। तथा क्षत्रियाभावं वर्णाश्रमाभावं वर्णाश्रमाद्यव्यवस्थाञ्च ब्रूयात् निरङ्कुशबुद्धित्वात्। तथा च राजसूयादिशास्त्रस्य कृतादियुगधर्म्मव्यवस्थाशास्त्रस्य बाध इत्यर्थः। योगसूत्रार्थादपि देवादिप्रत्यक्षसिद्धिरित्याह। अपि चेति। मन्त्रजपात् देवसान्निध्यं तत्सम्भाषणं चेति सूत्रार्थः। योगमाहात्म्यस्य श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात् योगिनामस्ति देवादिप्रत्यक्षमित्याह। योग इति। पादतलादाजानोर्जानोराऽनाभेर्नाभेराग्रीवं ग्रीवायाश्चाकेशप्ररोहं ततश्चाब्रह्मरन्ध्रं पृथिव्यादिपञ्चके समुत्थिते धारणजाते योगगुणे चाणिमादिके प्रवृत्ते योगाभिव्यक्तं तेजोमयं शरीरं प्राप्तस्य योगिनो न रोगादिस्पर्श इत्यर्थः। चित्रकारादिप्रसिद्धिरपि विग्रहे मानमित्याह। लोकेति। अधिकरणार्थमुपसंहरति। तस्मादिति। चिन्तायाः फलमाह। अ-

सामर्थ्येनोपमातुं युक्तं, तस्मात् समूलमितिहासपुराणं। लोकप्रसिद्धिरपि न सति सम्भवे निरालम्बनाध्यवसातुं युक्ता, तस्मादुपपन्नो मन्त्रादिभ्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वाद्यवगमः। ततश्चार्थित्वादिसम्भवादुपपन्नो देवादीनामपि ब्रह्मविद्याया-मधिकारः। क्रममुक्तिदर्शनान्यप्येवमेवोपपद्यन्ते॥

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात् सूच्यते हि॥ ३४॥

यथा मनुष्याधिकारनियममपोद्य देवादीनामपि विद्या-स्वधिकार उक्तस्तथैव द्विजात्यधिकारनियमापवादेन शूद्र-स्याप्यधिकारः स्यादित्येतामाशङ्कां निवर्त्तयितुं इदमधिकर-णमारभ्यते। तत्र शूद्रस्याप्यधिकारः स्यादिति तावत् प्राप्तं, अर्थित्वसामर्थ्ययोः सम्भवात्, तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्त इति-

---

मेति। एवमेव देवादीनां ब्रह्मविद्याधिकारे सत्येव देवत्वप्राप्तिद्वारा मुक्तिफलान्युपासनानि युज्यन्ते देवानामनधिकारे ज्ञानाभावात् क्रममुक्त्यर्थिनामुपासनेषु प्रवृत्तिर्न स्यात्, अतोऽधिकारनिर्णयात् प्रवृ-त्तिसिद्धिरिति भावः॥

शुगस्य सूच्यते हि। पूर्वेणास्य दृष्टान्तसङ्गतिमाह। यथेति। पूर्वत्र देवादीनां अधिकारसिद्ध्यर्थं मन्त्रादीनां भूतार्थे विग्रहादौ समन्वयोक्त्या वेदान्तानामपि भूतार्थे ब्रह्मणि समन्वयो दृढीकृतः, अत्रापि शूद्रशब्दस्य श्रौतस्य क्षत्रिये समन्वयोक्त्या स दृढीकृत इत्यधि-करणद्वयस्य प्रासङ्गिकस्यास्मिन् समन्वयाध्यायेऽन्तर्भाव इति मन्तव्यं। पूर्वपक्षे शूद्रस्याऽपि द्विजवद्वेदान्तश्रवणे प्रवृत्तिः, सिद्धान्ते तदभाव इति फलं, अत्र वेदान्तविचारो विषयः, स किं शूद्रमधिकरोति न वेति सम्भवासम्भवाभ्यां सन्देहे पूर्वपक्षमाह। तत्र शूद्रस्यापीत्या-दिना। तस्मादनग्नित्वादनवक्लृप्तोऽसमर्थः। विद्यार्थिनि शूद्रशब्दप्रयो-

वत् शूद्रो विद्यायामनवक्लृप्त *इति निषेधाश्रवणात्। यच्च कर्म-स्वनधिकारकारणं शूद्रस्यानग्नित्वं न तद्विद्यास्वधिकारस्याप-वादकं। न ह्याहवनीयादिरहितेन विद्या वेदितुं न शक्यते। भवति च लिङ्गं शूद्राधिकारस्योपोद्बलकं, संवर्गविद्यायां हि जानश्रुतिं पौत्रायणं शुश्रूषुं शूद्रशब्देन परामृशति 'अह हारेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्तु' इति। विदुरप्रभृतयश्च शूद्रयोनिप्रभवा अपि विशिष्टविज्ञानसम्पन्नाः स्मर्य्यन्ते, तस्मा-दधिक्रियते शूद्रो विद्यास्वित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। न शूद्रस्याधि-कारो वेदाध्ययनाभावात्। अधीतवेदो हि विदितवेदार्थो वेदा-

---

गाल्लिङ्गादपि शूद्रस्याधिकार इत्याह। भवति चेति। जानश्रुतिः किल षट् शतानि गवां रथञ्च रैक्काय गुरवे निवेद्य मां शिक्षयेत्युवाच, ततो रैक्को विधुरः कल्यार्थी सन् इदमुवाच। अहेति निपातः खेदार्थः। हारेण निष्केन युक्ता इत्वा गन्ता रथो हारेत्वा स च गोभिः सह हे शूद्र तवैवास्तु किमल्पेनानेन मम गार्हस्थ्यानुपयोगिनेति भावः। अर्थि-त्वादिसम्भवे श्रेयःसाधने प्रवृत्तिरुचिता स्वाभाविकत्वादिति न्यायो-पेताल्लिङ्गादित्याह। तस्मादिति। सूत्राक्षरैरेव सिद्धान्तयति। न शूद्रस्याधिकार इत्यादिना। आपाततो विदितो वेदार्थो येन तस्ये-त्यर्थः। अध्ययनविधिना संस्कृतो वेदस्तदुत्थमापातज्ञानञ्च वेदार्थवि-चारेषु शास्त्रीयं सामर्थ्यं तदभावात् शूद्रस्यार्थित्वादिसम्भवन्याया-सिद्धेर्नास्ति वेदान्तविचाराधिकार इत्यर्थः। यद्वाध्ययनसंस्कृतेन वेदेन विदितो निश्चितो वेदार्थो येन तस्य वेदार्थेषु विधिष्वधिकारो नान्यस्य अनधीतवेदस्याऽपि, वेदार्थानुष्ठानाधिकारेऽध्ययनविधिवैय-र्थ्यापातात्। अतः फलपर्य्यन्तब्रह्मविद्यासाधनेषु श्रवणादिविधिषु शूद्रस्यानधिकार इत्यर्थः। अधीतवेदार्थज्ञानवत्त्वरूपस्याध्ययनविधि-

---

* इति चेति सो० का० वर्ध० पु० पाठः।

र्थेष्वधिक्रियते, न च शूद्रस्य वेदाध्ययनमस्ति, उपनयनपूर्वकत्वाद्वेदाध्ययनस्य, उपनयनस्य च वर्णत्रयविषयत्वात्। यत्त्वर्थित्वं न तदसति सामर्थ्येऽधिकारकारणं भवति। सामर्थ्यमपि न लौकिकं केवलमधिकारकारणं भवति। शास्त्रीयेऽर्थे शास्त्रीयस्य सामर्थ्यस्यापेक्षितत्वात्। शास्त्रीयस्य च सामर्थ्यस्याध्ययननिराकरणेन निराकृतत्वात्। यच्चेदं शूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्त इति तत् न्यायपूर्वकत्वाद्विद्यायामप्यनवक्लृप्तत्वं द्योतयति, न्यायस्य साधारणत्वात्। यत् पुनः संवर्गविद्यायां शूद्रशब्दश्रवणं लिङ्गं मन्यसे न तल्लिङ्गं, न्यायाभावात्। न्यायोक्तेर्हि लिङ्गदर्शनं द्योतकं भवति, न चात्र न्यायोऽस्ति। का-

---

लभ्यस्य सामर्थ्यस्याभावादिति न्यायस्य तुल्यत्वात् यज्ञपदं वेदार्थोपलक्षणार्थमित्याह। न्यायस्य साधारणत्वादिति। तस्माच्छूद्र इत्येतच्छब्दपरामृष्टन्यायस्य यज्ञब्रह्मविद्ययोस्तुल्यत्वादित्यर्थः। पूर्वोक्तं लिङ्गं दूषयति। यदिति। असामर्थ्यन्यायेनार्थित्वादिसम्भवन्यायस्य निरस्तत्वादित्यर्थः। ननु निषादः स्थपतिं याजयेदित्यत्राध्ययनाभावेऽपि निषादशब्दात् निषादस्येष्टाविव शूद्रशब्दात् शूद्रस्य विद्यायामधिकारोऽस्त्वित्याशङ्क्य संवर्गविद्यायामधिकारमङ्गीकरोति। काममिति। तद्विषयत्वात् तत्र श्रुतत्वादित्यर्थः। वस्तुतस्तु विधिवाक्यस्थत्वान्निषादशब्दोऽप्यधिकारिसमर्पकः, शूद्रशब्दस्तु विद्याविधिपरार्थवादस्थो नाधिकारिणं बोधयति, असामर्थ्यन्यायविरोधेनान्यपरशब्दस्य स्वार्थबोधित्वासम्भवात् इति मत्वाङ्गीकारं त्यजति। अर्थवादेति। तर्हि शूद्रशब्दस्यात्र श्रुतस्य कोऽर्थ इत्याशङ्क्य सूत्रेणार्थमाह। शक्यते चेत्यादिना। जानश्रुतिर्नाम राजा निदाघसमये रात्रौ प्रासादतले सुष्वाप, तदा तदीयान्नदानादिगुणगणतोषिता ऋषयोऽस्य हितार्थं हंसा भूत्वा मनोरूपेण तस्योपरि आजग्मुः, तेषु पाश्चात्यो हंसोऽग्रेसरं हंसं उवाच, भो भो भद्राक्ष किं न पश्यसि

मश्चायं शूद्रशब्दः संवर्गविद्यायामेवैकस्यां शूद्रमधिकुर्यात् तद्विषयत्वात् न सर्वासु विद्यासु, अर्थवादस्थत्वात् न तु क्वचिदप्ययं शूद्रमधिकर्त्तुमुत्सहते। शक्यते चायं शूद्रशब्दोऽधिकृतविषये योजयितुं। कथमित्युच्यते। कं वर एनमेतत् सन्तं सयुग्वानमिव *रैक्कमात्थेत्यस्माद्धंसवाक्यादात्मनोऽनादरं श्रुतवतो जानश्रुतेः पौत्रायणस्य शुगुत्पेदे तामृषी रैक्कः शूद्रशब्देनानेन सूचयांबभूवात्मनः परोक्षज्ञानस्य ख्यापनायेति गम्यते, जातिशूद्रस्यानधिकारात्। कथं पुनः शूद्रशब्देन शुगुत्पन्ना सूच्यते इति, उच्यते, तदा द्रवणाच्छुचमभिदुद्राव शुचा वाभिदुद्रुवे शुचा वा रैक्कमभिदुद्रावेति शूद्रावयवार्थसम्भवात् रूढार्थस्य चासम्भवात्। †दृश्यते चायमर्थोऽस्यामाख्यायिकायां॥

जानश्रुतेरस्य तेजः स्वर्गं व्याप्य स्थितं तत् त्वां धक्ष्यति न गच्छेति, तमग्रेसर उवाच, कमप्येनं वराकं विद्याहीनं सन्तं अरे सयुग्वानं युग्वा गन्त्री शकटी तया सह स्थितं रैक्कमिवैतद्वचनमात्थ। रैक्कस्य हि ब्रह्मिष्ठस्य तेजो दुरतिक्रमं नास्यानात्मज्ञस्येत्यर्थः। अस्मद्वचनात् खलो राजा शकटलिङ्गेन रैक्कं ज्ञात्वा विद्यावान् भविष्यतीति हंसानामभिप्रायः। कं उ अरे इति पदच्छेदः। उशब्दोऽप्यर्थः। तेषां हंसानामनादरवाक्यश्रवणात् अस्य राज्ञः शुगुत्पन्ना, सा शूद्रशब्देन रैक्केन सूच्यते, हीति सूत्रान्वयः। श्रुतयौगिकार्थलाभे सति अनन्वितरूढ्यर्थस्याज्य इति न्यायद्योतनार्थो हिशब्दः। तदाद्रवणात् तया शुचा आद्रवणात्। शूद्रः शोकं प्राप्तवान्। शुचा वा कर्त्रा राजा अभिदुद्रुवे प्राप्तः। शुचा वा करणेन रैक्कं गतवानित्यर्थः॥

---

* रैक्कमिति वर्ध० सो० पु० पाठः।

† स्पृश्यते इति सो० का० वर्ध० पु० पाठः।

क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

इतश्च न जातिशूद्रो जानश्रुतिः, यत्कारणं प्रकरण-*निरूपणेन क्षत्रियत्वमस्योत्तरत्र चैत्ररथेनाभिप्रतारिणा क्षत्रियेण समभिव्याहारात् लिङ्गात् गम्यते। उत्तरत्र हि संवर्गविद्यावाक्यशेषे चैत्ररथिरभिप्रतारी क्षत्रियः सङ्कीर्त्त्यते। अथ ह शौनकञ्च कापेयमभिप्रतारिणञ्च काक्षसेनिं सूदेन परिविश्यमानौ ब्रह्मचारी बिभिक्ष इति। चैत्ररथित्वं चाभिप्रतारिणः कापेययोगादवगन्तव्यं, कापेययोगो हि चैत्ररथस्यावगतः। एतेन वै चैत्ररथं कापेया अयाजयन्निति। †समानान्वययाजिनाञ्च प्रायेण समानान्वया याजका भवन्ति। तस्माच्चैत्ररथिर्नामैकः क्षत्रपतिरजायत इति च ‡क्षत्रजातित्वावगमात् क्षत्रियत्वमस्यावगन्तव्यं। तेन क्षत्रियेणाभिप्रतारिणा सह समा-

---

शूद्रशब्दस्य यौगिकत्वे लिङ्गमाह। क्षत्रियत्वेति। संवर्गविद्याविध्यनन्तरमयार्थवाद आरभ्यते। शुनकस्यापत्यं कपिगोत्रं पुरोहितमभिप्रतारिनामकं राजानं च कक्षसेनस्यापत्यं सूदेन परिविश्यमानौ तौ भोक्तुमुपविष्टौ वटुर्भिक्षितवानित्यर्थः। नन्वस्य चैत्ररथित्वं न श्रुतमित्यत आह। चैत्ररथित्वञ्चेति। एतेन द्विरात्रेणेति छान्दोग्यश्रुत्यैव पूर्वं चित्ररथस्य कापेययोग उक्तः। अभिप्रतारिणोऽपि तद्योगात् चित्ररथवंश्यत्वं निश्चीयते। राजवंश्यानां हि प्रायेण पुरोहितवंश्या याजका भवन्तीत्यर्थः। नन्वस्त्वभिप्रतारिणः चैत्ररथित्वं तावता कथं

---

* निरूपणे इति वर्ध० का० सो० पु० पाठः।

† समानान्वयानाञ्चेति उक्त पु० पाठः।

‡ क्षत्रपतित्वेति का० वर्ध० सो० पु० पाठः।

नायां विद्यायां सङ्कीर्त्तनं जानश्रुतेरपि क्षत्रियत्वं सूचयति। समानानामेव हि प्रायेण समभिव्याहारा भवन्ति। क्षत्तृप्रेषणाद्यैश्वर्ययोगाच्च जानश्रुतेः क्षत्रियत्वावगतिः। अतो न *शूद्रस्याधिकारः॥

संस्कारपरामर्शात् तदभावाभिलापाच्च॥ ३६॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारो यद्विद्याप्रदेशेषूपनयनादयः संस्काराः परामृश्यन्ते, तं होपनिन्ये अधीहि भगव इति होपससाद ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुप-

---

क्षत्रियत्वं तत्राह। तस्मादिति। चित्ररथादित्यर्थः। क्षत्ता सूतः तस्य रैक्वान्वेषणाय प्रेषणं, अन्नगोदानादिकञ्च जानश्रुतेः क्षत्रियत्वे लिङ्गं। अत्र शूद्रशब्दो यौगिक एवेति न शूद्रस्याधिकार इति स्थितं॥

तत्र लिङ्गान्तरमाह। संस्कारेति। उपनयनं वेदग्रहणाङ्गं शूद्रस्य नास्तीति पूर्वमुक्तं इह विद्याग्रहणाङ्गस्योपनयनसंस्कारस्य सर्वत्र परामर्शात् शूद्रस्य तदभावान्न विद्याधिकार इत्युच्यते। भाष्ये आदिपदेनाध्ययनगुरुशुश्रूषादयो गृह्यन्ते। तं शिष्यमाचार्य उपनीतवानित्यर्थः। नारदोऽपि विद्यार्थी मन्त्रमुच्चारयन् सनत्कुमारमुपगत इत्याह। अधीति। उपदिशेति यावत्। ब्रह्मपरा वेदपारगाः, सगुणब्रह्मनिष्ठाः, परं निर्गुणं ब्रह्मान्वेषमाणाः, एष पिप्पलादः तज्जिज्ञासितं सर्वं वक्ष्यतीति निश्चित्य ते भरद्वाजादयः षट् ऋषयः तमुपगता इत्यर्थः। ननु वैश्वानरविद्यायां ऋषीन् राजा अनुपनीयैव विद्यामुवाचेति श्रुतेरनुपनीतस्याप्यस्ति विद्याधिकार इत्यत आह। तानाहेति। ते ह समित्पाणयः पूर्वाह्णे प्रतिचक्रमिरे इति पूर्ववाक्ये ब्राह्मणा उपनय-

---

* जातिशूद्रस्येति का० वर्ध० सो० पु० पाठः।

मन्ना इति च तान् हानुपनीयैवेत्यपि प्रदर्शितैवोपनयनप्राप्ति-र्भवति। शूद्रस्य च संस्काराभावोऽभिलप्यते, शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजातिरित्येकजातित्वस्मरणेन, न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हतीत्यादिभिश्च॥

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः॥ ३७॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारो यत् सत्यवचनेन शूद्रत्वाभावे निर्द्धारिते जाबालं गौतम उपनेतुमनुशासितुञ्च प्रवव्रते, नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याहरोप त्वा नेष्ये न सत्यादगा इति श्रुतिलिङ्गात्॥

नार्थमागता इति उपनयनप्राप्तिं दर्शयित्वा निषिध्यते। हीनवर्णै-र्नोत्तमवर्णा अनुपनीयैवोपदेष्टव्या इत्याचारज्ञापनार्थमित्यर्थः। एक-जातिः अनुपनीतः। पातकं अभक्ष्यभक्षणकृतं। सत्यकामः किल मृतपितृको जाबालां मातरमपृच्छत् किंगोत्रोऽहमिति, तं मातोवाच भर्तृसेवाव्यग्रतयाहमपि तव पितुर्गोत्रं न जानामि जाबाला तु नामा-हमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसीति एतावज्जानामीति, ततः स जाबालो गौतममागत्य तेन किंगोत्रोऽसीति पृष्ठ उवाच नाहं गोत्रं वेद्मि न माता वेत्ति परन्तु मे मात्रा कथितं उपनयनार्थमाचार्यं गत्वा सत्य-कामो जाबालोऽस्मीति ब्रूहीति। अनेन सत्यवचनेन तस्य शूद्रत्वाभा-वो निर्धारितः। अब्राह्मण एतत् सत्यं विविच्य वक्तुं नार्हतीति नि-र्धार्य, हे सौम्य सत्यात् त्वन्नागाः सत्यं न त्यक्तवानसि, अतस्त्वामुपनेष्ये तदर्थं समिधमाहरेति॥

गौतमस्य प्रवृत्तेश्च लिङ्गात् न शूद्रस्याधिकार इत्याह। तद-भावेति॥

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् *स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारो यदस्य स्मृतेः श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधो भवति वेदश्रवणप्रतिषेधो वेदाध्ययनप्रतिषेधः तदर्थज्ञानानुष्ठानयोश्च प्रतिषेधः शूद्रस्य स्मर्यते। श्रवणप्रतिषेधस्तावदथास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणमिति, पद्यु ह वा एतत् श्मशानं यच्छूद्रस्तस्मात् शूद्रसमीपे नाध्येतव्यमिति च। अत एवाध्ययनप्रतिषेधो यस्य हि समीपेऽपि नाध्येतव्यं भवति स †कथं श्रुतिमधीयीत। भवति ‡चोच्चारणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेद इति। अत एव चार्थादर्थज्ञानानुष्ठानयोः प्रतिषेधो भवति। न शूद्राय मतिं दद्यादिति द्विजातीनामध्ययनमिज्या दानमिति च। येषां पुनः पूर्वकृतसंस्कारवशात् विदुरधर्मव्याधप्रभृतीनां ज्ञानोत्पत्तिस्तेषां न शक्यते फलप्राप्तिः प्रतिबद्धुं, ज्ञानस्यैकान्तिकफलत्वात्। श्रावयेच्चतुरो वर्णानिति चेतिहासपुराणाधिगमे

स्मृत्या श्रवणादिनिषेधाच्च नाधिकार इत्याह। श्रवणेति। अस्य शूद्रस्य द्विजैः पठ्यमानं वेदं प्रमादाच्छृण्वतः सीसलाक्षाभ्यां तप्ताभ्यां श्रोत्रद्वयपूरणं प्रायश्चित्तं कार्यमित्यर्थः। पद्यु पादयुक्तं सञ्चरिष्णु रूपमिति यावत्। भवति च स्मृतिरिति शेषः। मतिं वेदार्थज्ञानं। दानं नित्यं निषिध्यते शूद्रस्य नैमित्तिकन्तु दानमस्त्येव। यदुक्तं विदुरादीनां ज्ञानित्वं दृष्टमिति तत्राह। येषामिति। सिद्धानां सिद्धे-

---

* स्मृतेश्चास्येति रो० पु० पाठः।

† कथमश्रुतामिति सो० वर्ध० का० पु० पाठः।

‡ वेदोदाहरणे इति उक्त पु० पाठः।

चातुर्वर्ण्याधिकारस्मरणात्। वेदपूर्वकस्तु नास्त्यधिकारः शूद्राणामिति स्थितं॥

कम्पनात्॥ ३९॥

अवसितः प्रासङ्गिकोऽधिकारविचारः, प्रकृतामेव इदानीं वाक्यार्थविचारणां वर्तयिष्यामः। यदिदं किञ्च जगत् सर्वं प्राण एजति निःसृतं महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्तीति। एतद्वाक्यं एजृ कम्पन इति धात्वर्थानुगमात् लक्षितं। अस्मिन् वाक्ये सर्वमिदं जगत् प्राणाश्रयं स्पन्दते। महच्च किञ्चिद्भयकारणं वज्रशब्दितं उद्यतं, तद्विज्ञानाच्चामृतत्वप्राप्तिरिति श्रूयते। तत्र कोऽसौ प्राणः किञ्च तद्भयानकं वज्रमित्यप्रतिपत्तेर्विचारे क्रियमाणे प्राप्तं तावत् प्रसिद्धेः पञ्चवृत्तिर्वायुः प्राण इति, प्रसिद्धेरेव चाशनिर्वज्रं स्याद्वायोश्चेदं माहात्म्यं संकीर्त्त्यते। कथं सर्वमिदं जगत् पञ्चवृत्तौ

दुरपहरत्वेऽपि साधकैः शूद्रैः कथं ज्ञानं लब्धव्यमित्यत आह। श्रावयेदिति॥

कम्पनात्। अस्यापि प्रासङ्गिकत्वमाशङ्क्याह। अवसित इति। समाप्त इत्यर्थः। काठकं पठति। यदिदमिति। सर्वं जगत् प्राणात् निःसृतं उत्पन्नं प्राणे चिदात्मनि प्रेरके सति एजति चेष्टते, तच्च प्राणाख्यं कारणं महद्ब्रह्म बिभेत्यस्मादिति भयं। तस्मिन् भयहेतुत्वे दृष्टान्तमाह। वज्रमिति। यथोद्यतं वज्रं भयं तथेत्यर्थः। यत्र तत्प्राणाख्यं ब्रह्म निर्विशेषं विदुस्ते मुक्ता भवन्तीत्याह। य इति। नन्वस्मिन् सूत्रे कथमिदं वाक्यमुदाहृतमित्यत आह। एतदिति। एजत्यर्थस्य सूचितत्वात् एजतिपदयुक्तं वाक्यं उदाहृतमित्यर्थः। प्रासङ्गिकाधिकारचिन्तयास्य सङ्गतिर्नापेक्षितेति शब्दादेरप्रमित इत्यनेनोच्यते। तत्राङ्गुष्ठवाक्ये

वायौ प्राणशब्दिते प्रतिष्ठायैजति वायुनिमित्तमेव च महद्भयानकं *वज्रमुत्पद्यते। वायौ हि पर्ज्जन्यभावेन विवर्त्तमाने विद्युत्स्तनयित्नुवृष्ट्यशनयो विवर्त्तन्त इत्याचक्षते। वायुविज्ञानादेव चेदममृतत्वं। तथा हि श्रुत्यन्तरं वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरप पुनर्मृत्युञ्जयति य एवं वेदेति, तस्माद्वायुरयमिह प्रतिपत्तव्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। ब्रह्मैवेदमिह प्रतिपत्तव्यं, कुतः पूर्व्वोत्तरालोचनात्। पूर्व्वोत्तरयोर्हि ग्रन्थभागयोर्ब्रह्मैव निर्द्दिश्यमानमुपलभामहे, इहैव कथमकस्मादन्तराले वायुं निर्द्दिश्यमानं प्रतिपद्येमहि। पूर्व्वत्र तावत्

"तदेव शुक्रन्तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते।

तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन"॥ इति।

ब्रह्मनिर्द्दिष्टं तदेवेहापि सन्निधानात् जगत् सर्वं प्राण एजतीति च लोकाश्रयत्वप्रत्यभिज्ञानान्निर्द्दिष्टमिति गम्यते। प्राणशब्दो

जीवानुवादो ब्रह्मैक्यज्ञानार्थं इत्युक्तं, न तथेह प्राणानुवाद ऐक्यज्ञानार्थः सम्भवति, प्राणस्वरूपेण कल्पितस्यैक्यायोगात्, अतः प्राणोपास्तिपरं वाक्यमिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति। प्रसिद्धेः पञ्चवृत्तिरिति। नन्वत एव प्राण इत्यादौ ब्रह्मणि लिङ्गात् प्राणश्रुतिर्नीता, अत्रापि सर्वचेष्टाभयहेतुत्वं ब्रह्मलिङ्गमस्तीति नास्ति पूर्वपक्षावसरो गतार्थत्वादित्यत आह। वायोश्चेति। प्रतिष्ठाय स्थितिं लब्ध्वा प्राणे वायौ निमित्ते जगच्चलतीति प्रसिद्धं, अतः स्पष्टं ब्रह्मलिङ्गं नास्तीति भावः। वज्रलिङ्गाच्च वायुरित्याह। वाय्विति। व्यष्टिर्विशेषः समष्टिः सामान्यं। सूत्राद्बहिरेव सिद्धान्तं प्रतिजानीते। ब्रह्मैवेति। पूर्वोत्तरवाक्यैकवाक्यतानुगृहीतं सर्वाश्रयत्वं लिङ्गं वाक्यभेदकप्राण-

---

* वज्रमुद्यम्यते इति का० सो० वर्ध० पु० पाठः।

ऽप्ययं परमात्मन्येव प्रयुक्तः, प्राणस्य प्राणमिति दर्शनात्, एज-यितृत्वमपीदं परमात्मन एवोपपद्यते न वायुमात्रस्य, तथाचोक्तं,

"न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन।
इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ"॥ इति।

उत्तरत्रापि,

"भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्य्यः।
भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः"॥ इति।

ब्रह्मैव निर्द्दिश्यते न वायुः, सवायुकस्य जगतो भयहेतुत्वा-भिधानात् तदेवेहापि सन्निधानात् महद्भयं वज्रमुद्यतमिति च भयहेतुत्वप्रत्यभिज्ञानान्निर्दिष्टमिति गम्यते। वज्रशब्दोऽप्य-यम्भयहेतुत्वसामान्यात् प्रयुक्तः, यथा हि वज्रमुद्यतं ममैव शि-रसि निपतेत् यद्यहमस्य शासनं न कुर्य्यामित्यनेन भयेन जनो नियमेन राजादिशासने प्रवर्तते। एवमिदमग्निवायुसूर्य्यादिकं जगदस्मादेव ब्रह्मणो बिभ्यन्नियमेन स्वव्यापारे प्रवर्तते इति भयानकं वज्रोपमितं ब्रह्म। तथा च ब्रह्मविषयं श्रुत्यन्तरं,

"भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः।
भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः"॥

श्रुतेर्बाधकमित्याह। पूर्वत्रेत्यादिना। श्रुक्तं स्वप्रकाशं। तदु नात्येति ब्रह्मानतिक्रम्य कोऽपि लोको नास्त्येवेत्युकारार्थः। सौत्रलिङ्गं व्याचष्टे। एजयितृत्वमिति। सवायुकस्य सर्वस्य कम्पनश्रवणादपि प्राणः परा-त्मैवेत्यर्थः। ब्रह्मणि वज्रशब्दः कथमित्याशङ्क्य गौणमित्याह। वज्रशब्द इति। बृहदारण्यके वायुरेव व्यष्टिरित्यत्रापपुनर्मृत्युमिति अप-मृत्युजयरूपमापेक्षिकममृतत्वमुच्यते न मुख्यामृतत्वं। तत्रैव वायू-

...मम्यते । ब्रह्मैवेदमिति गम्यते । ब्रह्मज्ञानाद्धि-
...ः, तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था वि-
...इति श्रुत्यन्तरात् । यत्तु वायुविज्ञानात् क्वचिदमृत-
...त्वाद्यभिहितं तदेव प्रकरणान्तरकरणेन परमा-
...श्च अतोऽन्यदार्तमिति वाय्वादेरार्तत्वाभिधानात् ।
...च परमात्मनिश्चयः ।

...न्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात् ।
...त्र भूताद् भव्याच्च यत् तत्पश्यसि तद्वद" ॥
...नात् कम्पनः [illegible] ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

...रात् समुत्थाय परं ज्योतिरुप-
...रूपेणाभिनिष्पद्यत इति श्रूयते. तत्र संशय्यते किं
...चक्षुर्विषयं तमोऽपहं तेजः किं वा परं ब्रह्मेति.

[illegible]

[illegible] प्रतिपद्येत तेषां ज्योतिः[illegible]
[illegible] ज्योतिः[illegible]। [illegible]
[illegible] ज्योतिः[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]। [illegible]
[illegible]
[illegible] इति [illegible]
प्रतिपद्येत तेषां ज्योतिः[illegible]
[illegible] ज्योतिःशब्दं, [illegible]। [illegible]
[illegible]। [illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]। ज्योतिः[illegible]
[illegible]। [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] इति [illegible]। [illegible]
[illegible]। [illegible]
[illegible] इति [illegible]। [illegible]
[illegible] ज्योतिः[illegible] इति ज्योतिः[illegible]
[illegible]

---

* [illegible]।

इत्यमृतत्वफलश्रवणादपि ब्रह्मैवेदमिति गम्यते । ब्रह्मज्ञानाद्ध्यमृतत्वप्राप्तिः, तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति मन्त्रवर्णात् । यत्तु वायुविज्ञानात् क्वचिदमृतत्वमभिहितं तदापेक्षिकं तत्रैव प्रकरणान्तरकरणेन परमात्मानमभिधाय अतोऽन्यदार्तमिति वाय्वादेरार्त्तत्वाभिधानात् । प्रकरणादप्यत्र परमात्मनिश्चयः ।

"अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात् ।
अन्यत्र भूताद् भव्याच्च यत् तत्पश्यसि तद्वद" ॥

इति परमात्मनः पृष्टत्वात् ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति श्रूयते, तत्र संशय्यते किं ज्योतिःशब्दं चक्षुर्विषयं तमोऽपहं तेजः किं वा परं ब्रह्मेति,

---

प्तिप्रकरणं समाप्याय हैनमुषस्तः पप्रच्छेति ज्ञेयात्मानमुक्त्वा वाय्वादेर्नाशित्वोक्तेरित्याह । यत्तु वाय्वित्यादिना । तस्मात् काठकवाक्यं ज्ञेये समन्वितमिति सिद्धं ॥

ज्योतिर्दर्शनात् । छान्दोग्ये प्रजापतिविद्यावाक्यमाह । एष इति । परंज्योतिःश्रुतिभ्यां संशयमाह । तत्रेति । घटादिविषयावरकतमोनाशकं सौरमित्यर्थः । पूर्वत्र ब्रह्मप्रकरणस्यानुग्राहकः सर्वशब्दसङ्कोचाद्ययोगोऽस्तीति । प्राणश्रुतिर्ब्रह्मणि नीता, न तथात्र य आत्मापहतपाप्मेति प्रकरणस्यानुग्राहकं पश्याम इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षतामाह । प्रसिद्धमेवेत्यादिना । पूर्वपक्षे सूर्यप्राप्तिः सिद्धान्ते ब्रह्मज्ञानान्मुक्तिरिति फलं । ननु ज्योतिरधिकरणे ज्योतिःशब्दस्य ब्रह्मणि वृत्तेरुक्तत्वात् कथं पूर्वपक्ष इत्यत आह । ज्योतिरिति । तत्र गायत्रीवाक्ये

किं तावत् प्राप्तं, प्रसिद्धमेव तेजो ज्योतिःशब्दमिति, कुतः तत्र ज्योतिःशब्दस्य रूढत्वात्। ज्योतिश्चरणाभिधानादित्यत्र हि *प्रकरणात् ज्योतिःशब्दः स्वार्थं परित्यज्य ब्रह्मणि वर्त्तते। न चेह तद्वत् किञ्चित् स्वार्थपरित्यागे कारणं दृश्यते। तथा च नाडीखण्डे, अथ यत्रैतदस्मात् शरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्द्धमाक्रमत इति मुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहिता, तस्मात् प्रसिद्धमेव तेजो ज्योतिःशब्दवाच्यमिति, एवं प्राप्ते ब्रूमः। परमेव ब्रह्म ज्योतिःशब्दं, कस्माद्दर्शनात्। तस्य हीह प्रकरणे वक्तव्यत्वेनानुवृत्तिर्दृश्यते। य आत्मापहतपाप्मेत्यपहतपाप्मत्वादिगुणकस्यात्मनः प्रकरणादावन्वेष्टव्यत्वेन विजिज्ञासितव्यत्वेन च प्रति-

---

प्रकृतब्रह्मपरामर्शकयच्छब्दसामानाधिकरण्यात् स्वार्थत्यागः कृतस्तथात्र स्वार्थत्यागे हेत्वदर्शनात् पूर्वपक्ष इत्यर्थः। ज्योतिःश्रुतेरनुग्राहकत्वेनार्चिरादिमार्गस्थत्वं लिङ्गमाह। तथा चेति। ता वा एता हृदयस्य नाड्यः कण्ठकपालादीनां रश्मीनाञ्च मिथःसंश्लेषमुक्ता अथ संज्ञालोपानन्तरं यत्र काले एतन्मरणं यथा स्यात्तथोत्क्रामति अथ तदा एतैर्नाडीसंश्लिष्टरश्मिभिरूर्द्धं सन्नुपरि गच्छति, गत्वादित्यं ब्रह्मलोकद्वारभूतं गच्छति इत्यभिहितं, तथैवात्रापि शरीरात् समुत्थाय मृत्वा परं ज्योतिरादित्याख्यमुपसम्पद्य तद्द्वारा ब्रह्मलोकं गत्वा स्वस्वरूपेणाभिनिष्पद्यत इति वक्तव्यं। समुत्थायोपसम्पद्येति क्त्वाश्रुतिभ्यां ज्योतिषोऽर्चिरादिमार्गस्थत्वभानादित्यर्थः। अतो मार्गस्थसूर्योपास्त्या क्रममुक्तिपरं वाक्यमिति प्राप्ते सिद्धान्तयति। एवमिति। व्याख्येयत्वेनोपक्रान्त आत्मैवात्र ज्योतिःशब्देन व्याख्येय इति ज्योतिर्वाक्यैकवाक्यता प्रयोजकप्रकरणानुगृहीता, उत्तमपुरुषश्रुत्या वाक्यभेदैक-

---

* कारणादिति सो० वर्ध० का० पु० पाठः।

ज्ञानादेतन्त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति चानुसन्धानात्, अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति च अशरीरतार्थे ज्योतिःसम्पत्तेरस्याभिधानात् ब्रह्मभावाच्चान्यत्राशरीरतानुपपत्तेः, परं ज्योतिः स उत्तमः पुरुष इति च विशेषणात्। यत्तूक्तं मुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहितेति, न चासावात्यन्तिको मोक्षो गत्युत्क्रान्तिसम्बन्धात्। न हि आत्यन्तिके मोक्षे गत्युत्क्रान्ती स्त इति वक्ष्यामः॥

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्॥ ४१॥

आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तत् ब्रह्म तदमृतं स आत्मेति श्रूयते। तत् किमाकाशशब्दं परं ब्रह्म किं वा प्रसिद्धमेव भूताकाशमिति विचारे भूतपरिग्रहो

ज्योतिःश्रुतिर्बाध्येति भावः। अशरीरत्वफललिङ्गात् ब्रह्मैव ज्योतिर्न सूर्य इत्याह। अशरीरमिति। न च सूर्यप्राप्त्या क्रमेणाशरीरत्वं स्यादिति वाच्यं, परत्वेन विशेषितस्य ज्योतिष एव स उत्तम इति परामर्शेनाशरीरत्वनिश्चयादित्याह। परमिति। पूर्वोक्तलिङ्गं दूषयति। यत्त्विति। नाडीखण्डे दहरोपासकस्य या सूर्यप्राप्तिरुक्ता स नामाक्षर इति युक्ता सूर्योक्तिः, अत्र तु प्रजापतिवाक्ये निर्गुणविद्यायामर्चिरादिगतिस्थसूर्यस्यानन्वयादनर्थकत्वात् श्रुतिव्यत्यासेन स्वरूपं साक्षात्कृत्य परं ज्योतिस्तदेवोपसम्पद्यत इति व्याख्येयमितिभावः॥

आकाशो व्यपदेशात्। छान्दोग्यमुदाहरति। आकाश इति। यथोपक्रमबलात् ज्योतिःश्रुतिबाधस्तथाकाशोपक्रमात् ब्रह्मादिशब्दबाध इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति। भूतेति। भूतैर्गुणैराकाशोपास्तिर्निर्गुण-

युक्तः, आकाशशब्दस्य तस्मिन् रूढत्वात्, नामरूपनिर्वहणस्य चावकाशदानद्वारेण तस्मिन् योजयितुं शक्यत्वात्। स्रष्टृत्वादेश्च स्पष्टस्य ब्रह्मलिङ्गस्याश्रवणात् इत्येवं प्राप्त इदमभिधीयते। परमेव ब्रह्मेहाकाशशब्दं भवितुमर्हति, कस्मात्, अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्, ते यदन्तरा तद्ब्रह्मेति हि नामरूपाभ्यामर्थान्तरभूतमाकाशं व्यपदिशति। न च ब्रह्मणोऽन्यन्नामरूपाभ्यामर्थान्तरं सम्भवति, सर्वस्य विकारजातस्य नामरूपाभ्यामेव व्याकृतत्वात्। नामरूपयोरपि निर्वहणं निरङ्कुशं न ब्रह्मणोऽन्यत्र सम्भवति। अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति ब्रह्मकर्तृत्वश्रवणात्। ननु जीवस्यापि प्रत्यक्षं नामरूपविषयं निर्वोढृत्वमस्ति। वाढमस्ति अभेदस्त्वत्र विवक्षितः। नामरूपनिर्वहणाभिधानादेव च स्रष्टृत्वादि ब्रह्मलिङ्गमभिहितं भवति। तत्

ब्रह्मज्ञानं चेत्युभयत्र फलं। आकाशस्तल्लिङ्गादित्यनेन पौनरुक्त्यमाशङ्क्य तदत्र स्पष्टलिङ्गाश्रवणादिति परिहरति। स्रष्टृत्वादेश्चेति। वै नामेति प्रसिद्धिलिङ्गस्याकाशश्रुतेश्च वाक्यशेषगताभ्यां ब्रह्मात्मश्रुतिभ्यामनेकलिङ्गोपेताभ्यां बाधो युक्तः। यत्र बहुप्रमाणसंवादस्तत्र वाक्यस्य तात्पर्यमिति निर्णयादिति सिद्धान्तयति। परमेवेत्यादिना। नामरूपे शब्दार्थौ, तदन्तःपातिनस्तद्भिन्नत्वं तत्कर्तृत्वं चायुक्तमित्यर्थः। नामादिकर्तृत्वं न ब्रह्मलिङ्गं जीवस्यत्वादिति शङ्कते। नन्विति। अनेन जीवेनेत्यत्र जीवस्य ब्रह्माभेदेन कर्तृत्वमुच्यते साक्षादयोगादिति परिहरति। वाढमिति। यच्चोक्तं स्पष्टं लिङ्गं नास्तीति तत्राह। नामति। तर्हि पुनरुक्तिस्तत्राह। आकाशेति। तस्यैव साधकोऽयं

ब्रह्म तदमृतं स आत्मेति च ब्रह्मवादस्य लिङ्गानि। आकाश-स्तल्लिङ्गादित्यस्यायं प्रपञ्चः॥

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन॥ ४२॥

व्यपदेशादित्यनुवर्तते, बृहदारण्यके षष्ठे प्रपाठके कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष इत्युपक्रम्य भूयानात्मविषयः प्रपञ्चः कृतः। तत् किं संसारिस्वरूपमात्रान्वाख्यानपरं वाक्यमुतासंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमिति *विषयः, किं तावत् प्राप्तं संसारिस्वरूपमात्रविषयमेवेति। कुतः, उपक्रमोपसंहाराभ्यां। उपक्रमे योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति शारीरलिङ्गात्, उपसंहारे च स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति तदपरित्यागान्मध्येऽपि बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासेन तस्यैव प्रपञ्चनादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। परमेश्वरोपदेशपरमेवेदं वाक्यं न शारीरमात्रान्वाख्यानपरं, क-

---

विकारः। अत्राकाशशब्दस्य ब्रह्मणि वृत्तिं सिद्धवत्कृत्य तत्र संशयादिप्रवृत्तेरुक्तत्वादिति न पौनरुक्त्यमिति भावः॥

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन। अहंधीगम्येषु कतम आत्मेति जनकप्रश्ने याज्ञवल्क्य आह। योऽयमिति। विज्ञानं बुद्धिस्तन्मयस्तत्प्रायः, सप्तमी व्यतिरेकार्था प्राणबुद्धिभ्यां भिन्न इत्यर्थः। वृत्तेरज्ञानाच्च भेदमाह। अन्तर्ज्योतिरिति। पुरुषः पूर्ण इत्यर्थः। उभयलिङ्गानां दर्शनात् संशयमाह। तत् किमिति। पूर्वत्र नामरूपाभ्यां भेदोक्तेराकाशो ब्रह्मेत्युक्तं तदयुक्तं, प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्त इति अभिन्नेऽपि जीवात्मनि भेदोक्तिवदौपचारिकभेदोक्तिसम्भवादित्याक्षेपसङ्गतिः। पूर्व-

---

* विषयस्थाने संशय इति वर्ध० पु० पाठः।

स्मात्, सुषुप्तावुत्क्रान्तौ च शारीरात् भेदेन परमेश्वरस्य व्यपदेशात्। सुषुप्तौ तावदयं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमिति शारीराद्भेदेन परमेश्वरं व्यपदिशति। तत्र पुरुषः शारीरः स्यात्तस्य वेदितृत्वात् बाह्याभ्यान्तरवेदनप्रसङ्गे सति तत्प्रतिषेधसम्भवात्। प्राज्ञः परमेश्वरः, सर्वज्ञत्वलक्षणया प्रज्ञया नित्यमवियोगात् तथोत्क्रान्तावप्ययं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ उत्सर्ज्जन् यातीति जीवाद्भेदेन *व्यपदेशात् परमेश्वरं व्यपदिशति, तत्रापि शारीरो जीवः स्यात् शरीरस्वामित्वात्। प्राज्ञस्तु स एव परमेश्वरः, तस्मात् सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन व्यपदेशात् परमेश्वर एवात्र विवक्षित इति गम्यते। यदुक्तमाद्यन्तमध्येषु शारीरलिङ्गात् तत्परत्वमस्य वाक्यस्येति, अत्र ब्रूमः। उपक्रमे तावत् योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति न संसारिस्वरूपं विवक्षितं,

---

पक्षे कर्म्मकर्तृजीवस्तुतिः सिद्धान्ते जीवानुवादेन ततः कल्पितभेदभिन्नस्य प्राज्ञस्य परमात्मनः स्वरूपैक्यप्रमितिरिति फलं, बुद्धान्तो जाग्रदवस्था। आदिमध्यावसानेषु जीवोक्तेर्जीवस्तावकमिदं वाक्यमिति प्राप्ते सिद्धान्तयति। परमेश्वरेत्यादिना। वाक्यस्य जीवस्तावकत्वे जीवाद्भेदेन प्राज्ञस्याज्ञातस्योक्तिरसङ्गता स्यात्, अतो ज्ञाताज्ञातसन्निपाते ज्ञातानुवादेनाज्ञातं प्रतिपादनीयं अपूर्वं वाक्यतात्पर्यमिति न्यायादिति सिद्धान्ततात्पर्यं। पुरुषः शरीरं प्राज्ञो जीव इति भ्रान्तिं वारयति। तत्र पुरुष इत्यादिना। देहस्य वेदनाप्रसक्तेर्निषेधायोगात् पुरुषो जीव एव, प्राज्ञस्तु रूढ्या पर एवेत्यर्थः। अन्वारूढोऽधिष्ठितः, उत्सर्ज्जन्

---

* व्यपदेशादिति वर्ध० का० पु० नास्ति।

किं तर्ह्यनूद्य संसारिस्वरूपं परेण ब्रह्मणाऽस्यैकतां विवक्षति, यतो ध्यायतीव लेलायतीवेत्येवमाद्युत्तरग्रन्थप्रवृत्तिः संसारिधर्मनिराकरणपरा लक्ष्यते। तथोपसंहारेऽपि यथोपक्रममेवोपसंहरति। स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति। योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु संसारी लक्ष्यते स वा एष महानज आत्मा परमेश्वर एवास्माभिः प्रतिपादित इत्यर्थः। यस्तु मध्ये बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासात् संसारिस्वरूपविवक्षां मन्यते स प्राचीमपि दिशं प्रस्थापितः प्रतीचीमपि दिशं प्रतिष्ठेत, यतो न बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासेनावस्थावत्त्वं संसारित्वं वा विवक्षितं, किं तर्ह्यवस्थारहितत्वमसंसारित्वञ्च विवक्षति। कथमेतदवगम्यते। यदत ऊर्द्धं विमोक्षायैव ब्रूहीति पदे पदे पृच्छति, यच्चानन्वागतस्तेन भवति असङ्गो ह्ययं पुरुष इति पदे पदे प्रतिवक्ति। अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वान्

घोरान् शब्दान् मुञ्चन्, बुद्धौ ध्यायन्त्यां ध्यायतीव चलन्त्यां चलतीव। वस्तुतः सर्वविक्रियाशून्य इत्युक्तेर्न संसारिणि तात्पर्यमित्याह। यत इति। उपक्रमवत् उपसंहारवाक्येऽप्यैक्यं विवक्षितमित्याह तथेति। व्याचष्टे। योऽयमिति। अवस्थोपन्यासस्य त्वमर्थशुद्धिद्वारैक्यपरत्वात् न जीवलिङ्गत्वमित्याह। यतो न बुद्धान्तेतिप्रश्नोत्तराभ्यामसंसारित्वं गम्यत इत्याह। यदत ऊर्द्धमिति। कामादिविवेकानन्तरमित्यर्थः। भवतीति। चेति, यद्यस्माद्वक्ति तस्मादवगम्यत इति योजना। ते नावस्थाधर्मेणानन्वागतोऽस्पृष्टो भवति असङ्गत्वात्। सुषु-

शोकान् हृदयस्य भवतीति च, तस्मादसंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमेवैतद्वाक्यमित्यवगन्तव्यं॥

पत्यादिशब्देभ्यः॥ ४३॥

इतश्चासंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमेवैतद्वाक्यमित्यवगन्तव्यं। यदस्मिन् वाक्ये पत्यादिशब्दा असंसारिस्वरूपप्रतिपादनाः संसारिस्वरूपप्रतिषेधनाश्च भवन्ति। स सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिरित्येवंजातीयका असंसारिस्वभावप्रतिपादनपराः। स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयानित्येवंजातीयकाः संसारिस्वभावप्रतिषेधनपरास्तस्मादसंसारी परमेश्वर इहोक्त इति गम्यते॥ *॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः॥ *॥

तावप्यात्मतत्त्वं पुण्यपापाभ्यामस्पृष्टं भवति। हि यस्मात् आत्मा सुषुप्तौ सर्वशोकातीतः तस्मात् हृदयस्यैव सर्वशोका इति श्रुत्यर्थः॥

वाक्यस्य ब्रह्मात्मैक्यपरत्वे हेत्वन्तरमाह। पत्यादीति। सूत्रं व्याचष्टे। इतश्चेति। वशी स्वतन्त्रोऽपराधीन इति यावत्। ईशानो नियमनशक्तिमान्। शक्तेः कार्यमाधिपत्यमिति भेदः। तस्माच्छोधितत्वमर्थैक्ये षष्ठाध्यायसमन्वय इति सिद्धं॥ *॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां प्रथमाध्याये तृतीयः पादः समाप्तः॥ *॥

ॐ नमः परमात्मने।

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च॥१॥

ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय ब्रह्मणो लक्षणमुक्तं जन्माद्यस्य यत इति, तल्लक्षणं प्रधानस्यापि समानमित्याशङ्क्य तदशब्दत्वेन निराकृतमीक्षतेर्नाशब्दमिति, गतिसामान्यञ्च वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मकारणवादं प्रति विद्यते न प्रधानकारणवादं प्रतीति प्रपञ्चितं गतेन ग्रन्थेन। इदन्त्विदानीमवशिष्टमाशङ्क्यते। यदुक्तं प्रधानस्याशब्दत्वं तदसिद्धं, कासुचिच्छाखासु प्रधानसमर्पणाभासानां शब्दानां श्रूयमाणत्वात्। अतः प्रधानस्य कारणत्वं वेदसिद्धमेव महद्भिः परमर्षिभिः कपिल-

---

ॐ ब्रह्मणे नमः।

अव्यक्तेशमजं पञ्चजनाधारं च कारणं॥
वेदितव्यं प्रियं वन्दे प्रकृतिं पुरुषं परं॥१॥

*अस्मिन् पादेऽधिकरणत्रयस्येक्षत्यधिकरणेन सङ्गतिं वक्तुं वृत्तमनुवदति। ब्रह्मेति। तदशब्दत्वेन प्रधानस्य वैदिकशब्दशून्यत्वेनेत्यर्थः। ईक्षत्यधिकरणे गतिसामान्यमशब्दत्वञ्च प्रतिज्ञातं, तत्र ब्रह्मणि वेदान्तानां गतिसामान्यं प्रपञ्चितं, अधुना प्रधानस्याशब्दत्वमसिद्धमित्याशङ्क्य निरूप्यत इत्याक्षेपसङ्गतिः। तेनाशब्दत्वनिरूपणेन ब्रह्मणि वेदान्तानां समन्वयो दृढीकृतो भवतीत्यध्यायसङ्गतिरप्यधिकरणत्रयस्य ज्ञेया। अत्राव्यक्तपदं विषयः। तत् किं प्रधानपरं पूर्वोक्तशरीरपरं वेति स्मृतिप्रकरणाभ्यां संशये पूर्वमप्रसिद्धब्रह्मपरत्वं यथा

---

* आनुमानिकमिति भा० पु० वर्त्तते।

प्रभृतिभिः परिगृहीतमिति प्रसज्यते। तद्यावत्तेषां शब्दानामन्यपरत्वं न प्रतिपाद्यते, तावत् सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणमिति प्रतिपादितमप्याकुलीभवेत्, अतस्तेषामन्यपरत्वं दर्शयितुं परः सन्दर्भः प्रवर्तते। आनुमानिकमपि अनुमाननिरूपितमपि प्रधानमेकेषां शाखिनां शब्दवदुपलभ्यते। काठके हि पठ्यते, महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुष पर इति। तत्र य एव यन्नामानो यत्क्रमकाश्च महदव्यक्तपुरुषाः स्मृतिप्रसिद्धास्त एवेह प्रत्यभिज्ञायन्ते, तत्राव्यक्तमिति स्मृतिप्रसिद्धेः शब्दादिहीनत्वाच्च न व्यक्तमव्यक्तमिति व्युत्पत्तिसम्भवात् स्मृतिप्रसिद्धं प्रधानमभिधीयतेऽतस्तस्य शब्दवत्त्वादशब्दत्वमनुपपन्नं, तदेव च जगतः कारणं, श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्य इति चेत्, नैतदेवं। न ह्येतत्काठकवाक्यं स्मृतिप्रसिद्धयोर्महदव्यक्तयोरस्तित्वपरं। न ह्यत्र यादृशं स्मृतिप्रसिद्धं स्वतन्त्रं कारणं त्रिगुणं

षष्ठाध्यायस्य दर्शितं तद्वदव्यक्तपदमप्रसिद्धप्रधानपरमिति पूर्वपक्षयति। आनुमानिकमिति। अपिशब्दात् ब्रह्माङ्गीकारेणायमशब्दत्वाक्षेप इति सूचयति। तथा च ब्रह्मप्रधानयोर्विकल्पेन कारणत्वात् ब्रह्मण्येव वेदान्तानां समन्वय इति नियमासिद्धिः फलं सिद्धान्ते नियमसिद्धिरिति विवेकः। पदविचारत्वादधिकरणानामेतत्पादसङ्गतिर्बोध्या, स्मार्त्तक्रमरूढिभ्यां अव्यक्तशब्दः प्रधानपरः। शब्दस्पर्शादिशून्यत्वेन योगसम्भवाच्चेत्याह। शब्दादीति। प्रधानस्य वैदिकशब्दवाच्यत्वे का क्षतिरित्यत आह। तदेवेति। अजामेकामित्याद्या श्रुतिः, हेतुः प्रकृतिरुच्यते इत्याद्या स्मृतिः, यदल्पं तज्जडप्रकृतिकमितिन्यायः, ततो ब्रह्मैव कारणमिति मतक्षतिरितिभावः। सूत्रे नञर्थं

प्रधानं तादृशं प्रत्यभिज्ञायते, शब्दमात्रं ह्यत्राव्यक्तमिति प्रत्यभिज्ञायते, स च शब्दो न व्यक्तमव्यक्तमिति यौगिकत्वादन्यस्मिन्नपि सूक्ष्मे दुर्लक्ष्ये च प्रयुज्यते, न चायं कस्मिंश्चिद्रूढः। या तु प्रधानवादिनां रूढिः सा तेषामेव पारिभाषिकी सती न वेदार्थनिरूपणे कारणभावं प्रतिपद्यते। न च क्रममात्रसामान्यात् समानार्थप्रतिपत्तिर्भवत्यसति तद्रूपप्रत्यभिज्ञाने। न ह्यश्वस्थाने गां पश्यन्नश्वोऽयमित्यमूढोऽध्यवस्यति। प्रकरणनिरूपणायां चात्र न परपरिकल्पितं प्रधानं प्रतीयते, शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः। शरीरं ह्यत्र रथरूपकविन्यस्तमव्यक्तशब्देन

वदन् सिद्धान्तयति। नैतदिति। प्रधानं वैदिकं नेत्यत्र तात्पर्याभावं हेतुमाह। न हीति। ननु प्रधानस्यात्र प्रत्यभिज्ञानाद्वैदिकत्वमित्यत आह। न ह्यत्रेति। ननु शब्दप्रत्यभिज्ञायामर्थोऽपि प्रत्यभिज्ञायते इत्याशङ्क्य यौगिकाच्छब्दादसति नियामके नार्थविशेषधीरित्याह। स चेति। रूढ्या तद्धीरित्याशङ्क्य रूढिः किं लौकिकी स्मार्ता वा, नाद्य इत्याह। न चेति। द्वितीयं प्रत्याह। या त्विति। पुरुषसङ्केतो नानादिवेदार्थनिर्णयहेतुः, पुंमतेर्विचित्रत्वादित्यर्थः। यत्तु स्मार्तक्रमप्रत्यभिज्ञया क्रमिकार्थः स्मार्त एवेति तत्राह। न च क्रमेति। स्थानात् तद्रूपप्रत्यभिज्ञानशङ्कायामसतीत्यनन्वयान्नञो व्यत्यासेनातद्रूपस्य तद्रूपविरुद्धस्य प्रत्यभिज्ञाने सतीत्यर्थः। पूर्वज्ञातरूपार्थस्य स्थाने तद्विरुद्धार्थज्ञाने सति तस्य धीर्नास्तीत्यत्र दृष्टान्तमाह। न हीति। प्रकृते नास्ति विरुद्धज्ञानं इत्याशङ्क्य प्रकरणाच्छरीरज्ञानमस्तीत्याह। प्रकरणेति। शरीरमेव रूपकेण रथसादृश्येन विन्यस्तं शरीररूपकविन्यस्तं, तस्य पूर्ववाक्ये व्यात्मबुद्ध्योर्मध्यस्थानपतितस्यात्रापि मध्यस्थेनाव्यक्तशब्देन ग्रहणान्न प्रधानस्य वैदिकत्वमिति सूत्रार्थः। स्मार्तक्रमः किमिति त्यक्तव्य इत्या-

परिगृह्यते। कुतः प्रकरणात् परिशेषाच्च। तथा ह्यनन्तरातीतो ग्रन्थ आत्मशरीरादीनां रथिरथादिरूपकक्लृप्तिं दर्शयति।

"आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु।
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च॥
इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान्।
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः"॥ इति।

तैश्चेन्द्रियादिभिरसंयतैः संसारमधिगच्छति। संयतैस्त्वध्वनः पारं तद्विष्णोः परमं पदमाप्नोतीति दर्शयित्वा, किं तदध्वनः पारं विष्णोः परमं पदमित्यस्यामाकाङ्क्षायां तेभ्य एव प्रकृतेभ्य इन्द्रियादिभ्यः परत्वेन परमात्मानमध्वनः पारं तत् विष्णोः परमं पदं दर्शयति॥

"इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः॥
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः।
पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः"॥इति॥

श्रुत्या श्रौतक्रमस्य प्रकरणाद्यनुग्रहेण बलवत्त्वादित्याह। कुत इत्यादिना। तदुभयं विवृणोति। तथा हीति। रूपकक्लृप्तिः सादृश्यकल्पना। प्रग्रहोऽश्वरसना। यदा बुद्धिसारथिर्विवेकी तदा मनसेन्द्रियहयान् विषमविषयमार्गादाकर्षति। यद्यविवेकी तदा मनोरसनाबद्धांस्तान् प्रवर्तयतीति मनसः प्रग्रहत्वं युक्तं। तेषु हयेषु, गोचरान् मार्गान्। ननु स्वतश्चिदात्मनो भोगसम्भवात् किं रथादिनेत्यत आह। आत्मेति। आत्मा देहः, देहादिसङ्गकल्पनया भोक्तृत्वं न स्वतोऽसङ्गत्वादित्यर्थः। अधुना

तत्र य एवेन्द्रियादयः पूर्वस्यां रथरूपककल्पनायामश्वादिभावेन प्रकृतास्त एवेह परिगृह्यन्ते। प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियापरिहाराय। तत्रेन्द्रियमनोबुद्धयस्तावत् पूर्वत्रेह च समानशब्दा एव, अर्थास्तु ये शब्दादयो विषया इन्द्रियहयगोचरत्वेन निर्दिष्टास्तेषां चेन्द्रियेभ्यः परत्वं इन्द्रियाणां च ग्रहत्वं विषयाणामतिग्रहत्वमिति श्रुतिप्रसिद्धेः विषयेभ्यश्च मनसः परत्वं, मनोमूलत्वाद्विषयेन्द्रियव्यवहारस्य, मनसस्तु परा बुद्धिः, बुद्धिं ह्यारुह्य भोग्यजातं भोक्तारमुपसर्पति, बुद्धेरात्मा महान् परो यः स आत्मानं रथिनं विद्धीति रथित्वेनोपक्षिप्तः, कुतः, आत्मशब्दात् भोक्तुश्च भोगोपकरणात् परत्वोपपत्तेः। महत्त्वं चास्य स्वामित्वादुपपन्नं। अथ वा,

"मनो महान् मतिर्ब्रह्मा पूर्बुद्धिः ख्यातिरीश्वरः।
प्रज्ञा संविच्चितिश्चैव स्मृतिश्च परिपठ्यते"॥ इति स्मृतेः।

रथादिभिर्गन्तव्यं वदन् आकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरवाक्यमादत्ते। तेश्चेत्यादिना। शरीरस्य प्रकृतत्वेऽपि अव्यक्तपदेन प्रधानं गृह्यतामित्यत आह। तत्र य एवेति। एवं प्रकरणं शोधयित्वा शरीरस्य परिशेषतामानयति। तत्रेन्द्रियेत्यादिना। अर्थानां पूर्वमनुक्तिशङ्कां वारयन् परत्वमुपपादयति। अर्था इति। गृह्णन्ति पुरुषपशुं बध्नन्तीति ग्रहा इन्द्रियाणि। तेषां ग्रहत्वं विषयाधीनं। असति विषये तेषामकिञ्चित्करत्वात्, ततो ग्रहेभ्यः श्रेष्ठा अतिग्रहा विषया इति वृहदारण्यके श्रवणात्। परत्वं श्रैष्ठ्याभिप्रायं, न त्वान्तरत्वेनेति भावः। सविकल्पकं ज्ञानं मनः, निर्विकल्पकं निश्चयात्मिका बुद्धिः, आत्मशब्दात् स एव बुद्धेः परः, प्रत्यभिज्ञायत इति शेषः। हिरण्यगर्भाभेदेन ब्रह्मादिपदवेद्या समष्टिबुद्धिः महानित्याह। अथवेति। मननशक्तिर्व्यापिनी भाविनिश्चयः

"यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं
यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै"। इति च श्रुतेः।

या प्रथमजस्य हिरण्यगर्भस्य बुद्धिः सा सर्वासां बुद्धीनां परमा प्रतिष्ठा सेह महानात्मेत्युच्यते। सा च पूर्वत्र बुद्धिग्रहणेनैव गृहीता सती हिरुक् इहोपदिश्यते, तस्या अपि अस्मदीयाभ्यो बुद्धिभ्यः परत्वोपपत्तेः। एतस्मिंस्तु पक्षे परमात्मविषयेणैव परेण पुरुषग्रहणेन रथिन आत्मनो ग्रहणं द्रष्टव्यं, परमार्थतस्तु परमात्मविज्ञानात्मनोर्भेदाभावात्। तदेवं शरीरमेवैकं परिशिष्यते, तेषु इतराणीन्द्रियादीनि प्रकृतान्येव परमपददिदर्शयिषया समनुक्रामन् परिशिष्यमाणेनेहानेनाव्यक्तशब्देन परिशिष्यमाणं प्रकृतं शरीरं दर्शयतीति गम्यते। शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनासंयुक्तस्य ह्यविद्यावतो भोक्तुः शरीरादीनां रथादिरूपककल्पनया संसारमोक्षगतिनिरूपणेन प्रत्यगात्मब्रह्मावगतिरिह विवक्षिता। तथा च,

"एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते।
दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः"॥ इति।

ब्रह्मा आत्मा भोग्यवर्गाश्रयः तात्कालिकनिश्चयः कीर्तिशक्तिः नियमनशक्तिः त्रैकालनिश्चयः संविदभिव्यञ्जिका चिदध्यस्तातीतसर्वार्थग्राहिणी समष्टिबुद्धिरित्यर्थः। हिरण्यगर्भस्येयं बुद्धिरस्तीत्यत्र श्रुतिमाह। य इति। नन्वप्रकृता सा कथमुच्यते तदुक्तौ च प्रधानेन किमपराद्धमित्यत आह। सा चेति। हिरुक् पृथक्। पूर्वं व्यष्टिबुद्ध्यभेदेनोक्ताच्च ततो भेदेन परत्वमुच्यत इत्यर्थः। तर्हि रथरथिनौ द्वौ

वैष्णवस्य परमपदस्य दुरवगमत्वमुक्त्वा तदवगमार्थं योगं दर्शयति।

"यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि।

ज्ञानमात्मनि* नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि"॥ इति।

एतदुक्तं भवति वाचं मनसि संयच्छेत्। वागादिबाह्येन्द्रियव्यापारमुत्सृज्य मनोमात्रेणावतिष्ठेत। मनोऽपि विषयविकल्पाभिमुखं विकल्पदोषदर्शनेन ज्ञानशब्दोदितायां बुद्धावध्यवसायस्वभावायां धारयेत्। तामपि बुद्धिं महत्यात्मनि भोक्तर्य्यग्र्यायां वा बुद्धौ सूक्ष्मतापादनेन नियच्छेत् महान्तं त्वात्मानं शान्त आत्मनि प्रकरणवति परस्मिन् पुरुषे परस्यां काष्ठायां प्रतिष्ठापयेदिति। तदेवं पूर्वापरालोचनायां नास्त्यत्र परपरिकल्पितस्य प्रधानस्यावकाशः॥

सूक्ष्मन्तु तदर्हत्वात्॥ २॥

उक्तमेतत् प्रकरणपरिशेषाभ्यां शरीरमव्यक्तशब्दं न प्रधा-

परिशिष्टौ स्यातां नेत्याह। एतस्मिंस्त्विति। अतो रथ एव परिशिष्ट इत्याह। तदेवमिति। तेषु पूर्वोक्तेषु षट्पदार्थेष्वित्यर्थः। परिशेषस्य फलमाह। इतराणीति। वेदोऽयमिति शेषः। दर्शयति चेति सूत्रभागो व्याख्यातः। किञ्च ब्रह्मात्मैकत्वपरे ग्रन्थे भेदवादिनां प्रधानस्यावकाशो नास्तीत्याह। शरीरेत्यादिना। भोगो वेदना काठकग्रन्थस्यैक्यतात्पर्यं गूढत्वज्ञेयत्वज्ञानहेतुयोगविषयः। लिङ्गानि सन्तीत्याह। तथा चैष इत्यादिना। अग्र्या समाधिपरिपाकजा। वागित्यत्र द्वितीयालोपश्छान्दसः, मनसीति दैर्घ्यञ्च॥

शङ्कोत्तरत्वेन सूत्रं व्याचष्टे। उक्तमेतदित्यादिना। कार्यकारणयो-

* महतीत्यधिकं का० वर्ध० पु० वर्तते।

नमिति, इदमिदानीमाशङ्क्यते कथमव्यक्तशब्दार्हत्वं शरीरस्य, यावता स्थूलत्वात् स्पष्टतरमिदं शरीरं व्यक्तशब्दार्हं अस्पष्टवचनस्त्वव्यक्तशब्द इति। अत उत्तरमुच्यते। सूक्ष्मन्त्विह कारणात्मना शरीरं विवक्ष्यते, सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वात्। यद्यपि स्थूलमिदं शरीरं न स्वयमव्यक्तशब्दमर्हति तथापि तस्य त्वारम्भकं भूतसूक्ष्ममव्यक्तशब्दमर्हति, प्रकृतिशब्दश्च विकारे दृष्टः, यथा गोभिः श्रीणीत मत्सरं इति। तथा श्रुतिश्च तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदिति। इदमेव व्याकृतं नामरूपविभिन्नं जगत् प्रागवस्थायां परित्यक्तव्याकृतनामरूपं वीजशक्त्यवस्थमव्यक्तशब्दयोग्यं दर्शयति॥

तदधीनत्वादर्थवत्॥ ३॥

अत्राह, यदि जगदिदमनभिव्यक्तनामरूपं वीजात्मकं प्रागवस्थमव्यक्तशब्दार्हमभ्युपगम्येत, तदात्मना च शरीरस्याप्यव्यक्तशब्दार्हत्वं प्रतिज्ञायेत। स एव तर्हि प्रधानकारणवाद एवं

रभेदान्मूलप्रकृतिवाचकाव्यक्तशब्देन विकारो लक्ष्यत इत्यर्थः। गोभिर्गोविकारैः पयोभिर्मत्सरं सोमं श्रीणीत मिश्रितं कुर्यादिति यावत्। श्रीञ् इति धातोर्लोटि मध्यमपुरुषबहुवचनमेतत्। अव्यक्तात्मना कार्यस्याव्यक्तशब्दयोग्यत्वे मानमाह। श्रुतिश्चेति। तर्हि प्रागवस्थायामिदं जगदव्याकृतमासीत् ह किलेत्यर्थः। वीजरूपा शक्तिः संस्कारस्तदवस्थं॥

अपसिद्धान्तशङ्कोत्तरत्वेन सूत्रं व्याचष्टे। अत्राहेत्यादिना। तर्हि तदा, एवं सति सूक्ष्मशब्दितप्रागवस्थाभ्युपगमे सति। ईश्वरे कल्पि-

सत्यापद्येत। अस्यैव जगतः प्रागवस्थायाः प्रधानत्वेनाभ्युपगमादिति। अत्रोच्यते, यदि वयं स्वतन्त्रां कांचित् प्रागवस्थां जगतः कारणत्वेनाभ्युपगच्छेम प्रसञ्जयेम तदा प्रधानकारणवादं परमेश्वराधीना त्वियमस्माभिः प्रागवस्था जगतोऽभ्युपगम्यते न स्वतन्त्रा। सा चावश्यमभ्युपगन्तव्या अर्थवती हि सा। न हि तया विना परमेश्वरस्य स्रष्टृत्वं सिध्यति, शक्तिरहितस्य तस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। मुक्तानाञ्च पुनरनुत्पत्तिः, विद्यया तस्या बीजशक्तेर्दाहात्। अविद्यात्मिका हि सा बीजशक्तिरव्यक्तशब्दनिर्देश्या परमेश्वराश्रया मायामयी महासुषुप्तिर्यस्यां स्वरूपप्रतिबोधरहिताः शेरते संसारिणो जीवाः। तदेतदव्यक्तं क्वचिदाकाशशब्दनिर्दिष्टं, एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति श्रुतेः। क्वचिदक्षरशब्दोदितं, अक्षरात् परतः पर इति श्रुतेः। क्वचिन्मायेति सूचितं, मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरमिति मन्त्र-

---

ता तन्नियम्येत्यङ्गीकारान्नापसिद्धान्तमित्याह। अत्रोच्यत इत्यादिना। कूटस्थब्रह्मणः स्रष्टृत्वसिद्ध्यर्थं अविद्या स्वीकार्येत्युक्तं बन्धमुक्तिव्यवस्थार्थमपि सा स्वीकार्येत्याह। मुक्तानामिति। यन्नाशान्मुक्तिः सा स्वीकार्या तां विनैव सृष्टौ मुक्तानां पुनर्बन्धापत्तिरित्यर्थः। तस्याः परकल्पितसत्यस्वतन्त्रप्रधानाद्वैलक्षण्यमाह। अविद्यादिना। मयामयी प्रसिद्धमायोपमिता लोके मायाविनो मायावत् परतन्त्रेत्यर्थः। जीवभेदोपाधित्वेनापि सा स्वीकार्येत्याह। महासुषुप्तिरिति। बुध्याद्युपाधिभेदाज्जीवा इति बहूक्तिः। अविद्यायां श्रुतिमप्याह। तदेतदिति। आकाशहेतुत्वादाकाशः। ज्ञानं विना अन्ताभावादक्षरं। विचित्रकारित्वान्मायेति भेदः

वर्णात्। अव्यक्ता हि सा माया तत्त्वान्यत्वनिरूपणस्याशक्यत्वात्। तदिदं महतः परमव्यक्तमित्युक्तं अव्यक्तप्रभवत्वान्महतः, यदा हैरण्यगर्भी बुद्धिर्महान्, यदा तु जीवो महांस्तदाप्यव्यक्ताधीनत्वाज्जीवभावस्य महतः परमव्यक्तमित्युक्तं। अविद्या ह्यव्यक्तं, अविद्यावत्त्वे च जीवस्य सर्वः संव्यवहारः सन्ततो वर्तते। तच्चाव्यक्तगतं महतः परत्वमभेदोपचारात् तद्विकारे शरीरे परिकल्प्यते। सत्यपि शरीरवदिन्द्रियादीनां तद्विकारत्वाविशेषे शरीरस्यैवाभेदोपचारादव्यक्तशब्देन ग्रहणं इन्द्रियादीनां स्वशब्दैरेव गृहीतत्वात्, परिशिष्टत्वाच्च शरीरस्य। अन्ये तु वर्णयन्ति, द्विविधं हि शरीरं स्थूलं सूक्ष्मञ्च। स्थूलं यदिदमुपलभ्यते। सूक्ष्मं यदुत्तरत्र वक्ष्यते, तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्यामिति। तच्चोभयमपि शरीरमविशेषात् पूर्वं रथत्वेन संकीर्तितं, इह तु सूक्ष्ममव्यक्तशब्देन परिगृह्यते

इदानीमविद्याया ब्रह्माभेदान्यत्वाभ्यामनिर्वाच्यत्वेनाव्यक्तशब्दार्हत्वमाह। अव्यक्तेति। तस्य महत्परत्वं कथमित्यत आह। तदिदमिति। यदा बुद्धिर्महांस्तदा तद्धेतुत्वात् परत्वमित्यन्वयः। प्रतिबिम्बस्योपाधिपरतन्त्रत्वादुपाधेः प्रतिबिम्बात् परत्वमाह। यदा त्विति। हेतुं स्फुटयति। अविद्येति। अव्यक्तस्य परत्वेऽपि शरीरस्य किं जातं तदाह। तच्चेति। नन्विन्द्रियादीनामप्यव्यक्ताभेदादव्यक्तत्वं परत्वञ्च किमिति नोच्यते तत्राह। सत्यपीति। सूत्रद्वयस्य वृत्तिकृद्व्याख्यानमुत्थापयति। अन्ये त्विति। पञ्चीकृतभूतानां सूक्ष्मा अवयवाः स्थूलदेहारम्भकाः। सूक्ष्मशरीरं प्रति जीवः लिङ्गस्याश्रयत्वेन नियतमस्तीति वक्ष्यते। देहान्तरप्राप्तौ तेन युक्तो गच्छति परलोकमित्यर्थः। कथं तस्य महतो जीवात् परत्वं इत्या-

सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वात् तदधीनत्वाच्च बन्धमोक्षव्यवहारस्य जीवात्तस्य परत्वं, यथा अर्थाधीनत्वादिन्द्रियव्यापारस्येन्द्रियेभ्यः परत्वमर्थानामिति। तैस्त्वेतद्वक्तव्यमविशेषेण शरीरद्वयस्य पूर्वत्र रथत्वेन सङ्कीर्तितत्वात्, समानयोः प्रकृतत्वपरिशिष्टत्वयोः कथं सूक्ष्ममेव शरीरमिह गृह्यते न पुनः स्थूलमपीति। आम्नातस्यार्थं प्रतिपत्तुं प्रभवामो नाम्नातं पर्यनुयोक्तुं, आम्नातञ्चाव्यक्तपदं सूक्ष्ममेव प्रतिपादयितुं शक्नोति नेतरद्व्यक्तत्वात् तस्येति चेत् न एकवाक्यताधीनत्वादर्थप्रतिपत्तेः। न ह्यीमे पूर्वोत्तरे आम्नाते एकवाक्यतामनापद्य कञ्चिदर्थं प्रतिपादयतः, प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गात्। न चाकाङ्क्षामन्तरेणैकवाक्यताप्रतिपत्तिरस्ति, तत्राविशिष्टायां शरीरद्वयस्य ग्राह्यत्वाकाङ्क्षायां यथाकाङ्क्षं सम्बन्धेऽनभ्युपगम्यमाने एकवाक्यतैव बाधिता

शङ्क्य द्वितीयसूत्रं व्याचष्टे। तदधीनत्वाच्चेति। अर्थवदिति सूत्रस्थदृष्टान्तमाह। यथेति। तद्व्याख्यानं दूषयति। तैरिति। अव्यक्तपदबलात् प्रकृतमपि स्थूलं त्यज्यत इति शङ्कते। आम्नातस्येति। एकार्थबोधकानां शब्दानां मिथ आकाङ्क्षाया एकस्यां बुद्धावारूढत्वमेकवाक्यता, तव मते तस्या अभावात् कुतोऽर्थबोध इति समाधत्ते। नेति। तां विनापि अर्थधीः किं न स्यादित्यत आह। न हीति। शरीरशब्देन रूढ्या स्थूलं प्रकृतं तस्य हानिरप्रकृतस्य भूतसूक्ष्मस्याव्यक्तपदेन ग्रहणमन्याय्यं स्यादित्यर्थः। अस्त्वेकवाक्यतेत्यत आह। न चेति। ततः किं तत्राह। तत्रेति। आकाङ्क्षया वाक्यैकवाक्यत्वे सति प्रकृतं शरीरद्वयमव्यक्तपदेन ग्राह्यं आकाङ्क्षायास्तुल्यत्वादितिभावः। अनात्मनि-

भवति कुत आम्नातस्यार्थस्य प्रतिपत्तिः। न चैवं मन्तव्यं दुःशोधत्वात् सूक्ष्मस्यैव शरीरस्येह ग्रहणं, स्थूलस्य तु दृष्टबीभत्सतया सुशोधत्वाद्ग्रहणमिति। यतो नैवेह शोधनं कस्यचिद्विवक्ष्यते, न ह्यत्र शोधनविधायि किञ्चिदाख्यातमस्ति अनन्तरनिर्दिष्टत्वात्तु किं तद्विष्णोः परमं पदमिति इदमिह विवक्ष्यते। तथा हि इदमस्मात् परमिदमस्मात् परमित्युक्त्वा पुरुषान्न परं किञ्चिदित्याह। सर्वथापि त्वानुमानिकनिराकरणोपपत्तेस्तथा-नामास्तु न नः किञ्चिच्छिद्यते॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च॥ ४॥

ज्ञेयत्वेन च साङ्ख्यैः प्रधानं स्मर्यते गुणपुरुषान्तरज्ञानात् कैवल्यमिति वदद्भिः, न हि गुणस्वरूपमज्ञात्वा गुणेभ्यः पुरुष-

---

स्यायः शुद्धिः तदर्थं सूक्ष्ममेवाकाङ्क्षितं ग्राह्यं। तस्य सूक्ष्मत्वेनात्माभेदेन गृहीतस्य दुःशोधत्वात्। स्थूलस्य दृष्टदौर्गन्ध्यादिना लशुनादिवत् *अनात्मत्वधीवैराग्ययोः सुलभत्वादिति शङ्कते। न चेति। दृष्टा बीभत्सा घृणा यस्मिन् तस्य भावस्तयेत्यर्थः। दूषयति। यत इति। वैराग्याय शुद्धिरत्र न विवक्षिता विध्यभावात् किन्तु वैष्णवं परमं पदं विवक्षितमिति तद्दर्शनार्थं प्रकृतं स्थूलमेवाव्यक्तपदेन ग्राह्यमिति भावः। किञ्च सूक्ष्मस्य लिङ्गान्तःपातिन इन्द्रियादिग्रहणेनैव ग्रहणान्न पृथक् अव्यक्तशरीरपदाभ्यां ग्रहः। अभ्युपेत्याह। सर्वथेति। स्थूलस्य सूक्ष्मस्य वा ग्रहेऽपीत्यर्थः। तथा नामेति। सूक्ष्ममेवाव्यक्तमस्त्वित्यर्थः॥

अत्राव्यक्तं प्रधानं नेत्यत्र हेत्वन्तरार्थं सूत्रं। ज्ञेयत्वेति। सत्त्वादिगुणरूपात् प्रधानात् पुरुषस्यान्तरं †भेदस्तज्ज्ञानादित्यर्थः। न हि शक्यमिति च वदद्भिः प्रधानं ज्ञेयत्वेन स्मर्यते इति सम्बन्धः। न केवलं

---

* अनात्मधोति सो० २ टो०। † भदस्तज्ज्ञानादिति सो० २ टो०।

स्यान्तरं शक्यं ज्ञातुमिति। क्वचिच्च विभूतिविशेषप्राप्तये प्रधानं ज्ञेयमिति स्मरन्ति। न चेदमिहाव्यक्तं ज्ञेयत्वेनोच्यते, पदमात्रं ह्यव्यक्तशब्दो नेहाव्यक्तं ज्ञातव्यमुपासितव्यं चेति वाक्यमस्ति। न चानुपदिष्टं पदार्थज्ञानं पुरुषार्थमिति शक्यं प्रतिपत्तुं, तस्मादपि नाव्यक्तशब्देन प्रधानमभिधीयते। अस्माकन्तु रथरूपककॢप्तशरीराद्यनुसरणेन विष्णोरेव परमं पदं दर्शयितुमयमुपन्यास इत्यनवद्यं॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात्॥ ५॥

अत्राह सांख्यो ज्ञेयत्वावचनादित्यसिद्धं कथं श्रूयते ह्युत्तरत्राव्यक्तशब्दोदितस्य प्रधानस्य ज्ञेयत्ववचनं।

"अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं
तथारसं नित्यमगन्धवच्च यत्।
अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं
निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते"॥ इति

भेदप्रतियोगित्वेन प्रधानस्य ज्ञेयत्वं तैरिष्टं किन्तु तस्योपासनयाऽणिमादिप्राप्तयेऽपीत्याह। क्वचिच्चेति। ज्ञानविध्यभावेऽप्यव्यक्तपदजन्यज्ञानगम्यत्वमार्थिकं ज्ञेयत्वमस्तीत्यत आह। न चानुपदिष्टमिति। उपदिष्टं हि ज्ञानं फलवदिति ज्ञातुं शक्यं निष्फलस्योपदेशायोगादव्यक्तस्य च ज्ञानानुपदेशात् सफलज्ञानगम्यत्वासिद्धिरित्यर्थः। फलितमाह। तस्मादिति। सांख्येष्टसफलज्ञानगम्यत्वावचनाच्चेत्यर्थः। ननु शरीरस्यापि ज्ञेयत्वानुक्तेः कथमिह ग्रहणं तत्राह। अस्माकन्त्विति। अस्मन्मते विष्णवाख्यपदस्यैकस्यैव ज्ञेयत्वात् तद्दर्शनार्थमव्यक्तपदेन शरीरोपन्यासो युक्त इत्यर्थः॥

साधारणशब्दमात्रान्न प्रधानस्य प्रत्यभिज्ञा स्मार्त्तलिङ्गस्यानुक्त्या नि-

अत्र हि यादृशं शब्दादिहीनं प्रधानं महतः परं स्मृतौ निरूपितं तादृशमेव निचाय्यत्वेन निर्दिष्टं, तस्मात् प्रधानमेवेदं तदेवाव्यक्तशब्दनिर्दिष्टमिति, अत्र ब्रूमः। नेह प्रधानं निचाय्यत्वेन निर्दिष्टं, प्राज्ञो हीह परमात्मा निचाय्यत्वेन निर्दिष्ट इति गम्यते। कुतः प्रकरणात्। प्राज्ञस्य हि प्रकरणं विततं वर्तते,

"पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः"।

इत्यादि निर्देशात्।

"एष सर्वेषु भूतेषु गुढात्मा न प्रकाशते"।

इति च दुर्ज्ञानत्ववचनेन तस्यैव ज्ञेयत्वाकाङ्क्षणात्। "यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञः" इति च तज्ज्ञानार्थैव रागादिसंयमस्य विहितत्वात् मृत्युमुखप्रमोचणफलत्वाच्च। न हि प्रधानमात्रं निचाय्य मृत्युमुखात् प्रमुच्यत इति साङ्ख्यैरिष्यते। चेतनात्मविज्ञानाद्धि मृत्युमुखात् प्रमुच्यत इति तेषामभ्युपगमः। सर्वेषु च वेदान्तेषु प्राज्ञस्यैवात्मनोऽशब्दादिधर्मत्वमभिलप्यते, तस्मान्न प्रधानस्यात्र ज्ञेयत्वमव्यक्तशब्दनिर्दिष्टत्वं वा॥

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च॥ ६॥

इतश्च न प्रधानस्याव्यक्तशब्दवाच्यत्वं ज्ञेयत्वं वा यस्मात् त्रयाणामेव पदार्थानामग्निजीवपरमात्मनामस्मिन् ग्रन्थे कठव-

---

यामकाभावादिति तात्पर्यलिङ्गोक्तिमाशङ्क्य निषेधति। वदतीति। अत्र हि तादृशमेव निर्दिष्टमित्यन्वयः, स्पष्टमन्यत्॥

किञ्चात्र कठवल्ल्यां प्रधानस्य प्रश्नोत्तरयोरसत्त्वान्न ग्रहणमित्याह। त्रयाणामिति। मृत्युना नचिकेतसम्प्रति त्रीन् वरान् वृणीष्वेत्युक्तः

क्तोषु वरप्रदानसामर्थ्यादक्तव्यतयोपन्यासो दृश्यते, तद्विषय एव च प्रश्नः, नातोऽन्यस्य प्रश्नः उपन्यासो वास्ति। तत्र तावत्

"स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि तं श्रद्दधानाय मह्यं"

इत्यग्निविषयः प्रश्नः।

"येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके।

एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष वरस्तृतीयः" ॥

इति जीवविषयः।

"अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात्।

अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत् तत्पश्यसि तद्वद" ॥

इति परमात्मविषयः। प्रतिवचनमपि

"लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा वा"

इत्यग्निविषयं।

"हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनं।

यथा च मरणं प्राप्यात्मा भवति गौतम" ॥

त्रयाणामेव प्रश्नो नचिकेतसा कृतः उपन्यासश्च मृत्युना कृतो नान्यस्येत्यर्थः। प्रश्नत्रयं क्रमेण पठति। तत्र तावदिति। हे मृत्यो स मह्यं दत्तवरस्त्वं स्वर्गहेतुमग्निं स्मरसि प्रेते मृते देहादन्योऽस्ति न वेति संशयोऽस्ति अत एतदात्मतत्त्वं सन्दिग्धं जानीयामित्यर्थः। क्रमेणोत्तरत्रयमाह। प्रतिवचनमपीति। लोकहेतुविराडात्मनोपास्यत्वाल्लोकादिरग्निस्तोऽग्निस्तं मृत्युरुवाच। नचिकेतसे याः स्वरूपतो यावतीः संख्यातो यथावा क्रमेणाग्निश्चीयते तत्सर्वमुवाचेत्यर्थः। हन्तेदानीं ब्रह्म वक्ष्यामीति ब्रह्मवाक्येन जीवप्रश्नाद्व्यवहितमपि यथा च मरणं प्राप्येत्यादि वाक्यं जीवविषयमुत्तरयोग्यत्वादित्यर्थः। वाक्यार्थस्तु आत्मा मरणं प्राप्य यथा भवति तथा वक्ष्यामीति प्रतिज्ञातमाह। योनिमिति। चराचरदेहप्राप्तौ निमित्तमाह। यथेति। श्रुतमुपासनं। सूत्रे

"योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः।
स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथा कर्म यथा श्रुतं" ॥ इति

व्यवहितं जीवविषयं। "न जायते म्रियते वा विपश्चिदित्यादि बहुप्रपञ्चं परमात्मविषयं। नैवं प्रधानविषयः प्रश्नोऽस्ति अपृष्टत्वादनुपन्यसनीयत्वं तस्येति। अत्राह, योऽयमात्मविषयः प्रश्नो येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्य इति किं स एवायमन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति पुनरनुकृष्यते, किं वा ततोऽन्योऽयमपूर्वः प्रश्नः उत्थाप्यते इति। किञ्चातः स एवायं प्रश्नः पुनरनुकृष्यते इति यद्युच्येत तदा द्वयोरात्मविषययोः प्रश्नयोरेकतापत्तेरग्निविषय आत्मविषयश्च द्वावेव प्रश्नावित्यतो न वक्तव्यं त्रयाणां प्रश्नोपन्यासाविति। अथान्योऽयमपूर्वः प्रश्नः उत्थाप्यत इति यद्युच्येत ततो यथैव वरप्रदानव्यतिरेकेण प्रश्नकल्पनायामदोषः, एवं प्रश्नव्यतिरेकेणापि प्रधानोपन्यासकल्पनायामदोषः स्यादिति, अत्रोच्यते। नैवं वयमिह वरप्रदानव्यतिरेकेण प्रश्नं कञ्चित् कल्पयामः, वाक्योपक्रमसामर्थ्यात्। वरप्रदा-

---

आद्यश्चकारो यत इत्यर्थे। एवञ्च त्रयाणामेवोपन्यासः प्रश्नश्च यतः अतो न प्रधानं अव्यक्तमिति योजना। उक्तार्थे सूत्रमाक्षिपति। अत्राहेति। एकः प्रश्नः द्वौ प्रश्नौ वेति पक्षद्वये फलितं पृच्छति। किञ्चात इति। सप्तम्यर्थे तसिः। अत्र च पक्षद्वयेऽपि किमित्यर्थः। प्रश्नैक्ये सूत्रासङ्गतिः, भेदे प्रधानस्य श्रौतत्वसिद्धिरिति पूर्ववाद्याह। स एवेत्यादिना। प्रश्नैक्यपक्षमादाय सिद्धान्त्याह। अत्रोच्यत इति। येन प्रधानसिद्धिः स्यादिति शेषः। चतुर्थप्रश्नकल्पने वरत्रित्वोपक्रमविरोधः स्यादिति विवृणोति। वरेत्यादिना। वरप्रदानमुपक्रमो यस्याः सा प्रहि-

नोपक्रमो हि मृत्युनचिकेतःसंवादरूपा वाक्यप्रवृत्तिरासमाप्तेः कठवल्लीनां लक्ष्यते। मृत्युः किल नचिकेतसे पित्रा प्रहिताय त्रीन् वरान् प्रददौ, नचिकेताः किल तेषां प्रथमेन वरेण पितुः सौमनस्यं वव्रे, द्वितीयेनाग्निविद्यां, तृतीयेनात्मविद्यां, येयं प्रेत इति वराणामेष वरस्तृतीय इति लिङ्गात्। तत्र यद्यन्यत्र धर्मादित्यन्योऽयमपूर्वः प्रश्न उत्थाप्येत ततो वरप्रदानव्यतिरेकेणापि प्रश्नकल्पनाद्वाक्यं बाध्येत। ननु प्रष्टव्यभेदादपूर्वोऽयं प्रश्नो भवितुमर्हति, पूर्वो हि प्रश्नो जीवविषयः, येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्ति नास्तीति विचिकित्साभिधानात्, जीवस्य धर्मादिगोचरत्वान्नान्यत्र धर्मादिति प्रश्नमर्हति, प्राज्ञस्तु धर्माद्यतीतत्वादन्यत्र धर्मादिति प्रश्नमर्हतीति, प्रश्नच्छाया च न समाना लक्ष्यते पूर्वस्यास्तित्वनास्तित्वविषयत्वादुत्तरस्य धर्माद्यतीतवस्तुविषयत्वाच्च, तस्मात् प्रत्यभिज्ञानाभावात् प्रश्नभेदः, न पूर्वस्यैवोत्तरत्रानुकर्षणमिति चेत् न, जीवप्राज्ञयोरेकत्वाभ्यु-

---

ताय यमलोकं प्रति प्रेषिताय इतः पुनः मर्त्यलोकं प्राप्तस्य स मे पिता यथा पूर्वं सुमनाः स्यादिति प्रथमं वव्रे। ननु द्वितीयवरो जीवविद्या तृतीयो ब्रह्मविद्येति प्रश्नभेदः किं न स्यादित्यत आह। येयमिति। प्रेते इत्युपक्रम्य तृतीयत्वोक्तिलिङ्गाज्जीवात्मविद्यैव तृतीयो वर इत्यर्थः। एवं वाक्योपक्रमे सति प्रश्नान्तरं न युक्तमित्याह। तत्रेति। मरणधर्माद्यस्पर्शलिङ्गाभ्यां प्रष्टव्ययोर्जीवेश्वरयोर्भेदात् प्रश्नभेदसिद्धेर्वाक्यबाधो युक्त इति शङ्कते। नन्वित्यादिना। गोचरत्वादाश्रयत्वात्। न केवलं प्रष्टव्यभेदात् प्रश्नभेदः किन्तु प्रश्नवाक्ययोः सादृश्याभावादपीत्याह। प्रश्नच्छायेति। प्रष्टव्यभेदोऽसिद्ध इति परिहरति। नेत्यादिना। किञ्च ब्रह्मप्रश्ने जन्मादिनिषेधेन जीवस्वरूपं वदन् यमस्तयोरैक्यं सूच-

पगमात्। भवेत् प्रष्टव्यभेदात् प्रश्नभेदो यद्यन्यो जीवः प्राज्ञात् स्यात्, न त्वन्यत्वमस्ति तत्त्वमसीत्यादिश्रुत्यन्तरेभ्यः। इह चान्यत्र धर्मादित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं न जायते म्रियते वा विपश्चिदिति जन्ममरणप्रतिषेधेन प्रतिपाद्यमानं शारीरपरमेश्वरयोरभेदं दर्शयति। सति हि प्रसङ्गे प्रतिषेधो भागी भवति। प्रसङ्गश्च जन्ममरणयोः शरीरसंस्पर्शाच्छारीरस्य भवति न परमेश्वरस्य। तथा

"स्वप्नान्तं जागरितान्तञ्च उभौ येनानुपश्यति।
महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति"॥

इति स्वप्नजागरितदृशो जीवस्यैव महत्त्वविभुत्वविशेषणस्य मननेन शोकविच्छेदं दर्शयन् न प्राज्ञादन्यो जीव इति दर्शयति। प्राज्ञविज्ञानाद्धि शोकविच्छेद इति वेदान्तसिद्धान्तः। तथा,

"यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह।
मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति"॥ इति

यतीत्याह। इह चान्यत्रेति। तन्निषेधवाक्ये जीवोक्तिरसिद्धेत्यत आह। सतीति। भागी युक्तः, तस्मादविद्यया जीवस्य प्राप्तजन्मादिनिषेधेन स्वरूपमुक्तमित्यर्थः। किञ्च जीवो ब्रह्माभिन्नः मोक्षहेतुज्ञानविषयत्वात् ब्रह्मवदित्याह। तथा स्वप्नेति। अन्तोऽवस्था येन साक्षिणा प्रमाता पश्यति तमात्मानमिति सम्बन्धः। हेतोरप्रयोजकत्वमाशङ्क्य तमेव विदित्वेत्यादि श्रुतिविरोधमाह। प्राज्ञेति। किञ्चाभेदमुक्त्वा भेदस्य निन्दितत्वादभेद एव सत्य इत्याह। तथेति। इह देहे यच्चैतन्यं तदेवामुत्र सूर्यादौ, एवमिहाखण्डैकरसे ब्रह्मणि यो नानेव मिथ्या भेदं पश्यति स भेददर्शी मरणान्मरणं प्राप्नोति भयान्न मुच्यत इत्यर्थः। किञ्च जीवप्रश्नानन्तरं तं दुर्दर्शमिति यदुत्तरमुवाच तेनाप्युत्तरेणाभेदो गम्यत इति सम्बन्धः।

जीवप्राज्ञभेददृष्टिमपवदति। तथा जीवविषयस्यास्तित्वनास्तित्वप्रश्नस्यानन्तरं अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्वेत्यारभ्य मृत्युना तैस्तैः कामैः प्रलोभ्यमानोऽपि नचिकेता यदा न चचाल तदैनं मृत्युरभ्युदयनिःश्रेयसविभागप्रदर्शनेन विद्याविद्याविभागप्रदर्शनेन च विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्तेति *प्रशस्य प्रश्नमपि तदीयं प्रशंसन् यदुवाच

"तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणं।

अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति"॥

इति। तेनापि जीवप्राज्ञयोरभेद एवेह विवक्षित इति गम्यते। यत्प्रश्ननिमित्ताञ्च प्रशंसां महतीं मृत्योः प्रत्यपद्यत नचिकेता यदि तं विहाय प्रशंसानन्तरमन्यमेव प्रश्नमुपक्षिपेत् अस्थान एव सा सर्वा प्रशंसा प्रसारिता स्यात्, तस्माद्येयं प्रेते इत्यस्यैव प्रश्नस्यैतद-

---

प्रष्टृप्रश्नयोः प्रशंसयापि लिङ्गेन पृष्टस्य दौर्लभ्यत्वद्योतनात् ब्रह्मत्वसिद्धिरित्याह। अन्यं वरमित्यादिना। पुत्रादिकं वृणीष्वेत्युक्तोऽपि विषयांस्तुच्छीकृत्यात्मज्ञानात् न चचाल नान्यत्तस्मान्नचिकेता वृणीत इति श्रवणात्। तदा सन्तुष्टो यमोऽन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेय इति भोगापवर्गमार्गयोर्वैलक्षण्यप्रतिज्ञोपरमे ते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति दर्शितवानित्यर्थः। प्रेयः प्रियतमं स्वर्गादिकं विषूची विरुद्धफले, अविद्या कर्म्म, विद्या तत्त्वधीः, विद्याभीप्सिनं विद्यार्थिनं त्वामहं मन्ये यतः त्वा त्वां बहवोऽपि कामाः पुत्रादयो मया दीयमाना दुर्लभा अपि नालोलुपन्त लोभवन्तं न कृतवन्त इति प्रष्टारं स्तुत्वा प्रश्नमपि त्वादृङ्नो भूयान्नचिकेतः प्रष्टेति स्तुवन्नित्यक्षरार्थः। इयं प्रशंसा प्रश्नभेदपक्षे न घटत इत्याह। यत्प्रश्नेति। यत्प्रश्नेन स्तुतिं लब्धवान् तं प्रश्नं वि-

---

* प्रशस्य प्रश्नमपि प्रशंसन्नुवाचेति वर्ध० का० पु० पाठः।

नुकर्षणमन्यत्र धर्मादिति। यत्तु प्रश्नच्छायावैलक्षण्यमुक्तं तद-दूषणं, तदीयस्यैव विशेषस्य पुनः पृच्छ्यमानत्वात्। पूर्वत्र हि देहादिव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वं पृष्टं उत्तरत्र तु तस्यैवासंसारित्वं पृच्छ्यत इति। यावद्ध्यविद्या न निवर्तते तावद्धर्मादिगोचरत्वं जीवस्य जीवत्वं च न निवर्तते। तन्निवर्त्तनेन तु प्राज्ञ एव तत्त्वमसीति श्रुत्या प्रत्याय्यते। न चाविद्यावत्त्वे तदपगमे च वस्तुनः कश्चिद्विशेषोऽस्ति। यथा कश्चित् सन्तमसे पतितां काञ्चिद्रज्जुमहिं मन्यमानो भीतो वेपमानः पलायते, तञ्चापरो ब्रूयात् माभैषीः नायमहीरज्जुरेवेति, स च तदुपश्रुत्याहिकृतं भयमुत्सृजेद्वेपथुं पलायनञ्च, न चाहिबुद्धिकाले तदपगमकाले च वस्तुनः कश्चिद्विशेषः स्यात्, तथैवैतदपि द्रष्टव्यं। ततश्च न जायते म्रियते वेत्येवमाद्यपि भवति *अस्तित्वनास्तित्वप्रश्नस्य प्रतिवचनं। सूत्रन्त्वविद्याकल्पितजीवप्राज्ञभेदापेक्षया योजयितव्यं। एकत्वेऽपि ह्यात्मविषयस्य प्रश्नस्य प्रायणावस्थायां व्यतिरिक्तास्तित्वमात्रविचिकित्सनात् कर्तृत्वादिसंसारस्वभावा-

---

हाय यद्यन्यमेवोत्थापयेत् तर्ह्यनवसरे स्तुतिः कृता स्यादित्यर्थः। तस्मादिति प्रष्टव्यभेदाभावादित्यर्थः। प्रश्नवाक्यव्यक्त्योः सादृश्याभावात् प्रश्नभेद इत्युक्तं निरस्यति। यत्त्वित्यादिना। धर्माद्याश्रयस्य जीवस्य ब्रह्मत्वं कथमित्यत आह। यावदिति। अविद्यानाशानन्तरं ब्रह्मत्वं चेदागन्तुकमनित्यञ्च स्यादित्यत आह। न चाविद्यावत्त्व इति। जीवस्य ब्रह्मत्वे स्वाभाविके सति ब्रह्मप्रश्नस्य यदुत्तरं तज्जीवप्रश्नस्यापि भवतीति लाभं दर्शयति, ततश्च न जायत इति जीवब्रह्मैक्ये त्रयाणा-

---

* अस्तित्वप्रश्नस्येति वर्ध० कां० पु० पाठः।

नपोहनाच्च पूर्वस्य पर्यायस्य जीवविषयत्वमुत्प्रेक्ष्यते, उत्तरस्य तु धर्माद्यत्ययसङ्कीर्तनात् प्राज्ञविषयत्वमिति, ततश्च युक्ताग्निजीवपरमात्मकल्पना। प्रधानकल्पनायां तु न वरप्रदानं न प्रश्नो न प्रतिवचनमिति वैषम्यं स्यात्॥

महद्वच्च॥ ७॥

यथा महच्छब्दः साङ्ख्यैः सत्तामात्रेऽपि प्रथमजे प्रयुक्तो न तमेव वैदिकेऽपि प्रयोगेऽभिधत्ते, "बुद्धेरात्मा महान् परः" "महान्तं विभुमात्मानं" "वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं" इत्येवमादौ आत्मशब्दप्रयोगादिभ्यो हेतुभ्यः, तथाव्यक्तशब्दोऽपि न वैदिके प्रयोगे प्रधानमभिधातुमर्हति। अतश्च नास्यानुमानिकस्य *स्मार्तस्य शब्दवत्त्वं॥

मिति सूत्रं कथमित्यत आह। सूत्रन्त्विति। कल्पितभेदात् प्रश्नभेदकल्पनेत्याह। ततश्चेति। परमात्मनः सकाशात् प्रधानस्य वैषम्यमनात्मत्वेन तृतीयवरान्तर्भावायोगादिति भावः॥

श्रौतोऽव्यक्तशब्दो न साङ्ख्यासाधारणतत्त्वगोचरः वैदिकशब्दत्वान्महच्छब्दवदित्याह। महद्वच्चेति। सूत्रं व्याचष्टे। यथेत्यादिना। न चाकाशादिशब्दे व्यभिचारः। आकाशादेर्मतान्तरसाधारणत्वेन साङ्ख्यासाधारणतत्त्वासिद्धेः साध्यस्यापि सत्त्वादिति मन्तव्यं। सत्तामात्रेण सत्त्वप्रधानप्रकृतेराद्यपरिणामे निर्विकल्पकबुद्धावित्यर्थः। आत्मा महानित्यात्मशब्दप्रयोगात्, तं मत्वा न शोचति तमसः परस्तादित्यादिना शोकात्ययतमःपरत्वादिभ्यश्च महच्छब्दः साङ्ख्यतत्त्वं नाभिधत्ते इति सम्बन्धः। अधिकरणार्थमुपसंहरति। अतश्चेति॥

---

* स्मार्तस्येति वर्ध० का० पु० नास्ति।

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

पुनरपि प्रधानवादी अशब्दत्वं प्रधानस्यासिद्धमित्याह, कस्मात् मन्त्रवर्णात्,

"अजामेकां *रोहितशुक्लकृष्णां
बह्वीः प्रजाः सृजमानां स्वरूपाः।
अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते
जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः" ॥ इति।

अत्र हि मन्त्रे रोहितशुक्लकृष्णशब्दैरजःसत्त्वतमांस्यभिधीयन्ते। रोहितं रजः रञ्जनात्मकत्वात्, शुक्लं सत्त्वं प्रकाशात्मकत्वात्, कृष्णं तमः आवरणात्मकत्वात्। तेषां साम्यावस्थावयवधर्मैर्व्यपदिश्यते रोहितशुक्लकृष्णेति। न जायत इति चाजा स्यात्, मूलप्रकृतिरविकृतिरित्यभ्युपगमात्। नन्वजाशब्दः छागायां रूढः। बाढं, सा तु रूढिरिह नाश्रयितुं शक्या विद्याप्रकरणात्, सा च बह्वीः †प्रजास्त्रैगुण्यान्विता जनयति, तां प्रकृतिं अजो ह्येकः पुरुषः जुषमाणः प्रीयमाणः सेवमानो

चमसवदविशेषात्। अत्राजापदं विषयः, तत् किं प्रधानपरं मायापरं वेति रूढार्थासम्भवात् संशये पूर्वत्राव्यक्तशब्दमात्रेण प्रधानस्याप्रत्यभिज्ञायामप्यत्र त्रिगुणत्वादिलिङ्गोपेतादजापदात् प्रत्यभिज्ञास्तीति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति। पुनरपीति। फलं पूर्वपक्षे ब्रह्मणि समन्वयासिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति पूर्ववद्रष्टव्यं। रागहेतुत्वादिगुणयोगात् लोहितादिशब्दैरजआदिगुणलाभेऽपि कथं प्रधानलाभस्तत्राह। तेषां साम्येति। अवयवाः प्रधानस्य रजआ-

---

* लोहितेति वर्ध० का० सो० पु० पाठः।

† प्रजास्त्रैगुण्यात्मिका इति उक्त पु० पाठः।

वाऽनुशेते, तामेवाविद्ययात्मत्वेनोपगम्य सुखी दुःखी मूढोऽहमित्यविवेकितया संसरति, अन्यः पुनः अजः पुरुषः उत्पन्नविवेकज्ञानो विरक्तो जहाति एनां प्रकृतिं भुक्तभोगां कृतभोगापवर्गां परित्यजति मुच्यत इत्यर्थः, तस्मात् श्रुतिमूलैव प्रधानादिकल्पना कापिलानामित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। नानेन मन्त्रेण श्रुतिमूलत्वं साङ्ख्यवादस्य शक्यमाश्रयितुं। न ह्ययं मन्त्रः स्वातन्त्र्येण कञ्चिदपि वादं समर्थयितुमुत्सहते। सर्वत्रापि यया कयाचित् कल्पनयाऽजात्वादिसम्पादनोपपत्तेः साङ्ख्यवाद एवेहाभिप्रेत इति विशेषावधारणकारणाभावात् चमसवत्। यथा हि, अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्द्ध्वबुध्न इत्यस्मिन्मन्त्रे स्वातन्त्र्येणायंनामासौ चमसोऽभिप्रेत इति न शक्यते *नियन्तुं, सर्वत्रापि यथाकथञ्चिदर्वाग्बिलत्वादिकल्पनोपपत्तेः। एवमिहाप्यविशेषोऽजामेकामित्यस्य मन्त्रस्य नास्मिन्मन्त्रे प्रधानमे-

---

दयस्तेषां धर्मा रञ्जकत्वादयः तैर्निमित्तैर्लोहितादिशब्दैः प्रधानमुच्यत इत्यर्थः। गुणाभेदात् प्रधानलाभ इति भावः। तत्राजाशब्दं योजयति। नेति। रूढिर्योगमपहरतीति न्यायेन शङ्कते। नन्विति। रूढ्यसम्भवाद्योग आश्रयणीय इत्याह। वाढमिति। अजाशब्दितप्रकृतित्वपुरुषभेदलिङ्गाभ्यामपि प्रधानप्रत्यभिज्ञेत्याह। सा चेत्यादिना। प्रजायन्त इति प्रजाः महदादयः। त्रैगुण्यं सुखदुःखमोहाः। अनुशयनं विवृणोति। तामेवाविद्ययेति। अविवेकेनेत्यर्थः। विषयधीर्भोगः गुणभिन्नात्मख्यातिरपवर्गः। सिद्धान्तयति। एवं प्राप्त इति। मायादावपि साधारणान्मन्त्रादिविशेषार्थग्रहो न युक्तः विशेषग्रहहेतोः प्रकरणादेरभावादिति हेतुं व्याख्याय दृष्टान्तं व्याचष्टे। चमसवदिति।

---

* निरूपयितुमिति वर्ध० का० पु० पाठः।

वाजाभिप्रेतेति शक्यते नियन्तुं। तत्र त्विदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्द्ध्वबुध्न इति वाक्यशेषाच्चमसविशेषप्रतिपत्तिर्भवति, इह पुनः केयमजा प्रतिपत्तव्येति अत्र ब्रूमः॥

*ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके॥ ९॥

परमेश्वरादुत्पन्ना ज्योतिःप्रमुखा तेजोऽबन्नलक्षणा चतुर्विधभूतग्रामस्य प्रकृतिभूतेयमजा प्रतिपत्तव्या। तुशब्दोऽवधारणार्थः। भूतत्रयलक्षणैवेयमजा विज्ञेया न गुणत्रयलक्षणा। कस्मात्। तथा ह्येके शाखिनस्तेजोऽबन्नानां परमेश्वरादुत्पत्तिमाम्नाय तेषामेव रोहितादिरूपतामामनन्ति 'यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्य' इति। तान्येवेह तेजोऽबन्नानि प्रत्यभिज्ञायन्ते, रोहितादिशब्दसामान्यात्,

सर्वत्रगिरिगुहादावपि। उत्तरसूत्रं व्यावर्त्त्याशङ्कामाह। तत्र त्विदमिति॥

चतुर्विधस्य जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जरूपस्येत्यर्थः। स्मृत्युक्ता कुतो न ग्राह्येति शङ्कते। कस्मादिति। श्रुतेः श्रुत्यन्तरादर्थग्रहो युक्तः। साजात्यान्मूलानपेक्षत्वाच्चेत्याह। तथा हीति। शाखिनश्छान्दोगाः। किञ्च रोहितादिशब्दैरपि द्रव्यलक्षणा न्याय्या अव्यवधानात् न तु रञ्जनीयत्वादिगुणव्यवहिता सत्त्वादिगुणलक्षणेत्याह। रोहितादीनाञ्चेति। ननु शाखान्तरेण शाखान्तरस्थमन्त्रस्य निर्णयः कथमित्यत आह। असन्दिग्धेनेति। सर्वशाखाप्रत्ययन्यायादिति भावः। यथा शाखान्तरवाक्यान्न प्रधानग्रहस्तथेहापि श्वेताश्वतरोपनिषदि मायाप्रकरणान्न तद्ग्रह इत्याह। तथेति। इच्छादौ किं सहायं ब्रह्मेति विमृश्यते, ब्रह्मवादिनो ध्यानाख्ययोगेन परमात्मानमनुप्रविष्टाः सन्तः तत्रैव देवस्यात्मभूतामैक्येनाध्यस्तां परतन्त्रां मायां

* ज्योतिरुपक्रमात्त्विति वर्ध० का० सो० पु० अशुद्धं।

रोहितादीनाञ्च शब्दानां रूपविशेषेषु मुख्यत्वात्, भाक्तत्वाच्च गुणविषयत्वस्य, असन्दिग्धेन च सन्दिग्धस्य निगमनं न्याय्यं मन्यन्ते, तथेहापि ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं कारणं ब्रह्मेत्युपक्रम्य ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामिति, पारमेश्वर्य्यास्य शक्तेः समस्तजगद्विधायिन्या वाक्योपक्रमेऽवगमात्, वाक्यशेषेऽपि

'मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरं'। इति।

यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येक इति च तस्या एवावगमात्, न स्वतन्त्रा काचित् प्रकृतिः प्रधानं नामाजामन्त्रेणाम्नायत इति शक्यते वक्तुं। प्रकरणात् तु सैव दैवी शक्तिरव्याकृतनामरूपा नामरूपयोः प्रागवस्थानेनापि मन्त्रेणाम्नायत इत्युच्यते। तस्याश्च *स्वविकारविषयेण त्रैरूप्येण त्रैरूप्यमुक्तं। कथं पुनस्तेजोऽबन्नानां त्रैरूप्येण त्रिरूपाऽजा प्रतिपत्तुं शक्यते।

सत्त्वादिगुणवतीं ब्रह्मणः सहायमपश्यन्नित्यन्वयः। मायाया एकत्वेऽपि तदंशानां जीवोपाधीनां तत्तत्सङ्घातयोनीनां अविद्याख्यानां भेदाद्बोध्या, अव्याकृते अनभिव्यक्ते नामरूपे यस्यां सा। अनेन तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदिति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिरुक्ता। तस्यां शक्तौ व्यक्ताव्यक्तकार्यलिङ्गकानुमानं सूचयति। नामेति। मायाया रोहितादिरूपवत्त्वं कथमित्यत आह। तस्या इति। विषयः आश्रयः, एवं प्रकरणबलान्मायैव अजेति भाष्यकृन्मतं। छान्दोग्यश्रुत्या तेजोऽबन्नलक्षणाऽवान्तरप्रकृतिरजेति सूत्रकृन्मतेनोत्तरसूत्रव्यावर्त्यं शङ्कते। कथमिति। किं तेजोऽबन्नेष्वजाशब्दो रूढः न जायत इति यौगिको वा नाद्यस्तेष्वजात्वजातेरसत्त्वादित्याह। यावतेति। यत इत्यर्थः। अतो न रूढ

---

* विकारविपर्य्येणेति वर्ध० का० पु० पाठः।

यावता न तावत्तेजोऽबन्नेष्वजाकृतिरस्ति, न च तेजोऽबन्नानां जातिश्रवणादजातिनिमित्तोऽप्यजाशब्दः सम्भवतीति अत उत्तरं पठति॥

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः॥ १०॥

नायमजाकृतिनिमित्तोऽजाशब्दो नापि यौगिकः किं तर्हि कल्पनोपदेशोऽयं अजारूपकक्लृप्तिस्तेजोऽबन्नलक्षणायाश्चराचरयोनेरुपदिश्यते। यथा हि लोके यदृच्छया काचिदजा लोहितशुक्लकृष्णवर्णा स्यात् बहुबर्करा सरूपबर्करा च ताञ्च कश्चिदजो जुषमाणोऽनुशयीत कश्चिच्चैनां भुक्तभोगां जह्यादेवमियमपि तेजोऽबन्नलक्षणा भूतप्रकृतिस्त्रिवर्णा बहु सरूपं चराचरलक्षणं विकारजातं जनयति, अविदुषा च क्षेत्रज्ञेनोपभुज्यते, विदुषा च परित्यज्यते इति। न च इदमाशङ्कितव्यमेकः क्षेत्रज्ञोऽनुशेतेऽन्यो जहातीति, अतः क्षेत्रज्ञभेदः पारमार्थिकः परेषामिष्टः प्राप्नोतीति। न हीयं क्षेत्रज्ञभेदप्रतिपिपादयिषा

इति शेषः। न द्वितीय इत्याह। न चेति। जातिर्जन्म अजातिरजन्म॥

लौकिकयाऽजाशब्दसादृश्यकल्पनया तेजोऽबन्नानामजात्वोपदेशाद्यौगोऽयं शब्द इति परिहरति। कल्पनेति। अनियमो यदृच्छा। बर्करो बालपशुः। यदुक्तं जीवभेदेन प्रधानवादप्रत्यभिज्ञेति तन्नेत्याह। न चेदमिति। व्यवस्थार्थो भेदोऽप्यर्थात् प्रतिपाद्यत इत्याह। प्रसिद्धन्त्विति। सत्य एव प्रसिद्ध इत्यत आह। भेदस्त्विति। कल्पनोपदेशे दृष्टान्तं व्याचष्टे। मध्विति। न च योगस्य मुख्यवृत्तित्वात् तेन प्रधानग्रहो न्याय्य इति वाच्यं रूढार्थानपेक्षायोगात् तदाश्रितगुणलक्षणाया बलीय-

किन्तु बन्धमोक्षव्यवस्थाप्रतिपिपादयिषैवैषा। प्रसिद्धन्तु भेदं अनूद्य बन्धमोक्षव्यवस्था प्रतिपाद्यते, भेदस्तु उपाधिनिमित्तो मिथ्याज्ञानकल्पितो न पारमार्थिकः,

"एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा" इत्यादिश्रुतिभ्यः। मध्वादिवत् यथादित्यस्यामधुनो मधुत्वं वाचश्चाधेनोर्धेनुत्वं द्युलोकादीनां चानग्नीनामग्नित्वं इत्येवं-जातीयकं कल्प्यते, एवमिदमनजाया अजात्वं कल्प्यत इत्यर्थः, तस्मादविरोधस्तेजोऽबन्नेष्वजाशब्दप्रयोगस्य॥

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च॥ ११॥

एवं परिहृतेऽप्यजामन्त्रे पुनरप्यन्यस्मान्मन्त्रात् साङ्ख्यः प्रत्यवतिष्ठते, यस्मिन् पञ्चपञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः तमेव-मन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्मामृतोऽमृतमिति, अस्मिन्मन्त्रे पञ्च-पञ्चजना इति पञ्चसङ्ख्याविषयाऽपरा पञ्चसङ्ख्या श्रूयते पञ्चशब्द-

---

त्वाद्गुणवृत्तौ हि रूढिराश्रिता भवति। तथा च रोहितादिशब्द-समभिव्याहारानुगृहीतया रूढ्याश्रितया गुणवृत्त्या प्रधाने योगं बा-धित्वाऽवान्तरप्रकृतिरजाशब्देन ग्राह्या यथा मध्वादिशब्दैः प्रसिद्धम-ध्वाद्याश्रितगुणलक्षणया आदित्यादयो गृह्यन्ते तद्वत्, तस्मादशब्दं प्र-धानमिति सिद्धं॥

न संख्योपसंग्रहात्। पञ्चजनशब्दः सांख्यतत्त्वपरोऽन्यपरो वेति यो-गरूढ्योरनिश्चयात् संशये यथा तत्त्वविद्याधिकारे छागायां तात्पर्या-भावादजापदे रूढित्यागस्तथा पञ्चमनुष्येषु तात्पर्याभावाज्जनशब्देन रूढिं त्यक्त्वा तत्त्वानि ग्राह्याणीति दृष्टान्तसङ्गतिं सूचयन् मन्त्रम्

इयदर्शनात् त एते पञ्च पञ्चकाः पञ्चविंशतिः सम्पद्यन्ते। तया च पञ्चविंशतिसङ्ख्यया यावन्तः सङ्ख्येया आकाङ्क्ष्यन्ते तावन्त्येव च तत्त्वानि साङ्ख्यैः सङ्ख्यायन्ते।

"मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त।

षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः"॥ इति।

तया श्रुतिप्रसिद्धया पञ्चविंशतिसङ्ख्यया तेषां स्मृतिप्रसिद्धानां पञ्चविंशतितत्त्वानामुपसंग्रहात् प्राप्तं *तावत् श्रुतिमत्त्वमेव प्रधानादीनां, ततो ब्रूमः। न सङ्ख्योपसंग्रहादपि प्रधा-

---

दाहृत्य पूर्वपक्षयति। एवमित्यादिना। फलं पूर्ववत्, प्राणचक्षुःश्रोत्रान्नमनांसि वाक्यशेषस्थाः पञ्चजनाः पञ्च, तत्र चत्वारः सूत्रं अन्नं विराट तयोः कारणमव्याकृतमाकाशश्च यस्मिन्नध्यस्तस्तमेवात्मानममृतं ब्रह्म मन्ये तस्मान्मननात् विद्वानहममृतोऽस्मीति मन्त्रदृशो वचनं। नन्वस्तु पञ्चत्वविशिष्टेषु पञ्चजनेषु पुनः पञ्चत्वान्वयात् पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिस्तावता कथं सांख्यतत्त्वग्रह इत्याशङ्क्य संख्याया धर्म्याकाङ्क्षायां तत्त्वानि ग्राह्याणीत्याह। तयेति। जगतो मूलभूता प्रकृतिस्त्रिगुणात्मकं प्रधानमनादित्वादविकृतिः कस्यचित् कार्यं न भवतीत्यर्थः। महदहङ्कारपञ्चतन्मात्राणि इति सप्त प्रकृतयो विकृतयश्च, तत्र महान् प्रधानस्य विकृतिरहङ्कारस्य प्रकृतिः अहङ्कारः तामसः पञ्चतन्मात्राणां शब्दादीनां प्रकृतिः सात्त्विक एकादशेन्द्रियाणां, पञ्च तन्मात्राश्च पञ्चानां स्थूलभूतानामाकाशादीनां प्रकृतयः, पञ्च स्थूलभूतान्येतान्येकादशेन्द्रियाणि चेति षोडशसंख्याको गणो विकार एव न प्रकृतिः, तत्त्वान्तरोपादानत्वाभावात्, पुरुषस्तूदासीन इति साङ्ख्यकारिकार्थः। सङ्ख्यया तत्त्वानामुपसंग्रहात् शब्दवत्त्वमिति प्राप्ते सिद्धान्तयति। नेति। नानात्वमिष्टमित्यत आह। नैषामिति। पञ्चसु पञ्चसु साधारणस्येतरपञ्चकाद्व्यावृत्तस्य धर्मस्याभावो नानात्वं विवक्षितमित्यर्थः। यद्यपि ज्ञानकर्मेन्द्रियेषु दशसु ज्ञानकरणत्वं कर्मकरण-

---

* तावदित्यस्य स्थाने हि पुनरिति का० सो० वर्ध० पु०।

नादीनां श्रुतिमत्त्वं प्रत्याशा कर्त्तव्या, कस्मात्, नानाभावात्। नाना ह्येतानि पञ्चविंशतिस्तत्त्वानि, नैषां पञ्चशः पञ्चशः साधारणो धर्मोऽस्ति, येन पञ्चविंशतेरन्तरालेऽपराः पञ्च पञ्च सङ्ख्या निविशेरन्, न ह्येकनिबन्धनमन्तरेण नानाभूतेषु द्वित्वादिकाः सङ्ख्या निविशन्ते। अथोच्येत पञ्चविंशतिसङ्ख्यैवेयमवयवद्वारेणोपलक्ष्यते*। यथा,

"पञ्च सप्त च वर्षाणि नववर्षशतक्रतुः"। इति।

द्वादशवार्षिकीमनावृष्टिं कथयन्ति तद्वदिति, तदपि नोपपद्यते। अयमेवास्मिन् पक्षे दोषो यल्लक्षणाश्रयणीया स्यात्। परश्चात्र पञ्चशब्दो जनशब्देन समस्तः पञ्चजना इति, भाषिकेण स्वरेणैकपदत्वनिश्चयात्। प्रयोगान्तरे च पञ्चानां त्वाप-

---

त्वञ्च पञ्चकद्वयेऽस्ति पञ्चतन्मात्रासु पञ्चसु स्थूलप्रकृतित्वञ्च तथापि यस्मिन् नित्यात्मन आकाशस्य च पृथगुक्तेः सत्त्वरजस्तमोमहदहङ्काराः पञ्च कर्त्तव्याः मनश्चत्वारि भूतानि च पञ्चास्मिन् पञ्चकद्वये मिथोऽनुवृत्तेतरपञ्चकव्यावृत्तधर्मो नास्तीत्यभिप्रायः। मास्त्वित्यत आह। येनेति, धर्मेणेत्यर्थः। तदेव स्फुटयति। न हीति। महासङ्ख्यायामवान्तरसङ्ख्याः प्रविशन्ति, यथा द्वावश्विनौ सप्त सप्तर्षयोऽष्टौ वसवश्चेति प्रजापतिः सप्तदशेत्यत्राश्वित्वादिकमादाय द्वित्वादयः प्रविशन्ति नान्यथेत्यर्थः। पञ्चशब्दद्वयेनास्य वाच्यस्य न्यूनसंख्याद्वारेण तद्व्याप्या महासंख्यैव लक्ष्यत इति सदृष्टान्तं शङ्कते। अथेति। मुख्यार्थस्य वक्ष्यमाणत्वाल्लक्षणा न युक्तेति परिहरति। तदपि नेति। पञ्चजनशब्दयोरसमासमङ्गीकृत्य पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिर्निरस्ता सम्प्रति समासनिश्चयान्न तत्प्रतीतिरित्याह। परश्चेति। समासहेतुमाह। भाषिकेणेति। अयमर्थः। अस्मिन्मन्त्रे प्रथमः पञ्चशब्दः आद्युदात्तः। द्वितीयः सर्वानुदात्तः।

---

* लक्ष्यत इति का० वर्ध० पु० पाठः।

ञ्चजनानामित्यैकपद्यैकस्वर्यैकविभक्तिकत्वावगमात्, समस्तत्वाच्च न वीप्सा पञ्च पञ्चेति। *तेन न पञ्चकद्वयग्रहणं पञ्चपञ्चेति, न च पञ्चसङ्ख्याया एकस्याः पञ्चसङ्ख्ययाऽपरया विशेषणं पञ्चपञ्चका इति, उपसर्जनस्य विशेषणेनासंयोगात्। नन्वापन्नपञ्चसङ्ख्याका जना एव पुनः पञ्चसङ्ख्यया विशेष्यमाणाः पञ्चविंशतिः प्रत्येष्यन्ते। यथा पञ्चपञ्च पूल्य इति पञ्चविंशतिः पूलाः प्रतीयन्ते

जनशब्दस्यान्तोदात्तः। तथा च न द्वितीयपञ्चजनशब्दयोः समासं विनान्त्यस्याकारस्योदात्तत्वं पूर्वेषामनुदात्तत्वञ्च घटते। "समासस्य"[पा०६।१।२२३] इति सूत्रेण समासस्यान्तोदात्तविधानात् "अनुदात्तं पदमेकवर्ज्जं"[पा०६।१।१५८]इति च सूत्रेण यस्मिन् पदे उदात्तः स्वरितो वा यस्य वर्णस्य विधीयते तमेकं वर्ज्जयित्वावशिष्टं तत्पदं अनुदात्तं भवतीति विधानादेव मान्त्रिकान्तोदात्तस्वरेणैकपदत्वनिश्चयः। भाषिकाख्ये तु शतपथब्राह्मणस्वरविधायकग्रन्थे "स्वरितोऽनुदत्तो वा"इति सूत्रेण यो मन्त्रदशायां अनुदात्तः स्वरितो वा स ब्राह्मणदशायामुदात्तो भवतीति अपवाद आश्रितः, तथा चान्त्यादाकारात् पूर्वेषामनुदात्तानामुदात्तत्वं ब्राह्मणावस्थायां प्राप्तं, "उदात्तमनुदात्तमनन्त्यं" इति सूत्रेण मन्त्रदशायां उदात्तस्यान्त्यस्य परलम्नतयोच्चार्यमाणस्यानुदात्तत्वं विहितं, तथा चात्र नकारादुपरितन आकार आकाशश्चेत्यनेन श्लिष्टतया पठ्यमानोऽनुदात्तो भवति, अयं मन्त्रानुदात्तस्वरः भाषिकस्तेन ब्राह्मणस्वरेणैकपदत्वं निश्चीयत इति। प्रकटार्थकारैस्तु पाठकप्रसिद्धान्तोदात्तस्वरो भाषिक इति व्याख्यातं, तद्व्याख्यानं कल्पतरुकारैर्दूषितं। अन्तानुदात्तं हि समाम्नातारः पञ्चजनशब्दमधीयत इति पाठकप्रसिद्धिरसिद्धेति। तथा च पञ्चपञ्चजना इति मान्त्रिकान्तोदात्तः स्वरः यस्मिन् पञ्चपञ्चजना इत्यन्तानुदात्तो ब्राह्मणस्वर इति विभागः, उभयथापि ऐकपद्यात् समाससिद्धिरिति। तैत्तिरीयकप्रयोगादप्येकपदत्वमि-

---

* तेनेति वर्ध० का० पु० पाठः।

तद्वत्, नेति ब्रूमः, युक्तं यत्पञ्चपूलीशब्दस्य समाहाराभिप्रायत्वात् कतीति सत्यां भेदाकाङ्क्षायां पञ्चपञ्च पूल्य इति विशेषणं, इह तु पञ्चजना इत्यादित एव भेदोपादानात् कतीति असत्यां भेदाकाङ्क्षायां न पञ्चपञ्चजना इति विशेषणं भवेत्, भवदपीदं विशेषणं पञ्चसङ्ख्याया एव भवेत्, तत्र चोक्तो दोषः, तस्मात् पञ्चपञ्चजना इति न पञ्चविंशतितत्त्वाभिप्रायं, अतिरेकाच्च न पञ्चविंशतितत्त्वाभिप्रायं, अतिरेको हि भवत्यात्माकाशाभ्यां पञ्चविंशतिसङ्ख्यायाः। आत्मा तावदिह प्रतिष्ठां

त्याह। प्रयोगान्तरे चेति। आज्य त्वा त्वां पञ्चानां पञ्चजनानां देवविशेषाणां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि इत्याज्यग्रहणमन्त्रशेषः। देवतानां कर्मणि यन्त्रवदवस्थितं शरीरं तदेव धर्त्रं इहामुत्रभोगाधारस्तस्मै, तस्याविकल्यार्थमिति यजमानोक्तिः, अस्तु समासस्ततः किमत्यत आह। समस्तत्वाच्चेति। आवृत्तिर्वीप्सा तदभावे पञ्चकद्वयाग्रहणात् पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिरसिद्धेति भावः। जनपञ्चकमेकं पञ्चकानां पञ्चकं द्वितीयमिति पञ्चकद्वयं तस्य पञ्चपञ्चेति ग्रहणं नेत्यक्षरार्थः। किञ्चासमस्तपक्षेऽपि किं पञ्चशब्दद्वयोक्तयोः पञ्चत्वयोः परस्परान्वयः किं वातयोः शुद्धजनैरन्वयः अथवा पञ्चत्वविशिष्टैर्जनैरपरपञ्चत्वस्यान्वयः। नाद्य इत्याह। न च पञ्चसंख्याया इति। विशेषणमन्वयः। अनन्वये हेतुमाह। उपसर्ज्जनस्येति। अप्रधानानां सर्वेषां प्रधानेन विशेष्येणैवान्वयो वाच्यः, गुणानां परस्परान्वये वाक्यभेदापातादित्यर्थः। द्वितीये दशसंख्याप्रतीतिः स्यात् न पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिः। तृतीयमुत्थापयति। नन्विति। पञ्चत्वविशिष्टेषु पञ्चत्वान्तरान्वये विशेषणीभूतपञ्चत्वेऽपि पञ्चत्वान्वयात् पञ्चविंशतित्वप्रतीतिरित्यर्थः। दृष्टान्तवैषम्येण परिहरति। नेति ब्रूम इति। पञ्चानां पूलानां समाहार इत्यत्र संख्यापूर्वो द्विगुरिति समासो विहितः। ततो "द्विगोः" [पा०४।१।२१] इति सूत्रेण

प्रत्याधारत्वेन निर्दिष्टः, यस्मिन्निति सप्तमीसूचितस्य "तमेदमन्य आत्मानं" इत्यात्मत्वेनानुकर्षणात्। आत्मा च चेतनः पुरुषः स च पञ्चविंशतावन्तर्गत एवेति न तस्यैवाधारत्वमाधेयत्वं च युज्येत, अर्थान्तरपरिग्रहे वा तत्त्वसङ्ख्यातिरेकः सिद्धान्तविरुद्धः प्रसज्येत। तथा "आकाशश्च प्रतिष्ठितः" इत्याकाशस्यापि पञ्चविंशतावन्तर्गतस्य न पृथगुपादानं न्याय्यं, अर्थान्तरपरिग्रहे चोक्तं दूषणं। कथञ्च सङ्ख्यामात्रश्रवणे सत्यश्रुतानां पञ्चविंशतितत्त्वानामुपसंग्रहः प्रतीयेत, जनशब्दस्य तत्त्वेष्वरूढत्वात्, अर्थान्तरोपसंग्रहेऽपि सङ्ख्योपपत्तेः। कथं तर्हि पञ्चपञ्च-

---

ङीपो विधानात् समाहारप्रतीतौ समाहाराः कतीत्याकाङ्क्षायां सत्यां पञ्चेतिपदान्तरान्वयो युक्तः, पञ्चजना इत्यत्र तु ङीबन्तत्वाभावेन समाहारस्याप्रतीतेः जनानाञ्चादित एव पञ्चत्वोपादानात् संख्याकाङ्क्षया असत्त्वात्पञ्चेति पदान्तरं नान्वेति आकाङ्क्षाधीनत्वादन्वयस्येत्यर्थः। भेदो विशेषणं। ननु जनानां निराकाङ्क्षत्वेऽपि तद्विशेषणीभूतपञ्चत्वानि कतीत्याकाङ्क्षायां पञ्चत्वान्तरं विशेषणं भवत्वित्याशङ्कते। भवदपीति। नोपसर्ज्जनस्योपसर्ज्जनान्तरेणान्वयः किन्तु प्रधानेनैवेति नोपसर्ज्जनन्यायविरोध उक्त इति परिहरति। तत्र चेति। एवं नानाभावादिति व्याख्यायातिरेकाच्चेति व्याचष्टे। अतिरेकाच्चेत्यादिना। अतिरेकः आधिक्यं जनशब्दितपञ्चविंशतितत्त्वेषु आत्मान्तर्भूतो न वा नाद्य इत्युक्त्वा द्वितीये दोषमाह। अर्थान्तरेति। तथाकाशं विकल्प्य दूषयति। तथेति। उक्तो दोषः सङ्ख्याधिक्यं। पञ्चविंशतिजना आत्माकाशौ चेति सप्तविंशतिसङ्ख्या स्यादित्यर्थः। न च सत्त्वरजस्तमसां पृथग्गणनया सैषेति वाच्यं, आकाशस्य पृथगुक्तिवैयर्थ्यात् यस्मिन्निति आत्मनि तत्त्वानां प्रतिष्ठोक्तिविरोधात्तव मते स्वतन्त्रप्रधानस्यैवानाधारत्वान्नेह

जना इति, उच्यते, दिक्सङ्ख्ये संज्ञायामिति विशेषस्मरणात् संज्ञायामेव पञ्चशब्दस्य जनशब्देन समासः, ततश्च रूढत्वाभिप्रायेणैव केचित् पञ्चजना नाम विवक्ष्यन्ते, न साङ्ख्यतत्त्वाभिप्रायेण, ते कतीत्यस्यामाकाङ्क्षायां पुनः पञ्चेति प्रयुज्यते, पञ्चजना नाम केचित्, ते च पञ्चेत्यर्थः सप्तर्षयः सप्तेति यथा। के पुनस्ते पञ्चजना नामेति तदुच्यते॥

प्राणादयो वाक्यशेषात्॥ १२॥

यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इत्यत उत्तरस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मस्वरूपनिरूपणाय प्राणादयः पञ्च निर्दिष्टाः "प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्च-

---

नानास्तीति वाक्यशेषविरोधाच्च तव सत्यद्वैतवादित्वात्। किञ्च पञ्चविंशतिसङ्ख्याप्रतीतावपि न सांख्यतत्त्वानां ग्रहणमित्याह। कथञ्चेति। किं जनशब्दात्तत्त्वग्रहः उक्तसंख्ययेति कथंशब्दार्थः। नाद्य इत्याह। जनेति। न द्वितीय इत्याह। अर्थान्तरेति। किन्तदर्थान्तरं यदर्थकमिदं वाक्यमिति पृच्छति। कथमिति। पञ्च च ते जनाश्चेति कर्मधारयादिसमासान्तरात् संज्ञासमासस्य प्रोक्त्या बलवत्त्वं तावदाह। उच्यत इति। दिग्वाचिनः संख्यावाचिनश्च शब्दाः संज्ञायां गम्यमानायां सुबन्तेनोत्तरपदेन समस्यन्ते यथा दक्षिणाग्निः सप्तर्षय इत्यादि। अयञ्च समासस्तत्पुरुषभेदः पञ्चजनशब्दस्य संज्ञात्वमुक्त्वा संज्ञिकथनार्थं सूत्रं गृह्णाति। के पुनस्त इति॥

श्रुतौ उतशब्दोऽप्यर्थः। ये प्राणादिप्रेरकं तत्साक्षिणमात्मानं विदुस्ते ब्रह्मविद इत्यर्थः। पञ्चजनशब्दस्य प्राणादिषु कया वृत्त्या प्रयोग इति शङ्कते। कथं पुनरिति। यथा तव तत्त्वेषु जनशब्दस्य लक्षणया प्रयोगस्तथा मम प्राणादिषु पञ्चजनशब्दस्य लक्षणयेत्याह। तत्त्वेष्विति। तर्हि रूढ्यतिक्रमसाम्यात्तत्त्वान्येव ग्राह्याणीत्यत आह। समाने त्विति। सन्निहितसजातीयानपेक्षश्रुतिस्था एव ग्राह्याः न

चुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुः" इति, तेऽत्र वाक्यशेषगताः सन्निधानात् पञ्चजना विवक्ष्यन्ते। कथं पुनः प्राणादिषु जनशब्दप्रयोगः, तत्त्वेषु वा कथं जनशब्दप्रयोगः, समाने तु प्रसिद्ध्यतिक्रमे वाक्यशेषवशात् प्राणादय एव गृहीतव्या भवन्ति, जनसम्बन्धाच्च प्राणादयो जनशब्दभाजो भवन्ति। जनवचनश्च पुरुषशब्दः प्राणेषु प्रयुक्तः, "ते वा एते पञ्च ब्रह्म-पुरुषाः" इति,अत्र "प्राणो ह पिता प्रणो ह माता" इत्यादि च ब्राह्मणं। समासबलाच्च समुदायस्य रूढत्वमविरुद्धं। कथं पुनरस-ति प्रथमप्रयोगे रूढिः शक्याश्रयितुं। शक्योद्भिदादिवदित्याह। प्रसिद्धार्थसन्निधानेन ह्यप्रसिद्धार्थः शब्दः प्रयुज्यमानः समभि-

---

तु व्यवहितविजातीयसापेक्षस्मृतिस्था इत्यर्थः। लक्षणाबीज सम्ब-न्धमाह। जनेति। जनः पञ्चजन इति पर्यायः, पुरुषमित्रादि-शब्दवच्च पञ्चजनशब्दस्य प्राणादिलक्षकत्वं युक्तमित्याह। जन-वचनश्चेति। ननु जायन्त इति जनाः महदादयः जनकत्वाज्जनः प्रधा-नमिति। योगसम्भवे किमिति रूढिमाश्रित्य लक्षणाप्रयास इत्यत आह। समासेति। यथा अश्वकर्णशब्दस्य वर्णसमुदायस्य वृक्षे रूढि-रेवं पञ्चजनशब्दस्य रूढिरेव नावयवशक्त्यात्मको योग इत्यर्थः। पूर्व-कालिकप्रयोगाभावान्न रूढिरित्याक्षिपति। कथमिति। स्युः पुमासः पञ्चजना इत्यमरकोषादौ प्रयोगोऽस्त्येव, तद्भावमङ्गीकृत्याप्याह। शक्ये-ति। जनसम्बन्धाचेति पूर्वभाष्ये नरेषु पञ्चजनशब्दस्य रूढिमाश्रित्य प्राणादिषु लक्षणोक्ता इह तु प्रौढवादेन प्राणादिषु रूढिरुच्यत इति मन्तव्यं। संगृहीतं विवृणोति। प्रसिद्धेत्यादिना। उद्भिदा यजेत पशु-काम इत्यत्रोद्भित्पदं विधेयगुणार्थकं कर्मनामधेयं वेति संशये खनि-त्रादावुद्भित्पदस्य प्रसिद्धेर्यागनामत्वे प्रसिद्धिविरोधात् ज्योतिष्टोमे

व्याहारात् तद्विषयो नियम्यते यथोद्भिदा यजेत, यूपं छिनत्ति, वेदिं करोतीति, तथाऽयमपि पञ्चजनशब्दः समासान्वाख्यानादवगतसंज्ञाभावः संख्याकाङ्क्षी वाक्यशेषसमभिव्याहृतेषु प्राणादिषु वर्त्तिष्यते। कैश्चित्तु देवाः पितरो गन्धर्वा असुरा रक्षांसि च पञ्च जना व्याख्याताः। अन्यैश्चत्वारो वर्णा निषादपञ्चमाः परिगृहीताः। क्वचिच्च यत् पाञ्चजन्यया विशेति प्रजापरः प्रयोगः पञ्चजनशब्दस्य दृश्यते तत्परिग्रहेऽपीह न कश्चिद्विरोधः। आचार्यस्तु न पञ्चविंशतेस्तत्त्वानामिह प्रतीतिरस्तीत्येवंपरतया प्राणादयो वाक्यशेषादिति जगाद। भवेयुस्तावत् प्राणादयः

गुणविधिरिति प्राप्ते राद्धान्तः। यजेत यागेनेष्टं भावयेदित्यर्थः। ततश्चोद्भिदेत्यप्रसिद्धस्य तृतीयान्तस्य यागेनेत्यनेन प्रसिद्धार्थकेन सामानाधिकरण्येन तन्नामत्वं निश्चीयते, उद्भिनत्ति पशून् साधयतीति प्रसिद्धेरविरोधादप्रकृतज्योतिष्टोमे गुणविध्ययोगात् तद्विधौ चोद्भिदाख्यगुणवता यागेनेति मत्वर्थसम्बन्धलक्षणाप्रसङ्गाच्चेति कर्मनामैवोद्भित्पदं। तथा छिनत्तीति प्रसिद्धार्थच्छेदनयोग्यार्थकशब्दसमभिव्याहाराद्दारुविशेषो यूपशब्दार्थः। करोतीति समभिव्याहाराद्वेदिशब्दार्थः संस्कारयोग्यस्थण्डिलविशेष इति गम्यते, तथा प्रसिद्धार्थकप्राणादिशब्दसमभिव्याहारात् पञ्चजनशब्दः प्राणाद्यर्थक इति निश्चीयत इत्यर्थः। एकदेशिनां संमतिद्वयमाह। कैश्चिदित्यादिना। शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातो निषादः। श्रुत्या पञ्चजनशब्दस्यार्थान्तरमाह। क्वचिच्चेति। पाञ्चजन्यया प्रजया विशतीति विट् तया विशा पुरुषरूपयेन्द्रस्याक्रानार्थं घोषाः सृष्टा इति यत्तद्युक्तं घोषातिरेकेणेन्द्राक्रानायोगादिति श्रुत्यनुसारेण प्रजामात्रग्रहेऽपि न विरोध इत्यर्थः। सूत्रविरोधमाशङ्क्याह। आचार्यस्त्विति। अतः सांख्यतत्त्वातिरिक्तयत्-

पञ्चजना माध्यन्दिनानां येऽन्नं प्राणादिष्वामनन्ति काण्वानान्तु कथं प्राणादयः पञ्चजना भवेयुः येऽन्नं प्राणादिषु नामनन्तीति अत उत्तरं पठति॥

*ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ॥ १३ ॥

असत्यपि काण्वानामन्ने ज्योतिषा तेषां पञ्चसङ्ख्या पूर्यते। तेऽपि हि यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इत्यतः पूर्वस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मस्वरूपनिरूपणायैव ज्योतिरधीयते "तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिः" इति। कथं पुनरुभयेषामपि तुल्यवदिदं ज्योतिः पठ्यमानं समानमन्त्रगतया पञ्चसङ्ख्यया केषाञ्चिद्गृह्यते केषाञ्चिन्नेति, अपेक्षाभेदादित्याह। माध्यन्दिनानां हि समानमन्त्रपठितप्राणादिपञ्चजनलाभात् नास्मिन्मन्त्रान्तरपठिते ज्योतिषि अपेक्षा भवति तदलाभात्तु काण्वानां भवत्यपेक्षा, अपेक्षाभेदाच्च समानेऽपि

किञ्चित्परतया पञ्चजनशब्दव्याख्यायामविरोध इति भावः। शङ्कोत्तरत्वेन सूत्रं गृह्णाति। भवेयुरिति॥

ज्योतिषां सूर्यादीनां ज्योतिस्तद्ब्रह्म देवा उपासत इत्यर्थः। नन्विदं षष्ठ्यन्तज्योतिःपदोक्तं सूर्यादिकं ज्योतिः शाखाद्वयेऽप्यस्ति तत्काण्वानां पञ्चत्वपूरणाय गृह्यते नान्येषामिति विकल्पो न युक्त इति शङ्कते। कथं पुनरिति। आकाङ्क्षाविशेषाद्विकल्पो युक्त इत्याह सिद्धान्ती। अपेक्षेति। यथा चिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति न गृह्णातीति वाक्यभेदाद्विकल्पस्तद्वच्छाखाभेदेनाह, न पाठापाठाभ्यां ज्योतिषो विकल्प इत्यर्थः। ननु क्रियायां विकल्पो युक्तः न वस्तुनीति चेत्, सत्यं, अत्रापि शाखाभेदेन साम्ना ज्योतिःसहिता वा पञ्च प्राणादयो यत्र प्रतिष्ठि-

---

* ज्योतिषैवैकेषामिति वर्ध० पु० पाठः।

मन्त्रे ज्योतिषो ग्रहणाग्रहणे, यथा समानेऽप्यतिरात्रे वचनभेदात् षोडशिनो ग्रहणाग्रहणे तद्वत्। तदेवं न तावत् श्रुतिप्रसिद्धिः काचित् प्रधानविषयास्ति, स्मृतिन्यायप्रसिद्धी तु परिहरिष्येते॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः॥ १४॥

प्रतिपादितं ब्रह्मणो लक्षणं, प्रतिपादितं ब्रह्मविषयं गतिसामान्यं वेदान्तवाक्यानां, प्रतिपादितञ्च प्रधानस्याशब्दत्वं। तत्रेदमपरमाशङ्क्यते। न जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणो ब्रह्मविषयं वा गतिसामान्यं वेदान्तवाक्यानां प्रतिपादयितुं शक्यं, कस्मात्, विगानदर्शनात्, प्रतिवेदान्तं ह्यन्यान्या सृष्टिरुपलभ्यते क्रमादिवैचित्र्यात्, तथा हि क्वचिदात्मन आकाशः सम्भूत इत्याकाशादिका सृष्टिराम्नायते, क्वचित्तेजआदिका तत्तेजोऽसृजतेति, क्वचित्प्राणादिका स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धा-

---

तास्तन्मनसाऽनुद्रष्टव्यमिति ध्यानक्रियायां विकल्पोपपत्तिरित्यनवद्यं। उक्तं प्रधानस्याशब्दत्वमुपसंहरति। तदेवमिति। तथापि स्मृतियुक्तिभ्यां प्रधानमेव जगत्कारणमित्यत आह। स्मृतीति॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेः। पूर्वग्रन्थेनास्य सङ्गतिं वक्तुं वृत्तमनुवदति। प्रतिपादितमिति। अधिकरणत्रयेण प्रधानस्याश्रौतत्वोक्त्या जगत्कारणत्वलक्षणेन ब्रह्मण एव बुद्धिस्थता, तस्मिन्नेव बुद्धिस्थे निर्विशेषे ब्रह्मणि वेदान्तानां समन्वय इति साधितं पूर्वसूत्रसन्दर्भेण। तत्र लक्षणसमन्वययोरसिद्धिरेव श्रुतीनां विरोधदर्शनादित्याक्षेपरूपान्तेनास्य सङ्गतिमाह। तत्रेति। न चाविरो-

मिति, क्वचित् अक्रमेव लोकानामुत्पत्तिराम्नायते स इमाँ-ल्लोकानसृजताम्भो मरीचिर्मरमाप इति, तथा क्वचिदसत्पूर्विका सृष्टिः पठ्यते, असद्वा इदमग्र आसीत् ततो वै सदजायतेति, असदेवेदमग्र आसीत् तत्सदासीत् तत्समभवदिति च, क्वचिदसद्वादनिराकरणेन सत्पूर्विका प्रक्रिया प्रतिज्ञायते तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदित्युपक्रम्य, कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति होवाच कथमसतः सज्जायेतेति, सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति, क्वचित् स्वयंकर्तृकैव व्याक्रिया जगतो निगद्यते,

---

धचिन्तायाः द्वितीयाध्याये सङ्गतिर्नास्मिन्नध्याये इति वाच्यं, सिद्धे समन्वये स्मृत्यादिमानान्तरविरोधनिरासस्य द्वितीयाध्यायार्थत्वात् तत्पदवाच्यजगत्कारणवादिश्रुतीनां मिथो विरोधाद्वाच्यार्थानिश्चयेन लक्ष्ये समन्वयासिद्धौ प्राप्तायां तत्साधकाविरोधचिन्ताया अत्रैव सङ्गतत्वात्। न चैवं सृष्टिश्रुतीनामप्यविरोधोऽत्रैव चिन्तनीय इति वाच्यं, स्वप्नवत् कल्पितसृष्टौ विरोधस्यैवाभावात्। किमर्थं तर्हि द्वितीये तच्चिन्तनं, स्थूलबुद्धिसमाधानार्थं इति ब्रूमः। इह तु सूक्ष्मदृशां वाक्यार्थे समन्वयज्ञानाय तत्पदार्थश्रुतिविरोधः परिक्रियते। यद्यपि त्वंपदार्थश्रुतिविरोधोऽत्र परिहर्तव्यः तथापि प्रथमसूत्रेण बन्धमिथ्यात्वसूचनादविरोधः प्रसिद्धः, प्रपञ्चस्तु स्थूलबुद्धिसमाधानप्रसङ्गेन भविष्यतीति मन्यते सूत्रकारः। अत्र जगत्कारणश्रुतयो विषयस्ताः किं ब्रह्मणि मानं न वेति संशयेऽन्नज्योतिषोः संख्यादृष्टिक्रियायां विकल्पेऽपि कारणे वस्तुन्यसद्वा सद्वा कारणमित्यादिविकल्पसम्भवादप्रामाण्यमिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयन्नुक्ताक्षेपं विवृणोति। प्रतिवेदान्तमित्यादिना। वेदान्तानां समन्वयसाधनाच्छ्रुत्यध्यायसङ्गतिः। असदादिपदानां सत्कारणे समन्वयोक्तेः पादसङ्गतिः, पूर्वपक्षे समन्वयासिद्धिः फलं,

तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत इति। एवमनेकधा विप्रतिपत्तेः वस्तुनि च विकल्पस्यानुपपत्तेर्न वेदान्तवाक्यानां जगत्कारणावधारणपरता न्याय्या, स्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्यां तु कारणान्तरपरिग्रहो न्याय्य इति। एवं प्राप्ते ब्रूमः। सत्यपि प्रतिवेदान्तं सृज्यमानेष्वाकाशादिषु क्रमादिद्वारके विगाने न स्रष्टरि किञ्चिद्विगानमस्ति, कुतः, यथाव्यपदिष्टोक्तेः। यथाभूतो ह्येकस्मिन् वेदान्ते सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सर्वात्मकोऽद्वितीयः कारणत्वेन व्यपदिष्टः, तथाभूत एव वेदान्तान्तरेष्वपि व्यपदिश्यते, तद्यथा, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति, अत्र तावज्ज्ञानशब्देन परेण च तद्विषयेण कामयितृत्ववचनेन चेतनं

सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति विवेकः। क्रमाक्रमाभ्यां सृष्टिविरोधं तावद्दर्शयति। तथा हि क्वचिदित्यादिना। स परमात्मा लोकानसृजत अम्मयशरीरप्रचुरस्वर्गलोकोऽम्भःशब्दार्थः। सूर्यरश्मिव्याप्तोऽन्तरीक्षलोको मरीचयः। मरो मर्त्यलोकः। अब्बहुलाः पाताललोका आप इति श्रुत्यर्थः। सृष्टिविरोधमुक्त्वा कारणविरोधमाह। तथेति। असदनभिव्यक्तनामरूपात्मकं कारणं, ततः कारणात् सदभिव्यक्तं। एतत्तुल्यार्थं छान्दोग्यवाक्यमाह। असदेवेति। किं शून्यमेव नेत्याह। तत्सदिति। अबाधितं ब्रह्मैवासीदित्यर्थः। तद्ब्रह्मात्मना स्थितं जगत् सृष्टिकाले सम्यगभिव्यक्तमभवत्। प्रक्रिया सृष्टिः। तत्तत्र कारणे एके वाह्यास्तेषां मतं। श्रुतिरेव दूषयति। कुत इति। कुतएवंपदयोरर्थमाह। कथमिति। स्वमतमाह। सदिति। तदिदं जगद्ध किल तर्हि प्राक्कालेऽव्याकृतं कारणात्मकमासीत्। श्रुतीनां विरोधमुपसंहरति। एवमिति। किमत्र न्याय्यमित्याशङ्क्य मानान्तरसिद्धप्रधानलक्षकत्वं वेदान्तानां न्याय्यमित्याह। स्मृतीति। तत्र

ब्रह्म न्यरूपदपरप्रयोज्यत्वेनेश्वरं कारणमब्रवीत्। तद्विषयेणैव परेणात्मशब्देन शरीरादिकोशपरम्परया चान्तरनुप्रवेशनेन सर्वेषां नः प्रत्यगात्मानं निरधारयत्, बहु स्यां प्रजायेयेति चात्मविषयेण बहुभवनाशंसनेन सृज्यमानानां विकाराणां स्रष्टुरभेदमभाषत, तथेदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्चेति समस्तजगत्सृष्टिनिर्देशेन प्राक् सृष्टेरद्वितीयं स्रष्टारमाचष्टे, तदत्र यल्लक्षणं ब्रह्म कारणत्वेन विज्ञातं तल्लक्षणमेवान्यत्रापि विज्ञायते। सदेव सोम्येदमग्र आसीत्, एकमेवाद्वितीयं, तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति, तत्तेजोऽसृजतेति, तथा आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत् किञ्चन मिषत् स ऐक्षत लोकान्नु सृजा इति च,एवंजातीयकस्य कारणस्वरूपनिरूपणपरस्य वाक्यजातस्य प्रतिवेदान्तमविगीतार्थत्वात्। कार्यविषयन्तु विगानं दृश्यते क्वचिदाका-

---

सृष्टौ,विरोधमङ्गीकृत्य प्रष्टरि विरोधं परिहरति। सत्यपीति। आकाशादिषु ब्रह्मणः कारणत्वे विरोधो नैवास्तीति प्रतिज्ञायां हेतुमाह। कुत इति। यथाभूतत्वमेवाह। सर्वज्ञ इति। कारणस्य सर्वज्ञत्वादिकं प्रतिवेदान्तं दृश्यत इत्याह। तद्यथेत्यादिना। तद्विषयेण ब्रह्मविषयेण, चेतनं सर्वज्ञं, तदात्मानं स्वयमकुरुतेति श्रुतेरपरप्रयोज्यत्वं। तस्माद्वा एतस्मादात्मन इति प्रत्यगात्मत्वं स्वस्य बहुरूपत्वकामनया स्थितिकालेऽप्यद्वितीयत्वं। यथा तैत्तिरियके सर्वज्ञत्वादिकं कारणस्य तथा छान्दोग्यादावपि दृश्यत इत्याह। तदत्र यल्लक्षणमिति, मिषत्सव्यापारं अविगीतार्थत्वादविरुद्धार्थकत्वात् कारणे नास्ति विप्रतिपत्तिरिति शेषः, तथापि कार्ये विरोधात् कारणेऽपि विरोधः स्यादित्याशङ्क्य निषेधति। कार्यविषयन्त्वित्यादिना। स्वप्रसृष्टीनां प्रत्यह-

श्रादिका सृष्टिः क्वचित्तेजआदिकेत्येवंजातीयकं। न च कार्यविषयेण विगानेन कारणमपि ब्रह्म सर्ववेदान्तेष्वविगीतमधिगम्यमानमविवक्षितं भवितुमर्हतीति शक्यते वक्तुं, अतिप्रसङ्गात्। समाधास्यति चाचार्यः कार्यविषयं विगानं न वियदश्रुतेरित्यारभ्य। भवेदपि कार्यस्य विगीतत्वं *अप्रतिपाद्यमानत्वात्, न ह्ययं सृष्ट्यादिप्रपञ्चः प्रतिपिपादयिषितः। न हि तत्प्रतिबद्धः कश्चित् पुरुषार्थो दृश्यते श्रूयते वा, न च कल्पयितुं शक्यते। उपक्रमोपसंहाराभ्यां तत्र तत्र ब्रह्मविषयैर्वाक्यैः साकमेकवाक्यताया गम्यमानत्वात्। दर्शयति च सृष्ट्यादिप्रपञ्चस्य ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थतां, अन्नेन सोम्य शुङ्गेनापो मूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजोमूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छेति। मृदादिदृष्टान्तैश्च कार्यस्य कारणेनाभेदं वदितुं

मन्यथात्वेन सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञायमाने द्रष्टर्यपि नानात्वं प्रसज्येतेत्याह। अतिप्रसङ्गादिति। सृष्टिविरोधमङ्गीकृत्य स्रष्टरि न विरोध इत्युक्तं अधुनाङ्गीकारं त्यजति। समाधास्यति चेति। किमर्थं तर्हि श्रुतयः सृष्टिमन्यथान्यथा वदन्तीत्याशङ्क्य सृष्टावतात्पर्यज्ञापनायेत्याह। भवेदित्यादिना। अतात्पर्यार्थविरोधो न दोषायेत्यतात्पर्यं साधयति। न हीति। फलवद्ब्रह्मवाक्यशेषत्वेन सृष्टिवाक्यानामर्थवत्त्वसम्भवान्न स्वार्थे पृथक् फलं कल्प्यं वाक्यभेदापत्तेरित्याह। न च कल्पयितुमिति। न्यायादेकवाक्यत्वं सिद्धं श्रुतिरपि दर्शयन्तीत्याह। दर्शयति चेति। शुङ्गेन कार्येण लिङ्गेन कारणब्रह्मज्ञानार्थत्वं सृष्टिश्रुतीनामुक्त्वा कारणस्याद्वयत्वज्ञानं फलान्तरमाह। मृदादीति। एवं निष्फलायामन्यार्थायां सृष्टौ तात्पर्याभावाद्विरोधो न दोष इत्यत्र

---

*अप्रतिपाद्यत्वादिति का० वर्ध० पु० पाठः।

सृष्ट्यादिप्रपञ्चः श्राव्यत इति गम्यते। तथा च सम्प्रदायविदो वदन्ति,

"मृल्लोहविस्फुलिङ्गाद्यैः सृष्टिर्या चोदितान्यथा।
उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथञ्चन"॥ इति।

ब्रह्मप्रतिपत्तिसम्बद्धं* तु फलं श्रूयते "ब्रह्मविदाप्नोति परं" "तरति शोकमात्मवित्" "तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति" इति च। प्रत्यक्षावगमं चेदं फलं "तत्त्वमसि" इत्यसंसार्यात्मत्वप्रतिपत्तौ सत्यां संसार्यात्मत्वव्यावृत्तेः। यत् पुनः कारणविषयं विगानं दर्शितं "असद्वा इदमग्र आसीत्" इत्यादि तत् परिहर्तव्यं। अत्रोच्यते।

†समाकर्षात्॥ १५॥

असद्वा इदमग्र आसीदिति नात्रासन्निरात्मकं कारणत्वेन श्राव्यते। यतोऽसन्नेव स भवत्यसत् ब्रह्मेति वेद चेदस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुरित्यसद्वादापवादेनास्तित्व-

वृद्धसम्मतिमाह। तथा चेति। अन्यथान्यथेति वीप्सा द्रष्टव्या। अवताराय ब्रह्मधीजन्मने, अतस्तदन्यथात्वेऽपि ब्रह्मणि न भेदः क्षेपेन विगानमित्यर्थः। ब्रह्मज्ञानस्य सृष्टिशेषित्वमुक्तन्तन्निर्वाहाय तस्य फलमाह। ब्रह्मेति। मृत्युमत्येतीत्यन्वयः। एवं सृष्टिद्वारकं विरोधमुत्सूत्रं समाधाय कारणस्य सदसत्त्वादिना साक्षाच्छ्रुतिविरोधनिरासार्थं सूत्रमादत्ते। यत् पुनरिति। यतोऽस्तित्वलक्षणं ब्रह्म निर्धार्य तस्मिन्नेव श्लोकमुदाहरति अतोऽत्र श्लोके निरात्मकमसन्न श्राव्यत इति योजना। तत् तत्र सदात्मनि श्लोको मन्त्रो भवति।

सदात्मसमाकर्षादतीन्द्रियार्थकासत्पदेन ब्रह्म लक्ष्यत इत्याह।

* सम्बद्धमित्यस्य स्थाने प्रतिबद्धमिति का० वर्ध० पु० पाठः।

† समाकर्षणादिति वर्ध०।

लक्षणं ब्रह्मान्नमयादिकोशपरम्परया प्रत्यगात्मानं निर्धार्य सोऽकामयतेति तमेव प्रकृतं समाकृष्य सप्रपञ्चां सृष्टिं तस्मात् श्रावयित्वा तत् सत्यमित्याचक्षत इति चोपसंहृत्य तदप्येष श्लोको भवति इति तस्मिन्नेव प्रकृतेऽर्थे श्लोकमिममुदाहरत्यसद्वा इदमग्र आसीदिति। यदि त्वसन्निरात्मकमस्मिन् श्लोकेऽभिप्रेयेत ततोऽन्यसमाकर्षणेऽन्यस्योदाहरणादसम्बद्धं वाक्यमापद्येत। तस्मान्नामरूपव्याकृतवस्तुविषयः प्रायेण सच्छब्दः प्रसिद्ध इति तद्व्याकरणाभावापेक्षया प्रागुत्पत्तेः सदेव ब्रह्मासदिवासीदित्युपचर्यते। एषैवासदेवेदमग्र आसीदित्यत्रापि योजना, तत् सदासीदिति समाकर्षणात्। अत्यन्ताभावाभ्युपगमे हि तत् सदासीदिति किं समाकृष्येत। तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदित्यत्रापि न श्रुत्यन्तराभिप्रायेणायमेकीयमतोपन्यासः क्रियायामिव वस्तुनि विकल्पस्यासम्भवात्। तस्माच्छ्रुतिपरिगृहीतसत्पक्षदार्ढ्यायैवायं मन्दमतिपरिकल्पितस्यासत्पक्षस्योपन्यस्य निरास इति द्रष्टव्यं। तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदित्य-

---

तस्मादिति। न च प्रधानमेव लक्ष्यतामिति वाच्यं। चेतनार्थकब्रह्मादिशब्दानामनेकेषां लक्षणागौरवादिति भावः। तित्तिरिश्रुतौ सूत्रं योजयित्वा छान्दोग्यादौ योजयति। एषैवेति। सदेकार्थकतत्पदेन पूर्वोक्तासतः समाकर्षान्न शून्यत्वमित्यर्थः। नन्वसत्पदलक्षणा न युक्ता श्रुतिभेदे च स्वमतभेदेनोदितानुदितहोमवद्विकल्पस्य दर्शितत्वादित्यत आह। तद्धैक इति। एके शाखिन इत्यर्थो न भवति, किन्तु अनादिसंसारचक्रस्था वेदवाह्या इत्यर्थः। शून्यनिरासेन श्रुतिभिः सदादस्यैवैक्यत्वात्तासां विरोधस्फुर्त्तिनिरासाय लक्षणा युक्तेति भावः। यदुक्तं क्वचिदकर्तृका सृष्टिः कथितेति तन्नेत्याह। तद्धेदमिति।

चापि न निरध्यक्षस्य जगतो व्याकरणं कथ्यते। स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्य इत्यध्यक्षस्य व्याकृतकार्यानुप्रवेशित्वेन समाकर्षात् निरध्यक्षे व्याकरणाभ्युपगमे ह्यनन्तरेण प्रकृतावलम्बिना स इत्यनेन सर्वनाम्ना कः कार्यानुप्रवेशित्वेन समाकृष्येत। चेतनस्य चायमात्मनः शरीरेऽनुप्रवेशः श्रूयते, अनुप्रविष्टस्य चेतनत्वश्रवणात्, "पश्यंश्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो मनः" इति। अपि च यादृशमिदमद्यत्वे नामरूपाभ्यां व्याक्रियमाणं जगत् साध्यक्षं व्याक्रियते एवमादिसर्गेऽपीति गम्यते, दृष्टविपरीतकल्पनानुपपत्तेः। श्रुत्यन्तरमप्यनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति साध्यक्षामेव जगतो व्याक्रियां दर्शयति। व्याक्रियत इत्यपि कर्मकर्तरि लकारः सत्येव परमेश्वरे कर्त्तरि सौकर्यमपेक्ष्य द्रष्टव्यः। यथा लूयते केदारः स्वयमेवेति सत्येव पूर्णके लवितरि। यद्वा कर्मण्येवैष लकारः अर्थाक्षिप्तं कर्त्रन्तरमपेक्ष्य द्रष्टव्यः, यथा गम्यते ग्राम इति॥

अध्यक्षः कर्त्ता। ननु कर्त्तृभाव एव परामृश्यते इत्यत आह। चेतनस्य चायमिति। चक्षुर्द्रष्टा श्रोत्रं श्रोता मनो मन्तेत्युच्यते इत्यर्थः। आद्यकार्यं सकर्त्तृकं कार्यत्वात् घटवदित्याह। अपि चेति। अद्यत्वे इदानीं। ननु कर्म्मकारकादन्यस्य कर्त्तुः सत्त्वे कर्म्मण एव कर्त्तृवाचिलकारो विरुद्ध इत्यत आह। व्याक्रियते इति। अनायासेन सिद्धिमपेक्ष्य कर्म्मणः कर्त्तृत्वमुपचर्यत इत्यर्थः। व्याक्रियते जगत् स्वयमेव निष्पन्नमिति व्याख्याय केनचिद्व्याकृतमिति व्याचष्टे। यद्वेति। अतः श्रुतीनामविरोधात् कारणद्वारा समन्वय इति सिद्धं॥

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

कौषीतकिब्राह्मणे बालाक्यजातशत्रुसंवादे श्रूयते, "यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वै तत् कर्म स वै वेदितव्यः" इति [कौ०ब्रा०अ०४।क०१९।]। तत्र किं जीवो वेदितव्यत्वेनोपदिश्यते उत मुख्यः प्राण उत परमात्मेति विषयः, किं तावत् प्राप्तं प्राण इति कुतः यस्य वै तत् कर्मेति श्रवणात्, परिस्पन्दलक्षणस्य च कर्मणः प्राणाश्रयत्वात्, वाक्यशेषे चाथास्मिन् प्राण एवैकधा भवतीति प्राणशब्दश्रवणात् प्राणशब्दस्य च मुख्ये प्राणे प्रसिद्धत्वात्, ये चैते पुरस्ताद्बालाकिनाऽऽदित्ये पुरुषश्चन्द्रमसि पुरुष इत्येवमादयः पुरुषा निर्दिष्टाः तेषामपि भवति प्राणः कर्ता प्राणावस्थाविशेषत्वादादित्यादिदेवतात्मनां कतम एको देव इति

जगद्वाचित्वात् विषयमाह। कौषीतकीति। बलाकाया अपत्यं बालाकिर्ब्राह्मणस्तं प्रति राजोवाच। यो वा इति। न केवलमादित्यादीनां कर्ता किन्तु सर्वस्य जगत इत्याह। यस्येति। एतज्जगद्यस्य कर्म क्रियते इति व्युत्पत्त्या कार्यमित्यर्थः। कर्मेतिशब्दस्य योगरूढिभ्यां संशयमाह। तत्रेति। पूर्वत्रैकवाक्यस्थसदादिशब्दबलादसच्छब्दो नीतः, इह तु वाक्यभेदात् ब्रह्म ते ब्रवाणीति बालाकिवाक्यस्थब्रह्मशब्देन प्राणादिशब्दो ब्रह्मपरत्वेन नेतुमशक्य इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षमाह। किं तावदिति। पूर्वपक्षे वाक्यस्य प्राणाद्युपास्तिपरत्वाद्ब्रह्मणि समन्वयासिद्धिः सिद्धान्ते ज्ञेये समन्वयसिद्धिरिति फलं। अथ सुषुप्तौ द्रष्टेति शेषः। श्रुतं पुरुषकर्तृत्वं प्राणस्य कथमित्यत आह। ये चैत इति। सूत्रात्मकप्राणस्य विकाराः सूर्यादय इत्यत्र मानमाह। कतम इति। यस्य महिमानः सर्वे देवा इति पूर्ववाक्ये दर्शितं

प्राण इति स ब्रह्मेत्याचक्षते इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेः, जीवो वायमिह वेदितव्यतयोपदिश्यते तस्यापि धर्माधर्मलक्षणं कर्म शक्यते श्रावयितुं, यस्य वै तत् कर्मेति सोऽपि भोक्तृत्वाद्भोगोपकरणभूतानामेतेषां पुरुषाणां कर्त्तोपपद्यते, वाक्यशेषे च जीवलिङ्गमवगम्यते। यत्कारणं वेदितव्यतयोपन्यस्तस्य पुरुषाणां कर्त्तुर्वेदनायोपेतं बालाकिं प्रतिबुबोधयिषुरजातशत्रुः सुप्तं पुरुषमामन्त्र्यामन्त्रणशब्दाश्रवणात् प्राणादीनामभोक्तृत्वं प्रतिबोध्य यष्टिघातोत्थापनात् प्राणादिव्यतिरिक्तं जीवं भोक्तारं प्रतिबोधयति, तथा परस्तादपि जीवलिङ्गमवगम्यते। तद्यथा "श्रेष्ठी स्वैर्भुङ्क्ते यथावा स्वाः श्रेष्ठिनं भुञ्जन्त्येवमेवैष प्रज्ञात्मैतैरात्मभिर्भुङ्क्ते एवमेवैते आत्मान एतमात्मानं भुञ्जन्ति" इति [कौ०ब्रा०

अतः सर्वदेवात्मकत्वात् स प्राणो ब्रह्म यत्परोक्षं शास्त्रैकवेद्यत्वादित्यर्थः। पूर्वपक्षान्तरमाह। जीवो वेति। यत्कारणं यस्माज्जीवं बोधयति तस्मादस्ति सुप्तोत्थापनं जीवलिङ्गमिति योजना। तौ ह पुरुषं सुप्तमाजग्मतुः तं राजाह वृहत्पाण्डरवासः सोम राजन्नित्यामन्त्र्य सम्बोध्य सम्बोधनानभिज्ञत्वात् प्राणादेरनात्मत्वमुक्त्वा यष्ट्याघातेनोत्थाप्य जीवं बोधितवान् इत्यर्थः। श्रेष्ठी प्रधानः स्वैर्भृत्यैर्ज्ञातिभिरुपहृतं भुङ्क्ते स्वाः ज्ञातयश्च तमुपजीवन्ति। एवं जीवोऽपि आदित्यादिभिः प्रकाशादिना भोगोपकरणैर्भुङ्क्ते ते च हविर्ग्रहणादिना जीवमुपजीवन्तीत्युक्तं भोक्तृत्वं जीवलिङ्गं। ननु प्राण एवैकधा भवतीति श्रुतः प्राणशब्दो जीवे कथमित्यत आह। प्राणभृत्त्वाच्चेति। सूत्राद्बहिरेव सिद्धान्तयति। एवमिति। स च बालाकिर्ब्रह्मत्वभ्रान्त्या व्यष्टिलिङ्गरूपान् पुरुषानुक्त्वा राज्ञा निरस्तस्तूष्णीं स्थितः, त्वदुक्तं ब्रह्म मृषेत्युक्त्वा राज्ञोच्यमानं ब्रह्मैवेति वक्तव्यमन्यथा राज्ञोऽपि मृषावादित्वप्रसङ्गादि-

अ०४।क०२०।] प्राणभृत्त्वाच्च जीवस्योपपन्नं प्राणशब्दत्वं । तस्मा-ज्जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर इह ग्रहणीयो न परमेश्वरः, तल्लि-ङ्गानवगमादिति, एवं प्राप्ते ब्रूमः । परमेश्वर एवायमेतेषां पुरु-षाणां कर्ता स्यात्, कस्मात्, उपक्रमसामर्थ्यात्, इह हि बाला-किरजातशत्रुणा सह ब्रह्म ते ब्रवाणि इति संवदितुमुपचक्रमे, स च कतिचिदादित्याद्यधिकरणान् पुरुषान् मुख्यब्रह्मदृष्टिभाज उक्त्वा तूष्णीं बभूव, तमजातशत्रुर्मृषा वै खलु मा संवदिष्ठा ब्रह्म ते ब्रवाणीत्यमुख्यब्रह्मवादितयापोद्य तत्कर्तारमन्यं वेदितव्यत-योपचिक्षेप । यदि सोऽप्यमुख्यब्रह्मदृष्टिभाक् स्यादुपक्रमो बाध्येत, तस्मात् परमेश्वर एवायं भवितुमर्हति । कर्तृत्वञ्चैतेषां पुरुषाणां न परमेश्वरादन्यस्य स्वातन्त्र्येणावकल्पते । यस्य वै तत् कर्मेत्यपिनायं परिस्पन्दलक्षणस्य धर्माधर्मलक्षणस्य वा

त्याह । यदि सोऽपीति । वेदितव्योऽपीत्यर्थः । मुख्यं पुरुषकर्तृत्वं ब्रह्मण एव लिङ्गं प्राणजीवयोस्तन्नियम्यत्वेनास्वातन्त्र्यादित्याह । कर्तृत्वञ्चेति । यदुक्तं चलनादृष्टयोर्वाचकः कर्मशब्दः प्राणजीवयोरुपस्थापक इति तन्नेत्याह । यस्येति । अनेकार्थकाच्छब्दादन्यतरार्थस्य प्रकरणादुप-पदाद्वा ग्रहणं न्याय्यं । अत्र *प्रकरणोपपदयोरसत्त्वात् कस्य ग्रहण-मिति संशये पुरुषकर्तृपदसान्निध्यात् क्रियत इति योगाज्जगद्ग्रहणमित्यर्थः । एतत्कर्मेतिप्रकृतपरामर्शात् पुरुषाः पूर्वोक्ताः कर्मश-ब्देन निर्दिश्यन्तामित्यत आह । नापीति । पौनरुक्त्यापातात् पुरु-षाणां नपुंसकैकवचनेन परामर्शायोगाच्चेत्यर्थः । ननु पुरुषोत्पादकस्य कर्तुर्व्यापारः करोत्यर्थ उत्पादनं तस्य फलं पुरुषजन्म तदन्यतरवाची-कर्मशब्दोऽस्त्वित्यत आह । नापीति । कर्तृशब्देनेति क्रियाफलाभ्यां

---

* प्रकरणापशब्दयोरिति सो० पु० टी० ।

कर्मणो निर्देशः तयोरन्यतरस्याप्यप्रकृतत्वात् असंशब्दितत्वाच्च। नापि पुरुषाणां अयं निर्देशः, एतेषां पुरुषाणां कर्तेत्येवं तेषां निर्दिष्टत्वात्, लिङ्गवचनविगानाच्च। नापि पुरुषविषयस्य करोत्यर्थस्य क्रियाफलस्य वायं निर्देशः, कर्तृशब्देनैव तयोरुपात्तत्वात्, परिशेषात् प्रत्यक्षसन्निहितं जगत् सर्वनाम्नैतच्छब्देन निर्दिश्यते, क्रियत इति च तदेव जगत्कर्म। ननु जगदप्यप्रकृतमसंशब्दितञ्च, सत्यमेतत्, तथाप्यसति विशेषोपादाने साधारणेनार्थेन सन्निधानेन सन्निहितवस्तुमात्रस्यायं निर्देश इति गम्यते न विशिष्टस्य कस्यचित्, विशेषसन्निधानाभावात्। पूर्वत्र च जगदेकदेशभूतानां पुरुषाणां विशेषोपादानादविशेषितं जगदेवेहोपादीयत इति गम्यते। एतदुक्तं भवति, य एतेषां पुरुषाणां जगदेकदेशभूतानां कर्ता किमनेन विशेषेण यस्य कृत्यमेव जगदविशेषितं कर्मेति। वाशब्द एकदेशावच्छिन्नकर्तृत्वव्यावृत्त्यर्थः। ये बालाकिना ब्रह्मत्वाभिमताः

विना कर्तृत्वायोगात् कर्तृशब्देनैव तयोर्ग्रहणमित्यर्थः। जगतोऽपि प्रकरणोपपदे *स्त इत्युक्तमङ्गीकरोति। सत्यमिति। प्रकरणादिकं हि सर्वनाम्नः सङ्कोचकं तस्मिन्नसति सामान्येन बुद्धिस्थं सर्वमेव गृह्यते, अत्र च सङ्कोचकारूत्वात् सर्वार्थकेन सर्वनाम्ना बुद्धिस्थस्य कार्यमात्रस्य कर्मशब्दो वाचक इत्याह। तथापीति। किञ्च जगदेकदेशोक्त्या जगत् प्रकृतमित्याह। पूर्वत्रेति। जगद्गृहे पुरुषाणामपि ग्रहात् पृथगुक्ति र्व्यर्थेत्यत आह। एतदुक्तमिति। स वेदितव्य इति सम्बन्धः। पुरुषमात्रनिरूपितं कर्तृत्वमिति भ्रान्तिनिरासार्थो वाशब्दः। ब्राह्मणा

---

* न स्त इति सो० २ टी०।

पुरुषाः कीर्तितास्तेषामब्रह्मत्वख्यापनाय विशेषोपादानं, एवं ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन सामान्यविशेषाभ्यां जगतः कर्ता वेदितव्यतयोपदिश्यते, परमेश्वरस्य सर्वजगतः कर्ता सर्ववेदान्तेष्ववधारितः॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातं॥ १७॥

अथ यदुक्तं वाक्यशेषगतात् जीवलिङ्गात् मुख्यप्राणलिङ्गाच्च तयोरेवान्यतरस्येह ग्रहणं न्याय्यं न परमेश्वरस्येति तत्परिहर्तव्यं। अत्रोच्यते, परिहृतं तन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगादित्यत्र। त्रिविधं ह्यत्रोपासनमेवं सति प्रसज्येत, जीवोपासनं मुख्यप्राणोपासनं ब्रह्मोपासनं चेति। न चैतत् न्याय्यं, उपक्रमोपसंहाराभ्यां हि ब्रह्मविषयत्वमस्य वाक्यस्यावगम्यते। तत्रोपक्रमस्य तावत् ब्रह्मविषयत्वं दर्शितं। उपसंहारस्यापि निरतिशयफलश्रवणात् ब्रह्मविषयत्वं दृश्यते "सर्वान् पाप्मनोऽपहत्य सर्वेषाञ्च भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं

भोजयितव्याः परिव्राजकास्त्वेत्यत्र यथा ब्राह्मणशब्दः परिव्राजकान्यविषयः तथात्र कर्मशब्दः पुरुषान्यजगद्वाचीत्याह। एवमिति। अस्तु जगत्कर्त्ता वेदितव्यः परमेश्वरस्य किमायातमित्यत आह। परमेश्वरेति॥

सिद्धान्तमुक्त्वा पूर्वपक्षबीजमनूद्य दूषयति। जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातमिति। उक्तमेव स्मारयति। त्रिविधमिति। श्रैष्ठ्यं गुणाधिक्यं, आधिपत्यं नियन्तृत्वं, स्वाराज्यमनियम्यत्वमिति भेदः सम्भवति। एकवाक्यत्वे वाक्यभेदो हि नेष्यत इत्युक्तं चेत्

पर्येति य एवं वेद" इति। नन्वेवं सति प्रतर्दनवाक्यनिर्णयेनै-वेदमपि वाक्यं निर्णीयेत, न निर्णीयते यस्य वैतत् कर्मेत्यस्य ब्रह्मविषयत्वेन तत्रानिर्धारितत्वात्, तस्मादत्र जीवमुख्यप्राण-शङ्का पुनरुत्पद्यमाना निवर्त्त्यते। प्राणशब्दोऽपि ब्रह्मविषयो दृष्टः "प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः" इत्यत्र, जीवलिङ्गमप्युपक्रमो-पसंहारयोर्ब्रह्मविषयत्वादभेदाभिप्रायेण योजयितव्यं॥

अन्यार्थन्तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके॥ १८॥

अपि च नैवात्र विवदितव्यं, जीवप्रधानं वा इदं वाक्यं स्यात् ब्रह्मप्रधानं वेति, यतोऽन्यार्थं जीवपरामर्शं ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थं अ-स्मिन् वाक्ये जैमिनिराचार्यो मन्यते, कस्मात्, प्रश्नव्याख्यानाभ्यां, प्रश्नस्तावत् सुषुप्तपुरुषबोधनेन प्राणादिव्यतिरिक्ते जीवे प्रतिबो-धिते पुनर्जीवव्यतिरिक्तविषयो दृश्यते, "क्वैष एतद्बालाके पुरुषोऽशयिष्ट क्व वा एतदभूत् कुत एतदागादिति। [कौ० ब्रा०अ०४।क०१९] प्रतिवचनमपि यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन

पुनरुक्तिः स्यादिति शङ्कते। नन्वेवमिति। कर्मशब्दस्य रूढ्या पूर्वप-क्षप्राप्तौ तन्निरासार्थमस्यारम्भो युक्त इत्याह। नेत्यादिना। प्राणशब्द जीवलिङ्गयोर्गतिमाह। प्राणशब्दोऽपीति।

मनो जीवः जीवलिङ्गेन ब्रह्मैव लक्ष्यते इत्युक्तं, इदानीं तल्लि-ङ्गेन जीवोक्तिद्वारा ब्रह्म ग्राह्यमित्याह। अन्यार्थमिति। जीव-परामर्शस्य जीवाधिकरणब्रह्मज्ञानार्थत्वे प्रश्नमाह। क्वैष इति। हे बालाके एतच्छयनं विशेषज्ञानाभावरूपं यथा स्यात्तथैष पुरुषः क्वाशयिष्ट कस्मिन्नधिकरणे शयनं कृतवानित्यर्थः। एकीभा-वाश्रयज्ञानार्थं पृच्छति। क्व वा इति। एतद्भवनमेकीभावरूपं यथा

पश्यत्यथास्मिन् प्राण एवैकधा भवतीत्यादि, एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोका इति च [कौ०ब्रा०अ०४क०१९।२०] सुषुप्तिकाले च परेण ब्रह्मणा जीव एकतां गच्छति, परस्माच्च ब्रह्मणः प्राणादिकं जगज्जायत इति वेदान्तमर्यादा। तस्माद्यत्रास्य जीवस्य निःसम्बोध-स्वच्छतारूपः स्वापः उपाधिजनितविशेषविज्ञानरहितं स्वरूपं यतस्तद्भ्रंशरूपमागमनं सोऽत्र परमात्मा वेदितव्यतया श्रावित इति गम्यते। अपि चैवमेके शाखिनो वाजसनेयिनोऽस्मिन्नेव बालाक्यजातशत्रुसंवादे स्पष्टं विज्ञानमयशब्देन जीवमाम्नाय तद्व्यतिरिक्तं परमात्मानमामनन्ति, य एष विज्ञानमयः पुरुषः, क्व वै तदभूत् कुत एत-

---

स्यात्तथा एष पुरुषः क्वाभूत्सुप्तः, केनैक्यं प्राप्नोतीति यावत्। उत्थानापादानं पृच्छति। कुत इति। एतदागमनमैक्यभ्रंशरूपं यथा स्यात्तथा पुरुषः कुत आगत इत्यर्थः। प्रश्नमुक्त्वा व्याख्यानमाह। प्रतिवचनमिति। शयनभवनयोराधारः उत्थानापादानञ्च प्राणशब्दितं ब्रह्मैवेत्यर्थः। उत्तरे प्राणोक्तेः प्रश्नोऽपि प्राणविषय *इत्यत आह। सुषुप्तिकाले चेति। जगद्धेतुत्वजीवैक्याभ्यां प्राणोऽत्र ब्रह्मेत्यर्थः। जीवोक्तेरन्यार्थत्वमुपसंहरति। तस्मादिति। निःसम्बोधता विशेषधीशून्यता, स्वच्छता विक्षेपमलशून्यता। भेदभ्रान्तिशून्यतास्वरूपमैक्यमाह। उपाधीति। प्रश्नव्याख्यानयोर्ब्रह्मविषयत्वे शाखान्तरसंवादमाह। अपि चैवमेके शाखिन इति। ननु तत्राकाशः सुषुप्तिस्थानमुक्तं न ब्रह्मेत्यत आह। आकाशेति। उपाधिद्वारा प्रमात्रात्मजन्महेतुत्वाच्चाकाशो ब्रह्मेत्याह। सर्वं इति। एवं जीवनिरासार्थकत्वेन सूत्रं व्याख्याय प्राणनिरासपरत्वेनापि व्याचष्टे। प्राणेति। अस्मिन् वाक्ये प्राणोप-

---

* इत्येवाहेति सो० २ पु० टी०।

दागादिति प्रश्ने प्रतिवचनेऽपि य एषोऽन्तर्हृदय आकाश-स्तस्मिन् शेत इति, आकाशशब्दस्य परमात्मनि प्रयुक्तो दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति, अत्र सर्व एत आत्मानो व्युच्चरन्तीति चोपाधिमतामात्मनामन्यतो व्युच्चरणमामनन्तः परमात्मानमेव कारणत्वेनामनन्तीति गम्यते। प्राणनिराकरणस्यापि सुषुप्तपुरुषोत्थापनेन प्राणादिव्यतिरिक्तोपदेशोऽभ्युच्चयः॥

वाक्यान्वयात्॥ १९॥

बृहदारण्यके मैत्रेयीब्राह्मणेऽभिधीयते "न वा अरे पत्युः कामाय" इत्युपक्रम्य "न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियम्भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितं" इति। तत्रैतद्विचिकित्स्यते किं विज्ञानात्मैवायं द्रष्टव्यश्रोतव्यत्वादिरूपेणोपदिश्यते आहोस्वित् परमात्मेति। कुतः पुनरेषा विचिकित्सा, प्रियसंसूचि-

---

देशं ब्रह्मज्ञानार्थं मन्यत जैमिनिः, उक्तप्रश्नव्याख्यानाभ्यां वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वात्। अपि चैके शाखिनः एवमेव प्राणातिरिक्तं जीवात्मानमामनन्तः प्राणस्य वाक्यार्थत्वं वारयन्तीति सूत्रयोजना। अतिरिक्तजीवोपदेशः प्राणनिराकरणस्याप्यभ्युच्चयो हेत्वन्तरमिति भाष्यार्थः, तस्मादिदं वाक्यं ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धं॥

वाक्यान्वयात्। विषयवाक्यमाह। वृहदिति। पत्यादेरात्मशेषत्वेन प्रियत्वादात्मैव सर्वशेषी प्रियतमः, अतोऽन्यत्परित्यज्यात्मैव द्रष्टव्यः, दर्शनार्थं श्रवणादिकं कार्यमित्यर्थः। प्रियसंसूचितेनेति पतिजाया-

तेनात्मना भोक्तोपक्रमाद्विज्ञानात्मोपदेश इति प्रतिभाति, तथात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपदेशात् परमात्मोपदेश इति, किं तावत् प्राप्तं विज्ञानात्मोपदेश इति। कस्मात्, उपक्रमसामर्थ्यात्। पतिजायापुत्रवित्तादिकं हि भोग्यभूतं सर्वं जगदात्मार्थतया प्रियं भवतीति प्रियसंसूचितं भोक्तारमात्मानमुपक्रम्यानन्तरमिदमात्मनो दर्शनाद्युपदिश्यमानं कस्यान्यस्यात्मनः स्यात्। मध्येऽपीदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीति प्रकृतस्यैव महतो भूतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन ब्रुवन् विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यत्वं दर्शयति। तथा "विज्ञातारमरे केन विजानीयात्" इति कर्तृवचनेन शब्देनोपसंहरणविज्ञानात्मानमेवेहोपदिष्टं दर्शयति, तस्मादात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानवचनं भोक्त्रर्थत्वात् भोग्यजातस्योपचारिकं द्रष्टव्यमिति, एवं प्राप्ते ब्रूमः। परमात्मोपदेश एवायं, कस्मात् वाक्यान्वयात्। वाक्यं हीदं पौर्वापर्येणावेक्ष्य-

---

दिभिः प्रियैर्भोग्यैर्जीवतयानुमितेनेत्यर्थः। यथा ब्रह्म ते ब्रवाणीत्युपक्रमबलाद्वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वं तथात्र जीवोपक्रमादस्य वाक्यस्य जीवपरत्वमिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति। किं तावदिति। पूर्वपक्षे वाक्यस्य जीवोपास्तिपरत्वं सिद्धान्ते ज्ञेये प्रत्यग्ब्रह्मणि समन्वय इति फलं। इदं प्रत्यक् महदपरिच्छिन्नं भूतं सत्यमनन्तं नित्यमपारं सर्वगतश्चिदेकरसं एतेभ्यः कार्यकारणात्मना जायमानेभ्यो भूतेभ्यः सामान्येनोत्थाय भूतोपाधिकं जन्मानुभूय तान्येव भूतानि नीयमानान्यनुसृत्य विनश्यति।

माणं परमात्मानं प्रत्यन्वितावयवं लक्ष्यते कथमिति तदुपपाद्यते, "अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन" इति याज्ञवल्क्यादुपश्रुत्य "येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान् वेद तदेव मे ब्रूहि" इति अमृतत्वमाशासानायै मैत्रेय्यै याज्ञवल्क्य आत्मविज्ञानमुपदिशति, न चान्यत्र परमात्मविज्ञानादमृतत्वमस्तीति श्रुतिस्मृतिवादा वदन्ति। तथा चात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुच्यमानं नान्यत्र परमकारणविज्ञानान्मुख्यमवकल्पते, न चैतदौपचारिकमाश्रयितुं शक्यं,यत्कारणमात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञायानन्तरेण ग्रन्थेन तदेवोपपादयति "ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद" इत्यादिना, यो हि ब्रह्मक्षत्रादिकं जगदात्मनोऽन्यत्र स्वातन्त्र्येण लब्धसद्भावं पश्यति तं मिथ्यादर्शिनं तदेव मिथ्यादृष्टं ब्रह्मक्षत्रादिकं जगत् पराकरोति इति भेददृष्टिमपोद्येदं सर्वं यदयमात्मेति सर्वस्य वस्तुजातस्यात्माव्यतिरेकमवतारयति। दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैश्च तमेवाव्यतिरेकं द्रढयति। "अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेत-

---

औपाधिकमरणानन्तरं विशेषधीर्नास्तीति श्रुत्यर्थः। विज्ञातारं विज्ञानकर्तारं, भोक्तरि ज्ञाते भोग्यं ज्ञातमित्युपचारः। मोक्षसाधनज्ञानगम्यत्वादिलिङ्गैर्वाक्यस्यान्वयाद्ब्रह्मण्येव तात्पर्यावगमात् ब्रह्मप्रमापकत्वमिति सिद्धान्तयति। एवमिति। वित्तेन तत्साध्येन कर्मणेत्यर्थः। भेदनिन्दापूर्वकमभेदसाधनेनैकविज्ञानात् सर्वविज्ञानस्य समर्थनादौपचारिकत्वं न युक्तमित्याह। न चैतदौपचारिकमित्यादिना। पराकरोति श्रेयोमार्गाद् भ्रंशयति। यथा दुन्दुभिशङ्खवीणाशब्दसामान्यग्रहणेनैव तद्गतावान्तरविशेषाः गृहि-

दृग्वेदः" इत्यादिना च प्रकृतस्यात्मनो नामरूपकर्मप्रपञ्चकारणतां व्याचक्षाणः परमात्मानमेवैनं गमयति। तथैवैकायनप्रक्रियायामपि सविषयस्य सेन्द्रियस्य सान्तःकरणस्य प्रपञ्चस्यैकायनमनन्तरमबाह्यं कृत्स्नं प्रज्ञानघनं व्याचक्षाणः परमात्मानमेवैनं गमयति, तस्मात् परमात्मन एवायं दर्शनाद्युपदेश इति गम्यते। यत्पुनरुक्तं *प्रियसंसूचनोपक्रमाद्विज्ञानात्मन एवायं दर्शनाद्युपदेश इत्यत्र ब्रूमः॥

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः॥ २०॥

अस्त्यत्र प्रतिज्ञा "आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीदं सर्वं यदयमात्मा" इति च तस्याः प्रतिज्ञायाः सिद्धिं सूचयत्येतल्लिङ्गं यत्प्रियसंसूचितस्यात्मनो द्रष्टव्यत्वादिसङ्कीर्तनं। यदि हि विज्ञानात्मा परमात्मनोऽन्यः स्यात्, ततः परमात्मविज्ञानेऽपि विज्ञानात्मा न विज्ञात इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं यत्प्रतिज्ञातं तद्धीयेत, तस्मात् प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थं विज्ञानात्मपरमात्मनोरभेदांशेनोपक्रमणमित्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते॥

ग्रहणग्राह्यरजतवत् सामान्ये कल्पितास्ततो न भिद्यन्ते, एवमात्मभानभास्यं सर्वमात्ममात्रमिति निश्चितमित्याह। दुन्दुभ्यादीति। एवमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया मुख्यत्वाद्ब्रह्मनिश्चयः। सर्वस्रष्टृत्वलिङ्गादपीत्याह। अस्य महत इति। ऋग्वेदादिकं नाम, इष्टं हुतमिति कर्म्म, अयञ्च लोकः परश्च लोक इति रूपं। किञ्च स यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनमिति कण्डिकया सर्वप्रपञ्चस्य मुख्यलयाधारत्वमात्मनो ब्रह्मत्वे लिङ्गमित्याह। तथैवैकायनेति॥

जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदसत्त्वादभेदांशेनेदं जीवोपक्रमणं प्रतिज्ञासाधकमित्याश्मरथ्यमतं॥

---

* प्रियसंसूचितोपक्रमादिति वर्ध० का० पु० पाठः।

उत्क्रमिष्यत एवम्भावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥

विज्ञानात्मन एव देहेन्द्रियमनोबुद्धिसङ्घातोपाधिसम्पर्कात् कलुषीभूतस्य ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठानात् सम्प्रसन्नस्य देहादिसङ्घातादुत्क्रमिष्यतः परमात्मनैक्योपपत्तेरिदमभेदेनोपक्रमणमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते। श्रुतिश्चैवं भवति "एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इति। क्वचिच्च जीवाश्रयमपि नामरूपं नदीनिदर्शनेन *ज्ञायते,

"यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे-
ऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय।
तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः
परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यं" ॥ इति ॥

यथा लोके नद्यः स्वाश्रयमेव नामरूपं विहाय समुद्रमुपयन्ति एवं जीवोऽपि स्वाश्रयमेव नामरूपं विहाय परं पुरुषमुपैति इति हि तत्रार्थः प्रतीयते दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्तुल्यतायै ॥

सत्यसंसारदशायां भेद एव मुक्तावेवाभेद इत्यौडुलोमिमतं। तत्र मानमाह। श्रुतिश्चेति। समुत्थानमुत्क्रान्तिः। ननु संसारस्यौपाधिकत्वात् सर्वदैवाभेद इत्याशङ्क्य दृष्टान्तबलेन संसारस्य स्वाभाविकत्वमित्याह। क्वचिच्चेति। यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहायेति नदीनिदर्शनं व्याचष्टे। यथालोक इति ॥

---

* ज्ञापयतीति वर्ध० का० पु० पाठः।

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥

अस्यैव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानात्मभावेनावस्थानादुपपन्नमिदमभेदेनोपक्रमणमिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते। तथा च ब्राह्मणं अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीत्येवंजातीयकं परस्यैवात्मनो जीवभावेनावस्थानं दर्शयति। मन्त्रवर्णश्च "सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते" इत्येवंजातीयकः। न च तेजःप्रभृतीनां सृष्टौ जीवस्य पृथक् सृष्टिः श्रुता येन परस्मादात्मनोऽन्यस्तद्विकारो जीवः स्यात्। काशकृत्स्नस्याचार्यस्याविकृतः परमेश्वरो जीवो नान्य इति मतं। आश्मरथ्यस्य तु यद्यपि जीवस्य परस्मादनन्यत्वमभिप्रेतं तथापि प्रतिज्ञासिद्धेरिति सापेक्षत्वाभिधानात् कार्यकारणभावः कियानप्यभिप्रेत इति गम्यते। औडुलोमिपक्षे पुनः स्पष्टमेवावस्थान्तरापेक्षौ भेदाभेदौ गम्येते। तत्र काशकृत्स्नीयं मतं श्रुत्यनुसारीति गम्यते प्रतिपिपादयिषितार्थानुसारात् तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिभ्यः, एवञ्च सति तज्ज्ञानादमृतत्वमवकल्पते, विकारात्मकत्वे हि जीवस्याभ्युपगम्यमाने विका-

---

सिद्धान्तमाह। अवस्थितेरिति। अत्यन्ताभेदज्ञापनार्थं जीवमुपक्रम्य द्रष्टव्यत्वादयो ब्रह्मधर्मा उक्ता इत्यर्थः। एतेन जीवलिङ्गानां ब्रह्मपरत्वकथनार्थमिदमधिकरणं न भवति, प्रतर्दनाधिकरणे कथितत्वान्नापि जीवानुवादेन ब्रह्मप्रतिपादनार्थं सुषुप्त्युत्क्रान्त्योरित्यत्र गतत्वात्, अतो व्यर्थमिदमधिकरणमिति निरस्तं जीवोद्देशेन ब्रह्मत्वप्रतिपादने भेदोऽप्यावश्यक इति भेदाभेदशङ्काप्राप्तौ कल्पितभेदेनोद्देश्यत्वादिकं स्वतोऽत्यन्ताभेद इति ज्ञापनार्थं अस्यारम्भात्, ज्ञायते चात्र लिङ्गं आत्मशब्देनोपक्रान्तस्य जीवस्य धर्मिणो ब्रह्मणो धर्म्मान्तरस्य ग्रहणं वि-

रस्य प्रकृतिसम्बन्धे प्रलयप्रसङ्गान्न तज्ज्ञानादमृतत्वमवकल्पेत, अतश्च स्वाश्रयस्य नामरूपस्यासम्भवात् उपाध्याश्रयनामरूपं जीवं उपचर्यते, अत एवोत्पत्तिरपि जीवस्य क्वचिदग्निविस्फुलिङ्गोदाहरणेन *आव्यमाणोपाध्याश्रयैव वेदितव्या। यदप्युक्तं प्रकृतस्यैव महतो भूतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन दर्शयन् विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यत्वं दर्शयतीति, तत्रापीयमेव त्रिसूत्री योजयितव्या। 'प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः'। इदमत्र प्रतिज्ञातं "आत्मनि वेदिते सर्वमिदं विदितं भवतीदं सर्वं यदयमात्मा" इति च, उपपादितञ्च सर्वस्य नामरूपकर्मप्रपञ्चस्यैकप्रसवत्वादेकप्रलयत्वाच्च दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैश्च कार्यकारणयोरव्यतिरेकप्रतिपादनात् तस्या एव प्रतिज्ञायाः सिद्धिं सूचयत्येतल्लिङ्गं यन्महतो भूतस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन कथितमित्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते। अभेदे हि सत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातमवकल्पत इति। 'उत्क्रमिष्यत एवम्भावादित्यौडुलोमिः'। उत्क्रमिष्यतो विज्ञानात्मनो

नैव ब्रह्मधर्मकथनं भेदाभेदे धर्मिद्वयग्रहः स्यादिति मन्तव्यं। धीरः सर्वज्ञः। सर्वाणि रूपाणि कार्याणि विचित्य सृष्ट्वा तेषां नामानि च कृत्वा तेषु बुद्ध्यादिषु प्रविश्याभिवदनादिकं कुर्वन् यो वर्तते तं विद्वानिहैवामृतो भवतीति मन्त्रोऽपि जीवपरयोरैक्यं दर्शयतीत्याह। मन्त्रेति। जीवस्य ब्रह्मविकारत्वान्नैक्यमित्यत आह। न च तेज इति। मतत्रयं विभज्य दर्शयति। काशेत्यादिना। कियानपीति। अभेदवद्भेदोऽपीत्यर्थः। तत्रान्यस्य मतस्योपादेयत्वमाह। तत्र काशेति। सोऽयं

---

* श्रूयमाणेति वर्ध० का० पु० पाठः।

ज्ञानध्यानादिसामर्थ्यात् सम्प्रसन्नस्य परेणात्मनैक्यसम्भवादिदमभेदाभिधानमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते। 'अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः'। अस्यैव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानात्मभावेनावस्थानादुपपन्नमिदमभेदाभिधानमिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते। नन्वच्छेदाभिधानमेतत् 'एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति' इति कथमेतदभेदाभिधानं। नैष दोषः, विशेषविज्ञानविनाशाभिप्रायमेतद्विनाशाभिधानं नात्मोच्छेदाभिप्रायं, अत्रैव मा भगवान् मूमुहन्न प्रेत्य संज्ञास्तीति पर्यनुयुज्य स्वयमेव श्रुत्याऽर्थान्तरस्य दर्शितत्वात् "न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्मानुच्छित्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति" इति। एतदुक्तं भवति कूटस्थनित्य एवायं विज्ञानघन आत्मा नास्योच्छेदप्रसङ्गोऽस्ति, मात्राभिस्त्वस्य भूतेन्द्रियलक्षणाभिरविद्याकृताभिरसंसर्गो विद्यया भवति, संसर्गाभावे च तत्कृतस्य विशेषविज्ञानस्याभावान्न प्रेत्य संज्ञास्तीत्युक्तमिति। यदप्युक्तं "विज्ञातारमरे केन वि-

---

देवदत्त इतिवत्तत्त्वमस्यादिवाक्येभ्यः परापरयोरत्यन्ताभेदः प्रतिपादयितुमिष्टोऽर्थः, तदनुसारित्वादित्यर्थः। ज्ञानान्मुक्तिश्रुत्यन्यथानुपपत्त्याप्ययमेव पक्ष आदेय इत्याह। एवञ्चेति। अत्यन्ताभेदे सतीत्यर्थः। कल्पितस्य भेदस्य ज्ञानान्निवृत्तिः सम्भवति न सत्यस्येत्यपि द्रष्टव्यं। यदुक्तं नदीदृष्टान्तात् संसारः स्वाभाविक इति तन्नेत्याह। अतश्चेति। अनामरूपब्रह्मत्वाज्जीवस्येत्यर्थः। उत्पत्तिश्रुत्या जीवस्य ब्रह्मणा भेदाभेदावित्यत आह। अत एवेति। उत्पत्तेः स्वाभाविकत्वे मुक्त्ययोगादेवेत्यर्थः। अत्र पूर्वपक्षे वीजत्रयमुक्तं जीवेनोपक्रमः परस्यैव समुत्थानश्रुत्या जीवाभेदाभिधानं विज्ञातृशब्दश्चेति।

जानीयात्” इति कर्तृवचनेन शब्देनोपसंहाराद्विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यत्वमिति, तदपि काशकृत्स्नीयेनैव दर्शनेन परिहरणीयं। अपि च “यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति” इत्यारभ्याविद्याविषये *तस्यैव दर्शनादिलक्षणं विशेषविज्ञानं प्रपञ्च्य “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत्” इत्यादिनाविद्याविषये तस्यैव दर्शनादिलक्षणस्य विशेषविज्ञानस्याभावमभिदधाति। पुनश्च विषयाभावेऽप्यात्मानं विजानीयादित्याशङ्क्य “विज्ञातारमरे केन विजानीयात्” इत्याह। ततश्च विशेषविज्ञानाभावोपपादनपरत्वाद्वाक्यस्य विज्ञानधातुरेव केवलः सन् भूतपूर्वगत्या कर्तृवचनेन तृचा निर्दिष्ट इति गम्यते। दर्शितन्तु पुरस्तात् काशकृत्स्नीयस्य† मतस्य श्रुतिमत्त्वं, अतश्च विज्ञाना-

---

तत्राद्यं वीजं त्रिसूत्र्या निरस्तं, सम्प्रति द्वितीयमनूद्य तथैव निराचष्टे। यदप्युक्तमित्यादिना। आत्मज्ञानात् सर्वज्ञानं यत्प्रतिज्ञातं तत्र हेतुरिदं सर्वं यदयमात्मेत्यव्यतिरेक उक्तस्तस्य प्रतिपादनात्तदेव प्रतिज्ञातमुपपादितमिति योजना। एकस्मात् प्रसवो यस्य एकस्मिन् प्रलयो यस्य तद्भावादित्यर्थः। समुत्थानमभेदाभिधानमिति यावत्। जन्मनाशावुक्तौ नाभेद इत्याक्षिप्य परिहरति। ननु इत्यादिना। मृतस्य संज्ञा नास्तीति वाक्येऽत्रैव मां मोहितवानसि ज्ञानरूपस्यात्मनो ज्ञानाभावे नाशप्रसङ्गादिति मैत्रेय्योक्तो मुनिराह। न वा अरे इति। मोहं मोहकरं वाक्यं, अविनाशी नाशहेतुशून्यः, अत उच्छित्तिधर्मा नाशवान्न भवतीति अनुच्छित्तिधर्मेत्यर्थः। तृतीयं वीजं तृतीयेन मतेनैव निरसनीयमित्याह। यदपीत्यादिना। आद्यमतद्वये सत्यभेदाङ्गीकारात् केनेत्याक्षेपो न युक्तः काशकृत्स्नस्य मते त्वत्यन्ताभेदाद्विज्ञानस्य कारकाभावात् स युक्त इति श्रुत्यनुसारित्वात्तन्मते

---

* तस्यैवेति वर्ध० का० पु० नास्ति। † पक्षस्येति वर्ध० का० पु० पाठः।

त्मपरमात्मनोरविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपरचितदेहाद्युपाधिनिमित्तो भेदो न पारमार्थिक इत्येषोऽर्थः सर्ववेदान्तवादिभिरभ्युपगन्तव्यः, सदेव सोम्येदमग्र आसीत्, एकमेवाद्वितीयं, आत्मैवेदं सर्वं, ब्रह्मैवेदं सर्वं, इदं सर्वं यदयमात्मा, नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्यऽतोऽस्ति द्रष्टृ इत्येवंरूपाभ्यः श्रुतिभ्यः, स्मृतिभ्यश्च "वासुदेवः सर्वमिदं" "क्षेत्रज्ञञ्चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत। समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम्"। इत्येवंरूपाभ्यः। भेददर्शनापवादाच्च "अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति *न स वेद मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" इत्येवंजातीयकात्। "स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरो-

---

मनःकल्पितं विज्ञातृत्वं मुक्ते ब्रह्मात्मनि भूतपूर्वगत्योक्तमिति परिहरणीयमित्यर्थः। किञ्च पूर्वापरपर्यालोचनया वाक्यस्य मुक्तात्मपरत्वावगमात् विज्ञातृत्वं कल्पितमेवानूद्यते इति †न तल्लिङ्गेन जीवपरत्वमित्याह। अपि चेति। आर्षेषु पक्षेषु काशकृत्स्नपक्षस्यैवादेयत्वे किं वीजं तदाह। दर्शितमिति। अतश्च, श्रुतिमत्त्वाच्च। पुनरपि श्रुतिस्मृतिमत्त्वमाह। सदेवेत्यादिना। हेतूनां भेदो न पारमार्थिक इति प्रतिज्ञया सम्बन्धः। भेदाभेदपक्षे जीवस्य जन्मादिविकारवत्त्वात्तन्निषेधो न स्यादित्याह। स वा एष इति। भेदस्य सत्यत्वे तत्प्रमया बाधादहं ब्रह्मेति निर्बाधं ज्ञानं न स्यादित्याह। अन्यथा चेति। अभेदस्यापि सत्त्वात् प्रमेत्याशङ्क्य भेदाभेदयोर्विरोधात् संशयः स्यादित्याह। सुनिश्चितेति। मास्तु निर्बाधज्ञानमित्यत आह। निरपवादमिति। अहं ब्रह्मेत्यबाधितनिश्चयस्यैव शोकादिनिवर्तकत्वमित्यत्र स्मृतिमप्याह। स्थिते चात्यन्तिकैकत्वे हि प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति न

---

*न स वेद यथा पशुरिति वर्ध० का० पु० पाठः। †नेति सो० २ पु० नास्ति।

ऽस्तोऽभयो ब्रह्मेति चात्मनि सर्वविक्रियाप्रतिषेधात्, अन्यथा च मुमुक्षूणां निरपवादविज्ञानानुपपत्तेः, सुनिश्चितार्थानुपपत्तेश्च। निरपवादं हि विज्ञानं सर्वाकाङ्क्षानिवर्तकमात्मविषयं इष्यते, "वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था" इति च *श्रुतेः, "तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः" इति च स्थितप्रज्ञलक्षणस्मृतेश्च। स्थिते च क्षेत्रज्ञपरमात्मैकत्वविषये सम्यग्दर्शने क्षेत्रज्ञः परमात्मेति नाममात्रभेदात् क्षेत्रज्ञोऽयं परमात्मनो भिन्नः परमात्मायं क्षेत्रज्ञाद्भिन्न इत्येवंजातीयक आत्मभेदविषयो† ऽयं निर्बन्धो निरर्थकः। एको ह्ययमात्मा नाममात्रभेदेन बहुधाभिधीयत इति, न हि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद-

---

भेदाभेदयोरिति भावः। ननु जीवपरमात्मानौ स्वतो भिन्नौ अपर्यायनामवत्त्वात् स्तम्भकुम्भवदित्यत आह। स्थिते चेति। कथं तर्ह्यपर्यायनामभेद इत्याशङ्क्य जीवत्वेश्वरत्वादिनिमित्तभेदादित्याह। एको हीति। किञ्च विद्यातज्जबुद्धिरूपायां गुहायां स्थितो जीवो भवति तस्यामेव ब्रह्म निहितमितिश्रुतेः। स्थानैक्याज्जीव एव ब्रह्मेत्याह। न हीति। काञ्चिदेवैकामिति जीवस्थानादन्यामित्यर्थः। नन्वेकस्यां गुहायां द्वौ किं न स्यातामित्यत आह। न चेति। स्रष्टुरेव प्रवेशेन जीवत्वान्न भेदः। नन्वत्यन्ताभेदे जीवस्य स्पष्टभानात् ब्रह्मापि स्पष्टं स्यादतः स्पष्टत्वास्पष्टत्वाभ्यां तयोर्भेद इति चेन्न दर्पणे प्रतिबिम्बस्य स्फुटत्वेऽपि बिम्बस्यास्फुटत्ववत् कल्पितभेदेन विरुद्धधर्मव्यवस्थोपपत्तेः। सत्यभेदे येषामाग्रहस्तेषां दोषमाह। ये त्विति। सोऽयमिति वत्तत्त्वमसीत्यकार्यकारणद्रव्यसामानाधिकरण्यादत्यन्ताभेदो वेदान्तार्थस्तद्बाध एव निःश्रेयससाधनं तस्य बाधा न युक्ता इत्यर्थः। किञ्च भेदाभेदवादिनो ज्ञानकर्मभ्यां कृतकं मोक्षं कल्पयन्ति, तत्रानित्यत्वं दोषः। यत्तु कृत-

---

* श्रुतिरिति वर्ध० का० पु० पाठः। † अयमिति का० वर्ध० पु० नास्ति।

निहितं गुहायामिति काञ्चिदेवैकां गुहामधिकृत्यैतदुक्तं, न च ब्रह्मणोऽन्यो गुहायां निहितोऽस्ति "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" इति स्रष्टुरेव प्रवेशश्रवणात्, ये तु निर्बन्धं कुर्वन्ति ते वेदान्तार्थं बाधमानाः श्रेयोद्वारं सम्यग्दर्शनमेव बाधन्ते कृतकमनित्यञ्च मोक्षं कल्पयन्ति न्यायेन च न सङ्गच्छन्त इति॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्॥ २३॥

यथाभ्युदयहेतुत्वात् धर्मो जिज्ञास्य एवं निःश्रेयसहेतुत्वाद्ब्रह्मापि जिज्ञास्यमित्युक्तं, ब्रह्म च जन्माद्यस्य यत इति लक्षितं। तच्च लक्षणं घटरुचकादीनां मृत्सुवर्णादिवत् प्रकृतित्वे कुलालसुवर्णकारादिवन्निमित्तत्वे च समानं इत्यतो

कमपि नित्यमिति तच्च यत् क्रियासाध्यं तदनित्यमिति न्यायबाधितं। अस्माकन्त्वनर्थध्वंसस्य ज्ञानसाध्यत्वान्नित्यमुक्तात्ममात्रत्वाच्च नानित्यत्वदोष इति भावः, तस्मान्मैत्रेयीब्राह्मणं प्रत्यग्ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धं॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा। लक्षणसूत्रेणास्य सङ्गतिं वक्तुं वृत्तं स्मारयति। यथेति। तत्र हि ब्रह्मणो बुद्धिस्थत्वार्थं सामान्यतो जगत्कारणत्वं लक्षणमुक्तं तेन बुद्धिस्थे ब्रह्मणि कृत्स्नवेदान्तसमन्वयं प्रतिपाद्य तत्कारणत्वं किं कर्तृत्वमात्रमुत प्रकृतित्वकर्तृत्वोभयरूपमिति विशेषजिज्ञासायामिदमारभ्यते, तथा च सामान्यज्ञानस्य विशेषचिन्ताहेतुत्वात्तेनास्य सम्पत्तिः। यद्यपि तदानन्तर्यमस्य युक्तं तथापि निश्चिततात्पर्यवेदान्तैः कर्तृमात्रेश्वरमतनिरासः सुकर इति समन्वयान्ते इदं लिखितं। लक्षणसूत्रस्याध्यायादिसङ्गतत्वादस्याप्यध्यायादिसङ्गतिः। पूर्वत्र सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया मुख्यत्वाद्वाक्यस्य जीवपरत्वं निरस्तं तदयुक्तं

भवति विमर्शः किमात्मकं पुनर्ब्रह्मणः कारणत्वं स्यादिति। तत्र निमित्तकारणमेव तावत् केवलं स्यादिति प्रतिभाति, कस्मात्, ईक्षापूर्वककर्तृत्वश्रवणात्। ईक्षापूर्वकं हि ब्रह्मणः कर्तृत्वमवगम्यते "स ईक्षाञ्चक्रे," "स प्राणमसृजत" इत्यादिश्रुतिभ्यः। ईक्षापूर्वकञ्च कर्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलालादिषु दृष्टं, अनेककारकपूर्विका च क्रियाफलसिद्धिर्लोके दृष्टा। स च न्याय आदिकर्तर्यपि युक्तः संक्रामयितुं। ईश्वरत्वप्रसिद्धेश्च ईश्वराणां हि राजवैवस्वतादीनां निमित्तकारणत्वमेव केवलं प्रतीयते तद्वत् परमेश्वरस्यापि निमित्तकारणत्वमेव युक्तं प्रतिपत्तुं। कार्यञ्चेदं जगत्सावयवमचेतनमशुद्धञ्च दृश्यते, कारणेनापि तस्य तादृशेनैव भवितव्यं। कार्यकारणयोः सारूप्यदर्शनात् ब्रह्म चानेवंलक्षणमवगम्यते। "निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनं" इत्यादिश्रुतिभ्यः। पारिशेष्याद्ब्रह्म-

---

कर्त्तुपादानयोर्भेदेन प्रतिज्ञाया गौणत्वादित्याक्षिपति। तत्र निमित्तेत्यादिना। पूर्वोत्तरपक्षयोर्द्वैताद्वैतसिद्धिः फलं। ईक्षापूर्वकेति ईक्षणश्रुत्या कर्तृत्वं निश्चितं, तथा च ब्रह्म न प्रकृतिः कर्तृत्वात्, यो यत्कर्ता स तत्प्रकृतिर्न यथा घटकर्ता कुलाल इत्यर्थः। जगत् भिन्नकर्त्तुपादानकं कार्यत्वात् घटवदित्याह। अनेकेति। ब्रह्म नोपादानमीश्वरत्वात् राजादिवदित्याह। ईश्वरत्वेति। जगन्न ब्रह्मप्रकृतिकं तद्विलक्षणत्वात्, यदित्थं तत्तथा कुलालविलक्षणघटवदित्याह। कार्यञ्चेति। निष्कलं निरवयवं, निष्क्रियमचलं, शान्तमपरिणामि, निरवद्यं निरस्तसमस्तदोषं, तत्र हेतुः निरञ्जनमिति।

णोऽन्यदुपादानकारणमशुद्ध्यादिगुणकं स्मृतिप्रसिद्धमभ्युपगन्तव्यं ब्रह्मकारणत्वश्रुतेर्निमित्तत्वमात्रे पर्यवसानादिति, एवं प्राप्ते ब्रूमः। प्रकृतिश्च उपादानकारणञ्च ब्रह्माभ्युपगन्तव्यं निमित्तकारणञ्च न केवलं निमित्तकारणमेव, कस्मात्, प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्, एवं हि प्रतिज्ञादृष्टान्तौ श्रौतौ नोपरुध्येते। प्रतिज्ञा तावत् "उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातं" इति, तत्र चैकेन विज्ञातेन सर्वमन्यदविज्ञातमपि विज्ञातं भवतीति प्रतीयते, तच्चोपादानकारणविज्ञाने सर्वविज्ञानं सम्भवति उपादानकारणाव्यतिरेकात् कार्यस्य, निमित्तकारणाद्व्यतिरेकस्तु कार्यस्य नास्ति, लोके तक्ष्णः प्रासादव्यतिरेकदर्शनात्। दृष्टान्तोऽपि "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं" इत्युपादानकारणगोचर एवाम्नायते, तथैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्या-

---

अञ्जनतुल्यतमःश्रन्यमित्यर्थः, तर्हि जगतः सदृशोपादानं किमित्यत आह। पारिशेष्यादिति। ब्रह्मनिषेधे प्रधानं परिशिष्यत इत्यभिमन्यमानः सिद्धान्तयति। प्रकृतिश्चेति। चकारान्निमित्तत्वग्रहः। एवमुभयरूपे कारणत्वे तयोरबाधो भवतीत्याह। एवमिति। कर्तृज्ञानादपि सर्वकार्यज्ञानं किं न स्यादित्यत आह। निमित्तकारणाद्व्यतिरेकस्त्विति। मृदादीनामुपादानानां दृष्टान्तत्वाद्दार्ष्टान्तिकस्य ब्रह्मण उपादानत्वं वाच्यमित्याह। दृष्टान्तोऽपीति। वागारभ्यं नाममात्रं विकारो न वस्तुतोऽस्तीति सत्यकारणज्ञानाद्विकारज्ञानं युक्तम-

देकेन नखनिकृन्तनेन सर्वं कार्ष्णायसं विज्ञातं स्यादिति च। तथान्यत्रापि "कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति" इति प्रतिज्ञा, यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्तीति दृष्टान्तः, तथा "आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितं" इति प्रतिज्ञा, स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्यान् शब्दान् शक्नुयात् ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीत इति दृष्टान्तः। एवं यथासम्भवं प्रतिवेदान्तं प्रतिज्ञादृष्टान्तौ प्रकृतित्वसाधनौ प्रत्येतव्यौ। यत इतीयमपि पञ्चमी "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यत्र जनिकर्तुः प्रकृतिरिति विशेषस्मरणात् प्रकृतिलक्षण एवापादाने द्रष्टव्या, निमित्तत्वन्त्वधिष्ठात्रन्तराभावादधिगन्तव्यं। यथा हि लोके मृत्सुवर्णादिकमुपादानकारणं कुलाल-

---

त्यर्थः। गतिसामान्यार्थं मुण्डकेऽपि प्रतिज्ञादृष्टान्तावाह। तथान्यत्रापीति। बृहदारण्यकेऽपि तावाह। तथात्मनीति। घटः स्फुरतीत्यनुगतस्फुरणं प्रकृतिस्तदतिरेकेण विकारा न सन्तीति सोऽयमर्थो यथा स्फुटः स्यात् तथा दृष्टान्तः स उच्यते। हन्यमानदुन्दुभिजन्याच्छब्दसामान्याद्बाह्यान् विशेषशब्दान् सामान्यग्रहणातिरेकेण पृथक् ग्रहीतुं श्रोता न शक्नुयात्, सामान्यस्य तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातः शब्दविशेषो गृहीतो भवति, तस्य वा ग्रहणेन तदवान्तरविशेषशब्दो गृहीतो भवति, अतः शब्दसामान्यग्रहणग्राह्या विशेषाः सामान्ये कल्पिताः तद्वदात्मभानभाग्घटादय आत्मनि कल्पिता इत्यर्थः। प्रतिज्ञादृष्टान्तानुरोधाल्लिङ्गाद्ब्रह्मणः प्रकृतित्वमुक्त्वा पञ्चमीश्रुत्याप्याह। यत इति। यतो वा इत्यत्र श्रुतौ यत इति पञ्चमी प्रकृतौ द्रष्टव्येत्य-

सुवर्णकारादीनधिष्ठातॄनपेक्ष्य प्रवर्तते, नैवं ब्रह्मण उपादानकारणस्य स्वतोऽन्योऽधिष्ठातापेक्ष्योऽस्ति, प्रागुत्पत्तेरेकमेवाद्वितीयमित्यवधारणात्, अधिष्ठात्रन्तराभावोऽपि प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादेवोदितो वेदितव्यः। अधिष्ठातरि ह्युपादानादन्यस्मिन्नभ्युपगम्यमाने पुनरप्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्यासम्भवात् प्रतिज्ञादृष्टान्तोपरोध एव स्यात्, तस्मादधिष्ठात्रन्तराभावादात्मनः कर्तृत्वमुपादानान्तराभावाच्च प्रकृतित्वं। कुतश्चात्मनः कर्तृत्वप्रकृतित्वे॥

अभिध्योपदेशाच्च ॥२४॥

अभिध्योपदेशश्चात्मनः कर्तृत्वप्रकृतित्वे गमयति "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय" इति "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय" इति च। तत्राभिध्यानपूर्विकायाः स्वातन्त्र्यप्रवृत्तेः कर्तेति गम्यते। बहु स्यामिति प्रत्यगात्मविषयत्वात् बहुभवनाभिध्यानस्य प्रकृतिरित्यपि गम्यते॥

न्वयः। जनिकर्तुर्जायमानस्य कार्यस्य प्रकृतिरपादानसंज्ञिका भवतीति सूत्रार्थः। संज्ञायाः फलं "अपादाने पञ्चमी" [पा०२।३।२८] इति सूत्रात् प्रकृतौ पञ्चमीलाभः। एवं ब्रह्मणः प्रकृतित्वं प्रसाध्य कर्तृत्वं साधयति। निमित्तत्वमिति। ब्रह्म स्वातिरिक्तकर्त्रधिष्ठेयं प्रकृतित्वान्मृदादिवदित्याद्यनुमानानामागमबाधमाह। प्रागुत्पत्तेरिति। जगत्कर्तृ ब्रह्मैवेत्यत्रापि सूत्रं योजयति। अधिष्ठात्रन्तरेति॥

एकस्योभयरूपप्रकरणत्वमविरुद्धमिति सूत्रचतुष्टयेन साधयति। कुतश्चेत्यादिना। अभिध्या सृष्टिसङ्कल्पः॥

साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॥ २५ ॥

प्रकृतित्वस्यायमभ्युच्चयः इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणं साक्षाद्ब्रह्मैव कारणमुपादायोभौ प्रलयप्रभवावाम्नायेते "सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति" इति। यद्धि यस्मात् प्रभवति यस्मिंश्च प्रलीयते तत् तस्योपादानं प्रसिद्धं, यथा व्रीहियवादीनां पृथिवी। साक्षादिति चोपादानान्तरानुपादानं सूचयत्याकाशादेवेति। प्रत्यस्तमयश्च नोपादानादन्यत्र कार्यस्य दृष्टः॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणं ब्रह्मप्रक्रियायां "तदात्मानं स्वयमकुरुत" इति आत्मनः कर्मत्वं कर्तृत्वं च दर्शयति, आत्मानमिति कर्मत्वं स्वयमकुरुतेति कर्तृत्वं। कथं पुनः पूर्वसिद्धस्य सतः कर्तृत्वेन व्यवस्थितस्य क्रियमाणत्वं शक्यं सम्पादयितुं,

---

अभ्युच्चयो हेत्वन्तरं। आकाशादेवेत्येवकारसूचितमुपादानान्तरानुपादानग्रहणं साक्षादितिपदेन सूत्रकारो दर्शयतीति योजना॥

आत्मसम्बन्धिनी कृतिः आत्मकृतिः, सम्बन्धश्चात्मनः कृतिं प्रति विषयत्वमाश्रयत्वञ्च। ननु कृतेराश्रयः सिद्धो भवति विषयस्तु साध्यः। एकस्योभयं विरुद्धमित्याशङ्कते। कथं पुनरिति। यथा मृदः साध्यपरिणामाभेदेन कृतिविषयत्वं तद्वदात्मन इत्याह। परिणामादिति। आत्मानमित्यविरोध इति शेषः। सिद्धस्यापि साध्यत्वे दृष्टान्तमाह। विकारात्मनेति। ननु ब्रह्मण आत्मानमिति द्वितीयया कार्यात्मना साध्यत्वश्रुत्याऽस्तु प्रकृतित्वं कर्ता त्वन्योऽन्विष्यत आह। स्वय-

परिणामादिति ब्रूमः, पूर्वसिद्धोऽपि हि सन्नात्मा विशेषेण विकारात्मना परिणमयामासात्मानमिति। विकारात्मना च परिणामो मृदाद्यासु प्रकृतिषूपलब्धः, स्वयमिति च विशेषणात् निमित्तान्तरानपेक्षत्वमपि प्रतीयते। परिणामादिति वा पृथक्सूत्रं, तस्यैषोऽर्थः। इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणं ब्रह्मण एव विकारात्मनायं परिणामः सामानाधिकरण्येनाम्नायते "सच्च त्यच्चाभवन्निरुक्तञ्चानिरुक्तं च" इत्यादिनेति॥

योनिश्च हि गीयते॥ २७॥

इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणं ब्रह्मयोनिरित्यपि पठ्यते, वेदान्तेषु "कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्म योनिं" इति "यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः" इति च। योनिशब्दश्च प्रकृतिवचनः समधिगतो लोके पृथिवी योनिरोषधिवनस्पतीनामिति। स्त्रीयोनेर-

---

मिति चेति। ब्रह्मणः कृतिकर्मत्वोपपादनार्थं परिणामादिति पदं व्याख्यायान्यथापि व्याचष्टे। पृथक् सूत्रमिति। मृद्घट इति वद्ब्रह्म सच्च त्यच्चेति परिणामसामानाधिकरण्यश्रुतेः ब्रह्मणः प्रकृतित्वमित्यर्थः। सत्प्रत्यक्षं भूतत्रयं, त्यत्परोक्षं भूतद्वयं, निरुक्तं वक्तुं शक्यं घटादि, अनिरुक्तं वक्तुमशक्यं कपोतरूपादिकं च ब्रह्मैवाभवदित्यर्थः॥

अत्र सूत्रे परिणामशब्दः कार्यमात्रपरः न तु सत्यकार्यात्मपरिणामपरः तदनन्यत्वमिति विवर्तवादस्य वक्ष्यमाणत्वात् योनिशब्दाच्च प्रकृतित्वमित्याह। योनिश्चेति। कर्तारं क्रियाशक्तिमन्तं, ईशं नियन्तारं, पुरुषं प्रत्यञ्चं, ब्रह्म पूर्णं, योनिं प्रकृतिं, धीरा ध्यानेन पश्यन्तीत्यर्थः। नन्वनुपादानेऽपि स्त्रीयोनौ योनिशब्दो दृष्ट इत्यत आह। स्त्रीयोनेरिति। शोणितमवयवशब्दार्थः। योनिशब्दस्य स्थानमप्यर्थो भवति

प्यस्यैवावयवद्वारेण गर्भं प्रत्युपादानकारणत्वं। क्वचित् स्थानवचनोऽपि योनिशब्दो दृष्टः, योनिष्ट इन्द्र निषदे अकारीति वाक्यशेषात्, तत्र प्रकृतिवचनता परिगृह्यते "यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च" इत्येवंजातीयकात्। तदेवं प्रकृतित्वं ब्रह्मणः प्रसिद्धं। यत्पुनरिदमुक्तं ईक्षापूर्व्वकं कर्त्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलालादिषु लोके दृष्टं नोपादानेष्वित्यादि तत्प्रत्युच्यते, न लोकवदिह भवितव्यं, न ह्ययमनुमानगम्योऽर्थः *शब्दगम्यत्वात्त्वस्यार्थस्य यथाशब्दमिह भवितव्यं, शब्दश्चेक्षितुरीश्वरस्य प्रकृतित्वं प्रतिपादयतीत्यवोचाम, पुनश्चैतत्सर्व्वं विस्तरेण †प्रतिवक्ष्यामः॥

एतेन सर्व्वे व्याख्याता व्याख्याताः॥ २८॥

ईक्षतेर्नाशब्दमित्यारभ्य प्रधानकारणवादः सूत्रैरेव पुनः

सोऽत्र भूतयोन्यादिशब्दैर्न ग्राह्यः, ऊर्णनाभ्यादिप्रकृतदृष्टान्तवाक्यशेषविरोधादित्याह। क्वचिदिति। हे इन्द्र ते तव निषदे उपवेशनाय योनिः स्थानं मया अकारि कृतमित्यर्थः। पूर्वपक्षोक्तानुमानानि अनूद्यागमबाधमाह। यत्पुनरित्यादिना। नन्वनुमानस्य श्रुत्यनपेक्षत्वान्न तया बाध इत्यत आह। न हीति। जगत्कर्त्ता पक्षः श्रुत्यैव सिध्यति, या कृतिः सा शरीरजन्येति व्याप्तिविरोधेन नित्यकृतिमतोऽनुमानासम्भवादतः श्रौतमीश्वरं पक्षीकृत्यानुपादानत्वसाधने भवत्येवोपजीव्यया प्रकृतित्वबोधकश्रुत्या बाध इत्यर्थः। यदुक्तं विलक्षणत्वाद्ब्रह्मणो न जगदुपादानत्वमिति तत्राह। पुनश्चेति। न विलक्षणत्वादित्यारभ्येत्यर्थः। अत उभयरूपं कारणत्वं ब्रह्मणो लक्षणमिति सिद्धं॥

एतेन सर्वे व्याख्याताः। अस्याधिकरणस्य तात्पर्यं वक्तुं वृत्तमनु-

---

* शब्दगम्यत्वात्तस्येति वर्ध० का० पु० पाठः। † प्रतिपादयिष्याम इति वर्ध०

पुनराशङ्क्य निराकृतः, तस्य हि पक्षस्योपोद्बलकानि कानिचि-ल्लिङ्गाभासानि वेदान्तेष्वापातेन मन्दमतीन् प्रतिभान्तीति। स च कार्यकारणानन्यत्वाभ्युपगमात् प्रत्यासन्नो वेदान्तवादस्य देवलप्रभृतिभिश्च कैश्चिद्धर्मसूत्रकारैः स्वग्रन्थेष्वाश्रितः तेन तत्प्रतिषेधे एव यत्नोऽतीव कृतो नाण्वादिकारणवादप्रतिषेधे। तेऽपि तु ब्रह्मकारणवादपक्षस्य प्रतिपक्षत्वात् प्रतिषेद्धव्याः, तेषामप्युपोद्बलकं वैदिकं किञ्चिल्लिङ्गमापातेन मन्दमतीन् प्रतिभायादिति, अतः प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायेनातिदिशति, एतेन प्रधानकारणवादप्रतिषेधन्यायकलापेन सर्वेऽण्वादिकारणवादा अपि प्रतिषिद्धतया व्याख्याता वेदितव्याः। तेषामपि प्रधानवदशब्द-

---

वदति। ईक्षतेरिति। प्रधानवादस्य प्राधान्येन निराकरणे हेतूनाह। तस्य हीत्यादिना। तर्ह्यण्वादिवादा उपेक्षणीया दुर्बलत्वादित्यत आह। तेऽपि त्विति। निर्मूलास्ते कथं प्रतिपक्षा इत्यत आह। तेषामिति। तथा हि छान्दोग्ये जगत्कारणत्वज्ञापनार्थं पिता पुत्रमुवाच। आसां वटधानानां मध्ये एकां भिन्धीति भिन्ना भगव इत्युवाच पुत्रः, पुनः पित्रा किमत्र पश्यसीत्युक्ते न किञ्चन भगव इत्याह। तत्र पित्राऽणिमानं न पश्यसीत्युक्तं, तथा च न किञ्चनशब्दाच्छून्यस्वभाववादो प्रतीयेते, अणुशब्दात् परमाणुवाद इति, एवमसदेवेदमग्र आसीदणोरणीयानित्यादि लिङ्गं द्रष्टव्यं। अत्राण्वादिवादाः श्रौता न वेति संशये सत्यपद एवादिशब्दबलाच्छ्रौता इति प्राप्तेऽतिदिशति। एतेनेति। अस्यातिदेशत्वान्न पृथक् सङ्गत्याद्यपेक्षा न किञ्चनासच्छब्दयोः प्रत्यक्षायोग्यवस्तुपरत्वादणुशब्दस्य सूक्ष्माभिप्रायत्वादशब्दत्वं, तेषां वा-

त्वाच्छब्दविरोधित्वाच्चेति। व्याख्याता व्याख्याता इति पदाभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयति।

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमद्गोविन्दपूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ * ॥

॥ * ॥ इति प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ * ॥

दानां प्रधानवादवदश्रौतत्वं, ब्रह्मकारणश्रुतिबाधितत्वञ्च, तस्माद्ब्रह्मैव परमकारणं, तस्मिन्नेव सर्वेषां वेदान्तानां समन्वय इति सिद्धं।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीगोविन्दानन्द-भगवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ * ॥

॥ * ॥ अध्यायश्च समाप्तः ॥ * ॥

ॐ परमात्मने नमः ।

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

प्रथमेऽध्याये सर्वज्ञः सर्वेश्वरो जगत उत्पत्तिकारणं मृत्सुवर्णादय इव घटरुचकादीनां, उत्पन्नस्य जगतो नियन्तृत्वेन स्थितिकारणं मायावीव मायायाः प्रसारितस्य जगतः पुनः स्वात्मन्येवोपसंहारकारणमवनिरिव चतुर्विधस्य भूतग्रामस्य, स एव च सर्वेषां न आत्मेत्येतद्वेदान्तवाक्यसमन्वयप्रतिपादनेन प्रतिपादितं, प्रधानादिवादाश्चाशब्दत्वेन निराकृताः । इदानीं स्वपक्षे स्मृतिन्यायविरोधपरिहारः प्रधानादिवादानाञ्च न्यायाभासोपबृंहितत्वं प्रतिवेदान्तञ्च सृष्ट्यादिप्रक्रियाया अविगीतत्वमित्यस्यार्थजातस्य प्रतिपादनाय द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । तत्र प्रथमं तावत् स्मृतिविरोधमुपन्यस्य परिहरति यदुक्तं ब्रह्मैव सर्वज्ञं जगतः कारणमिति तदयुक्तं ।

ॐ ब्रह्मणे नमः ।

साङ्ख्यादिस्मृतियुक्तिभिर्न चलितो वेदान्तसिद्धान्तगो
निर्मूलैर्विविधाश्मैरविदिते व्योमादिजन्माप्ययः ।
उत्पत्त्यन्तविवर्ज्जितस्थितिवपुर्व्याप्ता च कर्ताश्मको
लिङ्गेन प्रथितोऽपि नामतनुकृत्तं जानकीशं भजे ॥

नामरूपे व्याकरवाणीति श्रुतेर्नामतनुकृदपि संज्ञामूर्तिव्याकर्ताऽपि लिङ्गशरीरोपाधिना कर्तेति व्यंश इति च प्रथितः प्रसिद्धो यस्तं प्रत्य-

कुतः, स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात्। स्मृतिश्च तन्त्राख्या परमर्षिप्रणीता शिष्टपरिगृहीता, अन्याश्च तदनुसारिण्यः स्मृतयः, एवं सत्यनवकाशाः प्रसज्येरन्, तासु ह्यचेतनं प्रधानं स्वतन्त्रं जगतः कारणमुपनिबध्यते, मन्वादिस्मृतयस्तावच्चोदनालक्षणेनाग्निहोत्रादिना धर्मजातेनापेक्षितमर्थं समर्पयन्त्यः सावकाशा भवन्ति, अस्य वर्णस्यास्मिन् कालेऽनेन विधानेनोपनयनमीदृशश्चाचार इत्थं वेदाध्ययनमित्थं समावर्तनमित्थं सहधर्मचारिणीसंयोग इति, तथा पुरुषार्थांश्चतुर्वर्णाश्रमधर्मान् नानाविधान् विदधति, नैवं कापिलादिस्मृतीनामनुष्ठेये विषयेऽवकाशोऽस्ति, मोक्षसाधनमेव हि सम्यग्दर्शनमधिकृत्य ताः प्रणीताः, यदि तत्राप्यनवकाशाः स्युः आनर्थक्यमेवासां प्रस-

---

गभिन्नं परमात्मानं मूलप्रकृतिनियन्तारं भजे इत्यर्थः। स्मृतिप्रसङ्गात् पूर्वोत्तराध्याययोर्विषयविषयिभावसङ्गतिं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति। प्रथमेऽध्याय इति। जन्मादिसूत्रमारभ्य जगदुत्पत्त्यादिकारणं ब्रह्मेति प्रतिपादितं शास्त्रदृष्ट्या त्वित्यादिसूत्रेषु, स एवाद्वितीयः सर्वात्मेत्युक्तं अानुमानिकमित्यादिना कारणान्तरस्याश्रौतत्वं दर्शितमित्यर्थः। एवं प्रथमाध्यायस्यार्थमनूद्य तस्मिन् विषये विरोधपरिहारविषयिणं द्वितीयाध्यायस्यार्थं पादशः सङ्क्षिप्य कथयति। इदानीमिति। अत्र प्रथमपादे समन्वयस्य साङ्ख्यादिस्मृतियुक्तिभिर्विरोधपरिहारः क्रियते, द्वितीयपादे साङ्ख्याद्यागमानां भ्रान्तिमूलत्वमविरोधाय कथ्यते, तृतीये पादे प्रतिवेदान्तं सृष्टिश्रुतीनां जीवात्मश्रुतीनाञ्च व्योमादिमहाभूतानां जन्मलयक्रमादिकथनेनाविरोधः प्रतिपाद्यते, चतुर्थपादे लिङ्गशरीरश्रुतीनां अविरोध इत्यर्थः। अयमेवार्थः सुखबोधार्थं श्लोकेन संगृहीतः।

ज्येत, तस्मात् तदविरोधेन वेदान्ता व्याख्यातव्याः। कथं पुनः ईक्षत्यादिभ्यो हेतुभ्यो ब्रह्मैव सर्वज्ञं जगतः कारणमित्यवधारितः श्रुत्यर्थः स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गेन पुनराक्षिप्यते। भवेदयमनाक्षेपः स्वतन्त्रप्रज्ञानां परतन्त्रप्रज्ञास्तु प्रायेण जनाः स्वातन्त्र्येण श्रुत्यर्थमवधारयितुमशक्नुवन्तः प्रख्यातप्रणेतृकासु स्मृतिष्ववलम्बेरन्, तद्बलेन च श्रुत्यर्थं प्रतिपित्सेरन्। अस्मत्कृते च व्याख्याने न विश्वस्युर्बहुमानात् स्मृतीनां प्रणेतृषु। कपिलप्रभृतीनाञ्चार्षं ज्ञानमप्रतिहतं स्मर्यते, श्रुतिश्च भवति "ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानञ्च पश्येत्" इति।

"द्वितीये स्मृतितर्काभ्यामविरोधोऽन्यदुष्टता।
भूतभोक्तृश्रुतेर्लिङ्गश्रुतेरप्यविरुद्धता" ॥ इति ॥

तत्राज्ञाते विषये विरोधशङ्कासमाध्ययोगात् समन्वयाध्यायानन्तर्यमविरोधाध्यायस्य युक्तम्, तत्र प्रथमाधिकरणतात्पर्यमाह। प्रथममिति। श्रौते समन्वये विरोधनिरासार्थत्वादस्य पादस्य श्रुतिशास्त्राध्यायसङ्गतयः स्वमतस्थापनात्मकत्वात् सर्वेषामधिकरणानामेतत्पादसङ्गतिः। अत्र पूर्वपक्षे स्मृतिविरोधादुक्तसमन्वयासिद्धिः फलं सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति विवेकः। तत्र ब्रह्मण्युक्तवेदान्तसमन्वयो विषयः, स किं साङ्ख्यस्मृत्या विरुध्यते न वेति स्मृतिप्रामाण्याप्रामाण्याभ्यां सन्देहे पूर्वपक्षमाह। यदुक्तमिति। तन्त्र्यन्ते व्युत्पाद्यन्ते तत्त्वान्यनेनेति तन्त्रं शास्त्रं कपिलोक्तमन्यास्च पञ्चशिखादिभिः प्रोक्ताः, एवं सति वेदान्तानामद्वयब्रह्मसमन्वये निरर्थकाः स्युरित्यर्थः। तासामपि ब्रह्मार्थकत्वमस्तीत्यविरोध इत्यत आह। तासु हीति। ननु साङ्ख्यस्मृतिप्रामाण्याय प्रधानवादग्रहे मन्वादिस्मृतीनामप्रामाण्यं स्यादित्याशङ्क्य तासां धर्मे सावकाशत्वात् प्रामाण्यं स्यादित्याह। मन्वादीति।

तस्मान्नैषां मतमयथार्थं शक्यं सम्भावयितुं, तर्कावष्टम्भेन *च तेऽर्थं प्रतिष्ठापयन्ति, तस्मादपि स्मृतिबलेन वेदान्ता व्याख्येया इति पुनराक्षेपः, तस्य समाधिर्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गादिति। यदि स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गेनेश्वरकारणवाद आक्षिप्येतैवमप्यन्या ईश्वरकारणवादिन्यः स्मृतयोऽनवकाशाः प्रसज्येरन् ता उदाहरिष्यामः। "यत् तत् सूक्ष्ममविज्ञेयं" इति परं ब्रह्म प्रकृत्य स ह्यन्तरात्मा भूतानां क्षेत्रज्ञश्चेति कथ्यत इति चोक्त्वा "तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम" इत्याह। तथान्यत्रापि "अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन् †निर्गुणे सम्प्रलीयते" इत्याह।

तर्हि सांख्यादिस्मृतीनामपि धर्मे तात्पर्येण प्रामाण्यमस्तु तत्त्वे तु ब्रह्मैवेत्यविरोध इत्यत आह। नैवमिति। तत्त्वे विकल्पनानुपपत्तेर्निरवकाशस्मृत्यनुसारेण श्रुतिव्याख्यानमुचितं सावकाशान्निरवकाशं बलीय इति न्यायादित्याह। तस्मादिति। श्रुतिविरोधे स्मृत्यप्रामाण्यस्योक्तत्वात् पूर्वपक्षो न युक्त इति शङ्कते। कथमिति। ये स्वातन्त्र्येण श्रुत्यर्थं ज्ञातुं शक्नुवन्ति तेषामयं पूर्वपक्षो न भवेत्, साङ्ख्यवृद्धेषु श्रद्धालूनान्तु भवेदित्याह। भवेदिति। तेषामतीन्द्रियार्थज्ञानवत्त्वाच्च तत्र श्रद्धा स्यादित्याह। कपिलप्रभृतीनाञ्चेति।

"आदौ यो जायमानञ्च कपिलं जनयेदृषिं।
प्रसूतं बिभृयात् ज्ञानैस्तं पश्येत् परमेश्वरम्"॥ इति—

श्रुतियोजना। यथा साङ्ख्यस्मृतिविरोधाद्ब्रह्मवादस्त्याज्य इति त्वयोच्यते तथा स्मृत्यन्तरविरोधात् प्रधानवादस्त्याज्य इति मयोच्यत इति सिद्धान्तयति। तस्य समाधिरिति। तस्माद्ब्रह्मणः सकाशादव्यक्तं मायायां लीनं सूक्ष्मात्मकं जगदिति यावत्। इतिहासवाक्यानुक्त्वा पुराणसम्मतिमाह। अतश्चेति। प्रभवत्यस्मादिति प्रभवो जन्महेतुः, प्रलीयते तस्मिन्निति प्रलयो लयाधिष्ठानं, तस्मात् कर्तुरीश्वरात्

---

* चेते इति का० पु० पाठः।　　† निष्क्रिये इति वर्ध०।

"अतश्च सङ्क्षेपमिमं शृणुध्वं
नारायणः सर्वमिदं पुराणः।
स सर्गकाले च करोति सर्गं
संहारकाले च तदत्ति भूयः"॥ इति

पुराणे, भगवद्गीतासु च "अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा" इति, परमात्मानमेव च प्रकृत्यापस्तम्बः पठति "तस्मात् कायाः प्रभवन्ति सर्वे स मूलं शाश्वतिकः स नित्यः" इति। एवमनेकशः स्मृतीष्वपीश्वरः कारणत्वेनोपादानत्वेन च प्रकाश्यते। स्मृतिबलेन प्रत्यवतिष्ठमानस्य स्मृतिबलेनैवोत्तरं प्रवक्ष्यामि इत्यतोऽयमन्यस्मृत्यनवकाशदोषोपन्यासः। दर्शितन्तु श्रुतीनामीश्वरकारणवादं प्रति तात्पर्यं, विप्रतिपत्तौ च स्मृतीनामवश्य-

---

कायाः ब्रह्मादयः प्रभवन्ति। स एव मूलमुपादानं किंपरिणामि न शाश्वतिकः कूटस्थः अतः स नित्य इत्यर्थः। ननु श्रुतिविरोधः किमिति नोक्त इत्यत आह। स्मृतिबलेनेति। स्मृतीनां मिथो विरोधे कथं तत्त्वनिर्णयस्तत्राह। दर्शितन्त्विति। श्रुतिभिरेव तत्त्वनिर्णय इत्यर्थः। स्मृतीनां का गतिरित्यत आह। विप्रतिपत्तौ चेति। वस्तुतत्त्वे स्मृतीनां मिथो विरोधे वस्तुनि विकल्पायोगात् क्लृप्तश्रुतिमूला स्मृतयः प्रमाणं, इतरास्तु कल्प्यश्रुतिमूला न प्रमाणमित्यर्थः। क्लृप्तश्रुतिविरोधे स्मृतिर्न प्रमाणमित्यत्र जैमिनीयन्यायमाह। तदुक्तमिति। औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेदिति प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धा सा सर्वा वेष्टयितव्येति स्मृतिर्मानं न वेति सन्देहे मूलश्रुत्यनुमानान्मानमिति प्राप्ते सिद्धान्तः क्लृप्तश्रुतिविरोधे स्मृतिप्रामाण्यमनपेक्षमपेक्षाशून्यं हेयमिति यावत्। हि यतो सति विरोधे श्रुत्यनुमानं भवति, अत्र तु विरोधे सत्यनुमानायोगान्मूलाभावात् सर्ववेष्टनस्मृतिरप्रमा-

कर्तव्येऽन्यतरपरिग्रहे*ऽन्यतरस्यापरित्यागे च श्रुत्यनुसारिण्यः स्मृतयः प्रमाणमनपेक्ष्या इतराः, तदुक्तं प्रमाणलक्षणे "विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानं" इति। न चातीन्द्रियानर्थान् श्रुतिमन्तरेण कश्चिदुपलभत इति शक्यं सम्भावयितुं, निमित्ताभावात्, शक्यं कपिलादीनां सिद्धानामप्रतिहतज्ञानत्वादिति चेत्, न सिद्धेरपि सापेक्षत्वात्। धर्मानुष्ठानापेक्षा हि सिद्धिः, स च धर्मश्चोदनालक्षणः, ततश्च पूर्वसिद्धायाश्चोदनाया अर्थो न पश्चिमसिद्धपुरुषवचनवशेनातिशङ्कितुं शक्यते, सिद्धव्यपाश्रयकल्पनायामपि बहुत्वात्, सिद्धानां प्रदर्शितेन प्रकारेण स्मृतिविप्रतिपत्तौ सत्यां न श्रुतिव्यपाश्रयादन्यत् निर्णयकारणमस्ति। परतन्त्रप्रज्ञस्यापि नाकस्मात् स्मृतिविशेषविषयः पक्षपातो युक्तः, कस्यचित् क्वचित्तु पक्षपाते सति

णमित्यर्थः। अस्तु साङ्ख्यस्मृतिः प्रत्यक्षमूलेत्यत आह। न चेति। योगिनां सिद्धिमहिम्नाऽतीन्द्रियज्ञानं सम्भावयितुं शक्यमिति शङ्कते। शक्यमिति। कपिलादिभिः किलादौ वेदप्रामाण्यं निश्चित्य तदर्थस्यानुष्ठानेन सिद्धिः सम्पादिता, तया सिद्ध्या प्रणीतस्मृत्यनुसारेणानादिश्रुतिपीडा न युक्तोपजीव्यविरोधादिति परिहरति। न सिद्धेरपीति। अतिशङ्कितुमिति, श्रुतीनां मुख्यार्थमतिक्रम्योपचरितार्थत्वं शङ्कितुं न शक्यत इत्यर्थः। स्वतः सिद्धेर्वेदो नोपजीव्य इति चेन्नानीश्वरस्य स्वतः सिद्धौ मानाभावात्। अङ्गीकृत्याप्याह। सिद्धेति। सिद्धानां वचनमाश्रित्य वेदार्थकल्पनायामपि सिद्धोक्तीनां मिथो विरोधे श्रुत्याश्रितमन्वाद्युक्तिभिरेव वेदार्थनिर्णयो युक्त इत्यर्थः। श्रुतिरूपाश्रयं विना सिद्धोक्तिमात्रं न तत्त्वनिर्णयकारणमित्यक्षरार्थः। ननु मन्दमतेः साङ्ख्यस्मृतौ श्रद्धा भवति तस्य मतिः वेदान्तमार्गे कथमा-

---

*ऽन्यतरपरित्यागे इति वर्ध० पु० पाठः।

पुरुषमतिवैरूप्येण तत्त्वाव्यवस्थानप्रसङ्गात्, तस्मात्तस्यापि स्मृतिविप्रतिपत्त्युपन्यासेन श्रुत्यनुसारानुसार*विवेचनेन च सन्मार्गे प्रज्ञा संग्रहणीया। या तु श्रुतिः कपिलस्य ज्ञानातिशयं प्रदर्शयन्ती प्रदर्शिता न तया श्रुतिविरुद्धमपि कापिलं मतं श्रद्धातुं शक्यं, कपिलमिति श्रुतिसामान्यमात्रत्वात्। अन्यस्य च कपिलस्य सगरपुत्राणां प्रतप्तुर्वासुदेवनाम्नः स्मरणात्, अन्यार्थदर्शनस्य च प्राप्तिरहितस्यासाधकत्वात्। भवति चान्या मनोर्माहात्म्यं प्रख्यापयन्ती श्रुतिः "यद्वै किञ्च मनुरवदत् तद्भेषजं" इति। मनुना च

"सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि।

समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति"॥ इति-

सर्वात्मत्वदर्शनं प्रशंसता कापिलं मतं निन्द्यत इति गम्यते। कपिलो हि न सर्वात्मत्वदर्शनमनुमन्यते, आत्मभेदाभ्युपगमात्।

नेत्यत आह। परतन्त्रेत्यादिना। ननु श्रुत्या कपिलस्य सर्वज्ञत्वोक्तेस्तन्मते श्रद्धा दुर्वारा इत्यत आह। या त्विति। कपिलशब्दमात्रेण साङ्ख्यकर्ता श्रौत इति भ्रान्तिरयुक्ता, तस्य द्वैतवादिनः सर्वज्ञत्वायोगादत्र च सर्वज्ञानसम्भृतत्वेन श्रुतः कपिलो वासुदेवांश एव, स हि सर्वात्मत्वज्ञानं वैदिकं साङ्ख्यानुपदिशतीति सर्वज्ञ इति भावः। प्रतप्तुः प्रदाहकस्य। किञ्च यः कपिलं ज्ञानैर्बिभर्ति तमीश्वरं पश्येदिति विधीयते, तथा चान्यार्थस्य ईश्वरप्रतिपत्तिशेषस्य कपिलसर्वज्ञत्वस्य दर्शनमनुवादस्तस्य मानान्तरेण प्राप्तिशून्यस्य स्वार्थसाधकत्वायोगान्नानुवादमात्रात् सर्वज्ञत्वसिद्धिरित्याह। अन्यार्थेति। द्वैतवादिनः कपिलस्य श्रौतत्वं निरस्य ब्रह्मवादिनो मनोः श्रौतत्वमाह। भवति चेति। इतिहासेऽपि कापिलमतनिन्दापूर्वकमद्वैतं दर्शितमित्याह।

---

* विषयविवेचनेनेति का० पु० पाठः।

महाभारतेऽपि च "बहवः पुरुषा ब्रह्मन्नुताहो एक एव तु" इति विचार्य "बहवः पुरुषा राजन् साङ्ख्ययोगविचारिणां" इति परपक्षमुपन्यस्य तद्व्युदासेन-

"बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरुच्यते।
तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकम्" ॥

इत्युपक्रम्य-

"ममान्तरात्मा तव च ये चान्ये देहिसंज्ञिताः।
सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ न ग्राह्यः केनचित् क्वचित् ॥
विश्वमूर्द्धा विश्वभुजो विश्वपादाक्षिनासिकः।
एकश्चरति भूतेषु स्वैरचारी यथासुखम्" ॥ इति

सर्वात्मतैव निर्द्धारिता। श्रुतिश्च सर्वात्मतायां भवति

महाभारतेऽपीति। पुरुषाः आत्मानः किं वस्तुतो भिन्नाः उत सर्वदेहस्थानां प्रत्यगात्मा एक इति विमर्शार्थः। बहूनां पुरुषाकाराणां देहानां यथैका योनिरुपादानं पृथ्वी तथा तं पुरुषमात्मानं विश्वं सर्वोपादानत्वेन सर्वात्मकं सर्वज्ञत्वादिगुणैः सम्पन्नं कथयिष्यामि विश्वं सर्वलोकप्रसिद्धादेव तिर्यङ्मनुष्यादीनां मूर्द्धानोऽस्यैवेति विश्वमूर्द्धा, एकस्यैव सर्वदेहेषु प्रतिबिम्बभावेन प्रविष्टत्वात्, एवं विश्वभुजत्वादियोजना। सर्वभूतेष्वेकश्चरति अवगच्छति सर्वज्ञ इत्यर्थः। स्वैरचारी स्वतन्त्रः, नास्य नियन्ता कश्चिदस्ति सर्वेश्वर इत्यर्थः। यथा सुखमिति विशोकानन्दस्वरूप इति यावत। कापिलतन्त्रस्य वेदमूलस्मृतिविरोधमुक्त्वा साक्षाद्वेदविरोधमाह। श्रुतिश्चेति। यस्मिन् ज्ञानकाले केवलं स्वतन्त्रप्रकृतिकल्पनयैव वेदविरुद्धं न किन्त्वात्मभेदकल्पनयापीति सिद्धमिति सम्बन्धः। स्मृतिविरोधे वेदस्यैवाप्रामाण्यं किं न स्यादित्यत आह। वेदस्य हीति। वेदस्य प्रामाण्यं स्वतः सिद्धन-

"यस्मिन् सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विजानतः।

तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः" ॥ इति-

एवंविधा। अतश्चात्मभेदकल्पनयापि कापिलस्य तन्त्रस्य वेदविरुद्धत्वं वेदानुसारिमनुवचनविरुद्धत्वञ्च। न केवलं स्वतन्त्रप्रकृतिपरिकल्पनयैवेति*सिद्धं, वेदस्य हि निरपेक्षं स्वार्थे प्रामाण्यं रवेरिव रूपविषये पुरुषवचसान्तु मूलान्तरापेक्षं। †स्वार्थे प्रामाण्यं वक्तृस्मृतिव्यवहितञ्चेति विप्रकर्षः, तस्माद्वेदविरुद्धे विषये स्मृत्यनवकाशप्रसङ्गो न दोषः। कुतश्च स्मृत्यनवकाशप्रसङ्गो न दोषः॥

इतरेषाञ्चानुपलब्धेः॥ २॥

प्रधानादितराणि यानि प्रधानपरिणामत्वेन स्मृतौ ‡कल्पितानि महदादीनि न तानि वेदे लोके चोपलभ्यन्ते, भूतेन्द्रियाणि तावत् लोकवेदप्रसिद्धत्वात् शक्यन्ते स्मर्तुं। अलोक-

---

पौरुषेयत्वात् पौरुषेयवाक्यानां स्वार्थस्मृतितन्मूलानुभवयोः कल्पनया प्रामाण्यं ज्ञेयमिति व्यवहितं, परतः प्रामाण्यमिति विप्रकर्षः, श्रुतिस्मृत्योर्विशेष इत्यक्षरार्थः। समयोर्विरोधे हि निरवकाशेन सावकाशं बाध्यमिह स्वतः परतः प्रामाण्ययोर्वैषम्यात् झटिति निश्चितप्रामाण्येन चानुपसंजातविरोधिना वेदवाक्येन विरुद्धस्मृतेरेव बाध इति भावः। तस्मादिति विशेषादित्यर्थः, भ्रान्तिमूलत्वसम्भवादिति भावः॥

महदहङ्कारौ तावदप्रसिद्धौ अहङ्कारप्रकृतिकत्वेन तन्मात्राण्यप्रसिद्धानि स्मर्तुं न शक्यन्त इत्याह। इतरेषाञ्चेति। ननु महतः

---

* सिद्धमिति वर्ध० पु० नास्ति। † स्वार्थे प्रामाण्यमिति वर्ध० पु० नास्ति।

‡ निरूपितानीति वर्ध० पु० पाठः।

वेदप्रसिद्धत्वात्तु महदादीनां षष्ठस्यैवेन्द्रियार्थस्य न स्मृतिरवकल्प्यते। यदपि क्वचित् तत्परमिव श्रवणमवभासते तदप्यतत्परं व्याख्यातं 'आनुमानिकमप्येकेषां' इत्यत्र। कार्यस्मृतेरप्रामाण्यात् कारणस्मृतेरप्यप्रामाण्यं युक्तमित्यभिप्रायः, तस्मादपि न स्मृत्यनवकाशप्रसङ्गो दोषः। तर्कावष्टम्भन्तु न विलक्षणत्वादित्यारभ्योन्मथिष्यति॥

एतेन योगः प्रत्युक्तः॥ ३॥

एतेन साङ्ख्यस्मृतिप्रत्याख्यानेन योगस्मृतिरपि प्रत्याख्याता द्रष्टव्येत्यतिदिशति, तत्रापि श्रुतिविरोधेन प्रधानं स्वतन्त्रमेव कारणं महदादीनि च कार्याणि अलोकवेदप्रसिद्धानि कल्प्यन्ते। नन्वेवं सति समानन्यायत्वात् पूर्वेणैवैतद्गतं किमर्थं पुनरतिदिश्यते,अस्ति ह्यत्राभ्यधिका शङ्का सम्यग्दर्शनाभ्युपायो हि योगो वेदे विहितः "श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" इति "त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरं" इत्यादिना चासनादिकल्पना-

---

परमव्यक्तमिति श्रुतिप्रसिद्धानि महदादीनीत्यत आह। यदपीति। सूत्रतात्पर्यमाह। कार्येति। सांख्यस्मृतेर्महदादिष्विव प्रधानेऽपि प्रामाण्यं नेति निश्चीयत इत्यर्थः। सांख्यस्मृतिबाधेऽपि तदुक्तयुक्तीनां कथं बाध इत्यत आह। तर्केति॥

ब्रह्मण्युक्तसमन्वयः प्रधानवादियोगस्मृत्या विरुध्यते न वेति सन्देहे पूर्वन्यायमतिदिशति। एतेन योगः प्रत्युक्तः। अतिदेशत्वात् पूर्ववत् सङ्गत्यादिकं द्रष्टव्यं। पूर्वत्रानुक्तनिरासं पूर्वपक्षमाह। अस्ति ह्यत्रेति। निदिध्यासनं योगः। त्रीणि उरोग्रीवाशिरांस्युन्नतानि यस्मिञ्छरीरे तत् त्र्युन्नतं त्रिरुन्नतमिति पाठश्चेच्छान्दसः, युञ्जीतेति शेषः।

पुरःसरं बहुप्रपञ्चं योगविधानं श्वेताश्वतरोपनिषदि दृश्यते, लिङ्गानि च वैदिकानि योगविषयाणि सहस्रश उपलभ्यन्ते, "तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणां" इति, "विद्यामेतां योगविधिञ्च कृत्स्नं" इति चैवमादीनि। योगशास्त्रेऽपि "अथ तत्त्वदर्शनाभ्युपायो योगः" इति सम्यग्दर्शनाभ्युपायत्वेनैव योगोऽङ्गीक्रियते, अतः सम्प्रतिपन्नार्थैकदेशत्वादष्टकादिस्मृतिवद्योगस्मृतिरप्यनपवदनीया भविष्यतीति। इयमप्यधिका शङ्कातिदेशेन निवर्त्त्यते। अर्थैकदेशसम्प्रतिपत्तावप्यर्थैकदेशविप्रतिपत्तेः पूर्वोक्ताया दर्शनात्। सतीष्वप्यध्यात्मविषयासु बह्वीषु स्मृतिषु साङ्ख्ययोगस्मृत्योरेव निराकरणाय यत्नः कृतः, साङ्ख्ययोगौ हि परमपुरुषार्थसाधनत्वेन लोके प्रख्यातौ शिष्टैश्च परिगृहीतौ लिङ्गेन च श्रौतेनोपबृंहितौ, तत्कारणं साङ्ख्ययोगाभिपन्नं ज्ञात्वा देवं

न केवलं योगे विधिः किन्तु योगस्य ज्ञापकान्यर्थवादवाक्यान्यपि सन्तीत्याह। लिङ्गानि चेति। तां पूर्वोक्तां धारणां योगविदो योगं परमं तप इति मन्यन्ते। उक्तामेतां ब्रह्मविद्यां योगविधिं ध्यानप्रकारञ्च मृत्युप्रसादान्नचिकेता लब्ध्वा ब्रह्म प्राप्त इति सम्बन्धः। योगस्मृतिः प्रधानादितत्त्वांशेऽपि प्रमाणत्वेन स्वीकार्या। सम्प्रतिपन्नः प्रामाणिकोऽर्थैकदेशो योगरूपो यस्यास्तत्त्वादित्यर्थः। अष्टकाः कर्तव्याः गुरुरनुगन्तव्य इत्यादिस्मृतीनां वेदाविरुद्धार्थकत्वान्मूलश्रुत्यनुमानेन प्रामाण्यमुक्तं प्रमाणलक्षणे। एवं योगस्मृतेर्योगे प्रामाण्यात्तत्त्वांशेऽपि प्रामाण्यमिति पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तयति। इयमिति। ननु बौद्धादिस्मृतयोऽत्र किमिति न निराकृता इत्यत आह। सतीष्वपीति। तासां प्रतारकत्वेन प्रसिद्धत्वादशिष्टैः पशुप्रायैर्गृहीतत्वाद्वेदबाह्यत्वाच्चानपे-

मुच्यते सर्वपाशैरिति। निराकरणन्तु न *साङ्ख्यस्मृतिज्ञानेन वेदनिरपेक्षेण योगमार्गेण वा निःश्रेयसमधिगम्यत इति। श्रुतिर्हि वैदिकादात्मैकविज्ञानादन्यन्निःश्रेयससाधनं वारयति "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इति। द्वैतिनो हि ते साङ्ख्या योगाश्च नात्मैकत्वदर्शिनः। यत्तु दर्शनमुक्तं तत्कारणं साङ्ख्ययोगाभिपन्नमिति वैदिकमेव तत्र ज्ञानं ध्यानञ्च साङ्ख्ययोगशब्दाभ्यामभिलप्येते प्रत्यासत्तेरित्यवगन्तव्यं, येन त्वंशेन न विरुध्यते तेनेष्टमेव साङ्ख्ययोगस्मृत्योः सावकाशत्वं। तद्यथाऽसङ्गो ह्ययं पुरुष इत्येवमादिश्रुतिप्रसिद्धमेव पुरुषस्य विशुद्धत्वं निर्गुणपुरुषनिरूपणेन साङ्ख्यैरभ्युपगम्यते। तथा च योगैरपि "अथ परिव्राट् विवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः" इत्येवमादिश्रुतिप्रसिद्धमेव निवृत्तिनिष्ठत्वं प्रव्रज्याद्युपदेशेनानुगम्यते। एतेन सर्वाणि तर्कस्मरणानि प्रतिवक्तव्यानि, तान्यपि तर्कोपपत्तिभ्यां तत्त्वज्ञानायोपकुर्वन्तीति चेत्, उप-

---

क्तेति भावः। तत्कारणमिति। तेषां प्रकृतानां कामानां कारणं सांख्ययोगाभ्यां विवेकध्यानाभ्यामभिपन्नं प्रत्यक्तया प्राप्तं देवं ज्ञात्वा सर्वपाशैरविद्यादिभिर्मुच्यत इत्यर्थः। समूलत्वे स्मृतिद्वयस्य निरासः किमिति कृत इत्यत आह। निराकरणन्त्विति। इति हेतोः, कृतमिति शेषः। प्रत्यासत्तेरिति श्रुतिस्थसांख्ययोगशब्दयोः सजातीयश्रुत्यर्थग्राहित्वादिति यावत्। किं सर्वांशेषु स्मृत्यप्रामाण्यं नेत्याह। येन त्वंशेनेति। ब्रह्मवादस्य कणभक्षादिभिर्विरोधमाशङ्क्यातिदिशति। एतेनेति। श्रुतिविरोधेनेत्यर्थः। उपकारकबाधो न युक्त इत्या-

---

* सांख्यज्ञानेन का०। सांख्यदर्शनेन वर्ध०।

कुर्वन्तु नाम, तत्त्वज्ञानन्तु वेदान्तवाक्येभ्य एव भवति "नावेदविन्मनुते तं बृहन्तं, तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" इत्येवमादिश्रुतिभ्यः ॥

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वञ्च शब्दात् ॥ ४ ॥

ब्रह्मास्य *जगतो निमित्तं कारणं प्रकृतिश्चेत्यस्य पक्षस्याक्षेपः स्मृतिनिमित्तः परिहृतः, तर्कनिमित्त इदानीमाक्षेपः परिह्रियते। कुतः पुनरस्मिन्नवधारिते आगमार्थे तर्कनिमित्तस्याक्षेपस्यावकाशः। ननु धर्म इव ब्रह्मण्यप्यनपेक्ष आगमो भवितुमर्हति, भवेदयमवष्टम्भो यदि प्रमाणान्तरानवगाह्य आगममात्रप्रमेयोऽयमर्थः स्यादनुष्ठेयरूप इव धर्मः, परिनिष्पन्नरूपन्तु ब्रह्मावगम्यते। परिनिष्पन्ने च वस्तुनि प्रमाणान्तराणामस्त्यवकाशो यथा पृथिव्यादिषु। यथा च श्रुतीनां परस्परविरोधे सत्येकवशेनेतरा नीयन्ते, एवं प्रमाणान्तरविरोधेऽपि तद्वशेनैव श्रुतिर्नीयते। †दृष्टसाधर्म्येण चादृष्टमर्थं समर्प-

---

शक्य योऽंश उपकारकः स न बाध्यः किन्तु तत्त्वांश इत्याह। तान्यपीति। तर्कोऽनुमानं, तदनुग्राहिका युक्तिरुपपत्तिः ॥

स्मृतीनामप्रामाण्यात्ताभिः समन्वयस्य न विरोध इति सिद्धान्तविलक्षणत्वात् वृत्तानुवादेनास्याधिकरणस्य तात्पर्यमाह। ब्रह्मास्येति। पूर्वपक्षमाक्षिपति। कुतः पुनरिति। अनवकाशे हेतुमाह। ननु धर्म इवेति। मानान्तरानपेक्षे वेदैकसमधिगम्ये ब्रह्मण्यनुमानात्मकतर्कस्याप्रवेशात्तेनाक्षेपस्यानवकाशः, भिन्नविषयत्वात् तर्कवेदयोरित्यर्थः।

---

* जगतः कारणमिति का०। † दृष्टसाम्येनेति वर्ध० का०।

यन्ती युक्तिरनुभवस्य सन्निकृष्यते, विप्रकृष्यते तु श्रुतिरैतिह्यमात्रेण स्वार्थाभिधानात्। अनुभवावसानञ्च ब्रह्मविज्ञानमविद्याया निवर्तकं मोक्षसाधनञ्च दृष्टफलतयेष्यते। श्रुतिरपि "श्रोतव्यो मन्तव्यः" इति श्रवणव्यतिरेकेण मननं विदधती तर्कमप्यत्रादर्तव्यं दर्शयति, अतस्तर्कनिमित्तः पुनराक्षेपः क्रियते, न विलक्षणत्वादस्येति। यदुक्तं चेतनं ब्रह्म जगतः प्रकृतिरिति तन्नोपपद्यते। कस्माद्विलक्षणत्वादस्य विकारस्य प्रकृत्याः। इदं हि ब्रह्म कार्यत्वेनाभिप्रेयमाणं जगद्ब्रह्मविलक्षणं अचेतनमशुद्धञ्च दृश्यते, ब्रह्म च जगद्विलक्षणं चेतनं शुद्धञ्च श्रूयते। न च विलक्षणत्वे प्रकृतिविकारभावो दृष्टः, न हि रुचकादयो विकारा मृत्प्रकृतिका भवन्ति, शरावादयो वा सुवर्णप्रकृतिकाः, मृदैव तु मृदन्विताः विकाराः प्रक्रियन्ते, सुव-

---

सिद्धस्य मानान्तरगम्यत्वादेकविषयत्वाद्विरोध इति पूर्वपक्षं समर्थयते। भवेदयमिति। अवष्टम्भो दृष्टान्तः। नन्वेकविषयत्वेन विरोधेऽपि श्रुतिविरोधान्मानान्तरमेव बाध्यतामित्यत आह। यथा चेति। प्रबलश्रुत्या दुर्बलश्रुतिबाधवन्निरवकाशमानान्तरेण लक्षणावृत्त्या सावकाशश्रुतिनयनं युक्तमित्यर्थः। किञ्च ब्रह्मसाक्षात्कारस्य मोक्षहेतुत्वेन प्रधानस्यान्तरङ्गं तर्कस्तस्यापरोक्षदृष्टान्तगोचरत्वेन प्रधानवदपरोक्षार्थविषयत्वात्, शब्दस्तु परोक्षार्थकत्वाद्बहिरङ्गमतस्तर्केण बाध्य इत्याह। दृष्टेति। ऐतिह्यमात्रेण परोक्षतयेति यावत्। अनुभवस्य प्राधान्यं दर्शयति। अनुभवावसानञ्चेति। नैषा तर्केण मतिरित्यर्थवादेन तर्कस्य निषेधमाशङ्क्य विधिविरोधान्नैवमित्याह। श्रुतिरपीति। एवं पूर्वपक्षं सम्भाव्य चेतनब्रह्मकारणवादिवेदान्तसमन्वयः, क्षित्यादिकं न चेतनप्रकृतिकं कार्यद्रव्यत्वात् घटवदिति सांख्ययोगन्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे स्मृतेर्मूलाभावात् दुर्बलत्वेऽप्यनुमानस्य व्याप्तिमूलत्वेन

र्णेन सुवर्णान्विताः, तथेदमपि जगदचेतनं सुखदुःखमोहा-न्वितं सदचेतनस्यैव सुखदुःखमोहात्मकस्य कारणस्य कार्यं भवितुमर्हति न विलक्षणस्य ब्रह्मणः, ब्रह्मविलक्षणत्व-ञ्चास्य जगतोऽशुद्ध्यचेतनत्वदर्शनादवगन्तव्यं। अशुद्धं हीदं जगत् सुखदुःखमोहात्मकतया प्रीतिपरितापविषादादिहे-तुत्वात् स्वर्गनरकाद्युच्चावचप्रपञ्चत्वाच्च। अचेतनं चेदं जगत् चेतनं प्रति कार्यकरणभावेनोपकरणभावोपगमात्, न हि साम्ये सत्युपकार्योपकारकभावो भवति, न हि प्रदीपौ परस्प-रस्योपकुरुतः। ननु चेतनमपि कार्यकरणं स्वामिभृत्यन्यायेन भोक्तुरुपकरिष्यति, न, स्वामिभृत्ययोरप्यचेतनांशस्यैव चेतनं प्रत्युपकारकत्वात्। यो ह्येकस्य चेतनस्य परिग्रहो बुद्ध्यादिरचे-तनभागः स एवान्यस्य चेतनस्योपकरोति न तु स्वयमेव चेत-नश्चेतनान्तरस्य उपकरोत्यपकरोति वा, निरतिशया ह्यक-र्तारश्चेतना इति साङ्ख्या मन्यन्ते, तस्मादचेतनं कार्यकरणं।

प्राबल्यात्तेन विरुध्यत इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति। न विल-क्षणत्वादिति। पूर्वोत्तरपक्षयोः समन्वयासिद्धिः तत्सिद्धिश्चेति पूर्व-वत् फलं, जगन्न ब्रह्मप्रकृतिकं तद्विलक्षणत्वात्, यद्यद्विलक्षणं तन्न तत्प्रकृतिकं यथा मृद्विलक्षणा रुचकादय इत्यर्थः। सुखदुःखमोहाः सत्त्वरजस्तमांसि, तथा च जगत् सुखदुःखमोहात्मकसामान्यप्रकृ-तिकं तदन्वितत्वात् यदित्थं तत्तथा यथा मृदन्विता घटादय इत्याह। मृदेवेति। विलक्षणत्वं साधयति। ब्रह्मविलक्षणत्वञ्चेति। यथा हि एक एव स्त्रीपिण्डः पतिसपत्न्युपपतीनां प्रीतिपरितापविषादा-दीन् करोति एवमन्येऽपि भावा द्रष्टव्याः। तत्र प्रीतिः सुखं, परितापः

न च काष्ठलोष्ठादीनां चेतनत्वे किञ्चित्प्रमाणमस्ति, प्रसिद्ध-श्चायं चेतनाचेतनविभागो लोके, तस्माद्ब्रह्मविलक्षणत्वान्नेदं जगत् तत्प्रकृतिकं। योऽपि कश्चिदाचक्षीत श्रुत्या जगतश्चेतन-प्रकृतिकतां तद्बलेनैव समस्तं जगच्चेतनमवगमिष्यामि प्रकृति-रूपस्य विकारेऽन्वयदर्शनात्, अविभावनन्तु चैतन्यस्य परि-णामविशेषाद्भविष्यति, यथा स्पष्टचैतन्यानामप्यात्मनां स्वा-पमूर्च्छाद्यवस्थासु चैतन्यं न विभाव्यते, एवं काष्ठलोष्ठादीना-मपि चैतन्यं न विभावयिष्यते। एतस्मादेव च विभावितत्वा-विभावितत्वकृतात् विशेषाद्रूपादिभावाभावाभ्याञ्च कार्यकर-णानामात्मनाञ्च चेतनत्वाविशेषेऽपि गुणप्रधानभावो न वि-रोत्स्यते। यथा च पार्थिवत्वाविशेषेऽपि मांससूपौदनादीनां प्रत्यात्मवर्तिनो विशेषात् परस्परोपकारित्वं भवत्येवमिहापि भविष्यति, प्रविभागप्रसिद्धिरप्यत एव न विरोत्स्यत इति। तेनापि कथञ्चिच्चेतनत्वाचेतनत्वलक्षणं विलक्षणत्वं परिह्रियेत।

शोकः, विषादो भ्रमः, आदिपदात् रागादिग्रहः। उभयोश्चेतनत्वेन साम्यादुपकार्योपकारकभावो न स्यादित्ययुक्तं। स्वामिभृत्ययोर्व्यभि-चारादिति शङ्कते। ननु चेतनमपीति। भृत्यदेहस्यैव स्वामिचेतनो-पकारकत्वान्न व्यभिचार इत्याह। नेत्यादिना। उत्कर्षापकर्षशून्यत्वा-च्चेतनानां मिथो नोपकारकत्वमित्याह। निरतिशया इति। तस्मा-दुपकारकत्वात्। श्रुतचेतनप्रकृतिकत्वबलेन जगच्चेतनमेवेत्येकदेशि-मतमुत्थापयति। योऽपीति। घटादेश्चेतनत्वमनुपलब्धिबाधितं इत्यत आह। अविभावनन्त्विति। अतः कारणान्यपरिणामत्वात् सतोऽपि चैतन्यस्यानुपलब्धिरित्यर्थः। अन्तःकरणादन्यस्य वृत्त्युपरागदशाया-

शुद्ध्यशुद्धित्वलक्षणन्तु विलक्षणत्वं नैव परिह्रियते, *न चेत-रदपि विलक्षणत्वं परिहर्तुं शक्यत इत्याह। तथात्वञ्च शब्दा-दिति। अनवगम्यमानमेव हीदं लोके समस्तस्य वस्तुनः चेत-नत्वं चेतनप्रकृतिकत्वश्रवणाच्छब्दशरणतया केवलयोत्प्रेक्षते, तच्च शब्देनैव विरुध्यते, यतः शब्दादपि तथात्वमवगम्यते। तथा-त्वमिति प्रकृतिविलक्षणत्वं कथयति। शब्द एव विज्ञानञ्चावि-ज्ञानं चेति कस्यचिद्विभागस्याचेतनतां श्रावयन् चेतनाद्ब्रह्मणो विलक्षणमचेतनं जगच्छ्रावयति। ननु चेतनत्वमपि क्वचिदचेतन-त्वाभिमतानां भूतेन्द्रियाणां श्रूयते यथा, "मृदब्रवीदापोऽब्रु-वन्" इति, "तत्तेज ऐक्षत ता आप ऐक्षन्त" इति चैवमाद्या भूतविषया चेतनत्वश्रुतिः, इन्द्रियविषयापि "ते हेमे प्राणा अहंश्रेयसे विविदमाना ब्रह्म जग्मुः" इति "ते ह वाचमूचुस्त्वन्न उद्गाय" इति चैवमाद्येन्द्रियविषयेति। अत उत्तरं पठति॥

मेव चैतन्याभिव्यक्तिर्नान्यदेति भावः। वृत्त्यभावे चैतन्यानभिव्यक्तौ दृष्टान्तः। यथेति। आत्मानात्मनोश्चेतनत्वे स्वस्वामिभावः कुत इत्यत आह। एतस्मादेवेति। साम्येति प्रातिस्विकस्वरूपविशेषाच्छेषशे-षित्वे दृष्टान्तः। यथा चेति। चेतनाचेतनभेदः कथमित्यत आह। प्रविभागेति। चैतन्याभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिभ्यामित्यर्थः। सर्वस्य चेतन-त्वमेकदेश्युक्तमङ्गीकृत्य सांख्यः परिहरति। तेनापि कथञ्चिदिति। अङ्गीकारं त्यक्त्वा सूत्रशेषेण परिहरति। न चेत्यादिना। इतर-चेतनाचेतनरूपं वैलक्षण्यं तथात्वशब्दार्थः। श्रुतार्थापत्तिः शब्देन बाध्येति भावः। श्रुतिसाक्षाद्यान्न बाध्येत्युत्तरसूत्रव्यावर्त्यं शङ्कते। नन्विति॥

---

* न चेति का०।

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्यां ॥ ५ ॥

तुशब्द आशङ्कामपनुदति। न खलु मृदब्रवीदित्येवंजातीयकया श्रुत्या भूतेन्द्रियाणां चेतनत्वमाशङ्कनीयं यतोऽभिमानिव्यपदेश एषः। मृदाद्यभिमानिन्यो वागाद्यभिमानिन्यश्च चेतनादेवता वदनसंवदनादिषु चेतनोचितेषु व्यवहारेषु व्यपदिश्यन्ते न भूतेन्द्रियमात्रं। कस्माद्विशेषानुगतिभ्यां। विशेषो हि भोक्तॄणां भूतेन्द्रियाणाञ्च चेतनाचेतनप्रविभागलक्षणः प्रागभिहितः, सर्वचेतनतायां चासौ नोपपद्येत। अपि च कौषीतकिनः प्राणसंवादे करणमात्राशङ्काविनिवृत्तये अधिष्ठातृचेतनपरिग्रहाय देवताशब्देन विशिंषन्ति "(कौ०२।१४) एता ह वै देवता अहंश्रेयसे विवदमानाः" इति "(कौ०२।१४) ता वा एताः सर्वा देवताः प्राणे निःश्रेयसं विदित्वा" इति च। अनुगताश्च सर्वत्राभिमानिन्यश्चेतनादेवता मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणादिभ्योऽवगम्यन्ते "अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्" इत्येवमादिका च श्रुतिः करणेष्वनुग्राहिकां देवतामनुगतां दर्शयति, प्राणसंवादवाक्यशेषे च

मृदादीनां वक्तृत्वादिश्रुतेस्तदभिमानिविषयत्वात् तया विज्ञानं चाविज्ञानञ्चेति चेतनाचेतनविभागशब्दस्योपचरितार्थत्वं न युक्तमिति सांख्यः समाधत्ते। अभिमानीति। संवदनं विवादः, न भूतमात्रमिन्द्रियमात्रं वा चेतनत्वेन व्यपदिश्यते। लोकवेदप्रसिद्धविभागबाधायोगादित्यर्थः। विशेषपदस्यार्थान्तरमाह। अपि चेति। अहंश्रेयसे स्वश्रेष्ठत्वाय प्राणा विवदमाना इत्युक्तप्राणानां चेतनवाचिदेवतापदेन विशेषितत्वात्, प्राणादिपदैरभिमानिव्यपदेश इत्यर्थः। प्राणे निःश्रेयसं श्रैष्ठ्यं विदित्वा

"ते ह प्राणाः प्रजापतिं पितरमेत्योचुः" इति श्रेष्ठत्वनिर्द्धारणाय प्रजापतिगमनं तद्वचनाच्चैकैकोत्क्रमणेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राणश्रैष्ठ्यप्रतिपत्तिः, "तस्मै वलिहरणं" इति चैवंजातीयकोऽस्मदादिष्विव व्यवहारोऽनुगम्यमानोऽभिमानिव्यपदेशं द्रढयति। "तत्तेज ऐक्षत" इत्यपि परस्या एव देवताया अधिष्ठात्र्याः स्वविकारेष्वनुगताया इयमीक्षा व्यपदिश्यत इति द्रष्टव्यं, तस्माद्विलक्षणमेवेदं ब्रह्मणो जगद्विलक्षणत्वाच्च न ब्रह्मप्रकृतिकमित्याक्षिप्ते प्रतिविधत्ते॥

दृश्यते तु॥ ६॥

तुशब्दः *पूर्वपक्षं व्यावर्तयति, यदुक्तं विलक्षणत्वान्नेदं जगत् ब्रह्मप्रकृतिकमिति नायमेकान्तो दृश्यते हि लोके चेतनत्वेन प्रसिद्धेभ्यः पुरुषादिभ्यो विलक्षणानां केशनखादीनामुत्पत्तिरचेतनत्वेन प्रसिद्धेभ्यो गोमयादिभ्यो वृश्चिकादीनां। नन्वचेतनान्येव पुरुषादिशरीराण्यचेतनानां केशनखादीनां कारणानि

प्राणाधीना जाता इत्यर्थः। अनुगतिं बहुधा व्याचष्टे। अनुगताश्चेति। तस्मै प्राणाय, वलिहरणं वागादिभिः स्वीयवशिष्ठत्वादिगुणसमर्पणं कृतं। तेजआदीनामीक्षणं त्वयैवेक्षत्यधिकरणे चेतननिष्ठतया व्याख्यातं द्रष्टव्यमित्यर्थः। यस्मान्नास्ति जगतश्चेतनत्वं तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारः॥

किं यत्किञ्चिद्वैलक्षण्यं हेतुः बहुवैलक्षण्यं वा। आद्ये व्यभिचारमाह। नायमेकान्तो दृश्यते हीति। हेतोरसत्त्वान्न व्यभिचार इति शङ्कते। नन्विति। यत्किञ्चिद्वैलक्षण्यमस्तीति व्यभिचार इत्याह। उच्यत इति। शरीरस्य केशादीनाञ्च प्राणित्वाप्राणित्व-

* पूर्वेति का० वर्ध० नास्ति।

अचेतनान्येव वृश्चिकादिशरीराण्यचेतनानां गोमयादीनां कार्याणीत्युच्यते, एवमपि किञ्चिदचेतनं चेतनस्यायतनभावमुपगच्छति किञ्चिन्नेत्यस्त्येव वैलक्षण्यं। महांश्चायं पारिणामिकः स्वभावविप्रकर्षः पुरुषादीनां केशनखादीनाञ्च रूपादिभेदात्, तथा गोमयादीनां वृश्चिकादीनाञ्च, अत्यन्तसारूप्ये च प्रकृतिविकारभाव एव प्रलीयेत। अथोच्येत अस्ति कश्चित्पार्थिवत्वादिस्वभावः पुरुषादीनां केशनखादिष्वनुवर्तमानो गोमयादीनां च वृश्चिकादिष्विति, ब्रह्मणोऽपि तर्हि सत्तालक्षणः स्वभाव आकाशादिष्वनुवर्तमानो दृश्यते। विलक्षणत्वेन च कारणेन ब्रह्मप्रकृतिकत्वं जगतो दूषयता किमशेषस्य ब्रह्मस्वभावस्याननुवर्तनं विलक्षणत्वमभिप्रेयते उत यस्य कस्यचित्, अथ चैतन्यस्येति वक्तव्यं। प्रथमे विकल्पे समस्तप्रकृतिविकारोच्छेदप्रसङ्गः। न ह्यसत्यतिशये प्रकृतिविकारभाव इति भवति। द्वितीये

रूपं वैलक्षण्यमस्तीत्यर्थः। द्वितीयेऽपि तत्रैव व्यभिचारमाह। महानिति। पारिणामिकः केशादीनां स्वगतपरिणामात्मक इत्यर्थः। किञ्च ययोः प्रकृतिविकारभावस्तयोः सादृश्यं वदता वक्तव्यं किमात्यन्तिकं यत्किञ्चिद्वेति, आद्ये दोषमाह। अत्यन्तेति। द्वितीयमाशङ्क्य ब्रह्मजगतोरपि तत्सत्त्वात् प्रकृतिविकृतित्वसिद्धिरित्याह। अथेत्यादिना। विलक्षणत्वं विकल्प्य दूषणान्तरमाह। विलक्षणत्वेनेत्यादिना। जगति समस्तस्य ब्रह्मस्वभावस्य चेतनत्वादेरननुवर्तमानान्न ब्रह्मकार्यत्वमिति पक्षे सर्वसाम्ये प्रकृतिविकारत्वमित्युक्तं स्यात् तदसङ्गतमित्याह। प्रथमे इति। तृतीये तु दृष्टान्ताभाव इति। न च जगन्न ब्रह्मप्रकृतिकमचेतनत्वादविद्यावदिति दृष्टान्तोऽस्तीति वाच्यं, अना-

चाप्रसिद्धत्वं, दृश्यते हि सत्तालक्षणो ब्रह्मस्वभाव आकाशादिष्वनुवर्तमान इत्युक्तं । तृतीये च दृष्टान्ताभावः, किं हि यच्चैतन्येनानन्वितं तदब्रह्मप्रकृतिकं दृष्टमिति*ब्रह्मकारणवादिनं प्रत्युदाह्रियेत, समस्तस्यास्य वस्तुजातस्य ब्रह्मप्रकृतिकत्वाभ्युपगमात्। आगमविरोधस्तु प्रसिद्ध एव चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेत्यागमतात्पर्यस्य प्रसाधितत्वात् । यत्तूक्तं परिनिष्पन्नत्वात् ब्रह्मणि प्रमाणान्तराणि सम्भवेयुरिति तदपि मनोरथमात्रं, रूपाद्यभावाद्धि नायमर्थः प्रत्यक्षस्य गोचरः, लिङ्गाद्यभावाच्च नानुमानादीनामागममात्रसमधिगम्य एव त्वयमर्थो धर्मवत्। तथा च श्रुतिः,

"नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ" इति।
"कोऽद्धा वेद क इह प्रवोचत् इयं विसृष्टिः यत आबभूव"

दित्वस्योपाधित्वात्। न च ध्वंसे साध्यव्यापकता, तस्यापि कार्यसंस्कारात्मकस्य भावत्वे सब्रह्मप्रकृतिकत्वादभावत्वाग्रहे चानादिभावत्वस्योपाधित्वादिति, सम्प्रति कल्पत्रयसाधारणं दोषमाह। आगमेति, पूर्वोक्तमनूद्य ब्रह्मणः शुष्कतर्कविषयत्वासम्भवान्न तर्केणाक्षेप इत्याह। यत्तूक्तमित्यादिना। लिङ्गसादृश्यपदप्रवृत्तिनिमित्तानामभावादनुमानोपमानशब्दानामगोचरः, ब्रह्म लक्षणया वेदैकवेद्यमित्यर्थः। एषा ब्रह्मणि मतिस्तर्केण स्वतन्त्रेण नापनेया न सम्पादनीया। यद्वा कुतर्केण न †बाधनीया ‡कुतार्किकादन्येनैव वेदविदाचार्येण प्रोक्ता मतिः सुज्ञानायानुभवाय फलाय भवति। हे प्रेष्ठ प्रियतमेति नचिकेतसम्प्रति मृत्योर्वचनं। इयं विविधा सृष्टिर्यतः आ समन्ताद्बभूव तं को वा अद्धा साक्षाद्वेद, तिष्ठतु वेदनं क इह लोके तं प्रवोचत्, प्रवोचच्छान्दसो दीर्घलोपः, यथावद्वक्तापि नास्तीत्यर्थः। प्रभवं जन्म न विदुः मम सर्वा-

---

* ब्रह्मवादिनमिति का०। † साधनीयेति सो० २ टी०।
‡ तार्किकादिति सो० २ टी०।

इति चैतौ मन्त्रौ सिद्धानामपीश्वराणां दुर्बोधतां जगत्कारणस्य दर्शयतः। स्मृतिरपि भवति-

"अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेद्।
प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणं" ॥ इति
"अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते"।

इति च

"न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः।
अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः"॥ इति

चैवंजातीयका। यदपि श्रवणव्यतिरेकेण मननं विदधच्छब्द एव तर्कमप्यादर्तव्यं दर्शयतीत्युक्तं नानेन मिषेण शुष्कतर्कस्यात्रात्मलाभः सम्भवति, श्रुत्यनुगृहीत एव ह्यत्र तर्कोऽनुभवाङ्गत्वेनाश्रीयते, स्वप्नान्तबुद्धान्तयोरुभयोरितरेतरव्यभिचारादात्मनोऽनन्वागतत्वं सम्प्रसादे च प्रपञ्चपरित्यागेन सदात्मना सम्पत्तेर्निष्प्रपञ्चसदात्मत्वं, प्रपञ्चस्य च ब्रह्मप्रभवत्वात् कार्यकारणानन्यत्वन्यायेन ब्रह्माव्यतिरेक इत्येवंजातीयकः।

दित्वेन जन्माभावात्। मिषेण मननविधिव्याजेन, शुष्कः श्रुत्यनपेक्षः। श्रुत्या तत्त्वे निश्चिते सत्यनु पश्चात् पुरुषदोषस्यासम्भावनादेर्निरासाय गृहीतः श्रुत्यनुगृहीतस्तमाह। स्वप्नान्तेति। जीवस्यावस्थावतो देहादिप्रपञ्चयुक्तस्य निष्प्रपञ्चब्रह्मैक्यमसम्भावि द्वैतग्राहिप्रमाणविरोधाद्ब्रह्मणश्चाद्वितीयत्वमयुक्तमित्येवं श्रोतार्थासम्भावनायां तन्निरासाय रूर्वास्ववस्थास्वात्मनोऽनुगतस्य व्यभिचारिणीभिरवस्थाभिरनन्वागतत्वमसंस्पृष्टत्वं अवस्थानां स्वाभाविकत्वे ऽौष्ण्यवदात्मव्यभिचारायोगात सुषुप्तौ प्रपञ्चभ्रान्त्यभावे सता सोम्येत्युक्ताभेददर्शनान्निष्प्रपञ्चब्रह्मैक्यसम्भवः, यथा घटादयो मृदभिन्नास्तथा जगद्ब्रह्माभिन्नं तज्जत्वाद-

तर्काप्रतिष्ठानादिति च केवलस्य तर्कस्य विप्रलम्भकत्वं दर्शयिष्यति। योऽपि चेतनकारणश्रवणबलेनैव समस्तस्य जगतश्चेतनतामुत्प्रेक्षेत तस्यापि विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्चेति चेतनाचेतनविभागश्रवणं विभावनाविभावनाभ्यां चैतन्यस्य शक्यत एव योजयितुं। परस्यैव त्विदमपि विभागश्रवणं न युज्यते, कथं परमकारणस्य ह्यत्र समस्तजगदात्मना समवस्थानं श्राव्यते विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्चाभवदिति। तत्र यथा चेतनस्याचेतनभावो नोपपद्यते विलक्षणत्वात्, एवमचेतनस्यापि चेतनभावो नोपपद्यते, प्रत्युक्तत्वात्तु विलक्षणत्वस्य यथा श्रुत्यैव चेतनं कारणं ग्रहीतव्यं भवति॥

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात्॥ ७॥

यदि चेतनं शुद्धं शब्दादिहीनञ्च ब्रह्म तद्विपरीतस्याचेत-

स्तर्क आश्रीयत इत्यर्थः। इतोऽन्यादृशतर्कस्यात्र ब्रह्मण्यप्रवेशादस्य चानुकूलत्वान्न तर्काणाक्षेपावकाश इति भावः। ब्रह्मणि शुष्कतर्कस्याप्रवेशः सूत्रसम्मत इत्याह। तर्काप्रतिष्ठानादिति। विप्रलम्भकत्वमप्रमाणकत्वं। यदुक्तं एकदेशिना सर्वस्य जगतश्चेतनत्वोक्तौ विभागश्रुत्यनुपपत्तिरिति दूषणं सांख्येन तन्न तत्र तेनैकदेशिना विभागश्रुतेश्चैतन्याभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिभ्यां योजयितुं शक्यत्वात्, साङ्ख्यस्य त्विदं दूषणं वज्रलेपायते, प्रधानकार्यत्वे सर्वस्याचेतनत्वेन चेतनाचेतनकार्यविभागासम्भवादित्याह। योऽपीत्यादिना। सिद्धान्ते चेतनाचेतनवैलक्षण्याधिकारे कथं ब्रह्मणः प्रकृतित्वमित्यत आह। प्रत्युक्तत्वादिति। अप्रयोजकत्वव्यभिचाराभ्यां निरस्तत्वादित्यर्थः॥

कार्यमुत्पत्तेः प्रागसदेव स्यात् स्वाविरुद्धकारणात्मना सत्त्वायोगा-

नस्याशुद्धस्य शब्दादिमतश्च कार्यस्य कारणमिष्येत, असत् तर्हि कार्यं प्रागुत्पत्तेरिति प्रसज्येत, अनिष्टञ्चैतत् सत्कार्यवादिनस्तवेति चेत्, नैष दोषः, प्रतिषेधमात्रत्वात्, प्रतिषेधमात्रं हीदं नास्य प्रतिषेध्यमस्ति, न ह्ययं प्रतिषेधः प्रागुत्पत्तेः सत्त्वं कार्यस्य प्रतिषेद्धुं शक्नोति, कथं, यथैव हीदानीमपीदं कार्यं कारणात्मना सत् एवं प्रागुत्पत्तेरपीति गम्यते। न हीदानीमपीदं कार्यं कारणात्मानमन्तरेण स्वतन्त्रमेवास्ति, "सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद" इत्यादिश्रवणात्। कारणात्मना तु सत्त्वं कार्यस्य प्रागुत्पत्तेरविशिष्टं। ननु शब्दादिहीनं ब्रह्म जगतः कारणं, वाढं, न तु शब्दादिमत्कार्यं कारणात्मना हीनं प्रागुत्पत्तेरिदानीञ्चास्तीति, तेन न शक्यते वक्तुं प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यमिति। विस्तरेण चैतत्कार्यकारणानन्यत्ववादे वक्ष्यामः॥

अपीतौ तद्वत् प्रसङ्गादसमञ्जसं॥ ८॥

अत्राह, यदि स्थौल्यसावयवत्वाचेतनत्वपरिच्छिन्नत्वाशु-

दित्यपसिद्धान्तापत्तिमाशङ्क्य मिथ्यात्वात् कार्यस्य कालत्रयेऽपि कारणात्मना सत्त्वमविरुद्धमिति समाधत्ते। असदिति। चेदित्यादिना असत् स्यादिति सत्त्वप्रतिषेधो निरर्थक इत्यर्थः। कार्यसत्यत्वाभावे श्रुतिमाह। सर्वन्तमिति। मिथ्यात्वमजानतः शङ्कामनूद्य परिहरति। नन्वित्यादिना। विस्तरेण चैतदिति मिथ्यात्वमित्यर्थः।

सत्कार्यवादसिद्ध्यर्थं कार्यभेदे कारणस्यापि कार्यवदशुद्ध्यादिप्रसङ्ग

ह्यादिधर्मकं कार्यं ब्रह्मकारणकमभ्युपगम्येत, तदापीतौ प्रलये प्रतिसंसृज्यमानं कार्यं *कारणेऽविभागमापद्यमानं कारणमात्मीयेन धर्मेण दूषयेदित्यपीतौ कारणस्यापि ब्रह्मणः कार्यस्येवाशुद्ध्यादिरूपताप्रसङ्गात् सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणमित्यसमञ्जसमिदमौपनिषदं दर्शनं। अपि च समस्तस्य विभागस्याविभागप्राप्तेः पुनरुत्पत्तौ नियमकारणाभावात् भोक्तृभोग्यादिविभागेनोत्पत्तिर्न प्राप्नोतीत्यसमञ्जसं। अपि च भोक्तृणां परेण ब्रह्मणाऽविभागं गतानां कर्मादिनिमित्तप्रलयेऽपि पुनरुत्पत्तौ अभ्युपगम्यमानायां मुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गादसमञ्जसं। अथेदं जगदपीतावपि विभक्तमेव परेण ब्रह्मणावतिष्ठेतैवमप्यपीतिरेव न सम्भवति, कारणाव्यतिरिक्तञ्च कार्यं न सम्भवतीत्यसमञ्जसमेवेति, अत्रोच्यते॥

इति शङ्कासूत्रं व्याचष्टे। अत्राहेति। प्रतिसंसृज्यमानपदस्य व्याख्यां करोति, यथा जले लीयमानं लवणद्रव्यं जलं दूषयति तद्वदित्यर्थः। सूत्रस्य योजनान्तरमाह। अपि चेति। सर्वस्य कार्यस्यापीतौ कारणवदेकरूपत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः। अर्थान्तरमाह। अपि चेति। कर्मादीनामुत्पत्तिनिमित्तानां प्रलयेऽपि भोक्तृणां उत्पत्तौ तद्वदेव मुक्तानामप्युत्पत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः। शङ्कापूर्वकं व्याख्यान्तरमाह। अथेति। यदि लयकालेऽपि कार्यं कारणाद्विभक्तं तर्हि स्थितिकालवल्लयाभावप्रसङ्गात् कार्यस्य द्वैतापत्तेश्चासमञ्जसमिदं दर्शनमित्यर्थः॥

अपीतौ जगत् स्वकारणं न दूषयति कारणे लीनत्वान्मृदादिषु नील-

---

* कारणाविभागमिति सो० वर्ध०।

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

नैवास्मदीये दर्शने किञ्चिदसामञ्जस्यमस्ति यत्तावदभिहितं कारणमपिगच्छत्कार्यं कारणमात्मीयेन धर्मेण दूषयेदिति, तददूषणं, कस्मात् दृष्टान्तभावात्। सन्ति हि दृष्टान्ताः यथा कारणमपिगच्छत् कार्यं कारणमात्मीयेन धर्मेण न दूषयति, तद्यथा शरावादयो मृत्प्रकृतिका विकारा विभागावस्थायामुच्चावचमध्यमप्रभेदाः सन्तः पुनः प्रकृतिमपिगच्छन्तो न तामात्मीयेन धर्मेण संसृजन्ति। रुचकादयश्च सुवर्णविकारा अपीतौ न सुवर्णमात्मीयेन धर्मेण संसृजन्ति। पृथिवीविकारश्चतुर्विधो भूतग्रामो न पृथिवीमपीतौ आत्मीयेन धर्मेण संसृजति। *तत्पचस्य तु न कश्चित् दृष्टान्तोऽस्ति, अपीतिरेव हि न सम्भवेत् यदि कारणे कार्यं स्वधर्मेणैवावतिष्ठेत, अनन्यत्वेऽपि कार्यकारणयोः कार्यस्य कारणात्मत्वं न तु कारणस्य कार्यात्मत्वं, आरम्भणशब्दादिभ्य इति वक्ष्यामः। अत्यल्प-

---

घटादिवदिति। सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे। नैवेत्यादिना। अपिगच्छत् लीयमानं, विभागावस्था स्थितिकालः, त्वत्पक्षस्येति मधुरजलं लवणस्याकारणमित्यदृष्टान्तः। किञ्च दूषकत्वे कार्यस्य स्थितिः स्याल्लवणवदित्याह। अपीतिरेवेति। असति कार्ये तद्धर्मेण कारणस्य योगो न सम्भवति धर्म्यसत्त्वे धर्माणामप्यसत्त्वादिति भावः। ननु सत्कार्यवादे लयेऽपि कार्यस्य कारणाभेदेन सत्त्वात् दूषकत्वं स्यादित्यत आह। अनन्यत्वेऽपीति। कल्पितस्याधिष्ठानधर्मवत्त्वमभेदान्न त्वधिष्ठानस्य कल्पितकार्यधर्मवत्त्वं तस्य कार्यात् पृथक् सत्त्वादित्यर्थः। किञ्चापीताविति

---

* त्वत्पक्षस्येति वर्ध॰ सो॰ का॰।

श्चेदमुच्यते, कार्यमपीतावात्मीयेन धर्मेण कारणं संसृजेदिति स्थितावपि हि समानोऽयं प्रसङ्गः कार्यकारणयोरनन्यत्वाभ्युपगमात् इदं सर्वं यदयमात्मा आत्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात् सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्येवमाद्याभिर्हि श्रुतिभिरविशेषेण त्रिष्वपि कालेषु कार्यस्य कारणादनन्यत्वं श्राव्यते। तत्र यः परिहारः कार्यस्य तद्धर्माणाञ्चाविद्याध्यारोपितत्वान्न तैः कारणं संसृज्यत इति अपीतावपि स समानः। अस्ति चायमपरो दृष्टान्तः, यथा स्वयं प्रसारितया मायया मायावी त्रिष्वपि कालेषु न संस्पृश्यते अवस्तुत्वात्, एवं परमात्मापि संसारमायया न संस्पृश्यत इति। यथा च *स्वप्नदर्शकः स्वप्नदर्शनमायया न संस्पृश्यते† प्रबोधसम्प्रसादयोरनन्वागतत्वात्, एवमवस्थात्रयसाक्ष्येकोऽव्यभिचार्यवस्थात्रयेण व्यभिचारिणा न संस्पृश्यते। मायामात्रं ह्येतत् परमात्मनोऽवस्थात्रयात्मनावभासनं रज्वा इव सर्पादिभावेनेति। अत्रोक्तं वेदान्तार्थसम्प्रदायविद्भिराचार्यैः।

विशेषणं व्यर्थमिति प्रतिबन्ध्य समाधत्ते। अत्यल्पश्चेति। परिणामदृष्टान्तं व्याख्याय विवर्तदृष्टान्तं व्याचष्टे। अस्ति चेति। मायाव्यनुपादानमित्यरुच्या दृष्टान्तान्तरमाह। यथेति। अस्त्येव स्वप्नकाले दृष्टसंसर्ग इत्यत आह। प्रबोधेति। जाग्रत्सुषुप्त्योः स्वप्ने चात्मनोऽस्पर्शात् तत्कालेऽप्यस्पर्श इत्यर्थः। यदाऽज्ञस्य जीवस्यावस्थाभिरसंसर्गस्तदा सर्वज्ञस्य किं वाच्यमिति दार्ष्टान्तिकमाह। एवमिति। यदा जगज्जन्मस्थितिलया ईश्वरस्यावस्थात्रयं तदसङ्गित्वे वृद्धसम्मतिमाह। अत्रोक्तमिति। यदा तत्त्वमसीत्युपदेशकाले प्रबुध्यते मायानिद्रां त्यजति तदा

---

* स्वप्नदर्शक एक इति सो० का० वर्ध०। † संसृज्यत इतीति सो० का० वर्ध०।

"अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते।
अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा"॥ इति

तत्र यदुक्तमपीतौ कारणस्यापि कार्यस्येव स्थौल्यादिदोषप्रसङ्ग इत्येतदयुक्तं। यत्पुनरेतदुक्तं समस्तस्य विभागस्याविभागप्राप्तेः पुनर्विभागेनोत्पत्तौ नियमकारणं नोपपद्यत इत्ययमप्यदोषः दृष्टान्तभावादेव, यथा हि सुषुप्तिसमाध्यादावपि सत्यां स्वाभाविक्यामविभागप्राप्तौ मिथ्याज्ञानस्यानपोदितत्वात् पूर्ववत् पुनः प्रबोधे विभागो भवत्येवमिहापि भविष्यति। श्रुतिश्चात्र भवति "इमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः सति सम्पद्यामहे" इति। त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तत्तदा भवन्तीति। यथा हि असंविभागेऽपि परमात्मनि मिथ्याज्ञानप्रतिबद्धो विभागव्यवहारः स्वप्नवदव्याहतः स्थितो दृश्यते, एवमपीतावपि मिथ्याज्ञानप्रतिबद्धैव विभागशक्ति-

---

जन्मलयस्थित्यवस्थाशून्यमद्वैतमीश्वरमात्मत्वेनानुभवतीत्यर्थः। फलितमाह। तत्रेति। द्वितीयमसामञ्जस्यमनूद्य तेनैव सूत्रेण परिहरति। यत्पुनरिति। सुषुप्तावज्ञानसत्त्वे पुनर्विभागोत्पत्तौ च मानमाह। श्रुतिश्चेति। सति ब्रह्मण्येकीभूय न विदुरित्यज्ञानोक्तिः, इह सुषुप्तेः प्राक् प्रबोधे येन येन जात्यादिना विभक्ता भवन्ति तदा पुनरुत्थानकाले तथैव भवन्तीति विभागोक्तिः। ननु सुषुप्तौ पुनर्विभागशक्त्यज्ञानसत्त्वे सर्वप्रलये तत्सत्त्वं कुत इत्यत आह। यथा हीति। यथा सुषुप्तौ परमात्मनि सर्वकार्याणामविभागेऽपि पुनर्विभागहेत्वज्ञानशक्तिरस्ति एवमपीतौ महाप्रलयेऽपि मिथ्याभूताज्ञानसम्बद्धा पुनः

रनुमास्यते। एतेन मुक्तानां पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः प्रत्युक्तः, सम्यग्ज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्यापोदितत्वात्। यः पुनरयमन्तेऽपरो विकल्प उत्प्रेक्षितोऽथेदं जगदपीतावपि विभक्तमेव परेण ब्रह्मणावतिष्ठेतेति सोऽप्यभ्युपगमादेव प्रतिषिद्धः, तस्मात् समञ्जसमिदमौपनिषदं दर्शनं॥

स्वपक्षदोषाच्च॥ १०॥

स्वपक्षे चैते प्रतिवादिनः साधारणा दोषा प्रादुःष्युः, कथमित्युच्यते यत्तावदभिहितं विलक्षणत्वान्नेदं जगद्ब्रह्मप्रकृतिकमिति, प्रधानप्रकृतिकतायामपि समानमेतच्छब्दादिहीनात् प्रधानाच्छब्दादिमतो जगत उत्पत्त्यभ्युपगमात्, अत एव च विलक्षणकार्योत्पत्त्यभ्युपगमात् समानः प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यवादप्रसङ्गः, तथाऽपीतौ कार्यस्य कारणाविभागाभ्युपगमात्, तद्वत् प्रसङ्गोऽपि समानः, तथा मृदितसर्वविशेषेषु विकारे-

---

ष्विह विभागशक्तिरनुमास्यते। यतः स्थिताविदानीं मिथ्याज्ञानकार्यो विभागव्यवहारस्तत्त्वबोधाभावात् स्वप्नान्तवदबाधितो दृश्यते, अतः कार्यदर्शनात् कारणसत्त्वसिद्धिरित्यर्थः। अज्ञानां जीवानां महाप्रलयेऽप्यज्ञानशक्तिनियमात् पुनर्जन्मनियम इति भावः। एतेनेति जन्मकारणाज्ञानशक्त्यभावेनेत्यर्थः।

वैलक्षण्यादीनां सांख्यपक्षेऽपि दोषत्वान्नास्माभिस्तन्निरासप्रयासः कार्य इत्याह। स्वपक्षेति। सूत्रं व्याचष्टे। स्वेति। प्रादुष्युः प्रादुर्भवेयुः, अत एवेति सत्कार्यस्य विरुद्धकारणात्मना सत्त्वायोगात्, सांख्यस्यैवायं दोषो न कार्यमिथ्यात्ववादिन इति मन्तव्यं। अपीताविति सूत्रे-

अपीतावविभागात्मतां गतेष्विदमस्य पुरुषस्योपादानमिदमस्येति प्राक् प्रलयात् प्रति पुरुषं ये नियता भेदा न ते तथैव पुनरुत्पत्तौ नियन्तुं शक्यन्ते कारणाभावात्, विनैव च कारणेन नियमेऽभ्युपगम्यमाने कारणाभावसामान्यात् मुक्तानामपि पुनर्बन्धप्रसङ्गः। अथ केचिद्भेदा अपीतावविभागमापद्यन्ते केचिन्नेति चेत्, ये नापद्यन्ते तेषां प्रधानकार्यत्वं न प्राप्नोतीत्येवमेते दोषाः साधारणत्वान्नान्यतरस्मिन् पक्षे चोदयितव्या भवन्तीत्यदोषतामेवैषां द्रढयति अवश्याश्रयितव्यत्वात्॥

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः॥ ११॥

इतश्च नागमगम्येऽर्थे केवलेन तर्केण प्रत्यवस्थातव्यं, यस्मान्निरागमाः पुरुषोत्प्रेक्षामात्रनिबन्धनास्तर्का अप्रतिष्ठिताः सम्भवन्त्युत्प्रेक्षाया निरङ्कुशत्वात्। तथा हि कैश्चिदभियुक्तैर्यत्नेनोत्प्रेक्षितास्तर्का अभियुक्ततरैरन्यैराभास्यमाना दृश्यन्ते, तैरप्युत्प्रेक्षितास्तदन्यैराभास्यन्त इति न प्रतिष्ठितत्वं तर्काणां

क्तदोषचतुष्टयमाह। तथापीताविति। कार्यवत्प्रधानस्य रूपादिमत्त्वप्रसङ्गः। इदं कर्मादिकमस्योपादानं भोग्यमस्य नेत्यनियमः। बद्धमुक्तव्यवस्था च यदि व्यवस्थार्थं मुक्तानां भेदाः सङ्घातविशेषाः प्रधाने लीयन्ते बद्धानां भेदास्तु न लीयन्त इत्युच्येत तर्हि अलीनानां पुरुषवत् कार्यत्वव्याघात इत्यर्थः।

किञ्च तर्कस्य सम्भावितदोषत्वात्तेन निर्दोषपदार्थसमन्वयो न बाध्य इत्याह। तर्काप्रतिष्ठानादपीति। पुरुषमतीनां विचित्रत्वेऽपि

शक्यं समाश्रयितुं *पुरुषमतिवैरूप्यात्। अथ कस्यचित् प्रसिद्धमाहात्म्यस्य कपिलस्यान्यस्य वा सम्मतस्तर्कः प्रतिष्ठित इत्याश्रीयेत, एवमपि अप्रतिष्ठितत्वमेव, प्रसिद्धमाहात्म्याभिमतानामपि तीर्थकराणां कपिलकणभुक्प्रभृतीनां परस्परविप्रतिपत्तिदर्शनात्। अथोच्येतान्यथा वयमनुमास्यामहे यथा नाप्रतिष्ठादोषो भविष्यति, न हि प्रतिष्ठितस्तर्क एव नास्तीति शक्यते वक्तुं, एतदपि हि तर्काणामप्रतिष्ठितत्वं तर्केणैव प्रतिष्ठाप्यते। केषाञ्चित् तर्काणामप्रतिष्ठितत्वदर्शनेनान्येषामपि तज्जातीयकानां तर्काणामप्रतिष्ठितत्वकल्पनात्। सर्वतर्काप्रतिष्ठायाञ्च सर्वलोकव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः। अतीतवर्त्तमानाध्वसाम्येन ह्यनागतेऽप्यध्वनि सुखदुःखप्राप्तिपरिहाराय प्रवर्त्तमानो लोको दृश्यते। श्रुत्यर्थविप्रतिपत्तौ चार्थाभासनिरा-

---

कपिलस्य सर्वज्ञत्वात् तदीयतर्केऽविश्वास इति शङ्कते। अथेति। कपिलो यदि सर्वज्ञः कणादो नेति का प्रमा इति न्यायेन परिहरति। एवमपीति। सूत्रमध्यस्थशङ्काभागं व्याचष्टे। अथोच्येतेति। विलक्षणत्वादितर्काणामप्रतिष्ठितत्वेऽपि व्याप्तिपक्षधर्मतासंपन्नः कश्चित् तर्कः प्रतिष्ठितो भविष्यति तेन प्रधानमनुमेयमित्यर्थः। ननु सोऽप्यप्रतिष्ठितः तर्कजातीयत्वात् विलक्षणत्वादिवदित्यत आह। न हीति। तर्कजातीयत्वादिति तर्कः प्रतिष्ठितो न वा, आद्येऽनैवाप्रतिष्ठितत्वसाध्याभावाद्व्यभिचारः, द्वितीयेऽपि न सर्वतर्काणां अप्रतिष्ठितत्वं हेत्वभावादित्यभिसन्धिमानाह। एतदपीति। किञ्चानागतपाक इष्टसाधनं पाकत्वादतीतपाकवदित्यादीष्टानिष्टसाधनानुमानात्मकतर्कस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यवहारहेतुत्वान्नाप्रतिष्ठेत्याह। सर्वतर्केति। अध्वा विषयः

---

* पुरुषमतिवैश्वरूप्यादिति का० वर्ध० सो०।

करणेन सम्यगर्थनिर्द्धारणं तर्केणैव वाक्यवृत्तिनिरूपणरूपेण क्रियते। मनुरपि चैवमेव मन्यते-

"प्रत्यक्षमनुमानञ्च शास्त्रञ्च विविधागमं।
त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता"॥ इति
"आर्षं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना।
यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः"॥ इति च-

ब्रुवन्। अयमेव च तर्कस्यालङ्कारो यदप्रतिष्ठितत्वं नाम, एवं हि सावद्यतर्कपरित्यागेन निरवद्यस्तर्कः प्रतिपत्तव्यो भवति। न हि पूर्वजो मूढ आसीदित्यात्मनापि मूढेन भवितव्यं इति किञ्चिदस्ति प्रमाणं, तस्मान्न तर्काप्रतिष्ठानं दोष इति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः। यद्यपि क्वचिद्विषये तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वमुपलक्ष्यते तथापि प्रकृते तावद्विषये प्रसज्यत एवाप्रतिष्ठितत्वदोषादनिर्मोक्षस्तर्कस्य, न हीदमतिगम्भीरं भावयाथात्म्यं मुक्तिनिबन्धनमागममन्तरेणोत्प्रेक्षितुमपि शक्यं, रूपाद्यभावाद्धि नायमर्थः प्रत्य-

---

पाकभोजनादिर्विषभक्षणादिश्च तत्सामान्येन पाकत्वादिना नागतविषये पाकादौ सुखदुःखहेतुत्वानुमित्या प्रवृत्त्यादिरित्यर्थः। किञ्च पूर्वोत्तरमीमांसयोस्तर्केणैव वाक्यतात्पर्यनिर्णयस्य क्रियमाणत्वात् तर्कः प्रतिष्ठित इत्याह। श्रुत्यर्थेति। मनुरपि केषाञ्चित् तर्काणां प्रतिष्ठां मन्यत इत्याह। मनुरिति। धर्मस्य शुद्धिरधर्माद्भेदनिर्णयः। कस्यचित् तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वमङ्गीकरोति। अयमेवेति। सर्वतर्काणां प्रतिष्ठायां पूर्वपक्ष एव न स्यादिति भावः। पूर्वपक्षतर्कवत् सिद्धान्ततर्कोऽप्यप्रतिष्ठितः तर्कत्वाविशेषादिति वदन्तं उपहसति। न हीति। क्वचित् तर्कस्य प्रतिष्ठायामपि जगत्कारणविशेषे तर्कस्य स्वातन्त्र्यं ना-

त्वस्य गोचरो लिङ्गाद्यभावाच्च नानुमानादीनामित्यवोचाम* । अपि च सम्यग्ज्ञानान्मोक्ष इति सर्वेषां मोक्षवादिनामभ्युपगमः, तच्च सम्यक् ज्ञानमेकरूपं वस्तुतन्त्रत्वात्, एकरूपेण ह्यवस्थितो योऽर्थः स परमार्थः लोके तद्विषयं ज्ञानं सम्यक् ज्ञानमित्युच्यते यथाऽग्निरुष्ण इति, तत्रैवं सति सम्यग्ज्ञाने पुरुषाणां विप्रतिपत्तिरनुपपन्ना, तर्कज्ञानानान्तु अन्योन्यविरोधात् प्रसिद्धा विप्रतिपत्तिः, यद्धि केनचित्तार्किकेणेदमेव सम्यक् ज्ञानमिति प्रतिष्ठापितं तदपरेण व्युत्थाप्यते, तेनापि प्रतिष्ठापितं ततोऽपरेण व्युत्थाप्यत इति च प्रसिद्धं लोके, कथमेकरूपानवस्थितविषयं तर्कप्रभवं सम्यक् ज्ञानं भवेत्। न च प्रधानवादी तर्कविदामुत्तम इति सर्वैस्तार्किकैः परिगृहीतः, येन तदीयं मतं सम्यक् ज्ञानमिति प्रतिपद्येमहि। न च श-

---

स्तीति सूत्रशेषं व्याचष्टे। यद्यपीत्यादिना। अतिगम्भीरत्वं ब्रह्मणो वेदान्यमानागम्यत्वं। भावस्य जगत्कारणस्य, याथात्म्यमद्वयत्वं, मुक्तिनिबन्धनं मुक्त्यालम्बनं। परमानन्दविषयं दर्शयति। रूपादीति। अविमोक्षो मुक्त्यभाव इत्यर्थान्तरमाह। अपि चेत्यादिना। एकरूपवस्तुज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानत्वेऽपि तर्कजन्यत्वं किं न स्यादित्यत आह। तत्रैवं सतीति। तर्काद्यज्ञानानां मिथो विप्रतिपत्तेर्न सम्यग्ज्ञानत्वं सम्यग्ज्ञाने विप्रतिपत्त्ययोगादित्यर्थः। एकरूपेणानवस्थितो विषयो यस्य तत् तर्कप्रभवं, कथं सम्यक् ज्ञानं भवेदिति योजना। ननु सांख्यस्य श्रेष्ठत्वात् तज्ज्ञानं सम्यगित्याशङ्क्य हेत्वसिद्धिमाह। न च प्रधानेति। ननु सर्वतार्किकैर्मिलित्वा निश्चितं तर्कोत्था मतिर्मुक्तिहेतुरित्यत आह। न च शक्यन्त इति। तस्मात् तर्कोत्थज्ञानान्मुक्त्ययोगात् तर्केण वेदान्त-

---

* इति वावोचामेति का० सो० वर्ध०।

क्यन्ते अतीतानागतवर्त्तमानास्तार्किका एकस्मिन् देशे काले च समाहर्तुं, येन तन्मतिरेकरूपैकार्थविषया सम्यङ्मतिरिति स्यात्, वेदस्य तु नित्यत्वे विज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वे च सति व्यवस्थितार्थविषयत्वोपपत्तेः, तज्जनितस्य ज्ञानस्य सम्यक्त्वं अतीतानागतवर्तमानैः सर्वैरपि तार्किकैः अपह्नोतुमशक्यं, अतः सिद्धमस्यैवौपनिषदस्य ज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानत्वं, अतोऽन्यत्र सम्यग्ज्ञानत्वानुपपत्तेः संसाराविमोक्ष एव प्रसज्येत, अत आगमवशेनागमानुसारितर्कवशेन च चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेति स्थितं॥

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः॥ १२॥

वैदिकस्य *दर्शनस्य प्रत्यासन्नत्वात् गुरुतरतर्कबलोपेतत्वात् वेदानुसारिभिश्च कैश्चिच्छिष्टैः केनचिदंशेन परिगृहीतत्वात् प्रधानकारणवादं तावद्व्यपाश्रित्य यस्तर्कनिमित्त आक्षे-

समन्वयबाधो न युक्तस्तद्बाधे सम्यग्ज्ञानालाभेनानिर्मोक्षप्रसङ्गादिति सूत्रांशार्थमुपसंहरति। अतोऽन्यत्रेति। समन्वयस्य तर्केणाविरोधे फलितमधिकरणार्थमुपसंहरति। अत आगमेति।

ब्रह्म जगदुपादानमिति ब्रुवन् वेदान्तसमन्वयो विषयः स किं यद्विभु तन्न द्रव्योपादानमिति वैशेषिकादिन्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे सांख्यवृद्धानां †तर्ककुशलमतित्वेऽपि वैशेषिकादीनां ‡तर्कमतिकुशलत्वप्रसिद्धेस्तदीयन्यायस्य अबाधितत्वाद्विरुध्यत इति प्रत्युदाहरणेन प्राप्तेऽतिदिशति। एतेनेति। फलं पूर्ववत्। ननु सांख्यमतस्योपदेशस्तार्किकमतस्यातिदेशः किमिति कृतो वैपरीत्यस्यापि

* सम्यग्दर्शनस्येति वर्ध०।

† तर्कामतित्वेऽपि इति से० २ टी०।

‡ तर्कमतित्वप्रसिद्धेरिति से० २ टी०।

ये वेदान्तवाक्येषूद्भावितः स परिहृतः, इदानीमण्वादिवादव्यपाश्रयेणापि कैश्चिन्मन्दमतिभिर्वेदान्तवाक्येषु पुनस्तर्कनिमित्त आक्षेप आशङ्क्यते इत्यतः प्रधानमल्लनिवर्हणन्यायेनातिदिशति, परिगृह्यन्त इति परिग्रहाः न परिग्रहा अपरिग्रहाः शिष्टानामपरिग्रहाः शिष्टापरिग्रहाः, एतेन प्रकृतेन प्रधानकारणवादनिराकरणकारणेन शिष्टैर्मनुव्यासप्रभृतिभिः केनचिदप्यंशेनापरिगृहीता येऽण्वादिकारणवादास्तेऽपि प्रतिषिद्धतया व्याख्याता निराकृता वेदितव्याः, तुल्यत्वात् निराकरणकारणस्य नात्र पुनराशङ्कितव्यं किञ्चिदस्ति। तुल्यस्त्वापि परमगम्भीरस्य जगत्कारणस्य तर्कानवगाह्यत्वं तर्कस्य चाप्रतिष्ठितत्वमन्यथानुमानेऽप्यविमोक्ष आगमविरोधश्चेत्येवंजातीयकं निराकरणकारणं॥

सम्भवादित्याशङ्क्य पूर्वोत्तरयोरुपदेशातिदेशभावे कारणमाह। वैदिकस्येति। सत्कार्यत्वात्मासङ्गत्वस्वप्रकाशत्वाद्यंशैर्वेदान्तशास्त्रस्य प्रत्यासन्नः प्रधानवादः शिष्टैर्देवलादिभिः सत्कार्यत्वांशेन स्वीकृत इति प्रबलत्वादुपदेशः। अण्वादिवादानां निर्मूलत्वेन दुर्बलत्वादतिदेश इति भावः। किं निराकरणकारणमिति प्रष्टव्यं नास्तीत्याह। तुल्यत्वादिति। कारणमेवाह। तुल्यमिति। यदुक्तं विभुत्वान्न द्रव्योपादानं ब्रह्मेति तत्र पक्षसाधकत्वेन श्रुतेरुपजीव्यत्वात् तया बाधः। महापरिमाणवत्त्वस्य सर्वसंयोगित्वरूपविभुत्वस्य निर्गुणे ब्रह्मण्यसिद्धेश्चेति द्रष्टव्यं, अतः समन्वयस्य तार्किकन्यायेन न विरोध इति सिद्धं। अद्वितीयात् ब्रह्मणो जगत्सर्गादिवादी वेदान्तसमन्वयो विषयः, स किं यन्मिथोऽभिन्नं तन्नाद्वितीयकारणाभिन्नं यथा मृत्तन्तू घटपटाविति तर्कसहितभेदं प्रत्यक्षादिना विरुध्यते न वेति सन्देहे ब्रह्मणि तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वेऽपि जगद्भेदे प्रतिष्ठितत्वाद्विरुध्यत इति पूर्वपक्षयति।

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत् स्याल्लोकवत् ॥१३॥

अन्यथा पुनर्ब्रह्मकारणवादस्तर्कबलेनैवाक्षिप्यते। यद्यपि श्रुतिः प्रमाणं स्वविषये भवति, तथापि प्रमाणान्तरेण विषयापहारेऽन्यपरा भवितुमर्हति, यथा मन्त्रार्थवादौ, तर्कोऽपि हि स्वविषयादन्यत्राप्रतिष्ठितः स्यात् यथा धर्माधर्मयोः। किमतो यद्येवं अत इदमयुक्तं यत्प्रमाणान्तरप्रसिद्धार्थबाधनं श्रुतेः, कथं पुनः प्रमाणान्तरप्रसिद्धोऽर्थः श्रुत्या बाध्यत इति, अत्रोच्यते, प्रसिद्धो ह्ययं भोक्तृभोग्यविभागः, लोके भोक्ता च चेतनः शारीरः, भोग्याः शब्दादयो विषया इति। यथा भोक्ता देवदत्तः भोग्य ओदन इति, तस्य च विभागस्याभावः प्रसज्येत, यदि भोक्ता भोग्यभावमापद्येत भोग्यं वा भोक्तृभावं

भोक्त्रापत्तेरिति। विरोधादद्वैतासिद्धिः पूर्वपक्षफलं सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति भेदः। अनपेक्षश्रुत्या स्वार्थनिर्णयात् तर्केणाक्षेपो न युक्त इत्युक्तमिति शङ्कते। यद्यपीति। मानान्तरायोग्यश्रुत्यर्थे भवत्यनाक्षेपः। यस्त्वद्वितीयब्रह्माभेदाद्भुजगादीनामभेदो ब्रह्मोपादानकत्वश्रुतिविषयः स आदित्यो यूप इत्यर्थवादार्थवन्मानान्तरयोग्य एवेति द्वैतप्रमाणैरपक्रियत इति समाधत्ते। तथापीति। अन्यपरत्वं गौणार्थकत्वं। स्वविषये जगद्भेदे तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वात्तेनाक्षेप इत्याह। तर्कोऽपीति। तर्कादेर्द्वैते प्रामाण्येऽपि ततः समन्वयविरोधे किमायातमिति शङ्कते। किमत इति। पूर्वपक्षी समाधत्ते। अत इति। तर्कादेः प्रामाण्यात् द्वैतबाधकत्वं श्रुतेरयुक्तमित्यद्वैतसमन्वयबाधो युक्त इत्यर्थः। इममर्थं शङ्कापूर्वकं स्फुटयति, कथमित्यादिना। ननु भोक्तृभोग्ययोर्मिथ एकत्वं केनोक्तमित्याशङ्क्य श्रुतार्थापत्त्येत्याह। तयोस्त्विति।

आपद्येत, तयोश्चेतरेतरभावापत्तिः परमकारणात् ब्रह्मणोऽनन्यत्वात् प्रसज्येत, न चास्य प्रसिद्धस्य विभागस्य बाधनं युक्तं। यथा त्वद्यत्वे भोक्तृभोग्ययोर्विभागो दृष्टः तथातीतानागतयोरपि कल्पयितव्यः, तस्मात् प्रसिद्धस्यास्य भोक्तृभोग्यविभागस्याभावप्रसङ्गात् अयुक्तमिदं ब्रह्मकारणतावधारणमिति चेत् कश्चिच्चोदयेत् तं प्रति ब्रूयात् स्याल्लोकवदिति, उपपद्यत एवायमस्मत्पक्षेऽपि विभागः, एवं लोके दृष्टत्वात्। तथा हि समुद्रादुदकात्मनोऽनन्यत्वेऽपि तद्विकाराणां फेणवीचीतरङ्गबुद्बुदादीनां इतरेतरविभाग इतरेतरसंश्लेषादिलक्षणश्च व्यवहार उपलभ्यते। न च समुद्रादुदकात्मनोऽनन्यत्वेऽपि तद्विकाराणां फेणतरङ्गादीनां इतरेतरभावापत्तिर्भवति, न चैतेषामितरेतरभावानुपपत्तावपि *समुद्रात्मनोऽनन्यत्वं भवति,

तयोरेकब्रह्माभेदश्रवणादेकत्वं कल्प्यते एकस्मादभिन्नयोर्भेदे एकस्यापि भेदापत्तेः ततश्च भेदो बाध्येतेत्यर्थः। इष्टापत्तिं वारयति। न चास्येति। श्रुतेर्गौणार्थत्वेन सावकाशत्वान्निरवकाशद्वैतमानबाधो न युक्त इत्यर्थः। ननु विभागस्याधुनिकत्वादनाद्यद्वैतश्रुत्या बाध इत्यत आह। यथेति। अतीतानागतकालौ भोक्त्रादिविभागाश्रयौ कालत्वाद्वर्तमानकालवदित्यनुमानाद्विभागोऽनाद्यनन्त इत्यर्थः। एवं प्राप्ते परिणामदृष्टान्तेनापाततः सिद्धान्तमाह। स्याल्लोकवदिति। दृष्टान्तेऽपि कथमेकसमुद्राभिन्नानां परिणामानां मिथो भेदः कथं वा तेषां भेदे सत्येकस्मादभिन्नत्वमित्याशङ्क्य न हि दृष्टेऽनुपपत्तिरिति न्यायेनाह। न चेति। एवं भोक्तृभोग्ययोर्मिथो भेदो ब्रह्माभेदश्चेत्याह। एवमिहेति। जीवस्य ब्रह्मविकारत्वाभावात् दृष्टान्तवैष-

* समुद्रात्मनोऽन्यत्वमिति सो० का० वर्ध०।

एवमिहापि, न च भोक्तृभोग्ययोरितरेतरभावापत्तिः, न च परस्माद्ब्रह्मणोऽन्यत्वमिति भविष्यति। यद्यपि भोक्ता न ब्रह्मणो विकारः "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" इति स्रष्टुरेवाविकृतस्य कार्यानुप्रवेशेन भोक्तृत्वश्रवणात्, तथापि कार्यमनुप्रविष्टस्यास्ति कार्योपाधिनिमित्तो विभागः आकाशस्येव घटाद्युपाधिनिमित्तः, इत्यतः परमकारणात् ब्रह्मणोऽनन्यत्वेऽप्युपपन्नो भोक्तृभोग्यलक्षणो विभागः समुद्रतरङ्गादिन्यायेनेत्युक्तं॥

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः॥ १४॥

अभ्युपगम्य चेमं व्यावहारिकं भोक्तृभोग्यलक्षणं विभागं स्याल्लोकवदिति परिहारोऽभिहितो न त्वयं विभागः परमार्थतोऽस्ति यस्मात् तयोः कार्यकारणयोरनन्यत्वमवगम्यते। कार्यमाकाशादिकं बहुप्रपञ्चं जगत्, कारणं परं ब्रह्म, तस्मात् कारणात् परमार्थतोऽनन्यत्वं व्यतिरेकेणाभावः का-

---

न्यमिति शङ्कते। यद्यपीति। औपाधिकं जन्मास्तीति तरङ्गादिसाम्यमाह। तथापीति। विभागो जन्म, यद्वा तथापीतिशब्देनैवोक्तः परिहारः। ननु भोक्तुः प्रतिदेहं विभागः कथमित्यत आह। कार्यमनुप्रविष्टस्येति। औपाधिकविभागे फलितमुपसंहरति। इत्यत इति। एकब्रह्माभिन्नत्वेऽपि भोक्त्रादेस्तरङ्गादिवद्भेदाङ्गीकारान्न द्वैतमानेनाद्वैतसमन्वयस्य विरोध इत्यर्थः॥

पूर्वस्मिन्नेव पूर्वपक्षे विवर्तवादेन मुख्यं समाधानमाह। तदनन्यत्वमिति। समानविषयत्वं सङ्गतिं वदन्नुभयोः परिहारयोः परिणामविवर्ताश्रयत्वेनार्थभेदमाह। अभ्युपगम्येति। प्रत्यक्षादीनामौत्सर्गिकप्रामाण्यमङ्गीकृत्य स्थूलबुद्धिसमाधानार्थं परिणामदृष्टान्तेन भे-

र्थस्यावगम्यते, कुतः आरम्भणशब्दादिभ्यः। आरम्भणशब्दस्ताव-देकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय दृष्टान्तापेक्षायामुच्यते “यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन *विज्ञातेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं” इति। एतदुक्तं भवति एकेन मृत्पिण्डेन परमार्थतो मृदात्मना विज्ञातेन सर्वं मृण्मयं घटशरावोदञ्चनादिकं मृदात्मत्वाविशेषाद्विज्ञातं भवेत्, यतो वाचारम्भणं विकारो नामधेयं वाचैव केवलमस्तीत्यारभ्यते विकारो घटः शराव उदञ्चनञ्चेति न तु वस्तुवृत्तेन विकारो नाम कश्चिदस्ति, नामधेयमात्रं ह्येतदनृतं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति। एष ब्रह्मणो दृष्टान्त आम्नातः, तत्र श्रुताद्वाचारम्भणशब्दात् दार्ष्टान्तिकेऽपि ब्रह्मव्यतिरेकेण कार्यजातस्याभाव इति गम्यते। पुनश्च तेजोऽबन्नानां ब्रह्मकार्यतामुक्त्वा तेजोऽबन्नकार्याणां तेजोऽबन्नव्यतिरेकेणाभावं ब्रवीति

दाभेदावुक्तौ संप्रत्यङ्गीकृतं प्रामाण्यं तत्त्वावेदकत्वात् प्रच्याव्य व्यावहारिकत्वे स्थाप्यते, तथा च मिथ्याद्वैतग्राहिप्रमाणैरद्वैतश्रुतेर्न बाधः, एकस्यां रज्ज्वां दण्डस्रगादिद्वैतदर्शनादित्ययं मुख्यः परिहार इति भावः, एवमद्वैतसमन्वयस्याविरोधार्थं द्वैतस्य मिथ्यात्वं साधयति। यस्मात् तयोरिति। स्वरूपैक्ये कार्यकारणत्वव्याघात इत्यत आह। व्यतिरेकेणेति। कारणात् पृथक् सत्त्वशून्यत्वं कार्यस्य साध्यते नैक्यमित्यर्थः। वागारभ्यं नाममात्रं विकारो न कारणात् पृथगस्तीत्येवकारार्थ इति श्रुतिं योजयति। एतदुक्तमिति। आरम्भणशब्दार्थान्तरमाह। पुनश्चेति। अपागात् अग्नित्वमपगतं कारणमा-

---

* विज्ञातेनेति वर्ध० का० पु० नास्ति।

"अपागादग्नेरग्नित्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं" इत्यादिना। आरम्भणशब्दादिभ्य इत्यादिशब्दात् "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं" "तत्सत्यं स आत्मा" "तत्त्वमसि" "इदं सर्वं यदयमात्मा" "ब्रह्मैवेदं सर्वं" "आत्मैवेदं सर्वं" "नेह नानास्ति किञ्चन" इत्येवमाद्यप्यात्मैकत्वप्रतिपादनपरं वचनजातमुदाहर्तव्यं। न चान्यथा एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं सम्पद्यते, तस्माद्यथा घटकरकाद्याकाशानां महाकाशादनन्यत्वं, यथा च मृगतृष्णिकोदकादीनामूषरादिभ्योऽनन्यत्वं दृष्टनष्टस्वरूपत्वात् स्वरूपेण त्वनुपाख्यत्वात् एवमस्य *भोग्यभोक्तृत्वादिप्रपञ्चजातस्य ब्रह्मव्यतिरेकेणाभाव इति द्रष्टव्यं। नन्वनेकात्मकं ब्रह्म यथा वृक्षोऽनेकशाखः एवमनेकशक्तिप्रवृत्तियुक्तं ब्रह्म, अत एकत्वं नानात्वञ्चोभयमपि सत्यमेव, यथा वृक्ष इत्येकत्वं शाखा इति च नानात्वं, यथा च समुद्रात्मनैकत्वं फेनतरङ्गाद्यात्मना नानात्वं,

---

त्रत्वात्, त्रीणि तेजोऽबन्नानां रूपाणि रूपतन्मात्रात्मकानि सत्यं, तेषामपि सन्मात्रत्वात् सदेव शिष्यत इत्यभिप्रायः। जीवजगतोर्ब्रह्मान्यत्वे प्रतिज्ञाबाध इत्याह। न चान्यथेति। तयोरनन्यत्वे क्रमेण दृष्टान्तावाह। तस्माद्यथेति। प्रतिज्ञाबलादित्यर्थः। दृष्टं प्रातीतिकं नष्टमनित्यं यत्स्वरूपं तद्रूपेणानुपाख्यत्वात् सत्तास्फूर्तिशून्यत्वादनन्यत्वमिति सम्बन्धः। शुद्धाद्वैतं स्वमतमुक्त्वा भेदाभेदमतमुत्थापयति। नन्विति। अनेकाभिः शक्तिभिः तदधीनप्रवृत्तिभिः परिणामैर्युक्तमित्यर्थः। भेदाभेदमते सर्वव्यवस्थासिद्धिरत्यन्ताभेदे द्वैतमानबाध इत्यभिमन्यमानो दूषयति। नैवं स्यादिति। एवकारवाचारम्भणशब्दाभ्यां विकारसत्तानिषेधात् परिणामवादः श्रुतिबाह्य

---

* भोग्यभोक्त्रादि इति का० वर्ध० सो०।

यथा च मृदात्मना एकत्वं घटशरावाद्यात्मना नानात्वं, तत्र एकत्वांशेन ज्ञानान्मोक्षव्यवहारः सेत्स्यति, नानात्वांशेन तु कर्मकाण्डाश्रयौ लौकिकवैदिकव्यवहारौ सेत्स्यत इति, एवं च मृदादिदृष्टान्ता अनुरूपा भविष्यन्तीति। नैवं स्यान्मृत्तिकेत्येव सत्यमिति प्रकृतिमात्रस्य दृष्टान्ते सत्यत्वावधारणात्, वाचारम्भणशब्देन च विकारजातस्यानृतत्वाभिधानात्, दार्ष्टान्तिकेऽपि "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं" "तत्सत्यं" इति च परमकारणस्यैवैकस्य सत्यत्वावधारणात्, "स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इति च शारीरस्य ब्रह्मभावोपदेशात्। स्वयं प्रसिद्धं ह्येतच्छारीरस्य ब्रह्मात्मत्वमुपदिश्यते न यत्नान्तरप्रसाध्यं, अतश्चेदं शास्त्रीयं ब्रह्मात्मत्वमभ्युपगम्यमानं स्वाभाविकस्य शारीरात्मत्वस्य बाधकं सम्पद्यते रज्ज्वादिबुद्धय इव सर्पादिबुद्धीनां। बाधिते च शारीरात्मत्वे तदाश्रयः समस्तः स्वाभाविको व्यवहारो बाधितो भवति,

---

इत्यर्थः। किञ्च संसारस्य सत्यत्वे तद्विशिष्टस्य जीवस्य ब्रह्मैक्योपदेशो न स्याद्विरोधादित्याह। स आत्मेति। एकत्वं ज्ञानकर्मसमुच्चयसाध्यमित्युपदेशार्थमित्याशङ्क्यासीतिपदविरोधान्नैवमित्याह। स्वयमिति। अतस्तत्त्वज्ञानबाध्यत्वात् संसारित्वं मिथ्येत्याह। अतश्चेति, स्वतः सिद्धोपदेशादित्यर्थः। यदुक्तं व्यवहारार्थं नानात्वं सत्यमिति, तत् किं ज्ञानादूर्ध्वं व्यवहारार्थं प्राग्वा नाद्य इत्याह। बाधिते चेति। स्वभावोऽनाविद्या तया कृतः स्वाभाविकः, ज्ञानादूर्ध्वं प्रमातृत्वादिव्यवहारस्याभावान्नानात्वं न कल्प्यमित्यर्थः। न द्वितीयः ज्ञानात् प्राक् कल्पितनानात्वेन व्यवहारोपपत्तौ नानात्वस्य सत्यत्वासिद्धेः। यत्तु प्रमातृत्वादिव्यवहारः सत्य एव मोक्षावस्थायां निवर्तत

यत्प्रसिद्धये नानात्वांशोऽपरो ब्रह्मणः कल्प्येत। दर्शयति च "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्" इत्यादिना ब्रह्मात्मत्वदर्शिनं प्रति समस्तस्य क्रियाकारकफललक्षणस्य व्यवहारस्याभावं। न चायं व्यवहाराभावोऽवस्थाविशेषनिबद्धोऽभिधीयत इति युक्तं वक्तुं, तत्त्वमसीति ब्रह्मात्मभावस्यानवस्थाविशेषनिबन्धनत्वात्। तस्करदृष्टान्तेन चानृताभिसन्धस्य बन्धनं सत्याभिसन्धस्य मोक्षं दर्शयन्नेकत्वमेवैकं पारमार्थिकं दर्शयति, मिथ्याज्ञानविजृम्भितञ्च नानात्वं। उभयसत्यतायां हि कथं व्यवहारगोचरोऽपि जन्तुरनृताभिसन्ध इत्युच्यते, "मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" इति च भेददृष्टिमपवदन्नेतदेव दर्शयति। न चास्मिन् दर्शने ज्ञानान्मोक्ष इत्युपपद्यते। सम्यग्ज्ञानापनोद्यस्य कस्यचिन्मिथ्याज्ञानस्य संसारकारणत्वेनानभ्युपगमात्। उभयस्य सत्यतायां हि कथमेकत्वज्ञानेन नानात्वज्ञानमपनुद्यत इत्युच्यते। नन्वेकत्वैकान्ताभ्युपगमे नानात्वा-

---

इति तन्नेत्याह। न चायमिति। संसारसत्यत्वे तदवस्थायां जीवस्य ब्रह्मत्वं न स्यात्, भेदाभेदयोरेकदैकत्र विरोधादतोऽसंसारिब्रह्माभेदस्य सदातनत्वावगमात् संसारोऽपि मिथ्यैवेत्यर्थः। किञ्च यथा लोके कश्चित् तस्करबुद्ध्या भटैर्गृहीतोऽनृतवादी चेत्तप्तपरशुं गृह्णाति स दह्यते बध्यते च, तथा नानात्ववादी दह्यते, सत्यवादी चेन्न दह्यते मुच्यते च। तथैतदात्म्यमिदं सर्वमित्येकत्वदर्शी मुच्यत इति श्रुतदृष्टान्तेनैकत्वं सत्यं नानात्वं मिथ्येत्याह। तस्करेति। व्यवहारगोचरो नानात्वव्यवहाराश्रयः। नानात्वनिन्दयाप्येकत्वमेव सत्यमित्याह। मृत्योरिति। किञ्चास्मिन् भेदाभेदमते जीवस्य ब्रह्माभेदज्ञानाद्भेदज्ञान-

भावात् प्रत्यक्षादीनि लौकिकानि प्रमाणानि व्याहन्येरन्, निर्विषयत्वात् स्थाखादिष्विव पुरुषादिज्ञानानि। तथा विधिप्रतिषेधशास्त्रमपि भेदापेक्षत्वात् तदभावे व्याहन्येत। मोक्षशास्त्रस्यापि शिष्यशासित्रादिभेदापेक्षत्वात् तदभावे व्याघातः स्यात्, कथं चानृतेन मोक्षशास्त्रेण प्रतिपादितस्यात्मैकत्वस्य सत्यत्वमुपपद्येत इति, अत्रोच्यते, नैष दोषः सर्वव्यवहाराणामेव प्राग्ब्रह्मात्मताविज्ञानात् सत्यत्वोपपत्तेः, स्वप्नव्यवहारस्येव प्राक् बोधात्। यावद्धि न सत्यात्मैकत्वप्रतिपत्तिस्तावत् प्रमाणप्रमेयफललक्षणेषु *व्यवहारेष्वनृतबुद्धिर्न कस्यचिदुत्पद्यते, विकारानेव त्वहं ममेत्यविद्यया आत्मात्मीयभावेन सर्वो जन्तुः प्रतिपद्यते स्वाभाविकीं ब्रह्मात्मतां हित्वा, तस्मात् प्राग्ब्रह्मात्मताप्रबोधादुपपन्नः सर्वो लौकिको वैदिकश्च व्यवहारः।

निवृत्तेर्मुक्तिरिष्टा सा न युक्ता भेदज्ञानस्य भ्रमत्वानभ्युपगमात्। प्रमायाः प्रमान्तराबाध्यत्वादित्याह। न चास्मिन्निति। वैपरीत्यस्यापि सम्भवादिति भावः। इदानीं प्रत्यक्षादिप्रामाण्यान्यथानुपपत्त्या नानात्वस्य सत्यत्वमिति पूर्वपक्षबीजमुद्घाटयति। नन्वित्यादिना। एकत्वस्यैकान्तः कैवल्यं व्याहन्येरन्नप्रमाणानि स्युः। उपजीव्यप्रत्यक्षादिप्रामाण्याय वेदान्तानां भेदपरत्वमुचितमिति भावः। ननु कर्मकारकाणां यजमानादीनां विद्याकारकाणां शिष्यादीनाञ्च कल्पितभेदमाश्रित्य कर्मज्ञानकाण्डयोः प्रवृत्तेः स्वप्रमेयस्य धर्मादेरबाधात् प्रामाण्यमव्याहतमित्याशङ्क्याह। कथञ्चानृतेनेति। धूलिकल्पितधूमेनानुमितस्य वह्नेरिव प्रमेयबाधापत्तेरिति भावः। तत्र द्वैतविषये प्रत्यक्षादीनां

---

* विकारेष्विति मो० वर्ध०।

यथा सुप्तस्य प्राकृतस्य जनस्य स्वप्ने उच्चावचान् भावान् पश्यतो निश्चितमेव प्रत्यक्षाभिमतं विज्ञानं भवति प्राक् प्रबोधात्, न च प्रत्यक्षाभासाभिप्रायस्तत्काले भवति तद्वत्। कथं त्वसत्येन वेदान्तवाक्येन सत्यस्य ब्रह्मात्मत्वस्य प्रतिपत्तिरुपपद्येत, न हि रज्जुसर्पेण दष्टो म्रियते, नापि मृगतृष्णिकाम्भसा पानावगाहनादिप्रयोजनं क्रियत इति। नैष दोषः, शङ्काविषादिनिमित्तमरणादिकार्योपलब्धेः। स्वप्नदर्शनावस्थस्य च सर्पदंशनोदकस्नानादिकार्यदर्शनात्। तत्कार्यमप्यनृतमेवेति चेत् ब्रूयात् तत्र ब्रूमः। यद्यपि स्वप्नदर्शनावस्थस्य सर्पदंशनोदकस्नानादिकार्यमनृतं तथापि तदवगतिः सत्यमेव फलं प्रतिबुद्धस्याप्यबाध्यमानत्वात्। न हि स्वप्नादुत्थितः स्वप्नदृष्टं सर्पदंशनोदकस्नानादिकार्यं मिथ्येति मन्य-

---

यावद्बाधं व्यावहारिकं प्रामाण्यमुपपद्यत इत्याह। अत्रोच्यत इत्यादिना। सत्यत्वं बाधाभावः बाधो मिथ्यात्वनिश्चयः वस्तुतो मिथ्यात्वेऽपि विकारेषु तन्निश्चयाभावेन प्रत्यक्षादिव्यवहारोपपत्तावुक्तदृष्टान्तं विवृणोति। यथा सुषुप्तस्य प्राकृतस्येति। एवं द्वैतप्रमाणानां व्यवहारकाले बाधशून्यार्थबोधकत्वं व्यावहारिकं प्रामाण्यमुपपाद्याद्वैतप्रमाणानां वेदान्तानां सर्वकालेषु बाधशून्यब्रह्मबोधकत्वं तात्त्विकं प्रामाण्यमुपपादयितुं उक्तशङ्कामनुवदति। कथन्त्वसत्येनेति। किमसत्यात् सत्यं न जायते किमुत सत्यस्य ज्ञानं नाद्य इष्ट एव, न हि वयं वाक्योत्थज्ञानं सत्यमित्यङ्गीकुर्मः। अङ्गीकृत्यापि दृष्टान्तमाह। नैष दोष इति। सर्पेण दष्टस्यापि दष्टत्वभ्रान्तिकल्पितविषात् सत्यमरणमूर्च्छादिदर्शनादसत्यात् सत्यं न जायत इत्यनियम इत्यर्थः। दृष्टान्तान्तरमाह। स्वप्नेति। असत्यात् सर्पोदकादेः सत्यस्य दंशनस्ना-

मानस्तदवगतिमपि मिथ्येति मन्यते कश्चित्। एतेन स्वप्नदृशोऽवगत्यबाधनेन देहमात्रात्मवादो दूषितो वेदितव्यः। तथा च श्रुतिः-

"यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति।

समृद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने"॥ इति-

असत्येन स्वप्नदर्शनेन सत्यस्य फलस्य समृद्धेः प्राप्तिं दर्शयति। तथा प्रत्यक्षदर्शनेषु केषुचिदरिष्टेषु जातेषु न चिरमिव जीविष्यतीति विद्यादित्युक्त्वा अथ यः स्वप्ने पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्तीत्यादिना तेनासत्येनैव स्वप्नदर्शनेन

नादिज्ञानस्य कार्यस्य दर्शनाद्व्यभिचार इत्यर्थः। यथाश्रुतमादाय शङ्कते। तत्कार्यमपीति। उक्तमर्थं प्रकटयति। अत्र ब्रूम इत्यादिना। अवगतिवृत्तिः घटादिवत् सत्यापि प्रातिभासिकस्वप्नदृष्टवस्तुनः फलं चैतन्यं वा वृत्त्यभिव्यक्तमवगतिशब्दार्थः। प्रसङ्गाद्देहात्मवादोऽपि निरस्त इत्याह। एतेनेति। स्वप्नस्यावगतेः स्वप्नदेहधर्मत्वे उत्थितस्य मया तादृशः स्वप्नोऽवगत इत्यबाधितावगतिप्रतिसन्धानं न स्यात्, अतो देहभेदेऽपि अनुसन्धानदर्शनाद्देहादन्योऽनुसन्धातेत्यर्थः। असत्यात् सत्यस्य ज्ञानं न जायत इति द्वितीयनियमस्य श्रुत्या व्यभिचारमाह। तथा च श्रुतिरिति। न च स्त्रियो मिथ्यात्वेऽपि तद्दर्शनात् सत्यादेव सत्यायाः समृद्धेर्ज्ञानमिति वाच्यं, विषयविशिष्टत्वेन दर्शनस्यापि मिथ्यात्वात् प्रकृतेऽपि सत्ये ब्रह्मणि मिथ्यावेदानुगतचैतन्यज्ञानसम्भवाच्चेति भावः। असत्यात् सत्यस्येष्टस्य ज्ञानमुक्त्वानिष्टस्य ज्ञानमाह। तथेति। असत्यात् सत्यस्य ज्ञाने दृष्टान्तान्तरमाह। तथाऽकारादिति। रेखास्वकारत्वादिभ्रान्त्या सत्या अकारादयो ज्ञायन्त इति प्रसिद्धमित्यर्थः। एवमसत्यात् सत्यस्य जन्मोक्त्वा यदर्थक्रियाकारि तत्सत्यमिति नियमो भग्नः अनृतात् सत्यस्य ज्ञानोत्पत्त्या यद-

सत्यं मरणं सूच्यत इति दर्शयति। प्रसिद्धञ्चेदं लोकेऽन्वयव्यतिरेककुशलानां ईदृशेन स्वप्नप्रदर्शनेन साध्वागमः सूच्यते ईदृशेनासाध्वागम इति। तथाऽकारादिसत्याक्षरप्रतिपत्तिर्दृष्टा रेखानृताक्षरप्रतिपत्तेः। अपि चान्त्यमिदं प्रमाणमात्मैकत्वस्य प्रतिपादकं नातः परं किञ्चिदाकाङ्क्ष्यमस्ति। यथा हि लोके यजेतेत्युक्ते किं केन कथं इत्याकाङ्क्ष्यते न चैवं तत्त्वमसीत्युक्ते किञ्चिदन्यदाकांक्ष्यमस्ति, सर्वात्मैकत्वविषयत्वादवगतेः। सति ह्यन्यस्मिन्नवशिष्यमाणेऽर्थे आकाङ्क्षा स्यात् न त्वात्मैकत्वव्यतिरेकेणावशिष्यमाणोऽन्योऽर्थोऽस्ति य आकांक्ष्येत। न चेयमवगतिर्नोत्पद्यत इति शक्यं वक्तुं, "तद्धास्य विजज्ञौ" इत्यादिश्रुतिभ्यः, अवगतिसाधनानां च श्रवणादीनां वेदानुवचनादीनाञ्च विधीयमानत्वात्। न चेयमवगतिरनर्थिका भ्रान्तिर्वेति शक्यं वक्तुं,

---

न्तःकरणगम्यन्तद्ग्राह्यं कूटलिङ्गानुमितवह्निवदिति व्याप्तिर्भग्ना। तथा च कल्पितानामपि वेदान्तानां सत्यब्रह्मबोधकत्वं सम्भवतीति तात्त्विकं प्रामाण्यमिति भावः। यदुक्तं एकत्वनानात्वव्यवहारसिद्धये उभयं सत्यमिति, तन्न भेदस्य लोकसिद्धस्यापूर्वफलवदभेदविरोधेन सत्यत्वकल्पनायोगात्। किञ्च यद्युभयोरेकदा व्यवहारः स्यात् तदा स्यादपि सत्यत्वं। नैवमस्ति एकत्वज्ञानेन चरमेणानपेक्षेण नानात्वस्य निःशेषं बाधात् शुक्तिज्ञानेनेव रजतस्येत्याह। अपिचान्त्यमिति। ननूपजीव्यद्वैतप्रमाणविरोधादेकत्वावगतिर्नोत्पद्यत इत्यत आह। न चेयमिति। तत् किलात्मतत्त्वमस्य पितुर्वाक्यात् श्वेतकेतुर्विज्ञातवान् इति ज्ञानोत्पत्तेः श्रुतत्वात् सामग्रीसत्त्वाच्चेत्यर्थः। व्यावहारिकगुरुशिष्यादिभेदमुपजीव्य ज्ञायमानवाक्यार्थावगतेः प्रत्यक्षादिगतं व्याव-

अविद्यानिवृत्तिफलदर्शनात्, बाधकज्ञानान्तराभावाच्च। प्राक् चात्मैकत्वावगतेरव्याहतः सर्वः *सत्यानृतव्यवहारो लौकिको वैदिकश्चेत्यवोचाम। तस्मादन्त्येन प्रमाणेन प्रतिपादिते आत्मैकत्वे समस्तस्य प्राचीनभेदव्यवहारस्य बाधितत्वान्नानेकात्मकब्रह्मकल्पनावकाशोऽस्ति। ननु मृदादिदृष्टान्तप्रणयनात् परिणामवत् ब्रह्मशास्त्रस्याभिमतमिति गम्यते, परिणामिनो हि मृदादयोऽर्था लोके समधिगता इति। नेत्युच्यते, "स वा एष महानजः" "आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म" "स एष नेति नेत्यात्मा" "अस्थूलमनणु" इत्याद्याभ्यः सर्वविक्रियाप्रतिषेधश्रुतिभ्यो ब्रह्मणः कूटस्थत्वावगमात्। न ह्येकस्य ब्रह्मणः परिणामधर्मत्वं तद्रहितत्वञ्च शक्यं प्रतिपत्तुं। स्थितिगतिवत्

हारिकप्रामाण्यमुपजीव्यं तच्च पारमार्थिकैकत्वावगत्या न विरुध्यते। किन्तु तया विरोधादनुपजीव्यं प्रत्यक्षादेस्तात्त्विकं प्रामाण्यं बाध्यत-इति भावः। किञ्चैकत्वावगतेः फलवत्प्रमात्वान्निष्फलो द्वैतभ्रमो बाध्य इत्याह। न चेयमिति। ननु सर्वस्य द्वैतस्य मिथ्यात्वे स्वप्नो मिथ्या जाग्रत् सत्यमित्यादिलौकिको व्यवहारः सत्यञ्चानृतञ्च सत्यमभवदिति वैदिकश्च कथमित्याशङ्क्य यथा स्वप्ने इदं सत्यमिदमनृतमिति तात्कालिकबाधाबाधाभ्यां व्यवहारस्तथा दीर्घस्वप्नेऽपीत्युक्तस्वप्नदृष्टान्तं स्मारयति। प्राक् चेति। व्यवहारार्थं नानात्वं सत्यमिति कल्पनमसङ्गतमित्युपसंहरति। तस्मादिति। नेदं कल्पितं किन्तु श्रुतमिति शङ्कते। नन्विति। कार्यकारणयोरनन्यत्वांशे अयं दृष्टान्तो न परिणामित्वे ब्रह्मणः कूटस्थत्वश्रुतिविरोधादिति परिहरति। नेत्युच्यत इति। सृष्टौ परिणामित्वं प्रलये तद्राहित्यञ्च क्रमेणाविरुद्धमिति दृष्टान्तेन शङ्कते।

---

* सत्यानृतव्यवहार इति का०।

स्यादिति चेन्न, कूटस्थस्येति विशेषणात्। न हि कूटस्थस्य ब्रह्मणः स्थितिगतिवदनेकधर्माश्रयत्वं सम्भवति। कूटस्थं नित्यञ्च ब्रह्म सर्वविक्रियाप्रतिषेधादित्यवोचाम। न च यथा ब्रह्मण आत्मैकत्वदर्शनं मोक्षसाधनं, एवं जगदाकारपरिणामित्वदर्शनमपि स्वतन्त्रमेव कस्मैचित् फलायाभिप्रेयेत, प्रमाणाभावात्। *कूटस्थब्रह्मात्मत्वविज्ञानादेव हि फलं दर्शयति शास्त्रं, "स एष नेति नेत्यात्मा" इत्युपक्रम्य "अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि" इत्येवंजातीयकं। तत्रैतत्सिद्धं भवति ब्रह्मप्रकरणे सर्वधर्मविशेषरहितब्रह्मदर्शनादेव फलसिद्धौ सत्यां यत्तत्राफलं श्रूयते ब्रह्मणो जगदाकारपरिणामित्वादि तद्ब्रह्मदर्शनोपायत्वेनैव विनियुज्यते, फलवत् सन्निधावफलं तदङ्गमितिवत्, न तु स्वतन्त्रफलाय कल्प्यते इति। न हि परिणामवत्त्वविज्ञानात् परिणामवत्त्वमात्मनः फलं स्यादिति वक्तुं युक्तं,

---

स्थितीति। कूटस्थस्य कदाचिदपि विक्रिया न युक्ता कूटस्थत्वव्याघातादित्याह। नेति। कूटस्थत्वासिद्धिमाशङ्क्याह। कूटस्थस्येति। कूटस्थस्य निरवयवस्य पूर्वरूपत्यागेनावस्थान्तरात्मकपरिणामायोगात् शुक्तिरजतवद्विवर्त एव प्रपञ्च इति भावः। किञ्च निष्फलस्य जगतः फलवन्निष्प्रपञ्चब्रह्मधीशेषत्वेनानुवादान्न सत्यतेत्याह। न च यथेत्यादिना। तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुतेः ब्रह्मणः परिणामित्वविज्ञानात् तत्प्राप्तिर्विदुषः फलमित्याशङ्क्याह। न हि परिणामवत्त्वेति। ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुतकूटस्थनित्यमोक्षफलसम्भवे दुःखानित्यपरिणामित्वफलकल्पनायोगादिति भावः। ननु पूर्वं जन्मा-

---

* कूटस्थब्रह्मात्मैकत्वज्ञानादिति का०। कूटस्थब्रह्मात्मज्ञानादिति वर्ध०।

कूटस्थनित्यत्वान्मोक्षस्य। ननु कूटस्थब्रह्मात्मवादिन एकत्वैकान्तादीशित्रीशितव्याभावे ईश्वरकारणप्रतिज्ञाविरोध इति चेत्, न, अविद्यात्मकनामरूपबीजव्याकरणापेक्षत्वात् सर्वज्ञत्वस्य "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" इत्यादिवाक्येभ्यो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपात् सर्वज्ञात् सर्वशक्तेरीश्वराज्जगदुत्पत्तिस्थितिलयाः, नाचेतनात् प्रधानादन्यस्माद्वेत्येषोऽर्थः प्रतिज्ञातो जन्माद्यस्य यत इति। सा प्रतिज्ञा तदवस्थैव न तद्विरुद्धोऽर्थः पुनरिहोच्यते, कथं नोच्येत अत्यन्तमात्मन एकत्वमद्वितीयत्वञ्च ब्रुवता। शृणु यथा नोच्यते सर्वज्ञस्येश्वरस्य आत्मभूते इवाविद्याकल्पिते नामरूपे तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये संसारप्रपञ्चबीजभूते सर्वज्ञस्येश्वरस्य मायाशक्तिः प्रकृतिरिति च श्रुतिस्मृत्योरभिलप्येते, ताभ्यामन्यः सर्वज्ञ ईश्वरः, "आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म" इति श्रुतेः। "नामरूपे व्याकरवाणि", "सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि

द्यस्य यत इति ईश्वरकारणप्रतिज्ञा कृता अधुना तदनन्यत्वमित्यन्ताभेदप्रतिपादने ईशित्रीशितव्यभेदाभावात् तद्विरोधः स्यादिति शङ्कते। कूटस्थेति। कल्पितद्वैतमपेक्ष्येश्वरत्वादिकं परमार्थतोऽनन्यत्वमित्यविरोधमाह। नेत्यादिना। अविद्यात्मके चिदात्मनि लीने नामरूपे एव बीजं तस्य व्याकरणं स्थूलात्मना सृष्टिस्तदपेक्षत्वादीश्वरत्वादेर्न विरोध इत्यर्थः। संगृहीतार्थं विवृणोति। तस्मादित्यादिना। तत्त्वान्यत्वाभ्यामिति नामरूपयोरीश्वरत्वं वक्तुमशक्यं जडत्वान्नापीश्वरादन्यत्वं कल्पितस्य पृथक् सत्तास्फूर्त्योरभावादित्यर्थः। सं-

कृत्वाभिवदन् यदास्ते। एकं वीजं बहुधा यः करोति" इत्यादिश्रुतिभ्यश्च। एवमविद्याकृतनामरूपोपाध्यनुरोधीश्वरो भवति। व्योमेव घटकरकाद्युपाध्यनुरोधि, स च स्वात्मभूतानेव घटाकाशस्थानीयानविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतकार्यकरणसङ्घातानुरोधिनो जीवाख्यान् विज्ञानात्मनः प्रतीष्टे व्यवहारविषये। तदेवमविद्यात्मकोपाधिपरिच्छेदापेक्षमेवेश्वरस्येश्वरत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वञ्च न परमार्थतो विषयापास्तसर्वोपाधिस्वरूपे आत्मनीशित्रीशितव्यसर्वज्ञत्वादिव्यवहार उपपद्यते। तथा चोक्तं। "यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा" इति, "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्" इत्यादि च। एवं परमार्थावस्थायां सर्वव्यवहाराभावं वदन्ति वेदान्ताः, तथेश्वरगीतास्वपि-

"न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते॥
नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः।
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः"॥ इति-

स्वारात्मकनामरूपयोरविद्यैक्यविवक्षया ब्रूते। मायेति। नामरूपे चेदीश्वरस्यात्मभूते तर्हीश्वरो जड इत्यत आह। ताभ्यामन्य इति। अन्यत्वे व्याकरणे च श्रुतिमाह। आकाश इत्यादिना। अविद्याद्युपाधिना कल्पितभेदेन विम्वस्थानस्येश्वरत्वं प्रतिविम्बभूतानां जीवनां नियन्तृत्वमित्याह। स च स्वात्मभूतानिति। न चात्र नानाजीवा भाष्योक्ता इति भ्रमितव्यं बुद्ध्यादिसङ्घातभेदेन भेदोक्तेः, अविद्याप्रतिविम्बस्त्वेक एव जीव इत्युक्तं। परमार्थत ईश्वरत्वादिद्वैताभावे श्रुतिमाह। तथा

परमार्थावस्थायामीशित्रीशितव्यादिव्यवहाराभावः प्रदर्श्यते। व्यवहारावस्थायान्तूक्तः श्रुतावपीश्वरादिव्यवहारः। "एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय" इति। तथा चेश्वरगीतास्वपि-

"ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति।
भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया"॥ इति।

सूत्रकारोऽपि परमार्थाभिप्रायेण तदनन्यत्वमित्याह। व्यवहाराभिप्रायेण तु स्याल्लोकवदिति महासमुद्रादिस्थानीयतां ब्रह्मणः कथयति। अप्रत्याख्यायैव कार्यप्रपञ्चं परिणामप्रक्रियाञ्चाश्रयति सगुणोपासनेषूपयुज्यत इति॥

भावे चोपलब्धेः॥ १५॥

इतश्च कारणादनन्यत्वं कार्यस्य, यत्कारणं भाव एव कारणस्य कार्यमुपलभ्यते नाभावे। तद्यथा सत्यां मृदि घट

चेति। कथं तर्हि कर्तृत्वादिकमित्यत आह। स्वभावस्त्विति। अनाद्यविद्यैव कर्तृत्वादिरूपेण प्रवर्तत इत्यर्थः। भक्ताभक्तयोः पापसुकृतनाशकत्वादीश्वरस्य वास्तवमीश्वरत्वमित्यत आह। नादत्त इति। न संहरतीत्यर्थः। तेन स्वरूपज्ञानावरणेन कर्ताहमीश्वरो नियन्तेत्येवं भ्रमन्ति। उक्तार्थः सूत्रकारसम्मत इत्याह। सूत्रकारोऽपीति। न केवलं लौकिकव्यवहारार्थं परिणामप्रक्रियाश्रयणं किन्तूपासनार्थञ्चेत्याह। परिणामप्रक्रियाञ्चेति। तदुक्तं "उपायधीः परिणाममुदीच्छते च्यवितकल्मषधीस्तु विवर्ततां" इति॥

एवं तदनन्यत्वे प्रत्यक्षादिविरोधं परिहृत्यानुमानमाह। भावे चेति। कारणस्य भावे सत्त्वे उपलब्धौ च कार्यस्य सत्त्वादुपलब्धेश्चानन्यत्वमिति

उपलभ्यते *नाभावे सत्सु च तन्तुषु पटः। न च नियमेनान्यभावेऽन्यस्योपलब्धिर्दृष्टा, न ह्यश्वो गोरन्यः सन् गोर्भाव एवोपलभ्यते। न च कुलालभाव एव घट उपलभ्यते सत्यपि निमित्तनैमित्तिकभावेऽन्यत्वात्। नन्वन्यभावेऽपि अन्यस्योपलब्धिर्नियता दृश्यते, यथाऽग्निभाव एव धूमस्येति। नेत्युच्यते, †उद्धापितेऽप्यग्नौ गोपालघटिकादिधारितस्य धूमस्य दृश्यमानत्वात्। अथ ‡धूमं कयाचिदवस्थया विशिंष्यात् ईदृशो धूमो नासत्यग्नौ भवतीति, नैवमपि कश्चिद्दोषः, तद्भानुरक्तां हि

सूत्रार्थः। घटो मृदनन्यः मृत्सत्त्वोपलब्धिव्याप्यनियतसत्त्वोपलब्धिमत्त्वात मृद्वत्। अन्यत्वेऽप्ययं हेतुः किं न स्यादित्यप्रयोजकत्वमाशङ्क्य निरस्यति। न चेति। मृद्घटयोरन्यत्वे गवाश्वयोरिव हेतूच्छित्तिः स्यादित्यर्थः। गवाश्वयोर्निमित्तनैमित्तिकत्वाभावाद्धेत्वभावः। अतो मृद्घटयोस्तेन हेतुना निमित्तादिभावः सिध्यति नानन्यत्वमित्यर्थान्तरतामाशङ्क्याह। न च कुलालेति। न चोपादानोपादेयभावेनार्थान्तरता मृदृष्टान्ते तद्भावाभावेऽपि हेतुसत्त्वादन्यत्वे गवाश्ववत् तद्भावायोगाच्चेति भावः। कुलालघटयोर्निमित्तादिभावे सत्यप्यन्यत्वात् कुलालसत्त्वनियतोपलब्धिर्घटस्य नैवेत्यक्षरार्थः। यथाश्रुतसूत्रस्यहेतोर्व्यभिचारं शङ्कते। नन्विति। अग्निभाव एव धूमोपलब्धिरिति नियमात्मको हेतुस्तत्र नास्तीत्याह। नेति। अविच्छिन्नमूलदीर्घरेखावद्धूमे नियमोऽस्तीति व्यभिचार इत्याशङ्कते। अथेति। तद्भावनियतभावत्वे सति तद्भ्रानुरक्तबुद्धिविषयत्वस्य हेतोर्विवक्षितत्वान्न व्यभिचार इत्याह। नैवमिति। आलोकबुद्ध्यनुरक्तबुद्धिग्राह्ये रूपे व्यभिचारनिरासाय सत्यन्तं आलोकाभावेऽपि घटादिरूपसत्त्वान्न व्यभिचार उक्तः धूमविशेषस्याग्निबुद्धिं विनाप्युपलम्भात् न

---

* नाभावे इति वर्ध० का० पु० नास्ति। † उद्धापिते इति वर्ध० का०।

‡ धूमः कयाचिदवस्थया विशेष्यते इति सो०।

बुद्धिं कार्यकारणयोरनन्यत्वे हेतुं वयं वदामः, न चासावग्नि-धूमयोर्विद्यते॥ भावाच्चोपलब्धेरिति वा सूत्रं॥ न केवलं शब्दादेव कार्यकारणयोरनन्यत्वं, प्रत्यक्षोपलब्धिभावाच्च तयोरनन्यत्वमित्यर्थः। भवति हि प्रत्यक्षोपलब्धिः कार्यकारणयोरनन्यत्वे। तद्यथा तन्तुसंस्थाने तन्तुव्यतिरेकेण पटो नाम कार्यं नैवोपलभ्यते, केवलास्तु तन्तव आतानवितानवन्तः प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते, तथा तन्तुष्वंशवोऽंशुषु तदवयवाः, अनया प्रत्यक्षोपलब्ध्या लोहितशुक्लकृष्णानि त्रीणि रूपाणि ततो वायुमात्रमाकाशमात्रं चेति अनुमेयं, ततः परं ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं, तत्र सर्वप्रमाणानां निष्ठामवोचाम॥

तत्र व्यभिचार इत्यर्थः। तथा च तयोः कार्यकारणयोर्भावेन सत्तयानुरक्तां सद्रूपतामिति भाष्यार्थः। यद्वा तद्भावः सामानाधिकरण्यं तद्विषयकबुद्धिग्राह्यत्वं हेतुं वदामः। म्रद्वट इति सामानाधिकरण्यबुद्धिदर्शनादग्निर्धूम इत्यदर्शनादित्यर्थः। अनुमानार्थत्वेन सूत्रं व्याख्याय पाठान्तरेण प्रत्यक्षपरतया व्याचष्टे। भावाच्चेति। पूर्वसूत्रोक्तारम्भणशब्दसमुच्चयार्थश्चकारः। न चैकः पट इति प्रत्यक्षं पटस्य तन्तुभ्यः पृथक्सत्त्वे प्रमाणं अपृथक्सत्ताकमिथ्याकार्यविषयत्वेनाप्युपपत्तेः। अतः आतानवितानसंयोगवन्तस्तन्तव एव पट इति प्रत्यक्षोपलब्धेः सत्त्वादनन्यत्वमित्यर्थः। पटन्यायं तन्त्वादावतिदिशति। तथेत्यादिना। प्रत्यक्षोपलब्ध्या तत्तत्कार्यं कारणमात्रं परिशिष्यत इत्यर्थः। यत्र प्रत्यक्षं नास्ति तत्र कार्यं विमतं कारणादभिन्नं कार्यत्वात् पटवदित्यनुमेयमित्याह। अनयेति। कारणपरिशेषे प्रधानादिकं परिशिष्यतां न ब्रह्मेत्यत आह। तत्र सर्वेति। ब्रह्मणि वेदान्तानां सर्वेषां तात्पर्यस्योक्तत्वात् तदेवाद्वितीयं परिशिष्यते न कारणान्तरं अप्रामाणिकत्वादिति भावः॥

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

इतश्च कारणात् कार्यस्यानन्यत्वं यत्कारणं प्रागुत्पत्तेः कारणात्मनैव कारणे सत्त्वमवरकालीनस्य कार्यस्य श्रूयते, "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" इत्यादाविदंशब्दगृहीतस्य कार्यस्य कारणेन सामानाधिकरण्यात्। यच्च यदात्मना यत्र न वर्तते *न तत्तत्रोत्पद्यते, यथा सिकताभ्यस्तैलं, तस्मात् प्रागुत्पत्तेरनन्यत्वादुत्पन्नमप्यनन्यदेव कारणात् कार्यमित्यवगम्यते। यथा च कारणं ब्रह्म त्रिषु कालेषु सत्त्वं न व्यभिचरति, एवं कार्यमपि जगत् त्रिषु कालेषु सत्त्वं न व्यभिचरति, एकञ्च पुनः सत्त्वं अतोऽप्यनन्यत्वं कारणात् कार्यस्य ॥

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥

ननु क्वचिदसत्त्वमपि प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य व्यपदिशति श्रुतिः, "असदेवेदमग्र आसीत्" इति "असद्वा इदमग्र आसीत्" इति

इदं जगत् सदात्मैवेति सामानाधिकरण्यश्रुत्या सृष्टेः प्राक् कार्यस्य कारणात्मना सत्त्वं श्रुतं तदन्यथानुपपत्त्योत्पन्नस्यापि जगतः कारणादनन्यत्वं इत्याह सूत्रकारः। सत्त्वाच्चेति। श्रुत्यर्थे युक्तिमप्याह। यच्च यदात्मनेति। घटादिकं प्राक् मृदाद्यात्मना वर्तते तत उत्पद्यमानत्वात् सामान्यतो व्यतिरेकेण सिकताभ्यस्तैलवदित्यर्थः। कारणवत् कार्यस्यापि सत्त्वात् सत्त्वभेदे मानाभावात् कार्यस्य कारणादभिन्नसत्त्वाकत्वमिति सूत्रस्यार्थान्तरमाह। यथा चेति। इदानीं सतः कार्यस्य प्रागुत्तरकालयोरसत्त्वायोगात् सत्त्वाव्यभिचारस्तच्च सत्त्वं सर्वानुस्यूतचिन्मात्रमेकं तदभेदेन सती मृत्सन् घट इति भासमानयोः कार्यकारणयोरनन्यत्वमित्यर्थः ॥

न चैवं घटपटयोरप्येकसत्त्वाभेदादनन्यत्वं स्यादिति वाच्यं, वस्तुत

---

* न तत्तत उत्पद्यते इति वर्ध० सो० ।

च। तस्मादसद्व्यपदेशान्न प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वमिति चेत्, नेति ब्रूमः। न ह्ययमत्यन्तासत्त्वाभिप्रायेण प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासद्व्यपदेशः किं तर्हि व्याकृतनामरूपत्वाद्धर्मादव्याकृतनामरूपत्वं धर्मान्तरं, तेन धर्मान्तरेणायमसद्व्यपदेशः प्रागुत्पत्तेः सत एव कार्यस्य कारणरूपेणानन्यस्य, कथमेतदवगम्यते वाक्यशेषात् यदुपक्रमे सन्दिग्धार्थं वाक्यं तच्छेषादेव निश्चीयते। इह च तावत् "असदेवेदमग्र आसीत्" इत्यसच्छब्देनोपक्रमे निर्दिष्टं यत् तदेव पुनः तच्छब्देन परामृश्य सदिति विशिनष्टि 'तत्सदासीत्' इति। असतश्च पूर्वापरकालासम्बन्धादासीच्छब्दानुपपत्तेश्च। "असद्वा इदमग्र आसीत्" इत्यत्रापि 'तदात्मानं स्वयमकुरुत' इति वाक्यशेषे विशेषणान्नात्यन्तासत्त्वं। तस्मात् धर्मान्तरेणैवायमसद्व्यपदेशः प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य। नामरूपव्याकृतं हि वस्तु सच्छब्दार्हं लोके प्रसिद्धं, अतः प्राक् नामरूपव्याकरणादसदिवासीदित्युपचर्यते॥

एकसत्त्वात्मनाऽनन्यत्वस्येष्टत्वात्, तर्हि मृद्घटयोः को विशेषः तादात्म्यमिति ब्रूमः। वस्तुतः सर्वत्र सत्त्वैक्येऽपि घटपटयोर्भेदेन सत्ताया भिन्नत्वात् न तादात्म्यं कार्यकारणयोर्भेदकस्य सत्त्वाभेदकत्वाभावादभिन्नसत्ताकत्वं तादात्म्यमिति विशेषः। उक्तं कार्यस्य प्राक् कारणात्मना सत्त्वमसिद्धमित्याशङ्क्य समाधत्ते। असदिति। अक्ताः शर्करा उपदध्यादित्युपक्रमे केनाक्ता इति सन्देहे तेजो घृतमिति वाक्यशेषात् घृतेनेति यथा निश्चयः एवमत्रापि तत्सदिति वाक्यशेषात् सन्निश्चय इत्यर्थः। आसीदित्यतीतकालसम्बन्धोक्तेश्चासदव्याकृतमेव न शून्यमित्याह। असतश्च पूर्वापरेति। उक्तन्यायं वाक्यान्तरेऽतिदिशति। असद्वा इति। क्रियमाणत्वविशेषणं शून्यस्यासम्भवीति भावः॥

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

युक्तेश्च प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वमनन्यत्वञ्च कारणादवगम्यते, शब्दान्तराच्च। युक्तिस्तावद्वर्ण्यते। दधिघटरुचकाद्यर्थिभिः प्रतिनियतानि कारणानि क्षीरसुवर्णमृत्तिकासुवर्णादीन्युपादीयमानानि लोके दृश्यन्ते, न हि दध्यर्थिभिः मृत्तिकोपादीयते, न घटाद्यर्थिभिः क्षीरं तदसत्कार्यवादेनोपपद्यते। अविशिष्टे हि प्रागुत्पत्तेः सर्वत्र सर्वस्यासत्त्वे कस्मात् क्षीरादेव दध्युत्पद्यते न मृत्तिकायाः, मृत्तिकाया एव च घट उत्पद्यते न क्षीरात्। अथाविशिष्टेऽपि प्रागसत्त्वे क्षीर एव दध्नः कश्चिदतिशयो न मृत्तिकायां मृत्तिकायामेव च घटस्य कश्चिदतिशयो न क्षीरे इत्युच्येत। तर्हि अतिशयवत्त्वात् प्रागवस्थायाः असत्कार्यवादहानिः सत्कार्यवादसि-

---

सत्त्वानन्यत्वयोर्हेत्वन्तरमाह सूत्रकारः। युक्तेरिति। दध्याद्यर्थिनां क्षीरादौ प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्तिर्युक्तिस्तया कार्यस्य प्राक् कारणानन्यत्वेन सत्वं सिध्यतीत्यर्थः। असतोऽपि कार्यस्य तस्मादुत्पत्तेः कारणत्वधिया तत्र प्रवृत्तिरित्यन्यथोपपत्तिमाशङ्क्याह। अविशिष्टे हीति। असतः उत्पत्त्यभावादुत्पत्तौ वा सर्वस्मात् सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गात् तत्तदुपादानविशेषे प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः। तदुक्तं साङ्ख्यवृद्धैः "असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात् शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यं" इति। शक्तस्य कारणस्य शक्यकार्यकारित्वाच्छक्तिविषयस्य कार्यस्य सत्त्वमसतोऽशक्यत्वात्, किञ्च सत्कारणाभेदात् कार्यं सदित्युत्तरार्द्धार्थः। कार्यस्यासत्त्वेऽपि कुतश्चिदतिशयात् प्रवृत्तिनियमोपपत्तिरिति शङ्कते। अथेति। अतिशयः कार्यधर्मः कारणधर्मो वा,

द्धिश्च। शक्तिश्च कारणस्य कार्यनियमार्था कल्प्यमाना नान्याप्यसती वा कार्यं नियच्छेत्, असत्त्वाविशेषादन्यत्वाविशेषाच्च। तस्मात् कारणस्यात्मभूता शक्तिः शक्तेश्चात्मभूतं कार्यं। अपि च कार्यकारणयोर्द्रव्यगुणादीनां चाश्वमहिषवद्भेदबुद्ध्यभावात्तादात्म्यमभ्युपगन्तव्यं। समवायकल्पनायामपि समवायस्य समवायिभिः सम्बन्धेऽभ्युपगम्यमाने तस्य तस्यान्योऽन्यः सम्बन्धः कल्पयितव्य इत्यनवस्थाप्रसङ्गः, अनभ्युपगम्यमाने वा विच्छेदप्रसङ्गः। अथ समवायः स्वयं सम्बन्धरूपत्वादनपेक्ष्यैवापरं सम्बन्धं सम्बध्यते, संयोगोऽपि तर्हि स्वयं सम्बन्धरूपत्वादनपेक्ष्यैव सम-

---

आद्ये धर्मित्वात् प्रागवस्थारूपस्य कार्यस्य सत्त्वं दुर्वारमित्याह। तद्ध्यतिशयवत्त्वादिति। द्वितीयेऽपि कार्यसत्त्वमायातीत्याह। शक्तिश्चेति। कार्यकारणाभ्यामन्या कार्यवदसती वा शक्तिर्न कार्यनियामिका यस्य कस्यचिदन्यस्य नरशृङ्गस्य वा नियामकत्वप्रसङ्गादन्यत्वासत्त्वयोः शक्तावन्यत्र चाविशेषात्, तस्मात् कारणात्मना लीनं कार्यमेवाभिव्यक्तिनियामकतया शक्तिरित्येष्टव्यं ततः सत्कार्यसिद्धिरित्यर्थः। किञ्च कार्यकारणयोरन्यत्वे मृद्घटौ भिन्नौ सन्ताविति भेदबुद्धिः स्यादित्याह। अपि चेति। तयोरन्यत्वेऽपि समवायवशात् तथाबुद्धिर्नोदेतीत्याशङ्क्य समवायं दूषयति। समवायेति। समवायः समवायिभिः सम्बन्धो न वा, आद्ये सम्बन्धः किं समवायः उत स्वरूपं आद्ये समवायानवस्था द्वितीये मृद्घटयोऽपि स्वरूपसम्बन्धादेवोपपत्तेः, समवायासिद्धिः असम्बन्ध इति पक्षे दोषमाह। अनभ्युपगम्यमाने इति। द्रव्यगुणादीनां विशिष्टधीविरहप्रसङ्गः असम्बन्धस्य विशिष्टधीनियामकत्वायोगादित्यर्थः। विशिष्टधर्मधीनियामको हि सम्बन्धः,न तस्य नियामकान्तरापेक्षा अनवस्थानात्, अतः स्वपरनिर्वाहकः समवाय इति

वायं सम्बध्येत, तादात्म्यप्रतीतेश्च द्रव्यगुणादीनां समवायकल्पनानर्थक्यं। कथञ्च कार्यमवयवि द्रव्यं कारणेष्ववयवद्रव्येषु वर्तमानं वर्तेत किं समस्तेष्ववयवेषु वर्तेतोत प्रत्यवयवं। यदि तावत् समस्तेषु वर्तेत ततोऽवयव्यनुपलब्धिः प्रसज्येत, समस्तावयवसन्निकर्षस्याशक्यत्वात्। नहि बहुत्वं समस्तेषु आश्रयेषु वर्तमानं व्यस्ताश्रयग्रहणेन गृह्यते। अथावयवशः समस्तेषु वर्तेत, तदाप्यारम्भकावयवव्यतिरेकेणावयविनोऽवयवाः कल्प्येरन् यैरवयवैरारम्भकेष्ववयवेषु अवयवशोऽवयवी वर्तेत। कोशावयवव्यतिरिक्तैर्ह्यवयवैरसिः कोशं व्याप्नोति, अनवस्था चैवं प्रसज्येत, तेषु तेष्ववयवेषु वर्तयितुमन्येषामन्येषामवयवानां कल्पनीयत्वात्। अथ प्रत्यवयवं वर्तेत तदैकत्र व्यापारेऽन्यत्राव्यापारः स्यात्, न हि देवदत्तः स्रुघ्ने सन्निधीयमानस्तदहरेव पाटलि-

---

शङ्कते। चयेति। सम्बध्यते स्वस्य स्वसम्बन्धिनश्च विशिष्टधियं करोतीत्यर्थः। प्रतिबन्द्या दूषयति। संयोगोऽपीति। यत्तु गुणत्वात्संयोगस्य समवायापेक्षा न सम्बन्धत्वादिति तन्न, धर्मत्वात् समवायस्यापि सम्बन्धान्तरापत्तेरसम्बन्धस्याखत्वस्य गोधर्मत्वादर्शनात्। किञ्च निष्पापत्वादयो गुणा इति श्रुतिस्मृत्यादिषु व्यवहारादिष्टधर्मा गुणा इति परिभाषया समवायस्यापि गुणत्वाच्च जातिविशेषो गुणत्वमिति परिभाषा तु समवायसिद्ध्युत्तरकालीननित्यानेकसमवेता जातिरिति ज्ञानस्य समवायज्ञानाधीनत्वादतः समवायसिद्धेः प्राक् संयोगस्य गुणत्वमसिद्धमिति दिक्। किञ्च प्रतीत्यनुसारेण वस्तु स्वीकार्यमन्यथा गोप्रतीतेरश्व आलम्बनमित्यपि सुवचत्वात् तथा च श्वेतघट इति अभेदप्रतीतेरभेद एव स्वीकार्यः। ताभ्यां अत्यन्तभिन्नस्य समवायस्य तन्नियामकत्वासम्भवादित्याह। तादात्म्येति। एवं प्रतीत्यनुसारेण

पुत्रे सन्निधीयते, युगपदनेकत्र वृत्तावनेकत्वप्रसङ्गात्, देवदत्तयज्ञदत्तयोरिव स्रुघ्नपाटलिपुत्रनिवासिनोः। गोत्वादिवत् प्रत्येकं परिसमाप्तेरदोष इति चेत्, न तथा प्रतीत्यभावात्। यदि गोत्वादिवत् प्रत्येकं परिसमाप्तोऽवयवी स्यात्। यथा गोत्वं प्रतिव्यक्तिप्रत्यक्षं गृह्यते एवमवयव्यपि प्रत्यवयवं प्रत्यक्षं गृह्येत, न चैवं नियतं गृह्यते। प्रत्येकपरिसमाप्तौ चावयविनः कार्येणाधिकारात् तस्य चैकत्वात् शृङ्गेणापि स्तनकार्यं, कुर्यात् उरसा च पृष्ठकार्यं न चैवं दृश्यते। प्रागु-

---

कार्यस्य कारणात्मना सत्त्वं। स्वरूपेण तु मिथ्यात्वमित्युक्तं। वृत्त्यनिरूपणाच्च तस्य मिथ्यात्वमित्याह। कथञ्चेति। तत्राद्यमनूद्यावयविनः पटादेस्तन्त्वादिष्ववयवेषु त्रित्वादिवत् स्वरूपेण वृत्तिरुतावयवश इति विकल्प्याद्यं दूषयति। यदीत्यादिना। व्यासज्यवृत्ति वस्तु प्रत्यक्षस्य यावदाश्रयप्रत्यक्षजन्यत्वात् संवृतपटादेर्यावदवयवानां अप्रत्यक्षत्वादप्रत्यक्षत्वं प्रसज्येतेत्यर्थः। द्वितीयं शङ्कते। अथेति। यथा हस्ते कोशे चावयवशः खड्गो वर्तमानो हस्तमात्रग्रहेऽपि गृह्यते, एवं यत्किञ्चिदवयवग्रहेणावयविनो ग्रहसम्भवेऽपि अवयवानामनवस्था स्यादिति दूषयति। तदापीति। आद्यद्वितीयमुद्भाव्य दूषयति। अथ प्रत्यवयवमित्यादिना। एकस्मिंस्तन्तौ पटवृत्तिकाले तन्त्वन्तरे वृत्तिर्न स्यात् वृत्तावनेकत्वापत्तेरित्यर्थः। यथा युगपदनेकव्यक्तिषु वृत्तावपि जातेरनेकत्वदोषो नास्ति तथावयविन इत्याशङ्कते। गोत्वेति। जातिवदवयविनो वृत्तिरसिद्धा अनुभवाभावादिति परिहरति। न तथेति। दोषान्तरमाह। प्रत्येकेति। अधिकारासम्बन्धात् यथा देवदत्तः स्वकार्यमध्ययनं ग्रामेऽरण्ये वा करोति, यथा गौरवयवी स्वकार्यं चोरादि शृङ्गपुच्छादावपि कुर्यादित्यर्थः। एवं वृत्त्यनिरूपणादनिर्वाच्यत्वं कार्यस्य दर्शितं। सम्प्रत्यसत्कार्यवादे दोषान्तरमाह। प्रागिति।

त्पत्तेश्च कार्यस्यासत्त्वे उत्पत्तिरकर्तृका निरात्मिका च स्यात्। उत्पत्तिश्च नाम क्रिया सा सकर्तृकैव भवितुमर्हति गत्यादिवत्, क्रिया च नाम स्यात् अकर्तृका चेति विप्रतिषिध्येत। घटस्य चोत्पत्तिरुच्यमाना न घटकर्तृका किं तर्हि अन्यकर्तृकेति कल्प्या स्यात्। तथा कपालादीनामप्युत्पत्तिरुच्यमानान्यकर्तृकैव कल्प्येत, तथा च सति घट उत्पद्यत इत्युक्ते कुलालादीनि कारणान्युत्पद्यन्त इत्युक्तं स्यात्। न च लोके घटोत्पत्तिरित्युक्ते कुलालादीनामप्युत्पद्यमानता प्रतीयते, उपन्नताप्रतीतेश्च। अथ स्वकारणसत्तासम्बन्ध एवोत्पत्तिरात्मलाभश्च कार्यस्येति चेत्, कथमलब्धात्मकं सम्बध्येतेति वक्तव्यं। सतोर्हि द्वयोः सम्बन्धः सम्भवति न सदसतोरसतोर्वा, अभावस्य च निरुपाख्यत्वात् प्रागुत्पत्तेरिति मर्यादाकरणमनुपपन्नं, सतां हि लोके क्षेत्रगृहादीनां मर्यादा दृष्टा नाभावस्य। न हि वन्ध्यापुत्रो राजा बभूव प्राक् पूर्णवर्मणोऽभिषेकादित्येवंजातीयकेन मर्या-

---

यथा घटश्चलतीत्युक्ते चलनक्रियां प्रत्याश्रयत्वरूपं कर्तृत्वं घटस्य भाति तथा पटो जायत इति जनिक्रियाकर्तृत्वं अनुभूयते। अतो जनिकर्तुः जनेः प्राक् सत्त्वं वाच्यं। कर्तुरसत्त्वे क्रियाया अप्यसत्त्वापत्तेरित्यर्थः। जनेरनुभवसिद्धेऽपि सकर्तृकत्वे क्रियात्वेनानुमानमाह। उत्पत्तिश्चेति। असतो घटस्योत्पत्तौ कर्तृत्वासम्भवेऽपि कुलालादेः सत्त्वात् कर्तृत्वमित्याशङ्क्याह। घटस्य चेति। घटोत्पत्तिवदसत्कपालादुत्पत्तिरित्यतिदिशति। तथेति। शङ्कामनूद्य दोषमाह। तथा चेति; अनुभवविरोध इत्यर्थः। उत्पत्तिर्भावस्याद्या विक्रियेति स्वमतेन कार्यसत्त्वमा-

दाकरणेन निरुपाख्यो बन्ध्यापुत्रो राजा बभूव भवति भविष्यति इति वा विशेष्यते। यदि च बन्ध्यापुत्रः कारकव्यापारादूर्द्धमभविष्यत् तत इदमपि उपापत्स्यत कार्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्द्धं भविष्यतीति। वयन्तु पश्यामो बन्ध्यापुत्रस्य कार्याभावस्य चाभावत्वाविशेषात्। यथा बन्ध्यापुत्रः कारकव्यापारादूर्द्धं न भविष्यति एवं कार्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्द्धं न भविष्यतीति। नन्वेवं सति कारकव्यापारोऽनर्थकः प्रसज्येत, यथैव हि प्राक्सिद्धत्वात् कारणस्य स्वरूपसिद्धये न कश्चिद्व्याप्रियते एवं प्राक्सिद्धत्वात् तदनन्यत्वाच्च कार्यस्वरूपप्रसिद्धयेऽपि न कश्चिद्व्याप्रियेत व्याप्रियते च, अतः कारकव्यापारार्थवत्त्वाय मन्यामहे प्रागुत्पत्तेरभावः कार्यस्येति। नैष दोषः, यतः कार्याकारेण कारणं व्यवस्थापयतः कारक-

---

नीतं सम्प्रति कार्यस्योत्पत्तिर्नाम स्वकारणे समवायः स्वस्मिन् सत्तासमवायो वेति तार्किकमतमाशङ्कते। अथेति। तन्मतेनापि कार्यस्य सत्त्वमावश्यकं असतः सम्बन्धित्वायोगादित्याह। कथमिति। असतोर्वेति दृष्टान्तोक्तिः। ननु नरशृङ्गादिवत् कार्यं सर्वदा सर्वत्रासन्न भवति किन्तूत्पत्तेः प्राक् ध्वंसानन्तरं चासत् मध्ये तु सदेवेति वैषम्यात् सम्बन्धित्वोपपत्तिरित्याशङ्क्याह। अभावस्येति। अत्राभावशब्दा असच्छब्दापरपर्याया व्याख्येयाः। असतः कालेनासम्बन्धात् प्राक्त्वं न युक्तमित्यर्थः। ननु कारकव्यापारादूर्द्धभाविनः कार्यस्य बन्ध्यापुत्रतुल्यत्वं कथमित्यत आह। यदि चेति। कार्याभावः असत्कार्यमित्यर्थः, इत्युपापत्स्यत उपपन्नमभविष्यदित्यन्वयः। कस्तर्हि निर्णयस्तमाह। वयन्त्विति। नासतो विद्यते भाव इति स्मृतेरिति भावः। सत्का-

व्यापारस्यार्थवत्त्वमुपपद्यते। कार्याकारोऽपि कारणस्यात्मभूत एव, अनात्मभूतस्यानारभ्यत्वादित्यभाणि। न च विशेषदर्शनमात्रेण वस्त्वन्यत्वं भवति। न हि देवदत्तः सङ्कोचितहस्तपादः प्रसारितहस्तपादश्च विशेषेण दृश्यमानोऽपि वस्त्वन्यत्वं गच्छति, स एवेति प्रत्यभिज्ञानात्। तथा प्रतिदिनमनेकसंस्थानानामपि पित्रादीनां न वस्त्वन्यत्वं भवति, मम पिता मम *माता मम भ्राता इति प्रत्यभिज्ञानात्। जन्मच्छेदानन्तरितत्वात् तत्र तत्र युक्तं नान्यत्रेति चेत्, न, क्षीरादीनामपि दध्याद्याकारसंस्थानस्य प्रत्यक्षत्वात्। अदृश्यमानानामपि वटधानादीनां समानजातीयावयवान्तरोपचितानामङ्कुरादिभावेन दर्शनगोचरतापत्तौ जन्मसंज्ञा तेषामेवावयवानां †अपचयवशाददर्शनापत्तावुच्छेदसंज्ञा। तत्रेदृक् जन्मोच्छेदान्तरितत्वेन

र्यवादे कारकवैयर्थ्यं शङ्कते। नन्विति। सिद्धकारणानन्यत्वाच्च कार्यस्य सिद्धत्वमित्याह। तदनन्यत्वाच्चेति। अनिर्वाच्यकार्यात्मना कारणस्याभिव्यक्त्यर्थः कारकव्यापार इत्याह। नैष दोष इति। कार्यसत्यत्वमिच्छतां साङ्ख्यानां सत्कार्यवादे कारकवैयर्थ्यं दोष आपतति, अभिव्यक्तेरपि सत्त्वात्, अद्वैतवादिनान्त्वघटितघटनावभासनचतुरमायामहिम्ना स्वप्नवद्यथादर्शनं सर्वमुपपन्नं। विचार्यमाणे सर्वमयुक्तं, युक्तत्वे द्वैतापत्तेरिति मुख्यसमाधानं समाधानान्तराभावात्। ननु कारणाद्भिन्नमसदेवोत्पद्यत इति समाधानं किं न स्यादित्याशङ्क्यासत्पक्षस्य दूषणमुक्तं स्मरेत्याह। कार्याकारोऽपीति। अतः कारणाद्भेदाभेदाभ्यां दुर्निरूपस्य सदसद्विलक्षणस्यानिर्वाच्याभिव्यक्तिरनिर्वाच्यकारकव्यापाराणां फलमिति पक्ष एव श्रेयानिति भावः। ननु स्वप्नदृष्ट

---

* भ्राता मम पुत्र इति का० वर्ध० सो०।

† अपकर्षादिति वर्ध०।

चेदसतः सत्त्वापत्तिः सतश्चासत्त्वापत्तिः, तथा सति गर्भवासिन उत्तानशायिनश्च भेदप्रसङ्गः। तथा बाल्ययौवनस्थाविरेष्वपि भेदप्रसङ्गः, पित्रादिव्यवहारलोपप्रसङ्गश्च। एतेन *क्षणभङ्ग-वादः प्रतिवदितव्यः। यस्य पुनः प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यं तस्य निर्विषयः कारकव्यापारः स्यात्, अभावस्य विषयत्वानुपपत्तेः, आकाशस्य हननप्रयोजनखड्गाद्यनेकायुध†प्रसक्तिवत्। समवायि-कारणविषयः कारकव्यापारः स्यादिति चेत्, न, अन्यविषयेण कारकव्यापारेणान्यनिष्पत्तेरतिप्रसङ्गात्। समवायिकारणस्यै-वात्मातिशयः कार्यमिति चेत् न ‡अतस्तर्हि सत्कार्यतापत्तिः। तस्मात् क्षीरादीन्येव द्रव्याणि दध्यादिभावेनावतिष्ठमानानि कार्याख्यां लभन्त इति न कारणादन्यत् कार्यं वर्षशतेनापि शक्यं कल्पयितुं। यथा च मूलकारणमेवान्त्यात्कार्यात् तेन तेन कार्या-कारेण नटवत् सर्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते, एवं युक्तेः कार्यस्य

पृथुबुध्नत्वाद्यवस्थाविशेषो घटे दृश्यते। तथा च घटो मृद्भिन्नः तद्विरुद्धविशेषवत्त्वात् वृक्षवदित्यत आह। न चेति। वस्तुतोऽन्यत्वं सत्यो भेदः। हेतोर्व्यभिचारस्थलान्तरमाह। तथा प्रतिदिनमिति। प्रत्यहं पित्रादिदेहस्यावस्थाभेदेऽपि जन्मनाशयोरभावादभेदो युक्तः, दार्ष्टान्तिके तु मृदादिनाशे सति घटादिकं जायत इति जन्मविनाशरूपविरुद्धधर्मवत्त्वात् कार्यकारणयोरभेदो न युक्तः इति शङ्कते। जन्मेति। कारणस्य नाशाभावाद्धेत्वसिद्धिरिति परिहरति। नेति। दधिघटादिकार्यान्वितत्वेन क्षीरमृदादीनां प्रत्यक्षत्वान्नाशासिद्धिरित्यर्थः। ननु

---

* क्षणिकवादः प्रत्युक्त इति वर्ध०।

† प्रयुक्तिवदिति वर्ध०।

‡ सत्कार्य्यापत्तेरिति सो० वर्ध०।

प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमनन्यत्वञ्च कारणादवगम्यते, शब्दान्तराच्चैत-दवगम्यते। पूर्वसूत्रेऽसद्व्यपदेशिनः शब्दस्योदाहृतत्वात्, ततोऽन्यः सद्व्यपदेशी शब्दः शब्दान्तरं, "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" "एकमेवाद्वितीयं" इत्यादि 'तद्धैक आहुः' 'असदेवेदमग्र आसीत्'' इति चासत्पक्षमुपक्षिप्य कथमसतः सज्जायेतेति आक्षिप्य 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यवधारयति। तत्रेदंशब्दवाच्यस्य कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सच्छब्दवाच्येन कारणेन सामानाधिकरण्यस्य श्रूयमाणत्वात् सत्त्वानन्यत्वे प्रसिध्यतः। यदि तु प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यं स्यात् पश्चाच्चोत्पद्यमानं कारणे समवेयात् तदाऽन्यत् कारणात् स्यात्, तत्र 'येनाश्रुतं श्रुतं भवति' इतीयं प्रतिज्ञा पीड्येत सत्त्वानन्यत्वावगतेस्त्वियं प्रतिज्ञा समर्थ्यते॥

यत्रान्वयो दृश्यते तत्र हेत्वसिद्धावपि यत्राङ्कुरादौ वटवीजादीनां अन्वयो न दृश्यते तत्र हेतुसत्त्वादस्त्वन्यत्वं स्यादित्यत आह। अदृश्येति। तत्राप्यङ्कुरादौ वीजाद्यवयवानामन्वयान्न त एव जन्मविनाशौ किन्त्ववयवान्तरोपचयापचयाभ्यां तद्व्यवहार इत्यर्थः। अस्तूपचयापचयलिङ्गेन वस्तुभेदानुमानं ततोऽसत उत्पत्तिः सतो नाश इत्याशङ्क्य व्यभिचारमाह। तत्रेदृगिति। पितृदेहेऽपि भेदसत्त्वान्न व्यभिचार इत्यत्र बाधकमाह। पित्रादीति। एतेनेति कारणस्य सर्वकार्येष्वन्वयकथनेनेत्यर्थः। स्वपक्षे दोषं परिहृत्य परपक्षे प्रसञ्जयति। यस्य पुनरिति। असतः कार्यस्य कारकव्यापाराहितातिशयाश्रयत्वायोगादविषयत्वेऽपि मृदादेर्विषयत्वं स्यादिति शङ्कते। समवायीति। समवायिकारणात् कार्यं भिन्नमभिन्नं वेति विकल्प्याद्यं निरस्यति। नेत्यादिना। द्वितीयमाशङ्क्येष्टापत्तिमाह। समवायीति। कार्याणामवान्तरकारणानन्यत्वमुपसंहरति। तस्मादिति। परमकारणानन्यत्वं फलितमाह। यथा च मृदेति। असत्कार्यवादे प्रतिज्ञाबाधं स्यादित्याह। यदि तु प्रागुत्पत्तेरिति॥

पटवच्च ॥ १९ ॥

यथा च संवेष्टितः पटो न व्यक्तं गृह्यते किमयं पटः किं चान्यत् द्रव्यमिति, स एव प्रसारितो यत्संवेष्टितं द्रव्यं स पट एवेति प्रसारणेनाभिव्यक्तो गृह्यते। यथा च संवेष्टनसमये पट इति गृह्यमाणोऽपि न विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते स एव प्रसारणसमये विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते, न संवेष्टितरूपादयं भिन्नः पट इति। एवं तन्त्वादिकारणावस्थं पटादिकार्यमस्पष्टं सत्तुरीवेमकुविन्दादिकारकव्यापाराभिव्यक्तं स्पष्टं गृह्यते। अतः संवेष्टितपटप्रसारितपटन्यायेनैवानन्यत् कारणात् कार्यमित्यर्थः॥

यथा च प्राणादि ॥ २० ॥

यथा च लोके प्राणापानादिषु प्राणभेदेषु प्राणायामेन निरुद्धेषु कारणमात्ररूपेण वर्तमानेषु जीवनमात्रं कार्यं निर्वर्त्यते नाकुञ्चनप्रसारणादिकं कार्यान्तरं, तेष्वेव प्राणभेदेषु पुनः प्रवृत्तेषु जीवनादधिकमाकुञ्चनप्रसरणादिकमपि का-

---

कार्यमुपादानाद्भिन्नं तदुपलब्धावप्यनुपलभ्यमानत्वात् ततोऽधिकपरिमाणत्वाच्च मशकादिव मशक इत्यत्र व्यभिचारार्थं सूत्रं। पटवच्चेति। द्वितीयहेतोर्व्यभिचारं स्फुटयति। यथा च संवेष्टनेति। आयामो दैर्घ्यं॥

तत्रैव विलक्षणकार्यकारित्वं हेतुमाशङ्क्य व्यभिचारमाह सूत्रकारः। यथा च प्राणादीति। एवं जीवजगतोर्ब्रह्मानन्यत्वात् प्रतिज्ञा-

र्थान्तरं निर्वर्त्त्यते। न च प्राणभेदानां प्रभेदवतः प्राणादन्यत्वं समीरणस्वभावाविशेषात्, एवं कार्य्यस्य कारणादनन्यत्वं। अतश्च कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मकार्य्यत्वात् तदनन्यत्वाच्च सिद्धैषा श्रौती प्रतिज्ञा येन 'अश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातं' इति॥

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः॥ २१॥

अन्यथा पुनश्चेतनकारणवाद आक्षिप्यते, चेतनाद्धि जगत्-प्रक्रियायामाश्रीयमाणायां हिताकरणादयो दोषाः प्रसज्यन्ते, कुत इतरव्यपदेशात्। इतरस्य शारीरस्य ब्रह्मात्मत्वं व्यपदिशति श्रुतिः "स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इति प्रतिबोधनात्। यद्वा इतरस्य च ब्रह्मणः शारीरात्मत्वं व्यपदिशति "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" इति स्रष्टुरेवाविकृतस्य ब्रह्मणः कार्य्यानुप्रवेशेन शारीरात्मत्वादर्शनात्। 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति च परा देवता जीवमात्मशब्देन व्यपदिशन्ती

सिद्धिरित्यधिकरणार्थमुपसंहरति। अतश्च कृत्स्नस्येति। जीवाभिन्नं ब्रह्म जगत्कारणमिति तद्वेदान्तसमन्वयो विषयः॥

स यदि तादृक् ब्रह्म जगज्जनयेत् तर्हि स्वानिष्टं नरकादिकं न जनयेत् स्वतन्त्रचेतनत्वादिति न्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे पूर्वोक्तजीवानन्यत्व मुपजीव्य जीवदोषाः ब्रह्मणि प्रसज्येरन् इति पूर्वपक्षसूत्रं गृहीत्वा व्याचष्टे। इतरव्यपदेशादित्यादिना। पूर्वपक्षे जीवाभिन्ने समन्वयासिद्धिः सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति फलं, हिताकरणेत्यत्र नञ् व्यत्यासेनाहितकरणं

---

* यद्वेति वर्ध० का० पु० नास्ति।

न ब्रह्मणो भिन्नः शारीर इति दर्शयति। तस्माद् यद्ब्रह्मणः स्रष्टृत्वं तच्छारीरस्यैवेति, अतश्च स्वतन्त्रः कर्ता सन् हितमेवात्मनः सौमनस्यकरं कुर्यात् नाहितं जन्ममरणजरारोगाद्यनेकानर्थजालं। नहि कश्चिदपरतन्त्रो बन्धनागारमात्मनः कृत्वानुप्रविशति। न च स्वयमत्यन्तनिर्मलः सन्नत्यन्तमलिनं देहमात्मत्वेनोपेयात् कृतमपि कथञ्चिद् यत् दुःखकरं तदिच्छया जह्यात् सुखकरञ्चोपाददीत स्मरेच्च, मयेदं जगद्विविधं विचित्रं विरचितमिति, सर्वो हि लोकः स्पष्टं कार्यं कृत्वा स्मरति मयेदं कृतमिति। यथा च मायावी स्वयं प्रसारितां मायामिच्छयाऽनायासेनैवोपसंहरति, एवं शारीरोऽपि इमां सृष्टिं उपसंहरेत्, स्वकीयमपि तावत् शरीरं शारीरो न शक्नोत्यनायासेनोपसंहर्तुं। एवं हितक्रियाद्यदर्शनादन्याय्या चेतनात् जगत्प्रक्रियेति मन्यते।

अधिकन्तु भेदनिर्देशात्॥ २२॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति। यत्सर्वज्ञं सर्वशक्ति ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं शारीरादधिकमन्यत्तद्वयं जगतः स्रष्टृ ब्रूमः।

दोषो व्याख्यातः। आदिपदोक्तं भ्रान्त्यादिकं आपादयति। न च स्वयमित्यादिना॥

जीवेशयोरभेदाज्जीवजगतोर्दोषाः ब्रह्मणि स्युः ब्रह्मगताश्च सृष्टिसंहारसर्वस्रष्टृत्वादयो गुणा जीवे स्युः, न चेष्टापत्तिः जीवस्य स्वशरीरेऽपि संहारसामर्थ्यादर्शनादिति प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे। तुशब्द इत्यादिना। जीवेश्वरयोर्लोके विम्बप्रतिविम्बयोरिव कल्पितभेदाङ्गीकाराद्धर्मव्यवस्थेति सिद्धान्तग्रन्थार्थः। यदि वयं जीवं

न तस्मिन् हिताकरणादयो दोषाः प्रसज्यन्ते, न हि तस्य हितं किञ्चित् कर्तव्यमस्ति अहितं वा परिहर्तव्यं नित्यमुक्तत्वात्। न च तस्य ज्ञानप्रतिबन्धः शक्तिप्रतिबन्धो वा क्वचिदप्यस्ति, सर्वज्ञत्वात् सर्वशक्तित्वाच्च। शारीरस्त्वनेवंविधः, तस्मिन् न प्रसज्यन्ते हिताकरणादयो दोषा न तु तं वयं जगतः स्रष्टारं ब्रूमः। कुत एतत् भेदनिर्देशात्, "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वारूढः" इत्येवंजातीयकः कर्तृकर्मादिभेदनिर्देशो जीवादधिकं ब्रह्म दर्शयति। नन्वभेदनिर्देशोऽपि दर्शितः 'तत्त्वमसि' इत्येवंजातीयकः, कथं भेदाभेदौ विरुद्धौ सम्भवेयातां। नैष दोषः, आकाशघटाकाशन्यायेनोभयसम्भवस्य तत्र तत्र प्रतिष्ठापितत्वात्। अपि च यदा तत्त्वमसीत्येवंजातीयकेनाभेदनिर्देशेनाभेदः प्रतिबोधितो भवति अपगतं भवति तदा जीवस्य संसारित्वं ब्रह्मणश्च स्रष्टृत्वं, समस्तस्य मिथ्याज्ञानविजृम्भितस्य भेदव्यवहारस्य सम्यक्ज्ञानेन बाधितत्वात्, तत्र कुत एव सृष्टिः कुतो वा हिता करणादयो दोषाः। अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतकार्यकरणसङ्घातो-

---

स्रष्टारं ब्रूमः तदा दोषाः प्रसज्यन्ते न तु तं ब्रूम इत्यन्वयः। किञ्चाभेदज्ञानादूर्द्ध्वं वा दोषा आपाद्यन्ते पूर्वं वा नाद्य इत्याह। अपि चेति। उक्तं मिथ्याज्ञानविजृम्भितत्वं स्फुटयति। अविद्येति। कर्तृत्वादिबुद्धिधर्माध्यासे देहधर्माध्यासं दृष्टान्तयति। जन्मेति। द्वितीयं प्रत्याह।

पाद्यविवेककृता हि भ्रान्तिः, हिताहितकरणादिलक्षणः संसारो न तु परमार्थतोऽस्तीत्यसकृदवोचाम जन्ममरणच्छेदनभेदनाद्यभिमानवत्। अबाधिते तु भेदव्यवहारे 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' इत्येवंजातीयकेन भेदनिर्देशेनावगम्यमानं ब्रह्मणोऽधिकत्वं हिताकरणादिदोषप्रसक्तिं निरुणद्धि॥

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः॥ २३॥

यथा च लोके पृथिवीत्वसामान्यान्वितानामप्यश्मनां केचिन्महार्हाः मणयो वज्रवैदुर्यादयोऽन्ये मध्यमवीर्याः सूर्यकान्तादयोऽन्ये प्रहीणाः श्ववायसप्रक्षेपणार्हाः पाषाणाः इत्यनेकविधं वैचित्र्यं दृश्यते। यथा चैकपृथिवीव्यपाश्रयाणामपि वीजानां बहुविधं पत्रपुष्पफलगन्धरसादिवैचित्र्यं *चन्दनकिंपाकादिषूपलभ्यते। यथा चैकस्याप्यन्नरसस्य लोहितादीनि केशलोमादीनि च विचित्राणि कार्याणि भवन्ति, एवमेकस्यापि

अबाधिते त्विति। ज्ञानादूर्द्ध्वं स्रष्टृत्वादिधर्माणां बाधात् पूर्वञ्च कल्पितभेदेन व्यवस्थोपपत्तेर्न किञ्चिदनवद्यमित्यर्थः॥

नन्वखण्डैकरूपे ब्रह्मणि कथं जीवेश्वरवैचित्र्यं कथञ्च तत्कार्यवैचित्र्यमित्यनुपपत्तिं दृष्टान्तैः परिहरति सूत्रकारः। अश्मादिवच्चेति। किंपाको महातालफलं। तत्तत्कार्यसंस्काररूपानादिशक्तिभेदाद्वैचित्र्यमिति भावः। सूत्रस्थचकारार्थमाह। श्रुतेश्चेति। ब्रह्म जीवगतदोषवत् जीवाभिन्नत्वाज्जीववदित्याद्यनुमानं स्वतः प्रमाणनिरवद्यत्वादिश्रुतिबाधितं। किञ्च कर्तृत्वभोक्तृत्वादिविकारस्य मिथ्यात्वाज्जीवस्यैव तावद्दोषो नास्ति कुतो विम्बस्थानीयस्याशेषविशेषदर्शिनः परमेश्वरस्य

---

* चन्दनचम्पकादिष्विति मु० सो० वर्ध० का०।

ब्रह्मणो जीवप्राज्ञपृथक्त्वं कार्यवैचित्र्यञ्चोपपद्यत इति अतस्तदनुपपत्तिः परपरिकल्पितदोषानुपपत्तिरित्यर्थः। श्रुतेश्च प्रामाण्याद्विकारस्य वाचारम्भणमात्रत्वात् स्वप्नदृश्यभाववैचित्र्यवच्चेत्यभ्युच्चयः॥

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि॥ २४॥

चेतनं ब्रह्मैकमद्वितीयं जगतः कारणमिति यदुक्तं तन्नोपपद्यते, कस्मादुपसंहारदर्शनात्। इह हि लोके कुलालादयो घटपटादीनां कर्तारो मृद्दण्डचक्रसूत्राद्यनेककारकोपसंहारेण संगृहीतसाधनाः सन्तः तत्तत्कार्यं कुर्वाणा दृश्यन्ते, ब्रह्म चासहायं तवाभिप्रेतं, तस्य साधनान्तरानुपसंग्रहे सति कथं स्रष्टृत्वमुपपद्येत, तस्मान्न ब्रह्म जगत्कारणमिति चेत्, नैष दोषः। यतः क्षीरवत् द्रव्यस्वभावविशेषादुपपद्यते, यथा हि लोके क्षीरं जलं वा स्वयमेव *दधिहिमभावेन परि-

---

दोषप्रसक्तिः। यत्तु ब्रह्म न विचित्रकार्यप्रकृति एकरूपत्वाद्व्यतिरेकेण मृत्तन्त्वादिवदिति, तन्न, एकरूपे स्वप्नदृशीव विचित्रदृश्यवस्तुवैचित्र्यदर्शनेन व्यभिचारादित्यर्थः, तस्मात् प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मणि समन्वयस्याविरोध इति सिद्धं॥

उपसंहारदर्शनात्। असहायाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन् समन्वयो विषयः। स किं यदसहायं तन्न कारणमिति लौकिकन्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे पूर्वमौपाधिकजीवभेदाद्ब्रह्मणि जीवदोषा न प्रसज्यन्त इत्युक्तं, सम्प्रति उपाधितोऽपि विभक्तं ब्रह्मणः प्रेरकादिकं सहकारि नास्तीश्वनानात्वाभावादिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्ष-

---

* दधिहिमकरकादिभावेनेति सो०।

णमतेऽनपेक्ष्य बाह्यं साधनं तथेहापि भविष्यति। ननु क्षीराद्यपि दध्यादिभावेन परिणममानमपेक्षत एव बाह्यं साधनं औष्ण्यादिकं, कथमुच्यते क्षीरवद्धीति। नैष दोषः, स्वयमपि हि क्षीरं याञ्च यावतीं च परिणाममात्रामनुभवत्येव त्वार्यते त्वौष्ण्यादिना दधिभावाय। यदि च स्वयं दधिभावशीलता न स्यान्नैवौष्ण्यादिनापि बलाद्दधिभावमापद्येत। न हि वायुराकाशो वौष्ण्यादिना बलाद् दधिभाव मापद्यते, साधनसम्पत्त्या च तस्य पूर्णता सम्पद्यते। परिपूर्णशक्तिकन्तु ब्रह्म न तस्यान्येन केनचित् पूर्णता सम्पादयितव्या। श्रुतिश्च तत्र भवति

'न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते

न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते।

सूत्रांशं व्याचष्टे। चेतनमित्यादिना। फलं पूर्ववत्, कारकाणां उपसंहारो मेलनं। उक्तन्यायस्य क्षीरादौ व्यभिचार इति सिद्धान्तयति। नैष इति। शुद्धस्य ब्रह्मणोऽकारणत्वमिष्टमेव विशिष्टस्येश्वरस्य तु मायैव सहाय इति भावेनाह। बाह्यमिति। क्षीरस्याप्यातञ्चनादिसहायोऽस्तीत्यसहायत्वहेतोर्न व्यभिचार इत्याशङ्क्य सहायाभावेऽपि यस्य कस्यचित् परिणामस्य क्षीरे दर्शनाद्व्यभिचारतादवस्थ्यमित्याह। नन्वित्यादिना। तर्हि सहायो व्यर्थस्तत्राह। त्वार्यते इति। ननु त्वार्यते क्षीरं दधिभावाय शैघ्र्यं कार्यत इति किमर्थं कल्प्यते, स्वतोऽशक्तं क्षीरं सहायेन शक्तं क्रियत इति किन्न स्यात् तत्राह। यदि चेति। शक्तस्य सहायसम्पदा किं कार्यमित्यत्राह। साधनेति। सहायविशेषाभावे कश्चिद्विकारः क्षीरस्य भवति, तत्र आतञ्चनप्रक्षेपौष्ण्याभ्यान्तूत्तमदधिभावसामर्थ्यं व्यज्यते इत्यर्थः। तर्हि शक्ति-

परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
　　स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' इति।

तस्मादेकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगात् क्षीरादिवद्विचित्रपरिणाम उपपद्यते॥

देवादिवदपि लोके॥ २५॥

स्यादेतत्, उपपद्यते क्षीरादीनामचेतनानामनपेक्ष्यापि वाह्यं साधनं दध्यादिभावः दृष्टत्वात्, चेतनाः पुनः कुलालादयश्च साधनसामग्रीमपेक्ष्यैव तस्मै तस्मै कार्याय प्रवर्तमाना दृश्यन्ते, कथं ब्रह्म चेतनं सदसहायं प्रवर्तेतेति, देवादिवदिति ब्रूमः। यथा लोके देवाः पितर ऋषय इत्येवमादयो महाप्रभावाश्चेतना अपि सन्तोऽनपेक्ष्यैव किञ्चिद्वाह्यं साधनमैश्वर्यविशेषयोगादभिध्यानमात्रेण स्वत एव वहूनि नानासंस्थानानि शरीराणि प्रासादादीनि रथादीनि च निर्मिमाणा उपलभ्यन्ते मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणप्रामाण्यात्। तन्तुनाभश्च स्वत एव तन्तून् सृजति, वलाका चान्तरेणैव शुक्रं गर्भं

व्यञ्जकोऽपि सहायो ब्रह्मणो वाच्यस्तत्राह। परिपूर्णेति। निरपेक्षमायाशक्तिकमित्यर्थः। तादृक्शक्तौ मानमाह। श्रुतिश्चेति॥

ननु ब्रह्म न कारणं चेतनत्वे सत्यसहायत्वान्मृदादिशून्यकुलालादिवदिति न क्षीरादौ व्यभिचार इति सूत्रव्यावर्त्यां शङ्कामाह। स्यादेतदिति। तस्यापि हेतोर्देवादौ व्यभिचार इत्याह। देवादिवदिति। लोक्यते ज्ञायतेऽर्थोऽनेनेति लोको मन्त्रार्थवादादि शास्त्रं वृद्धव्यवहारश्च, अभिध्यानं सङ्कल्पः। ननु देवाद्यूर्णनाभान्तदृष्टान्तेषु शरीरेषु चेतनत्वं नास्ति, वलाकापद्मिनीचेतनयोर्गर्भप्रस्थानकर्तृत्वे

धत्ते, पद्मिनी चानपेक्ष्य किञ्चित् प्रस्थानसाधनं सरोऽन्तरात् सरोऽन्तरं प्रतिष्ठते, एवं चेतनमपि ब्रह्मानपेक्ष्य बाह्यं साधनं स्वत एव जगत् स्रक्ष्यति। स यदि ब्रूयाद्यत्र ते देवादयो ब्रह्मणो दृष्टान्ता उपात्तास्ते दार्ष्टान्तिकेन ब्रह्मणा समानस्वभावा न भवन्ति, शरीरमेव ह्यचेतनं देवादीनां शरीरान्तरादिविभूत्युत्पादेन उपादानं न तु चेतन आत्मा, तन्तुनाभस्य च क्षुद्रतरजन्तुभक्षणाल्लाला कठिनतामापद्यमाना तन्तुर्भवति। बलाका च स्तनयित्नुरवश्रवणाद्गर्भं धत्ते। पद्मिनी च चेतनप्रयुक्ता सती अचेतनेनैव शरीरेण सरोऽन्तरात् सरोऽन्तरमुपसर्पति वल्लीव वृक्षं न तु स्वयमेवाचेतना सरोऽन्तरोपसर्पणे व्याप्रियते, तस्मान्नैते ब्रह्मणो दृष्टान्ता इति, तं प्रति ब्रूयान्नायं दोषः, कुलालादिदृष्टान्तवैलक्षण्यमात्रस्य विवक्षितत्वादिति। यथा हि कुलालादीनां देवादीनाञ्च समाने चेतनत्वे कुलालादयः कार्यारम्भे बाह्यं साधनमपेक्षन्ते न देवादयः, तथा

मेघशब्दः शरीरञ्च सहायोऽस्ति, अतो विशिष्टहेतोर्न व्यभिचार इति शङ्कते। स यदि ब्रूयादित्यादिना। व्यभिचारोऽस्तीति परिहरति। तं प्रति ब्रूयादिति। अयं दोषः दृष्टान्तवैषम्याख्यः। अत्र हि हेतौ चेतनत्वं अहंधीविषयत्वरूपं चित्तादात्म्यापन्नदेहसाधारणं ग्राह्यं न तु मुख्यात्मत्वं, तव कुलालदृष्टान्ते साधनवैकल्यापत्तेः। असहायत्वञ्च चेतनस्य स्वातिरिक्तहेतुशून्यत्वं तदुभयं देवादिषु अस्तीति व्यभिचारः, देहस्य स्वान्तःपातित्वेन स्वातिरिक्तत्वाभावात्। तथा च कुलालवैलक्षण्यं देवादीनां घटादिकार्ये स्वातिरिक्तानपेक्षत्वाद्देववैलक्षण्यं ब्रह्मणः देहस्याप्यनपेक्षणात् नरदेवादीनां कार्यारम्भे नास्त्येकरूपा सा-

ब्रह्म चेतनमपि न वाह्यं साधनमपेक्षिष्यत इत्येतावत् वयं देवाद्युदाहरणेन विवक्षामः, तस्मात् यथैकस्य सामर्थ्यं दृष्टं तथा सर्वेषामेव भवितुमर्हतीति नास्त्येकान्त इत्यभिप्रायः॥

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा॥ २६॥

चेतनमेकमद्वितीयं ब्रह्म क्षीरादिवद्देवादिवच्चानपेक्षितवाह्यसाधनं स्वयं परिणममाणं जगतः कारणमिति स्थितं, शास्त्रार्थपरिशुद्धये तु पुनराक्षिपति कृत्स्नप्रसक्तिः, कृत्स्नस्यास्य ब्रह्मणः कार्यरूपेण परिणामः प्राप्नोति, निरवयवत्वात्। यदि ब्रह्म पृथिव्यादिवत् सावयवमभविष्यत् ततोऽस्यैकदेशः पर्यणंस्यत, एकदेशश्चावास्थास्यत, निरवयवन्तु ब्रह्म श्रुतिभ्योऽवगम्यते-

'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्।
दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः स वाह्याभ्यन्तरो ह्यजः'॥

मयी। श्रूयते हि महाभारते श्रीकृष्णस्य सङ्कल्पमात्रेण द्रौपद्याः पटपरम्परोत्पत्तिः, अतः सिद्धमसहायस्यापि ब्रह्मणः कारणत्वं॥

कृत्स्नप्रसक्तिः। क्षीरदृष्टान्तेन ब्रह्म परिणामीति भ्रमोत्पत्त्या पूर्वपक्षे प्राप्ते शास्त्रार्थो विवर्तो न परिणामि इति भ्रमोत्पत्त्या निर्णयार्थमिदमधिकरणमिति पूर्वाधिकरणेनोत्तराधिकरणस्य कार्यत्वसङ्गतिमाह। चेतनमिति। निरवयवात् ब्रह्मणो जगत्सर्गं वदन् समन्वयो विषयः, स किं यन्निरवयवं तन्न परिणामीति न्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे विरुध्यत इति पूर्वपक्षसूत्रं व्याचष्टे। कृत्स्नेति। ब्रह्म परिणामीति वदता वक्तव्यं ब्रह्म निरवयवं सावयवं वा, आद्ये सर्वत्र ब्रह्मणः परिणामात्मना स्थितिः स्यात् इत्युक्तं व्यतिरेकदृष्टान्तेन विवृणोति। यदि ब्रह्मेत्यादिना। पर्यणंस्यत परिणतोऽभविष्यत्, एकदेशश्चावास्थास्य-

'इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एव स एष नेति नेत्यात्माऽस्थूलमनणु, इत्याद्याभ्यः सर्वविशेषप्रतिषेधिनीभ्यः। ततश्चैकदेशपरिणामासम्भवात् कृत्स्नपरिणामप्रसक्तौ सत्यां मूलोच्छेदः प्रसज्येत। द्रष्टव्यतोपदेशानर्थक्यं चापन्नं अयत्नदृष्टत्वात् कार्यस्य, तद्व्यतिरिक्तस्य च ब्रह्मणोऽभावात्, अजत्वादिशब्दव्याकोपश्च। अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया सावयवमेव ब्रह्माभ्युपगम्येत, तथापि ये निरवयवत्वस्य प्रतिपादकाः शब्दा उदाहृतास्ते प्रकुप्येयुः। सावयवत्वे चानित्यत्वप्रसङ्ग इति सर्वथायं पक्षो न घटयितुं शक्यते इत्याक्षिपति॥

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्॥ २७॥

तुशब्देनाक्षेपं परिहरति। न खल्वस्मत्पक्षे कश्चिदपि दोषोऽस्ति। न तावत् कृत्स्नप्रसक्तिरस्ति। कुतः श्रुतेः।

दपरिणतोऽभविष्यत्। उक्तश्रुतिभ्यो निरवयवत्वसिद्धेः फलितं दोषमाह। ततश्चेति। यदा परिणामव्यतिरेकेण मूलब्रह्मात्मनाऽस्ति तदात्मा द्रष्टव्य इत्युपदेशोऽर्थशून्यः स्यादिति दोषान्तरमाह। द्रष्टव्येति। ब्रह्मणः परिणामात्मना जन्मनाशाङ्गीकारेऽजोऽमर इति श्रुतिविरोधश्चेत्याह। अजत्वादीति। सावयवत्वपक्षमाशङ्क्य सूत्रशेषेण परिहरति। अथेत्यादिना॥

परिणामपक्षे दुर्घट इति यदुक्तं तदस्मदिष्टमेवेति विवर्तवादेन सिद्धान्तयति। श्रुतेरिति। स्वपक्षे पूर्वोक्तदोषद्वयं नास्तीति सूत्रयोजनया दर्शयति। तुशब्देनेत्यादिना। ईक्षितृत्वेन व्याकर्तृत्वेन चेक्षणीय-

यथैव हि ब्रह्मणो जगदुत्पत्तिः श्रूयते, एवं विकारव्यतिरेकेणापि ब्रह्मणोऽवस्थानं श्रूयते, प्रकृतिविकारयोर्भेदेन व्यपदेशात् 'सेयं देवतैचत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति 'तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः। पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि, इति चैवंजातीयकात्, तथा हृदयायतनत्ववचनात्, सत् सम्पत्तिवचनाच्च। यदि च कृत्स्नं ब्रह्म कार्यभावेनोपयुक्तं स्यात् 'सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति' इति सुषुप्तिगतं विशेषणमनुपपन्नं स्यात्, विकृतेन ब्रह्मणा नित्यं सम्पन्नत्वात्, अविकृतस्य च ब्रह्मणोऽभावात्, तथेन्द्रियगोचरत्वप्रतिषेधात् ब्रह्मणो विकारस्य चेन्द्रियगोचरत्वोपपत्तेः, तस्मादस्त्यविकृतं ब्रह्म। न च निरवयवत्वशब्दव्याकोपोऽस्ति, श्रूयमाणत्वादेव निरवयवत्वस्याप्यभ्युपगम्यमानत्वात्। शब्दमूलञ्च ब्रह्म शब्दप्रमाणकं नेन्द्रियादिप्रमाणकं तद्यथाशब्दमभ्युपगन्तव्यं। शब्दश्चोभयमपि ब्रह्मणः प्रतिपादयत्यकृत्स्नप्रसक्तिं निरवयवताञ्च। लौकिकानामपि मणिमन्त्रौ-

---

व्याकर्त्तव्यप्रपञ्चात् पृथगीश्वरसत्त्वश्रुतेर्न कृत्स्नप्रसक्तिरित्याह। सेयं देवतेति। न्यूनाधिकभावेनापि पृथक्सत्त्वं श्रुतमित्याह। तावानिति। इतश्चास्त्यविकृतं ब्रह्मेत्याह। तथेति। स वा एष आत्मा हृदीति श्रुतेरस्ति दृश्यातिरिक्तं ब्रह्म। तदेति सुषुप्तिकालरूपविशेषणाच्चेत्यर्थः। लिङ्गान्तरमाह। तथेन्द्रियेति। भूम्यादेर्विकारस्येन्द्रियगोचरत्वान्न चक्षुषा गृह्यत इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मणस्तत्प्रतिषेधादवाङ्मनसगोचरत्वश्रुतेश्चास्ति कूटस्थं ब्रह्मेत्यर्थः। कृत्स्नप्रसक्तिदोषो नास्तीत्युक्ता द्वितीयदोषोऽपि

निरवयवत्वं ब्रह्मणः कुप्यति। न चेयं परिणामश्रुतिः परिणामप्रतिपादनार्था, तत्प्रतिपत्तौ फलानवगमात्। सर्वव्यवहारहीनब्रह्मात्मभावप्रतिपादनार्था त्वेषा, तत्प्रतिपत्तौ फलावगमात् 'स एष नेति नेत्यात्मा' इत्युपक्रम्याह 'अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि' इति, तस्मादस्मत्पक्षे न कश्चिदपि दोषप्रसङ्गोऽस्ति॥

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि॥ २८॥

अपि च नैवात्र विवदितव्यं कथमेकस्मिन् ब्रह्मणि स्वरूपानुपमर्देनैवानेकाकारा सृष्टिः स्यादिति, यतः आत्मन्यपि एकस्मिन् स्वप्नदृशि स्वरूपानुपमर्देनैवानेकाकारा सृष्टिः पठ्यते 'न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान्रथयोगान् पथः सृजते' इत्यादिना। लोकेऽपि देवादिषु मायाव्यादिषु च स्वरूपानुपमर्देनैव विचित्रा हस्त्यश्वादिसृष्टयो दृश्यन्ते, तथैकस्मिन्नपि ब्रह्मणि स्वरूपानुपमर्देनैवानेकाकारा सृष्टिर्भविष्यतीति॥

निष्प्रपञ्चब्रह्मधीशेषत्वेन सृष्टिरनूद्यते न प्रतिपाद्यते इत्यसकृदावेदितं, अतो विवर्तवादे न कश्चिद्दोष इत्युपसंहरति। तस्मादिति॥

पूर्वावस्थानाशेनावस्थान्तरं परिणामः, यथा दुग्धस्य दधिभावः। पूर्वरूपानुपमर्देनावस्थान्तरं विवर्तः, यथा शुक्तेः रजतभावः। तत्र ब्रह्मणो विवर्तोपादानत्वं स्वप्नसाक्षिदृष्टान्तेन द्रढयन्मायावादं स्फुटयति सूत्रकारः। आत्मनि चेति। रथयोगाः अश्वाः, किञ्च कृत्स्नप्रसक्त्यादीनां साङ्ख्यादिपक्षेऽपि दोषत्वान्नास्मान् प्रत्युद्भावनीयत्वं।

*स्वपक्षदोषाच्च ॥ २९ ॥

परेषामप्येष समानः स्वपक्षदोषः, प्रधानवादिनोऽपि हि निरवयवमपरिच्छिन्नं शब्दादिहीनं प्रधानं सावयवस्य परिच्छिन्नस्य शब्दादिमतः कार्यस्य कारणमिति स्वपक्षस्तत्रापि कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वात् प्रधानस्य प्राप्नोति निरवयवत्वाभ्युपगमकोपो वा। ननु नैव तैर्निरवयवं प्रधानमभ्युपगम्यते, सत्त्वरजस्तमांसि हि त्रयो गुणाः, तेषां साम्यावस्था प्रधानं तैरेवावयवैस्तत् सावयवमिति, नैवंजातीयकेन सावयवत्वेन प्रकृतो दोषः परिहर्तुं पार्यते, यतः सत्त्वरजस्तमसामपि एकैकस्य समानं निरवयवत्वं एकैकमेव चेतरद्वयानुगृहीतं सजातीयस्य प्रपञ्चस्योपादानमिति समानत्वात् स्वपक्षदोषप्रसङ्गस्य।

यश्चोभयोः समो दोष इति न्यायादित्याह सूत्रकारः। स्वपक्षेति। प्रधानस्य निरवयवत्वे कृत्स्नप्रसक्तिः सावयवत्वे च निरवयवत्वाभ्युपगमविरोध इत्यत्र शङ्कते। नन्विति। किं साम्यावस्था गुणानां विकारः समुदायो वा, आद्ये तस्या न मूलप्रकृतित्वं विकारत्वात्, द्वितीये प्रपञ्चाभावः, समुदायस्यावस्तुत्वेन मूलाभावात्। अथ निरवयवा गुणा एव विविधपरिणामानां प्रकृतिरिति चेत्, तर्हि कृत्स्नप्रसक्तेर्मूलोच्छेदो दुर्वार इत्यभिप्रेत्य परिहरति। नैवमित्यादिना। इति यतः अतः समानत्वान्न वयं पर्यनुयोज्या इत्यन्वयः। प्रत्येकं सत्त्वादिकमितरगुणद्वयसचिवं निरवयवं यद्युपादानं तर्हि कृत्स्नस्योपापादानस्य कार्यरूपत्वप्रसक्तेर्मूलोच्छेद इत्युक्ते निरवयवत्वसाधकतर्कस्याभासत्वाद्गुणानां सावयवत्वमेव परिणामित्वेन मृदादिवदतो न कृत्स्नप्रसक्तिरेकदेशपरिणामसम्भवादिति शङ्कते। तर्केति। एत-

---

* स्वपक्षे इति वर्ध० पाठः।

तर्काप्रतिष्ठानात् सावयवत्वमेवेति चेत्, एवमप्यनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गः। अथ शक्तय एव कार्यवैचित्र्यसूचिता अवयवा इत्यभिप्रायः, तास्तु ब्रह्मवादिनोऽप्यविशिष्टाः, तथा अणुवादिनोऽप्यणुरण्वन्तरेण संयुज्यमानो निरवयवत्वाद्यदि कार्त्स्न्येन संयुज्येत ततः प्रथिमानुपपत्तेरणुमात्रत्वप्रसङ्गः। अथैकदेशेन संयुज्येत तथापि निरवयवत्वाभ्युपगमकोप इति स्वपक्षेऽपि समान एष दोषः। समानत्वाच्च नान्यतरस्मिन्नेव पक्षे उपक्षेप्तव्यो भवति। परिहृतस्तु ब्रह्मवादिना स्वपक्षे दोषः॥

सर्वोपेता च तद्दर्शनात्॥३०॥

एकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगादुपपद्यते, विचित्रो विकारप्रपञ्च इत्युक्तं, तत्पुनः कथमुपगम्यते विचित्रशक्ति-

---

दोषाभावेऽपि दोषान्तरं स्यादिति परिहरति। एवमपीति। ननु गुणानामवयवास्तन्तुवदारम्भका न भवन्ति किन्तु कार्यवैचित्र्यानुमितास्तद्गताः शक्तय इत्याशङ्क्य मायिकशक्तिभिर्ब्रह्मणोऽपि सावयवत्वं तुल्यमित्याह। अथेत्यादिना। अणुवादेऽपि दोषसाम्यमाह। तथेति। साङ्ख्यवद्दोषः समान इति सम्बन्धः। निरवयवयोः परमाण्वोः संयोगः व्याप्यवृत्तिर्वा, आद्ये तत्कार्यस्य द्व्यणुकस्यैकपरमाणुमात्रत्वापत्तिः प्रथिम्नोऽधिकपरिमाणस्यानुपपत्तेः। न ह्यणोरण्वन्तरेणोपर्यधः पार्श्वतश्च व्याप्तौ ततोऽधिकद्रव्यं सम्भवति। द्वितीये परमाण्वोः सावयवत्वापत्तिरित्यर्थः। ननु त्वं चोर इत्युक्ते त्वमपि चोर इति वद्दोषसाम्योक्तिरयुक्तेत्यत आह। परिहृतस्त्विति।

उक्तं हि मायावादे स्वप्नवत् सर्वं सामञ्जस्यं, अतो निरवयवे ब्रह्मणि समन्वयस्याविरोध इति सिद्धं। सर्वोपेता माया शक्तिमतो ब्रह्मणो जगत्-

युक्तं परं ब्रह्मेति, तदुच्यते, सर्वोपेता च तद्दर्शनात्। सर्वशक्तियुक्ता च परा देवतेत्यवगन्तव्यं, कुतः, तद्दर्शनात्। तथा हि दर्शयति श्रुतिः सर्वशक्तियोगं परस्या देवतायाः ‘सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पो यः सर्वज्ञः सर्वविदेतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः’ इत्येवंजातीयका ॥

विकरणत्वान्नेति चेत् तदुक्तं ॥ ३१ ॥

स्यादेतत्, विकरणां परां देवतां शास्ति शास्त्रं ‘अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनाः’ इत्येवंजातीयकं, कथं सा सर्वशक्तियुक्तापि सती कार्याय प्रभवेत्, देवादयो हि चेतनाः सर्वशक्तियुक्ता अपि सन्त आध्यात्मिककार्यकरणसम्पन्ना एव तस्मै तस्मै कार्याय प्रभवन्तो विज्ञायन्ते, कथञ्च ‘नेति नेति’ इति प्रतिषिद्धसर्वविशेषाया देवतायाः सर्वशक्तियोगः सम्भवेदिति चेत्, यदत्र

सर्गं वदतः समन्वयस्याशरीरस्य न मायेति न्यायेन विरोधोऽस्ति न वेति सन्देहे न्यायस्यानाभासत्वादस्तीति पूर्वपक्षे पूर्वोक्तशक्तिमत्त्वसमर्थनादेकविषयत्वं सङ्गतिं वदन् सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे। एकस्येत्यादिना। पूर्वोत्तरपक्षयोर्विरोधाविरोधौ फलमित्युक्तमेवापादसमाप्तेरवगन्तव्यं। अभ्यात्तः अभितो व्याप्तः, अवाकी वागिन्द्रियशून्यः, अनादरो निष्कामः॥

पूर्वपक्षन्यायमनूद्य दूषयति। विकरणत्वादिति। देवादिचेतनानां शक्तानामपि देहाभिमाने सत्येव कर्तृत्वं दृष्टं तदभावे सुषुप्ते तन्न दृष्टं, अतो ब्रह्मणः शक्तत्वेऽप्यदेहत्वान्न कर्तृत्वं नाप्यदेहस्य शक्तिः

वक्तव्यं तत्पुरस्तादेवोक्तं। श्रुत्यवगाह्यमेवेदमतिगम्भीरं परं ब्रह्म न तर्कावगाह्यं, न च यथैकस्य सामर्थ्यं दृष्टं तथान्यस्यापि सामर्थ्येन भवितव्यमिति नियमोऽस्तीति प्रतिषिद्धसर्वविशेषस्यापि ब्रह्मणः सर्वशक्तियोगः सम्भवतीत्येतदप्यविद्याकल्पितरूपभेदोपन्यासेनोक्तमेव। तथा च शास्त्रं-

"अपाणिपादो जवनो ग्रहीता
पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः"।

इत्यकरणस्यापि ब्रह्मणः सर्वसामर्थ्ययोगं दर्शयति।

न प्रयोजनवत्त्वात्॥ ३२॥

अन्यथा पुनश्चेतनकर्तृकत्वं जगत आक्षिपति, न खलु चेतनः परमात्मेदं जगद्बिम्बं विरचयितुमर्हति। कुतः प्रयोजनवत्त्वात् प्रवृत्तीनां। चेतनो हि लोके बुद्धिपूर्वकारी पुरुषः प्रवर्तमानो न मन्दोपक्रमामपि तावत् प्रवृत्तिमात्मप्रयोजनानुपयोगिनीमारभमाणो दृष्टः किमुत गुरुतरसंरम्भां। भवति च लोक-

---

सम्भवतीति शङ्कार्थः। विकरणस्य जीवस्य कर्तृत्वासम्भवेऽपीश्वरस्य सम्भवतीति देवादिवदपि लोक इत्यत्रोक्तं, तत्र शरीरस्य कल्पितस्य मायाश्रयत्वायोगात् निर्विशेषचिन्मात्रस्यैव मायाधिष्ठानत्वं युक्तमिति समाधानार्थः॥

न प्रयोजनवत्त्वात्। परिहृप्तात् ब्रह्मणो जगत्सर्गं वदन् समन्वयो विषयः, स किमभ्रान्तश्चेतनो यः स निष्फलं वस्तु न रचयतीति न्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे पूर्वमदेहस्यापि श्रुतिबलात् शक्तत्वोक्त्या

प्रसिद्धानुवादिनी श्रुतिः 'न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति' इति। गुरुतरसंरम्भा चेयं प्रवृत्तिः यदुच्चावचप्रपञ्चं जगद्बिम्बं विरचयितव्यं। यदीयमपि प्रवृत्तिः चेतनस्य परमात्मन आत्मप्रयोजनोपयोगिनी परिकल्प्येत परितृप्तत्वं परमात्मनः श्रूयमाणं बाध्येत, प्रयोजनाभावे वा प्रवृत्त्यभावोऽपि स्यात्। अथ चेतनोऽपि सन् उन्मत्तो बुद्ध्यपराधादन्तरेणैवात्मप्रयोजनं प्रवर्तमानो दृष्टस्तथा परमात्मापि प्रवर्तिष्यत इत्युच्येत, तथा सति सर्वज्ञत्वं परमात्मनः श्रूयमाणं बाध्येत, तस्मादश्लिष्टा चेतनात् सृष्टिरिति॥

लोकवत्तु लीलाकैवल्यं॥ ३३॥

तुशब्देनाक्षेपं परिहरति। यथा लोके कस्यचिदाप्तैषणस्य राज्ञो राजामात्यस्य वा व्यतिरिक्तं किञ्चित् प्रयोजनम-

---

कर्तृत्वमुक्तं तदाक्षेपसङ्गत्या पूर्वपक्षसूत्रं व्याचष्टे। अन्यथेत्यादिना। ईश्वरस्य फलाभावेऽपि परप्रयोजनाय सृष्टौ प्रवृत्तिरस्त्वित्याशङ्क्य श्रुतिमाह। भवति चेति। या प्रेक्षावत्प्रवृत्तिः सा स्वफलार्थेति लोकप्रसिद्धिः। न च दयालुप्रवृत्तौ व्यभिचारस्तस्यापि परदुःखासहनप्रयुक्तस्वचित्तव्याकुलतानिवृत्त्यर्थित्वादिति भावः। किञ्च गुरुत्वादायासस्य फलं वाच्यमित्याह। गुरुतरेति। तर्हि अस्त्वीश्वरस्यापि प्रवृत्तिः स्वार्थेत्यत आह। यदीयमपीति। स्वार्थत्वे प्रवृत्त्यभावः पूर्वोक्तः स्यादित्यर्थः। ईश्वरः प्रेक्षावान्न भवतीत्याशङ्क्य श्रुतिविरोधमाह। अथेत्यादिना। बुद्धेरपराधो विवेकाभावः॥

उक्तन्यायस्य राजलीलायां व्यभिचार इति सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे।

नभिसन्धाय केवलं लीलारूपाः प्रवृत्तयः क्रीडाविहारेषु भवन्ति, यथा चोच्छ्वासप्रश्वासादयोऽनभिसन्धाय बाह्यं किञ्चित् *प्रयोजनान्तरं स्वभावादेव भवन्ति,एवमीश्वरस्याप्यनपेक्ष्य किञ्चित् प्रयोजनान्तरं स्वभावादेव केवलं लीलारूपा प्रवृत्तिर्भविष्यति। न हीश्वरस्य प्रयोजनान्तरं निरूप्यमाणं न्यायतः श्रुतितो वा सम्भवति, न च स्वभावः पर्यनुयोक्तुं शक्यते। यद्यप्यस्माकमियं जगद्बिम्बविरचना गुरुतरसंरम्भेवाभाति तथापि परमेश्वरस्य लीलैव केवलेयं अपरिमितशक्तित्वात्। यदि नाम लोके लीलास्वपि किञ्चित् सूक्ष्मं प्रयोजनं उत्प्रेक्षेत तथापि नैवात्र किञ्चित् प्रयोजनमुत्प्रेक्षितुं शक्यते, आप्तकामश्रुतेः। नाप्यप्रवृत्तिः उन्मत्तप्रवृत्तिर्वा सृष्टिश्रुतेः सर्वज्ञश्रुतेश्च। न चेयं

तुशब्देनेति। व्यतिरिक्तं लीलातिरिक्तं, क्रीडारूपा विहारा येषु रम्यदेशेषु तेष्वित्यर्थः। कदाचिद्राजादीनां लीलाया अपि किञ्चित् फलं सुखोल्लासादिकं सम्भाव्येत तथापि निश्वासादौ प्रेक्षावत्प्रवृत्तित्वमस्ति न तु स्वस्य तदुद्देश्यं फलं किञ्चिदस्तीति व्यभिचारस्थलान्तरमाह। यथा चेति। प्राणस्य स्वभावस्वत्वं प्रारब्धं वा उच्छ्वासादिहेतुः, ईश्वरस्य स्वभावः कालकर्मसहितमाया। नन्वीश्वरस्य जगद्रचनायाः केवललीलात्वं किमित्युच्यते फलमेव किञ्चित् कल्प्यतां तत्राह। नहीति। आप्तकामत्वव्याघातादित्यर्थः। नन्वीश्वरस्तूष्णीं किमिति न तिष्ठति किमिति स्वस्याफलां परेषां दुःखावहां सृष्टिं करोति तत्राह। न च स्वभाव इति। कालधर्मादिसामग्र्यां सत्यां सृष्टेरपरिहार्यत्वादित्यर्थः। यदुक्तं गुरुतरायासत्वात् फलं वाच्यमिति तत्र हेत्वसिद्धिमाह।

---

* प्रयोजनमिति वर्ध०।

परमार्थविषया सृष्टिश्रुतिः, अविद्याकल्पितनामरूपव्यवहारगोचरत्वात् ब्रह्मात्मभावप्रतिपादनपरत्वाच्चेत्येतदपि न प्रस्मर्तव्यं॥

वैषम्यनैघृण्ये न सापेक्षत्वात् तथाहि दर्शयति॥ ३४॥

पुनश्च जगज्जन्मादिहेतुत्वमीश्वरस्याक्षिप्यते स्थूणानिखननन्यायेन प्रतिज्ञातस्यार्थस्य द्रढीकरणाय। नेश्वरो जगतः कारणमुपपद्यते, कुतः वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गात्। कांश्चिदत्यन्तसुखभाजः करोति देवादीन्, कांश्चिदत्यन्तदुःखभाजः करोति पश्वादीन् *कांश्चिन्मध्यमभाजो मनुष्यादीनित्येवं विषमां सृष्टिं निर्मिमाणस्येश्वरस्य पृथग्जनस्येव रागद्वेषोपपत्तेः श्रुतिस्मृत्यवधारितस्वच्छत्वादीश्वरस्वभावविलोपः प्रसज्येत। तथा खलजनैरपि जुगुप्सितं निर्घृणत्वमतिक्रूरत्वं दुःखयोगविधानात्

यद्यपीत्यादिना। अल्पप्रवृत्तेरपि फलं वाच्यं लोके तथा दर्शनादित्यादितर्कस्यागमबाधमाह। यदि नामेति। सृष्टिश्रुतेरप्रवृत्तिर्नास्ति, सर्वज्ञत्वश्रुतेरुन्मत्तता नास्तीति विभागः स्वप्नसृष्टिवदस्याः सृष्टेर्मायामात्रत्वान्न फलापेक्षेत्याह। न चेयमिति। न च निष्फलसृष्टिश्रुतीनामानर्थक्यं सफलब्रह्मधीशेषत्वेनार्थवत्त्वादित्युक्तं न विस्मर्तव्यमित्यर्थः॥

वैषम्यनैर्घृण्ये न। निर्दोषाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन् समन्वयो विषयः, स किं यो विषमकारी स दोषवानिति न्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे पूर्वत्र लीलया यत्स्रष्टृत्वमुक्तं तदेव कर्मादिसापेक्षस्य न युक्तं अनीश्वरत्वापत्तेः, निरपेक्षत्वे रागादिदोषापत्तेरित्याक्षेपसङ्गत्या पूर्वपक्षयति। पुनश्चेत्यादिना। ब्रह्मैव जगत्कारणमिति जन्मा-

---

*कांश्चिन्मध्यमभोगभाज इति वर्ध० सो० का०।

सर्वप्रजोपसंहरणाच्च प्रसज्येत, तस्माद्वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गान्नेश्वरः कारणमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। वैषम्यनैर्घृण्ये नेश्वरस्य प्रसज्येते, कस्मात् सापेक्षत्वात्। यदि हि निरपेक्षः केवल ईश्वरो विषमां सृष्टिं निर्मिमीते स्यातामेतौ दोषौ वैषम्यं नैर्घृण्यञ्च, न तु निरपेक्षस्य निर्मातृत्वमस्ति, सापेक्षो हीश्वरो विषमां सृष्टिं निर्मिमीते। किमपेक्षत इति चेत्, धर्माधर्मावपेक्षत इति वदामः। अतः सृज्यमानप्राणिधर्माधर्मापेक्षा विषमा सृष्टिरिति नायमीश्वरस्यापराधः। ईश्वरस्तु पर्ज्जन्यवत् द्रष्टव्यः। यथा हि पर्ज्जन्यो व्रीहियवादिसृष्टौ साधारणं कारणं भवति, व्रीहियवादिवैषम्ये तु तत्तद्बीजगतान्येवासाधारणानि सामर्थ्यानि कारणानि भवन्ति, एवमीश्वरो देवमनुष्यादिसृष्टौ साधारणं कारणं भवति, देवमनुष्यादिवैषम्ये तु तत्तज्जीवगतान्येवासाधारणानि कर्माणि कारणानि भवन्ति, एवमीश्वरः सापेक्षत्वान्न वैषम्यनैर्घृण्याभ्यां दूष्यति, कथं पुनरवगम्यते सापेक्ष ईश्वरो

दिसूत्रे प्रतिज्ञातोऽर्थः। पृथग्जनः पामरः, निरवद्यं निरञ्जनमिति श्रुतिः, न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रिय इति स्मृतिः, स्वच्छत्वादित्यादिपदेन कूटस्थत्वग्रहः, स्वच्छत्वादिश्चासावीश्वरस्वभावश्चेति विग्रहः, निमित्तमनपेक्ष्य विषमकारित्वे वैषम्यादिदोषः स्यान्न त्वनपेक्षत्वमीश्वरस्यास्तीति सिद्धान्तयति। एवं प्राप्ते इत्यादिना। न च सापेक्षत्वे अनीश्वरत्वं, सेवामपेक्ष्य फलदातरि राज्ञीश्वरत्वानपायात्। ननु तर्हि धर्माधर्माभ्यामेव विचित्रा सृष्टिरस्तु किमीश्वरेणेत्यत आह। ईश्वरस्तु पर्ज्जन्यवदिति। साधारणहेतुसहितस्यैवासाधारणहेतोः कार्यकारित्वान्नेश्वर-

नीचमध्यमोत्तमं संसारं निर्मिमीत इति। तथा हि दर्शयति श्रुतिः, 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते' इति। 'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन' इति च। स्मृतिरपि प्राणिकर्मविशेषापेक्षमेवेश्वरस्यानुग्रहीतृत्वं निग्रहीतृत्वञ्च दर्शयति 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहं' इत्येवंजातीयका॥

न कर्माविभागादिति चेन्नाऽनादित्वात्॥ ३५॥

'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं' इति प्राक् सृष्टेरविभागावधारणान्नास्ति कर्म यदपेक्षा विषमा सृष्टिः स्यात्। सृष्ट्युत्तरकालं हि शरीरादिविभागापेक्षं कर्म कर्मापेक्षश्च शरीरादिविभाग इति इतरेतराश्रयत्वं प्रसज्येत। अतो विभागदूर्द्ध्वं कर्मापेक्ष ईश्वरः प्रवर्ततां नाम, प्राक् तु विभागाद्वैचित्र्यनिमित्तस्य कर्मणोऽभावात्तुल्यैवाद्या सृष्टिः प्राप्नोतीति चेत्, नैष दोषः,

---

वैयर्थ्यं, अन्यथा पर्ज्जन्यवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति भावः। यं जनमुन्निनीषते ऊर्द्धं नेतुमिच्छति तं साधु कारयति, एष ईश्वर इत्यन्वयः। न च कश्चिज्जनं साधु कश्चिदसाधु कर्म कारयतो वैषम्यं तदवस्थमिति वाच्यं, अनादिपूर्वार्जितसाध्वसाधुवासनया स्वभावेन जनस्य तत्तत्कर्मसु प्रवृत्तावीश्वरस्य साधारणहेतुत्वात्, अतोऽनवद्य ईश्वर इति भावः॥

प्रथमसर्गस्य वैषम्यहेतुकर्माभावादेकरूपत्वं स्यात् तथा तदुत्तरकल्पानामपीत्याक्षिप्य समाधत्ते सूत्रकारः। न कर्मेति। प्रथमसृष्टेः

अनादित्वात् संसारस्य। भवेदेष दोषो यद्यादिमानयं संसारः स्यात्, अनादौ तु संसारे वीजाङ्कुरवद्धेतुहेतुमद्भावेन कर्मणः सर्गवैषम्यस्य च प्रवृत्तिर्न विरुध्यते। कथं पुनरवगम्यते अनादिरेष संसार इति, अत उत्तरं पठति॥

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च॥ ३६॥

उपपद्यते च संसारस्यानादित्वं, आदिमत्त्वे हि संसारस्य अकस्मादुद्भूतेर्मुक्तानामपि पुनः संसारोद्भूतिप्रसङ्गः अकृताभ्यागमप्रसङ्गश्च, सुखदुःखादिवैषम्यस्य निर्निमित्तत्वात्। न चेश्वरो वैषम्यहेतुरित्युक्तं। न चाविद्या केवला वैषम्यस्य कारणं एकरूपत्वात्। रागादिक्लेशवासनाक्षिप्तकर्मापेक्षा त्वविद्या वैषम्यकरी स्यात्। न च कर्मान्तरेण शरीरं सम्भवति, न च शरीरमन्तरेण कर्म सम्भवतीतीतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गः। अनादित्वे तु वीजाङ्कुरन्यायेनोपपत्तेर्न कश्चिद्दोषो भवति। उपलभ्यते च

पश्चाद्भाविकर्मकृतं वैषम्यमित्याशङ्क्यान्योन्याश्रयमाह। सृष्ट्युत्तरेति। आद्या सृष्टिरित्युपलक्षणं आदावेकरूपत्वे मध्ये विषमकर्मोत्पत्तौ हेत्वभावेनोत्तरसृष्टीनामपि तुल्यत्वस्य दुर्वारत्वादिति द्रष्टव्यं। परिहारः सुगमः, प्रथमसर्गः कश्चिन्नास्तीत्यत्र प्रमाणं पृच्छति। कथं पुनरिति॥

उपपत्तिसहितश्रुत्यादिकं प्रमाणमिति सूत्रव्याख्यया दर्शयति। उपपद्यते इति। हेतुं विनैव सर्गाङ्गीकारे ज्ञानकर्मकाण्डवैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः। ननु सुखादिवैषम्ये ईश्वरोऽविद्या वा हेतुरस्त्वित्याशङ्क्य क्रमेण दूषयति। नचेश्वर इत्यादिना। कस्तर्हि हेतुस्तत्राह। रागादीति। रागद्वेषमोहाः क्लेशास्तेषां वासनाभिराक्षिप्तानि कर्माणि धर्माधर्मव्यामिश्ररूपाणि, तदपेक्षा त्वविद्या सुखादिसर्गवैचित्र्यहेतुः, तस्मा-

संसारस्यानादित्वं श्रुतिस्मृत्योः। श्रुतौ तावत् 'अनेन जीवेनात्मना' इति सर्गप्रमुखे शारीरमात्मानं जीवशब्देन प्राणधारणनिमित्तेनाभिलपन्ननादिः संसार इति दर्शयति। आदिमत्त्वे तु ततः *प्रागनवधारितः प्राणः स कथं प्राणधारणनिमित्तेन जीवशब्देन सर्गप्रमुखेऽभिलप्येत। न च धारयिष्यतीत्यतोऽभिलप्येत, अनागताद्धि सम्बन्धादतीतः सम्बन्धो बलीयान् भवति अभिनिष्पन्नत्वात्। 'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत्' इति च मन्त्रवर्णः पूर्वकल्पसद्भावं दर्शयति। स्मृतावप्यनादित्वं संसारस्योपलभ्यते। 'न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो नचादिर्न च सम्प्रतिष्ठा' इति। पुराणे चातीतानामनागतानाञ्च कल्पानां न परिमाणमस्तीति स्थापितं॥

दविद्यासहकारित्वेन क्लेशकर्मणामनादिप्रवाहोऽङ्गीकर्तव्य इति भावः। किञ्च सृष्टेः सादित्वे प्रथमशरीरस्योत्पत्तिर्न सम्भवति हेत्वभावात्, न च कर्म हेतुः शरीरात् प्राक् कर्मासम्भवात्, तस्मात् कर्मशरीरयोरन्योन्याश्रयपरिहाराय सर्वैरेव वादिभिः संसारस्यानादित्वमङ्गीकार्यमित्याह। न चेति। सर्गप्रमुखे सृष्ट्यादौ प्रागधारितप्राणोऽपि सन् प्रत्यगात्मभाविधारणनिमित्तेन जीवशब्देनोच्यतामित्यत्राह। न च धारयिष्यतीति। 'गृहस्थः सदृशीं भार्यामुपेयात्' इत्यादावगत्या भाविवृत्त्याश्रयणमिति भावः। अस्य संसारवृक्षस्य स्वरूपं सत्यं मिथ्या वेत्युपदेशं विना नोपलभ्यते, ज्ञानं विनान्तोऽपि नास्ति नाप्यादिरुपलभ्यते असत्त्वादेव न च सम्प्रतिष्ठा मध्ये स्थितिः दृष्टनष्टस्वरूपत्वादिति गीतावाक्यार्थः। संसारस्यानादित्वेऽपि मिथ्यात्वादेकमेवाद्वितीयमित्यवधारणमुपपन्नं। तस्मान्निरवद्ये ब्रह्मणि समन्वयाविरोध इति सिद्धं॥

---

* प्रागधारितेति टी० वर्ध० सो० का०।

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥

चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेत्यस्मिन्नवधारिते वेदार्थे परैरुपक्षिप्तान् विलक्षणत्वादीन् दोषान् पर्यहार्षीदाचार्यः, इदानीं परपक्षप्रतिषेधप्रधानं प्रकरणमारिप्समाणः स्वपक्षपरिग्रहप्रधानं प्रकरणमुपसंहरति। यस्मादस्मिन् ब्रह्मणि कारणे परिगृह्यमाणे प्रदर्शितेन प्रकारेण सर्वे कारणधर्मा उपपद्यन्ते 'सर्वज्ञं सर्वशक्ति महामायञ्च तद्ब्रह्म' इति तस्मादनातिशङ्कनीयमिदमौपनिषदं दर्शनमिति ॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमद्गोविन्दपूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादः समाप्तः ॥ * ॥

सर्वधर्मोपपत्तेश्च। निर्गुणस्य ब्रह्मणो जगदुपादानत्ववादिवेदान्तसमन्वयो विषयः, स किं यन्निर्गुणं तन्नोपादानं यथा रूपमिति न्यायेन विरुध्यते नवेति सन्देहे भवत्वीश्वरस्य विषमसृष्टिनिमित्तत्वं तत्प्रयोजकस्य कर्मणः सत्त्वान्नतूपादानत्वं तद्व्यापकस्य सगुणत्वस्याभावादिति प्रत्युदाहरणेन प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रतात्पर्यमाह। चेतनमिति। विवर्तोपादानत्वं निर्गुणस्याप्यविरुद्धं, अज्ञातत्वस्य भ्रमाधिष्ठानत्वप्रयोजकसत्त्वात्, सगुणत्वन्त्वव्यापकं शब्दादिगुणेषु नित्यत्वादिभ्रमदर्शनादिति भावः। यद्यपि सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वञ्च लोके कारणधर्मत्वेनाप्रसिद्धं तथापि यो यस्य कर्ता स तस्य सर्वस्य ज्ञाता शक्तश्चेति प्रसिद्धं, ईश्वरस्यापि सर्वकर्तृत्वश्रवणात् प्रसिद्ध्यनुसारेणार्थान्निरतिशयसर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वञ्च सिध्यतीत्यभिसन्धायाह। सर्वज्ञं सर्वशक्तीति। महामायमिति कर्तृत्वोपादानत्वकथने सर्वशङ्कापङ्कक्षालनायोक्तं। तस्मादौपनिषदसिद्धान्ते न कश्चिद्दोष इति सिद्धं॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीगोविन्दानन्द-भगवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमपादः समाप्तः॥ * ॥

ॐ परमात्मने नमः।

रचनानुपपत्तेश्चानुमानम्॥ १॥

यद्यपीदं वेदान्तवाक्यानामैदम्पर्यं निरूपयितुं शास्त्रं प्रवृत्तं न तर्कशास्त्रवत् केवलाभिर्युक्तिभिः कञ्चित् सिद्धान्तं साधयितुं दूषयितुं वा प्रवृत्तं, तथापि वेदान्तवाक्यानि व्याचक्षाणैः सम्यग्दर्शनप्रतिपक्षभूतानि साङ्ख्यादिदर्शनानि निराकरणीयानीति तदर्थः परः पादः प्रवर्तते। वेदान्तार्थनिर्णयस्य च सम्यग्दर्शनार्थत्वात् तन्निर्णयेन स्वपक्षस्थापनं प्रथमं कृतं तद्ध्यभ्यर्हितं परपक्षप्रत्याख्यानादिति। ननु मुमुक्षूणां मोक्षसाधनत्वेन सम्यग्दर्शननिरूपणाय स्वपक्षस्थापनमेव केवलं कर्तुं युक्तं किं परपक्षनिराकरणेन परविद्वेषकारणेन। बाढमेवं

ॐ ब्रह्मणे नमः।

साङ्ख्यतार्किकबौद्धाश्च जैनाः पाशुपदतायः।
यस्य तत्त्वं न जानन्ति तं वन्दे रघुपुङ्गवं॥ १॥

ब्रह्मणि सर्वधर्मोपपत्तिवत् प्रधानेऽपि तदुपपत्तिमाशङ्क्य निराचष्टे। रचनानुपपत्तेश्च नानुमानं। ननु मुमुक्षूणां वाक्यार्थनिर्णयप्रतिबन्धनिरासाय वेदान्तानां तात्पर्यं निश्चेतुमिदं शास्त्रमारब्धं तच्च निर्दोषतया निश्चितं, ततः परपक्षनिरासात्मकोऽयं पादोऽस्मिन् शास्त्रे न सङ्गतः, तन्निरासस्य मुमुक्षुनपेक्षितत्वादित्याक्षिपति। यद्यपीति। परपक्षनिराकरणं विना स्वपक्षस्थैर्यायोगात् तत् कर्तव्यमित्याह। तथापीति। तर्हि स्वपक्षस्थापनात् प्रागेव परपक्षप्रत्याख्यानं कार्यमित्यत आह। वेदान्तार्थेति। वेदान्ततात्पर्यनिर्णयस्य फलवज्ज्ञानकरण-

तथापि महाजनपरिगृहीतानि महान्ति साङ्ख्यादितन्त्राणि सम्यग्दर्शनापदेशेन प्रवृत्तान्युपलभ्य भवेत् केषाञ्चिन्मन्दमतीनामेतान्यपि सम्यग्दर्शनायोपादेयानीत्यपेक्षा। तथा *युक्तिगाढत्वसम्भवेन सर्वज्ञभाषितत्वाच्च श्रद्धा च तेष्वित्यतस्तदसारतोपपादनाय प्रयत्यते। ननु 'ईक्षतेर्नाशब्दं' [अ०१।पा०१।सू०५] 'कामाच्च नानुमानापेक्षा' [अ०१।पा०१।सू०१८] 'एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः' [अ०१।पा०४।सू०२८] इति च पूर्वत्रापि साङ्ख्यादिपक्षप्रतिषेधः कृतः किं पुनः कृतकरणेनेति। तदु-

---

न्तर्भावादभ्यर्हितत्वं। ननु रागद्वेषकरणत्वात् परमतनिराकरणं न कार्यमिति शङ्कते। नन्विति। तत्त्वनिर्णयप्रधाना खल्वियं कथारब्धा, तत्त्वनिर्णयश्च परमतेष्वश्रद्धां विना न सिध्यति, सा च तेषु भ्रान्तिमूलत्वनिश्चयं विना न सिध्यति, स च इमं पादं विना नेति स्वसिद्धान्तसंरक्षणार्थत्वात् प्रधानसिद्ध्यर्थत्वादयं पादोऽस्मिन् शास्त्रे सङ्गतः, सङ्गतत्वाद्वीतरागेणापि कर्तव्य इत्यभिसन्धायोक्ताङ्गीकारेण समाधत्ते। वाढमित्यादिना। अपदेशेन व्याजेन, मन्दमतीनां तेषु श्रद्धानिमित्तानि बहूनि सन्तीति तन्निरासाय यत्नः क्रियत इत्यर्थः। स्वमतश्रद्धापरमतद्वेषौ तु प्रधानसिद्ध्यर्थत्वादङ्गीकृतौ, नाप्ययं †द्वेषः, परपक्षत्वबुद्ध्या हि निरासो द्वेषमावहति न तु तत्त्वनिर्णयेच्छया कृत इति मन्तव्यं, पौनरुक्त्यं शङ्कते। नन्वीक्षतेरिति। पूर्वं साङ्ख्यादीनां श्रुत्यर्थानुग्राहकतर्कनिरासादश्रौतत्वमुक्तं सम्प्रति श्रुत्यनपेक्षास्तदीयाः स्वतन्त्रा युक्तयो निरस्यन्त इत्यर्थभेदान्न पुनरुक्तिरित्याह। तदुच्यत इति। प्रधानमचेतनं जगदुपादानमिति साङ्ख्यसिद्धान्तोऽत्र विषयः, स किं प्रमाणमूलो भ्रान्तिमूलो वेति सन्देहे सर्वधर्मोपपत्तेश्चेत्युक्तधर्माणां प्रधाने

---

* युक्तिगाढत्वसम्भावना सर्वज्ञभाषितत्वश्रद्धा चेति वर्ध० का०।

† दोष इति सां० २ पु०।

च्यते। साङ्ख्यादयः स्वपक्षस्थापनाय वेदान्तवाक्यान्यप्युदाहृत्य स्वपक्षानुगुण्येनैव योजयन्तो व्याचक्षते, तेषां यद्व्याख्यानं तद्व्याख्यानाभासं न सम्यग्व्याख्यानमित्येतावत् पूर्वत्र कृतं, इह तु वाक्यनिरपेक्षः स्वतन्त्रस्तद्युक्तिप्रतिषेधः क्रियत इत्येष विशेषः। तत्र साङ्ख्या मन्यन्ते यथा घटशरावादयो भेदा मृदात्मतयाऽन्वीयमाना मृदात्मकसामान्यपूर्वका लोके दृष्टाः, तथा सर्वे एव बाह्याध्यात्मिका भेदाः सुखदुःखमोहात्मतयाऽन्वीयमानाः सुखदुःखमोहात्मकसामान्यपूर्वका भवितुमर्हन्ति। यत्तत्सुखदुःखमोहात्मकं सामान्यं तत् त्रिगुणं प्रधानं मृद्वदचेतनं चेतनस्य

सम्भवात् तदेवोपादानमित्याद्योपसङ्गत्या प्रमाणमूलत्वं दर्शयन् पूर्वपक्षमाह। तत्र साङ्ख्या इति। स्वसिद्धान्तज्ञानस्य परमतनिरासं प्रत्युपजीव्यत्वात् पादयोः सङ्गतिः परमतनिरासात्मकत्वात् सर्वेषामधिकरणानामेतत्पादसङ्गतिः, पूर्वपक्षे प्रमाणमूलमतविरोधादुक्तश्रुत्यर्थसमन्वयासिद्धिः फलं सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति आपादं द्रष्टव्यं मूलश्रौतसमन्वयदार्ढ्यार्थत्वादस्य पादस्य श्रुतिसङ्गतिरिति विवेकः। भिद्यन्त इति भेदा विकाराः, ये विकारा येनान्वितास्ते तत्प्रकृतिका इति व्याप्तिमाह। यथेति। सर्वं कार्यं सुखदुःखमोहात्मकवस्तुप्रकृतिकं तदन्वितत्वात् घटादिवदित्यनुमानमाह। तथेति। किमर्थं प्रधानं परिणमते तत्राह। चेतनस्येति। अर्थो भोगापवर्गरूपः, तदर्थं स्वभावत एव प्रवर्तते न तु केनचिच्चेतनेन प्रेर्यते इत्यर्थः। तदुक्तं पुरुषार्थ एव हेतुः न केनचित् कार्यते करणमित्यनुमानान्तराणि तैरुक्तानि स्मारयति। तथेति। उक्तं हि भेदानां परिमाणात् समन्वयात् शक्तितः प्रवृत्तेश्च कार्यकारणविभागादविभागात् वैश्वरूप्यस्येत्यत्र कारिकायां समन्वयादिति लिङ्गं व्याख्यातं, शिष्टानि व्याख्यायन्ते। तथा हि क्षित्यादीनां भेदानां कारणं अव्यक्तमस्ति परिमितत्वात् वटवत्, न च दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं घटोत्पत्तेः प्रागनभिव्यक्तघटादिरूपकार्यविशिष्ट-

पुरुषस्यार्थं साधयितुं *प्रवृत्तं स्वभावभेदेनैव विचित्रेण विकारात्मना प्रवर्तत इति। तथा परिमाणादिभिरपि लिङ्गैस्तदेव प्रधानमनुमिमते। तत्र वदामः, यदि दृष्टान्तबलेनैवैतन्निरूप्यते नाचेतनं लोके चेतनानधिष्ठितं स्वतन्त्रं किञ्चिद्विशिष्टपुरुषार्थनिर्वर्तनसमर्थान् विकारान् विरचयत् दृष्टं। गेहप्रासादशयनासनविहारभूम्यादयो हि लोके प्रज्ञावद्भिः शिल्पिभिर्यथाकालं

त्वेन महतोऽप्यव्यक्तत्वात् तथा घटादीनां कारणशक्तितः प्रवृत्तेर्महदादिकार्याणामपि कारणशक्तितः प्रवृत्तिर्वाच्या, तच्छक्तिमत्कारणमव्यक्तं। किञ्च कारणात् कार्यस्य विभागो जन्म दृश्यते क्षितेर्मृत्तिका जायते ततो घट इति। एवमविभागः प्रातिलोम्येन प्रलयो दृश्यते घटस्य मृत्तिकायां लयः तस्याः क्षितौ क्षितेरप्सु अपां तेजसीत्येतौ विभागाविभागौ वैश्वरूप्यस्य विचित्रस्य भावजातस्य दृश्यमानौ पृथक्पक्षीकृतौ क्वचित् कारणे विश्रान्तौ विभागत्वादविभागत्वाच्च मृदि घटविभागाविभागवदित्यर्थः। सिद्धान्तयति। तत्र वदाम इति। किमनुमानैः अचेतनप्रकृतिकत्वं जगतः साध्यते स्वतन्त्राचेतनप्रकृतिकत्वं वा, आद्ये सिद्धसाधनता, अस्माभिरनादित्रिगुणमायाङ्गीकारात्, द्वितीये घटादिदृष्टान्ते साध्याप्रसिद्धिरित्याह। यदीति। स्वतन्त्रमचेतनं प्रकृतिरित्येतत् दृष्टान्तबलेन तदा निरूप्येत यदि दृष्टान्तः †क्वचित् स्यात्, नतु दृष्टः क्वचिदित्यन्वयः। स्वतन्त्रपदार्थमाह। चेतनानधिष्ठितमिति। परकीयस्य साध्यस्याप्रसिद्धिमुक्त्वा सत्प्रतिपक्षं वक्तुं यद्विचित्ररचनात्मकं कार्यं तच्चेतनाधिष्ठिताचेतनप्रकृतिकमिति व्याप्तिमाह। गेहेति। इदं जगच्चेतनाधिष्ठिताचेतनप्रकृतिकं कार्यत्वात् गेहवदिति प्रयोगः। विपक्षे विचित्ररचनानुपपत्तिरूपं सूत्रोक्तं बाधकतर्कं वक्तुं जगतो वैचित्र्यमाह। तथेति। बाह्यं पृथिव्यादि भोग्यं आध्यात्मिकं शरीरादि च भोगाधिष्ठानमिति विभागः, प्रतिनियतोऽसाधारणोऽवयवानां विन्यासो रचना यस्य तदि-

---

* प्रवृत्तमिति का० वर्ध० पु० नास्ति।

† कश्चित् इति सो० २ पु०।

सुखदुःखप्राप्तिपरिहारयोग्या रचिता दृश्यन्ते, तथेदं जगद-खिलं पृथिव्यादिनानाकर्मफलोपभोगयोग्यं वाह्यमाध्यात्मिकं च शरीरादि नानाजात्यन्वितं प्रतिनियतावयवविन्याससमनेककर्म-फलानुभवाधिष्ठानं दृश्यमानं प्रज्ञावद्भिः सम्भावितमैः शि-ल्पिभिर्मनसाप्यालोचयितुमशक्यं सत् कथमचेतनं प्रधानं रच-येत् लोष्टपाषाणादिष्वदृष्टत्वात्। मृदादिष्वपि कुम्भकारा-द्यधिष्ठितेषु विशिष्टाकारा रचना दृश्यते, तद्वत् प्रधानस्यापि

त्यर्थः। इत्थं विचित्रं जगच्चेतनानधिष्ठिता जडप्रकृतिः कथं रचयेन्न क-थमपीत्यर्थः। यच्चेतनानधिष्ठितमचेतनं तन्न कार्यकारीति व्याप्तिमुक्त-तर्कमूलभूतामाह। लोष्टेति। चेतनाप्रेरितेषु लोष्टादिषु कार्यका-कारित्वादर्शनादित्यर्थः। किञ्चानादिजडप्रकृतिः चेतनाधिष्ठाता परि-णामित्वान्मृदादिवदित्याह। मृदिति। ननु मृदादिदृष्टान्ते द्वयमप्यस्ति अचेतनत्वं चेतनाधिष्ठितत्वञ्चेति, तत्र परिणामित्वहेतोरचेतनत्वमेव व्यापकं मृदादिस्वरूपान्तेनान्तरङ्गत्वात् नतु चेतनाधिष्ठितत्वं व्यापकं, तस्य मृदादिवाह्यकुलालादिसापेक्षत्वेन वहिरङ्गत्वात्, तथा च परि-णामित्वेऽपि मूलप्रकृतेरचेतनत्वधर्मेणैव योगो न चेतनताधिष्ठितत्वेनेत्या-शङ्क्य निषेधति। न चेति। महानसदृष्टान्तेऽन्तरङ्गस्यापि महानसस्व-रूपस्य धूमव्यापकत्वं नास्ति तद्भिन्नस्य वहिरङ्गस्यापि वह्नेस्तदस्तीत्य-न्तरङ्गत्वं व्यापकत्वे प्रयोजकं न भवतीति भावः। किञ्च यदचेतनं तच्चेतनाधिष्ठितमेव परिणमते इत्यङ्गीकारबाधकाभावात् प्रत्युत श्रुत्य-नुग्रहाच्च तथाङ्गीकार्यमित्याह। न चैवं सतीति। सुखदुःखमोहान्व-यादिति हेतोरसिद्धिद्योतनार्थं सूत्रे चकारमाह। अन्वयाद्यनुपपत्ते-श्चेति। नानुमानं *युक्तमित्यर्थः। आदिशब्दः परिमाणादिग्रहार्थः। शब्दादीनां वाह्यत्वानुभवादान्तरसुखाद्यात्मकत्वमसिद्धं तन्निमित्तत्वाच्च। न हि निमित्तनैमित्तकयोरभेदेन योगोऽस्ति दण्डघटयोरदर्शनादि-

---

* युक्तमित्यन्वयः इति सो० २ पु०।

चेतनान्तराधिष्ठितत्वप्रसङ्गः, न च मृदाद्युपादानस्वरूपव्यपाश्रयेणैव धर्मेण मूलकारणमवधारणीयं, न बाह्यकुम्भकारादिव्यपाश्रयेणेति किञ्चिन्नियामकमस्ति, न चैवं सति किञ्चिद्विरुध्यते प्रत्युत श्रुतिरनुगृह्यते *चेतनकारणत्वसमर्पणात्, अतो रचनानुपपत्तेश्च हेतोः नाचेतनं जगत्कारणमनुमातव्यं भवति। अन्वयाद्यनुपपत्तेश्चेति च शब्देन हेतोरसिद्धिं समुच्चिनोति। न हि बाह्याध्यात्मिकानां भेदानां सुखदुःखमोहात्मकतया-

---

त्यर्थः। किञ्च यदि घटे मृद्वत् सुखादिकं शब्दादावन्वितं स्यात् तर्हि सर्वैरविशेषेण सुखादिकमुपलभ्येत घटे मृद्वन्न तथोपलब्धिरस्तीति योग्यानुपलब्ध्या हेत्वभावनिश्चय इत्याह। शब्दादीति। विषयस्यैकत्वेऽपि पुरुषवासनावैचित्र्यात् कस्यचित् सुखबुद्धिः कस्यचिद्दुःखबुद्धिः कस्यचिन्मोहबुद्धिर्दृश्यतेऽतो विषयाः सुखाद्यात्मका न भवन्तीत्यर्थः। एवं समन्वयादिति हेतुं दूषयित्वा परिमाणादिहेतून् दूषयति। तथेति। बुद्ध्यादीनां परिमितत्वेन संसर्गपूर्वकत्वसिद्धौ संसृष्टान्यनेकानि सत्त्वरजस्तमांसि सिध्यन्ति एकस्मिन् संसर्गासम्भवात् न ब्रह्मसिद्धिरिति साङ्ख्यस्य भावः। किमिदं परिमितत्वं, न तावद्देशतः परिच्छेदः, पक्षान्तर्गताकाशे तस्याभावेन भागासिद्धेः, नापि कालतः परिच्छेदः, साङ्ख्यैः कालस्यानङ्गीकारात् अविद्यागुणसंसर्गेण सिद्धसाधनाच्च, नापि वस्तुतः परिच्छेदः सत्त्वादीनां परस्परं भिन्नत्वे सत्यपि साध्याभावेन व्यभिचारादित्याह। सत्त्वेति। यदुक्तं कार्यकारणविभागो यत्र समाप्यते तत्प्रधानमिति तन्न ब्रह्मणि मायायां वा समाप्तिसम्भवात्। न च यः कार्यस्य विभागः स चेतनानधिष्ठिताचेतने समाप्त इति व्याप्तिरस्ति सर्वत्राचेतनेषु चेतनाधिष्ठानदर्शनादित्याह। कार्येति। एतेनाविभागोऽपि व्याख्यातः। यत्तु यत्परिमितं तदव्यक्तप्रकृतिपूर्वक-

---

* चेतनकारणसमर्पणादिति का० वर्ध०।

ऽन्वय उपपद्यते, सुखादीनामन्तरत्वप्रतीतेः शब्दादीनाञ्च तद्रूपत्वप्रतीतेः तन्निमित्तत्वप्रतीतेश्च शब्दाद्यविशेषेऽपि च भावनाविशेषात् सुखादिविशेषोपलब्धेः, तथा परिमितानां भेदानां मूलाङ्कुरादीनां संसर्गपूर्वकत्वं दृष्ट्वा वाह्याध्यात्मिकानां भेदानां परिमितत्वात् संसर्गपूर्वकत्वमनुमिमानस्य सत्त्वरजस्तमसामपि संसर्गपूर्वकत्वप्रसङ्गः परिमितत्वाविशेषात्। कार्यकारणभावस्तु प्रेक्षापूर्वनिर्मितानां शयनासनादीनां दृष्ट इति न कार्यकारणभावात् वाह्याध्यात्मिकानां भेदानामचेतनपूर्वकत्वं शक्यं कल्पयितुं ॥

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

आस्तां तावदियं रचना तत्सिद्ध्यर्था या प्रवृत्तिः साम्यावस्थानात् प्रच्युतिः सत्त्वरजस्तमसां अङ्गाङ्गिभावरूपापत्तिर्विशि-

---

मिति व्याप्त्यन्तरं तस्यापि गुणेष्वनादिषु परिमितेषु व्यभिचारः, एतेन सदृशयोरेव प्रकृतिविकारभावादचेतनविकाराणामचेतनमेव प्रकृतिरिति निरस्तं। चेतनाधिष्ठिताचेतनप्रकृतिकत्वेऽपि सादृश्योपपत्तेः न विलक्षणत्वादित्यत्र सादृश्यनियमस्य निरस्तत्वाच्च, एवं चेतनाधीनकारणशक्तितः कार्यप्रवृत्तिसम्भवात् शक्तितः प्रवृत्तिलिङ्गमन्यथासिद्धमिति भावः ॥

स्वतन्त्रमचेतनं कारणत्वेन नानुमातव्यं तस्य सृष्ट्यर्थं प्रवृत्तेरनुपपत्तेरिति चकारेणानुपपत्तिपदमनुषज्य सूत्रं योजनीयं। रचनाप्रवृत्त्योः को भेद इत्याशङ्क्य प्रवृत्तिस्वरूपमाह। साम्येति। गुणानां किल साम्यावस्था तत्त्वानां प्रलयः, तदा न किञ्चित् कार्यं भवति प्रलयाभावप्रसङ्गात्

ष्टकार्यस्याभिमुखप्रवृत्तिता सापि नाचेतनस्य प्रधानस्य स्वतन्त्रस्योपपद्यते मृदादिष्वदर्शनात् रथादिषु च। न हि मृदादयो रथादयो वा स्वयमचेतनाः सन्तः चेतनैः कुलालादिभिरश्वादिभिर्वानधिष्ठिता विशिष्टकार्याभिमुखप्रवृत्तयो दृश्यन्ते। दृष्टाच्चादृष्टसिद्धिः *अतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेरपि हेतोर्नाचेतनं जगत्कारणमनुमातव्यं भवति। ननु चेतनस्यापि प्रवृत्तिः केवलस्य न दृष्टा सत्यमेतत्, तथापि चेतनसंयुक्तस्य †रथादेरचेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा, नत्वचेतनसंयुक्तस्य चेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा, किं पुनरत्र युक्तं यस्मिन् प्रवृत्तिर्दृष्टा तस्य सा इति

किन्त्वादौ साम्यच्युतिरूपं वैषम्यं भवति ततः कस्यचित् गुणस्याङ्गित्वमुक्तत्वेन प्राधान्यं कस्यचिदङ्गत्वं शेषत्वमित्यङ्गाङ्गिभावो भवति, तस्मिन् सति महदादिकार्योत्पादनात्मिका प्रवृत्तिः, तया विविधकार्यविन्यासो रचनेति भेद इत्यर्थः। गुणानां प्रवृत्तिः चेतनाधिष्ठानपूर्विका प्रवृत्तित्वाद्रथादिप्रवृत्तिवदित्याह। सापीति। विपक्षे स्वतन्त्रे प्रवृत्त्यनुपपत्तिरित्यर्थः। केचित्तु भेदानां प्रवृत्तिशक्तिमत्त्वाच्चेतनानधिष्ठिताचेतनप्रकृतिकत्वमिति शक्तितः प्रवृत्तिरिति लिङ्गं व्याचक्षते। अस्यापि गुणेषु व्यभिचारः कार्यत्वे विशेषणे च विरुद्धताप्रवृत्तिशक्तित्वे सति कार्यत्वस्य घटादिषु चेतनाधिष्ठितप्रकृतिकत्वेनोक्तसाध्यविरुद्धेन व्याप्तिदर्शनादिति 'प्रवृत्तेश्च' इति सूत्रेण ज्ञापितं। ननु लोके स्वतन्त्राचेतनानां प्रवृत्त्यदर्शनेऽपि प्रधाने सा प्रवृत्तिः सिध्यतु तत्राह। दृष्टाच्चेति। अनुमानशरणस्य तव दृष्टान्तं विनाऽतीन्द्रियार्थसिद्ध्ययोगादिति भावः। ननु प्रधानस्य प्रवृत्तिं खण्डयता चेतनस्य सृष्टौ प्रवृत्तिर्वाच्या सा न युक्तेति सांख्यः शङ्कते। नन्विति। शुद्धचेतनस्य प्रवृत्त्ययोगमङ्गीकरोति। सत्यमिति। तर्हि केवलस्याचेतनस्य प्रवृत्तिसिद्धिरन्यथा सृष्ट्ययोगात् तत्राह। तथापीति। केवलस्य चेतनस्य प्रवृत्तावपि चेतनाचेतनयोर्मिथः सम्ब-

* इत्यतः इति का० वर्ध०। † रथादेरिति वर्ध० का० पु० नास्ति।

उत यत्संयुक्तस्य दृष्टा तस्यैव सेति। ननु यस्मिन् दृश्यते प्रवृत्तिस्तस्यैव सेति युक्तं उभयोः प्रत्यक्षत्वात्, न तु प्रवृत्त्याश्रयत्वेन केवलस्य चेतनो रथादिवत् प्रत्यक्षः। प्रवृत्त्याश्रयदेहादिसंयुक्तस्यैव तु चेतनस्य सद्भावसिद्धिः केवलाचेतनरथादिविलक्षणं *जीवद्देहस्य दृष्टमिति, अत एव च प्रत्यक्षे देहे सति †चैतन्यस्य दर्शनात्, असति चादर्शनात् देहस्यैव चैतन्यमपीति लोकायतिकाः प्रतिपन्नाः, तस्मादचेतनस्यैव प्रवृत्तिरिति। तदभिधीयते, न ब्रूमो यस्मिन्नचेतने प्रवृत्तिर्दृश्यते न तस्य सेति, भवति तु तस्यैव सा, सापि चेतनाद्भवति इति ब्रूमः, तद्भावे भावात् तदभावे चाभावात्। यथा काष्ठादिव्यपाश्रयापि दाहप्रकाशादिलक्षणा विक्रियाऽनुपलभ्यमानापि च केवले ज्वलने ज्वलनादेव भवति तत्संयोगे दर्श-

---

न्यात् सृष्टिप्रवृत्तिरिति भावः। इमं वेदान्तसिद्धान्तं सांख्यो दूषयति। नन्विति। सर्वा प्रवृत्तिरचेतनाश्रयैव दृष्टा न त्वचेतनसम्बन्धेनापि चेतनस्य क्वचित् प्रवृत्तिर्दृष्टा तस्मान्न चेतनात् सृष्टिरित्यर्थः। मतद्वयं श्रुत्वा मध्यस्थः पृच्छति। किं पुनरिति। यस्मिन्नचेतने रथादौ प्रवृत्तिर्दृष्टा तस्यैव सा न चेतनस्तत्र हेतुरिति किं सांख्यमतं साधु उत येन चेतनेनाश्वादिना संयोगादचेतनस्य प्रवृत्तिस्तत्प्रयुक्ता सेति वेदान्तिमतं वा साध्विति प्रश्नार्थः। सांख्य आह। नन्विति। उभयोः प्रवृत्तिस्तदाश्रययोरित्यर्थः। दृष्टाश्रयेणैव प्रवृत्तेरुपपत्तावदृष्टचेतनप्रवृत्तिर्न कल्प्येति भावः। आत्मनोऽप्रत्यक्षत्वे कथं सिद्धिस्तत्राह। प्रवृत्तीति। जीवद्देहस्य रथादिभ्यो वैलक्षण्यं प्राणादिमत्त्वं लिङ्गं दृष्टमिति कृत्वा चेतनस्य सिद्धिरित्यन्वयः। जीवद्देहः सात्मकः प्राणादिमत्त्वात् व्यतिरेकेण रथादिवदित्यात्मसिद्धिरित्यर्थः। देहप्रवृत्तिः

---

* जीवद्देहस्येति का० वर्ध०।   † चैतन्येति टीका।

नात् तद्वियोगे चादर्शनात् तद्वत् लोकायतिकानामपि चेतन एव देहोऽचेतनानां रथादीनां प्रवर्तको दृष्ट इत्यविप्रतिषिद्धं चेतनस्य प्रवर्तकत्वं। ननु तव देहादिसंयुक्तस्याप्यात्मनो विज्ञानस्वरूपमात्राव्यतिरेकेण प्रवृत्त्यनुपपत्तेरनुपपन्नं प्रवर्तकत्वमिति चेत्, न, अयस्कान्तवद्रूपादिवच्च प्रवृत्तिरहितस्यापि प्रवर्तकत्वोपपत्तेः। यथाऽयस्कान्तो मणिः स्वयं प्रवृत्तिरहितोऽप्ययसः प्रवर्तको भवति, यथा च रूपादयो विषयाः स्वयं प्रवृत्तिरहिता अपि चक्षुरादीनां प्रवर्तका भवन्ति, एवं प्रवृत्तिरहितोऽपीश्वरः सर्वगतः सर्वात्मा सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्च सन् सर्वं प्रवर्तयेदित्युपपन्नं, एकत्वात् प्रवृत्त्यभावे प्रवर्तकत्वानुपपत्ति-

---

स्वाश्रयादन्येन ज्ञानवता सहभूतप्रवृत्तित्वाद्रथप्रवृत्तिवत् इत्यनुमानान्तरसूचनाय प्रवृत्त्याश्रयेत्युक्तं, सद्भावसिद्धिरेव न प्रवर्तकत्वमित्येवकारार्थः। अनुमितस्य सद्भावमात्रेण प्रवृत्तिहेतुत्वे सर्वत्राकाशस्य हेतुत्वप्रसङ्गादिति भावः। आत्मनः प्रत्यक्षत्वे चार्वाकाणां भ्रमोऽपि लिङ्गमित्याह। अत एवेति, अप्रत्यक्षत्वादेवेत्यर्थः। देहान्यात्मनः प्रत्यक्षत्वे भ्रमासम्भवादिति भावः। दर्शनात्, प्रवृत्तिचैतन्ययोरिति शेषः। प्रवृत्तिं प्रत्याश्रयत्वमचेतनस्यैवेत्युक्तमङ्गीकृत्य चेतनस्य प्रयोजकत्वं सिद्धान्ती साधयति। तदभिधीयत इति। रथादिप्रवृत्तावश्वादिचेतनस्यान्वयव्यतिरेकौ स्फुटौ, ताभ्यां चेतनस्य प्रवर्तकत्वं वाद्यानामपि सम्मतमित्याह। लोकायतिकानामपीति। यः प्रवर्तकः सः स्वयं प्रवृत्तिमानश्वादिवदिति व्याप्तेरात्मनि व्यापकाभावान्न प्रवर्तकत्वमिति कश्चिच्छङ्कते। नन्विति। मण्यादौ व्यभिचारान्न व्याप्तिरिति परिहरति। नेति। वस्तुतः एकत्वेऽपि कल्पितं द्वैतं प्रवर्त्यमस्तीत्याह। नाविद्येति। अविद्यया कल्पिते नामरूपप्रपञ्चे तयैवाविद्यारूपया

रिति चेन्न, अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपमायावेशवशेनासकृत् प्रत्युक्तत्वात्, तस्मात् सम्भवति प्रवृत्तिः सर्वज्ञकारणत्वे न त्वचेतनकारणत्वे ॥

पयोऽम्बुवच्चेत् तत्रापि ॥ ३ ॥

स्यादेतत्, यथा क्षीरमचेतनं स्वभावेनैव वत्सविवृद्ध्यर्थं प्रवर्तते, यथा च जलमचेतनं स्वभावेनैव लोकोपकाराय स्यन्दते, एवं प्रधानमप्यचेतनं स्वभावेनैव पुरुषार्थसिद्ध्यै प्रवर्तिष्यत इति। नैतत् साधूच्यते। यतस्तत्रापि पयोऽम्बुनोश्चेतनाधिष्ठितयोरेव प्रवृत्तिरित्यनुमिमीमहे, उभयवादिप्रसिद्धे रथादावचेतने केवले प्रवृत्त्यदर्शनात्। शास्त्रञ्च *'योऽप्सु तिष्ठन्नद्भ्योऽन्तरो योऽपोऽन्तरो यमयति एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते' इत्येवंजातीयकं समस्तस्य लोकपरिस्यन्दितस्येश्वराधिष्ठिततां श्रावयति, तस्मात् साध्यपक्षनिक्षिप्तत्वात् पयोऽम्बुवदित्यनुपन्यासः, चेतनायाश्च धेनोः †स्नेहेनेच्छया पयसः प्रवर्तकत्वोपपत्तेः, वत्सचोषणेन च पयस आकृष्य-

---

मायया य आवेशश्चिदात्मनः कल्पितः सम्बन्धः तस्य वशः सामर्थ्यं तेनान्तर्यामित्वादिकमीश्वरस्येत्युक्तत्वान्न चोद्यावसर इत्यर्थः ॥

अनादिजडस्य प्रवृत्तिश्चेतनाधीना प्रवृत्तित्वाद्रथादिप्रवृत्तिवदिति स्थितं, तत्र क्षीरादौ व्यभिचारमाशङ्क्य तस्यापि पक्षसमत्वेनोक्तानुमानादागमेन च साध्यसिद्धेर्न व्यभिचार इति सूत्रं व्याचष्टे। स्यादेतदित्यादिना। साध्यपक्षेति। साध्यवता पक्षेण तुल्यत्वादित्यर्थः। अनुपन्यासो न व्यभिचारभूमिरिति यावत्। क्षीरे प्रवर्तकत्वेन धेन्वादेः

---

* योऽप्सु तिष्ठन् योऽपोऽन्तर इति का० वर्ध०। † स्नेहेच्छयेति का० वर्ध०।

माणत्वात्। न चाम्बुनोऽप्यत्यन्तमनपेक्षा निम्नभूम्याद्यपेक्षत्वात् स्यन्दनस्य। चेतनापेक्षत्वं तु सर्वत्रोपदर्शितं। 'उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि' [२।१।सू०२४।] इत्यत्र तु बाह्यनिमित्तनिरपेक्षमपि स्वाश्रयं कार्यं भवतीत्येतल्लोकदृष्ट्या निदर्शितं, शास्त्रदृष्ट्या पुनः सर्वत्रैवेश्वरापेक्षत्वमापद्यमानं न पराणुद्यते॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात्॥ ४॥

साङ्ख्यानां त्रयो गुणाः साम्येनावतिष्ठमानाः प्रधानं, न तु तद्व्यतिरेकेण प्रधानस्य प्रवर्तकं निवर्तकं वा किञ्चिद्बाह्यमपेक्ष्यमवस्थितमस्ति, पुरुषस्तूदासीनो न प्रवर्तको न निवर्तक इति, अतोऽनपेक्षं प्रधानं, अनपेक्षत्वाच्च कदाचित् प्रधानं महदाद्याकारेण परिणमते, कदाचिन्न परिणमत इत्येतदयुक्तं, ईश्वरस्य तु सर्वज्ञत्वात् सर्वशक्तिमत्त्वात् महामायत्वाच्च प्रवृत्त्यप्रवृत्ती न विरुध्येते॥

सत्त्वाच्च न व्यभिचार इत्याह। चेतनायाश्चेति। उपदर्शितमनुमानागमाभ्यां इति शेषः। सूत्रकारस्य 'क्षीरवद्धि' 'तत्रापि' इति च वक्तुः पूर्वापरविरोधमाशङ्क्य लोकदृष्ट्या शास्त्रदृष्ट्या च सूत्रद्वयमित्यविरोधमाह। उपसंहारेति॥

अस्तु प्रधानस्यापि धर्मादि कर्म पुरुषो वा प्रवर्तक इत्याशङ्क्य सूत्रं प्रवृत्तं तद्व्याचष्टे। सांख्यानामित्यादिना। प्रधानव्यतिरेकेण कर्मणोऽनवस्थितेः पुरुषस्योदासीनत्वात् कदाचित् सृष्टिप्रवृत्तिः कदाचित् प्रलय इत्ययुक्तमित्यर्थः। कर्मणोऽपि प्रधानात्मकस्याचेतनत्वात् सदाऽसत्त्वाच्च न कादाचित्कप्रवृत्तिनियामकत्वमिति भावः॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

स्यादेतत्, यथा तृणपल्लवोदकादि निमित्तान्तरनिरपेक्षं स्वभावादेव *क्षीराद्याकारेण परिणमते, एवं प्रधानमपि महदाद्याकारेण परिणंस्यत इति। कथं निमित्तान्तरनिरपेक्षं तृणादीति गम्यते, निमित्तान्तरानुपलम्भात्। यदि हि †किञ्चिन्निमित्तान्तरमुपलभेमहि ततो यथाकामं तेन तेन निमित्तेन तृणाद्युपादाय क्षीरं सम्पादयेमहि, न तु सम्पादयामहे, तस्मात् स्वाभाविकस्तृणादेः परिणामः तथा प्रधानस्यापि स्यादिति। अत्रोच्यते, भवेत् तृणादिवत् प्रधानस्य स्वाभाविकः परिणामो यदि तृणादेरपि स्वाभाविकः परिणामोऽभ्युपगम्येत न त्वभ्युपगम्यते निमित्तान्तरोपलब्धेः। कथं निमित्तान्तरोपलब्धिरन्यत्राभावात्, धेन्वैव ह्युपयुक्तं तृणादि क्षीरीभवति न प्रहीणमनडुहाद्युपयुक्तं वा। यदि हि निर्निमित्तमेतत् स्याद्धेनुशरीरसम्बन्धादन्यत्रापि तृणादि क्षीरीभवेत्। न च यथाकामं मानुषैर्न शक्यं सम्पादयितुमित्येतावता निर्निमित्तं भवति, भवति हि किञ्चित् कार्यं मानुषसम्पाद्यं किञ्चिद्दैवसम्पाद्यं। मनुष्या अपि च शक्नुवन्त्येव स्वोचितेनोपायेन तृणाद्युपादाय क्षीरं

पुनरपि दृष्टान्तबलात् प्रधानस्य स्वत एव कादाचित्कप्रवृत्तिरित्याशङ्क्य निषेधति सूत्रकारः। अन्यत्रेत्यादिना। पृच्छति। कथमिति। उत्तरं। निमित्तान्तरेति। धेन्वादिनिमित्तान्तरमस्तीति सिद्धान्तयति।

---

* क्षीराकारेणेति वर्ध० का०। † किञ्चिन्निमित्तमिति का० वर्ध०।

सम्पादयितुं, प्रभूतं हि क्षीरं कामयमानाः प्रभूतं घासं धेनुं चारयन्ति, ततश्च प्रभूतं क्षीरं लभन्ते, तस्मान्न तृणादिवत् स्वाभाविकः प्रधानस्य परिणामः॥

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात्॥ ६॥

स्वाभाविकी प्रधानस्य प्रवृत्तिर्न भवति इति स्थापितं, अथापि नाम भवतः श्रद्धामनुरुध्यमानाः स्वाभाविकीमेव प्रधानस्य प्रवृत्तिमभ्युपगच्छेम तथापि दोषोऽनुषज्येतैव, कुतः, अर्थाभावात्। यदि तावत् स्वाभाविकी प्रधानस्य प्रवृत्तिः न किञ्चिदन्यदपेक्षत इत्युच्यते ततो यथैव सहकारि किञ्चिन्नापेक्षते एवं प्रयोजनमपि किञ्चिन्नापेक्षिष्यत इत्यतः प्रधानं पुरुषस्यार्थं साधयितुं प्रवर्तत इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत। स यदि ब्रूयात् सहकार्येव केवलं नापेक्षते न प्रयोजनमपीति, तथापि प्रधानप्रवृत्तेः प्रयोजनं विवेक्तव्यं भोगो वा स्यादपवर्गो वा उभयं वेति। भो-

---

अत्रोच्यत इति। प्रतीकं नष्टं। यदुक्तं क्षीरस्य स्वेच्छया सम्पादयितुमशक्यत्वात् स्वाभाविकत्वमिति तत्राह। न च यथाकाममिति॥

प्रधानस्य न स्वतः प्रवृत्तिः, स्वतः प्रवृत्त्यभ्युपगमे पुरुषार्थस्याप्यपेक्षाभावप्रसङ्गादित्येकोऽर्थः, तत्रेष्टापत्तिं निरस्यति। इत्यतः प्रधानमिति। उक्तप्रसङ्गस्येष्टत्वे प्रतिज्ञाहानिः स्यादित्यर्थः। अर्थासम्भवान्न स्वतः प्रवृत्तिरित्यर्थान्तरं शङ्कापूर्वकमाह। स यदीत्यादिना। प्रयोजनमपेक्षितञ्चेद्वक्तव्यमित्याह। तथापीति। कूटस्थे पुरुषे स्वतः सुखादिरूपस्यातिशयस्याधातुमशक्यत्वादध्यासानङ्गीकाराच्च भोगो न युक्तः, किञ्च प्रधानप्रवृत्तेर्भोगार्थत्वे मोक्षहेतुविवेकख्यात्यभावादनिर्मोक्षप्रसङ्गश्च, अप-

गश्चेत् कीदृशोऽनाधेयातिशयस्य पुरुषस्य भोगो भवेदनिर्मोक्ष-प्रसङ्गश्च। अपवर्गश्चेत् प्रागपि प्रवृत्तेरपवर्गस्य सिद्धत्वात् प्रवृत्तिरनर्थिका स्यात् शब्दाद्यनुपलब्धिप्रसङ्गश्च। उभयार्थताभ्युपगमेऽपि भोक्तव्यानां प्रधानमात्राणामानन्त्यादनिर्मोक्षप्रसङ्ग एव। न चौत्सुक्यनिवृत्त्यर्था प्रवृत्तिः, न हि प्रधानस्याचेतनस्यौत्सुक्यं सम्भवति, न च पुरुषस्य निर्मलस्य। दृक्शक्तिसर्गशक्तिवैयर्थ्यभयाच्चेत् प्रवृत्तिः तर्हि दृक्शक्त्यनुच्छेदवत् सर्गशक्त्यनुच्छेदात् संसारानुच्छेदादनिर्मोक्षप्रसङ्ग एव, तस्मात् प्रधानस्य पुरुषार्था प्रवृत्तिरित्येतदयुक्तं॥

पुरुषाश्मवदिति चेत् तथापि॥ ७॥

स्यादेतत्, यथा कश्चित् पुरुषो दृक्शक्तिसम्पन्नः प्रवृत्तिशक्तिविहीनः पङ्गुरपरं पुरुषं प्रवृत्तिशक्तिसम्पन्नं दृक्शक्तिवि-

---

वर्गार्थत्वे स्वरूपावस्थानरूपमुक्तेः स्वतः सिद्धत्वात् प्रवृत्तिवैयर्थ्यं भोगाभावप्रसङ्गश्चेत्यर्थः। तृतीयं दूषयति। उभयार्थतेति। मीयन्ते भुज्यन्त इति मात्रा भोग्याः। औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्तते लोकः पुरुषस्य विमोक्षार्थं प्रवर्तते तद्वदव्यक्तमिति कारिकोक्तं दूषयति। न चेति। औत्सुक्यमिच्छाविशेषः केवलजडस्यात्मनो वा न युक्त इत्यर्थः। अस्ति पुरुषस्य दृक्शक्तिः चिद्रूपत्वात्, अस्ति च प्रधानस्य सर्गशक्तिः त्रिगुणत्वात्, तयोः शक्त्योर्दृश्यसृष्टिं विना सार्थक्यायोगात् प्रधानस्य सृष्टौ प्रवृत्तिरिति चेन्न शक्त्योर्नित्यत्वात् सृष्टिनित्यत्वापत्तिरित्याह। दृक्शक्तीति॥

पुरुषस्य प्रवर्तकत्वं निरस्तमपि दृष्टान्तेन पुनराशङ्क्य निषेधति। पुरुषाश्मवदिति। प्रधानस्य स्वातन्त्र्यं पुरुषस्यौदासीन्यञ्चाभ्युपेतं त्यज्यते

हीनं अन्धमधिष्ठाय प्रवर्तयति, यथा वाऽयस्कान्तोऽश्मा स्वय-मप्रवर्तमानोऽप्ययः प्रवर्तयति, एवं पुरुषः प्रधानं प्रवर्तयिष्य-तीति दृष्टान्तप्रत्ययेन पुनः प्रत्यवस्थानं। अत्रोच्यते तथापि नैव दोषान्निर्मोक्षोऽस्ति। अभ्युपेतहानं तावद्दोष आपतति प्र-धानस्य स्वतन्त्रस्य प्रवृत्त्यभ्युपगमात्, पुरुषस्य च प्रवर्तकत्वान-भ्युपगमात्। कथञ्चोदासीनः पुरुषः प्रधानं प्रवर्तयेत्। पङ्गुरपि हि अन्धं पुरुषं वागादिभिः प्रवर्तयति, नैवं पुरुषस्य कश्चित् प्रवर्तनव्यापारोऽस्ति, निष्क्रियत्वात् निर्गुणत्वाच्च। नाप्ययस्कान्त-वत् सन्निधिमात्रेण प्रवर्तयेत्, सन्निधिनित्यत्वेन प्रवृत्तिनि-त्यत्वप्रसङ्गात्। अयस्कान्तस्य तु अनित्यः सन्निधिरस्ति, स्वव्या-पारः सन्निधिः परिमार्जनाद्यपेक्षा चास्यास्तीत्यनुपन्यासः पुरु-षाश्मवदिति। तथा प्रधानस्याचैतन्यात् पुरुषस्य चौदासीन्यात् तृतीयस्य च तयोः *सम्बन्धयितुरभावात् सम्बन्धानुपपत्तिः। योग्यतानिमित्ते सम्बन्धे योग्यतानुच्छेदादनिर्मोक्षप्रसङ्गः।

इति वदन्तं सांख्यं प्रत्याह। कथञ्चेति। पुरुषस्य परिस्पन्दः प्रय-त्नगुणो वा नास्तीति वक्तुं हेतुद्वयं। प्रधानपुरुषयोर्नित्यत्वात् व्या-पित्वाच्च नित्यः सन्निधिः, अश्मनस्तु परिमार्जनमृजुत्वेन स्थापनमनि-त्यसन्निधिश्चेति व्यापारोऽस्तीत्यनुपन्यासः, न समदृष्टान्तोपन्यासो भवतीत्यर्थः। ननु चिज्जडयोर्द्रष्टृदृश्यभावयोग्यताऽस्ति, तया तद्भावः सम्बन्ध इत्यत आह। योग्यतेति। चिज्जडत्वरूपाया योग्यताया नि-त्यत्वात् सम्बन्धनित्यत्वापत्तिरित्यर्थः। यथा स्वतन्त्रप्रधानप्रवृत्तिपक्षो भोगोऽपवर्ग उभयं वा फलमिति विकल्प्य दूषितः, एवं पुरुषा-

---

*संवद्धरिति का० वर्ध०।

पूर्ववच्चेहाप्यर्थाभावो विकल्पयितव्यः। *परमात्मनस्तु स्वरूपव्यपाश्रयमौदासीन्यं मायाव्यपाश्रयञ्च प्रवर्तकत्वमित्यस्त्यतिशयः ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

इतश्च न प्रधानस्य प्रवृत्तिरवकल्पते, यद्धि सत्त्वरजस्तमसामन्योन्यगुणप्रधानभावमुत्सृज्य साम्येन स्वरूपमात्रेणावस्थानं सा प्रधानावस्था, तस्यामवस्थायामनपेक्षस्वरूपाणां स्वरूपप्रणाशभयात् परस्परं प्रत्यङ्गाङ्गिभावानुपपत्तेः। बाह्यस्य च कस्यचित् क्षोभयितुरभावाद्गुणवैषम्यनिमित्तो महदाद्युत्पादो न स्यात् ॥

अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥

अथापि स्यादन्यथा वयमनुमिमीमहे यथा नायमनन्तरो दोषः प्रसज्येत। न ह्यनपेक्षस्वभावाः कूटस्थास्त्वस्माभिर्गुणा

धीनप्रधानप्रवृत्तिपक्षोऽपि फलाभावेन दूषणीय इत्याह। पूर्ववच्चेति। सिद्धान्ते परमात्मन उदासीनस्य कथं प्रवर्तकत्वमित्याशङ्क्याह। परमात्मेति। सांख्यमते उभयं विरुद्धं †त्यक्तत्वात् अस्मन्मते कल्पिताकल्पितयोरविरोध इत्यतिशयः ॥

किं प्रधानावस्था कूटस्थवन्नित्या उत विकारिणी, आद्ये दोषमाह। तस्यामिति। अङ्गाङ्गिभावे साम्यस्वरूपनाशः स्यात्, ततः कौटस्थ्यभङ्ग इति भयादङ्गाङ्गित्वानुपपत्तेः सृष्ट्यनुपपत्तिरित्यर्थः। द्वितीयं दूषयति। बाह्यस्येति। चिरकालस्थितस्य साम्यस्य च्युतौ निमित्तं वाच्यं तन्नास्तीर्थः।

गुणानां मिथोऽनपेक्षस्वभावत्वान्न स्वतो वैषम्यमित्युक्तं, तत्र हेत्वसिद्धिमाशङ्क्य सूत्रकारः परिहरति। अन्यथेति। अनपेक्षस्वभावा-

---

* परमात्मस्वरूपमिति टी०।　　† सत्यत्वादिति सो० टी० २।

अभ्युपगम्यन्ते प्रमाणाभावात्। कार्यवशेन तु गुणानां स्वभावोऽभ्युपगम्यते, यथा यथा कार्योत्पाद उपपद्यते तथा तथा एतेषां स्वभावोऽभ्युपगन्तव्यः, चलं गुणवृत्तमिति चास्त्यभ्युपगमः, तस्मात् साम्यावस्थायामपि वैषम्योपगमयोग्या एव गुणा अवतिष्ठन्त इति। एवमपि प्रधानस्य ज्ञशक्तिवियोगाद्रचनानुपपत्त्यादयः पूर्वोक्ता दोषास्तदवस्था एव। ज्ञशक्तिमपि त्वनुमिमानः प्रतिवादित्वान्निवर्तेत, चेतनमेकमनेकप्रपञ्चस्य जगत उपादानमिति ब्रह्मवादप्रसङ्गात्। वैषम्योपगमयोग्या अपि गुणाः साम्यावस्थायां निमित्ताभावान्नैव वैषम्यं भजेरन्, भजमाना वा निमित्ताभावाविशेषात् सर्वदैव वैषम्यं भजेरन् इति प्रसज्यत एवायमनन्तरोऽपि दोषः॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसं॥ १०॥

परस्परविरुद्धश्चायं साङ्ख्यानामभ्युपगमः, क्वचित् सप्तेन्द्रियाण्यनुक्रामन्ति क्वचिदेकादश, तथा क्वचिन्महतस्तन्मात्रसर्गमुपदिशन्ति क्वचिदहङ्कारात्, तथा क्वचित् त्रीण्यन्तःकरणानि

दन्यथा सापेक्षत्वेन गुणानामनुमानात् पूर्वसूत्रोक्तो दोषो न प्रसज्यते। न चैवमपि सिद्धान्तः कार्यानुसारेण गुणस्वभावस्वीकारादित्याह। चलं गुणवृत्तमिति। पूर्वसूत्रोक्ताङ्गित्वानुपपत्तिदोषाभावमङ्गीकृत्य परिहरति। एवमपीति। कार्यार्थं ज्ञानशक्तिकल्पने ब्रह्मवादः स्यादित्यर्थः। अङ्गीकारं त्यजति। वैषम्येति॥

सूत्रं व्याचष्टे। परस्परेति। त्वङ्मात्रमेव ज्ञानेन्द्रियमेकमनेक-

वर्णयन्ति क्वचिदेकमिति, प्रसिद्ध एव तु श्रुत्येश्वरकारणवादिन्या विरोधः तदनुवर्तिन्या च स्मृत्या, तस्मादप्यसमञ्जसं साङ्ख्यानां दर्शनमिति। अत्राह नन्वौपनिषदानामप्यसमञ्जसमेव दर्शनं, तप्यतापकयोर्जात्यन्तरभावानभ्युपगमात्। एकं हि ब्रह्म सर्वात्मकं सर्वस्य प्रपञ्चस्य कारणमभ्युपगच्छतां, एकस्यैवात्मनो विशेषौ तप्यतापकौ न जात्यन्तरभूतौ इत्यभ्युपगन्तव्यं स्यात्। यदि चैतौ तप्यतापकौ एकस्यात्मनो विशेषौ स्यातां स ताभ्यां तप्यतापकाभ्यां न निर्मुच्येत इति तापोपशान्तये सम्यग्दर्शनमुपदिशत् शास्त्रमनर्थकं स्यात्। न ह्यौष्ण्यप्रकाशधर्मकस्य प्रदीपस्य तदवस्थस्यैव ताभ्यां निर्मोक्ष उपपद्यते। योऽपि जलवीचीतरङ्गफेणाद्युपन्यासस्तत्रापि जलात्मन एकस्य वीच्यादयो विशेषा आविर्भावतिरोभावरूपेण नित्या एवेति समानो जलात्मनो वीच्यादिभिरनिर्मोक्षः। प्रसिद्धश्चायं तप्यतापकयोर्जात्यन्तरभावो लोके। तथा हि अर्थी चार्थश्चान्योन्य-

---

शब्दादिज्ञानकारणं पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनश्चेति सप्तेन्द्रियाणि, ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि पञ्च मनश्चेत्येकादश, बुद्धिरहङ्कारो मन इति त्रीणि, एकमिति बुद्धिरेव, एवं पूर्वापरविरोधादिति व्याख्याय श्रुतिस्मृतिविप्रतिषेधाच्चेत्यर्थान्तरमाह। प्रसिद्ध इति। तस्माद्भ्रान्तिमूलत्वात् सांख्यशास्त्रस्य, तेन निर्दोषवेदान्तसमन्वयस्याविरोध इति सिद्धं। स्वमतासामञ्जस्यमसहमानः सांख्यः प्रत्यवतिष्ठते। अत्राहेति। तप्यो जीवस्तापकः संसारस्तयोर्भेदानङ्गीकाराल्लोके प्रसिद्धस्तप्यतापकभावो लुप्येतेत्यर्थः। विवृणोति। एकं हीति। तथा

भिन्नौ लक्ष्येते, यद्यर्थिनः स्वतोऽन्योऽर्थो न स्याद् यस्यार्थिनो यद्विषयमर्थित्वं स तस्यार्थो नित्यसिद्ध एवेति तस्य तद्विषयमर्थित्वं न स्यात्। यथा प्रकाशात्मनः प्रदीपस्य प्रकाशाख्योऽर्थो नित्यसिद्ध एवेति न तस्य तद्विषयमर्थित्वं भवति, अप्राप्ते ह्यर्थेऽर्थिनोऽर्थित्वं स्यादिति, *तथार्थस्याप्यर्थत्वं न स्यात्, यदि स्यात् स्वार्थत्वमेव स्यात्, न चैतदस्ति। सम्बन्धिशब्दौ ह्येतौ अर्थी चार्थश्चेति, द्वयोश्च सम्बन्धिनोः सम्बन्धः स्यान्नैकस्यैव, तस्माद्भिन्नावेतौ अर्थार्थिनौ, तथाऽनर्थानर्थिनावपि। अर्थिनोऽनुकूलोऽर्थः प्रतिकूलोऽनर्थस्ताभ्यामेकः पर्यायेणोभाभ्यां सम्बध्यते, तत्रार्थस्याल्पीयस्त्वात् भूयस्त्वाच्चानर्थस्योभावपि †अर्थावनर्थ एवेति तापकः स उच्यते, तप्यस्तु पुरुषो य एकः पर्यायेणोभाभ्यां सम्बध्यते इति। तयोस्तप्यतापकयोरेकात्मतायां मोक्षानुपपत्तिः। जात्य-

---

च भेदव्यवहारलोप इत्यसमञ्जसमित्यर्थः। ननु तयोरुपादानैक्येऽपि मिथो भेदोऽस्त्येव यथैकवह्न्यात्मकयोरौष्ण्यप्रकाशयोः, अतो न व्यवहारलोप इत्याशङ्क्य वह्नेरिव ताभ्यामात्मनो मोक्षो न स्यादित्याह। यदि चेत्यादिना। ननु सत्यपि धर्मिणि स्वभावनाशो मोक्ष उपपद्यते, सत्येव जले वीच्यादिनाशदर्शनादित्याशङ्क्य दृष्टान्तासिद्धिमाह। योऽपीति। किञ्च भेदाङ्गीकारेऽपि सिद्धान्तः,अनङ्गीकारे लोकप्रसिद्धबाध इत्याह। प्रसिद्धश्चेति। अर्थो ह्यर्जनालाभादिनार्थिनं तापयतीति तापकः, अर्थी तप्यस्तयोरभेदे बाधकमाह। यदीति। अर्थिनोऽन्यस्यार्थस्याभावादर्थित्वाभाववदर्थादन्यस्यार्थिनोऽसत्त्वादर्थत्वाभावः प्रसज्येतेत्याह। तथार्थस्यापीति। प्रसङ्गस्येष्टत्वं निराकरोति। न चैतदस्तीति। अर्थत्वं हि

---

* तथार्थस्याप्यर्थित्वमिति का० वर्ध०।

† अर्थानर्थावनर्थ इति मे० का० वर्ध०।

न्तरभावे तु तत्संयोगहेतुपरिहारात् स्यादपि कदाचिन्मोक्षोपपत्तिरिति। अत्रोच्यते नैकत्वादेव तप्यतापकभावानुपपत्तेः। भवेदेष दोषो यद्येकात्मतायां तप्यतापकावन्योन्यस्य विषयविषयिभावं प्रतिपद्येयातां नत्वेतदस्ति एकत्वादेव। न ह्यग्निरेकः सन्नात्मानं दहति प्रकाशयति वा, सत्यप्यौष्ण्यप्रकाशादिधर्मभेदे परिणामित्वे च किमु कूटस्थे ब्रह्मण्येकस्मिन् तप्यतापकभावः सम्भवेत्, क्व पुनरयं तप्यतापकभावः स्यादिति, उच्यते किं न पश्यसि कर्मभूतो जीवद्देहस्तप्यस्तापकः सवितेति। ननु तप्तिर्नाम दुःखं सा चेतयितुर्नाचेतनस्य देहस्य, यदि हि देहस्यैव तप्तिः स्यात् सा देहनाशे स्वयमेव नश्यतीति तन्नाशाय साधनं नैषितव्यं स्यादिति,

---

कामनाविषयत्वं तच्च काम्यादन्यस्य कामयितुरसत्त्वान्न स्यात्, न हि स्वार्थत्वमस्ति काम्यस्यैव कामयितृत्वायोगात् तस्माद्भेदोऽङ्गीकार्य इत्यर्थः। इतश्च भेद इत्याह। सम्बन्धीति। तथानर्थानर्थिनावपि भिन्नावित्यन्वयः। अर्थानर्थयोः स्वरूपोक्तिपूर्वकं तापकत्वं स्फुटयति। अर्थिनोऽनुकूल इति। अद्वैतमते मुक्तेरयोगमुक्त्वा स्वमते योगमाह। जात्यन्तरेति। तया तप्यया बुद्ध्या पुरुषस्य संयोगः स्वस्वामिभावः तस्य हेतुरनादिरविवेकस्तस्य परिहारो विवेकस्तस्मान्नित्यमुक्तस्यापि पुरुषस्य कथञ्चिदुपचारान्मोक्षोपपत्तिरित्यर्थः। यथा योधगतौ जयपराजयौ राजन्युपचर्येते तथा पुरुषादत्यन्तभिन्नबुद्धिगतौ बन्धमोक्षौ पुरुषे उपचर्येते, तदुक्तं सैव च बध्यते मुच्यत इति, सिद्धान्तयति। अत्रेति। किं परमार्थदृष्ट्या तप्यतापकभावानुपपत्तिरुच्यते व्यवहारदृष्ट्या वा नाद्य इत्याह। नैकत्वादेवेति। दोषत्वमिति शेषः। तस्यात्मदोषत्वं विवृणोति। भवेदित्यादिना। एतत्तात्त्विकविषयविषयित्वं न त्वस्तीत्यर्थः। यत्र तप्य-

उच्यते देहाभावे हि केवलस्य चेतनस्य तप्तिर्न दृष्टा, *न च त्वयापि तप्तिर्नाम विक्रिया चेतयितुः केवलस्येष्यते, नापि देहचेतनयोः संहतत्वं अशुद्ध्यादिदोषप्रसङ्गात्। न च तप्तेरेव तप्तिमभ्युपगच्छसीति कथं तवापि तप्यतापकभावः। सत्त्वं तप्यं तापकं रज इति चेत्, न ताभ्यां चेतनस्य संहतत्वानुपपत्तेः। सत्त्वानुरोधित्वाच्चेतनोऽपि तप्यत इवेति चेत्, परमार्थतस्तर्हि नैव तप्यत इत्यापतति, इवशब्दप्रयोगात्, न चेत् तप्यते नेवशब्दो दोषाय। न हि डुण्डुभः सर्प इवेत्येतावता सविषो भवति सर्पो वा डुण्डुभः इवेत्येतावता निर्विषो भवति अतश्चाविद्याकृतोऽयं तप्यतापकभावो न पारमार्थिक इत्यभ्युपगन्तव्यमिति, नैवं सति

तापकभावो दृष्टस्तत्रैवेति व्यवहारपक्षमादाय सिद्धान्ती ब्रूते। किं न पश्यसीति। देहस्य तप्यत्वे देहात्मवादापत्तिरिति शङ्कते। नन्विति। अचेतनस्यैव देहस्य तप्तिर्नेति वदता साङ्ख्येन वक्तव्यं किं चेतनस्य केवलस्य तप्तिः किं वा देहसंहतस्य उत तप्तेः आहोस्वित् सत्त्वस्य नाद्य इत्याह। उच्यत इति। न द्वितीयतृतीयावित्याह। नापीत्यादिना। चतुर्थं शङ्कते। सत्त्वमिति। सत्त्वरजसोस्तप्यतापकत्वे पुरुषस्य बन्धाभावाच्छास्त्रारम्भवैयर्थ्यमिति परिहरति। न ताभ्यामिति। असङ्गत्वेऽपि पुरुषस्य तप्यसत्त्वप्रतिबिम्बत्वात् तप्तिरिति शङ्कते। सत्त्वेति। तर्हि जलचन्द्रस्य चलनवन्मिथ्यैव तप्तिरित्यस्मत्पक्ष आगत इत्याह। परमार्थत इति। इवशब्दमात्रेण कथं मिथ्या तप्यवगम इति चेत्तदुच्यते। इवशब्दस्तप्यबुद्धिसत्त्वसादृश्यं ब्रूते, तच्च सादृश्यं पुरुषस्य तप्यत्वरूपञ्चेत् कल्पितमेव वस्तुतस्तत्यभावादित्युपपादयति। न चेदिति। पुरुषो वस्तुतस्तप्तिशून्यश्चेदिवशब्दो न दोषाय मिथ्यातप्तिपरत्वादित्यर्थः। मिथ्यासादृश्यमेव दोष इति चेन्नेत्याह। नहीति। सविषत्वं निर्विषत्वञ्चेवश-

---

* नापीति टी०।

ममापि किञ्चिद्दुष्यति। अथ पारमार्थिकमेव चेतनस्य तप्यत्वमभ्युपगच्छसि तथैव सुतरामनिर्मोक्षः प्रसज्येत। नित्यत्वाभ्युपगमाच्च तापकस्य, तप्यतापकशक्त्योर्नित्यत्वेऽपि सनिमित्तसंयोगापेक्षत्वात् तप्तेः संयोगनिमित्तादर्शननिवृत्तावात्यन्तिकः संयोगोपरमस्ततश्चात्यन्तिको मोक्ष उपपन्न इति चेत्, नादर्शनस्य तमसो नित्यत्वाभ्युपगमात्। गुणानां चोद्भवाभिभवयोरनियतत्वादनियतः संयोगनिमित्तोपरम इति वियोगस्याप्यनियतत्वात् साङ्ख्यस्यैवानिर्मोक्षोऽपरिहार्यः स्यात्। औपनिषदस्य त्वात्मैकत्वाभ्युपगमादेकस्य च विषयविषयिभावानुपपत्तेः, विकारभेदस्य च वाचारम्भणमात्रत्वश्रवणादनिर्मोक्षशङ्का स्वप्नेऽपि नोपजायते। व्यवहारे तु यत्र यथा दृष्ट-

---

व्दार्थः कल्पित एव द्रष्टव्यः। साङ्ख्यस्याविद्यके तप्यतापकत्वे सति ममापि किञ्चिन्न दुष्यति किन्तु इष्टमेव सम्पन्नमित्यर्थः। यदि मिथ्यातप्यत्वाङ्गीकारेऽपसिद्धान्तः स्यादिति भीत्या सत्यं तप्यत्वं पुरुषस्योच्यते तथाप्यपसिद्धान्तः, कौटस्थ्यहानादनिर्मोक्षश्च, सत्यस्यात्मवन्निवृत्त्ययोगादित्याह। अथेत्यादिना। किञ्च रजसो नित्यत्वात् दुःखसातत्यमित्याह। नित्यत्वेति। अत्र साङ्ख्यः शङ्कते। तप्येति। सत्त्वं पुरुषो वा तप्यशक्तिः तापकशक्तिस्तु रजः निमित्तमविवेकात्मकमदर्शनं तमः तेन सहितः सनिमित्तः संयोगः पुरुषस्य गुणस्वामित्वरूपः तदपेक्षत्वादित्यर्थः। मोक्षस्तत्त्यभावः निमित्तस्य निवृत्त्यभावात् न मोक्ष इति सिद्धान्ती परिहरति। नेति। तमसो निवृत्त्यभावेऽपि विवेकेनोपरमान्मोक्ष इत्यत आह। गुणानाञ्चेति। चलं गुणवृत्तमित्यङ्गीकारादिति भावः। परपक्षे बन्धमोक्षानुपपत्तिमुक्त्वा स्वपक्षमुपसंहरति। औपनिषदस्य त्विति। वस्तुत एकत्वेन बन्धाभावात् न मुक्त्यभावशङ्कावसरः, व्यव-

स्तप्यतापकभावस्तत्र तथैव स इति न चोदयितव्यः परिहर्तव्यो वा भवति । प्रधानकारणवादो निराकृतः, परमाणुकारणवाद इदानीं निराकर्तव्यः। तत्रादौ तावद्योऽणुकारणवादिना ब्रह्मवादिनि दोष उत्प्रेक्ष्यते स प्रतिसमाधीयते । तत्रायं वैशेषिकाणामभ्युगमः,कारणद्रव्यसमवायिनो गुणाः कार्यद्रव्ये समानजातीयं गुणान्तरमारभन्ते शुक्लेभ्यः तन्तुभ्यः शुक्लस्य पटस्य प्रसवदर्शनात् तद्विपर्ययादर्शनाच्च, तस्माच्चेतनस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वेऽभ्युपगम्यमाने कार्येऽपि जगति चैतन्यं समवेयात् तददर्शनात्तु न चेतनं ब्रह्म जगत्कारणं भवितुमर्हतीति । इममभ्युपगमं तदीययैव प्रक्रियया व्यभिचारयति ॥

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां ॥ ११ ॥

एषा तेषां प्रक्रिया, परमाणवः किल कञ्चित् कालमनारब्ध-

द्वारस्तु भेदाङ्गीकारात् तप्यतापकभावो बन्धस्तत्त्वज्ञानात् तन्निवृत्तिश्चोपपद्यत इति न चोद्यावसर इत्यर्थः। वृत्तानुवादेन महद्दीर्घवदिति स्वमतस्थापनात्मकाधिकरणस्य सङ्गतिमाह । प्रधानेति । यद्यपि सांख्यमतनिरासानन्तरं परमाणुवादो निराकर्तव्यः स्वमतस्थापनस्य स्मृतिपादे सङ्गतत्वात् तथापि पूर्वत्र प्रधानगुणानां सुखादीनां जगत्यनन्वयात् प्रधानस्यानुपादानत्वमुक्तं । तथा ब्रह्मगुणचैतन्यानन्वयाद्ब्रह्मणोऽपि नोपादानत्वमिति दोषो दृष्टान्तसङ्गतिलाभादत्र समाधीयत इत्यर्थः ॥

चेतनाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गवादी वेदान्तसमन्वयो विषयः, स किं यः समवायिकारणगुणः स कार्यद्रव्ये स्वसमानजातीयगुणारम्भकस्तन्तुशौक्लवदिति न्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे न्यायस्याव्यभिचाराद्विरुध्यत इति प्राप्ते व्यभिचारान्न विरोध इति सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे । एषेत्या-

कार्या यथायोगं रूपादिमन्तः पारिमाण्डल्यपरिमाणास्तिष्ठन्ति, ते च पश्चाददृष्टादिपुरःसराः संयोगसचिवाश्च सन्तो द्व्यणुकादिक्रमेण कृत्स्नं कार्यजातमारभन्ते कारणगुणाश्च कार्ये गुणान्तरं। यदा द्वौ परमाणू द्व्यणुकमारभेते तदा परमाणुगता रूपादिगुणविशेषाः शुक्लादयो द्व्यणुके शुक्लादीनपरानारभन्ते। परमाणुगुणविशेषस्तु पारिमाण्डल्यं न द्व्यणुके पारिमाण्डल्यमपरमारभते, द्व्यणुकस्य परिमाणान्तरयोगाभ्युपगमात्। अणुत्वह्रस्वत्वे हि द्व्यणुकवर्तिनी परिमाणे वर्णयन्ति। यदापि द्वे द्व्यणुके चतुरणुकमारभेते तदापि समानं द्व्यणुक-

---

दिना। यद्यपि न विलक्षणत्वादित्यत्र चेतनादचेतनसर्गः साधितस्तथापि वैशेषिकन्यायस्य तदीयप्रक्रियया व्यभिचारोक्त्यर्थत्वादस्य सूत्रस्य न गतार्थता, प्रलयकाले परमाणवो निश्चला असंयुक्तास्तिष्ठन्ति सर्गकाले चादृष्टवदात्मसंयोगात्तेषु कर्म भवति, तेन संयोगात् द्रव्यान्तरसृष्टिर्भवति, कारणगुणाः कार्ये गुणान्तरमारभन्त इति सामान्येन प्रक्रियामुक्त्वा विशेषतस्तामाह। यदा द्वाविति। परमाणुः परिमण्डलः, तद्गतं परिमाणं पारिमाण्डल्यमित्युच्यते, तच्च स्वसमानजातीयगुणारम्भकं न भवतीत्युक्तन्यायस्य व्यभिचार इति भावः। व्यभिचारस्थलान्तरमाह। यदापि द्वे इति। द्वे द्वे इति शब्दद्वयं पठितव्यं, एवं सति चतुर्भिर्द्व्यणुकैश्चतुरणुकारम्भ उपपद्यते, यथाश्रुते तु द्वाभ्यां द्व्यणुकाभ्यां महतश्चतुरणुकस्यारम्भो न युज्यते, कारणगतं महत्त्वं बहुत्वं वा विना कार्ये महत्त्वायोगादिति मन्तव्यं। प्रकटार्थकारास्तु यत् द्वाभ्यां द्व्यणुकाभ्यामारब्धकार्ये महत्त्वं दृश्यते तस्य हेतुः प्रचयो नाम प्रशिथिलावयवसंयोग इति रावणप्रणीते भाष्ये दृश्यत इति चिरन्तनवैशेषिकदृष्ट्येदं भाष्यमित्याहुः। सर्वथापि द्व्यणुकगतह्रस्वत्वाणुत्वपरिमाणयोरनारम्भकत्वाद्व्यभिचारः। यद्यपि तार्किकाः द्वाभ्यामेव परमाणुभ्यां द्व्यणुकं

समवायिनां शुक्लादीनामारम्भकत्वं। अणुत्वह्रस्वत्वे तु द्व्यणुकसमवायिनी अपि नैवारभेते, चतुरणुकस्य महत्त्वदीर्घत्वपरिमाणयोगाभ्युपगमात्। यदापि बहवः परमाणवो बहूनि वा द्व्यणुकानि द्व्यणुकसहितो वा परमाणुः *कार्यमारभन्ते तदापि समानैषा योजना। तदेवं यथा परमाणोः परिमण्डलात् सतोऽणु ह्रस्वञ्च द्व्यणुकं जायते महद्दीर्घञ्च त्र्यणुकादि न परिमण्डलं। यथा वा द्व्यणुकादणोर्ह्रस्वाच्च सतो महद्दीर्घञ्च त्र्यणुकं जायते नाणु †नोत ह्रस्वं, एवं चेतनाद्ब्रह्मणोऽचेतनं जगज्जनिष्यते इत्यभ्युपगमे किं तव छिन्नं। अथ मन्यसे विरोधिना परिमाणान्तरेणाक्रान्तं कार्यद्रव्यं द्व्यणुकादीत्यतो नारम्भकाणि कारणगतानि पारिमाण्डल्यादीनीत्यभ्युपगच्छामि न तु चेतनावि-

---

त्रिभिर्द्व्यणुकैस्त्र्यणुकमिति कल्पयन्ति तथापि तर्कस्याप्रतिष्ठानान्न नियम इति मत्वा ब्रूते। यदापि बहव इति। कारणगुणाः शुक्लादयः समानजातीयगुणारम्भकाः, कार्यद्रव्यपरिमाणन्तु न कारणगुणपरिमाणारभ्यं किन्तु कारणगतसंख्यारभ्यमिति प्रक्रिया तुल्येत्यर्थः। एवं प्रक्रियां दर्शयित्वा सूत्रं योजयन् व्यभिचारमाह। तदेवमिति। परमाणुभ्य एव महद्दीर्घं चेत्यनियतप्रक्रियामाश्रित्योक्तं, नियतप्रक्रियामाश्रित्य व्यभिचारमाह। यथा वेति। अणुह्रस्वेभ्यो द्व्यणुकेभ्योऽणुद्रव्यं न जायते ह्रस्वमपि न जायत इति व्यभिचार इत्यर्थः। सूत्रे वाशब्दश्चार्थोऽनुक्ताणुसमुच्चयार्थः। तथा च ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां द्व्यणुकपरमाणुभ्यां महद्दीर्घाणुवच्चेतनादचेतनं जायत इति सूत्रयोजना। तत्र ह्रस्वान्महद्दीर्घं त्र्यणुकं परिमण्डलादणु द्व्यणुकमिति विभागः। दृष्टान्तवैषम्यं शङ्कते। अथ मन्यस इति। अचेतनैव विरोधिगुण इत्यत

---

* कार्यमारभत इति का० वर्ध०।

† नो इति का० वर्ध०।

रोधिना गुणान्तरेण जगत आक्रान्तत्वमस्ति येन कारणगताचेतना कार्ये चेतनान्तरं नारभेत, न ह्यचेतनानामचेतनाविरोधी कश्चिद्गुणोऽस्ति चेतनाप्रतिषेधमात्रत्वात्, तस्मात् पारिमाण्डल्यादिवैषम्यात् प्राप्नोति चेतनाया आरम्भकत्वमिति, मैवं मंस्थाः, यथा कारणे विद्यमानानामपि पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वमेवं चैतन्यस्यापीत्यस्यांशस्य समानत्वात्। न च परिमाणान्तराक्रान्तत्वं पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वे कारणं, प्राक् परिमाणान्तरारम्भात् पारिमाण्डल्यादीनामारम्भकत्वोपपत्तेः। आरब्धमपि कार्यद्रव्यं प्राक् *गुणारम्भात् क्षणमात्रमगुणं तिष्ठतीत्यभ्युपगमात्। न च परिमाणान्तरारम्भे व्यग्राणि पारिमाण्डल्यादीनि, अतः स्वसमानजातीयं परिमाणान्तरं नारभन्ते,† परिमाणान्तरस्यान्यहेतुत्वोपगमात्। कार-

---

याह। न ह्यचेतनेति। कार्यद्रव्यस्य परिमाणान्तराक्रान्तत्वमङ्गीकृत्य विवक्षितांशसाम्यमाह। मैवमिति। अङ्गीकारं त्यजति। न चेति। उत्पन्नं हि परिमाणान्तरं विरोधि भवति तदुत्पत्तेः प्रागिविरोध्यभावात्, द्व्यणुके पारिमाण्डल्यारम्भः किं न स्यादित्यर्थः। ननु विरोधिपरिमाणेन सहैव द्रव्यं जायत इत्यत आह। आरब्धमपीति। सहोत्पत्तावपसिद्धान्तः अतो विरोध्यभावः सिद्ध इति भावः। अणुत्वाद्यारम्भे व्यग्रत्वात् पारिमाण्डल्यादेः स्वसमानगुणानारम्भकत्वमित्याशङ्क्य निषेधति। न चेति। व्यग्रत्वमन्यथासिद्धिः, तत्र हेतुः परिमाणान्तरस्येति। अन्यहेतुकत्वे सूत्राण्युदाहरति। कारणेति। कारणानां द्व्यणुकानां बहुत्वात् त्र्यणुके महत्त्वं मृदो महत्त्वाद्घटे महत्त्वं द्वितूलपिण्डारब्धेति स्थूलतूलपिण्डे प्रचयादवयवसंयोगविशेषान्महत्त्वमित्यर्थः। महत्त्वविरुद्धमणुत्वं पर-

---

* गुणान्तरारम्भादिति वर्ध०। † नारभन्त इति वाच्यमिति वर्ध०।

णवहुत्वात् कारणमहत्त्वात् प्रचयविशेषाच्च महत्। [वै० अ०७। आ०१। सू०९।] *तद्विपरीतमणु [वै०।७।१।१०]। एतेन दीर्घत्वह्रस्वत्वे व्याख्याते। [वै०।७।१।१७।] इति हि काणभुजानि सूत्राणि। न च सन्निधानविशेषात् कुतश्चित्कारणबहुत्वादीन्येवारभन्ते न पारिमाण्डल्यादीनीत्युच्येत द्रव्यान्तरे गुणान्तरे वारभ्यमाणे सर्वेषामेव कारणगुणानां स्वाश्रयसमवायाविशेषात्, तस्मात् स्वभावादेव पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वं तथा चेतनाया अपीति द्रष्टव्यं। संयोगाच्च द्रव्यादीनां विलक्षणानामुत्पत्तिदर्शनात् समानजातीयोत्पत्तिव्यभिचारः। द्रव्ये प्रकृते गुणोदाहरणमयुक्तमिति चेत्, न, दृष्टान्तेन विलक्षणारम्भमात्रस्य विवक्षितत्वात्। न च द्रव्यस्य द्रव्यमेवोदाहर्तव्यं गुणस्य वा गुण एवेति कश्चिन्नियमे हेतुरस्ति। सूत्रकारोऽपि भवतां द्रव्यस्य

माणुगतद्वित्वसंख्यया द्व्यणुके भवतीत्याह। तदिति। यन्महत्त्वस्यासमवायि कारणं तदेव महत्त्वसमानाधिकरणस्य दीर्घत्वस्य यच्चाणुत्वस्यासमवायि कारणं तदेवाणुत्वाविनाभूतह्रस्वत्वस्यासमवायि कारणमित्यतिदिशति। एतेनेति। अतो महत्त्वादौ अहेतुत्वात् पारिमाण्डल्यादीनां व्यग्रत्वमसिद्धमिति भावः। तेषां सन्निधिविशेषाभावान्न समानगुणारम्भकत्वमित्यपि न वाच्यं इत्याह। न चेति। पारिमाण्डल्यादीनामपि बहुत्वादिवत् समवायिकारणगतत्वाविशेषादित्यर्थः। तेषामनारम्भकत्वे कार्यद्रव्यस्य विरोधिगुणाक्रान्तत्वं व्यग्रत्वं सन्निधिर्वा हेतुरित्युक्तिफलमाह। तस्मादिति। यत्तु कारणगुणाः स्वसमानगुणारम्भक इति व्याप्तेः सामान्यगुणेषु पारिमाण्डल्यादिषु व्यभिचारेऽपि यो द्रव्यसमवायिकारणगतो विशेषगुणः स स्वसमानजातीयगुणारम्भक इति व्याप्तेश्चैतन्यस्य विशेषगुणत्वादारम्भकत्वं दुर्वारमिति, तन्मन्दं,

---

* अतो विपरीतमिति वै० सू० पाठः।

गुणमुदाजहार प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणामप्रत्यक्षत्वात् संयोगस्य पञ्चात्मकत्वं न विद्यत इति [वै० अ०४। आ०२। सू०२।] यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोर्भूम्याकाशयोः समवयन् संयोगोऽप्रत्यक्षः, एवं प्रत्यक्षाप्रत्यक्षेषु पञ्चसु समवयच्छरीरमप्रत्यक्षं स्यात्, प्रत्यक्षं तु शरीरं *दृश्यते,तस्मान्न पाञ्चभौतिकमिति। एतदुक्तं भवति गुणश्च संयोगो द्रव्यं शरीरं, दृश्यते त्विति चात्रापि विलक्षणोत्पत्तिः प्रपञ्चिता। नन्वेवं सति तेनैव तद्गतं, नेति ब्रूमः तत्साङ्ख्यं प्रत्युक्तं एतत्तु वैशेषिकं प्रति। नन्वतिदेशोऽपि समानन्यायतया कृतः, एतेनावशिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याता इति, सत्यमेतत् तस्यैव त्वयं वैशेषिकपरीक्षारम्भे तत्प्रक्रियानुगतेन निदर्शनेन प्रपञ्चः कृतः॥

चित्रपटहेतुतन्तुगतेषु नीलादिरूपेषु विजातीयचित्ररूपहेतुषु व्यभिचाराच्चैतन्यस्यात्मत्वेन गुणत्वाभावाच्चेति मन्तव्यं। तस्माच्चेतनाद्विजातीयारम्भो युक्त इति स्थितं, तत्रोदाहरणान्तरमाह। संयोगाच्चेति। ननु चेतनं ब्रह्म कार्योपादानत्वात् द्रव्यं, तन्न, विलक्षणस्योपादानमिति प्रकृते किञ्चिद्द्रव्यमेव विलक्षणकार्यकरमुदाहर्तव्यं न संयोगस्य गुणस्योदाहरणं युक्तमिति शङ्कते। द्रव्य इति। गुणात् द्रव्यवच्चेतनादचेतनारम्भ इति विलक्षणारम्भकत्वांशेऽयं दृष्टान्त इति परिहरति। नेति। अनियमः कणादसम्मत इत्याह। सूत्रकारोऽपीति। एतावता कथमनियमस्तत्राह। एतदुक्तमिति। न विलक्षणत्वन्यायेन पुनरुक्त्यभावेऽप्यतिदेशाधिकरणेन पुनरुक्तिरिति शङ्कते। नन्वतिदेश इति। समानगुणारम्भनियमस्य पारिमाण्डल्यादिदृष्टान्तेन भङ्गार्थमस्यारम्भ इत्याह। सत्यमिति। तस्यैवातिदेशस्येत्यर्थः॥

---

* दृश्यत इति का० वर्ध० नास्ति।

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥

इदानीं परमाणुकारणवादं निराकरोति। स च वाद इत्थं समुत्तिष्ठति। पटादीनि हि लोके सावयवानि द्रव्याणि स्वानुगतैः संयोगसचिवैस्तन्त्वादिभिर्द्रव्यैरारभ्यमाणानि दृष्टानि तत्सामान्येन यावत् किञ्चित् सावयवं तत्सर्वं स्वानुगतैरेव संयोगसचिवैस्तैस्तैर्द्रव्यैरारब्धमिति गम्यते। स चायमवयवावयविविभागो यतो निवर्तते सोऽपकर्षपर्यन्तगतः परमाणुः, सर्वञ्चेदं गिरिसमुद्रादिकं जगत् सावयवं, सावयवत्वादाद्यन्तवत्, न चाकारणेन कार्येण भवितव्यमित्यतः परमाणवो जगतः कारणमिति* कणभुगभिप्रायः। तानि इमानि चत्वारि भूतानि भूम्यप्तेजःपवनाख्यानि† सावयवान्युपलभ्य चतुर्विधाः परमाणवः परिकल्प्यन्ते। तेषाञ्चापकर्षपर्यन्तगतत्वेन परतो विभागासम्भवाद्विनश्यतां पृथिव्यादीनां परमाणुपर्यन्तो विभागो

वैशेषिकमतपरीक्षामारभते। उभयथापि न कर्मातस्तदभावः। नास्य प्रासङ्गिकेन पूर्वाधिकरणेन संगतिरपेक्षितेति मन्वानः प्रधानस्येश्वरानधिष्ठितस्याकारणत्वेऽपि परमाणूनां तदधिष्ठातानां कारणत्वमस्त्विति प्रत्युदाहरणसङ्गत्या सांख्याधिकरणानन्तर्यमस्य वदंस्तात्पर्यमाह। इदानीमिति। द्व्यणुकादिक्रमेण परमाणुभिर्जगदारभ्यते इति वैशेषिकराद्धान्तोऽत्र विषयः, स किं मानमूलो भ्रान्तिमूलो वेति सन्देहे पूर्वपक्षयति। स चेति। तैः पटादिभिः सामान्यं क्षित्यादेः कार्यद्रव्यत्वं तेनेत्यर्थः। विमतं सावयवं क्षित्यादिकं स्वन्यूनपरिमाणसंयोगसचिवानेकद्रव्यारब्धं कार्यद्रव्यत्वात् पटादिवदिति प्रयोगः स्वेष्टपरमाणु-

---

* कणभुगभिप्रायोति का० वर्ध०। † उपलभ्यन्त इति चतुर्विधा इति का०।

भवति स प्रलयकालः। ततः सर्गकाले च वायवीयेष्वणुष्व-दृष्टापेक्षं कर्मोत्पद्यते, तत्कर्म स्वाश्रयमणुमण्वन्तरेण संयुनक्ति, ततो द्व्यणुकादिक्रमेण वायुरुत्पद्यते, एवमग्निरेवमापः एवं पृथिवी एवं शरीरं सेन्द्रियं इत्येवं सर्वमिदं जगदणुभ्यः सम्भवति, अणुगतेभ्यश्च रूपादिभ्यो द्व्यणुकादिगतानि रूपादीनि सम्भवन्ति तन्तुपटन्यायेनेति काणादा मन्यन्ते। तत्रेदमभिधीयते विभागावस्थानां तावदणूनां संयोगः कर्मापेक्षोऽभ्युपगन्तव्यः कर्मवतां तन्त्वादीनां संयोगदर्शनात्, कर्मणश्च कार्यत्वान्निमित्तं किमप्यभ्युपगन्तव्यं, अनभ्युपगमे निमित्ताभावात् नाणुष्वाद्यं कर्म स्यादभ्युपगमेऽपि यदि प्रयत्नोऽभिघातादिर्वा *यथा दृष्टं किमपि कर्मणो निमित्तमभ्युपगम्येत तस्यासम्भवात् नैवाणुष्वाद्यं कर्म स्यात्, न हि तस्यामवस्थाया†मात्मगुणः

सिद्ध्यर्थानि साध्यविशेषणानि। नन्वेतावता कथं परमाणुसिद्धिस्तत्राह। स चायमिति। विमतं सावयवत्वं पक्षतावच्छेदकं यतो निवर्तते स न्यूनपरिमाणस्यापकर्षस्य पर्यन्तत्वेनावसानभूमित्वेनावगतः परमाणुरित्यर्थः। यावत् सावयवमनुमानप्रवृत्तेः द्व्यणुकन्यूनद्रव्यं निरवयवं सिद्ध्यतीति भावः। जगन्नित्यत्ववादात् कार्यद्रव्यत्वहेत्वसिद्धिरिति वदन्तं प्रत्याह। सर्वश्चेति। विमतमाद्यन्तवत् सावयवत्वात् पटवदित्यर्थः। हेतोरसिद्धिं निरस्याप्रयोजकत्वं निरस्यति। न चेति। ते कतिविधा इत्याकाङ्क्षायामाह। तानीति। प्रलये चैषामपि नाशान्न जगत्कारणत्वमित्याशङ्क्याह। तेषाञ्चेति। अवयवानां विभागान्नाशाद्वाऽवयविनो नाशः परमाणूनां निरवयवत्वेनावयवविभागादेर्नाशहेतोरसम्भवान्न नाश इत्यर्थः। तेषां नित्यत्वे फलितं सृष्टिक्रम-

---

* अथादृष्टमिति टी०। † आत्मन इति कां०।

प्रयत्नः सम्भवति शरीराभावात्। शरीरप्रतिष्ठे हि मनस्यात्मनः संयोगे सत्यात्मगुणः प्रयत्नो जायते। एतेनाभिघाताद्यपि दृष्टं निमित्तं प्रत्याख्यातव्यं। सर्गोत्तरकालं हि तत्सर्वं नाद्यस्य कर्मणो निमित्तं सम्भवति, अथादृष्टमाद्यस्य कर्मणो निमित्तमित्युच्येत, तत्पुनरात्मसमवायि वा स्यादणुसमवायि वा। उभयथापि नादृष्टनिमित्तमणुषु कर्मावकल्पेत, अदृष्टस्याचेतनत्वात्। न ह्यचेतनं चेतनेनानधिष्ठितं स्वतन्त्रं प्रवर्तते प्रवर्तयति वेति साङ्ख्यपरीक्षायामभिहितं। आत्मनश्चानुत्पन्नचैतन्यस्य तस्यामवस्थायामचेतनत्वात्। आत्मसमवायित्वाभ्युपगमाच्च नादृष्टमणुषु कर्मणो निमित्तं स्यादसम्बन्धात्। अदृष्टवता पुरुषेणास्त्यणूनां सम्बन्ध इति चेत् सम्बन्धसातत्यात् प्रवृत्तिसातत्यप्रसङ्गो नियामकान्तराभावात्। तदेवं नियतस्य कस्यचित् कर्मनिमित्त-

---

माह। तत इति। एवं काणादमतस्य मानमूलत्वात्तेन वेदान्तसमन्वयस्य विरोधादसिद्धिरिति पूर्वपक्षे फलं तस्य भ्रान्तिमूलत्वादविरोध इति सिद्धान्तयति। तच्चेदमिति। प्रलये विभक्तानां परमाणूनां अन्यतरकर्मणोभयकर्मणा वा संयोगो वाच्यः, कर्मणश्च निमित्तं प्रयत्नादिकं दृष्टं, यथा प्रयत्नवदात्मसंयोगाद्देहचेष्टा, वाय्वाद्यभिघाताद्वृक्षादिचलनं, हस्तनोदनादिष्वादिगमनं तद्वदणुकर्मणो दृष्टं निमित्तमभ्युपगम्यते, न वा द्वितीये कर्मानुत्पत्तिः। नाद्यः प्रयत्नादेः सृष्ट्युत्तरकालीनत्वादित्युभयथापि न कर्म सम्भवति, अतः कर्मासम्भवात् तस्य संयोगपूर्वकद्व्यणुकातिसर्गस्याभाव इति सूत्रार्थः। स्थिरस्य वेगवत्द्रव्यसंयोगविशेषोऽभिघातः, स एव चलस्य नोदनमिति भेदः, दृष्टनिमित्ताभावेऽपि अदृष्टवदात्मसंयोगादणुषु कर्मेति शङ्कते। अ-

स्याभावात् नाणुष्वाद्यं कर्म स्यात् कर्माभावात् तन्निबन्धनः संयोगो न स्यात् संयोगाभावाच्च तन्निबन्धनं द्व्यणुकादिकार्यजातं न स्यात्। संयोगश्चाणोरण्वन्तरेण सर्वात्मना वा स्यादेकदेशेन वा, सर्वात्मना चेदुपचयानुपपत्तेरणुमात्रत्वप्रसङ्गो दृष्टविपर्ययप्रसङ्गश्च। प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण संयोगस्य दृष्टत्वात्। एकदेशेन चेत् सावयवत्वप्रसङ्गः। परमाणूनां कल्पिताः प्रदेशाः स्युरिति चेत् कल्पितानामवस्तुत्वात्, अवस्त्वेव संयोग इति वस्तुनः कार्यस्यासमवायिकारणं न स्यात्, असति चासमवायिकारणे द्व्यणुकादिकार्यद्रव्यं नोत्पद्येत। यथा चादिसर्गे निमित्ताभावात् संयोगोत्पत्त्यर्थं कर्म नाणूनां सम्भ-

---

थादृष्टमिति। विकल्पपुरःसरं दूषयति। तत्पुनरिति। जडात्मवद्गुणाश्रयत्वं किं न स्यादिति मत्वा विकल्पः कृत इति मन्तव्यं। अत्रापि सूत्रं योजयति। उभयथेति। जीवाधिष्ठितमदृष्टं निमित्तमस्त्वित्यत आह। आत्मनश्चेति। अचेतनत्वान्नाधिष्ठातृत्वमिति शेषः, भिन्नेश्वरस्याधिष्ठातृत्वमग्रे निराकरिष्यते, अचेतनत्वमदृष्टस्य कर्म निमित्तत्वाभावे हेतुरुक्तः। हेत्वन्तरमाह। आत्मसमवायित्वेति। गुरुत्ववददृष्टमपि स्वाश्रयसंयुक्ते क्रियाहेतुरिति शङ्कते। अदृष्टवतेति। विभुसंयोगस्याणुषु सदा सत्त्वात् क्रियासातत्ये प्रलयाभावः स्यादिति दूषयति। सम्बन्धेति। कादाचित्कप्रवृत्तेरदृष्टनियम्यत्वायोगेऽपीश्वरान्नियम इत्यत आह। नियामकान्तरेति। यत् ज्ञानं तच्छरीरजन्यमिति व्याप्तिविरोधेन नित्यज्ञानासिद्धेस्तद्गुण ईश्वरो नास्ति, अस्तित्वेऽपि सदा सत्त्वान्न नियामकत्वमिति भावः। सूत्रार्थं निगमयति। तदेवमिति। संयोगस्य हेतुत्वं खण्डयित्वा स्वरूपं खण्डयति। संयोगश्चाणोरिति। संयोगस्य व्याप्यवृत्तित्वे एकस्मिन्नितरस्यान्तर्भावात् कार्यस्य पृथुत्वायोगात् सर्वं कार्यं पर-

वति एवं महाप्रलयेऽपि विभागोत्पत्त्यर्थं कर्म नैवाणूनां सम्भवेत्। न हि तत्रापि किञ्चिन्नियतं तन्निमित्तं दृष्टमस्ति। अदृष्टमपि भोगप्रसिद्ध्यर्थं न प्रलयप्रसिद्ध्यर्थमित्यतो निमित्ताभावान्न स्यादणूनां संयोगोत्पत्त्यर्थं विभागोत्पत्त्यर्थं वा कर्म, अतश्च संयोगविभागाभावात् तयोः सर्गप्रलययोरभावः प्रसज्येत, तस्मादनुपपन्नोऽयं परमाणुकारणवादः॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः॥ १३॥

समवायाभ्युपगमाच्च तदभाव इति प्रकृतेनाणुकारणवादनिराकरणेन सम्बध्यते, द्वाभ्यां चाणुभ्यां द्व्यणुकमुत्पद्यमानमत्यन्तभिन्नमणुभ्यामणोः समवैतीत्यभ्युपगम्यते भवता, नचैवमभ्युपगच्छता शक्यतेऽणुकारणवादः समर्थयितुं, कुतः साम्यादनवस्थितेः। यथैव ह्यणुभ्यामत्यन्तभिन्नं सत् द्व्यणुकं समवायलक्षणेन सम्बन्धेन

मात्रमात्रं स्यादित्यर्थः। किञ्च सांशद्रव्ये संयोगस्यैकांशवृत्तित्वं दृष्टं तद्विरोधाद्व्याप्यवृत्तित्वं न कल्प्यमित्याह। दृष्टेति। परमाणोः संयोग एकदेशेन चेदिति सम्बन्धः, दिग्भेदेन कल्पितप्रदेशस्य संयोगस्यापि कल्पितत्वात् ततः कार्यं नोत्पद्येत, उत्पन्नं वा मिथ्या स्यादित्यपसिद्धान्त इत्यर्थः। काणादानां सर्गप्रत्युक्तौ सूत्रं योजयित्वा प्रलयनिरासेऽपि सूत्रं योजयति। यथा चेति॥

परमाणूनां कर्मणा संयोगात् सर्गः विभागात् प्रलय इति प्रक्रिया न युक्ता युगपदनन्तपरमाणूनां विभागे नियतस्यापि घातादेर्दृष्टस्य निमित्तस्यासत्त्वात् धर्माधर्मरूपादृष्टस्य सुखदुःखार्थत्वेन सुखदुःखशून्यप्रलयप्रयोजकत्वायोगाद्दृष्टनिमित्तेन कर्मणा विभागः सम्भवति।

ताभ्यां सम्बध्यते, एवं समवायोऽपि समवायिभ्योऽत्यन्तभिन्नः सन् समवायलक्षणेनान्येनैव सम्बन्धेन समवायिभिः सम्बध्येतात्यन्तभेदसाम्यात्, ततश्च तस्य तस्यान्योऽन्यः सम्बन्धः कल्पयितव्य इत्यनवस्थैव प्रसज्येत। नन्विह प्रत्ययग्राह्यः समवायो *नित्यसम्बद्ध एव समवायिभिर्गृह्यते नासम्बद्धः सम्बन्धान्तरापेक्षो वा, ततश्च न तस्यान्यः सम्बन्धः कल्पयितव्यो येनानवस्था प्रसज्येत। नेत्युच्यते, संयोगोऽप्येवं सति संयोगिभिः नित्यसम्बद्ध एवेति समवायवन्नान्यं सम्बन्धमपेक्षते। अथार्थान्तरत्वात् संयोगः सम्बन्धान्तरमपेक्षेत, समवायोऽपि तर्ह्यर्थान्तरत्वात् सम्बन्धान्तरमपेक्षेत। न च गुणत्वात् संयोगः सम्बन्धान्तरमपेक्षते, न समवायोऽगुणत्वादिति युज्यते वक्तुं, अपेक्षाकार-

---

तथा च दृष्टादृष्टनिमित्तयोरसत्त्वादुभयथापि संयोगार्थत्वेन विभागार्थत्वेन च कर्म नास्ति. अतः कर्माभावात् तयोः संयोगविभागपूर्वकयोः सर्गप्रलययोरभाव इति सूत्रयोजना। समवायाभ्युपगमाच्च तदभावः। अणुवादासम्भव इति योग्यतया सम्बध्यते, द्व्यणुकसमवाययोः परमाणुभिन्नत्वसाम्यात् द्व्यणुकवत् समवायस्यापि समवायान्तरमित्यनवस्थितिरित्यर्थः। नन्विह तन्तुषु पट इत्यादिविशिष्टधीनियामकः समवायो न सम्बन्धान्तरमपेक्षते, स्वरूपेणैव नित्यसम्बन्धत्वादिति शङ्कते। नन्विहेति। संयोगस्यापि स्वरूपसम्बन्धोपपत्तेः समवायो न स्यादिति दूषयति। नेति। सम्बन्धिभिन्नत्वाचेदपेक्षा समवायस्यापि तुल्या। गुणपरिभाषायाश्चेति, गुणत्वाभावेऽपि कर्मसामान्यादीनां समवायाङ्गीकारादगुणत्वं समवायित्वेन व्यापकं नापि व्याप्यं गुणस्यापि समवायिवत् स्वरूपसम्बन्धसम्भवेन व्याप्त्यनुकूलत-

---

* नित्यसम्बन्ध इति का०।

णस्य तुल्यत्वात् गुणपरिभाषायाश्चातन्त्रत्वात्, तस्मादर्थान्तरं समवायमभ्युपगच्छतः प्रसज्येतैवानवस्था। प्रसज्यमानायां चानवस्थायामेकासिद्धौ सर्वासिद्धेर्द्वाभ्यामणुभ्यां द्व्यणुकं नैवोत्पद्येत, तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः॥

नित्यमेव च भावात्॥ १४॥

अपि चाणवः प्रवृत्तिस्वभावा वा निवृत्तिस्वभावा वा उभयस्वभावा वा अनुभयस्वभावा वाभ्युपगम्येरन् गत्यन्तराभावात् चतुर्द्धापि नोपपद्यते। प्रवृत्तिस्वभावत्वे नित्यमेव प्रवृत्तेर्भावात् प्रलयाभावप्रसङ्गः। निवृत्तिस्वभावत्वेऽपि नित्यमेव निवृत्तेर्भावात् सर्गाभावप्रसङ्गः। उभयस्वभावत्वञ्च विरोधादसमञ्जसं, अनुभयस्वभावत्वे तु निमित्तवशात् प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभ्युपगम्यमानयोरदृष्टादेर्निमित्तस्य नित्यसन्निधानान्नित्यप्रवृत्तिप्रसङ्गः, अतन्त्रत्वेऽप्यदृष्टादेर्नित्याप्रवृत्तिप्रसङ्गः, तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः॥

र्काभावात् तस्मात् सम्बन्धिभिन्नत्वमेव सम्बन्धान्तरापेक्षायां कारणं तस्य समवायेऽपि तुल्यत्वादनवस्था दुर्वारा, सा च मूलक्षयकरी तया समवायासिद्धौ समवेतद्व्यणुकासिद्धिरित्यर्थः॥

सूत्रं व्याचष्टे। अपि चेति। अनुभयस्वभावत्वे नैमित्तिकप्रवृत्तिर्वाच्या, निमित्तञ्च कालादृष्टादिकं नित्यसन्निहितमिति नित्यमेव प्रवृत्तिप्रसङ्गः, तस्यानित्यत्वे प्रवृत्त्यभाव इत्यर्थः॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्य्ययो दर्शनात्॥ १५॥

सावयवानां द्रव्याणामवयवशो विभज्यमानानां यतः परो विभागो न सम्भवति ते चतुर्विधा रूपादिमन्तः परमाणवः चतुर्विधस्य रूपादिमतो भूतभौतिकस्यारम्भका नित्याश्चेति यद्वैशेषिका अभ्युपगच्छन्ति स तेषामभ्युपगमो निरालम्बन एव, यतो रूपादिमत्त्वात् परमाणूनामणुत्वनित्यत्वविपर्ययः प्रसज्येत परमकारणापेक्षया स्थूलत्वमनित्यत्वञ्च तेषामभिप्रेतविपरीतमापद्येतेत्यर्थः। कुतः, एवं लोके दृष्टत्वात्, यद्धि लोके रूपादिमद्वस्तु तत् स्वकारणापेक्षया स्थूलमनित्यञ्च दृष्टं,

---

किञ्च परमाणवः समवायिकारणवन्तः कारणापेक्षया स्थूला अनित्याश्च रूपवत्त्वात् रसवत्त्वाद्गन्धवत्त्वात् स्पर्शवत्त्वात् घटवदिति सूत्रं योजयितुं परप्रक्रियामाह। सावयवानामित्यादिना। नन्वत्र परमाणुत्वं पक्षतावच्छेदकं तद्विरुद्धं स्थूलत्वं कथं साध्यते इति चेत् न, वायुत्वतेजस्त्वादेः पृथगवच्छेदकत्वात्, न चाप्रयोजकता कारणशून्यत्वनित्यत्वे चात्मवद्रूपादिमत्त्वायोगात्। न च तर्हि वायुः कारणवानिति पृथक् साधने रूपादिहेतूनां भागासिद्ध्यभावेऽपि सिद्धसाधनता स्यादिति वाच्यं, यत्र स्पर्शस्तत् सकारणं यत्र रूपं तत् सकारणमिति व्याप्तिग्रहकाले वायुत्वाद्यवच्छेदेन साध्यसिद्ध्यभावादिति भावः। परमाणवो नित्याः सत्त्वे सत्यकारणवत्त्वादात्मवदिति सत्प्रतिपक्षमुत्थाप्य विशेष्यासिद्ध्या दूषयति। यच्च नित्यत्व इति। सत्त्वं भावत्वं प्रागभावनिरासार्थं नित्यत्वप्रतिषेधः सप्रतियोगिकः अभावत्वात् घटाभाववदिति नित्यत्वस्य क्वचित् सिद्धौ कार्यमनित्यमिति विशेषतः कार्ये नित्यत्वप्रतिषेधात् कारणभूतपरमाणुषु नित्यत्वं सिध्यति, अन्यथा प्रतियोग्यभावे प्रतिषेधानुपपत्तिरिति कणादोक्तमनूद्यान्यथासिद्ध्या दूषयति।

तद्यथा पटस्तन्तूनपेक्ष्य स्थूलोऽनित्यश्च भवति, तन्तवश्चांशूनपेक्ष्य स्थूला अनित्याश्च भवन्ति, तथा चामी परमाणवो रूपादिमन्तस्तैरभ्युपगम्यन्ते, तस्मात्तेऽपि कारणवन्तस्तदपेक्षया स्थूला अनित्याश्च प्राप्नुवन्ति। यच्च नित्यत्वे कारणं तैरुक्तं 'सदकारणवन्नित्यं' [वै० अ०४। आ०१। सू०१] इति, तदप्येवं सत्यणुषु न सम्भवति, उक्तेन प्रकारेण कारणवत्त्वोपपत्तेः, यदपि नित्यत्वे द्वितीयं कारणमुक्तं 'अनित्यमिति च विशेषतः प्रतिषेधाभावः, [वै० अ०४।आ०१।सू०४] इति, तदपि नावश्यं परमाणूनां नित्यत्वं साधयति, असति हि यस्मिन् कस्मिंश्चिन्नित्ये वस्तुनि नित्यशब्देन नञः समासो नोपपद्यते न पुनः परमाणुनित्यत्वमेवापेक्ष्यते, तच्चास्त्येव नित्यं परमकारणं ब्रह्म। न च शब्दार्थव्यवहारमात्रेण कस्यचिदर्थस्य प्रसिद्धिर्भवति,

---

यदपीति। कार्ये नित्यत्वप्रतिषेधव्यवहारमङ्गीकृत्य ब्रह्मणि प्रतियोगिप्रसिद्धिरुक्ता, वस्तुतस्तु विशेषव्यवहार एवासिद्धः, कारणनित्यत्वस्य प्रमाणान्तरेण ज्ञानं विना कार्यमनित्यमिति व्यवहारायोगादित्याह। न च शब्देति। यदि प्रमाणान्तरं कारणनित्यत्वे स्यात्तदायं व्यवहारः समूलो भवति ततो मूलज्ञानात् प्रागव्यवहारमात्रान्न वस्तुसिद्धिः घटे यक्षव्यवहारादपि तत्सिद्धिप्रसङ्गान्मूलज्ञाने तु तेनैव विशेषसिद्धेर्व्यवहारोपन्यासवैयर्थ्यमिति भावः। एवं परमाणुनित्यत्वे काणादसूत्रद्वयं निरस्य तृतीयं निरस्यति। यदपीति। सतामणूनां दृश्यमानस्थूलकार्याणां प्रत्यक्षेण कारणाज्ञानमविद्येति यदि सूत्रार्थः तर्ह्यप्रत्यक्षकारणत्वं नित्यत्वे हेतुः स्यात् तन्न द्व्यणुके व्यभिचारादित्यर्थः। यद्यारम्भकद्रव्यशून्यत्वं हेतुविशेषणं तदा विशेष्यवैयर्थ्यं आपद्येत पुनरुक्तिश्चेत्याह। अथेत्यादिना। परमाणवो नित्याः नाशकानुपलम्भादात्म-

प्रमाणान्तरसिद्धयोः शब्दार्थयोर्व्यवहारावतारात्। यदपि नित्यत्वे तृतीयं कारणमुक्तं 'अविद्या च' [वै०अ०४।आ०१।सू०५] इति, तद्यद्येवं विव्रीयेत सतां परिदृश्यमानकार्य्याणां कारणानां प्रत्यक्षेणाग्रहणमविद्येति, ततो द्व्यणुकनित्यताप्यापाद्येत। अथाद्रव्यत्वे सतीति विशेष्येत तथाप्यकारणवत्त्वमेव नित्यतानिमित्तमापद्येत, तस्य च प्रागेवोक्तत्वात् 'अविद्या च' इति पुनरुक्तं स्यात्, अथापि कारणविभागात् कारणविनाशाच्चान्यस्य तृतीयस्य विनाशहेतोरसम्भवोऽविद्या सा परमाणूनां नित्यत्वं ख्यापयतीति व्याख्यायेत, नावश्यं विनश्यद्वस्तु द्वाभ्यामेव हेतुभ्यां विनंष्टुमर्हतीति नियमोऽस्ति, संयोगसचिवे हि अनेकस्मिंश्च द्रव्ये द्रव्यान्तरस्यारम्भकेऽभ्युपगम्यमाने एतदेवं स्यात्, यदा त्वपास्तविशेषं

वदिति सूत्रार्थमाशङ्कते। अथापीति। तन्त्वाद्यवयवानां विभागान्नाशाद्वा पटादिनाशो दृष्टः तच्च द्वयं निरवयवाणूनां नास्तीति नित्यत्वमित्यर्थः। परिणामवादमाश्रित्याणूनां नाशकं किञ्चित् सम्भवति इति परिहरति। नेति। अवयवानां संयोगेन द्रव्यान्तरोत्पत्तिरारम्भ इति यदि मतं स्यात् तदा द्रव्यविनाशे द्वाभ्यामेवेति नियमः स्यान्नारम्भे मानमस्ति संयुक्ततन्त्वन्यपटादर्शनादतः कारणमेव स्वतो निर्विशेषं विशेषवदवस्थात्मना कार्यमित्यनुभवबलादास्थेयं। तथा चाणूनामप्यविद्यापरिणामरूपाणां प्रलयनिमित्तेन कालादिना पिण्डात्मकस्वरूपतिरोभावेन कारणभावापत्तिर्विनाश उपपद्यते। यथाग्निसम्पर्कात् घृतकाठिन्यमवयवसंयोगस्यावयवानाञ्च नाशं विनैव लीयते तद्वत्, न च काठिन्यस्य संयोगविशेषत्वेन गुणत्वात् द्रव्यनाशेऽनुदाहरणत्वमिति शङ्क्यं, गुणवद्द्रव्यस्यापि कुतश्चिद्विनाश इत्यंशेनोदाहरणाद्गुणपरि-

सामान्यात्मकं कारणं विशेषवदवस्थान्तरमापद्यमानं आर-म्भकमभ्युपगम्यते तदा घृतकाठिन्यविलयनवन्मूर्त्यवस्थाविलय-नेनापि विनाश उपपद्यते, तस्मात् रूपादिमत्त्वात् स्या-दभिप्रेतविपर्ययः परमाणूनां, तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणु-कारणवादः ॥

उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

गन्धरसरूपस्पर्शगुणा स्थूला पृथिवी, रूपरसस्पर्शगुणाः सूक्ष्मा आपः, रूपस्पर्शगुणं सूक्ष्मतरं तेजः, स्पर्शगुणः सूक्ष्मतमो वायुरित्येवमेतानि चत्वारि भूतानि उपचितापचितगुणानि स्थूलसूक्ष्मतारतम्योपेतानि च लोके लक्ष्यन्ते, तद्वत् परमा-णवोऽप्युपचितापचितगुणाः कल्प्येरन् न वा, उभयथापि च दोषानुषङ्गोऽपरिहार्य एव स्यात्। कल्प्यमाने तावदुपचिता-पचितगुणत्वे उपचितगुणानां मूर्त्युपचयादपरमाणुत्वप्रसङ्गः।

भाषायास्वातन्त्र्यात्। वस्तुतस्तु घृतं कठिनं द्रवमित्यनुस्यूतघृतपरिणा-मविशेषो द्रव्यमेव काठिन्यं। न च द्रव्यत्वेऽपि अवयवविभागादेव तस्य नाश इति वाच्यं, घृतस्य परिणामिन एकत्वेन विभागासम्भवात्, परमाणुकाठिन्यनाशे तदसम्भवाच्च इति भावः। किञ्च प्रलये ना-सीद्राजा नान्यत् किञ्चनेत्यणूनां नाशसिद्धिः, तस्मान्न तेषां परमकारण-त्वमित्युपसंहरति। तस्मादिति॥

यद्यस्मादधिकगुणवत्तत्तस्मात् स्थूलमिति व्याप्तिमुक्त्वा विकल्पयति। तद्वदिति। पार्थिवः परमाणुः अधिकगुणस्तत एकैकन्यूनगुणा जलादि-परमाणव इति कल्प्यते न वा, आद्ये दोषमाह। कल्प्यमान इति। मूर्त्यु-

नचान्तरेणापि मूर्त्युपचयं गुणोपचयो भवतीत्युच्येत, कार्येषु भूतेषु गुणोपचये मूर्त्युपचयदर्शनात्। अकल्प्यमाने तु उपचितापचितगुणत्वे परमाणुत्वसाम्यप्रसिद्धये यदि तावत् सर्वे एकैकगुणा एव कल्प्येरन् ततस्तेजसि स्पर्शस्योपलब्धिर्न स्यात् अप्सु रूपस्पर्शयोः पृथिव्याञ्च रसरूपस्पर्शानां, कारणगुणपूर्वकत्वात् कार्यगुणानां। अथ सर्वे चतुर्गुणा एव कल्प्येरन् ततोऽप्स्वपि गन्धस्योपलब्धिः स्यात् तेजसि गन्धरसयोर्वाय्वौ च गन्धरूपरसानां, न चैवं दृश्यते, तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा॥१७॥

प्रधानकारणवादो वेदविद्भिरपि कैश्चिन्मन्वादिभिः सत्कार्यत्वाद्यंशोपजीवनाभिप्रायेणोपनिबद्धः, अयन्तु परमा-

---

पचयात् स्थौल्यादित्यर्थः। पार्थिवोऽणुराप्यात् स्थूलः, अधिकगुणत्वात् घटवदित्येवं प्रयोक्तव्यः। अप्रयोजकत्वं निरस्यति। न चान्तरेणेति। दृष्टविरोधः स्यादिति भावः। नेति पक्षे सर्वेषां अणूनां साम्यार्थमेकैकगुणवत्त्वं वा स्याच्चतुर्गुणवत्त्वं वा, उभयथापि दोषमाह। अकल्प्यमाने त्वित्यादिना॥

न केवलमनुवादस्यायुक्तत्वादुपेक्षा किन्तु शिष्टवहिर्भूतत्वात् ग्रन्थतोऽर्थतश्चाग्राह्यत्वमित्याह। अपरिग्रहाच्चेति। चकारार्थं प्रपञ्चयितुमुपक्रमते। अपि चेति। अत्यन्तभेदज्ञापकमाह। भिन्नलक्षणानिति। द्रव्यगुणकर्मणां द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वजातयो लक्षणानि गुणाश्रयत्वाद्युपाधयो वा, निर्गुणत्वे सति जातिमदक्रियात्वं गुणलक्षणं, संयोग-

णुकारणवादो न कैश्चिदपि शिष्टैः केनचिदप्यंशेन परिगृहीत इत्यत्यन्तमेवानादरणीयो वेदवादिभिः। अपि च वैशेषिकाः तन्त्रार्थभूतान् षट् पदार्थान् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाख्यानत्यन्तभिन्नान् भिन्नलक्षणानभ्युपगच्छन्ति, यथा मनुष्योऽश्वः शश इति, तथात्वञ्चाभ्युपगम्य तद्विरुद्धं द्रव्याधीनत्वं शेषाणामभ्युप*गच्छन्ति तन्नोपपद्यते कथं, यथा हि लोके शशकुशपलाशप्रभृतीनामत्यन्तभिन्नानां सतां नेतरेतराधीनत्वं भवति, एवं द्रव्यादीनामप्यत्यन्तभिन्नत्वान्नैव द्रव्याधीनत्वं गुणादीनां भवितुमर्हति, अथ च भवति द्रव्याधीनत्वं गुणादीनां। ततो द्रव्यभावे भावात् द्रव्याभावे चाभावात् द्रव्यमेव संस्थानादिभेदादनेकशब्दप्रत्ययभाग्भवति। यथा देवदत्त एक एव सन्नवस्थान्तरयोगादनेकशब्दप्रत्ययभाग्भवति तद्वत्।

विभागयोर्निरपेक्षकारणं कर्म नित्यमेकं, अनेकसमवेतं सामान्यं नित्यद्रव्यवृत्तयो विशेषाः, नित्यः सम्बन्धः समवायः इति भिन्नानि लक्षणानि, तैर्मिथोऽत्यन्तभेदसिद्धिरित्यर्थः। तथात्वमत्यन्तभिन्नत्वं तेन विरुद्धो यो धर्मधर्मिभावः गुणादयो न द्रव्यधर्माः स्युः ततोऽत्यन्तभिन्नत्वाच्छशकुशादिवदित्यर्थः। भेदबाधकमुपन्यस्याभेदमाह। अथ च भवतीति। गुणादिषु तदधीनत्वं तावदन्वयव्यतिरेकसिद्धं, तथा च गुणादयो द्रव्याभिन्नाः द्रव्याधीनत्वात् यद्यस्मादभिन्नं तत् तदधीनं यथा शशभिन्नः कुश इत्यर्थः। अभेदे द्रव्यं गुण इति शब्दप्रत्ययभेदः कथं तत्राह। द्रव्यमिति। कल्पितभेदोऽप्यस्तीत्याशयः। अन्यथात्यन्तभेदवदत्यन्ताभेदेऽपि धर्मधर्मित्वायोगादिति मन्तव्यं। अस्तु गुणादीनां द्रव्य-

---

* गच्छन्ति धर्म्मिमित्यधिकपाठः का० वर्ध०।

तथा सति साङ्ख्यसिद्धान्तप्रसङ्गः स्वसिद्धान्तविरोधश्चापद्येयातां। नन्वग्नेरन्यस्यापि धूमस्याग्न्यधीनत्वं दृश्यते, सत्यं दृश्यते, भेदप्रतीतेस्तु तत्राग्निधूमयोरन्यत्वं निश्चीयते, इह तु शुक्लः कम्बलो रोहिणी धेनुर्नीलमुत्पलमिति द्रव्यस्यैव तस्य तस्य तेन तेन विशेषेण प्रतीयमानत्वान्नैव द्रव्यगुणयोरग्निधूमयोरिव भेदप्रतीतिरस्ति, तस्माद्द्रव्यात्मकता गुणस्य। एतेन कर्मसामान्यविशेषसमवायानां द्रव्यात्मकता व्याख्याता। गुणादीनां द्रव्याधीनत्वं द्रव्यगुणयोरयुतसिद्धत्वादिति यद्युच्येत तत्पुनरयुतसिद्धत्वमपृथक्देशत्वं वा स्यादपृथक्कालत्वं वा अपृथक्स्वभावत्वं वा, सर्वथापि नोपपद्यते। अपृथग्देशत्वे तावत् स्वाभ्युपगमो विरुध्येत कथं, तन्त्वारब्धो हि पटः तन्तुदेशोऽभ्युपगम्यते न तु पटदेशः, पटस्य तु गुणाः शुक्लत्वादयः पटदेशा अभ्युपगम्यन्ते न तन्तुदेशाः। तथा चाहुः 'द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरं' [वै०अ०१।आ०१।सू०१०]

तादात्म्यमिति वदन्तं तार्किकम्मन्यं प्रत्याह। तथा सतीति। साङ्ख्योऽत्र वेदान्ती ग्राह्यः। यद्वा कापिलस्यापि तादात्म्यसिद्धान्त इति साङ्ख्यग्रहणं। यद्यपि तदधीनत्वं तद्धर्मत्वं तच्च धूमे नास्ति अग्निं विनापि भावात्, तथापि तत्कार्यत्वं तदधीनत्वं मत्वा व्यभिचारं शङ्कते। नन्विति। कार्यत्वमन्यत्वं चाङ्गीकरोति। सत्यमिति। तथापि तादात्म्येन प्रतीयमानत्वस्य हेतोर्विवक्षितत्वान्न व्यभिचार इत्याशयः। अस्य हेतोरन्यथासिद्धिमाशङ्कते। गुणादीनामिति। गुणादीनां द्रव्येणाभेदाभावेऽपि अयुतसिद्धत्वेन तादात्म्यप्रतीतिसिद्धिरित्यर्थः। दूषयितुं विकल्पयति।

इति। तन्तवो हि कारणद्रव्याणि कार्यद्रव्यं पटमारभन्ते, तन्तुगताश्च गुणाः शुक्लत्वादयः कार्यद्रव्ये पटे शुक्लत्वादिगुणान्तरमारभन्त इति हि तेऽभ्युपगच्छन्ति। सोऽभ्युपगमो द्रव्यगुणयोरपृथग्देशत्वेऽभ्युपगम्यमाने बाध्येत। अथापृथक्कालत्वं अयुतसिद्धत्वमुच्येत, सव्यदक्षिणयोरपि गोविषाणयोरयुतसिद्धत्वं प्रसज्येत। *तथाऽपृथक्स्वभावत्वे त्वयुतसिद्धत्वे न द्रव्यगुणयोरात्मभेदः सम्भवति, तस्य तादात्म्येनैव प्रतीयमानत्वात्। युतसिद्धयोः सम्बन्धः संयोगोऽयुतसिद्धयोऽस्तु समवाय इत्ययमभ्युपगमो मृषैव तेषां, प्राक् सिद्धस्य कार्यात् कारणस्यायुतसिद्धत्वानुपपत्तेः। †अथान्यतरापेक्ष एवायमभ्युपगमः स्यादयुतसिद्धस्य कार्यस्य कारणेन सम्बन्धः

तत्पुनरिति। शौक्लस्य पटनिष्ठत्वात् पटस्य तन्तुदेशत्वात् पटशौक्ल्ययोरपृथक्देशत्वाभावाच्छुक्लः पट इति सामानाधिकरण्यप्रतीतिर्न स्यादित्याद्यं दूषयति। अपृथग्देशत्व इति। काणादसूत्रद्वयं व्याचष्टे। तन्तवो हीति। स्वभावो हि स्वरूपं तस्यापृथक्त्वेऽस्मदिष्टाऽभेदसिद्धिरित्याह। अपृथक्स्वभावत्व इति। अभेदे युक्तिमाह। तस्येति। गुणस्येत्यर्थः। एवं षट् पदार्थाः अत्यन्तभिन्ना इति सिद्धान्तोऽनुभवविरोधेन दूषितः। सिद्धान्तान्तरं दूषयति। युतेति। अयुतसिद्धत्वं किमुभयोरुतान्यतरस्य,नाद्य इत्याह। प्रागिति। द्वितीयमाशङ्क्य दूषयति। अथेत्यादिना। कारणस्य पृथक्सिद्धत्वेऽपि कार्यमपृथक्सिद्धमित्युक्तमुपेत्य सम्बन्धोऽसिद्धस्य सिद्धस्य वेति विकल्प्याद्यं दूषयित्वा द्वितीयं शङ्कते। सिद्धं भूत्वेति। सतोरप्राप्तयोः प्राप्तिः संयोग इत्यभ्युपगमात् तन्तुपटयोरपि संयोगापत्तिरित्यपसिद्धान्तः स्यादित्यर्थः। सद्योजात-

---

* तथेति का० वर्ध० नास्ति। † अथेति का० वर्ध० नास्ति।

समवाय इति। एवमपि प्रागसिद्धस्यालब्धात्मकस्य कार्यस्य कारणेन सम्बन्धो नोपपद्यते द्व्यायत्तत्वात् सम्बन्धस्य। सिद्धं भूत्वा सम्बध्येत इति चेत्, प्राक् कारणसम्बन्धात् कार्यस्य सिद्धावभ्युपगम्यमानायामयुतसिद्ध्यभावात् कार्यकारणयोः संयोगविभागौ न विद्येते इतीदमुक्तं दुरुक्तं स्यात्। यथा चोत्पन्नमात्रस्याक्रियस्य कार्यद्रव्यस्य विभुभिराकाशादिभिर्द्रव्यान्तरैः सम्बन्धः संयोग एवाभ्युपगम्यते न समवायः, एवं कारणद्रव्येणापि सम्बन्धः संयोग एव स्यात् न समवायः, नापि संयोगस्य समवायस्य वा सम्बन्धस्य सम्बन्धिव्यतिरेकेणास्तित्वे किञ्चित् प्रमाणमस्ति। सम्बन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवाय-

---

पटस्य क्रियाभावात् कथं संयोगस्तत्राह। यथेति। किञ्च सम्बन्धस्यापि सम्बन्धेनावस्थानादसम्बन्धस्यानियामकत्वात् सम्बन्धोऽपि दुर्निरूप इत्याह। नापीति। सम्बन्धः सम्बन्धिभिन्नः, तद्विलक्षणशब्दधीगम्यत्वाद्वस्त्वन्तरवदिति शङ्कते। सम्बन्धीति। कल्पितभेदसाधने सिद्धसाधनता वस्तुभेदसाधने तु व्यभिचार इति समाधत्ते। नैकत्वेऽपीति। स्वरूपेणैव मनुष्यादिशब्दभावे च पुत्राद्यपेक्षया पित्रादिविलक्षणशब्दधीगम्यो भवति न च भिद्यत इति व्यभिचार इत्यर्थः। फलितमाह। इत्युपलब्धीति। विलक्षणशब्दधीगम्यत्वादित्युपलब्धिघटितेन लक्षणेन लिङ्गेन प्राप्तस्य वस्त्वन्तरस्य संयोगादेः सम्बन्धिव्यतिरेकेणानुपलब्धेरभावो निश्चीयत इत्यर्थः। न ह्यङ्गुलिद्वयस्य नैरन्तर्यातिरेकेण संयोग उपलभ्यते, समवायस्तु न कस्यापि क्वचिदप्यनुभवमारोहयतीति भावः। सम्बन्धस्य सम्बन्ध्यभेदे सम्बन्धिनः सदा सत्त्वात् सम्बन्धबुद्धिप्रसङ्ग इति शङ्कां निषेधति। नापीति। परापेक्षया नैरन्तर्यावस्थायामङ्गुल्याः रूपरूपिणोश्च सम्बन्धधीर्न सत इत्युक्तमित्यर्थः।

शब्दप्रत्ययदर्शनात् तयोरस्तित्वमिति चेत् न, एकत्वेऽपि स्वरूप-बाह्यरूपापेक्षयाऽनेकशब्दप्रत्ययदर्शनात्। यथैकोऽपि सन् देवदत्तो लोके स्वरूपं सम्बन्धिरूपं चापेक्ष्यानेकशब्दप्रत्ययभाग्भवति मनुष्यो ब्राह्मणः श्रोत्रियो वदान्यो बालो युवा स्थविरः पिता पुत्रः पौत्रो भ्राता जामातेति। यथा चैकापि सती रेखा स्थानान्यत्वेन निवेश्यमानैकदशशतसहस्रादिशब्दप्रत्ययभेदमनुभवति तथा सम्बन्धिनोरेव सम्बन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययार्हत्वं न व्यतिरिक्तवस्त्वस्तित्वेन इत्युपलब्धि-लक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेरभावो वस्त्वन्तरस्य। नापि सम्बन्धिविषयत्वे सम्बन्धशब्दप्रत्ययोः सन्ततभावप्रसङ्गः, स्वरूपबाह्यरूपापेक्षयेत्युक्तोत्तरत्वात्। तथाण्वात्ममनसामप्रदेशत्वान्न संयोगः

पूर्वपरमाण्वोः संयोगनिरासेन द्व्यणुकादिसृष्टिर्निरस्ता, संप्रत्यदृष्टवदात्मनाणूनां संयोगोऽणुषु क्रियाहेतुरात्ममनसोः संयोगो बुद्ध्याद्यसमवायिकारणं निरस्यते। तथाण्वात्मेति। निरस्तमपि कल्पितप्रदेशपक्षमतिप्रसङ्गाख्यदोषान्तरं वक्तुं पुनरुद्भावयति। कल्पिता इति। कल्पनमूहः ऊहितार्थाः सन्तोऽसन्तो वा द्वितीयेन संयोगसिद्धिः स्वस्वाभावयोरेकत्र वृत्त्यवच्छेदकासत्त्वादाद्ये तूहमात्रेण सर्वार्थसिद्धिप्रसङ्गः, ऊहस्य स्वाधीनत्वात् प्रभूतत्वं निरवधित्वं तत्सम्भवाच्चेत्यर्थः। यद्यूहात् सर्वसिद्धिस्तदा पदार्थबन्धमुक्तिनियमा लुप्येरन्नित्याह। न चेत्यादिना। संयोगं दूषयित्वा समवायं दूषयति। किञ्चान्यदिति। तन्मतं दूषणान्तरं उच्यत इत्यर्थः। संश्लेषः संग्रहः। यत एकाकर्षणेनापराकर्षणं तस्यानुपपत्तिरित्यर्थः। द्व्यणुकं निरवयवासमवेतं सावयवत्वादाकाशासमवेतभूमिवदिति भावः। ननु द्व्यणुकस्यासमवेतत्वे तदा-

सम्भवति, प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण संयोगदर्शनात्। कल्पिताः प्रदेशा आत्ममनसां भविष्यन्तीति चेत् न, अविद्यमानार्थस्य कल्पनायां सर्वार्थसिद्धिप्रसङ्गात्, इयानेवाविद्यमानो विरुद्धोऽविरुद्धो वार्थः कल्पनीयो नातोऽधिक इति नियमे हेत्वभावात्, कल्पनायाश्च स्वायत्तत्वात्, प्रभूतत्वसम्भवाच्च। न च वैशेषिकैः कल्पितेभ्यः षड्भ्यः पदार्थेभ्योऽन्येऽधिकाः शतं सहस्रं वार्था न कल्पितव्या इति निवारको हेतुरस्ति, तस्माद्यस्मै यस्मै यद्यद्रोचते तत्तत् सिध्येत्, कश्चित्कृपालुः प्राणिनां दुःखबहुलः संसार एवं माभूदिति कल्पयेत्, अन्यो वा व्यसनी मुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिं कल्पयेत्, कस्तयोर्निवारकः स्यात्। किञ्चान्यद्द्वाभ्यां परमाणुभ्यां निरवयवाभ्यां सावयवस्य द्व्यणुकस्याकाशेनेव संश्लेषानुपपत्तिः, न ह्याकाशस्य पृथिव्यादीनाञ्च जतु-

---

श्रितत्वं न स्यात्, सम्बन्धं विना तदयोगात्, न च संयोगादाश्रितत्वं कार्यद्रव्यस्य प्रकृत्य संयोगादिति शङ्कते। कार्येति। प्रकृतिविकारयोरभेदादाश्रयाश्रयिभावानुपपत्तिरिष्टेति परिहरति। नेति। भेदात् तद्भाव इति वदन्तं प्रत्याह। इतरेतराश्रयत्वादिति। कथं तर्हि कार्यस्य कारणाश्रितत्वव्यवहारः कल्पितभेदादित्याह। कारणस्यैवेति। परमाणूनां निरवयवत्वमप्ययुक्तमित्याह। किञ्चेति। परमाणवः सावयवाः अल्पत्वात् घटवद्विपक्षे तेषां दिग्भेदावधित्वं न स्यादात्मवदित्यर्थः। ननु परमाण्वपेक्षया योऽयं प्राची दक्षिणेत्यादिदिग्भेदव्यवहारस्तदवधित्वेन येऽवयवास्त्वयोच्यन्ते त एव परमाणवस्तेऽपि सावयवाश्चेत् तदवयवा एवेति, एवं यतः परं न विभागः स एव निरवयवः परमाणुरिति शङ्कते। यांस्त्वमिति। परिहरति। न स्थूलेति। अयमर्थः यत्सर्वा-

काष्ठवत् संश्लेषोऽस्ति, कार्यकारणद्रव्ययोराश्रिताश्रयभावोऽन्यथा नोपपद्यत इत्यवश्यं कल्प्यः समवाय इति चेत् न, इतरेतराश्रयत्वात्। कार्यकारणयोर्हि भेदसिद्धावाश्रिताश्रयभावसिद्धिराश्रिताश्रयभावसिद्धौ च तयोर्भेदसिद्धिः कुण्डवदरवदिति इतरेतराश्रयता स्यात्। नहि कार्यकारणयोर्भेदः आश्रिताश्रयभावो वा वेदान्तवादिभिरभ्युपगम्यते, कारणस्यैव संस्थानमात्रं कार्यमित्यभ्युपगमात्। किञ्चान्यत् परमाणूनां परिच्छिन्नत्वात् यावन्त्यो दिशः षडष्टौ दश वा तावद्भिरवयवैः सावयवास्ते स्युः सावयवत्वादनित्याश्चेति नित्यत्वनिरवयवत्वाभ्युपगमो बाध्येत। यांस्त्वं दिग्भेदभेदिनोऽवयवान् कल्पयसि त एव मम परमाणव इति चेत् न, स्थूलसूक्ष्मतारतम्यक्रमेणापरमकारणाद्विनाशोपपत्तेः। यथा पृथिवी द्व्यणुकाद्यपेक्षया स्थूलतमा वस्तुभू-

---

त्मना विभागायोग्यं वस्तु स परमाणुरिति यद्युच्येत तर्हि ब्रह्मण एव परमाणुसंज्ञा कृता स्यात्, तदन्यस्याल्पस्य दिग्भावार्हत्वेनावयवविभागावश्यम्भावात्,यदि पृथिव्यादिजातीयाल्पपरिमाणविश्रान्तिभूमिर्यः स परमाणुरित्युच्येत तर्हि तस्य न मूलकारणत्वं विनाशित्वात् घटवत्, न च हेत्वसिद्धिः, अणवो विनाशिनः पृथिव्यादिजातीयत्वात् घटवदिति साधनादिति, सम्प्रति निरवयवद्रव्यस्य नाशहेत्वभावात् आत्मवदविनाश इत्याशङ्क्य पूर्वोक्तं परिहारं स्मारयति। विनश्यन्त इत्यादिना। ब्रह्मातिरिक्तस्य अज्ञानिकत्वाच्च द्रव्यस्य निरवयवत्वमसिद्धं निमित्तादृष्टादिनाशाद्विनाशः प्रलये सम्भवति, मुक्तौ ज्ञानादज्ञाननाशे तत्कार्यानुनाशसम्भव इति भावः। यदुक्तं यत्कार्यद्रव्यं तत्सं-

तापि विनश्यति ततः सूक्ष्मं सूक्ष्मतरञ्च पृथिव्येकजातीयकं विनश्यति ततो द्व्यणुकं, तथा परमाणवोऽपि पृथिव्येकजातीयकत्वाद्विनश्येयुः। विनश्यन्तोऽप्यवयवविभागेनैव विनश्यन्तीति चेत् नायं दोषः, यतो घृतकाठिन्यविलयनवदपि विनाशोपपत्तिमवोचाम। यथा हि घृतसुवर्णादीनामविभज्यमानावयवानामपि अग्निसंयोगाद्द्रवभावापत्त्या काठिन्यविनाशो भवति, एवं परमाणूनामपि परमकारणभावापत्त्या मूर्त्त्यादिविनाशो भविष्यति, तथा कार्यारम्भोऽपि नावयवसंयोगेनैव केवलेन भवति, क्षीरजलादीनामन्तरेणापि अवयवसंयोगान्तरं दधिहिमादिकार्यारम्भदर्शनात् तदेवमसारतरतर्कसन्दृब्धत्वादी-

---

योगसचिवानेकद्रव्यारब्धमिति तन्नेत्याह। तथा कार्यारम्भोऽपीति। कैवल्यं प्राधान्यं कार्यद्रव्यस्थितावपि हेतुत्वात् संयोगस्य क्षीरारम्भकसंयोगाद्दध्यारम्भकं न संयोगान्तरं, तथा च दध्यादौ व्यभिचारान्न व्याप्तिरित्यर्थः। किञ्च यत्कार्यद्रव्यं तद्द्रव्यारभ्यमित्येव व्याप्तिरस्तु लाघवान्न तु संयोगसचिवस्वन्यूनपरिमाणानेकद्रव्यारभ्यमिति गौरवाद्दीर्घविस्तृतदुकूलारब्धरज्जौ न्यूनपरिमाणायां व्यभिचाराच्च। न च रज्जुर्न द्रव्यान्तरमिति वाच्यं, अवयविमात्रविप्लवापातात्। किञ्च निरवयवद्रव्यत्वस्यैकात्मवृत्तित्वे लाघवान्न निरवयवानेकाणुसिद्धिः। यत्त्वणुत्वतारतम्यविश्रान्तिभूमित्वेन तत्सिद्धिरिति तन्न त्र्यणुकत्वेनोक्तत्रुटिषु विश्रान्तेः। न च त एव त्रुटिनामानो जगद्धेतव इति वाच्यं। पृथिवीत्वादिना सावयवत्वानित्ययोरनुमानात्। न चावयवत्वस्य क्वचित् विश्रान्तौ परमाणुसिद्धिः अविश्रान्तावनवस्थेति वाच्यं। मायायां ब्रह्मणि चावयवत्वविश्रान्तिसम्भवात्। अतो न किञ्चिदणुसद्भावे प्रमाणं, निरवयवानां संयोगसमवाययोरसम्भवात् समवेतद्व्यणुकाद्यारम्भकत्वायोग

स्वरकारणश्रुतिविरुद्धत्वाच्छ्रुतिप्रवणैश्च शिष्टैर्मन्वादिभिरपरिगृहीतत्वादत्यन्तमेवानपेक्षाऽस्मिन् परमाणुकारणवादे कार्या श्रेयोऽर्थिभिरिति वाक्यशेषः॥

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः॥ १८॥

वैशेषिकराद्धान्तो दुर्युक्तियोगाद्वेदविरोधाच्छिष्टापरिग्रहाच्च नापेक्षितव्य इत्युक्तं, सोऽर्द्धवैनाशिक इति वैनाशिकत्वसाम्यात् सर्ववैनाशिकराद्धान्तो नितरामनपेक्षितव्य इतीदमिदानीमुपपादयामः। स च बहुप्रकारः प्रतिपत्तिभेदाद्विनेयभेदाद्वा। तत्रैते त्रयो वादिनो भवन्ति, केचित् सर्वास्तित्ववादिनः, केचिद्विज्ञानास्तित्वमात्रवादिनः, अन्ये पुनः सर्व-

---

इत्यादि बाधकमुक्तमेव। सम्यक्परिग्रहाच्चेति सूत्रवाक्यशेषं पूरयन्नधिकरणार्थमुपसंहरति। तदेवमिति। तस्माद्भ्रान्तिमूलेन वैशेषिकमतेन वेदान्ततात्पर्यस्याविरोध इति सिद्धं॥

वैशेषिकं निरस्य वैनाशिकं निरस्यति। समुदाय इति। परिमाणभेदेन देहादेराशुतरविनाशाङ्गीकारादर्द्धवैनाशिको वैशेषिकस्तस्य निरासानन्तरं सर्वक्षणिकवादी बुद्धिस्थो निरस्यत इति प्रसङ्गसङ्गतिमाह। वैशेषिकेति। नाभाव उपलब्धेरिति निरसनीयसिद्धान्तादत्र निरस्यति, सिद्धान्तस्य भेदं वक्तुं तत्सिद्धान्तं विभजते। स चेति। ननु सुगतप्रोक्तागमस्यैक्यात् कुतो बहुप्रकारता तत्राह। प्रतिपत्तीति। एकस्यैवागमव्याख्यातुः शिष्यस्यावस्थाभेदेन बुद्धिभेदात् मन्दमध्यमोत्तमधियां शिष्याणां वा भेदाद्बहुप्रकारतेत्यर्थः। तानेव प्रकारानाह। तत्रेति। सौत्रान्तिको वैभाषिको योगाचारो माध्यमिकश्चेति

शून्यत्ववादिन इति। तत्र ये सर्वास्तित्ववादिनो बाह्यमान्तरञ्च वस्त्वभ्युपगच्छन्ति भूतं भौतिकं चित्तं चैत्तञ्च तांस्तावत् प्रति ब्रूमः। तत्र भूतं पृथिवी धात्वादयः, भौतिकं रूपादयश्चक्षुरादयश्च। चतुष्टये च पृथिव्यादिपरमाणवः खरस्नेहोष्णप्रेरणस्वभावास्ते पृथिव्यादिभावेन संहन्यन्त इति मन्यन्ते। तथा रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकाः पञ्च स्कन्धाः, तेऽप्याध्यात्मं सर्वव्यवहारास्पदभावेन संहन्यन्त इति मन्यन्ते [सर्वदर्शनसं० पृ०२३। पं०१७]। तत्रेदमभिधीयते। योऽयमुभयहेतुक उभयप्रकारः

चत्वारः शिष्याः, तेष्वाद्ययोर्बाह्यार्थानां परोक्षत्वापरोक्षत्वविवादेऽप्यस्तित्वसम्प्रतिपत्तेस्तयोः सिद्धान्तमेकीकृत्य निरस्यत इत्याह। तत्र य सर्वास्तित्वेति। भूतं भौतिकं बाह्यं, चित्तचैत्तञ्च कामाद्यान्तरमिति विभागः। तत्र सन्दिह्यते किं मानमूलो भ्रान्तिमूलो वायं सिद्धान्त इति। तत्र प्रमाणमूल इति पूर्वपक्षयन् सिद्धान्तं तदीयं दर्शयति। तत्र भूतमिति। स्थिरः प्रपञ्चो ब्रह्महेतुक इति वेदान्तसिद्धान्तस्य मानमूलक्षणिकसिद्धान्तविरोधादसिद्धिः पूर्वपक्षफलं सिद्धान्ते तदविरोध इति ज्ञेयं। पृथिव्यादिभूतचतुष्टयं विषयेन्द्रियात्मकं भौतिकञ्च परमाणुसमुदाय एव नावयव्यन्तर इति मत्वा परमाणून् विभजते। चतुष्टये चेति। चतुर्विधा इत्यर्थः। खरः कठिनः तत्स्वभावाः पार्थिवाः परमाणवः स्निग्धा आप्याः उष्णास्तैजसाः ईरणञ्चलनस्वभावो वायव्यानामिति। बाह्यसमुदायमुक्त्वाध्यात्मिकसमुदायमाह। तथेति। सविषयेन्द्रियाणि रूपस्कन्धः, विषयाणां बाह्यत्वेऽपि देहस्थेन्द्रियग्राह्यत्वादाध्यात्मिकत्वं, अहमहमित्यालयविज्ञानप्रवाहो विज्ञानस्कन्धः, सुखाद्यनुभवो वेदनास्कन्धः, गौरश्व इत्येवं नामविशिष्टसविकल्पकः प्रत्ययः संज्ञास्कन्धः, रागद्वेषमोहधर्माधर्मः संस्कारस्कन्धः। तत्र

समुदायः परेषामभिप्रेतोऽणुहेतुकश्च भूतभौतिकसंहतिरूपः स्कन्धहेतुकश्च पञ्चस्कन्धीरूपः, तस्मिन्नुभयहेतुकेऽपि समुदायेऽभिप्रेयमाणे तदप्राप्तिः समुदायभावानुपपत्तिरित्यर्थः। कुतः समुदायिनामचेतनत्वात्, चित्ताभिज्वलनस्य च समुदायसिद्ध्यधीनत्वात्, अन्यस्य च कस्यचिच्चेतनस्य भोक्तुः प्रशासितुर्वा स्थिरस्य संहन्तुरनभ्युपगमात्, निरपेक्षप्रवृत्त्यभ्युपगमे च प्रवृत्त्यनुपरमप्रसङ्गात्, आशयस्याप्यन्यत्वानन्यत्वाभ्यामनिरूप्यत्वात् क्षणिकत्वाभ्युपगमाच्च निर्व्यापारत्वात् तत्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। तस्मात्

विज्ञानस्कन्धश्चित्तमात्मेति गीयते, अन्ये चत्वारः स्कन्धाश्चैत्तास्तेषां सङ्घातः आध्यात्मिकः सकललोकयात्रानिर्वाहक इत्यर्थः। अवयवातिरिक्तावयव्यनुपलब्धेरवयवाः श्लिष्यन्ते यत् सत् तत् क्षणिकं, यथा विद्युदिति तेषां क्षणिकत्वमिति मानमूलोऽयं सिद्धान्त इति प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं योजयति। योऽयमिति। सर्गादौ परमाणूनां स्कन्धानाञ्च स्वतः सङ्घातस्तावन्न सम्भवति अचेतनत्वात्। नापि चित्ताख्यमभिज्वलनं विज्ञानं समुदायहेतुः सङ्घाते देहाकारे जाते विज्ञानं विज्ञाने जाते सङ्घात इत्यन्योन्याश्रयात्। न च क्षणिकविज्ञानादन्यः कश्चिज्जीव ईश्वरो वा त्वयाभ्युपगम्यते यः सङ्घातकर्त्ता भवेत्। न च कर्त्तारमनपेक्ष्याणवः स्कन्धाश्च स्वयमेव सङ्घातार्थं प्रवर्त्तन्त इति वाच्यं। अनिर्मोक्षप्रसङ्गात्। नन्वालयविज्ञानसन्तानः संहन्तास्त्वित्यत आह। आशयस्येति। आशेरतेऽस्मिन् रागादय इत्याशयः सन्तानः, स किं सन्तानिभ्यो विज्ञानेभ्योऽन्योऽनन्यो वा,आद्येऽपि स्थिरः क्षणिको वा,नाद्यः अस्मदिष्टनित्यात्मवादप्रसङ्गात्। द्वितीये दोषमाह। क्षणिकत्वेति। क्षणिकस्य जन्मातिरिक्तव्यापारो नास्ति, तस्मात्तस्य परमाण्वादिमेलनार्थं प्रवृत्तिरनुपपन्ना क्षणिकत्वव्याघातादित्यर्थः। एतेनानन्यः सन्तान

समुदायानुपपत्तिः। समुदायानुपपत्तौ च तदाश्रया लोकयात्रा लुप्येत॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात्॥ १९॥

यद्यपि भोक्ता प्रशासिता वा कश्चिच्चेतनः संहन्ता स्थिरो नाभ्युपगम्यते, तथाप्यविद्यादीनामितरेतरकारणत्वादुपपद्यते लोकयात्रा, तस्याञ्चोपपद्यमानायां न किञ्चिदपरमपेक्षितव्यमस्ति। ते चाविद्यादयः अविद्या संस्कारो विज्ञानं नाम रूपं षडायतनं स्पर्शो वेदना तृष्णोपादानं भवो जातिः जरा मरणं

इति पक्षो निरस्तः, क्षणिकस्य मेलकत्वानुपपत्तेः, तस्मात् संहन्तुरसत्त्वात् सङ्घातानुपपत्तिरित्यर्थः॥

संहन्तुरभावेऽपि सङ्घातोपपत्तिमाशङ्क्य निषेधति। इतरेति। कार्य्यं प्रत्ययते गच्छतीति प्रत्ययः कारणं अविद्यादिभिरेवार्थात् सङ्घातसिद्धौ व्यवहारोपपत्तिरित्यर्थः। अविद्यादीनाह। ते चेति। क्षणिकेषु स्थिरत्वबुद्धिरविद्या ततो रागद्वेषमोहाः संस्कारा भवन्ति तेभ्यो गर्भस्थस्याद्यं विज्ञानं उत्पद्यते तस्माच्चालयविज्ञानात् पृथिव्यादिचतुष्टयं नामाश्रयत्वान्नाम भवति। ततो रूपं सितासितात्मकं शुक्रशोणितं निष्पद्यते गर्भस्थकललबुद्बुदावस्था नामरूपशब्दार्थ इति निष्कर्षः, विज्ञानं पृथिव्यादिचतुष्टयं रूपञ्चेति षडायतनानि यस्येन्द्रियजातस्य तत् षडायतनं, नामरूपेन्द्रियाणां मिथः संयोगः स्पर्शः, ततः सुखादिका वेदना तया पुनर्विषयतृष्णा तया प्रवृत्तिरुपादानं, तेन भवत्यस्माज्जन्मेति भवो धर्मादिस्ततो जातिर्देहजन्म, पञ्चस्कन्धसमुदाय इति यावत्। जातानां स्कन्धानां परिपाको जरास्कन्धः, नाशो मरणं, म्रियमाणस्य पुत्रादिस्नेहादन्तर्दाहः शोकस्तेन हा पुत्रेत्यादिप्रलापः

शोकः परिदेवना दुःखं दुर्मनस्तेत्येवंजातीयका इतरेतरहेतुकाः सौगते समये क्वचित् संक्षिप्ता विनिर्दिष्टाः, क्वचित् प्रपञ्चिताः, सर्वेषामप्ययमविद्यादिकलापोऽप्रत्याख्येयः। तदेवमविद्यादिकलापेऽपि परस्परनिमित्तनैमित्तिकभावेन घटीयन्त्रवदनिशमावर्त्तमानेऽर्थाक्षिप्त उपपन्नः सङ्घात इति चेत्, तन्न, कस्मादुत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात्। भवेदुपपन्नः सङ्घातो यदि सङ्घातस्य किञ्चिन्निमित्तमवगम्येत, न त्ववगम्यते। यत इतरेतरप्रत्ययत्वेऽप्यविद्यादीनां पूर्वपूर्वमुत्तरोत्तरोऽस्योत्पत्तिमात्रनिमित्तं भवद्भवेत्, न तु सङ्घातोत्पत्तेः किञ्चिन्निमित्तं सम्भवति। नन्वविद्यादिभिरर्थादाक्षिप्यते सङ्घात इत्युक्तं, अत्रोच्यते यदि तावदयमभिप्रायः, अविद्यादयः सङ्घातमन्तरेणात्मानमलभमाना अपेक्षन्ते सङ्घातमिति, ततस्तस्य सङ्घातस्य किञ्चित् निमित्तं वक्तव्यं, तच्च नित्येष्वप्यणुषु अभ्युपगम्यमानेष्वा-

---

परिदेवना, अनिष्टानुभावो दुःखं, तेन दुर्मनस्ता मानसी व्यथा इतिशब्दो मानापमानादिक्लेशसंग्रहार्थः, न केवलं सुगतानामेवाविद्यादयः सम्मताः किन्तु सर्ववादिनामपीत्याह। सर्वेषामिति। अविद्यादिहेतुका जन्मादयो जन्मादिहेतुकाश्चाविद्यादय इति मिथो हेतुहेतुमद्भावादर्थात् सङ्घातसिद्धिरिति शङ्कामुपसंहरति। तदेवमिति सिद्धान्तभागं व्याचष्टे। तन्नेति। अविद्यादीनां उत्तरोत्तरहेतुत्वमङ्गीकृत्य सङ्घातहेत्वभावात् सङ्घातो न स्यादित्युक्तं पूर्वोक्तं स्मारयति। नन्विति। किमविद्यादयः सङ्घातस्य गमका उतोत्पादका इति विकल्पाद्ये सङ्घातस्योत्पादकं किञ्चिद्वाच्यं तन्नास्तीत्याह। अत्रोच्यते यदीति। आश्रयाश्रयिभूतेष्विति भोक्तृविशेषणं अदृष्टाश्रयेष्वित्यर्थः।

श्रयाश्रयिभूतेषु भोक्तृषु सत्सु न सम्भवतीत्युक्तं वैशेषिकपरीक्षायां किमङ्ग पुनः क्षणिकेष्वप्यणुषु भोक्तृरहितेष्वाश्रयाश्रयिशून्येषु वाभ्युपगम्यमानेषु सम्भवेत्। अथायमभिप्रायः अविद्यादय एव सङ्घातस्य निमित्तमिति। कथं तमेवाश्रित्यात्मानं लभमानास्तस्यैव निमित्तं स्युः। अथ मन्यसे सङ्घाता एवानादौ संसारे सन्तत्यानुवर्त्तन्ते तदाश्रयाश्चाविद्यादय इति तदापि सङ्घातात् सङ्घातान्तरं उत्पद्यमानं नियमेन वा सदृशमेवोत्पद्येत अनियमेन वा सदृशं विसदृशं वोत्पद्येत नियमाभ्युपगमे मनुष्यपुद्गलस्य देवतिर्य्यग्योनिनारकप्राप्त्यभावः प्राप्नुयात्, अनियमाभ्युपगमेऽपि मनुष्यपुद्गलः कदाचित् क्षणेन हस्ती भूत्वा देवो वा पुनर्मनुष्यो वा भवेत् इति प्राप्नुयात्, उभयमप्यभ्युपगमविरुद्धं। अपि च यद्भोगार्थः सङ्घातः स्यात्

यथा स्थिरेष्वणुषु सङ्घातं योग्येषु कर्तृषु चादृष्टसहायेषु सत्सु ज्ञानाभावमात्रेण संहतिकर्तृत्वायोगात् सङ्घातापत्तेर्निमित्तं नास्तीत्युक्तं तदा क्षणिकपक्षे तन्नास्तीति किमु वक्तव्यमित्याह। किमिति। आश्रयाश्रयः सङ्घातकर्त्ता तच्छून्येष्वित्यर्थः। आश्रयाश्रयिशून्येष्विति पाठे उपकार्य्योपकारकत्वशून्येष्वित्यर्थः। द्वितीयं शङ्कते। अथायमिति। सङ्घातस्याविद्यादीनां चोत्पत्तौ अन्योन्याश्रयः स्यादिति दूषयति। कथमिति। स्वाभाविकः खल्वयं सङ्घातानां हेतुहेतुमद्भावेन प्रवाहो न संहन्तारमपेक्षते, पूर्वसङ्घाश्रया अविद्यादय उत्तरे सङ्घातप्रवर्त्तका इति नान्योन्याश्रयदोषोऽपीत्याशङ्कते। अथ मन्यस इति। स्वभावस्य नियमानियमयोरपसिद्धान्तापातः स्यादिति परिहारार्थः। पूर्य्यते गलति चेति पुद्गलो देहः। किञ्च भोक्तुः क्षणिकत्वपक्षे भोगापवर्गव्यव-

स जीवो नास्ति स्थिरो भोक्तेति तवाभ्युपगमः, ततश्च भोगो भोगार्थ एव स नान्येन प्रार्थनीयः, तथा मोक्षो मोक्षार्थ एवेति मुमुक्षुणा नान्येन भवितव्यं। अन्येन चेत् प्रार्थ्येताभयं भोगमोक्षकालावस्थायिना तेन भवितव्यं, अवस्थायित्वे क्षणिकत्वाभ्युपगमविरोधः, तस्मादितरेतरोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वमविद्यादीनां यदि भवेत् भवतु नाम न तु सङ्घातः सिध्येत् भोक्त्रभावादित्यभिप्रायः॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात्॥ २०॥

उक्तमेतदविद्यादीनामुत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वान्न सङ्घातसिद्धिरस्तीति, तदपि तूत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वं न सम्भवतीतीदमिदानीमुपपाद्यते। क्षणभङ्गवादिनोऽयमभ्युपगमः उत्तरस्मिन् क्षणे उत्पद्यमाने पूर्वक्षणो निरुध्यत इति। न चैवमभ्युपगच्छता पूर्वोत्तरयोः क्षणयोः हेतुफलभावः शक्यते सम्पा-

---

क्षोऽपि दुर्घट इत्याह। अपि चेति। यो यदिच्छति स तत्काले नास्ति चेत् इच्छा व्यर्था, अस्ति चेत् क्षणिकत्वभङ्ग इत्यर्थः। प्रकृतं सङ्घातनिरासमुपसंहरति। तस्मादिति॥

द्विविधो हि कार्य्यसमुत्पादः सुगतसम्मतः हेत्वधीनः कारणसमुदायाधीनश्चेति। तत्राविद्यातः संस्कारस्ततो विज्ञानमित्येवंरूपः प्रथमः, पृथिव्यादिसमुदायात् कार्यं इत्येवं द्वितीयः, तत्राद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयः सङ्घातकर्त्रभावेन दूषितः, सम्प्रत्याद्यं दूषयति सूत्रकारः। उत्तरेति। क्षणिकोऽर्थः क्षण इत्युच्यते, निरुध्यमानत्वं विनाशकसान्निध्यं, निरुद्धत्वमतीतत्वं। ननु कार्य्यकाले विनाशव्याप्तत्वेऽपि पूर्वक्षणो

दयितुं निरुध्यमानस्य निरुद्धस्य वा पूर्वक्षणस्याभावग्रस्तत्वादुत्तरक्षणहेतुत्वानुपपत्तेः। अथ भावभूतः परिनिष्पन्नावस्थः पूर्वक्षण उत्तरक्षणस्य हेतुरित्यभिप्रायस्तथापि नोपपद्यते, भावभूतस्य पुनर्व्यापारकल्पनायां क्षणान्तरसम्बन्धप्रसङ्गात्। अथ भाव एवास्य व्यापार इत्यभिप्रायः, तथापि नैवोपपद्यते हेतुस्वभावानुपरक्तस्य फलस्योत्पत्त्यसम्भवात्। स्वभावोपरागाभ्युपगमे च हेतुस्वभावस्य फलकालावस्थायित्वे सति क्षणभङ्गाभ्युपगमत्यागप्रसङ्गः। विनैव वा स्वभावोपरागेण हेतुफलभावमभ्युपगच्छतः सर्वत्र तत्प्राप्तेरतिप्रसङ्गः। अपि चोत्पादनिरोधौ नाम वस्तुनः स्वरूपमेव वा स्यातां, अवस्थान्तरं वा वस्त्वन्तरमेव वा, सर्वथापि नोपपद्यते। यदि तावद्वस्तुनः स्वरूपमेवोत्पादनिरोधौ स्यातां ततो वस्तुशब्द उत्पादनिरोधशब्दौ च पर्यायाः प्राप्नुयुः। अथास्ति कश्चिद्विशेष इति मन्येत उत्पादनिरोधशब्दाभ्यां मध्यवर्तिनो वस्तुन आद्य-

---

सत्त्वात् क्षणिकार्यस्य हेतुत्वमक्षतमिति शङ्कते। अथ भावेति, सद्रूप इत्यर्थः। किं हेतोरुत्पत्त्यतिरिक्तः कार्य्योत्पादनाख्यो व्यापारः अनतिरिक्तो वा, नाद्य इत्युक्ता द्वितीयं शङ्कते। अथेति। भाव उत्पत्तिः, उक्तं हि

'भूतिर्येषां क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यत' इति।

येषां क्षणिकभावानां या भूतिः सैव क्रिया कारकञ्चेत्यर्थः। नष्टस्यापि निमित्तत्वं स्यान्नोपादानत्वं, तथा च मृदादेर्घटादिकालासत्त्वे घटाद्यनुत्पत्तिः सत्त्वे च क्षणिकत्वहानिरिति परिहरति। तथापीत्यादिना। प्रथमपक्षोक्तदोषं द्रढयति। विनैवेति। वस्तुनो जन्मध्वंसानिरूपणाच्च न क्षणिकत्वमित्याह। अपि चेति। तयोः स्वरूपत्वे वस्तुन्यन्तर्भावात्

न्ताख्ये अवस्थे अभिलप्येते इति, एवमप्याद्यन्तमध्यक्षणत्रयसम्बन्धित्वाद्वस्तुनः क्षणिकत्वाभ्युपगमहानिः । अथात्यन्तव्यतिरिक्तावेवोत्पादनिरोधौ वस्तुनः स्यातां अश्वमहिषवत्, ततो वस्तूत्पादनिरोधाभ्यामसंस्पृष्टमिति वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसङ्गः । यदि च दर्शनादर्शने वस्तुन उत्पादनिरोधौ स्यातां, एवमपि द्रष्टृधर्मौ तौ न वस्तुधर्माविति वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसङ्ग एव, तस्मादप्यसङ्गतं सौगतं मतं ॥

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥

क्षणभङ्गवादे पूर्वक्षणो निरोधग्रस्तत्वान्नोत्तरस्य क्षणस्य हेतुर्भवतीत्युक्तं । अथासत्येव हेतौ फलोत्पत्तिं ब्रूयात्, ततः प्रतिज्ञोपरोधः स्यात्, चतुर्विधान् हेतून् प्रतीत्य चित्तचैत्ता उत्पद्यन्त इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत, निर्हेतुकायां चोत्पत्तावप्र-

---

वस्तुनोऽनाद्यनन्तत्वमित्यपि द्रष्टव्यं । द्वितीयं शङ्कते । अथास्तीति । विशेषमेवाह । उत्पादेति । दूषयति । एवमपीति । ताभ्यां संसर्गे वस्तुनः क्षणिकत्वभङ्गः स्यात् । संसर्ग एव नास्तीति तृतीयकल्पमुत्थाप्य दूषयति । अथात्यन्तेति ॥

सूत्रं व्याख्यातुं वृत्तं स्मारयति । क्षणभङ्गेति । किं कार्योत्पत्तिर्निर्हेतुका सहेतुका वा, आद्ये प्रतिज्ञाहानिरित्याह । अथासत्येवेत्यादिना । विषयकरणसहकारिसंस्कारास्चतुर्विधा हेतवस्तान् प्रतीत्य प्राप्य चित्तं रूपादिविज्ञानं चैत्तास्चित्तात्मकाः सुखादयस्च जायन्त इति प्रतिज्ञार्थः । यथा नीलविज्ञानस्य नीलं वस्तु, आलम्बनप्रत्ययो विषयः, चक्षुः करणमधिपतिप्रत्ययः, सहकारिप्रत्यय आलोकः, समनन्तरपूर्वप्रत्ययः

तिबन्धात् सर्वं सर्वत्रोत्पद्येत। अथोत्तरक्षणोत्पत्तिं यावत्ता-वदवतिष्ठते पूर्वक्षण इति ब्रूयात्, ततो यौगपद्यं हेतुफलयोः स्यात्, तथापि प्रतिज्ञोपरोध एव स्यात्, क्षणिकाः सर्वे संस्कारा इतीयं प्रतिज्ञोपरुध्येत॥

प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात्॥ २२॥

अपि च वैनाशिकाः कल्पयन्ति 'बुद्धिबोध्यं त्रयादन्यत् संस्कृतं क्षणिकञ्च' इति। तदपि च त्रयं प्रतिसङ्ख्याऽप्रतिसङ्ख्या-निरोधावाकाशञ्चेत्याचक्षते। त्रयमपि चैतदवस्तुभावमात्रं निरुपाख्यमिति मन्यन्ते। बुद्धिपूर्वकः किल विनाशो भावानां प्रतिसङ्ख्यानिरोधो नाम भाष्यते तद्विपरीतोऽप्रतिसङ्ख्यानि-रोधः, आवरणाभावमात्रमाकाशमिति। तेषामाकाशं पर-

---

संस्कार इति भेदः। प्रतिज्ञाहानिप्रसङ्गदोषमुक्त्वा वस्तुदोषमप्याह। निर्हेतुकायाश्चेति। सहेतुकत्वपक्षेऽन्वयिकारणस्य मृदादेः कार्यसह-भावापत्त्या क्षणिकत्वप्रतिज्ञाहानिरिति सूत्रशेषं व्याचष्टे। अथोत्तर-क्षणेत्यादिना। सम्यक् क्रियन्त इति संस्काराः, आद्यन्तवन्तो भावा इत्यर्थः॥

एवमाद्यसूत्राभ्यां समुदायो निरस्तः, उत्तरसूत्राभ्यां कार्यकारण-भावक्षणिकत्वे निरस्ते, सम्प्रति तदभिमतं द्विविधं विनाशं दूषयति। प्रतिसङ्ख्येति। संस्कृतमुत्पाद्यं बुद्धिबोध्यं प्रमेयमात्रं त्रयात्तुच्छरूपादन्य-दित्यर्थः। किं तत्त्रयं तदाह। तदपीति। निरुपाख्यं निःस्वरूपं, प्र-तिसंख्या सन्तं भावमसन्तं करोमीत्येवंरूपा संख्या बुद्धिः प्रतिसंख्या तया निरोधः कस्यचिद्भावस्य भवति, अबुद्धिपूर्वकस्तु स्तम्भादीनां खरसभङ्गुराणामित्याह। विपरीत इति। परक्रियामुक्त्वा सूत्रं व्या-

स्मात् प्रत्याख्यास्यति, निरोधद्वयमिदानीं प्रत्याचष्टे। प्रतिसङ्ख्याऽप्रतिसङ्ख्यानिरोधयोरप्राप्तिरसम्भव इत्यर्थः। कस्मादविच्छेदात्। एतौ हि प्रतिसङ्ख्याऽप्रतिसङ्ख्यानिरोधौ सन्तानगोचरौ वा स्यातां भावगोचरौ वा, न तावत् सन्तानगोचरौ सम्भवतः, सर्वेष्वपि सन्तानेषु सन्तानिनामविच्छिन्नेन हेतुफलभावेन सन्तानविच्छेदस्यासम्भवात्। नापि भावगोचरौ सम्भवतः, न हि भावानां निरन्वयो निरुपाख्यो विनाशः सम्भवति, सर्वास्वप्यवस्थासु प्रत्यभिज्ञानबलेनान्वय्यविच्छेददर्शनात्। अस्पष्टप्रत्यभिज्ञानास्वप्यवस्थासु क्वचित् दृष्टेनान्वय्यविच्छेदेनान्यत्रापि तदनुमानात्। तस्मात् परपरिकल्पितस्य निरोधद्वयस्यानुपपत्तिः ॥

चष्टे। तेषामिति। भावाः सन्तानिनः, सन्तानो नाम भावानां हेतुफलभावेन प्रवाहस्तस्मिन् सन्ताने चरमक्षणः क्षणान्तरं करोति वा नवा, आद्ये चरमत्वव्याघातः सन्तानाविच्छेदात्, द्वितीये चरमस्यासत्त्वप्रसङ्गः, अर्थक्रियाकारित्वं सत्त्वमिति तत्सिद्धान्तात्, चरमस्यासत्त्वे पूर्वेषामप्यसत्त्वप्रसङ्गः अर्थक्रियाशून्यत्वात्, तस्मात् सन्तानस्य विच्छेदासम्भवान्निरोधाप्राप्तिरित्याह। न तावदिति। न द्वितीय इत्याह। नापीति। घटकपालचूर्णाद्यवस्थासु सेयं मृदिति प्रत्यभिज्ञानादन्वयभावस्य मृदादेर्नात्यन्तिकविनाश इत्यर्थः। बीजस्याङ्कुरादिषु प्रत्यभिज्ञानादर्शनादन्वयिनो विच्छेद इत्यत आह। अस्पष्टेति। अङ्कुरादयोऽनुस्यूतान्वयिभावस्याः कार्यत्वात् घटवदित्यन्वय्यविच्छेदसिद्धिरित्यर्थः। यस्माद्भावानां स्थायित्वं तस्मात् प्रतिक्षणनिरोधासम्भव इत्युपसंहारः ॥

उभयथा च दोषात्॥ २३॥

योऽयमविद्यादिनिरोधः प्रतिसङ्ख्याऽप्रतिसङ्ख्यानिरोधान्तःपाती परपरिकल्पितः स सम्यग्ज्ञानाद्वा सपरिकरात् स्यात् स्वयमेव वा, पूर्वस्मिन् विकल्पे निर्हेतुकविनाशाभ्युपगमहानिप्रसङ्गः। उत्तरस्मिंस्तु मार्गोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गः। एवमुभयथापि दोषप्रसङ्गादसमञ्जसमिदं दर्शनं॥

आकाशे चाविशेषात्॥ २४॥

यच्च तेषामेवाभिप्रेतं निरोधद्वयमाकाशञ्च निरुपाख्यमिति। तत्र निरोधद्वयस्य निरुपाख्यत्वं पुरस्तान्निराकृतं आकाशस्येदानीं निराक्रियते। आकाशे *चायुक्तो निरुपाख्यत्वाभ्युपगमः, प्रतिसङ्ख्याऽप्रतिसङ्ख्यानिरोधयोरिव वस्तुत्वप्रतिपत्तेरविशेषात्, आगमप्रामाण्यात्तावत् 'आत्मन आकाशः सम्भूतः' इत्यादिश्रुतिभ्य आकाशस्य च वस्तुत्वप्रसिद्धिः। †विप्रतिपन्नानपि प्रति शब्दगुणानुमेयत्वं वक्तव्यं, गन्धादीनां गुणानां

अविद्यादीनां प्रतिसंख्यानिरोधं तदभिमतं दूषयति। उभयथेति॥ यमनियमादयः परिकराः सर्वं दुःखं क्षणिकमिति भावनोपदेशो मार्गोपदेशः।

आगमप्रामाण्यादिति। तच्चाकाशस्य कार्यत्वोक्त्या घटादिवद्वस्तुत्वं प्रसिध्यतीत्यर्थः। नन्वागमप्रामाण्ये विप्रतिपन्नान् सुगतान् प्रत्याकाशस्य वस्तुत्वं कथं सिध्यतीत्यत आह। विप्रतिपन्नानिति। शब्दो वस्तुनिष्ठः गुणत्वाद्गन्धादिवदित्यनुमानादाकाशस्य वस्तुत्वं सिध्यति पृथिव्याद्यष्टद्रव्याणां श्रोत्रग्राह्यगुणाश्रयत्वायोगादित्यर्थः। आ-

---

* चायुक्त इति का०। † विप्रतिपन्नान् प्रति तु शब्देत्यादि का० वर्ध० सा०।

पृथिव्यादिवस्त्वाश्रयत्वदर्शनात्। अपि चावरणाभावमात्राकाशमिच्छतस्तव एकस्मिन् सुपर्णे पतत्यावरणस्य विद्यमानत्वात् सुपर्णान्तरस्या*पित्सतोऽनवकाशत्वप्रसङ्गः। यत्रावरणाभावस्तत्र पतिष्यतीति चेत्, येनावरणाभावो विशिष्यते तत्तर्हि वस्तुभूतमेवाकाशं स्यान्नावरणाभावमात्रं। अपि चावरणाभावमात्रमाकाशं मन्यमानस्य सौगतस्य स्वाभ्युपगमविरोधः प्रसज्येत। सौगते हि समये पृथिवी भगवन् किंसन्निःश्रयेत्यस्मिन् प्रश्नप्रतिवचनप्रवाहे पृथिव्यादीनामन्ते वायुः किंसन्निःश्रय इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं भवति वायुराकाशसन्निःश्रय इति, तदाऽऽकाशस्य वस्तुत्वे समञ्जसं स्यात्, तस्मादप्ययुक्तमाकाशस्यावस्तुत्वं। अपि च निरोधद्वयमाकाशञ्च त्रयमप्येतन्निरूपाख्यमवस्तु नित्यञ्चेति विप्रतिषिद्धं, न ह्यवस्तुनो नित्यत्वमनित्यत्वं वा सम्भवति, वस्त्वाश्रयत्वात् धर्मधर्मिव्यवहारस्य। धर्मधर्मि†भावे हि घटादिवद्वस्तुत्वमेव स्यान्न निरूपाख्यत्वं॥

काशस्य भावत्वं प्रसाध्याभावत्वं दूषयति। अपि चेति। यथैकघटसत्त्वेऽपि घटसामान्याभावो नास्ति तथैकपक्षिसत्त्वेऽपि मूर्त्तद्रव्यसामान्याभावात्मकाकाशो नास्त्येवेति पक्ष्यन्तरसञ्चारो न स्यादित्यर्थः। देशविशेषावच्छेदेनावरणाभावोऽस्तीत्याशङ्काभावावच्छेदकदेशविशेष एवाकाशो नाभाव इत्याह। यत्रेत्यादिना। पतिष्यति पक्षी सञ्चरिष्यतीत्यर्थः। आकाशस्यावस्तुत्वं स्वग्रन्थविरुद्धञ्चेत्याह। अपि चेति। किं सम्यक् निश्चय आश्रयोऽस्या इति किंसन्निःश्रया अवस्तुनः शशविषाणस्याश्रयत्वादर्शनादिति भावः। व्याघातान्तरमाह। अपि चेति। ध्वंसाप्रतियोगिताख्यो धर्म्मो नित्यत्वं नासति सम्भवति धर्म्मिणोऽसत्त्वव्याघातादित्यर्थः॥

---

* ऽपित्सतोऽनाकाशत्वेति का०। † भावः इति सो० का०।

अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥

अपि च वैनाशिकः सर्वस्य वस्तुनः क्षणिकतामभ्युपयन्नुप*लब्धेरपि क्षणिकतामभ्युपेयात् न च सा सम्भवति, अनुस्मृतेः। अनुभवमुपलब्धिमनूत्पद्यमानं स्मरणमेवानुस्मृतिः सा चोपलब्ध्येककर्तृका सती सम्भवति, पुरुषान्तरोपलब्धिविषये पुरुषान्तरस्य स्मृत्यदर्शनात्। कथं ह्यहमदोऽद्राक्षमिदं पश्यामीति च पूर्वोत्तरदर्शिन्येकस्मिन्नसति प्रत्ययः स्यात्। अपि च दर्शनस्मरणयोः कर्तर्य्येकस्मिन् प्रत्यक्षः प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययः सर्वस्य लोकस्य प्रसिद्धोऽहमदोऽद्राक्षमिदं पश्यामीति। यदि हि तयोर्भिन्नः कर्ता स्यात्, ततोऽहं स्मराम्यद्राक्षीदन्य इति प्रतीयात् न त्वेवं प्रत्येति कश्चित्, यत्रैवं प्रत्ययः तत्र दर्शनस्मरणयोर्भिन्नमेव कर्तारं सर्वलोकोऽवगच्छति, स्मराम्यहममावदोऽद्राक्षीदिति। †इह त्वहमदोऽद्राक्षमिति दर्शनस्मरण-

---

ह्यात्मनः क्षणिकत्वं दूषयति। अनुस्मृतेरिति। अनुभवजन्या स्मृतिरनुस्मृतिस्तस्यां अनुभवसमानाश्रयत्वात्तदुभयाश्रयात्मनः स्थायित्वमित्यर्थः। क्षणिकत्वज्ञानद्वयानुसन्धानञ्च न स्यादित्याह। कथं ह्यहमिति। पूर्वदर्शनकर्तुरद्राक्षमिति स्मरणकर्त्रैक्यप्रत्यभिज्ञानाच्चात्मनः स्थायित्वमित्याह। अपि चेति। योऽहमदः पूर्वमद्राक्षं स एवाहमद्य तत् स्मरामीति प्रत्यभिज्ञानाकारो द्रष्टव्यः, इदं पश्यामीति ज्ञानान्तरसम्बन्धकथनं योऽहमद्राक्षं सोऽहं पश्यामीति प्रत्यभिज्ञान्तरद्योतनार्थं। विपक्षे बाधकमाह। यदि हीति। द्रष्टृस्मर्त्रोर्भेदेऽहं स्मरामि अन्योऽद्राक्षीदिति प्रतीतिः स्यादित्यत्र दृष्टान्तमाह। यत्रैवमिति। प्रत्ययमाह। स्मरामीति। स्मराम्यहमन्योऽद्राक्षीदिति प्रत्ययो यत्र

---

* लब्धुरिति सो० का०। † यथेहेति का०।

योर्वैनाशिकोऽप्यात्मानमेवैकं कर्तारमवगच्छति, न नाहमित्यात्मनो दर्शनं निर्वृत्तं निह्नुते, यथाग्निरनुष्णोऽप्रकाश इति वा। तत्रैवं सत्येकस्य दर्शनस्मरणक्षणद्वयसम्बन्धे क्षणिकत्वाभ्युपगमहानिरपरिहार्या वैनाशिकस्य स्यात्, तथानन्तरामनन्तरामात्मन एव प्रतिपत्तिं प्रत्यभिजानन्नेककर्तृकामोत्तमादुच्छ्वासादतीताश्च प्रतिपत्तीराजन्मन आत्मैककर्तृकाः प्रतिसन्दधानः कथं क्षणभङ्गवादी वैनाशिको नापत्रपेत। स यदि ब्रूयात् सादृश्यादेतत् सम्पत्स्यत इति, तं प्रतिब्रूयात् तेनेदं सदृशमिति द्वयायत्तत्वात् सादृश्यस्य क्षणभङ्गवादिनः सदृशयोर्द्वयोर्वस्तुनोर्ग्रहीतुरेकस्याभावात् सादृश्यनिमित्तं प्र-

---

तत्र भिन्नमेव कर्तारं लोकोऽवगच्छतीत्यविवादमित्यर्थः। प्रकृतप्रत्यभिज्ञायां तादृशभेदप्रत्ययस्य बाधकस्यादर्शनादात्मस्थायित्वं दुर्वारमित्याह। इह त्वहमद इति। यथाग्नेरौष्ण्यादिकं न बाधते कश्चित्तथा नाहमद्राक्षमिति पूर्वदर्शनं न निह्नुत इत्यनेन बाधाभावात् प्रत्यभिज्ञा प्रमेत्युक्तं भवति। तथा द्रष्टृस्मर्त्रैक्ये सति स्थायित्वं फलितमित्याह। तत्रैवं सतीति। क्षणद्वयसम्बन्धेऽप्यात्मनस्तृतीयक्षणे भङ्गोऽस्त्विति वदन्तं प्रत्याह। तथेति। वर्तमानदशामारभ्योत्तमादुच्छ्वासादामरणादनन्तरामनन्तरां स्वस्यैव प्रतिपत्तिमात्मैककर्तृकां प्रत्यभिजानन्नाजन्मनश्च वर्तमानदशापर्यन्तं अतीताः प्रतिपत्तीः स्वकर्तृकाः प्रतिसन्दधानः सन्निति योजना। दीपज्वालास्विवात्मनि प्रत्यभिज्ञानं सादृश्यदोषादिति शङ्कते। स इति। सादृश्यज्ञानस्य धर्म्मिप्रतियोगिज्ञानाधीनत्वात् स्थिरस्य ज्ञातुरसत्त्वान्न सादृश्यज्ञानं सम्भवति सत्त्वे वापसिद्धान्तः स्यादिति परिहरति। तमित्यादिना। स्यादेतत् न सादृश्यप्रत्ययः पूर्वोत्तरवस्तुद्वयज्ञानजन्यस्तद्द्वयसादृश्यावगाही, किं तर्हि

तिसन्धानमिति मिथ्याप्रलाप एव स्यात्, स्याच्चेत् पूर्वोत्तरयोः *क्षणयोः सादृश्यस्य ग्रहीतैकस्तथा सत्येकस्य क्षणद्वयावस्थानात् क्षणिकत्वप्रतिज्ञा पीड्येत, तेनेदं सदृशमिति प्रत्ययान्तरमेवेदं न पूर्वोत्तरक्षणद्वयग्रहणनिमित्तमिति चेत्, न तेनेदमिति भिन्नपदार्थोपादानात्। प्रत्ययान्तरमेव चेत् सादृश्यविषयं स्यात्, तेनेदं सदृशमिति वाक्यप्रयोगोऽनर्थकः स्यात्, सादृश्यमित्येव प्रयोगः प्राप्नुयात्। यदा हि लोकप्रसिद्धः पदार्थः परीक्षकैर्न परिगृह्यते तदा स्वपक्षसिद्धिः परपक्षदोषो वा उभयमप्युच्यमानं परीक्षकाणामात्मनश्च यथा-

कश्चिदेष विकल्पः स्वाकारमेव वाह्यत्वेन विषयीकुर्वाणः क्षणान्तरास्पर्शी, अतो न स्थिरद्रष्टृपेक्षेति शङ्कते। तेनेदमिति। अत्र वक्तव्यं सादृश्यप्रत्यये तेनेदं सदृशमिति वस्तुत्रयं भासते न वेति। नेति वदतः स्वानुभवविरोधः, किञ्चार्थभेदाभावात् पदत्रयप्रयोगो न स्यात्, तस्मात् पदत्रयेण मिथः संसृष्टभिन्नार्थभानादभानमसिद्धमिति परिहरति। न तेनेति। अथ भासते वस्तुत्रयं तच्च प्रत्ययाभिन्नमेव न वाह्यमिति चेन्न त्रयाणामेकप्रत्ययाभेदे मिथोऽप्यभेदापत्तेः। इष्टापत्तिरिति ब्रुवाणं विज्ञानवादिनं प्रत्याह। यदा हीति। वस्तुत्रयं ज्ञेयं सादृश्यप्रत्ययाद्भिन्नं सर्वलोकप्रसिद्धं तच्च नाङ्गीक्रियते। स्थायिद्रष्टृप्रसङ्गभयेन तर्हि तत्तदाकाराणां क्षणिकविज्ञानानां मिथो वार्तानभिज्ञत्वादेकस्मिन् धर्म्मिणि विरुद्धानेकपक्षस्फुरणात्मकविप्रतिपत्त्यसम्भवात् स्वपक्षसाधनादिव्यवहारो लुप्येत, अतो यथानुभवं ज्ञानज्ञेयभेदोऽङ्गीकार्य्यः। तथा च तेनेदं सदृशमिति वाह्यार्थयोर्ज्ञानपूर्वकं सादृश्यं जानत आत्मनः स्थायित्वं दुर्वारमित्यर्थः। ननु सन्त्येव वाह्यार्थाः क्षणिकस्वलक्षणा निर्विकल्पकग्राह्याः, सविकल्पाध्यवसेयास्तु स्थायित्वसादृश्यादयो वाह्याः कल्पिता अवभासन्ते, अतो विप्रति-

* द्वयोरिति वर्ध०।

र्थत्वेन न बुद्धिसन्तानमारोहति, एवमेवैषोऽर्थ इति निश्चितं यत्तदेव वक्तव्यं, ततोऽन्यदुच्यमानं बहुप्रलापित्वमात्मनः केवलं प्रख्यापयेत्। न चायं सादृश्यात् संव्यवहारो युक्तः, तद्भावावगमात् तत्सदृशभावानवगमाच्च। भवेदपि कदाचित् बाह्यवस्तुनि विप्रलम्भसम्भवात् तदेवेदं स्यात् तत्सदृशं वेति सन्देहः, उपलब्धरि तु सन्देहोऽपि न कदाचिद्भवति स एवाहं स्यां तत्सदृशो वेति। य एवाहं पूर्वेद्युरद्राक्षं स एवाहमद्य स्मरामीति निश्चितात् तद्भावोपलम्भात्, तस्मादप्यनुपपन्नो वैनाशिकसमयः॥

पत्त्यादिव्यवहार इति बाह्यार्थवादमाशङ्क्य निरस्यति। एवमेवेति। यत् प्रमाणसिद्धं तदेव वक्तव्यं। न हि क्षणिकत्वे किञ्चित् प्रमाणमस्ति न चेदानीं घट इति प्रत्यक्षमवर्त्तमानकालासत्त्वं घटस्य गोचरं यद्वर्त्तमानक्षणमात्रसत्त्वरूपे क्षणिकत्वे मानमिति वाच्यं; तस्य वर्त्तमानत्वमात्रगोचरत्वेन कालान्तरासत्त्वासिद्धेः। न च यत् सत्तत् क्षणिकमिति व्याप्तिरस्ति, विद्युदादेरपि द्वित्रिक्षणस्थायित्वेन दृष्टान्ताभावात्। न च स्थायिनमनुमातारमन्तरेणानुमानं सम्भवति, तस्मादनुमानसिद्धार्थवक्ता तथागतोऽश्रद्धेयवचन इत्यर्थः। किञ्च सादृश्यं प्रत्यभिज्ञायां दोषतया निमित्तं विषयतया वा। आद्येऽपि स्वरूपसत् ज्ञातं वा, नाद्य मन्दान्धकारे शुक्तिमात्रग्रहे श्वैत्याज्ञानेऽपि रूप्याभेदभ्रमापत्तेः। न द्वितीयः स्थायिज्ञातारं विना तज्ज्ञानासम्भवस्योक्तत्वात्। नापि विषयतया निमित्तमित्याह। न चेति। सोऽहमित्युल्लेखात्तेनाहं सदृश इत्यनुल्लेखादित्यर्थः। सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञाया भ्रमत्वं निरस्य संशयत्वं निरस्यति। भवेदिति। जडार्थे प्रत्यभिज्ञातेऽपि बाधसम्भावनया संशयः कदाचित् स्यान्नात्मनीत्यर्थः। असन्दिग्धाविपर्यस्तप्रत्यभिज्ञाविरोधादात्मक्षणिकत्वमतमत्यन्तासङ्गतमित्युपसंहरति। तस्मादिति॥

नासतोऽदृष्टत्वात्॥ २६॥

इतश्चानुपपन्नो वैनाशिकसमयो यतः स्थिरमनुयायि कारणमनभ्युपगच्छतामभावाद्भावोत्पत्तिरित्येतदापद्यते। दर्शयन्ति चाभावाद्भावोत्पत्तिं 'नानुपमृद्य प्रादुर्भावाद्' इति। विनष्टाद्धि किल बीजादङ्कुर उत्पद्यते, तथा विनष्टात् क्षीराद्दधि मृत्पिण्डाच्च घटः, कूटस्थाच्चेत् कारणात् कार्य्यमुत्पद्येत, अविशेषात् सर्वं सर्वत उत्पद्येत, तस्मादभावग्रस्तेभ्यो बीजादिभ्योऽङ्कुरादीनामुत्पद्यमानत्वात् अभावाद्भावोत्पत्तिरिति मन्यन्ते। तत्रेदमुच्यते, 'नासतोऽदृष्टत्वात्' इति। नाभावाद्भाव उत्पद्यते, यद्यभावाद्भाव उत्पद्येत, अभावत्वाविशेषात् कारणविशेषाभ्युपगमोऽनर्थकः स्यात्। न हि बीजादीनां उपमृदि-

---

अभावः शशविषाणवदत्यन्तासन्नित्यङ्गीकृत्य मृदादिनाशादसतो घटादिकं जायत इति सुगता वदन्ति तद्दूषयति। नासत इति। न केवलं बलादापद्यते किन्तु स्वयं दर्शयन्ति च। द्वौ नञौ प्रकृतार्थं गमयतः। मृदादिकं उपमृद्य घटादेः प्रादुर्भावादितीममर्थमाह। विनष्टादिति। कारणविनाशात् कार्य्यजन्मेत्यत्र युक्तिमाह। कूटस्थादिति। विनाशशून्यादित्यर्थः। नित्यस्य निरतिशयस्य कार्य्यशक्तत्वे तत्कार्य्याणि सर्वाण्येकस्मिन्नेव क्षणे स्युस्तथा चोत्तरक्षणे कार्य्याभावादसत्त्वापत्तिः। न च सहकारिकृतातिशयक्रमात् कार्य्यक्रम इति युक्तं। अतिशयस्यातिशयान्तरापेक्षायां अनवस्थादनपेक्षायां कार्य्यस्याप्यतिशयानपेक्षत्वेन सहकारिवैयर्थ्यात् तस्मान्न स्थायिभावात् कार्य्यजन्मेत्यर्थः। क्षणिकभावस्य हेतुत्वमुत्तरोत्पादे चेत्यत्र निरस्तं। अभावस्य हेतुत्वनिरासार्थं सूत्रं व्याचष्टे। तत्रेदमिति। यदि बीजाभावस्याभावान्तराद्विशेषः स्यात् तदा विशेषवदभावद्वारा बीजादेवाङ्कुर इति

तानां योऽभावस्तस्य च शशविषाणादीनाञ्च निःस्वभावत्वाविशेषादभावत्वे कश्चिद्विशेषोऽस्ति येन बीजादेवाङ्कुरो जायते, क्षीरादेव दधीत्येवंजातीयकः कारणविशेषाभ्युपगमोऽर्थवान् स्यात्। निर्विशेषस्य त्वभावस्य कारणत्वाभ्युपगमे शशविषाणादिभ्योऽप्यङ्कुरादयो जायेरन्, न चैवं दृश्यते। यदि पुनरभावस्यापि विशेषोऽभ्युपगम्येत उत्पलादीनामिव नीलत्वादिस्ततो विशेषवत्त्वादेवाभावस्य भावत्वमुत्पलादिवत् प्रसज्येत, नाप्यभावः कस्यचिदुत्पत्तिहेतुः स्यात्, अभावत्वादेव शशविषाणादिवत्। अभावाच्च भावोत्पत्तावभावान्वितमेव सर्वं कार्य्यं स्यात्, नैवं दृश्यते, सर्वस्य वस्तुनः स्वेन स्वेन रूपेण भावात्मनैवोपलभ्यमानत्वात्। न च मृदन्विताः शरावादयो भावास्तन्त्वादिविकाराः केनचिदभ्युपगम्यन्ते। मृद्विकारानेव तु मृदन्वितान् भावान् लोकः प्रत्येति। यत्तूक्तं स्वरूपोपमर्दमन्तरेण कस्यचित् कूटस्थस्य

लोकायतिकानामभ्युपगमोऽर्थवान् स्यान्न सोऽस्तीत्याह। येनेति। सूत्रं योजयति। निर्विशेषस्येति। शशविषाणादेः कार्यकारित्वस्यादृष्टत्वान्नाभावस्यासतो हेतुत्वमित्यर्थः। अस्वभावस्यापि विशेष इत्यत आह। यदीति। अभावस्य हेतुत्वेऽतिप्रसङ्ग इति तर्कमुक्त्वानुमानमाह। नापीति। अभावो न हेतुरसत्त्वात् सम्मतवदित्यर्थः। अभावो न प्रकृतिः कार्य्यानन्वितत्वाद् यथा शरावाद्यनन्वितस्तन्तुर्न शरावादिप्रकृतिरिति तर्कपूर्वकमाह। अभावाच्चेति। अतोऽन्वितत्वान्मृदादिर्भाव एव प्रकृतिरित्याह। मृदिति। स्थायिनः कारणत्वायोगमुक्तमनूद्य दूषयति। यत्तूक्तमित्यादिना। अनुभवबलात् स्थिरभावानामेव सहकारिसन्निधिक्रमेण कार्य्यक्रमहेतुत्वमङ्गीकार्य्यं, न च शक्तस्य सह-

वस्तुनः कारणत्वानुपपत्तेरभावाद्भावोत्पत्तिर्भवितुमर्हतीति, तदनुक्तं, स्थिरस्वभावानामेव सुवर्णादीनां प्रत्यभिज्ञायमानानां रुचकादिकार्यकारणभावदर्शनात्, येष्वपि वीजादिषु स्वरूपोपमर्दो लक्ष्यते तेष्वपि नासावुपमृद्यमाना पूर्वावस्थोत्तरावस्थायाः कारणमभ्युपगम्यते, अनुपमृद्यमानानामेवानुयायिनां वीजाद्यवयवानामङ्कुरादिकारणभावाभ्युपगमात्, तस्मादसद्भ्यः शशविषाणादिभ्यः सदुत्पत्त्यदर्शनात् सद्भ्यश्च सुवर्णादिभ्यः सदुत्पत्तिदर्शनात् अनुपपन्नोऽयमभावाद्भावोत्पत्त्यभ्युपगमः। अपि च चतुर्भ्यश्चित्तचैत्ता उत्पद्यन्ते परमाणुभ्यश्च भूतभौतिकलक्षणः समुदाय उत्पद्यत इत्यभ्युपगम्य पुनरभावात् भावोत्पत्तिं कल्पयद्भिरभ्युपगममपह्नुवानैर्वैनाशिकैः सर्वो लोक आकुलीक्रियते॥

कार्यापेक्षा न युक्तेति वाच्यं, यतोऽशक्तस्यापि नापेक्षेत्यसहकारिविम्बं स्यात्। ततः स्वर्णादौ स्वतोऽतिशयशून्येऽग्नितापादिसहकारिकृतातिशयक्रमाद्रुचकादिकार्य्यक्रमः। न चातिशयस्यातिशयान्तरानपेक्षत्वे कार्य्यस्याप्यनपेक्षेति वाच्यं। घटस्य मृदनपेक्षत्वे कार्य्यत्वाविशेषात् घटस्यापि मृदनपेक्षाप्रसङ्गादन्वयव्यतिरेकाभ्यामपेक्षा सहकारिष्वपि तुल्या। यदुक्तं कार्य्याभावदशायां कारणस्यासत्त्वापत्तिरिति तन्न, अकारणस्यापि बाधाभावेन सत्तोपपत्तेः, न ह्यर्थक्रियाकारित्वमेव सत्त्वं असतस्तदयोगेन सत्त्वस्य ततो भेदात् सतो ह्यर्थक्रियाकारित्वं नासतः अतः कारणतावच्छेदकमबाधितस्वरूपात्मकं सत्त्वं कारणत्वाद्भिन्नमेव तस्मादणुस्थूलस्थिरभावानां हेतुत्वं उपपन्नमिति भावः। पूर्वापरविरोधमप्याह। अपि चेति॥

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

यदि चाभावाद्भावोत्पत्तिरभ्युपगम्येत, एवं सत्युदासीनानामनीहमानानामपि जनानामभिमतसिद्धिः स्यात्, अभावस्य सुलभत्वात्। कृषीवलस्य क्षेत्रकर्म्मण्यप्रयतमानस्यापि सस्यनिष्पत्तिः स्यात्, कुलालस्य च मृत्संस्क्रियायामप्रयतमानस्याप्यमत्रोत्पत्तिः। तन्तुवायस्यापि तन्तून् तन्वानस्यापि तन्वानस्येव वस्त्रलाभः। स्वर्गापवर्गयोश्च न कश्चित् कथञ्चित् समीहेत न चैतद् युज्यते ऽभ्युपगम्यते वा केनचित्, तस्मादनुपपन्नोऽयमभावाद्भावोत्पत्त्यभ्युपगमः ॥

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

एवं बाह्यार्थवादमाश्रित्य समुदायाप्राप्त्यादिषु दूषणेषूद्भावितेषु विज्ञानवादी बौद्ध इदानीं प्रत्यवतिष्ठते। केषाञ्चित् किल विनेयानां बाह्यवस्तुन्यभिनिवेशमालक्ष्य तदनुरोधेन बाह्यार्थवादप्रक्रियेयं विरचिता, नासौ सुगताभिप्रायः,

---

अभावादुत्पत्तौ शशविषाणादप्युत्पत्तिः स्यादित्युक्तं। अतिप्रसङ्गान्तरमाह। उदासीनानामिति। अनीहमानानां प्रयत्नशून्यानां, अमत्रं घटादिपात्रं। तन्वानस्य व्यापारयतः। तस्माद् भ्रान्तिमूलेन क्षणिकबाह्यार्थवादेन कूटस्थनित्यब्रह्मसमन्वयस्य न विरोध इति सिद्धं ॥

नाभाव उपलब्धेः। अखण्डनिर्विशेषब्रह्मविज्ञानं बाह्यार्थोपादानं वदतां वेदान्तानां भिन्नं साकारं क्षणिकं विज्ञानं न ततोऽन्योऽर्थोऽस्तीति योगाचारमतेन विरुध्यते न वेति तन्मतस्य मानभ्रान्तिमूलत्वाभ्यां संशये पूर्व्वोक्तबाह्यार्थवादनिरासमुपजीव्य पूर्व्वपक्षमाह।

तस्य तु विज्ञानैकस्कन्धवाद एवाभिप्रेतः, तस्मिंश्च विज्ञानवादे बुद्ध्यारूढेन रूपेणान्तःस्थ एव प्रमाणप्रमेयफलव्यवहारः सर्व उपपद्यते, सत्यपि बाह्येऽर्थे बुद्ध्यारोहमन्तरेण प्रमाणादिव्यवहारानवतारात्। कथं पुनरवगम्यते अन्तःस्थ एवायं सर्वव्यवहारो न विज्ञानव्यतिरिक्तो बाह्योऽर्थोऽस्तीति तदसम्भवादित्याह। स हि बाह्योऽर्थोऽभ्युपगम्यमानः परमाणवो वा स्युस्तत्समूहा वा स्तम्भादयः स्युः, तत्र न तावत् परमाणवः स्तम्भादिप्रत्ययपरिच्छेद्या भवितुमर्हन्ति परमाण्वाभासज्ञानानुपपत्तेः, नापि तत्समूहाः स्तम्भादयस्तेषां परमाणुभ्योऽन्यत्वानन्यत्वाभ्यां

एवमित्यादिना। पूर्वोत्तरपक्षयोः विरोधाविरोधौ फलं। नन्वेकस्य सुगतागमस्य कथं बाह्यार्थसत्त्वासत्त्वयोस्तात्पर्यं विरोधादित्याशङ्क्याधिकारिभेदादविरोध इति वदन् विज्ञानवादिनः सुगताभिप्रायज्ञत्वेन मन्दाधिकारिभ्यो बाह्यार्थवादिभ्यः श्रैष्ठ्यमाह। केषाञ्चिदिति। उक्तञ्च *धर्मकीर्तिना 'देशना लोकनाथानां सत्त्वाशयवशानुगाः' इति [सर्वद०पृ०२३।पं०७] सुगतानामुपदेशाः शिष्यमत्यनुसारिण इत्यर्थः। नन्वसति बाह्यार्थे मानमेयव्यवहारः कथं तत्राह। तस्मिन्निति। विज्ञानमेव कल्पितनीलाद्याकारत्वेन प्रमेयमवभासात्मना मानफलं शक्त्यात्मना मानं शक्त्याश्रयत्वाकारेण प्रमातेति भेदकल्पनया व्यवहार इत्यर्थः। मुख्य एव भेदः किं न स्यादत आह। सत्यपीति। न हि बुद्ध्यनारूढस्य नीलादेः प्रमेयत्वव्यवहारोऽस्ति,अतो बुद्ध्यारूढाकार एव प्रमेयं न बाह्यमित्यर्थः। बाह्यार्थासत्त्वे प्रश्नपूर्वकं युक्तीरुपन्यस्यति। कथमित्यादिना। ज्ञेयं ज्ञानातिरेकेनासत् तदतिरेकेनासम्भवान्नरशृङ्गवदित्याह। तदसम्भवादिति। असम्भवं विवृणोति। स हीति। परमाणवश्चेदेकस्थूल-

---

* बोधचित्तविवरणग्रन्थेनेति बोध्यं।

निरूपयितुमशक्यत्वात्। एवं जात्यादीनपि प्रत्याचक्षीत। अपि चानुभवमात्रेण साधारणात्मनो ज्ञानस्य जायमानस्य योऽयं प्रतिविषयं पक्षपातः स्तम्भज्ञानं कुड्यज्ञानं घटज्ञानं पटज्ञानमिति, नासौ ज्ञानगतविशेषमन्तरेण उपपद्यत इत्यवश्यं विषयसारूप्यं ज्ञानस्याङ्गीकर्तव्यं। अङ्गीकृते च तस्मिन् विषयाकारस्य ज्ञानेनैवावरुद्धत्वादपार्थिकार्थसद्भावकल्पना। अपि च सहोपलम्भनियमादभेदो विषयविज्ञानयोरापतति, न ह्यनयोरेकस्यानुपलम्भेऽन्यस्योपलम्भोऽस्ति, न चैतत् स्वभावविवेके युक्तं प्रतिबन्धकारणाभावात्, तस्मादप्यर्थाभावः स्वप्नादिवच्चेदं द्रष्टव्यं। यथा हि स्वप्नमायामरीच्युदकगन्धर्वनगरादिप्रत्यया विनैव बाह्येनार्थेन ग्राह्यग्राहकाकारा भवन्ति एवं जागरित-

---

स्तम्भ इति ज्ञानं न स्यात् समूहस्यासन्नित्यर्थः। अवयव्यभावेऽपि जात्यादयो बाह्यार्थाः स्युस्तत्राह। एवमिति। जातिगुणकर्मणां धर्मिणः सकाशादभेदेऽत्यन्तभेदे वा धर्मिवद्धर्म्यन्तरवच्च न धर्मधर्मिभावः भेदाभेदौ च विरुद्धाविति न सन्ति जात्याद्यर्था इत्यर्थः। किञ्च ज्ञानस्य ज्ञेयसारूप्यरूपविशेषसम्बन्धाभावे सर्वविषयत्वापत्तेर्विशेषोऽङ्गीकार्य्यस्तथा च ज्ञानगतविशेषस्यैव ज्ञानेन विषयीकरणान्न बाह्यार्थसिद्धिर्मानाभावात् गौरवाच्चेत्याह। अपि चेति। पक्षपातो विषयविशेषवैशिष्ट्यव्यवहारः, किञ्च ज्ञेयं ज्ञानाभिन्नं ज्ञानोपलम्भक्षणनियतोपलम्भग्राह्यत्वात् ज्ञानवदित्याह। अपि चेति। ज्ञानार्थयोर्वास्तवभेदेऽपि सहोपलम्भनं स्यात् ग्राह्यग्राहकभावादित्यत आह। न चैतदिति। क्षणिकज्ञानस्यार्थेन सम्बन्धहेत्वभावान्न ग्राह्यग्राहकभाव इत्यर्थः। किञ्च जाग्रद्विज्ञानं न बाह्यालम्बनं विज्ञानत्वात् स्वप्नादिज्ञानवदित्याह। स्वप्नेति। विज्ञानानां वैचित्र्यानुपपत्तिबाधितमनु-

तगोचरा अपि स्तम्भादिप्रत्यया भवितुमर्हन्तीत्यवगम्यते, प्रत्ययत्वाविशेषात्। कथं पुनरसति बाह्यार्थे प्रत्ययवैचित्र्यमुपपद्येत वासनावैचित्र्यादित्याह। अनादौ हि संसारे बीजाङ्कुरवत् विज्ञानानां वासनानां चान्योन्यनिमित्तनैमित्तिकभावेन वैचित्र्यं न विप्रतिषिध्यते। अपि चान्वयव्यतिरेकाभ्यां वासनानिमित्तमेव ज्ञानवैचित्र्यमित्यवगम्यते, स्वप्नादिष्वन्तरेणाप्यर्थं वासनानिमित्तस्य ज्ञानवैचित्र्यस्योभाभ्यामप्यावाभ्यामभ्युपगम्यमानत्वादन्तरेण तु वासनां अर्थनिमित्तस्य ज्ञानवैचित्र्यस्य मयानभ्युपगम्यमानत्वात्, तस्मादप्यभावो बाह्यस्यार्थस्येत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। नाभाव उपलब्धेरिति। न खल्वभावो बाह्यस्यार्थस्याध्यवसातुं शक्यते, कस्मादुपलब्धेः। उपलभ्यते हि प्रति प्रत्ययं बाह्योऽर्थः स्तम्भः कुड्यं घटः पट इति, न चोपलभ्यमानस्यैवाभावो भवितुमर्हति। यथा हि कश्चिद्भुञ्जानो भुजिसाध्यायां तृप्तौ स्वयमनुभूयमानायामेवं ब्रूयात् नाहं भुञ्जे न वा तृप्यामीति, तद्वदिन्द्रियसन्निकर्षेण स्वयमुपलभ्यमान

मानमिति शङ्कते। कथमिति। अन्यथोपपत्त्या परिहरति। वासनेति। अनादिसन्तानान्तर्गतपूर्वज्ञानमेव वासना, तद्वशादनेकक्षणव्यवधानेऽपि नीलाद्याकारज्ञानवैचित्र्यं भवति यथा बीजवासनया कार्पासरक्तत्वं तद्वदित्यर्थः। उभयवादिसम्मतत्वाच्च वासना एव ज्ञानवैचित्र्यहेतवो न बाह्यार्था इत्याह। अपि चेति। क्षणिकविज्ञानमात्रवादस्य मानमूलत्वात्तेन नित्यविज्ञानवादो विरुध्यते इति प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे। नाभाव इत्यादिना। किं बाह्यार्थस्यानुपलब्धेरभावः उत ज्ञानाद्भेदेनानुपलब्धेः, नाद्य इत्युक्तं उपलब्धेरिति। द्वितीयं

एव बाह्यमर्थं नाहमुपलभे न च सोऽस्तीति ब्रुवन् कथमुपादेयवचनः स्यात्। ननु नाहमेवं ब्रवीमि न कञ्चिदर्थमुपलभ इति, किन्तूपलब्धिव्यतिरिक्तं नोपलभ इति ब्रवीमि। बाढमेवं ब्रवीषि निरङ्कुशत्वात् ते तुण्डस्य न तु युक्त्युपेतं ब्रवीषि, यत उपलब्धिव्यतिरेकोऽपि बलादर्थस्याभ्युपगन्तव्यः उपलब्धेरेव। न हि कश्चिदुपलब्धिमेव स्तम्भः कुड्यञ्चेत्युपलभते, उपलब्धिविषयत्वेनैव तु स्तम्भकुड्यादीन् सर्वे लौकिका उपलभन्ते। अतश्चैवमेव सर्वे लौकिका उपलभन्ते यत् प्रत्याचक्षाणा अपि बाह्यमर्थमेवमाचक्षते यदन्तर्ज्ञेयरूपं तद्बहिर्वदवभासत इति, तेऽपि हि सर्व्वलोकप्रसिद्धां बहिरवभासां संविदं प्रतिलभमानाः प्रत्याख्यातुकामाश्च बाह्यमर्थं बहिर्वदिति वत्कारं कुर्वन्ति इतरथा हि कस्माद्बहिर्वदिति ब्रूयुः। न हि विष्णुमित्रो बन्ध्यापुत्रवदवभासत इति कश्चिदाचक्षीत। तस्माद् यथानुभवं तत्त्वमभ्युपगच्छद्भिर्बहिरेवावभासत इति युक्तमभ्युपगन्तुं न तु बहिर्वदवभासत इति। ननु बाह्यस्यार्थस्यासम्भवाद्बहिर्वदवभा-

---

शङ्कते। नन्विति। ज्ञानज्ञेययोर्विषयिविषयभावेन भेदस्य साक्षिप्रत्यक्षसिद्धत्वात्, प्रत्यक्षविरुद्धमभेदाभिधानमित्याह। बाढमित्यादिना। तद्वचनादपि जनो बाह्यार्थं ज्ञानाद्भेदेनैवोपलभत इत्याह। अतश्चेति। बाह्यार्थस्यात्यन्तासत्त्वे प्रत्यक्षोपलम्भायोगात् दृष्टान्तत्वासम्भवाच्च बहिर्वच्छब्दो न स्यादित्याह। इतरथेति। अबाधितभेदानुभवादेवकारो युक्तो न वत्कार इत्याह। तस्मादिति। ज्ञेयार्थो ज्ञानातिरेकेनासन्नसम्भवादित्युक्तबाधादत्कारणमिति शङ्कते। नन्विति। कोऽसावसम्भवः असत्त्वं वा असत्त्वनिश्चयो वा अयुक्तत्वं वा उत्कट-

मत इत्यध्यवसितं । नायं साधुरध्यवसायो यतः प्रमाणप्रवृत्त्यप्रवृत्तिपूर्वकौ सम्भवासम्भवाववधार्य्येते न पुनः सम्भवासम्भवपूर्वके प्रमाणप्रवृत्त्यप्रवृत्ती । यद्धि प्रत्यक्षादीनामन्यतमेनापि प्रमाणेनोपलभ्यते तत् सम्भवति यन्न केनचिदपि प्रमाणेनोपलभ्यते तन्न सम्भवति । इह तु यथा स्वं सर्व्वैरेव प्रमाणैर्बाह्योऽर्थ उपलभ्यमानः कथं व्यतिरेकाव्यतिरेकादिविकल्पैर्न सम्भवतीत्युच्येत उपलब्धेरेव । न च ज्ञानस्य विषयसारूप्याद्विषयनाशो भवति, असति विषये विषयसारूप्यानुपपत्तेः बहिरुपलब्धेश्च विषयस्य,

---

कोटिकसंशयात्मकसम्भवस्याभावो वा । नाद्यः साध्यभेदात् । न द्वितीयः स्थूलौ घटस्तम्भाविति समूहालम्बने स्थूलत्वद्वित्वघटत्वस्तम्भत्वरूपविरुद्धधर्म्मवतोरर्थयोरस्थूलादेकस्मात् द्वयावगाहिविज्ञानाद्भेदसत्त्वनिश्चयेनासम्भवासिद्धेरित्याह । नायं साधुरिति । सम्भवः सत्तानिश्चयः प्रमाणाधीनः । असम्भवोऽसत्त्वनिश्चयः प्रमाणाभावाधीनः न वैपरित्यमिति व्यवस्थामेव स्फुटयति । यद्धीति । उक्तव्यवस्थायाः फलं बाह्यार्थस्य प्रत्यक्षादिभिः सम्भवं वदन्नेव तृतीयं दूषयति । इहेति । प्रमाणनिश्चितबाह्यार्थस्य स्तम्भादेः परमाणुभ्यो भेदविकल्पैरयुक्तत्वमात्रेणासत्त्वनिश्चयो न युक्तस्त्वत्पक्षेऽप्ययुक्तत्वस्य तुल्यत्वात्, न ह्यस्थूलस्यैकस्य विज्ञानस्य स्थूलानेकसमूहालम्बनस्य विषयाभेदो युक्तः स्थूलत्वानेकत्वप्रसङ्गात्. न चेष्टापत्तिः समूहालम्बनोच्छेदे विज्ञानानां मिथो वार्त्तानभिज्ञतया विषयद्वित्वादिव्यवहारलोपापत्तेः, तस्मादयुक्तत्वेऽपि यथानुभवं व्यवहारयोग्योऽर्थः स्वीकार्य्यः. न चतुर्थः निश्चिते तादृक्सम्भवस्यानुपयोगात्तस्य क्वचित् प्रमाणप्रवृत्तेः पूर्व्वाङ्गत्वादिति भावः । यच्चोक्तं ज्ञानगतार्थसारूप्येणैव ज्ञानालम्बनत्वोपपत्तेर्बाह्यार्थाभाव इति तत्राह । न चेति । यत्तु गौरवमुक्तं तन्न दूषणं प्रामाणिकत्वादित्याह । बहिरिति । यत एव ज्ञानार्थयोर्भेदः सर्व्वलोके

अत एव सहोपलम्भनियमोऽपि *प्रत्ययविषययोरुपायोपेयभावहेतुको नाभेदहेतुक इत्यभ्युपगन्तव्यं। अपि च घटज्ञानं पटज्ञानमिति विशेषणयोरेव घटपटयोर्भेदो न विशेष्यस्य ज्ञानस्य, यथा शुक्लो गौः कृष्णो गौरिति शौक्ल्यकार्ष्ण्ययोरेव भेदो न गोत्वस्य, द्वाभ्याञ्च भेद एकस्य सिद्धो भवति, एकस्माच्च द्वयोः, तस्मादर्थज्ञानयोर्भेदः। तथा घटदर्शनं घटस्मरणमित्यत्रापि प्रतिपत्तव्यं, अत्रापि हि विशेष्ययोरेव दर्शनस्मरणयोर्भेदो न विशेषणस्य घटस्य, यथा क्षीरगन्धः क्षीररस इति विशेष्ययोरेव गन्धरसयोर्भेदो न विशेषणस्य क्षीरस्य तद्वत्। अपि च द्वयोर्विज्ञानयोः पूर्व्वोत्तरकालयोः स्वसंवेदनेनैवोपक्षीणयोरितरेतर-

---

साप्यनुभवसिद्धः, अत एव सहोपलम्भनियमोऽपि नाभेदसाधक इत्याह। अत एवेति। यथा चाक्षुषद्रव्यरूपस्यालोकोपलम्भनियतोपलब्धिकत्वेऽपि नालोकाभेदः, तथार्थस्य न ज्ञानाभेदः, भेदेऽपि ग्राह्यग्राहकभावेन नियमोपपत्तेः। न च ज्ञानस्य क्षणिकत्वात् स्वभिन्नग्राह्यसम्बन्धायोगः स्थायित्वादिति भावः। विज्ञानमनेकार्थेभ्यो भिन्नं एकत्वात् गोत्ववदिति सत्प्रतिपक्षमाह। अपि चेति। न च हेत्वसिद्धिः ज्ञानं ज्ञानमित्येकाकारप्रतीतेः ज्ञानैकनिश्चयात्। न च सा जातिविषया व्यक्तिभेदानिश्चयादित्याह। न विशेष्यस्येति। घटादेश्चैतन्याद्भेदमुक्त्वा वृत्तिज्ञानाद्भेदमाह। तथेति। घटो द्वाभ्यां भिन्न एकत्वात् क्षीरवदित्यर्थः। ज्ञानाभिन्नार्थानङ्गीकारे स्वशास्त्रव्यवहारलोपं बाधकमाह। अपि चेति। क्रमिकयोः स्वप्रकाशयोः क्षणिकज्ञानयोर्मिथो ग्राह्यग्राहकत्वमयुक्तमभ्युपगतञ्च, तथा च तयोर्भेदप्रतिज्ञा न युक्ता धर्म्मिप्रतियोगिनोर्मिथः परेण चाग्रहेण भेदग्रहायोगात्, तथा च तयोर्भेदग्राहकस्थाय्यात्मा तद्भिन्न एष्टव्यः। एवं पक्षसाध्यहेतुदृष्टा-

---

* अर्थप्रत्यययोरिति सो०।

ग्राह्यग्राहकत्वानुपपत्तिः, ततश्च विज्ञानभेदप्रतिज्ञा क्षणिकत्वादिधर्म्मप्रतिज्ञा स्वलक्षणसामान्यलक्षणवास्यवासकत्वाविद्योपप्लवसदसद्धर्म्मबन्धमोक्षादिप्रतिज्ञाश्च स्वशास्त्रगतास्ते हीयेरन्। किञ्चान्यद्विज्ञानं विज्ञानमित्यभ्युपगच्छता वाह्योऽर्थः स्तम्भः कुड्यमित्येवंजातीयकः कस्मान्नाभ्युपगम्यत इति वक्तव्यं। विज्ञानमनुभूयत इति चेत् वाह्योऽप्यर्थोऽनुभूयत एवेति युक्तमभ्युपगन्तुं। अथ विज्ञानं प्रकाशात्मकत्वात् प्रदीपवत् स्वयमेवानुभूयते न तथा वाह्योऽप्यर्थ इति चेत्, अत्यन्तविरुद्धां स्वात्मनि क्रियामभ्युपगच्छसि अग्निरात्मानं दहतीतिवत्। अविरुद्धन्तु लोकप्रसिद्धं स्वात्मव्यतिरिक्तेन विज्ञानेन वाह्योर्थोऽनुभूयत इति

न्तभेदाभावे इदं क्षणिकमसदिति प्रतिज्ञा न युक्ता। सर्व्वतो व्यावृत्तं व्यक्तिमात्रं स्वलक्षणं अनेकानुगतं सामान्यमतद्व्यावृत्तिरूपमिति प्रतिज्ञा न युक्ता, सर्व्वानेकार्थानां ज्ञानमात्रत्वेन मिथः परेण वा दुर्ज्ञानत्वात् उत्तरनीलज्ञानं वास्यं पूर्व्वनीलज्ञानं वासकमिति प्रतिज्ञा न युक्ता, तयोर्भिन्नस्य ज्ञातुरभावात्। किञ्चाविद्योपप्लवोऽविद्यासंसर्गः, तेन नीलमिति सद्धर्म्मः, नरविषाणमिति असद्धर्म्मः, अमूर्त्तमिति सदसद्धर्म्मः, सतो विज्ञानस्यासतो नरविषाणस्य चामूर्त्तत्वादिति प्रतिज्ञा दुर्लभा, अनेकार्थज्ञानसाध्यत्वादज्ञानेनास्य वन्धो ज्ञानेनास्य मोक्ष इति च प्रतिज्ञा वक्तृश्रोतृज्ञानसाध्या, आदिपदेन सामान्यत इष्टं ग्राह्यमनिष्टं त्यज्यमिति शिष्यहितोपदेशोऽनेकज्ञानसाध्यो गृहीतः, तस्मात् प्रतिज्ञादिव्यवहाराय ग्राहकभेदोऽङ्गीकार्य्य इत्यर्थः। ज्ञानार्थयोर्भेदे युक्त्यन्तरमस्तीत्याह। किञ्चान्यदिति। ज्ञानवदर्थस्याप्यनुभवाविशेषात् स्वीकारो युक्त इत्यर्थः। स्वविषयत्वाद्विज्ञानं स्वीक्रियते नार्थः परग्राह्यत्वादिति शङ्कते। अथ विज्ञानमिति। विरुद्धं स्वीकृत्याविरुद्धन्त्यजता वाद्धतनयेन मौग्ध्यं दर्शितमित्याह। अत्यन्तेति। ज्ञानं स्ववेद्यमित्यङ्गी-

नेत्यहो पाण्डित्यं महद्दर्शितं। न चार्थव्यतिरिक्तमपि विज्ञानं स्वयमेवानुभूयते स्वात्मनि क्रियाविरोधादेव। ननु विज्ञानस्य स्वरूपव्यतिरिक्तग्राह्यत्वे तदप्यन्येन ग्राह्यं तदप्यन्येनेत्यनवस्था प्राप्नोति। अपि च प्रदीपवदवभासात्मकत्वात् ज्ञानस्य ज्ञानान्तरं कल्पयतः समत्वादवभास्यावभासकभावानुपपत्तेः कल्पनानर्थक्यमिति। तदुभयमप्यसत् विज्ञानग्रहणमात्र एव विज्ञानसाक्षिग्रहणाकाङ्क्षानुत्पादादनवस्थाशङ्कानुपपत्तेः, साक्षिप्रत्यययोश्च स्वभाववैषम्यादुपलब्ध्रुपलभ्यभावोपपत्तेः, स्वयंसिद्धस्य साक्षिणोऽप्रत्याख्येयत्वात्। किञ्चान्यत् प्रदीपवद्विज्ञानमवभासकान्तरनिरपेक्षं स्वयमेव प्रथत इति ब्रुवता प्रमाणागम्यं विज्ञानमनवगन्तृकमित्युक्तं स्यात् शिलाघनमध्यस्थप्रदीपसहस्रप्रथनवत्। बाढमेवमनुभवरूपत्वात्तु विज्ञानस्येष्टो नः

इत्थं मौर्ख्यमापादितं वस्तुतः स्ववेद्यत्वमयुक्तमित्याह। न चेति। कर्त्तरि क्रियां प्रति गुणभूते प्रधानत्वाख्यकर्म्मत्वायोगात् सकर्तृकवेदनकर्म्मत्वमसदित्यर्थः। न च स्वविषयत्वमात्रं स्ववेद्यत्वमिति वाच्यं। अभेदे विषयित्वस्याप्यसम्भवादिति भावः। ज्ञानस्य स्ववेद्यत्वाभावे दोषद्वयं स्यादिति शङ्कते। नन्विति। अनवस्था च साम्यञ्चेति दोषद्वयं परिहरति। तदुभयमपीति। अनित्यज्ञानस्य जन्मादिमत्त्वेन घटवज्जडस्य स्वेन स्वीयजन्मादिग्रहायोगादस्ति ग्राहकाकांक्षा साक्षिणस्तु सत्तायां स्फूर्त्तौ च निरपेक्षत्वान्नानवस्था नापि साम्यञ्चिज्जडत्ववैषम्यादित्यर्थः। साक्षी क्व इत्यत आह। स्वयं सिद्धस्येति। निरपेक्षस्य साक्षिणोऽसत्त्वे क्षणिकविज्ञानभेदासिद्धेः सोऽङ्गीकार्य्य इत्यर्थः। अनित्यज्ञानस्वरूपसाधकत्वाच्च साक्षी स्वीकार्य्य इत्याह। किञ्चेति।

पक्षस्त्वयानुज्ञात इति चेत्, न, अन्यस्यावगन्तुश्चक्षुरादिसाधनस्य प्रदीपादिप्रथनदर्शनात्, अतो विज्ञानस्याप्यवभास्यत्वाविशेषात् सत्येवान्यस्मिन्नवगन्तरि प्रथनं प्रदीपवदवगम्यते। साक्षिणोऽवगन्तुः स्वयंसिद्धतामुपक्षिपता स्वयं प्रथते विज्ञानमित्येष एव मम पक्षस्त्वया वाचोयुक्त्यन्तरेणाश्रित इति चेत्, न, विज्ञानस्योत्पत्तिप्रध्वंसानेकत्वादिविशेषवत्त्वाभ्युपगमात्। अतः प्रदीपवद्विज्ञानस्यापि व्यतिरिक्तावगम्यत्वमस्माभिः प्रसाधितं॥

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्॥ २९॥

यदुक्तं बाह्यार्थापलापिना स्वप्नादिप्रत्ययवज्जागरितगोचरा अपि स्तम्भादिप्रत्यया विनैव बाह्येनार्थेन भवेयुः प्रत्यय-

---

विज्ञानं ज्ञानान्तरानपेक्षमिति ब्रुवता तस्याप्रामाणिकत्वमुक्तं स्यात् स्वयं प्रथनमिति ब्रुवता ज्ञातृशून्यत्वञ्चोक्तं स्यात्तथा च ज्ञातृज्ञानाविषयत्वाच्छिलास्थप्रदीपवदसदेव विज्ञानं स्यादतस्तत्साक्ष्येष्टव्य इत्यर्थः। विज्ञानस्य स्वान्यज्ञातृशून्यत्वमिष्टमेव त्वयाऽऽपाद्यते, न चासत्त्वापत्तिः ज्ञात्रभावादिति वाच्यं। स्वस्यैव ज्ञातृत्वादिति शाक्यः शङ्कते। बाढमिति। अभेदे ज्ञातृज्ञेयत्वायोगात् ज्ञात्रन्तरमावश्यकमिति परिहरति। नेति। विमतं विज्ञानं स्वातिरिक्तवेद्यं वेद्यत्वाद्देहवदित्यर्थः। अतिरिक्तः साक्षी किमन्यवेद्यः स्ववेद्यो वा आद्येऽनवस्था द्वितीये विज्ञानवाद एव भङ्ग्यन्तरेणोक्तः स्यादिति शङ्कते। साक्षिण इति। त्वया विज्ञानं जन्मविनाशयुक्तमुच्यते। अतः कार्यस्य जडत्वनियमात् स्वातिरिक्तवेद्यत्वमस्माभिः साधितं कूटस्थचिदात्मनो ग्राहकानपेक्षत्वान्नानवस्थेति चोक्तमतो महद्वैलक्षण्यमनयोरिति परिहरति। न विज्ञानस्येति॥

एवं वेद्यविज्ञानवदर्थस्याप्युपलब्धेर्न ह्यर्थाभाव इत्युक्तं, संप्रति जा-

त्वाविशेषादिति, तत् प्रति वक्तव्यं, अत्रोच्यते, न स्वप्नादिप्रत्ययवज्जाग्रत्प्रत्यया भवितुमर्हन्ति। कस्मात् वैधर्म्यात्। वैधर्म्यं हि भवति स्वप्नजागरितयोः किं पुनर्वैधर्म्यं बाधाबाधाविति ब्रूमः। बाध्यते हि स्वप्नोपलब्धं वस्तु प्रबुद्धस्य मिथ्यामयोपलब्धो महाजनसमागम इति। न ह्यस्ति महाजनसमागमो निद्राग्लानन्तु मे मनो बभूव, तेनैषा भ्रान्तिरुद्बभूवेति। एवं मायादिष्वपि भवति यथायथं बाधः। न चैवं जागरितोपलब्धं वस्तु स्तम्भादिकं कस्याञ्चिदप्यवस्थायां बाध्यते, अपि च स्मृतिरेषा यत् स्वप्नदर्शनं, उपलब्धिस्तु जागरितदर्शनं स्मृत्युपलब्ध्योश्च प्रत्यक्षमन्तरं स्वयमनुभूयते, अर्थविप्रयोगसम्प्रयोगात्मकं इष्टं पुत्रं स्मरामि नोपलभे उपलब्धुमिच्छामि इति।

यद्विज्ञानं स्वप्नादिविज्ञानवन्न वाह्यालम्बनमित्यनुमानं दूषयति। वैधर्म्याच्चेति। किमत्र निर्विषयत्वं साध्यमुत पारमार्थिकविषयशून्यत्वं, अथ वा व्यवहारिकविषयशून्यत्वं, नाद्यः स्वप्नादिविभ्रमाणामप्यर्थालम्बनत्वेन दृष्टान्ते साध्यवैकल्यात्। न द्वितीयः सिद्धसाधनात्, इति सूत्रस्यचकारार्थः। तृतीये तु व्यवहारदशायां बाधितार्थग्राहित्वं उपाधिरित्याह। बाध्यते हीत्यादिना। निद्राग्लानमिति करणदोषोक्तिः। साधनव्यापकत्वमित्याह। न चैवमिति। किञ्च प्रमाणजानुभव उपलब्धिः पक्षो प्रमाणजं स्वप्नज्ञानदृष्टान्त इति वैधर्म्यान्तरं। परमतेन स्वप्नस्य स्मृतित्वमङ्गीकृत्याह। अपि चेति। स्मृतिप्रत्यक्षोपलब्ध्योर्वैधर्म्यान्तरमाह। अर्थविप्रयोगेति। असम्बन्धस्यावर्त्तमानस्य स्मृतेरर्थो विषय इति निरालम्बनत्वमप्यस्याः कदाचिद्भवेत् न संप्रयुक्तवर्त्तमानार्थमात्रग्राहिण्या उपलब्धेरिति भावः। पूर्व्वोक्तप्रमाणाप्रमा-

तच्चैवं सति न शक्यते वक्तुं मिथ्या जागरितोपलब्धिरुपलब्धित्वात् स्वप्नोपलब्धिवदित्युभयोरन्तरं स्वयमनुभवता। न च स्वानुभवापलापः प्राज्ञमानिभिर्युक्तः कर्तुं। अपि चानुभवविरोधप्रसङ्गात् जागरितप्रत्ययानां स्वतो निरालम्बनतां वक्तुमशक्नुवता स्वप्नप्रत्ययसाधर्म्याद्वक्तुमिष्यते। न च यो यस्य स्वतो धर्मो न सम्भवति सोऽन्यस्य साधर्म्यात्तस्य सम्भविष्यति। न ह्यग्निरुष्णोऽनुभूयमान उदकसाधर्म्याच्छीतो भविष्यति। दर्शितन्तु वैधर्म्यं स्वप्नजागरितयोः॥

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

यदप्युक्तं विनाप्यर्थेन ज्ञानवैचित्र्यं वासनावैचित्र्यादेवावकल्पत इति तत् प्रति वक्तव्यं। अत्रोच्यते न भावो वासनानामुपपद्यते त्वत्पक्षेऽनुपलब्धेर्बाह्यानामर्थानां। अर्थोपलब्धि-

---

णजत्ववैधर्म्योक्तिफलमाह। तच्चैवं सतीति। वैधर्म्ये सतीत्यर्थः। अप्रमाणजत्वोपाधेर्निरालम्बनत्वानुमानं न युक्तमिति भावः। वैधर्म्यासिद्धिं निरस्यति। न चेति। बाधमप्याह। अपि चेति। वस्तुनो घटाद्यनुभवस्य निरालम्बत्वं धर्मो यदि स्यात्तदा किं दृष्टान्ताग्रहेण, प्रत्यक्षतोऽपि वक्तुं शक्यत्वात्, न हि वक्तेरौष्ण्यदृष्टान्तेन वक्तव्यं, यदि न वस्तुतो धर्मोऽस्ति तदा किं दृष्टान्तेन, बाधितस्य दृष्टान्तसहस्रेणापि दुःसाध्यत्वादतः स्वतो निरालम्बनत्वोक्तौ सालम्बनत्वानुभवबाधभिया त्वयानुमातुमारब्धं तथापि बाधो न मुञ्चतीत्यर्थः। उक्तोपाधिरपि न विस्मर्त्तव्य इत्याह। दर्शितन्त्विति॥

सूत्रव्यावर्त्त्यं स्मारयित्वा दूषयति। यदप्युक्तमित्यादिना। भाव उत्पत्तिः सत्ता वा। ननु वाह्यार्थानुपलब्धावपि पूर्व्वपूर्व्ववासनाब-

निमित्ता हि प्रत्यर्थं नानारूपा वासना भवन्ति, अनुपलभ्यमानेषु त्वर्थेषु किंनिमित्ता विचित्रा वासना भवेयुः, अनादित्वेऽप्यन्धपरम्परान्यायेनाप्रतिष्ठैवानवस्था व्यवहारविलोपिनी स्यान्नाभिप्रायसिद्धिः। यावप्यन्वयव्यतिरेकावर्थापलापिनोपन्यस्तौ वासनानिमित्तमेवेदं ज्ञानजातं नार्थनिमित्तमिति तावप्येवं सति प्रत्युक्तौ द्रष्टव्यौ, विनार्थोपलब्ध्या वासनानुत्पत्तेः। अपि च विनापि वासनाभिरर्थोपलब्ध्युपगमात् विना त्वर्थोपलब्ध्या वासनोत्पत्त्यनभ्युपगमात् अर्थसद्भावमेवान्वयव्यतिरेकावपि प्रतिष्ठापयतः। अपि च वासना नाम संस्कारविशेषाः, संस्काराश्च नाश्रयमन्तरेणावकल्पन्ते, एवं लोके दृष्टत्वात्, न च तव वासनाश्रयः कश्चिदस्ति प्रमाणतोऽनुपलब्धेः॥

त्वादुत्तरोत्तरविज्ञानवैचित्र्यमस्तु बीजाङ्कुरवदनादित्वादित्यत आह। अनादित्वेऽपीति। बीजादङ्कुरो दृष्ट इति, अदृष्टेऽपि तज्जातीययोः कार्यकारणभावकल्पना युक्ता, इह त्वर्थानुभवनिरपेक्षवासनोत्पत्तेरादावेव कल्प्यत्वादनादित्वकल्पना निर्मूलेति नाभिप्रेतधीवैचित्र्यसिद्धिरित्यर्थः। ननु निरपेक्ष वासनानां सत्त्वे धीवैचित्र्यमसत्त्वे तु नेति स्वप्ने दृष्टमिति समत्वाऽनवस्थेत्यत आह। य विति। वासनाना बाह्यार्थानुभवकार्यत्वे सति नैरपेक्ष्यासिद्धिर्न त्वयापि दृष्टेत्यर्थः। कार्यत्वग्राहकं व्यतिरेकमाह। विनेति। अर्थानुभवकार्याणां वासनानां तदनपेक्षत्वायोगान्न त्वदुक्तान्वयादिदृष्टिरित्युक्तमभिनवार्थोपलब्धिवैचित्र्यस्य वासनानां विनापि भावेन व्यतिरेकव्यभिचाराच्च न क्वापि वासनामात्रहृतं धीवैचित्र्यं किन्त्वर्थानुभवे सति वासनाऽसति नेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां वासनामूलानुभवावच्छेदकार्थहत्तमेवेति बाह्यार्थसद्भावसिद्धिरित्याह। अपि चेति। यः संस्कारः ससाश्रयो लोके दृष्टः, यथा वेगादिर्घटाद्याश्रयः, अतो विज्ञानसंस्काराणां न भावः। आश्रयानुपलब्धेरित्यर्थान्तरमाह। अपि चेति॥

क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥

यदप्यालयविज्ञानं नाम वासनाश्रयत्वेन परिकल्पितं तदपि क्षणिकत्वाभ्युपगमादनवस्थितस्वरूपं *सत्प्रवृत्तिविज्ञानवन्न वासनानामधिकरणं भवितुमर्हति। न हि कालत्रयसम्बन्धिन्येकस्मिन्नन्वयिन्यसति कूटस्थे वा सर्वार्थदर्शिनि देशकालनिमित्तापेक्षवासनाधीनस्मृतिप्रतिसन्धानादिव्यवहारः सम्भवति। स्थिरस्वरूपत्वे त्वालयविज्ञानस्य सिद्धान्तहानिः। अपि च विज्ञानवादेऽपि क्षणिकत्वाभ्युपगमस्य समानत्वाद् यानि बाह्यार्थवादे क्षणिकत्वनिबन्धनानि दूषणान्युद्भावितानि उत्त-

---

अस्त्वालयविज्ञानं चाश्रय इत्यत आह। क्षणिकत्वाच्चेति। सूत्रं व्याचष्टे। यदपीति। सहोत्पन्नयोः सव्येतरविषाणवदाश्रयाश्रयिभावायोगात् पौर्व्वापर्य्ये चाधेयक्षणे सत आधारत्वायोगात् सत्त्वे क्षणिकत्वव्याघातान्नाधारत्वमालयविज्ञानस्य क्षणिकत्वान्नीलादिविज्ञानवदित्यर्थः। अस्तु तर्हि आलयविज्ञानसन्तानाश्रया वासना इत्यत आह। न हीति। सविकारः कूटस्थो वा स्थाय्यात्मा यदि नास्ति तदा सन्तानस्यावस्तुत्वाद्देशाद्यपेक्षया यद्वासनानामाधानं निक्षेपो यश्च स्मृतिप्रत्यभिज्ञेयश्च तन्मूलो व्यवहारः, तत् सर्व्वं न सम्भवतीत्यर्थः। यदि व्यवहारार्थं आत्मस्थायित्वं तदापसिद्धान्त इत्याह। स्थिरेति। सूत्रमतिदेशार्थत्वेनापि व्याचष्टे। अपि चेति। मतद्वयनिरासमुपसंहरति। एवमिति। ज्ञानज्ञेयात्मकस्य सर्व्वस्य सत्त्वासत्त्वाभ्यां विचारासहत्वाच्छून्यतावशिष्यत इति माध्यमिकपक्षस्यापि मानमूलमाशङ्क्य सूत्रकारः किमिति न निराचकारेत्यत आह। शून्येति। आदरः पृथक्सूत्रारम्भो न क्रियते एतान्येव तन्मतनिरासार्थत्वेनापि योज्यन्त इत्यर्थः। तथा हि ज्ञानार्थयोर्नाभावः प्रमाणत उपलब्धेः। ननु जाग्रत्स्वप्नौ ज्ञानार्थशून्यौ अवस्थात्वात् सुषुप्तिवदित्यत आह। वैधर्म्याच्च

---

* स्वप्रवृत्तीति का० वर्ध०।

रोत्पादेच पूर्व्वनिरोधादित्येवमादीनि तानीहाप्यनुसन्धातव्यानि। एवमेतौ द्वावपि वैनाशिकपक्षौ निराकृतौ वाह्यार्थवादिपक्षो विज्ञानवादिपक्षश्च। शून्यवादिपक्षस्तु सर्व्वप्रमाणविप्रतिषिद्ध इति तन्निराकरणाय नादरः क्रियते। न ह्ययं सर्वप्रमाणसिद्धो लोकव्यवहारोऽन्यत्तत्त्वमनधिगम्य शक्यतेऽपह्नोतुं अपवादाभावे उत्सर्गप्रसिद्धेः॥

सर्व्वथानुपपत्तेश्च॥ ३२॥

किं बहुना सर्वप्रकारेण यथा यथायं वैनाशिकसमय उपपत्तिमत्त्वाय परीक्ष्यते तथा तथा सिकताकूपवद्विदीर्यत एव न काञ्चिदप्यत्रोपपत्तिं पश्यामः, अतश्चानुपपन्नो वैनाशिकतन्त्रव्यवहारः। अपि च वाह्यार्थविज्ञानशून्यवादत्रय-

न स्वप्नादिवत् स्वप्नः आदिर्यस्याः सुषुप्तेः तद्वन्नेतरावस्थयोः शून्यत्वमुपलब्ध्यनुपलब्धिवैधर्म्यलक्षणबाधितज्ञानार्थोपलब्धिबाधात् सुषुप्तावप्यात्मज्ञानसत्त्वेन साध्यवैकल्याच्च नानुमानमित्यर्थः। किञ्च निरधिष्ठाननिषेधायोगादधिष्ठानमेव तत्त्वं वाच्यं, तस्य लभ्मते न भावः। मानतोऽनुपलब्धेरित्याह। न भावोऽनुपलब्धेः। उपलब्ध्यनुपलब्धिलक्षणं यद्वैधर्म्यं तल्लक्ष्यतेऽनयेति सा चासौ बाधितज्ञानार्थोपलब्धिस्तद्रूपबाधात् इत्यर्थः। तदर्थमाह। न ह्ययमिति। यद्भाति तन्नासदित्युत्सर्गतः प्रपञ्चस्य न शून्यत्वं बाधाभावादित्यर्थः। न च सत्त्वासत्त्वाभ्यां विचारासहत्वा*च्छून्यत्वं मिथ्यात्वसम्भवादिति भावः। क्षणिकत्वाच्चेति सूत्रं क्षणिकत्वोपदेशाच्चेति पठनीयं। शून्यत्वविरुद्धक्षणिकत्वोपदेशादसङ्गतप्रलापी सुगत इत्यर्थः॥

सुगतमतासाङ्गत्यमुपसंहरति। सर्व्वथेति। सर्व्वज्ञस्य कथं विरुद्ध

* असत्त्वमिति सो० २।

मितरेतरविरुद्धमुपदिशता सुगतेन स्पष्टीकृतमात्मनोऽसम्बन्धप्रलापित्वं, प्रद्वेषो वा प्रजासु विरुद्धार्थप्रतिपत्त्या विमुह्येयुरिमाः प्रजा इति। सर्वथाप्यनादरणीयोऽयं सुगतसमयः श्रेयस्कामैरित्यभिप्रायः॥

नैकस्मिन्नसम्भवात्॥ ३३॥

निरस्तः सुगतसमयः, विवसनसमय इदानीं निरस्यते। सप्त चैषां पदार्थाः सम्मता जीवाजीवास्रवसंवरनिर्जरबन्धमोक्षा नाम। संक्षेपतस्तु द्वावेव पदार्थौ जीवाजीवाख्यौ यथायोगं तयो-

---

प्रलापस्तत्राह। प्रद्वेषो वेति। वेदबाह्या अत्र प्रजा ग्राह्याः, अतो भ्रान्त्येकमूलसुगतसिद्धान्तेन वेदसिद्धान्तस्य विरोध इति सिद्धं॥

नैकस्मिन्नसम्भवात्। मुक्तकच्छमते निरस्ते मुक्ताम्बराणां मतं बुद्धिस्थं भवति तन्निरस्यत इति प्रसङ्गसङ्गतिमाह। निरस्त इति। एकरूपं ब्रह्मेति वैदिकसिद्धान्तस्यानेकान्तवादेन विरोधोऽस्ति न वेति तद्वादस्य मानभ्रान्तिमूलत्वाभ्यां सन्देहे मानमूलत्वात् विरोध इति पूर्व्वपक्षफलमभिसन्धाय तन्मतमुपन्यस्यति। सप्त चेति। जीवाजीवौ भोक्तृभोग्यौ, विषयाभिमुख्येन इन्द्रियाणां प्रवृत्तिरास्रवः, तां संवृणोति इति संवरो यमनियमादिः, निर्जरयति नाशयति कल्मषमिति निर्जरस्तप्तशिलारोहणादिः, बन्धः कर्म्म, मोक्षः कर्म्मपाशनाशे सत्यलोकाकाश*प्रतिष्ठस्य सततोर्द्ध्वगमनं। नन्वास्रवादीनां भोग्यान्तर्भावात् कथं सप्तत्वमित्यत आह। संक्षेपतस्त्विति। संक्षेपविस्तराभ्यामुक्तार्थेषु मध्यमरीत्या विस्तारान्तरमाह। तयोरिति। अस्ति कायशब्दः साङ्केतिकः पदार्थवाची। जीवश्चासावस्तिकायश्चेत्येवं विग्रहः। पूर्यन्ते गलन्तीति पुद्गलाः परमाणुसङ्घाः कायाः,सम्यक् प्रवृत्त्यनुमेयो धर्मः, ऊर्द्ध्वगमनशीलस्य जीवस्य देहे स्थितिहेतुरधर्मः, आवरणाभाव आकाश इत्यर्थः। पञ्चपदार्थानामवान्तरभेदमाह। सर्व्वेषामिति। अयमर्थः।

---

* प्रविष्टस्येति सो० ९।

रेवेतरान्तर्भावादिति मन्यन्ते, तयोरिममपरं प्रपञ्चमाचक्षते, पञ्चास्तिकाया नाम जीवास्तिकायः पुद्गलास्तिकायः धर्मास्तिकायः अधर्मास्तिकायः आकाशास्तिकायश्चेति। सर्वेषामप्येषामवान्तरप्रभेदान् बहुविधान् स्वसमयपरिकल्पितान् वर्णयन्ति। सर्वत्र चेमं सप्तभङ्गीनयं नाम न्यायमवतारयन्ति। स्यादस्ति

जीवास्तिकायस्त्रिविधः कश्चिज्जीवो नित्यसिद्धः अर्हन्मुख्यः केचित् साम्प्रतिकमुक्ताः केचिद्बद्धा इति। पुद्गलास्तिकायः षोढा पृथिव्यादीनि चत्वारि भूतानि स्थावरं जङ्गमञ्चेति। प्रवृत्तिस्थितिलिङ्गौ धर्माधर्मावुक्तौ। आकाशास्तिकायो द्विविधः लोकाकाशः सांसारिकः, अलोकाकाशः मुक्ताश्रय इति। बन्धाख्यं कर्माष्टविधं चत्वारि घातिकर्माणि चत्वार्य्यघातीनि। तत्र ज्ञानावरणीयं दर्शनावरणीयं मोहनीयमान्तर्य्यञ्चेति घातिकर्म्माणि। तत्त्वज्ञानान्न मुक्तिरिति ज्ञानमाद्यं कर्म्म, आर्हततन्त्रश्रवणान्न मुक्तिरिति ज्ञानं द्वितीयं, बहुषु तीर्थकरप्रदर्शितेषु मोक्षमार्गेषु विशेषानवधारणं मोहनीयं, मोक्षमार्गप्रवृत्तिविघ्नकरणमान्तर्य्यं, इमानि चत्वारि श्रेयोहन्तृत्वात् घातिकर्माणि। अथाघातीनि चत्वारि कर्माणि वेदनीयं नामिकं गोत्रिकमायुष्कमिति। मम वेदितव्यं तत्त्वमस्तीत्यभिमानो वेदनीयं, एतन्नामाहमस्मीत्यभिमानो नामिकं, अहमच भवतो देशिकस्यार्हतः शिष्यवंशे प्रविष्टोऽस्मीत्यभिमानो गोत्रिकं, शरीरस्थित्यर्थं कर्म आयुष्कं। अथवा शुक्रशोणितनिश्रितमायुष्कं, तस्य तत्त्वज्ञानानुकूलदेहपरिणामशक्तिर्गोत्रिकं, शक्तस्य तस्य द्रवीभावात्मककललावस्थाया बुद्बुदावस्थायाश्चारम्भकः क्रियाविशेषो नामिकं, सक्रियस्य जाठराग्निवायुभ्यामीषद्घनीभावो वेदनीयं। तत्त्ववेदनानुकूलत्वात्तान्येतानि तत्त्ववेदकशुक्लपुद्गलार्थत्वादघातीनि। तदेतत् कर्माष्टकं जन्मार्थत्वाद्बन्धः, अस्रवाद्वारेति इयं प्रक्रिया मानशून्येति द्योतयति। स्वसमयपरिकल्पितानिति। स्वीयतन्त्रसङ्केत*मात्रकल्पितानित्यर्थः। पदार्थानामुक्तानामनेकान्तत्वं वदन्तीत्याह। सर्व्वत्रेति। अस्तित्वनास्तित्वविरुद्धधर्मद्वयमादाय वस्तुमात्रे

---

* मानेति सो० २।

स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च स्याद् वक्तव्यः स्यादस्ति चावक्तव्यश्च स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्चेत्येवमेवैकत्वनित्यत्वादिष्वपीमं सप्तभङ्गीनयं योजयन्ति, अत्राचक्ष्महे, नायमभ्युपगमो युक्त इति। कुतः एकस्मिन्नसम्भवात्। न ह्येकस्मिन् धर्म्मिणि युगपत् सदसत्त्वादिविरुद्धधर्म्मसमावेशः सम्भवति शीतोष्णवत्। ये एते सप्त पदार्था निर्धारिता एतावन्त

न्यायं योजयन्ति। सप्तानामस्तित्वादीनां भङ्गानां समाहारः सप्तभङ्गी तस्या नयो न्यायः घटादेर्हि सर्व्वात्मना सदेकरूपत्वे प्राप्यात्मनाप्यस्त्येव स इति तत्प्राप्तये यत्नो न स्यादतो घटत्वादिरूपेण कथञ्चिदस्ति, प्राप्यत्वादिरूपेण कथञ्चिन्नास्तीत्येवमनेकरूपत्वं वस्तुमात्रस्यास्थेयमिति भावः। किं ते सप्तभङ्गास्तानाह। स्यादस्तीति। स्यादित्यव्ययं तिङन्तप्रतिरूपकं कथञ्चिदर्थकं, स्यादस्ति कथञ्चिदस्तीत्यर्थः, एवमग्रेऽपि। तत्र वस्तुनोऽस्तित्वविवक्षायां स्यादस्तीत्याद्यो भङ्गः। प्रवर्त्तनास्तित्वविवक्षायां स्यान्नास्तीति द्वितीयो भङ्गः। क्रमेणोभयविवक्षायां स्यादस्ति नास्ति चेति तृतीयो भङ्गः। युगपदुभयविवक्षायां अस्ति नास्तीति शब्दद्वयस्य सकृद्वक्तुमशक्यत्वात् स्यादवक्तव्यत्वं चतुर्थो भङ्गः। आद्यचतुर्थभङ्गयोर्विवक्षायां स्यादस्ति चावक्तव्यश्चेति पञ्चमो भङ्गः। द्वितीयचतुर्थविवक्षायां स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्चेति षष्ठो भङ्गः। तृतीयचतुर्थविवक्षायां स्यादस्ति नास्ति चावक्तव्यश्चेति सप्तमो भङ्ग इति विभागः। एवमेकत्वमनेकत्वं चेति द्वयमादाय स्यादेकः स्यादनेकः स्यादेकोऽनेकश्च स्यादवक्तव्यः स्यादेको वक्तव्यः स्यादनेकोऽवक्तव्यः स्यादेकोऽनेकश्चावक्तव्यश्चेति, तथा स्यान्नित्यः स्यादनित्य इत्याद्यूह्यं। एवमनेकरूपत्वेन वस्तुनि प्राप्त्यागादिव्यवहारः सम्भवति एकरूपत्वे सर्व्वं सर्व्वत्र सर्व्वदास्त्येवेति व्यवहारविलोपापत्तिः स्यात्,तस्मादनेकान्तं सर्व्वमित्येकरूपब्रह्मवादबाध इति प्राप्ते सिद्धान्तयति। अत्रेति। यदस्ति तत् सर्व्वत्र सर्व्वदास्त्येव यथा ब्रह्मात्मा। न चैवं तत्प्राप्तये यत्नो न

एवंरूपाश्चेति ते तथैव वा स्युः नैव वा तथा स्युः इतरथा हि तथा वा स्युः अतथा वेत्यनिर्धारितरूपं ज्ञानं संशयज्ञानवदप्रमाणमेव स्यात्। नन्वनेकात्मकं वस्त्विति निर्द्धारितरूपमेव ज्ञानमुत्पद्यमानं संशयज्ञानवन्नाप्रमाणं भवितुमर्हति, नेति ब्रूमः। निरङ्कुशं ह्यनेकान्तं सर्ववस्तुषु प्रतिजानानस्य निर्द्धारणस्यापि वस्तुत्वाविशेषात् स्यादस्ति स्यान्नास्तीत्यादिविकल्पोपनिपातादनिर्धारणात्मकतैव स्यात्, एवं निर्द्धारयितुर्निर्द्धारणफलस्य च स्यात् पक्षेऽस्तिता स्याच्च पक्षे नास्तितेति, एवं सति कथं प्रमाणभूतः संस्तीर्थकरः प्रमाणप्रमेयप्रमातृप्रमितिष्वनिर्द्धारितासूपदेष्टुं

स्यादिति वाच्यं, अप्राप्तिभ्रान्त्या यत्नसम्भवात्। यन्नास्ति तन्नास्त्येव यथा शशविषाणादि, प्रपञ्चस्तु उभयविलक्षण एवेत्येकान्तवाद एव युक्तो नानेकान्तवादः। तथा हि किं येनाकारेण वस्तुनः सत्त्वं तेनैवाकारेणासत्त्वमुताकारान्तरेण, द्वितीये वस्तुन आकारान्तरमेवासदिति वस्तुनः सदेकरूपत्वमेव, न हि दूरस्थग्रामस्य प्राप्तेरसत्त्वे ग्रामोऽप्यसन्न भवति, प्राप्यासत्त्वे प्राप्तियत्नानुपपत्तेः, अतो यथा व्यवहारं प्रपञ्चस्यैकरूपत्वमास्थेयं नाद्य इत्याह। नायमिति। ननु विमतमनेकात्मकं वस्तुत्वान्नारसिंहवदिति चेत्, न, घट इदानीमस्त्येवेत्यनुभवबाधात्। किञ्च जीवादिपदार्थानां सप्तत्वं जीवत्वादिरूपं चास्त्येव नास्त्येवेति च नियतं वेतानियतं,आद्ये व्यभिचार इत्याह। य इति। द्वितीये पदार्थनिश्चयो न स्यादित्याह। इतरथेति। अनेकान्तं सर्वमित्येव निश्चय इति शङ्कते। नन्विति। तस्य निश्चयरूपत्वं नियतमनियतं वा आद्ये वस्तुत्वस्य तस्मिन्नैवैकरूपनिश्चये व्यभिचारः, द्वितीये तस्य संशयत्वं स्यादित्याह। नेति ब्रूम इति। प्रमायामुक्तन्यायं प्रमात्रादावतिदिशति। एवमिति। निर्धारणं फलं यस्य प्रमाणादेस्तस्येत्यर्थः। इत्येवं सर्वत्रानिर्धारणे सत्युपदेशो निष्कम्पप्रवृत्तिश्च न स्यादित्याह। एवं सतीति। अनेकान्त-

शक्नुयात्, कथं वा तदभिप्रायानुसारिणस्तदुपदिष्टेऽर्थेऽनिर्धारितरूपे प्रवर्त्तेरन्। ऐकान्तिकफलत्वनिर्धारणे हि सति तत्साधनानुष्ठानाय सर्वो लोकोऽनाकुलः प्रवर्त्तते नान्यथा, अतश्चानिर्धारितार्थं शास्त्रं *प्रलपन् मत्तोन्मत्तवदनुपादेयवचनः स्यात्। तथा पञ्चानामस्तिकायानां पञ्चत्वसङ्ख्याऽस्ति वा नास्ति वेति विकल्प्यमाना स्यात् तावदेकस्मिन् पक्षे पक्षान्तरे तु न स्यादित्यतो न्यूनसङ्ख्यात्वमधिकत्वं वा प्राप्नुयात्। न चैषां पदार्थानामवक्तव्यत्वं सम्भवति अवक्तव्याश्चेन्नोच्येरन् उच्यन्ते चावक्तव्याश्चेति विप्रतिषिद्धं। उच्यमानाश्च तथैवावधार्यन्ते नावधार्यन्त इति च, तथा तदवधारणफलं सम्यग्दर्शनमस्ति नास्ति वा, एवं तद्विपरीतमसम्यग्दर्शनमप्यस्ति नास्ति वा, एवं तद्विपरीतमसम्यग्दर्शनमप्यस्ति वा नास्ति वेति प्रलपन्मत्तोन्मत्तपक्षस्यैव स्यात्। न प्रत्ययितव्यपक्षस्य स्वर्गापवर्गयोश्च पक्षे भावः पक्षे चाभावस्तथा

वादे अस्तिकायपञ्चत्वमपि न स्यादित्याह। तथा पञ्चानामिति। यदुक्तमवक्तव्यत्वं तत् किं केनापि शब्देनावाच्यत्वं उत सकृदनेकशब्दावाच्यत्वं, नाद्यः व्याघातादित्याह। न चैषामिति। उच्यन्ते चावक्तव्यादिपदैरिति शेषः। न द्वितीयः सकृदेकवक्तृमुखजानेकशब्दानामप्रसिद्धेर्निषेधायोगात् शेषस्यापि मुखभेदात्। न चार्थस्य युगपद्विरुद्धधर्म्मवाञ्छायां वक्तुर्मूकत्वमात्रमवक्तव्यपदेन विवक्षितमिति वाच्यं, तादृशवाञ्छाया एवानुत्पत्तेरिति। किञ्च विरुद्धानेकप्रलापित्वादर्हन्ननाप्त इत्याह। उच्यमानाश्चेत्यादिना। इति च प्रलपन्नित्यन्वयः। अर्हन्निति शेषः। अनाप्तपक्षस्यैवान्तर्गतः स्यान्नाप्तपक्षस्येत्यर्थः। इतश्चासङ्गतोऽनेकान्तवाद इत्याह। स्वर्गेति। किञ्चानादिसिद्धोऽर्हन्मुनिः। अन्ये तु

---

* प्रणयन्निति वर्ध० का०।

पक्षे नित्यता पक्षे चानित्यतेत्यनवधारणायां प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । अनादिसिद्धजीवप्रभृतीनाञ्च स्वशास्त्रावधृतस्वभावानामयथावधृतस्वभावत्वप्रसङ्गः । एवं जीवादिषु पदार्थेष्वेकस्मिन् धर्मिणि सत्त्वासत्त्वयोर्विरुद्धयोर्धर्मयोरसम्भवात् सत्त्वे चैकस्मिन् धर्मेऽसत्त्वस्य धर्मान्तरस्यासम्भवात् असत्त्वे चैवं सत्त्वस्यासम्भवादसङ्गतमिदमार्हतं मतं । एतेनैकानेकनित्यानित्यव्यतिरिक्ताव्यतिरिक्ताद्यनेकान्ताभ्युपगमा निराकृता मन्तव्याः । यत्तु पुद्गलसंज्ञकेभ्योऽणुभ्यः सङ्घाताः सम्भवन्तीति कल्पयन्ति तत् पूर्वेणैवाणुवादनिराकरणेन निराकृतं भवतीत्यतो न पृथक् तन्निराकरणाय प्रयत्यते ॥

एवञ्चात्माऽकार्त्स्न्यं ॥ ३४ ॥

यथैकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धधर्मासम्भवो दोषः स्याद्वादे प्रसक्तः एवमात्मनोऽपि जीवस्याकार्त्स्न्यमपरो दोषः प्रसज्येत । कथं शरीरपरिमाणो हि जीव इत्यार्हता मन्यन्ते । शरीर-

---

हेत्वनुष्ठानान्मुच्यन्ते, अननुष्ठानाद्बध्यन्त इत्यार्हततन्त्रावधृतस्वभावानां त्रिविधजीवानां त्रैविध्यनियमोऽपि न स्यादित्याह । अनादीति । प्रपञ्चितं सूत्रार्थं निगमयति । एवमिति । एतेनेति सत्त्वासत्त्वयोरेकत्र निरासेनेत्यर्थः । परमाणुसंघाताः पृथिव्यादय इति दिगम्बरसिद्धान्तः किमिह सूत्रकृतोपेक्षितस्तत्राह । यत्त्विति ॥

जीवस्य देहपरिमाणत्वं दूषयति । एवञ्चेति । अकार्त्स्न्यं मध्यमपरिमाणत्वं तेनानित्यं स्यादित्यर्थः । अर्थान्तरमाह । शरीराणाञ्चेति । विपाकः कर्म्मणामभिव्यक्तिर्जीवस्य कृत्स्नगजशरीराव्यापित्वमकार्त्स्न्यं शरीरैकदेशो निर्जीवः स्यादित्यर्थः । पुत्तिकादेहे कृत्स्नो जीवो न

परिमाणतायां च सत्यामकृत्स्नोऽसर्वगतः परिच्छिन्न आत्मेत्यतो घटादिवदनित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत। शरीराणाञ्चानवस्थितपरिमाणत्वान्मनुष्यजीवो मनुष्यशरीरपरिमाणो भूत्वा पुनः केनचित् कर्मविपाकेन हस्तिजन्म प्राप्नुवन्न कृत्स्नं हस्तिशरीरं व्याप्नुयात्, पुत्तिकाजन्म च प्राप्नुवन्न कृत्स्नपुत्तिकाशरीरे सम्मीयेत। समान एष एकस्मिन्नपि जन्मनि कौमारयौवनस्थाविरेषु दोषः। स्यादेतत्, अनन्तावयवो जीवस्तस्य त एवावयवा अल्पे शरीरे सङ्कुचेयुर्महति च विकाशेयुरिति। तेषां पुनरनन्तानां जीवावयवानां समानदेशत्वं प्रतिविहन्येत वा न वेति वक्तव्यं। प्रतिघाते तावन्नानन्तावयवाः परिच्छिन्ने देशे सम्मीयेरन्। अप्रतिघातेऽप्येकावयवदेशत्वोपपत्तेः सर्वेषामवयवानां प्रथिमानुपपत्तेः जीवस्याणुमात्रप्रसङ्गः स्यात्। अपि च शरीरमात्रपरिच्छिन्नानां जीवावयवानामानन्त्यं नोत्प्रेक्षितुमपि शक्यं। अथ पर्य्यायेण बृहच्छरीरप्रतिपत्तौ च केचिज्जीवा-

---

प्रविशेत् देहाद्बहिरपि जीवः स्यादित्यर्थः। किञ्च बालदेहमात्र आत्मा ततः स्थूले युवदेहे क्वचित् स्यादिति कृत्स्नदेहः सजीवो न स्यादित्याह। समान इति। यथा दीपावयवानां घटे सङ्कोचो गेहे विकाशस्तथा जीवावयवानामिति। देहमानत्वनियमं शङ्कते। स्यादिति। दीपांशवज्जीवांशा भिन्नदेशा एकदेशा वेति विकल्प्याद्येऽपदेहाद्बहिरपि जीवः स्यादिति दूषयति। तेषामित्यादिना। दीपस्य तु न घटाद्बहिः सत्त्वं अधिकावयवानां विनाशात्। द्वितीयं दूषयति। अप्रतिघात इति। अवयवानां नित्यत्वस्यासिद्धं अल्पत्वाद्दीपांशवदित्याह। अपि चेति। एवं जीवावयवा नित्या इति मते देहमानत्वं निरस्तं, सम्प्रति जीवस्य

वयवा उपगच्छन्ति तनुशरीरप्रतिपत्तौ च केचिदपगच्छन्ति इत्युच्येत तत्राप्युच्यते ॥

न च पर्य्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

न च पर्य्यायेणाप्यवयवोपगमापगमाभ्यामेतद्देहपरिमाणत्वं जीवस्याविरोधेनोपपादयितुं शक्यते। कुतः विकारादिदोषप्रसङ्गात्। अवयवोपगमापगमाभ्यां ह्यनिशमापूर्य्यमाणस्यापक्षीयमाणस्य च जीवस्य विक्रियावत्त्वं तावदपरिहार्यं, विक्रियावत्त्वे च चर्मादिवदनित्यत्वं प्रसज्येत, ततश्च बन्धमोक्षाभ्युपगमो बाध्येत, कर्माष्टकपरिवेष्टितस्य जीवस्यालावुवत् संसारसागरे निमग्नस्य बन्धनोच्छेदादूर्द्ध्वगामित्वं भवतीति। किञ्चान्यदागच्छतामपगच्छताञ्चावयवानामागमापायिधर्मवत्त्वादेवानात्मत्वं शरीरादिवत्। ततश्चावस्थितः कश्चिदवयव

केचिदेव कूटस्था अवयवा अन्ये त्वागमापायिन इति शङ्कते। अथेति। बृहत्तनुकाययोर्जीवस्यावयवागमोपायाभ्यां देहमानत्वमित्यर्थः॥

सूत्रेण परिहरति। न चेति। आगमापायौ पर्य्यायः। किमागमापायिनामवयवानामात्मत्वमस्ति न वा, आद्ये आह। विकारादिदोषेति। कोऽसौ बन्धमोक्षाभ्युपगम इत्यत आह। कर्माष्टकेति। व्याख्यातमेतत्, आद्यकल्पे दोषं वदन् कल्पान्तरमादाय दूषयति। किञ्चेति। अवशिष्टकूटस्थावयवस्य दुर्ज्ञानत्वादात्मज्ञानाभावान्न मुक्तिरित्यर्थः। यथा दीपावयवानां आकारस्तेजस्तथात्मावयवानामाकारकारणाभावान्नागमापायौ युक्ताविति भाव। किञ्चेति। सर्वजीवसाधारणः प्रतिजीवमसाधारणो वेत्यर्थः। किञ्चात्मन आगमापायिशीलावयवत्वे सति कियन्त आयान्त्यवयवाः कियन्तोऽपयन्तीत्यज्ञानादात्मनिश्चयाभावादनिर्मोक्षः स्या-

आत्मेति स्यात्, न च स निरूपयितुं शक्यते अयमसाविति। किञ्चान्यदागच्छन्तश्चैते जीवावयवाः कुतः प्रादुर्भवन्ति अपगच्छन्तश्च क्व वा लीयन्त इति वक्तव्यं। न हि भूतेभ्यः प्रादुर्भवेयुः भूतेषु च लीयेरन् अभौतिकत्वाज्जीवस्य। नापि कश्चिदन्यः साधारणोऽसाधारणो वा जीवानामवयवाधारो निरूप्यते प्रमाणाभावात्। किञ्चान्यदनवधृतस्वरूपश्चैवं सत्यात्मा स्यात् आगच्छतामपगच्छताञ्चावयवानामनियतपरिमाणत्वात्, अत एवमादिदोषप्रसङ्गात् न पर्य्यायेणाप्यवयवोपगमापगमावात्मन आश्रयितुं शक्येते। अथ वा पूर्वेण सूत्रेण शरीरपरिमाणस्यात्मन उपचितापचितशरीरान्तरप्रतिपत्तावकार्त्स्न्यप्रसञ्जनद्वारेणानित्यतायां चोदितायां पुनः पर्य्यायेण परिमाणानवस्थानेऽपि स्रोतःसन्ताननित्यतान्यायेनात्मनो नि-

---

दित्याह। किञ्चेति। अपि चावयवारब्धावयवित्वे जीवस्यानित्यत्वं अवयवसमूहत्वेनासत्त्वं वात्मत्वस्य यावदवयववृत्तित्वे यत्किञ्चिदवयवापायेऽपि सद्यः शरीरस्याचेतनत्वं गोत्ववत् प्रत्येकसमाप्तौ एकस्मिन् शरीर आत्मनानात्वं स्यादतो न देहपरिमाणत्वसावयवत्वे चात्मन इत्युपसंहरति। अत इति। सूत्रस्यार्थान्तरमाह। अथवेति। स्थूलसूक्ष्मशरीरप्राप्तावकार्त्स्न्योक्तिद्वारेणात्मानित्यतायामुक्तायां सुगतवत् सन्तानरूपेणात्मनित्यतामाशङ्क्यानेनोत्तरमुच्यत इत्यन्वयः। पर्य्यायेणेत्यस्य व्याख्या स्रोत इति देहभेदेन परिमाणस्यात्मनश्चानवस्थानेऽपि नाशेऽपि स्रोतः प्रवाहस्तदात्मकस्यात्मव्यक्तिसन्तानस्य नित्यतयात्मनित्यता स्यादित्यत्र दृष्टान्तमाह। यथेति। सिचवस्त्रं विगतं येभ्यस्ते विसिचो दिगम्बरास्तेषामित्यर्थः। पर्य्यायात् सन्तानादप्यात्मनित्यत्वस्याविरोध इति न

त्यता स्यात्, यथा रक्तपटादीनां विज्ञानानवस्थानेऽपि तत्सन्ताननित्यता तद्वद्दिग्वाससामपीत्याशङ्क्यानेन सूत्रेणोत्तरमुच्यते। सन्तानस्य तावदवस्तुत्वे नैरात्म्यवादप्रसङ्गः, वस्तुत्वेऽप्यात्मनो विकारादिदोषप्रसङ्गादस्य पक्षस्यानुपपत्तिरिति॥

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः॥ ३६॥

अपि चान्त्यस्य मोक्षावस्थाभाविनो जीवपरिमाणस्य नित्यत्वमिष्यते जैनैस्तद्वत् पूर्वयोरप्याद्यमध्यमयोर्जीवपरिमाणयोर्नित्यत्वप्रसङ्गात् अविशेषप्रसङ्गः स्यात् इत्युक्ते एकशरीरपरिमाणतैव स्यात् नोपचितापचितशरीरान्तरप्राप्तिः। अथ वान्त्यस्य

च कुतः, विकारादिभ्यः सन्तानस्यावस्तुन आत्मत्वे शून्यवादः सन्तानस्य वस्तुत्वे सन्तानव्यतिरेके च कूटस्थात्मवादः, अनतिरेके जन्मादिविकारो विनाशो मुक्त्यभावदोष इत्युक्तप्रसङ्गात् सन्तानात्मपक्षोऽनुपपन्न इति सूत्रार्थः॥

यं स्थूलं सूक्ष्मं वा देहं गृह्णाति तद्देहपरिमाण एव जीव इति नियमं दूषयति। अन्त्येति। अन्त्यशरीरपरिमाणस्यावस्थितेर्नित्यत्वदर्शनादुभयोराद्यमध्यमपरिमाणयोर्नित्यत्वप्रसङ्गादविशेषस्त्रयाणां नित्यपरिमाणानां साम्यं स्याद्विरुद्धपरिमाणानामेकत्रायोगादिति सूत्रयोजना। आद्यमध्यमपरिमाणे नित्ये आत्मपरिमाणत्वादत्यन्तपरिमाणवत्। न चाप्रयोजकता, परिमाणनाशे सत्यात्मनोऽपि नाशादन्त्यपरिमाणनित्यत्वायोगादिति भावः। परिमाणत्रयसाम्यापादानफलमाह। एकेति। अन्त्यशरीरसमान्येव पूर्वशरीराणि स्युः विषमशरीरप्राप्तावात्मनस्तत्परिमाणत्वे परिमाणत्रयसाम्यानुमानविरोधादित्यर्थः। पूर्वं कालत्रये परिमाणत्रयमङ्गीकृत्यान्त्यदृष्टान्तेन नित्यत्वमनुमाय साम्यमापादितं, सम्प्रत्यन्त्यस्य सूक्ष्मपरिमाणस्याणुत्वस्थूलत्वयो-

जीवपरिमाणस्यावस्थितत्वात् पूर्वयोरप्यवस्थयोरवस्थितपरिमाण एव जीवः स्यात्। ततश्चाविशेषेण सर्वदैवाणुर्महान् वा जीवोऽभ्युपगन्तव्यो न शरीरपरिमाणः, अतश्च सौगतवदार्हतमपि मतमसङ्गतमित्युपेक्षितव्यं ॥

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥

इदानीं केवलाधिष्ठात्रीश्वरकारणवादः प्रतिषिध्यते। तत् कथमवगम्यते, प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा दृष्टान्तानुपरोधादभिध्योपदेशाच्चेत्यत्र प्रकृतिभावेनाधिष्ठातृभावेन चोभयस्वभावस्येश्वरस्य स्वयमेवाचार्येण प्रतिष्ठापितत्वात्। यदि पुनरविशेषेणेश्वरकारणवादमात्रमिह प्रतिषिध्येत पूर्वोत्तरविरोधाद्व्याहताभिव्याहारः सूत्रकार इत्येतदापद्येत। तस्मादप्रकृतिरधिष्ठाता केवलं निमित्तकारणमीश्वर इत्येष पक्षो वेदान्तविहितब्रह्मै-

---

रन्यतरत्वेनावस्थितेस्तदेवान्त्यमाद्यमध्यमकालयोरपि नित्यत्वात् स्यात् प्रागसतोऽनित्यत्वायोगात्, तथा चाविशेषः कालत्रयेऽपि जीवपरिमाणाभेद इत्याह। अथ वेति। तस्मात् भ्रान्तैकशरणक्षपणकसिद्धान्तेनाविरोधः समन्वयस्येति सिद्धं॥

पत्युरसामञ्जस्यात्। लुञ्चितकेशमतनिरासानन्तरं जटाधारिशैवमतं बुद्धिस्थं निराक्रियते इति प्रसङ्गसङ्गतिमाह। इदानीमिति। सामान्य ईश्वरनिरास एवात्र किं न स्यादिति शङ्कते। तदिति। स्वोक्तिविरोधान्नैवमित्याह। प्रकृतिश्चेत्यादिना। प्रतिष्ठापितत्वात् फलनिमित्तेश्वरप्रतिषेधोऽवगम्यत इत्यन्वयः। व्याहता विरुद्धोऽभिव्याहार उक्तिर्यस्य स तथा। अद्वितीयब्रह्मप्रकृतिकं जगदिति वदतो वेदान्तसमन्वयस्य कर्त्रैवेश्वरो न प्रकृतिरिति शैवादिमतेन विरोधोऽस्ति न

कत्वप्रतिपन्नत्वात् यत्नेनात्र प्रतिषिध्यते। सा चेयं वेदबाह्येश्वर-कल्पनाऽनेकप्रकारा। केचित्तावत् साङ्ख्ययोगव्यपाश्रयाः कल्पयन्ति प्रधानपुरुषयोरधिष्ठाता केवलं निमित्तकारणमीश्वरः इतरेतरविलक्षणाः प्रधानपुरुषेश्वरा इति। माहेश्वरास्तु मन्यन्ते कार्य्यकारणयोगविधिदुःखान्ताः पञ्च पदार्थाः पशुपतिनेश्वरेण पशुपाशविमोक्षायोपदिष्टाः, पशुपतिरीश्वरो निमित्तकारणमिति वर्णयन्ति। तथा वैशेषिकादयोऽपि केचित् कथञ्चित् स्वप्रक्रियानुसारेण निमित्तकारणमिति। अत उत्तरमुच्यते। पत्युरसामञ्जस्यादिति। पत्युरीश्वरस्य प्रधानपुरुषयोरधिष्ठातृत्वेन जगत्कारणत्वं नोपपद्यते, कस्मादसाम-

---

वेति सन्देहे तन्मतस्य मानमूलत्वाविरोधे सति वेदान्तोक्ताद्वयब्रह्मासिद्धिरिति फलमभिप्रेत्य सत्त्वासत्त्वयोरेकत्रासम्भवात् कर्तृत्वोपादानत्वयोरप्येकत्रासम्भवात् कर्त्तैवेश्वर इति पूर्वपक्षं कुर्वन्नवान्तरमतभेदमाह। सा चेति। सेश्वराः साङ्ख्याः, साङ्ख्यशब्दार्थः चत्वारो माहेश्वराः शैवाः पाशुपताः कारुकसिद्धान्तिनः कापालिकाश्चेति। सर्वेऽप्यमी महेश्वरप्रोक्तागमानुगामित्वान्माहेश्वरा उच्यन्ते। कार्य्यं महदादिकं, कारणं प्रधानं ईश्वरश्च, योगः समाधिः, विधिः त्रिसवनस्नानादिः, दुःखान्तो मोक्षः इति पञ्च पदार्थाः। पशवो जीवास्तेषां पाशो बन्धस्तन्नाशायेत्यर्थः। पाशुपतागमप्रामाण्यात् पशुपतिर्निमित्तमेवेति मतमुक्त्वाऽऽनुमानिकेश्वरमतमाह। तथेति। विमतं सकर्तृकं कार्य्यत्वात् घटवदिति वैशेषिकाः कर्त्तारमीश्वरं साधयन्ति, कर्मफलं सपरिकराभिज्ञदातृकं कालान्तरभावि फलत्वात् सेवाफलवदिति गौतमा दिगम्बराश्च। ज्ञानैश्वर्य्यातिशयः क्वचिद्विश्रान्तः सातिशयत्वात् परिमाणवदिति साङ्ख्यसौगतपातञ्जला इति मत्वोक्तं केचित् कथञ्चिदिति। सिद्धान्तयति। अत इति। आगमादिना निर्दोषेश्वरसिद्धेः कथं दोष-

ञ्जस्यात्। किं पुनरसामञ्जस्यं। हीनमध्यमोत्तमभावेन हि प्राणिभेदान् विदधत ईश्वरस्य रागद्वेषादिदोषप्रसक्तेरस्मदादिवदनीश्वरत्वं प्रसज्येत। प्राणिकर्मापेक्षितत्वाददोष इति चेत्, न, कर्मेश्वरयोः प्रवर्त्यप्रवर्त्तयितृत्वे इतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गात्। अनादित्वादिति चेत्, न, वर्त्तमानकालवदतीतेष्वपि कालेष्वितरेतराश्रयदोषाविशेषादन्धपरम्परान्यायापत्तेः। अपि च

वत्त्वमित्याह। किमिति। न तावत् स्वस्वागमादीश्वरनिर्णयः, आगमानां निर्मूलत्वेनाप्रामाण्यात्। न च सर्वज्ञज्ञानं मूलं तत्र मानाभावात्। न चागम एव मानं, आगममानत्वनिश्चये मूलनिश्चयस्तन्निश्चये तन्निश्चय इत्यन्योऽन्याश्रयात्। न च पुरुषवचसां स्वतो मानत्वं युक्तं, मिथो विरोधेन तत्त्वाव्यवस्थानाच्च, नाप्यनुमानादीश्वरः सर्वज्ञः कर्त्तैवेति निर्णयः सम्भवति, अनुमानस्य दृष्टानुसारित्वेन दृष्टविपरीतार्थासाधकत्वात्। तथा च लोके यादृशाः कर्त्तारो दृष्टास्तादृशा एव जगत्कर्त्तारो रागद्वेषादिमन्तः सिध्येयुः। यदि लोके विचित्रप्रासादादिकर्त्तुरेकत्वाद्यदर्शनेऽपि जगत्कर्त्तरि लाघवादेकत्वं नित्यज्ञानं निर्द्दोषत्वञ्च कल्प्येत, तर्हि द्रव्योपादानत्वमपि कल्प्यतां, कर्त्तुरेवोपादानत्वेन लाघवात्, अन्यथा स्वतन्त्रप्रधानपरमाण्वाद्युपादानकल्पनागौरवात्, अदृष्टत्वाच्चेत् कर्त्तुर्द्रव्योपादानत्वासिद्धिरेकत्वादिकमपि न सिध्येत्। अस्माकन्त्वपौरुषेयतया स्वतःसिद्धप्रमाणभावया श्रुत्या स्वप्रमेयबोधने दृष्टान्तानपेक्षया भवत्येव लौकिककर्तृविपरीताद्वितीयकर्त्त्रुपादानात्मकसर्वज्ञनिर्दोषेश्वरनिर्णयः। निर्णीते च तस्मिन् धर्मिग्राहकमानाबाधान्न रागादिदोषोपादानस्यावकाशः इत्यानुमानिकेश्वरादिभ्यो वैषम्यं, तदभिप्रेत्याश्रुतस्येश्वरस्यासामञ्जस्यमाह। हीनेति। यदि कर्तुरुपादानत्वमदृष्टत्वान्न कल्प्यते तर्हि निर्द्दोषत्वस्याप्यदृष्टत्वात् यो विषमकारी स दोषवानिति व्याप्तिदृष्टेश्च जगत्कर्त्ता दोषवान् स्यात्। न चात्र धर्म्मिग्राहकानुमानबाधः कार्य्यत्वलिङ्गस्य कर्तृमात्रसाधकत्वेन निर्द्दोषत्वादावुदासीनत्वात्। न चोत्कर्षसमा जातिर्योपकधर्म्मोपादाना दोषाभावे तद्व्याप्यविषमकर्तृकत्वायो-

प्रवर्त्तनालक्षणा दोषा इति न्यायवित्समयः। न हि कश्चिददोषप्रयुक्तः स्वार्थे परार्थे वा प्रवर्त्तमानो दृश्यते। स्वार्थे प्रयुक्त एव च सर्वो जनः परार्थेऽपि प्रवर्त्तत इत्येवमप्यसामञ्जस्यं, स्वार्थवत्त्वादीश्वरस्यानीश्वरत्वप्रसङ्गात्। पुरुषविशेषत्वाभ्युपगमाच्चेश्वरस्य पुरुषस्य चौदासीन्याभ्युपगमादसामञ्जस्यं॥

गाच्च, दृष्टान्तस्याव्यापकधर्म्माणां पक्षे आपादनं ह्युत्कर्षसमा जातिर्यथाशब्दो यदि कृतकत्वेन हेतुना घटवदनित्यः स्यात् तर्हि तेनैवहेतुना सावयवोऽपि स्यादिति। न ह्यत्रानित्यत्वस्य व्यापकं सावयवत्वं गन्धादौ व्यभिचारादिति भावः। ननु प्राणिकर्मप्रेरित ईश्वरो विषमफलान् प्राणिनः करोति न स्वेच्छयेति शङ्कते। प्राणीति। जडस्य कर्मणः प्रेरकत्वायोगान्नैवमित्याह। नेति। न चेश्वरप्रेरितं कर्मेश्वरस्य प्रेरकमिति वाच्यमित्याह। कर्मेति। अतीतकर्मणा प्रेरित ईश्वरो वर्त्तमानं कर्म तत्फलाय प्रेरयतीत्यनादित्वात् प्रेर्यप्रेरकभावस्य नानुपपत्तिरिति शङ्कते। अनादित्वादिति। अतीतकर्मणोऽपि जडत्वान्नेश्वरप्रेरकता न च तदपीश्वरेण प्रेरितं सदीश्वरं प्रेरयति उक्तान्योऽन्याश्रयात्ततोऽप्यतीतकर्मप्रेरितेश्वरप्रेरितं तदेवेश्वरं वर्त्तमाने कर्मणि फलदानाय प्रेरयतीति चेन्न मानहीनाया मूलक्षयावहाया अनवस्थायाः प्रसङ्गादतः कर्मनिरपेक्ष एवेश्वरो विषमस्रष्टेत्यसामञ्जस्यं दुर्वारमित्यर्थः। यत्तु फलदानं ईश्वरस्य कर्मनिमित्तमात्रं न प्रेरकमिति नोक्तदोष इति, तन्न, विषमकर्म कारयितुरीश्वरस्य दोषवत्त्वानपायात्, पूर्वकर्मापेक्षया कर्मकारयितृत्वे चोक्ताप्रामाणिकानवस्थानात्, अस्माकन्त्वेष ह्येव साध्वसाधु कारयतीति निरवद्यमिति च श्रुतिमूलं पूर्वकर्मापेक्षया कल्पनमिति वैषम्यं। किञ्च परमतानुसारेणापीश्वरस्य रागादिमत्त्वं प्राप्नोतीत्याह। अपि चेति। प्रवर्त्तकत्वलिङ्गा दोषा इति तार्किकाणां स्थितिः, तथा चेश्वरः स्वार्थरागादिमान् प्रवर्त्तकत्वात् सम्मतवत्। न च कारुणिके व्यभिचारः परदुःखप्रयुक्तस्वदुःखनिवृत्त्यर्थित्वात्तस्येत्यर्थः। उदासीनः प्रवर्त्तक इति च व्याहतमिति योगान् प्रत्याह। पुरुषेति॥

सम्बन्धानुपपत्तेश्च॥३८॥

पुनरप्यसामञ्जस्यमेव, न हि प्रधानपुरुषव्यतिरिक्त ईश्वरो-ऽन्तरेण सम्बन्धं प्रधानपुरुषयोरीशिता। न तावत् संयोगलक्षणः सम्बन्धः सम्भवति, प्रधानपुरुषेश्वराणां सर्वगतत्वान्निरवयवत्वाच्च। नापि समवायलक्षणः आश्रयाश्रयिभावानिरूपणात्। नाप्यन्यः कश्चित् कार्य्यगम्यः सम्बन्धः शक्यते कल्पयितुं, कार्य्यकारणभा-वस्यैवाद्याप्यसिद्धत्वात्। ब्रह्मवादिनः कथमिति चेत्, न, तस्य ता-दात्म्यलक्षणसम्बन्धोपपत्तेः। अपि चागमबलेन ब्रह्मवादी कार-णादिस्वरूपं निरूपयति नावश्यं तस्य यथादृष्टमेव सर्वमभ्युप-गन्तव्यं। परस्य तु दृष्टान्तबलेन कारणादिस्वरूपं निरूप-यतो यथादृष्टमेव सर्वमभ्युपगन्तव्यमित्ययमस्यातिशयः। पर-स्यापि सर्वज्ञप्रणीतागमसद्भावात् समानमागमबलमिति चेत्, न, इतरेतराश्रयप्रसङ्गात् आगमप्रत्ययात् सर्वज्ञत्वसिद्धिः सर्वज्ञत्व-

---

प्रधानवादे दोषान्तरमाह सूत्रकारः। सम्बन्धेति। ईश्वरेणास-म्बन्धस्य प्रधानादेः प्रेर्य्यत्वायोगात् सम्बन्धो वाच्यः, स च संयोगः समवायो वाऽन्तीत्यर्थः। कार्य्यबलात् प्रेरणयोग्यत्वाख्यः सम्बन्धः कल्प्यतामित्यत आह। नाप्यन्य इति। ईश्वरप्रेरितप्रधानकार्य्यं जग-दिति सिद्धश्चेत् सम्बन्धकल्पना स्यात्, तच्चाद्याप्यसिद्धमित्यर्थः। माया-ब्रह्मणोस्त्वनिर्वाच्यतादात्म्यसम्बन्धः, देवात्मशक्तिमिति श्रुतेः। किञ्च वेद-स्यापूर्वार्थत्वान्न लोकदृष्टम्टत्कुलालसम्बन्धो वैदिकेनानुसर्त्तव्यः। आनु-मानिकेन त्वनुसर्त्तव्यः इति विशेषमाह। अपि चेति। सर्वज्ञस्यागम-प्रामाण्यस्य च प्राप्तावन्योन्याश्रयः अनुमानात् सर्वज्ञसिद्धेर्निरस्त-त्वात्, न ह्यमनस्कस्य ज्ञानं मनोजन्यमिति व्याप्तिविरोधान्नित्यज्ञानक-

प्रत्ययाच्चागमसिद्धिरिति, तस्मादनुपपन्ना साङ्ख्ययोगवादिनामीश्वरकल्पना। एवमन्यास्वपि वेदबाह्यास्वीश्वरकल्पनासु यथासम्भवमसामञ्जस्यं योजयितव्यं॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च॥ ३९॥

इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य। स हि परिकल्प्यमानः कुम्भकार इव मृदादीनि प्रधानान्यधिष्ठाय प्रवर्त्तयेत्। न चैवमुपपद्यते। न ह्यप्रत्यक्षं रूपादिहीनञ्च प्रधानमीश्वरस्याधिष्ठेयं सम्भवति, मृदादिवैलक्षण्यात्॥

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः॥ ४०॥

स्यादेतत्, यथा करणग्रामं चक्षुरादिकमप्रत्यक्षं रूपादिहीनञ्च पुरुषोऽधितिष्ठति, एवं प्रधानमीश्वरोऽधिष्ठास्यतीति, तथापि नोपपद्यते। भोगादिदर्शनाद्धि करणग्रामस्याधिष्ठितत्वं गम्यते, न चात्र भोगादयो दृश्यन्ते। करणग्रामसाम्ये चाभ्युपगम्यमाने

ल्पनाऽनवकाशादिति भावः। प्रधानवत् परमाणूनामपि निरवयवेश्वरेण संयोगाद्यसत्त्वात् प्रेर्य्यत्वायोगः, प्रेरकत्वे चेश्वरस्य दोषवत्त्वमित्याह। एवमन्यास्वपीति॥

ईश्वरस्य प्रधानादिप्रेरणानुपपत्तेश्च सामञ्जस्यमित्याह सूत्रकारः। अधिष्ठानेति। प्रधानादिकं चेतनस्यानधिष्ठेयं प्रत्यक्षत्वादीश्वरवद्व्यतिरेकेण मृदादिवच्चेत्यर्थः॥

चक्षुरादौ व्यभिचारमाशङ्क्य निषेधति। करणवदिति। रूपमुद्भूतं नास्तीत्यप्रत्यक्षत्वं स्फुटयति। रूपेति। स्वभोगाहेतुत्वे सतीति विशेषणान्न व्यभिचार इत्याह। तथापीति। भोगः सुखदुःखानुभवः, आदिप-

संसारिणामिवेश्वरस्यापि भोगादयः प्रसज्येरन्। अन्यथा वा सूत्रद्वयं व्याख्यायते। अधिष्ठानानुपपत्तेश्च। इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य। साधिष्ठानो हि लोके सशरीरो राजा राष्ट्रस्येश्वरो दृश्यते न निरधिष्ठानः, अतश्च तद्दृष्टान्तवशेनादृष्टमीश्वरं कल्पयितुमिच्छत ईश्वरस्यापि किञ्चिच्छरीरं करणायतनं वर्णयितव्यं स्यात्, न च तद्वर्णयितुं शक्यते। सृष्ट्युत्तरकालभावित्वाच्छरीरस्य प्राक् सृष्टेस्तदनुपपत्तेः निरधिष्ठानत्वे चेश्वरस्य प्रवर्त्तकत्वानुपपत्तिः, एवं लोके दृष्टत्वात्। करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः। अथ लोकदर्शनानुसारेणेश्वरस्यापि

दात् विषयानुभवग्रहः। न च यत् येनाधिष्ठेयं तत्तदीयभोगहेतुत्वे सति प्रत्यक्षमिति व्यतिरेकव्याप्तौ करणेषु व्यभिचारतादवस्थ्यमिति वाच्यं, भोगहेतुत्वविशिष्टाप्रत्यक्षत्वस्य हेतुत्वात्, करणेषु च विशेषणाभावेन विशिष्टस्य हेतोरभावात्। न च विशेष्यवैयर्थ्यं परार्थपाचकाधिष्ठेयकाष्ठादौ व्यभिचारात्। न च प्रधानादेरीश्वरप्रत्यक्षत्वाद्विशेष्यासिद्धिः, अतीन्द्रियत्वरूपाप्रत्यक्षत्वस्य सत्त्वादित्यभिप्रायः। जीवे करणकृता भोगादयो दृश्यन्ते, ईश्वरे तु प्रधानकृतास्ते न दृश्यन्त इत्यक्षरार्थः। विपक्षे दोषं वदन् अप्रयोजकत्वं हेतोर्निरस्यति। करणेति। प्रधानादेः प्रेर्य्यत्वाङ्गीकारे प्रेरकभोगहेतुत्वं स्यादतीन्द्रियस्य प्रेर्य्यस्य भोगहेतुत्वनियमादित्यर्थः। सूत्रद्वयस्यार्थान्तरमाह। अन्यथा वेति। यः प्रवर्त्तकश्चेतनः स शरीरीति लोके व्याप्तिर्दृष्टा। ईश्वरस्य च शरीरानुपपत्तेर्न प्रवर्त्तकत्वमिति सूत्रार्थमाह। इतश्चेति। विमतं सेश्वरं कार्य्यत्वाद्राष्ट्रवदिति कल्पयतो राजवत् सशरीर एवेश्वरः स्यादित्युक्तं, तच्चेष्टापत्तिं निरस्यति। न च तद्वर्णयितुमिति। न च नित्यं शरीरं सर्गात् प्रागपि सम्भवतीति वाच्यं, शरीरस्य भौतिकत्वनियमादित्यर्थः। अतस्त्वशरीर एवेश्वर इत्यत आह। निरधिष्ठानत्वे चेति। जीवस्येव शरीरं भौतिकं ईश्वरस्य

किञ्चित् करणानामायतनं शरीरं कामेन कल्प्येत, एवमपि नोपपद्यते। सशरीरत्वे हि सति संसारिवद्भोगादिप्रसङ्गादीश्वरस्याप्यनीश्वरत्वं प्रसज्येत॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा॥ ४१॥

इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य। स हि सर्वज्ञस्तैरभ्युपगम्यते अनन्तश्च, अनन्तं च प्रधानं अनन्ताश्च पुरुषा मिथो भिन्ना अभ्युपगम्यन्ते। तत्र सर्वज्ञेनेश्वरेण प्रधानस्य पुरुषाणामात्मनश्चेयत्ता परिच्छिद्येत वा नवा परिच्छिद्येत, उभयथापि दोषोऽनुषक्त एव। कथं पूर्वस्मिंस्तावद्विकल्पे इयत्ता परिच्छिन्नत्वात् प्रधानपुरुषेश्वराणामन्तवत्त्वमवश्यम्भावि, एवं लोके दृष्टत्वात्। यद्धि लोके इयत्तापरिच्छिन्नं वस्तु घटादि तदन्तवद्दृष्टं, तथा प्रधानपुरुषेश्वरत्रयमपीयत्तापरिच्छिन्नत्वादन्तवत्स्यात्। सङ्ख्यापरिमाणं तावत् प्रधानपुरुषेश्वरत्रयरूपेण परिच्छिन्नं, स्वरूप-

---

तु स्वेच्छानिर्मितं प्रागपि स्यादित्याशङ्कां निरस्यति। करणवदिति। करणान्यत्र सन्तीति करणवच्छरीरं, इच्छामयशरीरकल्पनैवानुपपन्ना मानाभावात् दृष्टभौतिकत्वनियमविरोधाच्च इति मन्तव्यं॥

एवमीश्वरस्य शुष्कतर्केण कर्तृत्वनिर्णयो नेत्युपपाद्य नित्यत्वसर्वज्ञत्वनिर्णयोऽपि न सम्भवतीत्याह सूत्रकारः। अन्तवत्त्वमिति। प्रधानपुरुषेश्वरत्रयमनित्यं इयत्तापरिच्छिन्नत्वात् घटवदित्याह। पूर्वस्मिन्निति। सङ्ख्या वा परिमाणं वेयत्ता। तथा च निश्चितसङ्ख्यत्वान्निश्चितपरिमाणत्वाच्चेति हेतुद्वयं। यद्यपि सङ्ख्यावत्त्वमात्रं हेतुः सम्भवति तथापि सर्वज्ञत्वनिश्चयेन हेत्वसिद्धिनिरासं द्योतयितुं निश्चितपदं, तत्राद्यहेतोरसिद्धिर्नास्तीत्याह। सङ्ख्यापरिमाणमिति। सङ्ख्यास्वरूपमित्यर्थः।

परिमाणमपि तद्गतमीश्वरेण परिच्छिद्येतेति। पुरुषगता च महासङ्ख्या, ततश्च इयत्तापरिच्छिन्नानां मध्ये ये संसारान्मुच्यन्ते तेषां संसारोऽन्तवान् संसारित्वञ्च तेषामन्तवत्, एवमितरेष्वपि क्रमेण मुच्यमानेषु संसारस्य संसारिणां चान्तवत्त्वं स्यात्। प्रधानञ्च सविकारं पुरुषार्थमीश्वरस्याधिष्ठेयं संसारवत्त्वेनाभिमतं तच्छून्यतायामीश्वरः किमधितिष्ठेत्, किंविषये वा सर्वज्ञतेश्वरते स्यातां। प्रधानपुरुषेश्वराणां चैवमन्तवत्त्वे सत्यादिमत्त्वप्रसङ्गः, आद्यन्तवत्त्वे च शून्यवादप्रसङ्गः। अथ मा भूदेष दोष इत्युत्तरो विकल्पोऽभ्युपगम्येत न प्रधानस्य पुरुषाणामात्मनश्चेयत्तेश्वरेण परिच्छिद्यत इति। तत ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वाभ्युपगमहानिरपरो दोषः प्रसज्येत, तस्मादप्यसङ्गतस्तार्किकपरिगृहीत ईश्वरकारणवादः॥

द्वितीयहेतुं साधयति। स्वरूपेति। प्रधानादयो निश्चितपरिमाणाः वस्तुतोऽभिन्नत्वात् घटवदित्यर्थः। ननु प्रधानपुरुषेश्वरास्त्रय इति ज्ञातेऽपि जीवानामानन्त्यात् कथं सङ्ख्यानिश्चयस्तत्राह। पुरुषेति। जीवसङ्ख्यापीश्वरेण निश्चीयेत अनिश्चये सर्वज्ञत्वायोगादित्यर्थः। हेतुसिद्धेः फलमाह। ततश्चेति। माषराशिवत् केषांचिज्जीवानां सङ्ख्यस्तद्बन्धस्य नश्येदित्येवं सर्वमुक्तौ इदानीं शून्यं जगत् स्यादित्यर्थः। नित्यस्यानवशेषादिति भावः। ननु ईश्वरः शिष्यतामिति चेन्न तस्यापि भिन्नत्वेनान्तवत्त्वात्। किञ्च शिष्याभावादीश्वराभावः स्यादित्याह। प्रधानमिति। दोषान्तरमाह। प्रधानेति। इयत्तानिश्चयाभावान्न शून्यतेति द्वितीयं शङ्कते। अथेति। इयत्ता नास्ति न निश्चीयते चेत्यर्थः। प्रधानादयः सङ्ख्यापरिमाणवन्तः द्रव्यत्वान्माषादिवदित्यनुमानादस्तीयत्ता, तदज्ञाने स्यादसर्वज्ञता, इयत्तायां चान्तवत्त्वमप्युक्तमिति परिहरति। तत इति। तस्मात् केवलकर्त्रीश्वरवादस्य निर्मूलत्वान्न कर्त्रुपादानाद्वयेश्वरसमन्वयविरोध इति सिद्धं॥

उत्पत्त्यसम्भवात्॥ ४२॥

येषामप्रकृतिरधिष्ठाता केवलनिमित्तकारणं ईश्वरोऽभिमतस्तेषां पक्षः प्रत्याख्यातः, येषां पुनः प्रकृतिश्चाधिष्ठाता चोभयात्मकं कारणमीश्वरोऽभिमतस्तेषां पक्षः प्रत्याख्यायते। ननु श्रुतिसमाश्रयणेनाप्येवंरूप एवेश्वरः प्राक् निर्धारितः प्रकृतिश्चाधिष्ठाता चेति, श्रुत्यनुसारिणी च स्मृतिः प्रमाणमिति स्थितिः, तत् कस्य हेतोरेष पक्षः प्रत्याचिख्यासित इति। उच्यते। यद्यप्येवंजातीयकोऽंशः समानत्वान्न विसंवादगोचरो भवत्यस्ति त्वंशान्तरं विसंवादस्थानमिति, अतस्तत्प्रत्याख्यानायारम्भः। तत्र भागवता मन्यन्ते भगवानेवैको वासुदेवः निरञ्जनज्ञानस्वरूपः परमार्थतत्त्वं, स चतुर्धाऽऽत्मानं प्रविभज्य प्रतिष्ठितो वासुदेवव्यूहरूपेण सङ्कर्षणव्यूहरूपेण प्रद्युम्नव्यूहरूपेण अनिरुद्धव्यूहरूपेण च। वासुदेवो नाम परमात्मोच्यते, सङ्कर्षणो नाम जीवः, प्रद्युम्नो नाम मनः, अनिरुद्धो नामाहङ्कारः, तेषां

पञ्चपदार्थवादिमाहेश्वरमतनिरासानन्तरं चतुर्व्यूहवादं बुद्धस्थं निरस्यति। उत्पत्त्यसम्भवात्। अधिकरणतात्पर्य्यमाह। येषामिति। अधिकरणारम्भमाक्षिपति। नन्विति। वेदाविरुद्धांशमङ्गीकृत्य वेदविरुद्धं जीवोत्पत्त्यंशं निराकर्त्तुमधिकरणारम्भ इत्याह। उच्यत इति। अत्र भागवतपञ्चरात्रागमो विषयः स किं जीवोत्पत्त्याद्यंशे मानं नवेति सन्देहे बाधानुपलम्भान्मानमिति पूर्वपक्षयति। तत्रेति। पूर्वपक्षे तदागमाविरोधाज्जीवाभिन्नब्रह्मसमन्वयासिद्धिः, सिद्धान्ते तदंशे तस्याऽमानत्वादविरोधात्तत्सिद्धिरिति फलभेदः। सावयवत्वं निरस्यति। निरञ्जनेति। कथं तर्ह्यद्वितीये वासुदेवे मूर्त्तिभेदस्तत्राह। स इति। व्यूहा

वासुदेवः परा प्रकृतिः,इतरे सङ्कर्षणादयः कार्य्यं,तमित्थम्भूतं भगवन्तमभिगमनोपादानेज्यास्वाध्याययोगैर्वर्षशतमिष्ट्वा क्षीणक्लेशो भगवन्तमेव प्रतिपद्यत इति। तत्र यत्तावदुच्यते योऽसौ नारायणः परोऽव्यक्तात् प्रसिद्धः परमात्मा सर्वात्मा स आत्मनाऽऽत्मानमनेकधा व्यूह्यावस्थित इति, तन्न निराक्रियते, 'स एकधा भवति त्रिधा भवति' इत्यादिश्रुतिभ्यः परमात्मनोऽनेकधा भवस्याधिगतत्वात्। यदपि तस्य भगवतोऽभिगमनादिलक्षणमाराधनं अजस्रमनन्यचित्ततयाऽभिप्रेयते तदपि न प्रतिषिध्यते श्रुतिस्मृत्योरीश्वरप्रणिधानस्य प्रसिद्धत्वात्। यत् पुनरिदमुच्यते वासुदेवात् सङ्कर्षण उत्पद्यते सङ्कर्षणाच्च प्रद्युम्नः प्रद्युम्नाच्चानिरुद्ध इति। अत्र ब्रूमः, न वासुदेवसंज्ञकात् परमात्मनः सङ्कर्षणसंज्ञस्य जीवस्योत्पत्तिः सम्भवति,अनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गात्। उत्पत्तिमत्त्वे हि जीवस्यानित्यत्वादयो दोषाः प्रसज्येरन्, ततश्च नैवास्य भगवत्प्राप्तिर्मोक्षः स्यात्, कारणप्राप्तौ कार्य्यस्य प्रवि-

---

मूर्त्तिः। सविशेषं शास्त्रार्थमुक्त्वा सहेतुं पुरुषार्थमाह। तमित्थम्भूतमिति। यथोक्तव्यूहवन्तं सर्वप्रकृतिं निरञ्जनं विज्ञानरूपं परमात्मानमिति यावत्। वाक्कायचेतसामवधानपूर्वकं देवतागृहगमनमभिगमनं, पूजाद्रव्याणामर्ज्जनमुपादानं, इज्या पूजा, स्वाध्यायोऽष्टाक्षरादिजपः, योगो ध्यानं। तत्राविरुद्धांशमुपादत्ते। तत्रेति। समाहितः श्रद्धावित्तो भूत्वेति 'तं यथा यथोपासते' इत्याद्या च श्रुतिः। सत्कर्मकृन्मत्परमः' इत्याद्या स्मृतिः। विरुद्धांशमनूद्य दूषयति। यत् पुनरिति। कृतहान्यादिदोष आदिशब्दार्थः। न्यायोपेतया 'अज आत्मा' इत्यादिश्रुत्या पञ्चरात्रागमस्योत्पत्त्यंशे मानत्वाभावनिश्चयाज्जीवाभिन्नब्रह्मसमन्वयस्थैर्य्यमिति भावः। जीवस्योत्पत्तिं निरस्य जीवान्मनस उत्पत्तिं निर-

त्ययप्रसङ्गात्। प्रतिषेधिष्यति चाचार्य्यो जीवस्योत्पत्तिं 'नात्मा-श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः' [अ०२।पा०३।सू०१७] इति। तस्मा-दसङ्गतैषा कल्पना ॥

न च कर्त्तुः करणं ॥ ४३ ॥

इतश्चासङ्गतैषा कल्पना, यस्मान्न हि लोके कर्त्तुर्देवदत्तादेः करणं परश्वाद्युत्पद्यमानं दृश्यते। वर्णयन्ति च भागवताः 'कर्त्तु-र्जीवात् सङ्कर्षणसंज्ञकात् करणं मनः प्रद्युम्नसंज्ञकमुत्पद्यते कर्तृजाच्च तस्मादनिरुद्धसंज्ञकोऽहङ्कार उत्पद्यते' इति। न चै-तद्दृष्टान्तमन्तरेणाध्यवसातुं शक्नुमः। न चैवम्भूतां श्रुतिमुपल-भामहे ॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

अथापि स्यान्न* चैते सङ्कर्षणादयो जीवादिभावेनाभिप्रेयन्ते किं तर्हि ईश्वरा एवैते सर्वे ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिरैश्व-र्यधर्म्मैरन्विता अभ्युपगम्यन्ते वासुदेवा एवैते सर्वे निर्दोषा निर-

---

त्यति। न च कर्त्तुरिति। यस्मात् कर्त्तुः करणोत्पत्तिर्न दृश्यते तस्मा-दसङ्गता कल्पनेत्यन्वयः ॥

सिद्धानां करणानां प्रयोक्ता कर्त्तेति प्रसिद्धार्थो हिशब्दः। वर्णनं नि-र्मूलमित्याह। न चेति। ननु लोके कश्चिच्छिल्पिवरः कुठारं निर्माय तेन वृक्षं छिनत्तीति दृष्टमिति चेत्सत्यं, शिल्पिनो हस्तादिकरणान्तर-सत्त्वात् कुठारकर्तृत्वं युक्तं, जीवस्य तु करणान्तरासत्त्वान्न मनसः कर्तृत्वं विनैव करणं कर्तृत्वे वा मनोवैयर्थ्यमिति भावः ॥

सङ्कर्षणादीनामुत्पत्त्यसम्भवेऽपि व्यूहचतुष्टयं स्यादिति सूत्रव्यावर्त्त्य-

---

* नैवैते इति का० वर्ध०।

धिष्ठाना निरवद्यास्चेति, तस्मान्नायं यथावर्णित उत्पत्त्यसम्भवो दोषः प्राप्नोतीति। अत्रोच्यते, एवमपि तदप्रतिषेध उत्पत्त्यसम्भवस्याप्रतिषेधः प्राप्नोत्येव, अयमुत्पत्त्यसम्भवो दोषः प्रकारान्तरेणेत्यभिप्रायः, कथं यदि तावदयमभिप्रायः परस्परभिन्ना एवैते वासुदेवादयश्चत्वार ईश्वरास्तुल्यधर्माणो नैषामेकात्मकत्वमस्तीति, ततोऽनेकेश्वरकल्पनानर्थक्यं, एकेनैवेश्वरेणेश्वरकार्य्यसिद्धेः। सिद्धान्तहानिश्च भगवानेको वासुदेवः परमार्थतत्त्वमित्यभ्युपगमात्। अथायमभिप्रायः एकस्यैव भगवत एते चत्वारो व्यूहास्तुल्यधर्माण इति, तथापि तदवस्थ एवोत्पत्त्यसम्भवः। न हि वासुदेवात् सङ्कर्षणस्योत्पत्तिः सम्भवति सङ्कर्षणाच्च प्रद्युम्नस्य, प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धस्य, अतिशयाभावात्। भवितव्यं हि कार्यकारणयोरतिशयेन यथा मृद्घटयोः। न ह्यसत्यतिशये कार्यं कारणमित्यवकल्पते। न च पञ्चरात्रसिद्धान्तिभिर्वासुदेवादिषु* एकैकस्मिन् सर्वेषु वा ज्ञानैश्वर्य्यादितारतम्यकृतः कश्चिद्भेदोऽभ्युपगम्यते,

---

माशङ्कते। अथापि स्यादिति। ज्ञानैश्वर्य्ययोः शक्तिरान्तरं सामर्थ्यं बलं शरीरसामर्थ्यं वीर्य्यं शौर्य्यं तेजः प्रागल्भ्यं एतैरन्विता यस्मात् सङ्कर्षणादयः तस्मादीश्वरा एवेत्यर्थः। सर्वेषामीश्वरत्वे पञ्चरात्रोक्तिमाह। वासुदेवा एवेति। निर्दोषा रागादिशून्या निरधिष्ठानाः प्रकृत्यजन्या निरवद्या नाशादिरहिता इत्यर्थः। ईश्वरत्वाज्जन्मासम्भवो गुणा एवेत्याह। तस्मादिति। सूत्रेण सिद्धान्तयति। अत्रेति। एवमपि चतुर्णामीश्वरत्वेन विज्ञानशक्त्यादिभावेऽपीत्यर्थः। प्रकारान्तरं पृच्छति। कथमिति। किं चत्वारः स्वतन्त्रा भिन्ना एव उतैकस्य विकारत्वेनाभिन्नाः आद्यमनूद्य दूषयति। यदीत्यादिना। द्वितीये विकाराः

---

* एकस्मिन्निति का० वर्ध०।

वासुदेवा एव हि सर्वे व्यूहा निर्विशेषा दृश्यन्ते। न चैते भगवद्व्यूहाश्चतुःसङ्ख्यायामेवावतिष्ठेरन्, ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तस्य समस्तस्यैव जगतो भगवद्व्यूहत्वावगमात्॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥

विप्रतिषेधश्चास्मिन् शास्त्रे बहुविध उपलभ्यते गुणगुणित्वकल्पनादिलक्षणः। ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजांसि गुणाः, आत्मान एवैते भगवन्तो वासुदेवा इत्यादिदर्शनात्। वेदविप्रतिषेधश्च भवति, चतुर्षु वेदेषु परं श्रेयोऽलब्ध्वा शाण्डिल्य इदं शास्त्रं अधिगतवान् इत्यादिवेदनिन्दादर्शनात्, तस्मादसङ्गतैषा कल्पनेति सिद्धं॥

इति श्रीशारीरकमीमांसाभाष्ये शङ्करभगवत्पादकृतौ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ ० ॥

प्रकृतितुल्या वा न्यूना वा आद्यमुत्थाप्य निषेधति। अथेत्यादिना। न्यूनत्वपक्षेऽपसिद्धान्तमाह। न च पक्षेति। यदि न्यूना अपि भगवतो व्यूहास्तदा चतुर्षु व्याघात इत्याह। न चैत इति॥

इतश्च जीवोत्पत्तिवाद उपेक्ष्य इत्याह सूत्रकारः। विप्रतिषेधाच्चेति। स्वस्यैव गुणत्वं गुणित्वञ्च विरुद्धं आदिपदात् प्रद्युम्नानिरुद्धौ भिन्नावात्मन इत्युक्तात्मन एवैते इति विरुद्धोक्तिग्रहः। पूर्वापरविरोधादासङ्गत्यमिति सूत्रार्थमुक्त्वार्थान्तरमाह। वेदेति। एकस्यापि तन्त्राक्षरस्याध्येता चतुर्वेदिभ्योऽधिक इति निन्दाऽऽदिपदार्थः, तस्मान्मिथो विरुद्धाभिः पौरुषेयकल्पनाभिर्नापौरुषेयवेदान्तसमन्वयविरोध इति सिद्धं॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्य्य श्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥